TÜRK MİTOLOJİSİ

I. CİLT

Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

TÜRK TARİH KURUMU

Birinci baskı : 1989
İkinci baskı : 1993

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sa. 102[1]

TÜRK MİTOLOJİSİ

(Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)

I. Cilt

2. Baskı

Yazan
Prof. Dr. BAHAEDDİN ÖGEL
Türk Tarihi Profesörü

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1993

TÜRK MİTOLOJİSİ

ISBN 975-16-0114-2 Tk.
ISBN 975-16-0115-0

ÖNSÖZ

Bugünkü milletler arasında da, köklü bir mitolojiye sahip olanlar veya olmayanlar vardır. Mesela Alman ve İskandinavya kavimleri, çok geniş ve eski bir edebiyata sahiptirler. Bunun için de bu memleketler, tarihî *(Traditional)* metoda büyük bir önem vermişlerdir. Amerika gibi yeni topluluklarda ise, böyle tarihî bir edebiyat yoktur. Bu sebeple bu memleketlerin bilginleri de, âdeta Alman mektebine cephe almış gibidirler. Ne yapalım ki, bizim de çok eski bir tarih ve edebiyatımız vardır. Bu sebeple kitabımızı yazarken, ister istemez Alman mitoloji araştırmalarında kullanılan metodları iyice tanımak ve uygulamak zorunda kaldık. Almanya'da mitoloji araştırmaları, din ve edebiyat tarihi ile, mukayeseli dil tetkikleri bakımından büyük bir çığır açmıştır. Başka memleketlerde etnograf ve sosyologların fikir spekülasyonlarına bir konu teşkil eden mitoloji, Almanya'da dil ve edebiyat metinleri olarak ele alınmış ve bu efsaneler sayesinde Alman milletinin düşünce ve içtimaî tarihi aydınlığa kavuşturulmuştur.

Mitoloji nedir ve ne değildir? Böyle bir eseri yazmağa başlamadan önce, bu meseleleri kesin olarak bilmek ve tanımak mecburiyetinde idik. Bu sebeple metod meseleleri üzerinde her bölümümüzde yeri geldikçe geniş olarak durmağa çalıştık. Yalnız burada Almanların, *Brockhaus* adlı büyük ansiklopedisinde verilen şu kesin sınırlamayı da vermeden geçemiyeceğiz. Brockhaus'a göre, "Tarihde adı geçmeyen, artık unutulmuş büyük kahramanlara ait efsaneler, mitolojinin kadrosuna girer". Tarihde yaşadıklarını bildiğimiz kişilere ait efsaneler ise destan, yani *Légende*'dır. Bu açık tarife göre, Oğuz destanı bir destan *(Légende)* değil; bir mitoloji *(Mythus)*'dur. Mitoloji araştırmalarının konusu yalnızca kahramanlık destanlarından ibaret değildir. Efsane (*Mythus*)'lerin şimdiye kadar pek çok tarifleri yapılmıştır. Bunlar içinde en açık olanlarından birisi de, E. A. Gardner'in "Encyclopaedia of Religion and Ethics, IX, s. 117" de yaptığı bir sınırlamadır. Gardner'e göre mitoloji, "Tabiat varlıkları ile olaylarına, kişilik verme sureti ile anlatma şeklidir". Burada şunu da bilhassa belirtmek istiyoruz : Efsanelerin kendilerine *Mythus* veya *Mythe* denir. Mitoloji *(Mythologie)* ise, bu efsaneleri inceleyen ilim koludur. Şu nokta da çok önemlidir : Mitoloji deyiminden

büyük araştırıcılar, "Yalnızca bir milletin veya akraba toplumlara ait efsanelerin, bir bütün halinde incelenmesi" ni anlamışlardır. Yoksa, insan düşüncesinin birer parçası olan dünya mitolojileri arasında, benzer noktalar bulmak veya göstermek, bir mitoloji tetkiki değildir.

Mitoloji araştırmaları, din tarihi incelemeleri ile de yakından ilgilidir. Fakat mitoloji, yalnızca bir din tarihi de değildir. Bu sebeple U. Holmberg'in din tarihine ait bir eserini ingilizceye tercüme ettirerek, adına "*Finno-Ugrian and Siberian mythology*, New-York, 1964" demesi, çok yanlış bir harekettir.

İşte bu sebeple eserimizin I. cildini efsanelere ayırdık. Çünkü efsaneler (*Mythes*), bir milletin mitolojisinin canlı ve yaşayan varlıkları gibidirler. Türk efsaneleri için, başlıca iki türlü kaynağımız vardır : 1) Tarihlerde geçen ve özel olarak eskiden yazılmış Türk efsaneleri. 2) Halk ağzından derlenmiş efsaneler. Hun, Göktürk ve Uygurlarla ilgili efsaneleri toplama ve inceleme, Çin kaynaklarını yakından tanıyan biri olmamız sebebi ile zor bir mesele teşkil etmedi. Böyle bir eser, ilim adamlarımız için olduğu kadar; Türk aydınları için de faydalı olmalı idi. Ayrıca bugünkü dilimize çevrilmesi gereken metinlerin, hem Türk aydınları tarafından zevkle okunması ve hem de asıllarına uygun olması gerekiyordu. Bir yazar için de, bütün bu şartları yerine getirme maalesef kolay bir iş değildi.

Oğuz-Han efsanesinin de bugüne kadar mukayeseli bir araştırması yapılmış değildir. Yine Türk mitolojisinin çok önemli bir kaynağı olan Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime*, yani "Türkmenlerin şeceresi" adlı eserinin türkçemizdeki bir evrisi de yoktur.

Farsça Oğuz destanını değerli meslekdaşım Prof. Dr. Faruk Sümer, daha çok genç bir yaşta iken, büyük bir dikkat ve liyakatla tanıtmıştı. Dilcilere bile nasip olmayan bir isabetle bir çok türkçe adı doğru olarak okuyabilmesi, onun için büyük bir başarı idi. Ayrıca, elindeki bütün metinlerin fotokopilerini de benim araştırmalarım için vermiş olması, kendisinin Türk kültürü araştırmalarının gelişmesi için ne kadar iyi bir niyet taşıdığını ve küçük hislerden nasıl arınmış olduğunu gösteren bir delildir. Sayın Prof. Dr. Faruk Sümer'in yazılarında dokundukları konuları burada yeniden ele almadık. Bununla beraber eserimizde, bu meselelere yeni katkılar yapma konusunda gösterdiğimiz gayretler de gözden kaçmıyacaktır.

Kitabın aydınlarımız için faydalı olması ve hacminin de fazla büyümemesi için derin ve ilmî münakaşaları küçük puntolar ile dizdirdik. Bu bakımdan Türk ilmi adamlarının gücenmemelerini ve bu hareketi hoş karşılamalarını dileriz. Kitabımızın II. cildi bir nevi Türk düşünce tarihi olacaktır. Bu ciltde toplanan çoğu kaba şiirler halindeki metinler ise, asıl manalarını II. ciltteki açıklamalarla bulacaklardır.

Rusça kaynaklar bakımından, İstanbul Türkiyat Enstitüsündeki Katanof kolleksiyonu eşine az rastlanır bir hazinedir. Bu bakımdan formaliteyi yıkarak, bize büyük bir müsamaha gösteren, gece ve gündüz çalışma imkânı hazırlayan Enstitü Müdürü Prof. Dr. Ahmed Caferoğlu'na burada minnetlerimizi sunmağı bir borç biliriz.

İmkânlarının azlığına rağmen, "Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü" nün bu kitabı yayınları arasında neşretme isteğini ve fedakârlığını da, yüksek bir vatanperverlik örneği olarak anmak, ayrıca bizim için bir borçtur.

1971, Ankara, Sıhhiye.

İ Ç İ N D E K İ L E R

I.

BÜYÜK HUN DEVLETİ VE TÜRK MİTOLOJİSİ

BÜYÜK HUN İMPARATORU METE'NİN GENÇLİĞİ

Tarih ve efsane

M.Ö. 204 senesinden itibaren Ortaasya büyük olaylara hazırlanıyordu. Bu sebeple Çinliler gözlerini Kuzey-Batıya dikmiş ve neler olduğunu hayal meyâl de olsa seçmeğe çalışıyorlardı. Bu zamana kadar Çin, kendi kabuğuna çekilmiş ve kendi dünyasında yaşıyordu. Esasen Çinliler bu çağda kendi ülkelerinden başka bir yeri de tanımıyorlardı. Onlara göre yeryüzünde tek devlet kendi ülkeleri idi. Çin, dünyanın ortasında bulunuyor, barbar ve vahşi olan diğer milletler de Çin'i bir halka gibi çeviriyorlardı. Şimdiki Çinliler bile kendi devletlerine *Chung-kuo*, yani "Orta memleket" veya "Orta devlet" derler.

Mete'nin tarih sahnesine çıkışına kadar bu Çin düşünce düzeni değişmeden devam etmişti. Mete'nin ortaya çıkması ile Çin devleti ile beraber Çinlilerin dünya görüşü de, temellerinden itibaren sarsılmağa başladı. Herkes anlamıştı ki, yeryüzünde en güçlü devlet olarak yalnız Çin değildi. Çin'in yanında daha kuvvetli ve daha düzenli bir Hun devleti de vardı. Bu suretle yeryüzünde orta devlet ikileşmiş oluyordu. Bunun gibi bir çok tesirler Çin devlet felsefesinin değişmesine yol açtı. Fakat Çin, muhafazakâr ve mağrurdu. Aslında eski devlet felsefesinden vazgeçmiyordu. Fakat pratikde bir çok yeni siyaset ve stratejiler uygulamak zorunda kaldı. Büyük Hun devleti karşısında hayatını korumak zorunda olan Çin, hayal âlemini bırakmış ve gerçek hayata uyma çabasına girmişti. Tarih boyunca Çin'in başarısı, karşısındaki düşmanı tanıması ile ilgilidir. Bu sebeple bütün gözler Büyük Hun Devletine çevrilecek ve onlar hakkında geniş ve sağlam bilgi toplanacaktır.

Mete'nin gençliği sırasında Büyük Hun devleti, Çin için büyük bir tehlike teşkil etmiyordu. Bu sebeple toplanan bilgiler sonradan olduğu gibi bizzat görülerek değil; ancak duyularak elde edilmişti. Mete'nin

Çin'e yaptığı seferlerinden sonra Çinliler onu daha iyi tanımışlardı. Fakat onun biyoğrafyasını tamamlamak için, gençliği hakkında da bilgi vermek lazımdı. Mete bir cihan imparatoru olmuş ve halkının gözünde efsaneleşmişti. Çinlilerin, Mete'nin gençliği hakkında bildikleri ise, sadece onun halkından duydukları idi.

Çin kaynaklarını okuyabilen herkes bilir ki, Mete'nin gençliğine ait bilgiler bir hikâye ve masal üslubu ile yazılmıştır. Mete'nin Çin akınları başlayınca, bu üslûb tamamı ile değişir ve meşhur in tarih yazıcılığı başlardı. Bu satırları Mete ile ilgili Çince metinleri defalarca okumuş ve tahlil etmiş bir kimse olarak anlayışımıza göre yazıyoruz.

Mete'nin gençliğinde, Ortaasya'nın etnik durumu : Mete bir Hun İmparatoru idi. Hunların içinde doğmuştu ve bir Hun idi. Hunlar daha ziyade Tanrı dağlarının Doğu uçlarından batıya doğru uzanan büyük bir kitle idiler. Batıda nereye kadar uzadıklarını bilmiyoruz. Çünkü elimizde hiç bir kaynak yoktur. Öyle anlaşılıyor ki, kuzey-batıda Volga ırmağına; güney-batıda da Türkistan'a kadar uzanan bölgelerde yaşayan halklar onların akrabaları idiler. İmparatorluk kurulduktan sonra tıpkı Göktürk devletinde olduğu gibi, devletin ağırlığı ve İmparatorluğun başkenti doğuya kaymış ve başkent, Orhun nehrinin kaynaklarını aldığı *Ötügen* bölgesinde kurulmuştu. Burası, bütün Ortaasya'nın en kutsal bir yeri idi. İnanca göre, bütün büyük imparatorlukların başkenti burada kurulmalı idi. Esasen bu bölgeyi ele geçiremeyen ve başkentini de burada kuramayan bir devlet, büyük bir teşekkül veya imparatorluk sayılmazdı. Bu sebeple Avar, Göktürk, Uygur ve hatta Çingiz Han'ın kurduğu Moğol imparatorluğu bile biraz geliştikten sonra, başkentlerini buraya taşımışlardı [1].

Büyük Hun İmparatorluğu hakkındaki başlıca kaynaklarımız Çin tarihler dir. Çin tarihleri ise Hiyunların yalnızca doğudaki faaliyetlerinden söz açarlar. Bu kaynaklara bakan bir çok batılı bilginler, Büyük Hun devletinin bir Doğu Asya imparatorluğu olduğunu zannetmişlerdi. Halbuki Doğu Asya Hunların eline, ancak Mete'nin Tunguz'ları mağlup edişinden sonra geçmişti. Biz Hunların esas yerini öğrenmek için daha başka türlü metodlar takip ettik. Büyük Hun İmparatorluğunun kuruluşundan aşağı yukarı yüz sene sonra, Doğu

[1] Bk. B. Ögel, *Büyük Hun devletinden önceki Ortaasya*'nın *etnik* durumu, Dil ve Tarih Coğ. Fak. Dergisi, 1947, s. 663-679.

Şekil 1 : Eski Ortaasya İmparatorlarının otağının araba ile taşınmasını temsil eden bir resim (H. Yule'un *Marco Polo* adlı eserinden).

Asya Hunların elinden çıkmıştı. Fakat Hunlar buna rağmen Batıda, 150 sene daha mukavemet etmişlerdi. Hunlara karşı akın yapan Çin generallerinin takip ettikleri yollar incelenirse, Çin ordularının Tanrı dağlarının kuzeyine ve Altay dağlarının da güney-batısına doğru gittikleri açık olarak görülür. Sonradan Göktürk devletini kuran Türk kitleleri de bu bölgede yaşıyan ve bu bölgeden kuvvetlerini alan halklardı. Bunlar her zaman için, Ortaasya'nın en âsil ve en güçlü boyları olmuşlardı.

Hunların güney-batısında Yüe-çi'ler yaşıyorlardı. Yüe-çi'lerin batıda, nereye kadar uzadıklarını da bilemiyoruz. Yüe-çi'lerin Türk ırkından olduklarına dair bir çok deliller vardır. Mete ve oğlu tarafından mağlup edilen Yüe-çi'ler sonradan Batı Türkistan'a gidecekler ve Hindistan'a kadar uzanan Kuşan devletini kuracaklardır[2].

Hunların doğusunda ise Çin denizine kadar uzanan bir Moğol âlemi vardı. Çinliler bu kitleye etnik bir deyim olarak *Tung-hu* adını veriyorlardı. Çince işaretlerin ifade ettiği manaya bakarsak Tung-hu sözü, "Doğu Barbarları" anlamına gelir. Bizce bu söz, Doğu Barbarları gibi umumi bir mana ifade etmiyordu. Tung-hu daha ziyade bir kavmin adının çince işaretlerle yapılan bir transkripsiyonu olmalı idi. Bu sözün aslı, mesela *Tunguz* olabilirdi. Ortaasya'nın Batı bölgelerinde yaşıyan halklar atlı kavimler idiler. Onların iktisadı, tamamı ile ata ve büyük baş hayvanlara dayanıyordu. Bunlar arasında koyun da önemli bir yer tutuyordu. Ortaasyanın doğusu ile kuzey doğusuna gidildikçe ise, at sayısı daha da azalıyordu. Moğol kavimlerinin temelini teşkil eden, mesela *Şı-vey*'ler gibi kabilelerde ise, başlangıçta at kültürünün bulunduğu şüpheli idi[3]. Batı Asya'da domuza bir yiyecek olarak itibar edilmiyordu. Çin kaynaklarının ifadesine göre, Doğu Ortaasya'da ise Ekonominin esasını domuz teşkil eder bir durumda idi. Türkler do-

[2] Yüe-çilerle ilgili bütün Çince vesikaların türkçe tercümeleri ve Yüe-çi'lerin tarihi ile ilgili görüşlerin tenkidi şu araştırmada toplanmıştır: B. Ögel, *Yüe-çi'ler*, Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Dergisi, XV, 1957, s. 247-278

[3] Şı-ve i (Shih-Wei)'ler hakkındaki belgelerin çoğu şu Japonca kollektif eserde toplanmıştır: Kurakichi Shiratori, Manshu rekishi chiri, Tokyo, 1913, I, s. 63. Shiratori'nin Tung-hu'lar hakkında bir seri makalesi vardır; *Toko minzoku ko*, Shigaku Zasshi, 1910, 21, s. 369 - 393, 741 - 762, 1003 - 1026. Shiratori'nin aynı mecmuanın, 1911 (22,) 1912) (23), 1913 (24) sayılarında 10 makalesi daha vardır. Bu her iki kavmin kültürü hakkında kısa, fakat öz olarak verilmiş bilgiler için bk. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 44, 55.

muza, *tonguz*, *donguz* ve dolayısı ile şimdi de *domuz* derlerdi. Bu sebeple *Tung-hu* ile *Tunguz* ve *Tonguz*, domuzun aralarında bir ilgi olması muhtemeldi.

Mete çağındaki bu kavimlerden söz açmada fayda vardır. Çünkü Mete'nin gençliğini anlatırken, onun bu komşularının adları sık sık geçecektir.

Mete'nin ve babasının adları: Türk tarihinin kurucusu diyebiliriz, zamanımızdan 220 sene evvel yaşamış olan Fransız Sinoloğu Joseph De Guignes'dir. Bu tarihçinin büyük eseri dilimize Hüseyin Cahid Yalçın tarafından, "*Türklerin Tarih-i Umumîsi*" adı ile, "Oğlumun kütüphanesi" serisinden 8 cilt halinde tercüme edilmiştir. De Guignes, kendi çağında Çin dilinin tanınmış mütehassıslarından biri idi. Eserine bakılırsa kendisi, Latin ve Yunan dillerinden başka Arap ve Fars kaynaklarından da istifade edebiliyordu. Türk tarihini derli toplu olarak bir araya getiren de şüphesiz ki bu meşhur Fransızdır. Bugün bile onun kurduğu Türk Tarihi düzeni, pek fazla değişmiş değildir. Avrupa Hunlarının, Avarların ve hatta henüz daha bizim bir şeylerden haberimiz yok iken, Selçukluların bile Ortaasya'dan geldiğini De Guignes söylemişti.

İşte Türk Tarihinin gerçek kurucusu olan bu büyük bilgin zamanında, Çin araştırmaları henüz daha ilerlememişti. Mete'nin adı da çince işaretlerle yazılmıştı. Çince işaretleri Mei-dei *(Mei-tei)* şeklinde okuyan yazar, Mete için kitabının her yerinde de bu adı kullanmıştı. Bu kitapdan istifade eden Türk tarihçileri ise adı, doğrudan doğruya *Mete* şeklinde okumuşlar ve kitaplarına böyle geçirmişlerdi. İşte bu yolla bu büyük Hun imparatorunun adı, Türkiye'de *Mete* şeklinde öğrenilmiş ve yayılmıştı.

Halbuki bugün modern Çin dilinin kurallarına göre bu çince işaretleri *Mao-tun*, yani *Mao-dun* şeklinde okumaktayız. Elbetteki bu okunuş, aynı Çin işaretlerinin bugünkü Çin telaffuzuna göre seslendirilmiş bir şekildi. Aynı işaretler Mete çağında ise *Bak-tut* şeklinde okunurdu. Çinliler kelime sonundaki "r" sesini okuyamazlar ve bu sesi "t" şekline sokarlardı. Öyle anlaşılıyor ki Mete'nin esas adı da eski türkçedeki "*Bagatur*" ve orta türkçedeki "*Bahadır*" dan başka bir şey değildi. Bu güzel buluş Alman Sinoloğu F. Hirth'e aittir.

1 2

Şekil 2 : Baş kesen peçenek bahadırları.

Yine aynı meşhur Fransız tarihçisi, Mete'nin babasının adını ise "*Teo-man*" okumuştu. Bugünkü sinoloji ise bu adı "*T'ou-man*" şeklinde okuyordu. Bu ad da herhalde eski türkçe "*Tuman*" ve bugünkü türkçemizdeki "Duman" dan başka bir şey değildi. *Tuman* adı Türkler arasında çok tutunan ve sevilen bir ad idi. Bu adın niçin çok sevilip ve sayıldığını öğrenmek için de, yine bu kitabımızda bulunan Korkut-Ata, yani Dede Korkut'un çok eski bir soylamasını okuyalım. (Bk. S. 234). Şimdi Mete'nin gençliği ile bilgileri Çin kaynaklarından aynen buraya alalım :

"Bu sırada, Tung-hu'lar kudretli ve Yüe-çi'ler ise en güçlü çağlarında idiler. Hun'ların Şan-yü (ünvanını taşıyan) hükümdarlarının adı ise; Tuman (Tou-man) idi.

"Tuman'ın veliaht olan bir oğlu vardı. Adı da Mao-tun (Mete veya Bahadır) idi. Tuman'ın ayrıca çok sevdiği bir Hatunu vardı. Bu Hatun da (kendisine) yeni bir çocuk doğurmuştu. Tuman, büyük oğlunu yok ederek, (yeni doğmuş olan) küçük oğlunu (veliaht yapıp) onun yerine geçirmek istiyordu. Bunun için de Mete'yi, Yüe-çi'lere rehine olarak gönderdi. Mete'nin Yüe-çi'ler yanında rehine bulunduğu bir sırada ise, ordusunu toplayarak, birdenbire Yüe-çi'lere taarruz etti. Yüe-çi'ler bunu görünce, hemen koşup Mete'yi öldürmek istediler. Fakat (Mete'nin) çok iyi bir atı vardı. Atına atladığı gibi (Yüe-çilerin arasından sıyrılıp kaçtı ve) yurduna döndü. Babası Tuman (sevinir gibi göründü) ve onun bu bahadırlığının bir mükâfatı olarak, 10,000 atlı bir tümenin komutasını ona verdi.

"Mete, bundan sonra vızlayan bir ok icad etti ve askerlerini talim ettirmeğe başladı. (Tamamen atlı olan) askerlerine, nereye ok atma emredilirse, hemen oraya dönüp ok atmalarını emretti. Kim bunu yapmaz (veya hafifçe tereddüt geçirirse), hemen onun başının kesileceğini de ilân etti. Ayrıca avda da, (Mete'nin) vızlayan okunun hangi yöne gittiğine (herkes dikkat edecekti). Vızlayan okun gittiği hedefe, (Mete ile birlikte) ok atmayanların da, hemence başı kesilecekti. (Bir ara) Mete dönmüş ve kendisinin meşhur aygırının karnına, bir vızlayan ok atmıştı. Kendisi ile beraber aynı anda ok atmayanların da, başlarını (hemen oracıkta) kestirmişti. Mete, (sonra da) kendisinin çok sevdiği karısına bir ok atmıştı. Askerlerin bazıları duralamış ve Hatuna ok atmağa cesaret edememişlerdi. Mete, (duralayıp, ok atmayanları da tespit etmiş) ve başlarını hemen orada kestirmişti. (Artık askerler disipline alışmış ve her şeyi öğrenmişlerdi). Mete, askerleri ile bir ara ava çıktı. (Askerlerini tecrübe etmek için), vızlayan okunu, kendisinin güzel başka bir atına attı. Askerler de, bir kişi bile geri kalmaksızın, ata ok atıp vurdular. Mete artık, askerlerinin talim ve terbiyede iyi bir kıvama geldiklerini anlamıştı.

"Mete günün birinde, babası Tuman ile beraber ava çıktı. Mete, vızlayan okunu babası Tuman'a atınca, askerler de aynı anda onu takip ettiler. (Tuman'ı delik deşik edip) öldürdüler. Mete, bundan sonra da, üvey annesi ile üvey kardeşini ortadan kaldırdı. (Babasının ve üvey annesinin) tarafını tutan vezirlerle büyük memurların da hepsini öldürdü ve kendisini İmparator (Şan-yü) ilân etti.

"Mete'nin tahta çıktığı sırada, Tung-hu'lar en kuvvetli çağlarında bulunuyorlardı. Mete'nin, babasını öldürüp de onun yerine tahta çıktığını öğrenince, hemen bir elçi gönderdiler. Elçi Mete'ye gelerek, babası Tuman'ın, yorulmadan 1.000 mil koşan meşhur atının kendilerine verilmesini istedi. Mete hemen, vezirleri ile (devletin ileri gelenlerini) çağırarak bir kurultay topladı. Kurultayda herkes, böyle bir atın Hunlar için de çok önemli olduğunu ve verilemiyeceğini söylediler. Fakat Mete, onlara cevap olarak şöyle dedi:

"— Ne! Nasıl olur da bir atı, komşu bir devletten daha değerli tutabiliriz!" Mete, böyle dedikten sonra, bin mil yapan meşhur atını aldı ve elçiye teslim etti. Tung-hu'lar atı alınca Mete'nin korktuğunu sandılar ve yeni bir elçi daha gönderdiler. Elçi gelerek, bu defa da Mete'nin karısını istedi. Mete yine devletin ileri gelenlerini topladı ve onların fikirlerini almak istedi. Herkes kızmış ve şöyle bağırmağa başlamışlardı:

"— Bu Tung-hu'lar, töre (Tao) diye bir şey tanımıyorlar! Bu defa da Hatunumuzu istiyorlar! Biz onlara, derhal hücum ederek, hepsini ortadan kaldırmağı teklif ediyoruz!" Mete ise gayet sakin olarak şöyle dedi:

"— Oh, demeyin! Ben bir kadını komşu devletimden nasıl üstün tutabilirim!" Mete, bu defa da karısını çağırdı ve eli ile onu, Tung-hu elçisine teslim etti.

"Bunun üzerine Tung-hu reisinin cesareti büsbütün artmıştı. Ordusunu alarak batıya doğru geldi ve terkedilmiş bir araziye girdi. Burası, Hunlar ile Tung-hu'ların sınırları arasında bulunuyordu. Hiç kimsenin oturmadığı bu arazi, 1.000 mil kadar bir yerdi. Hem Hunlar ve hemde Tung-hu'lar, bu bozkırın iki yanında oturuyorlardı. Bu yerin adı da Ao-t'o (Ordu?) idi.

"Tung-hu'ların reisi Mete'ye bir elçi gönderdi ve elçi gelerek Mete'ye şöyle dedi:

"— İkimizin arasındaki bu bölge, kimsenin oturmadığı bir yerdir. Üstelik, iki devletin sınırları arasında da bulunuyor. Nasıl olsa burası sizin işinize yaramaz. Gelin de,

bu yeri bize verin." Mete bu sözleri duyunca, hemen kurultayını topladı ve devletin ileri gelenlerine bu konuda ne düşündüklerini sordu. Bazı vezirler, "böyle terkedilmiş bir araziden, vazgeçmişiz, geçmemişiz, hiç bir şey farketmez" diye cevap verdiler. Bunun üzerine Mete kızarak şöyle kükredi :

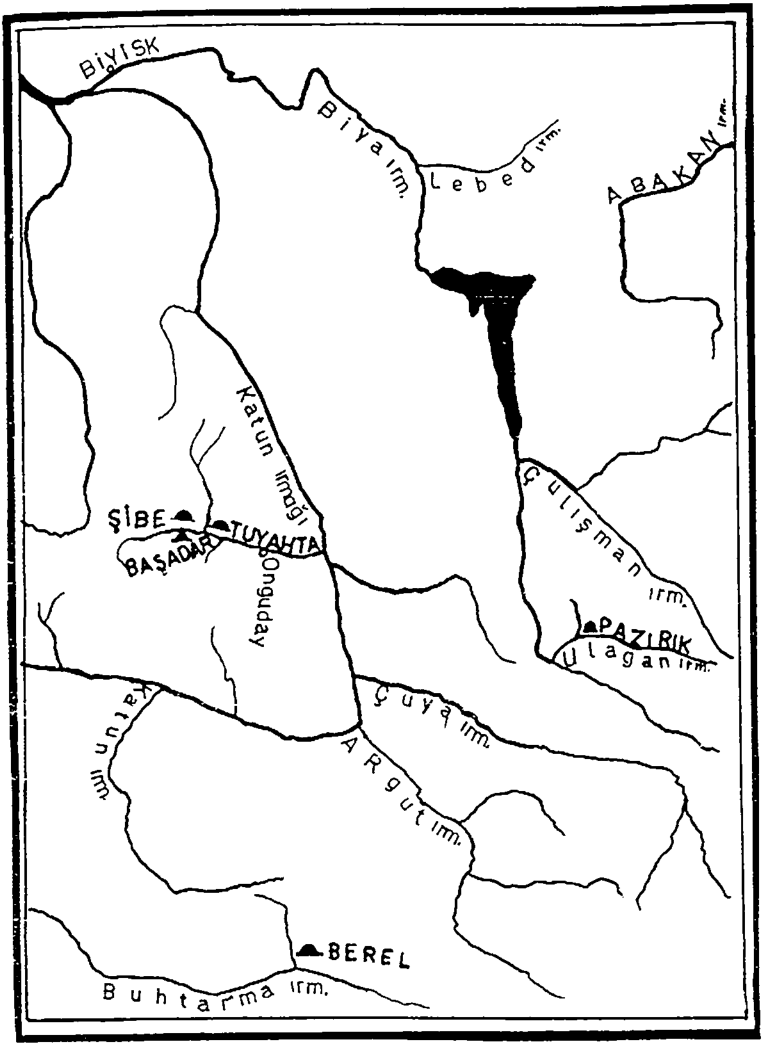
"— Toprak, devletin temelidir. Biz, onu başkasına nasıl verebiliriz!" Mete, bunu dedikten sonra, böyle diyenlerin hepsinin de başını kestirdi.

"Mete atma atladı ve herkesin kendisini takip etmesini emretti. Geri kalanların da, başını hemen oracıkda kestirdi. Doğuya doğru giderek Tung-hulara hücum etti. Tung-hu kıralı, Mete'yi küçümsemiş ve müdafaa tedbiri almamıştı. Mete, büyük kuvveti ile Tung-hu'lara yüklendi ve onları büyük bir mağlubiyete uğrattı. Düşmanın ordusunu yok ettikten sonra, halkını, malını ve nesi var, nesi yoksa hepsini aldı.

"(Tung-hu zaferinden sonra Mete) yurduna göndü. Bundan sonra da batıya yöneldi. Yüe-çi'leri de mağlup ederek kaçırdı..."

Bu çok önemli vesika, Çin'in ilk resmi tarihi sayılan *Shih-chi* adlı tarihin 110. bölümünde bulunur. Bu belgeden de anlaşılıyor ki Hunlar o çağda, Asya'nın en cins ve en uzun koşan atlarını yetiştiriyorlardı. Cins atına binerek kaçan Mete'yi Yüe-çi'ler tutamamışlardı. Hunların doğusunda bulunan milletler de onlardan cins bir atı almak için can atmışlardı. Mete yalnızca bir imparator veya komutan değil; aynı zamanda silâh icad eden ve yaptıran bir askerdi. Bu sebeple Çin kaynaklarının hepsi, vızlayan okun Mete tarafından icad edildiğine inanırlardı. Vızlayan oklar, kemik bir ok ucuna delikler açmak sureti ile yapılırdı. Osmanlılar bu oka *Çavuş oku* derlerdi. Bu oku daha ziyade, işaret vermek ve yön göstermek için komutanlar kullanırlardı.

Mete'nin babasını öldürmesi: Baba öldürme meselesine gelince bu, Oğuz destanında da görülen Türk mitolojisinin tanınmış bir motifidir. Sigmond Freud, efsanelerdeki bu motife *Ödip-Kompleksi* demişti. Ödip, Türk mitolojisinde olduğu gibi büyük bir cihangir ve imparator değildi. Babasını da tesadüfen ve gençliğinde gördüğü rüya icabı öldürmüştü. Mete ile Oğuz-Han ise, babalarını töreye ve örfe uymadıkları için öldürmüşlerdi. Freud'a göre çocuk doğup da, annesinin memesini alır almaz, cinsi hayata başlardı. Bu sebeple erkek çocuklarının annelerine karşı olan sevgilerinin altında, cinsî hisler de yatardı. Çocuk büyüdükçe babasını karşısında rakip olarak görür ve babasına karşı şuur altında bir kin duyardı. Çünkü annesi, babasına aitti. Bu hisleri açığa vuramıyan erkek çocuklar, hislerini şuur altında saklar ve bazan da bu hal çocukda hastalık bile yapardı. Freud'a göre şuur altına atılan bu hisler tesirlerini gerçek hayatta değil; masal ve efsanelerde göstermiş ve bu efsaneler de zamanımıza kadar gelmiştir. Bizim rüya

Harita 1 : Hun ve Göktürk soylularının yaşadığı Altay bölgesi.

tabirnâmelerimizde de, rüyada anne ile cimâda bulunmak, iyiliğe ve ferahlığa delil olarak gösterilmiştir. (Bk. S. 144).

Baba öldürme ile ilgili motifleri Kırgız efsanelerinde de buluyoruz. Bu kitapda kısa bir özetini verdiğimiz Kırgızların *Alman-Bet* destanında da, Alman-Bet babası *Kara-Han*'ı öldürmüştü. Tıpkı Oğuz destanında olduğu gibi Alman-Bet'in babası Kara-Han müslüman olmağı kabul etmemiş ve Alman-Bet de babasını bir çarpışma sırasında öldürmüştü. Oğuz-Han ile Alman-Bet'in, her ikisinin de babasının adının *Kara-Han* olması, çok önemli bir noktadır (Bk. S. 300).

Manas destanında da *Manas-Han*, babası *Yakup-Han*'ın töreye karşı gelmesinden dolayı çok kızmıştı. Babası nedense oğlunu kıskanıyor ve ona kötülükler yapmak istiyordu. Bunun için de kötü insanlarla anlaşıp, entrikalar çeviriyor ve kötü işler yapıyordu. Bunun için Manas-Han kızar ve babasının üzerine yürür. Böyle bir babanın öldürülmesi gerektiğini söyler. Etrafındakiler yetişerek baba Yakup-Han'ı, oğlunun elinden ve ölümden zor kurtarırlar.

Manas-Han'ın oğlu doğunca hiç kimse ona uygun bir ad bulamamıştı. Herkes ona ad vermeden ümidlerini yitirdikleri bir sırada, bir ihtiyar çıkagelir. Bu ihtiyar, ak-boz atlı, eli asalı *Hızır*'dır. Hızır çocuğa yanaşır ve çocuğu kucağına alarak şöyle der :

"... *Çong atasın öltürsün, çogol çunak bu bolsun!*" Yani : "Bu oğlan kendi eli ile kendi babasını öldürsün. Bu kadar korkunç bir er olsun!" (Prob., V, s. 297).

Hızır, bu sözünde haklıdır. Çünkü töre ve disiplin uğruna, babasını bile öldüren bir kimse kadar korkunç bir bahadır ve hükûmdar olamazdı.

Gerçekten baba ile oğul arasındaki hisler meşhur psikolog ve tabip S. Freud'un Psiko-Analiz sistemi ile güzel açıklanmıştır. Manas-Han'ın ölümü üzerine babası Yakup-Han, nedense sevinmiş ve kederlenmemiştir (Prob, V, § 595).

Mete ile Oğuz-Han'ın aynı kişi olduğunu ileri sürenler : J. Guignes, Mete'nin Oğuz-Han'a benzediğini çok büyük bir ihtiyatla söylemişti. Fakat Rus Sinoloğu Biçurin, bu iki hükûmdarın aynı olabileceğini kesin olarak ileri sürdü[4]. Rahmetli Ziya Gökalp, Milli Tetebbular mecmuasının 1. cildinde yayınladığı "*Eski Türklerde mantıkî tenazurlar*"

[4] N. Ya, Biçurin (Yakinef), *Sobraniya svedeniya o narodah...*, Moskova-Lening., 1950, I, s. 46-47.

adlı makalesinde, bu konuyu daha geniş olarak ele almış ve Biçurin'den habersiz olarak Mete ile Oğuz-Han'ın aynı kimse olabileceğini ileri sürmüştü. Bizce bu iki nazariye, en mantıkî ve aklî olan fikirlerdi. Bununla beraber kitabımızda daima ileri sürmüş olduğumuz şu görü.-şümüz, bunlardan kesin olarak ayrılmıştır : Bize göre Oğuz-Han efsanesi, Mete'den de önce Ortaasya'da yaşıyordu. Bu eski inanış biraz değiştirilerek, esasen Çin kaynaklarında da efsane şeklinde anlatılan Mete'nin gençliğine de yakıştırılmış olabilirdi.

Gerek Biçurin ve gerekse Ziya Gökalp, iyi niyet ve aklı selim sahibi idiler. Bunlardan sonra bazı bilginler keşif sevdasına düşmüşler ve oldukça garip nazariyeler ileri sürmüşlerdi. Mesela W. Radlof'a göre, Mani dinini resmî bir din olarak kabul eden Uygur Kağanı *Bögü-Tegin*, veya *Böğü-Kağan*, Oğuz-Han olmalıydı [5]. Bögü-Kağan'la ilgili efsanenin metnini bu kitapta, "Uygurların menşe efsanesi" ile ilgili bölümümüzde tam olarak vermiş bulunuyoruz. Bu efsane ana hatları ile Şamanist fikirlerle kurulmuş ise de, daha ziyade Mani dininin bir övgüsüdür. Oğuz destanının tesirleri de yok değildir. Bu konu üzerinde ayrıca durmuştuk. Rıza Nur da Oğuz-Han'ı Büyük İskender ile karşılaştırmıştı [6]. Tamamı ile Ortaasya'nın Şamanist pirensipleri ile kurulmuş olan Oğuz destanını, İskenderin seferlerine benzetmek biraz gariptir. Hem Ortaasya'da, Büyük İskender'den önce de büyük bir fatih yok mu idi ki, Oğuz-Han'm İskender ile bir ilgisi bulunsundu. Her zaman garip nazariyeler ileri süren J. Marquart ise, Oğuz-Han'ın Çingiz olabileceğini söylüyordu. Bu nazariyenin üzerinde durmağa bile lüzum yoktur [7]. Etnoğraflar daha gariptirler. Potanin ise Oğuz-Han'ı, yeni Moğol efsanelerindeki *Kirey-Han* ile *Uhır-Bama Han*'a benzemektedir [8]. Her türlü dış tesirlerin girdiği bu iptidaî moğolların masal kahramanlarına, bir devlet ve imparatorluk efsanesi olan Oğuz-Han destanının nasıl benzetildiğine pek akıl ermiyor. Reşideddin —ki Moğol imparatorlarının resmî tarihçisi idi,— o bile Çingiz-Han'ın atalarından önce Oğuz destanını kitabının başına koymuş ve bununla Moğolları bile memnun etmişti. Böyle ileri, geri konuşmak, bilgi noksanından ileri gelen şeylerdi.

[5] W. Radlof, K *voprosu ob Uigurah*, Prilojenie k LXXII tomu Zapisok İmp. Akademii Nauk, Spb., 1893, Nr. 2, s. 53.

[6] Rıza-Nour, *Oughouz-namé (Epopé turque)*, İskenderiye, 1928, s. 6.

[7] J. Marquart, Über das Volkstum der Komanen, Berlin, 1914, s. 37.

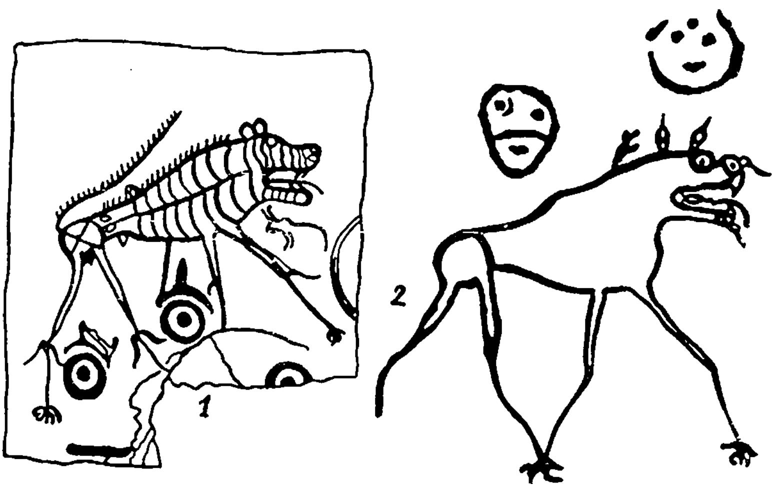
[8] Bk. A. M. Şerbak, *Oğuz-nâme*, *Muhabbat-Nâme*, Moskova, 1959, s. 93,

II.

TÜRKLERİN KURTTAN TÜREYİŞİ İLE İLGİLİ EFSANELER

1. Kurttan türeyiş efsanelerinin Ortaasya'da ilk defa görünüşü

Kurdun, Wu-sun Kıralının oğlunu emzirmesi: Wu-sun'lar, M. Ö. 174 den önce Çin'in batısındaki Kansu Eyaletinde oturuyorlardı. Batılarında da, yine kuvvetli bir devlet olan Yüe-çi'ler vardı. Yüe-çi'ler, M. Ö. 174 den önce Büyük Hun Devletinin meşhur hükûmdarı Mao-tun (Mete) ve az sonra da oğlu tarafından mağlup edilince, yurtlarını

Şekil 3 : Kırgız Türklerinin bölgesinde bulunmuş Kurt-Tanrı, Gök ve yıldızlar (E. B. Badetskaya'dan)

bırakıp Batı Türkistan'a gitmek ve orada Kuşan devletini kurmak zorunda kaldılar. M. Ö. 140 senelerinde sonra da, daha doğuda yaşayan Wu-sun'lar batıya kaymışlar ve bilhassa bugünkü Tanrı dağları bölgesinde, Yüe-çi'lerin boş bıraktıkları yerlere yerleşmişlerdi. M. Ö. 119 se-

nelerinden önce, Çin kaynaklarının verdikleri haberlere göre, Hun hükûmdarı Wu-sun Kıralına hücum etmiş ve onu öldürmüştü. Haberlerin elimize biraz daha geç gelmiş olmasına rağmen, bu olayın daha önce meydana gelmiş olabileceği de düşünülebilir. İşte Çin tarihleri bu olayı anlatmağa başlarlarken, şöyle bir hikâyeyi de araya sıkıştırmaktan geri durmazlar :

"Wu-sun'ların Kıralına Kun-mo derler. İşittiğimize göre, bu kıralın babasının, Hunların batı sınırında küçük bir devleti varmış. Hun hükûmdarı, bu Wu-sun Kıralına taarruz etmiş ve Kun-mo'nun babası olan bu kıralı öldürmüş. Kun-mo da, o sıralarda çok küçükmüş. Hun Hükûmdarı ona kıyamamış. Çöle atılmasını ve ölümü ile kalımının, kendi kaderine bırakılmasını emretmiş. Çocuk çölde emeklerken, üzerinde bir karga dolaşmış ve gagasında tuttuğu eti, ona yavaşça yaklaşarak vermiş ve uzaklaşmış. Az sonra çocuğun etrafında, bu defa da bir dişi kurt dolaşmağa başlamış. Kurt da çocuğa yanaşarak memesini çocuğun ağzına vermiş ve iyice emzirdikten sonra yine oradan uzaklaşmış. Bütün bu olan biten şeyleri, Hun Hükûmdarı da uzaktan seyredermiş. Bunları görünce, çocuğun kutsal bir yavru olduğunu anlamış ve hemen alıp adamlarına vermiş. İyi bir bakımlada büyütülmesini emretmiş. Çocuk büyüyerek bir yiğit olmuş. Hun Hükûmdarı da onu ordularından birine komutan yapmış. Gittikçe gelişen ve başarı kazanan çocuğa gönül bağlayan Hun Hükûmdarı, babasının eski devletini ona vererek, onu Wu-sun Kıralı yapmış..."

Tarihin eski ve karanlık çağlarından bir uğultu ile gelen bu mitolojik ses, bize böylece Ortaasya'daki ilk Kurt efsanesini haber veriyordu. Dikkat edilirse efsaneye sebep olan olaylar, Büyük Hun Devleti içinde geçmiş ve yine bu devletle ilgili tarih haberleri içinde yer almıştır. (De Groot, II, s. 23)

2. Kao-çı (Töles)'ların erkek "Kurttan türeyiş" efsaneleri

M. S. 400 senelerinde, Ortaasya'nın doğusunda ve batısında yeni devletler kurulmuş ve Ortaasya'nın siyasî çehresi biraz değişmişti. Ortaasya'nın güney-batı bozkırlarından yaşayan, Mogol ırkından bazı kabileler harekete gelmiş ve Çin'in Batı bölgeleri ile kuzeyini ele geçirmeğe muvaffak olmuşlardı. Bu yeni devletin adına Çinliler *Juan-Juan* derlerdi. *Juan-juan* adlı bir kabile grubuna veya bu adı taşıyan bir halka, bu devletin kuruluşundan önce pek rastlamıyoruz. Tabii olarak Çinliler, bu devletin adını Çin işaretleri ile yazıyorlardı. Çin işaretlerini, yalnızca

telâffuzlarına göre okursak, bu devletin adını Juan-juan diye okumamız gerekmektedir. Çince işaretlerin ifade ettikleri anlama bakacak olursak, o zaman da hayret etmemek elden gelmiyecektir. Çünkü bu işaretlerin manası, "küçük, küçük böcekler ve küçük, kötü kurtlar" anlamına geliyordu. Çinliler, bu devletin adını ifade etmek için, bu manayı kapsayan böyle işaretleri niçin seçmişlerdi? Bunun üzerinde de durulmamış değildir. Bir defa Çinliler, kendinden olmayan, bilhassa Kuzeyli kavimleri küçük ve hakir görürlerdi. Üstelik de, Juan-juan devletini kuran kavimler, geri ve iptidai Proto-Mogol kabilelerinden başka kimseler değillerdi. Belki bir Çinli için, böyle bir devleti, böyle işaretlerle ifade etmek, normal bir şey sayılabilirdi. Bütün bunlara rağmen, bunların ların yanında, kafamızı kurcalayan bazı anlayış ve kültür meseleleri de yok değildir.

Biliyoruz ki eski Türkler, şimdi *kurt* dediğimiz yırtıcı ve vahşi hayvana *böri* derlerdi. Dikkat edilecek olunursa, bugünkü *kurt* sözümüzün de iki anlamı vardır. Türkler, yırtıcı ve korkunç kurdun yanında, "küçük böceklere" de *kurt* derlerdi. Kurt sözünün, böyle iki ayrı ve zıt manaya sahip olmasının sebebi nedir? Ortaasya'da 150 sene egemen olmuş bir imparatorluğa, Çinliler niçin "küçük kurt" adını vermişlerdi? Ortaya koyduğumuz bu sorular, ortaya atılmış ve söylenmiştir. Fakat bunun gerçek sebebi de, henüz daha açıklanmış değildir. Bu da, Türk düşünce tarihinin karanlık kalan bir bölümüdür.

Juan-juan devleti, Çin'in batısındaki Kansu'dan temellerini alarak kuzeye doğru inkişaf etmiş ve Çin'in kuzeyindeki Proto-Moğolları buyruğu altında birleştirmişti. Ortaasya İmparatorluklarında çok önemli bir inanış vardı. Ortaasya'yı hâkimiyeti altına alan bir devlet, başkent olarak, Göktürklerin *Ötügen* ve Çingiz-Han çağında da *Kara-Korum* denen bölgeyi seçmek zorunda idi. Çünkü burası kutsal bir yerdi. Ortaasya egemenliği ancak bu görevi yerine getirmekle tamamlanırdı. Juan-juan devleti kurulduktan sonra, Çin'deki Toba Sülâlesi ile mücadelelere girmiş ve Tanrı dağları bölgesindeki Türk halkları üzerinde de üstünlüğünü bir an için kurmuştu.

Ortaasya'nın batısında ise, yine V. asrın başlarında yeni bir devlet kurulmuştu. Bu devlete Batı kaynakları *Ak-Hun*, İslâm kaynakları ise *Eftalit*, *Heyâtile* v. s. gibi adlar verirlerdi. Bu devlet de, Sir-Derya nehrinin doğusunda, Çinlilerin *Hua* diye adlandırdığı, yine göçebe kabileler tarafından kurulmuştu. Az zamanda Batı Türkistan'da gelişen

bu devlet, sınırlarını sür'atle Afganistan ve daha sonra da Hindistan'ın kuzeyine kadar indirmişti.

İşte, doğuda Juan-juan ve Batıda da Ak-Hun devletleri arasında kalan Ortaasya'daki Türk halkları, zaman zaman bu iki kuvvet arasında muvazene aramış; bazan birine, bazan da diğerine tâbi olmuş ve çoğu zaman da müstakil bir devlet olmasalar bile, bir kuvvet olarak kendini hissettirmişlerdi. Çinliler, o çağdaki bu Ortaasya Türk kabilelerine, genel bir ad olarak, *Kao-çı* adını veriyorlardı. Çince de Kao-çı demek, "*Yüksek tekerlekli arabalara sahip olan*" kavimler demekti. Öyle anlaşılıyor ki bu kavimler, Çinlilere ve hatta Çinlilerin çok iyi tanıdıkları, Moğollara ve Juan-juan'lara nazaran, daha değişik tipte, tekerlekleri çok yüksek olan arabalar kullanıyorlardı. Bir arabanın tekerleklerinin büyük olması, o arabaya bir çok bakımlardan avantaj sağlardı. Ayrıca büyük tekerlek yapmak, kolay bir iş de değildi. Büyük tekerleklerin yapımı, seçkin ustalar isteyen ve aynı zamanda, az çok ilerlemiş bir teknik bilgi gerektiren bir işti.

Kao-çı'lar hakkında, Çin kaynaklarında özel olarak yazılmış ve pek kısa da olmayan güzel bir monoğrafya vardır. Bu monoğrafya, rusça da dahil hiç bir Batı diline tam olarak tercüme edilmemiştir. Kao-çı'lar hakkındaki bu önemli bölümün tam olarak tercümesi tarafımızdan yapılmış ve Türk Tarih Kurumu Belleten'inin 1957 senesine ait cildinde neşredilmiştir. Bu konuda fazla bilgi almak isteyenler, bu yazıya müracaat edebilirler. Bu yazıda da görüleceği üzere Kao-çı'lar, Orhun nehrinden başlayıp, Güney Rusya'da Volga nehrine kadar uzanan, büyük bir kavimler topluluğu idiler. Bu topluluktan, M. S. 552 senesinde, Göktürk devleti meydana gelecektir. Kao-çı'lara Çinliler, aynı zamanda *T'ieh-le* adını da verirlerdi. Bunun da herhalde, sonradan Türk kavimleri arasında çok önemli bir yer tutan, *Töliş* veya *Tölös* kabilelerinin çince ile bozulmuş bir şeklinden başka bir şey olmaması çok muhtemeldi.

Kao-çı (Töles)'ların kültürü: Yukarıda bu adla anılan kavimlerin Orhun nehri kıyılarından, Güney Rusya'ya kadar uzadıklarını söylemiştik. Bu sebeple, bu kadar geniş sahalara yayılmış olan kabile grupları arasında bir kültür birliği görmek çok zordur. Bununla beraber, onları bağlıyan bazı müşterek kültür özellikleri de vardı. 429 senesinden sonra, bilhassa Batı gruplarında, bunların göçebeliği bırakıp ziraat hayatına dönenlerini çok görüyoruz. Büyük sürek avları, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, bunlarda da görülüyordu. Öyle anlaşılıyor ki, aralarında

müşterek dinî törenleri de vardı. Meselâ 450 yılından sonra, bunların beş büyük grubu bir araya gelerek büyük din törenleri yapmışlardı. Bu tören sırasında bilhassa göğe verilen kurbanlar başta geliyordu. Bunların yanında, başka kutsal ruhlara da bir çok at kurbanları verilmişti. Bu Türk kavimlerinin bilhassa önemli olan özelliklerinden birisi de şarkıları idi. Onların şarkıları, tıpkı kurt ulumalarını andırırmış. Bunun sebebi de, atalarının kurt olmasıymış. Bizim düşüncemize göre, bu şarkılar, daha ziyade "*uzun hava*" veya "*maya*" tipinde şarkılardı. Bunun için de bu müzik, Çinlilere biraz garip gelmiş ve bu şarkıları kurt ulumalarına benzetmişlerdi. İşte yukarıda söylediğimiz bu büyük din töreninde de, bu tip şarkılardan bol bol söylenmişti. Bir çok kabilelerin bir araya gelerek büyük din törenlerinin yapılması, bize bunlarda müşterek ve büyük bir devlet dini'nin var olduğunu göstermektedir. Çünkü *Şamanizm*, daha ziyade kişiler, aileler veyahut da, ancak bir kabile içinde hükmü geçen bir din sistemidir. Sihir, büyü, fal gibi kişileri ilgilendiren meseleler, şamanlara düşen başlıca vazifelerdi. Hatta bu çağda ve yine aynı Türk kavimleri içinde, *kadın şaman*'ları da görüyoruz. Fakat devletin düzenlediği büyük devlet törenleri'nde, büyük rahip *(Pontifex Maximum)*, bizzat hükûmdarın kendisi idi. Şamanlar belki de onlara, yalnızca yardım ediyorlardı.

Diğer Türk kavimleri gibi bunlar da ölülerini, atları ve silâhları ile birlikte gömerlerdi. Kadınları da süs olarak, boynuz veya kemikle yapılmış uzun külâhlar, yani *bogtak*'lar giyerlerdi. Düğünlerde bol bol et yendiği ve kımız içildiği de Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. "Göğe ok atmak" da, onların adetlerindendi. Sonraki tarihlerde, böyle göğe ok atma ve bağırmaların, daha ziyade şimşekli havalarda yapıldığını görüyoruz. Fakat bizce bu adetin Tanrıya, bir haber veya elçi gönderilmesi yerinde yapılmış olması çok daha muhtemeldir.

Kao-çı'ların kurttan türeyiş efsaneleri: Sonradan Göktürk ve Uygur devletlerini kuracak olan bu Türk topluluklarının en yakın Çinli komşuları, Toba Sülâlesi idi. 519 senesine kadar da bağımsız bir hükûmdarları vardı. Bu sebeple bu Türk toplulukları ile ilgili türeyiş efsanesini, yine Toba çağı kaynaklarında buluyoruz. Efsane şöyledir :

"*Kao-çı Kağan'ının çok akıllı iki kızı varmış. (Bazı kaynaklar üç kızı vardı, diyorlar). Bu kızlar o kadar akıllı ve o kadar iyi imişler ki, babaları şöyle bir karara varma zorunda kalmış. Kağan demiş ki: "Ben bu kızları, nasıl insanlarla evlendirebilirim! Bunlar o kadar iyi ki, bu*

kızlar ancak Tanrı ile evlenebilirler!" Bunu diyen Kağan, kızlarını alarak götürmüş ve bir tepenin başına koymuş. Burada kızları, Tanrı ile evlensinler diye beklemiş. Kızlar bu tepede Tanrıyı bekleye durmuşlar. Aradan epey zaman geçmiş. Ama ne Tanrı gelmiş ve ne de onlarla evlenmiş, Kızlar böyle bekleşe dururlarken, tepenin etrafında, ihtiyar ve erkek bir kurt görünmüş. Kurt, tepenin etrafında dolaşmağa başlamış ve bir türlü de, orasını bırakıp gitmemiş. (Küçük) kız kurdun bu durumunu görünce şüphelenmiş ve kardeşine: "İşte bu kurt Tanrının ta kendisidir. Ben inip, onunla evleneceğim," demiş. Kardeşi, gitme, diye ısrar etmiş ama, kız dinlememiş. Tepeden inerek kurtla evlenmiş ve bu suretle Kao-çı halkı, bu hükûmdarın kızı ile kurttan türemiş".

Burada Kağan ünvanını biz ilâve ettik. Henüz daha bu çağda Türkler arasında, Kağan ünvanı yoktu. Bu kurt efsanesi, biraz daha değişik bir tiptedir. Buradaki kurt, erkektir. Diğer Göktürk efsanelerinde ise, kurt dişidir. Bununla beraber Uygur harfleri ile yazılmış Oğuz Destanı'ndaki kurt da, erkektir. Hükûmdarın kendi kızlarını koyduğu dağdan Çin kaynakları, bir tepe diye bahsetmektedirler. Türk dininde "*Kutsal Dağ*" ve "*Gök Dağı*", büyük bir yer tutardı. *Ergenekon* da böyle kutsal bir dağdan başka bir şey değildi. Esasen Ergenekon efsanesi ile ilgili bölümümüzde, böyle kutsal dağlar ile, "*Demir Dağ*" hakkında yapılmış özel bir araştırmamız vardır. Bu efsanede Kutsal mağara, noksan gibi görülüyor. Fakat kurdun, dağın eteklerinde dolaşması, oralarda yatıp kalkması, kızın da aşağı inip kurtla orada evlenmesi, bir nevi kutsal dağın kapısı olan mağara motifini de tamamlamış gibidir. Esasen, efsanenin bu kısmı noksandır. Kızla kurt nerede yaşamışlar ve nerede türemişlerdir. Bu durum tamamen karanlıktır.

3. Göktürklerin "Kurttan Türeyiş" Efsaneleri

"ERGENEKON" EFSANESİNİN İLK ŞEKLİ

A. Göktürklerin Birinci Menşe Efsanesi:

Bu efsaneyi T. T. K. Belleten'in 81. sayısında neşretmiştik. Bu metinlerin tercümeleri, bizden önce de, bizden sonra da bir kaç defa yapılmıştır. Bir metni gramer kaidelerine riayet ederek tercüme etmek marifet değildir. Bu metinleri yüz küsur sene önce rusça'ya tercüme eden Yakinef'in de dediği gibi: "Önemli olan, metnin ruhuna varmak ve yazarın o çağdaki düşüncesine inerek, ne demek istediğini anlamaktır".

Bu sebeple 150 sene önce yapılan rusça tercümeler, 1957 de yapılan almanca tercümelerden çok daha iyidir.

Hele bir efsaneyi anlamak ve onu doğru olarak tercüme edebilmek, bir çok yan bilgileri de gerektiren bir iştir. Yalnızca çinceyi iyi bilmek, o çağdaki mitolojik düşünceyi aydınlığa çıkarmak için kâfi bir sebep sayılamaz. Mitoloji, insanlığın ruh âleminin sembollerle *(Allegoria)* ifade edilmiş bir aynasıdır. Bir harp olayı değildir. Bu sebeple, 1957 den bu zamana kadar geçen süre içinde, tercüme ve anlayış konusunda, bizim de değişen bazı fikirlerimiz oldu.

Şekil 4 : Altay Hunlarının efsaneleşmiş kurtları

Aşağıda tercümesini vereceğimiz efsane, Cov (Chou) Sülâlesinin resmi tarihinin 50. bölümündedir. 552 senesinde Göktürk devletinin kuruluşu sırasında, Çin'in kuzeyini elinde toplayan büyük bir otorite yoktu. Çin'in kuzeyinde yayılmış olan dört küçük devlet, birbirleri ile mücadele edip duruyorlardı. Göktürk devleti kurulunca, ortaya çıkan bu yeni kuvvet, onlar için paylaşılamaz bir destek haline geldi. Çin kaynaklarının da dediği gibi bu dört devletten her biri, diğerlerine karşı Göktürklerin desteğini bulmak için, hazinelerini boşaltmağa ve Türkleri iltifat yağmuruna tutmağa başladılar. Bunun sonuncu olarak, her

devletin sarayında ve şehirlerinde bir *Türk modası* alıp yürüdü. Herkes Türkler gibi giyinmeğe, Türkler gibi yaşayıp, Türk müziğini dinlemeğe karşı içlerinde bir meyil duymağa başladı. Yine bu arzu ve isteğin neticesi olarak, Çinliler de Türkler hakkında eski kötü inançlarını silip, gerçek ve doğru bilgiler edinmeğe çalıştılar. İşte bu efsaneyi, Türklere yakınlaşmak için can atan böyle bir Sülâlenin tarihinde buluyoruz. Görülüyor ki, bir efsaneyi tahlile ve tercümeye girerken, Çin'deki eğilimleri, cemiyet hayatını, doğru haber alma ve yazma durumlarını da göz önünde tutarak, meseleye sağlam bir şekilde el atmak lâzımdır. Efsaneyi okurken, Ortaasya mitolojisinde söylenmiş ve yazılmış kaynakları da, hafızamızdan uzak tutmuyoruz. Bizi, diğer sinologlardan ayıran önemli metod farkı, işte budur. Biz onlar gibi, "yarım sahifelik bir masal" zihniyeti ile hareket etmek ve bu dar anlayışla da, büyük nazariyelere kalkışmak istemiyoruz. Biz bu kısa metinleri, önü, arkası ve sonu olan; belirli bir hayat ve tarih çerçevesi içinde söylenmiş, yayılmış ve yazılmış, yüz sahifelik bir mesele olarak görüyoruz. Ancak bu bilgilerimizi topladığımız ve değerlendirdiğimiz takdirde, gerçeğin kendisi olan sonuçlara varmamız mümkün olacaktır. Göktürklerin menşei ile ilgili birinci efsane şöyledir :

"Göktürkler (T'u-chüeh), eski Hun'ların (Hsiung-nu) soylarından gelirler ve onların bir koludurlar. Kendileri ise, A-şi-na (A-shih-na) adlı bir aileden türemişlerdir. (Sonradan çoğalarak), ayrı oymaklar halinde yaşamağa başladılar.

"Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket tarafından mağlup edildiler. (Mağlûbiyetten sonra Göktürkler), bu memleket tarafından, soyca öldürüldüler.

(Tamamen öldürülen Göktürkler içinde), yalnızca on yaşında bir çocuk kalmıştı. (Lin memleketinin) askerleri, çocuğun çok küçük olduğunu görünce, (ona acımışlar ve) onu öldürmemişlerdi. Yalnızca çocuğun ayaklarını kesmişler ve bir bataklık içindeki otlar arasına bırakarak (gitmişlerdi).

" (Bu sırada) çocuğun etrafında dişi bir kurt peyda oldu ve ona et vererek (çocuğu) besledi. Çocuk, bu şekilde büyüdükten sonra da, dişi kurtla karı-koca hayatı yaşamağa başladı. Kurt da çocuktan bu yolla gebe kaldı.

(Göktürkleri mağlub eden ve hepsini kılıçtan geçiren Lin memleketinin) kıralı, bu çocuğun halâ yaşadığını duydu ve onun da öldürülmesi

için askerlerini gönderdi. Çocuğu öldürmek için gelen askerler, kurtla (çocuğu) yanyana gördüler. Askerler kurdu öldürmek istediler. Fakat kurt (onları görünce) hemen kaçtı ve Kao-ch-'ang (Turfan) memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda, derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Ova, baştan başa ot ve çayırlarla kaplı idi. Çevresi de birkaç yüz milden fazla değildi. Dört yanı, çok dik dağlarla çevrili idi. Kurt, kaçarak bu mağaranın içine girdi ve orada on tane çocuk doğurdu.

"Zamanla bu on çocuk büyüdüler ve dışarıdan kızlar getirerek, onlarla evlendiler. Bu suretle evlendikleri kızlar gebe kaldı ve bunların her birinden de bir soy türedi. (İşte Göktürk devletinin kurucularının geldikleri), A-şi-na ailesi de (bu On-boy'dan) biridir.

"Onların oğulları ve torunları çoğaldılar ve yavaş yavaş yüz-aile haline geldiler. Bir kaç nesil geçtikten sonra, hep birlilte mağaradan çıktılar. Ju-ju'lara (yani Juan-juan devletine) tabi oldular. Altay (Chin-shan) eteklerinde yerleştiler. Bundan sonra da Juan-juan Devletinin demircileri oldular..."

1. Kutsal Mağaralar ve Ergenekon

"Kutsal Mağara" inancının menşeleri: Büyük Hun Devletinde Kutsal bir *Ata-Mağarası*'nın bulunduğunu, Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bu kutsal mağaraya yalnız Şamanlar veya kişiler değil; bütün devlet teşkilâtı saygı gösteriyor ve senenin belirli aylarında bu mağara ziyaret edilerek büyük bir tören yapılıyordu. Önemli olan nokta, hükûmdarın da bu törene başkanlık etmesi idi. Maalesef bu mağaranın nerede ve hangi mağara olduğunu bilmiyoruz. Toba'lar da, kayaları ata mâbedi şeklinde oyuyorlar ve mağaraya benzeyen bu yerlerde, göğe, yere ve Han soylarının ruhlarına kurbanlar sunuyorlardı. Bu kurban merasiminden sonra da, kayın ağaçları dikerek, o bölgede bir nevi kutsal bir orman meydana getiriyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Toba'larda da bir nevi mağara kültü vardı[1].

Göktürk'lerde de bir *Ata-Mağarası*'nın bulunduğunu kesin olarak biliyoruz. Göktürk Kağanı da senenin belirli zamanlarında devletin ileri gelenlerini ve kabilelerin soylularını yanına alarak bu ecdâd mağarasına gidiyor ve oraya kurbanlar vererek saygı duruşunda bulunuyordu[2]. Yine Göktürklerin menşe efsanesinde de, dişi kurt çocuğu alıp bir mağaradan içeriye götürmüş ve orada türemişlerdi.

Kırgız'lar kendilerini kurttan türeyen Türklerden ayırmak istemiş olacaklar ki, başka bir menşe efsanesine bağlanmışlardır. Onlara göre, kendilerinin ilk ataları bir *Ata-Mağarası*'nda bir inekle yaşıyordu. Kırgızlar, işte bu ilk ata ile inek'den türemiş-

[1] W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, s. 80; *Das Toba-Reich*, Leiden, 1949, s. 356 v.d.

[2] *Chou-shu*, 50, 2a; Liu Mau-ts'ai, *Geschichte der Osttürken*, s. 10.

lerdi[3]. Görülüyor ki, burada da bir Ata-Mağarası motifi vardır. Kore'liler de senenin 10. ayında Ata-Mağarası'na gidiyorlar ve orada göğe kurban veriyorlardı[4].

Aybek üd-Devâdârî'nın Türklerin menşei hakkında anlattığı efsaneye dıştan bir çok tesirlerin girmiş olmasına rağmen, Türklerin ilk atası olan *Ay-Ata* da yine bir mağarada meydana gelmişti. Mağara ilk insana, yazarın da dediği gibi, bir "ana rahmi" vazifesini görmüştü. Proto-Moğol dinlerinde, bu ata mağaraları motifini görmek, oldukça güçtür. Biraz sonra vereceğimiz örneklerle de anlaşılacağı üzere, mağaraların kutsal sayılmasının sebebi şu olmalıydı :

"*Mağaralar, yeraltı dünyasını, yer yüzüne bağlayan birer kapı* gibi *idiler.*"

B. Göktürklerin İkinci Menşe Efsanesi :

Bu efsanenin diğer değişik bir şekli de, Çin'deki Sui Sülâlesinin tarihinde bulunur. Sui Sülâlesi, M. S. 570 den sonra kurulmağa başlamış ve bütün Kuzey Çin'i egemenliği altında toplayabilmişti. Türklerle başarılı harpler yapabilmiş ve onları içlerinden yıkabilmek için, iyi sonuçlar veren bir siyaset de güdebilmişti. Bu Sülâle zamanında pek çok Çinli, Türkler arasına kaçarak orada yaşamış ve pek çok Türk de Çin sınırlarına gelerek yerleşmişlerdi. Bunları söylemekten maksadımız şudur : Artık bu sülâle zamanında Çin, Türkleri iyiden iyiye öğrenebilmiş ve bu sebeple de, bu sülâlenin tarihinde geçen efsaneler ayrı bir değere sahip olmuşlardı. Efsane şöyledir :

"*Bazıları şöyle derler: Bir rivayete göre (Göktürklerin) ilk ataları, Hsi-Hai, yani Batı-Denizi'nin kıyılarında oturuyorlardı. Lin adlı bir memleket tarafından, onların kadınları, erkekleri, (çocukları ile birlikte), büyüklü, küçüklü, hepsi birden yok edilmişlerdi. (Türklerin hepsini öldürdükleri halde), yalnızca bir çocuğa acımışlar ve onu öldürmekten vazgeçmişlerdi. Bununla beraber, onun da kol ve bacaklarını keserek, kendisini "Büyük-Bataklık" ın içindeki otlar arasına atmışlardı. Bu sırada dişi bir kurt peyda olmuş ve ona her gün, et ve yiyecek getirmişti. Çocuk da bunları yemek suretiyle kendine gelmiş ve ölmemişti. (Az zaman sonra), çocukla kurt, karı-koca hayatı yaşamağa başlamışlar ve kurt da çocuktan gebe kalmıştı.*

"*(Türklerin eski düşmanı Lin devleti, çocuğun hâlâ yaşadığını duyunca), hemen adamlarını göndererek, hem çocuğu ve hem de kurdu öldürmelerini emretmişti. Askerler kurdu öldürmek için geldikleri zaman,*

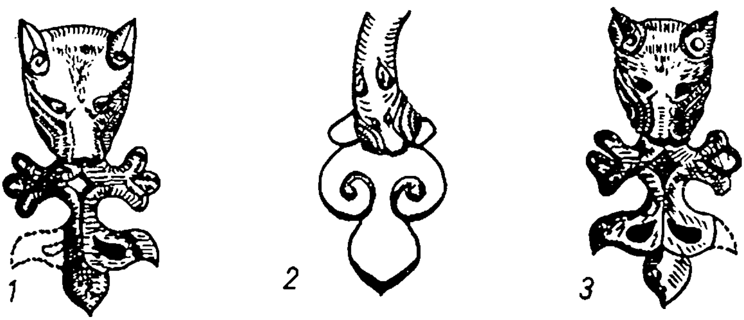
[3] *Yu-yang tsa-tsu*, 4, 1 b - 2 a; *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 67. Herhalde İslâmî tesirler altında olacak ki Kırgız'lar, dünyanın da bir öküzün başı üzerinde durduğuna inanırlardı : Potanin, *Oçerki*, II, s. 153-154; IV, s. 799.

[4] *Hou Han-shu*, 115, 3 a; *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 19.

kurt onların gelişlerinden daha önce haberdar olmuş ve kaçmıştı. Çünkü kurdun kutsal ruhlarla ilgisi vardı ve (daha önce onlar vasıtası ile haber almıştı).

"Buradan kaçan kurt, (Batı) -Denizi'nin doğusundaki bir dağa gitmişti. Bu dağ, Kao-ch'ang (Turfan)'ın kuzey-batısında bulunuyordu. Bu dağın altında da, çok derin bir mağara vardı. (Kurt, buraya gelince), hemen bu mağaranın içine girmişti. Bu mağaranın ortasında, büyük bir ova vardı. Bu ova, baştanbaşa ot ve çayırlıklarla kaplı idi. Ovanın çevresi de, aşağı yukarı 200 milden fazla idi.

"Kurt, burada on tane erkek çocuk doğurdu. (Göktürk Devletini kuran) A-şi-na ailesi, bu çocuklardan birinin soyundan geliyordu".

Şekil 5 : Altay Hunları'nın efsaneleşmiş kurt figürleri

Her iki efsane de, konu itibarı ile birbirlerinin aynıdır. Yalnız ikinci kaynakda bazı yer adları fazla olarak ilâve edilmiştir. Bunlar da bir efsanenin daha orijinal olduğunu gösteren en önemli delillerdir. Yukarıda da söylediğimiz gibi ikinci kaynak, Türkleri daha iyi tanıyordu. Aynı efsanenin her iki kaynakda da bulunuşu, böyle bir efsanenin var olduğunu ve Türkler arasında söylendiğini gösteren en kuvvetli bir delildir. Çünkü bu kaynaklar, birbirini takip eden iki ayrı sülâlenin tarihleridir. Ayrıca daha sonraki kaynak da, kendisinden önce verilen bilgilerin düzeltilmesi ve ona yeni ilâveler yapılması da ayrı bir önem taşır. Demek ki bu efsaneler, Göktürkler arasına söyleniyor ve bunlara samimî olarak inanılıyordu. Zaten kaynaklar ilâve de ediyorlar ve şöyle diyorlar : *"Onların kurttan türemiş olmaları sebebi ile, bayraklarının tepesinde de bir kurt başı vardı".*

İkinci efsanede, Türklerin ilk önce "*Batı-Denizi*" yakınlarında oturdukları söyleniyor. Şimdiye kadar bu efsane üzerinde fikir yürüten bilginlerin hepsi de, bu denizin Çin'in batısındaki Kuku-Nor gölü olduğunu söylemişlerdir. Bazı Türkler de bu fikri benimsemişlerdir. Kuku-Nor, Tibet kavimlerinin ana vatanı idi. Bu bölgeye belki de, ne bir Hun ve nede Türk ayağı basmıştı. Maalesef efsane, şimdiye kadar iyice okunup değerlendirilmemiştir. Efsane de gayet açık olarak okunuyor: Düşman askerleri gelince kurt, "*Denizin doğusu*" ndaki bir dağa kaçmıştır. Bu dağ da, Turfan'ın kuzey batısında bulunuyordu. Bundan da anlaşılıyor ki bu denizin Aral veya Balkaş Gölü olması lâzımdı. Çünkü Turfan'ın batısındaki bölgeler buralar idiler.

2. Geyikli Mağaralar

Bu tipdeki masallar, Türk Mitoloiisinin en önemli örnekleridir. Anadolu'da okunan *Muhammediye*'lerde *Muhammed Hanefi*, önüne çıkan bir geyiği kovalar, geyik bir mağaradan içeri girer ve genç de onu takip eder. Mağaradan geçtikden sonra büyük bir düzlüğe çıkılır ve cennet gibi bahçelerde *Mine-Hatun*'a rastlar. Bu gibi halk eserlerinde, peygamberlerin tarihleri, Türk mitolojisine büründürülerek halka sunulmuştur.

Güney Sibirya masallarında, bir bahadır avlanırken karşısına bir geyik çıkar ve er de geyiğin peşine düşüp onu kovalamağa başlar. Geyik kaçar, o kovalar. En sonunda bir *Bakır-dağ*'ın önüne gelirler. Baştan başa bakırdan yapılmış olan dağ birden bire açılır ve geyik de bu delikden içeri girer[5]. Diğer masallarda, avcı da bakır dağdan içeri girer. Az sonra geyik kaybolur ve karşısına Yedi-Tanrı (Kuday) çıkar[6]. Geyik burada tamamen bir serap ve Tanrının bir elçisidir. Böyle bir masalı, bu kitapta örnek olarak tümü ile vereceğiz. Diğer masallar da ise, avcının karşısına bir *Kara-Tilki* çıkar ve onu kovalamağa başlar. Bu kovalama sırasında tecrübeli bir ihtiyar, avcıya öğüt vererek şöyle der : "Filanca kayada bir kapı vardır. Bu tilki o kayaya varmadan onu avlamalısın ve kapıdan da içeriye girmemelisin" [7]. Çünkü bu kara tilki, yer altındaki kötü ruhların bir elçisi ve gölgesidir. Onların maksatları, avcıyı içeri çekip, yok etmektir.

Yine Güney Sibirya masallarında, bu tip hikâyelerin çok daha mitolojik şekillerine de rastlıyoruz. Meselâ yine avlanan böyle bir çocuk mağaradan içeri girince, arslanlar, ayılar iie beraber yaşayan 13 kıza rastlar. Kızlar oğlanı görünce hemen kurt şekline girerler ve başlarlar oğlanla savaşmağa [8]. Başka bir masalda da, bir çocuk yer yüzünde savaşırken, bir mağara deliğinden yer altına düşer. Yeraltındaki kötü ruhlar çocuğa 9 zincir vurur ve hapsederler. En sonunda çocuk zincirlerden kurtulup, dışarı çıkmak

[5] Radlof, *Proben*, I, s. 14.
[6] Radlof, aynı esr., I. s. 313 (Metin), 337 (Terc.).
[7] Schiefner, *Minusinskische Heldensagen*, s. 2.
[8] Aynı esr., a. yer.

ister. Bu sefer de Kuğu-Hanım onun çıkmasına mâni olur. Uzun savaşlardan sonra, çocuk canını kurtarır ve yeniden hayata başlar [9].

Anadolu masallarında da *Ala-Geyik*, *Kaf* Dağında oturan *Tepe-göz*'ün kızı idi [10]. Avcıları peşinden çekerek onları Kaf dağına götürüyor ve onlara kötülük ediyordu. "*Geyik de çekti, beni kendi dağına,*" şarkı ve masalının kökleri, işte, Türk Mitolojisinin bu motiflerinin içinde yatar.

Yine Sibirya'daki Türk masallarına göre, yeraltına giden "*Kaya-kapısı,*" *Altın-Dağ*'da bulunuyordu. Bu kapının önünde de Cedey-Han'ın 7 köpeği bekçilik ediyordu [11]. Bazı masallara göre ise, yer altına giden bu mağara kapısı, büyük bir denizin ötesinde bulunuyordu [12].

Bazı masallarda da, böyle *açılan kayalar* insanlara iyilik ederler. Meselâ babası ve annesi olmayan bir kız, erkek kardeşi ile giderken, kardeşi attan düşüp, boynu kırılıyor ve ölüyor. Kız bir kayanın önüne geliyor ve şöyle diyor : "*Açılan kaya, açılıver, koyayım kardeşimi içine. Yalın kaya, yarılıver. Diricik tek kardeşimi koyayım içine!*" Kız bu sözleri söyleyince, hemen kaya yarılıveriyor ve kız, kendi kardeşini oraya koyup emniyete aldıktan sonra *Gün-Han*'a gidiyor. Gün-Han'dan kardeşinin tekrar can bulması için ricada bulunuyor [13].

Türk Kozmogonisi ile ilgili bölümümüzde bu konuyu yeniden ele alacağız. Altay Şamanizminde, yeraltına giden bu kapıya, "*Dünyanın bacası*" adı verilirdi. Şamanlar yeraltı dünyasına giderlerken, bu delikten içeri girerlerdi [14]. Yakut Türklerinin, yeryüzünü temsil eden demir pilâkalarının da ortası delikti. Bundan da anlıyoruz ki Yakutlar da, böyle yeraltına giden bir kapının varlığına inanıyorlardı. Yine Yakut'lara göre dünyanın sonu, Lena nehrinin Kuzey Buz denizine döküldüğü yer idi. Lena Nehri suları çok bol olan bir nehirdir. Denize döküldüğü yerde de, büyük girdaplar meydana getirirdi. Bunun için de Yakutlar bu girdapların, yer altına giden bir kapı olduğunu zannederlerdi [15].

C. Göktürklerin kurttan türeyişle ilgili üçüncü efsaneleri :

Bu efsane, diğerlerine nazaran daha değişiktir. "*Kurtdan türeme*" ve "*Mağaradan çıkma*" efsanesi, Göktürklerin resmen kabul ettikleri bir "Devlet mitolojisi" gibi görünüyordu. Bu ikinci efsaneye ise, din inanışları ile halk hikâyeleri biraz daha fazla tesir etmiş gibidir.

Efsanenin tahlili :

Efsanenin başlangıcında "dişi kurt" pek görünmemektedir. Fakat efsane bittiği zaman kaynak, rivayetin değişik olmasına rağmen,

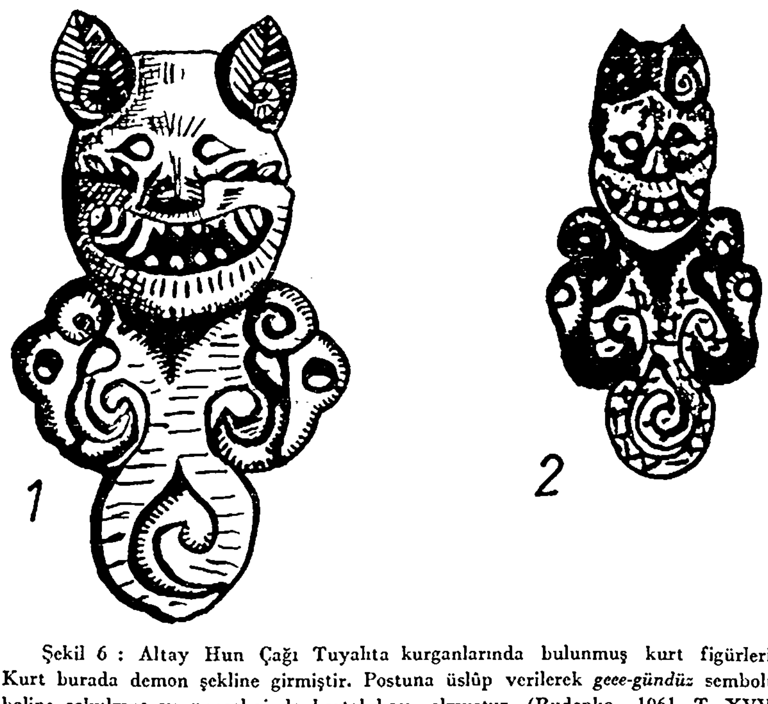
[9] Aynı esr., s. 14.
[10] W. Eberhard, *Typen türkischer Volksmärchen*, s. 311.
[11] Schiefner, a. esr., s. 7.
[12] Aynı esr., s. 5-6.
[13] Radlof, *Proben*, I, s. 13.
[14] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 65.
[15] Priklonjskiy, *Tri goda*, Jivaya Starina, 1890, s. 170.

bunların hepsinin de kurttan geldiğini söyemiştir. Bu duruma göre aşağıda tam olarak tercümesini vereceğimiz efsanenin motiflerini şöyle sıralıyabiliriz :

1. 18 kardeş varmış ve bunlar Hunların kuzey bölgelerinde oturuyorlarmış. En büyük kardeşleri ise kurttan doğmuş imiş.

2. Bu kardeşler ve onlara bağlı olan halk, bir düşman istilâsına uğruyor. Hiç kimse kalmamak üzere kılıçtan geçiriliyor. Efsanenin bu bölümü, Kurt efsanesine benzer. Fakat Kurt efsanesinde, kolları ve bacakları kesilen yalnızca bir erkek çocuk kalmıştır. Ve bu çocukla dişi kurttan da, yeni bir soy türemiştir. Burada ise geriye kalan, yalnızca kurtdan doğan büyük kardeştir.

3. Bu bölümde, yalnızca kurttan doğan büyük kardeşten söz açılıyor. Efsaneye göre, bu ata da, "*Yaz*" ve "*Kış Tanrıları*" ile evli imiş.

1 2

Şekil 6 : Altay Hun Çağı Tuyahta kurganlarında bulunmuş kurt figürleri. Kurt burada demon şekline girmiştir. Postuna üslûp verilerek *gece-gündüz* sembolü haline sokulmuş ve pençeleri de kartal başı olmuştur (Rudenko, 1961, T. XVV, XCIV).

4. Yaz ve Kış Tanrıları ile evlenen bu atadan dört çocuk oluyor. Bunlardan birisi *leylek* olup uçuyor. Bu da Türk mitolojisinin çok önemli bir motifidir. İkinci çocuğun adı, *Kırgız;* dördüncü çocuğun adı da *Türk* oluyor. Üçüncü çocuğun adı ise okunmuyor.

5. *Türk*, çocukların en büyüğüdür. Öyle anlaşılıyor ki, babasının yerine o geçiyor. Bu soykütüğü, Ebülgazi Bahadır Han'ın "*Yafes oğlu Türk*" şeceresine benziyor. Burada *ateşi icad eden* de Türk idi. Ebülgazi'ye göre ise Yafes oğlu Türk, çadırı icad etmişti.

6. Türk'ün "*On karısı*" vardı. İler karısından ise bir boy meydana gelmişti. Halbuki Kurt efsanesinde, "*On oğul*" dan, on boy türemiştir. Oğuz Destanına göre de bir mukayese yapacak olursak, Kurt efsanesinin daha orijinal olduğunu görürüz. Çünkü Türk mitolojisinde soylar, kadınlardan değil, oğullardan meydana gelirdi.

7. Bu on kadından meydana gelen "On-Boy" için bir başkan bulmak lâzımdır. Bunun için de, yükseğe sıçrama müsabakası yapılır. Bu motifin bir paralelini de, Altay Türklerinin masalları arasında bulduk. Örnekler bölümünde bunun da bir özetini okuyacaksınız.

8. Göktürk devletini kuran ailenin ilk atası A-şi-na'nın, en yükseğe sıçrayarak başkan olması.

Efsanenin tercümesi:

Şimdi bu efsanenin orijinal metnini, Çin kaynaklarından aynen tercüme ederek sunuyoruz. Ümid ediyoruz ki, yukarıda tahlil yollu verdiğimiz açıklama, fazlaca çince sözler bulunan bu metnin anlaşılmasına daha fazla ışık tutacaktır :

"Göktürklerin ataları, Hunların kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden çıkmışlardır. Onların kabilelerinin reisine A Pang-pu denirdi. Onun, on yedi tane büyük ve küçük kardeşi vardı. Büyük kardeşlerinden birinin adı da İ-ci Ni-su-tu idi. Bu çocuk kurttan doğmuştur. Bütün bu kardeşlerin yaratılış bakımından tabiatları, biraz budalaca idi. Bu sebeple de devletleri, düşmanlar tarafından sür'atle yok edildi..

"Tabiat üstü bir kudrete ve özelliklere sahip olan İ-ci Ni-su-tu, yağmurun yağması ve rüzgârın esmesi hususunda emirler verebiliyordu. Onun iki karısı vardı. Bunlara, yaz ve kış Tanrılarının kızları denirdi. Bu iki kadından birisi, dört tane çocuk doğurdu. Bu çocuklardan birisi beyaz bir leylek oldu. İkinci çocuk, A-fu ile Kem nehirleri arasında oturdu. Bunun adı da Çi-gu (Kırgız) idi. Üçüncü çocuk da, Çu-cin suyunda yerleşti.

"Dördüncü çocuk ise, Chien-su ve Şin dağlarında oturuyordu ve kardeşlerinin de, en büyüğü idi. Bu dağlar üzerinde, yıkılan eski devletin başkanı A Pang-pu'nun bir oymağı yaşıyordu. (Bu dağların çok soğuk olması sebebi ile), bu oymak da soğuktan çok ızdırap çekiyor (ve ısınmanın bir yolunu bulamıyordu). Dört çocuğun en büyüğü, burada ateşi bulmuş ve onları ısıtarak beslemişti. Bu yolla da oymak halkı ölmeden, yaşamanın yolunu bulmuştu. Bunun üzerine diğer üç kardeş de birleşerek, büyük kardeşlerini başkan seçmişlerdi. Büyük kardeş başkan olunca da, Türk ünvanı verilmişti.

"Bu Türk'ün özel adı da Na Tu-liu idi. 10 tane de karısı vardı. Bu kadınların doğurdukları erkek çocukların hepsi de soy adlarını, annelerinin adlarından alıyorlardı.

"(Göktürk Devletini kuran) Aşina ailesi ise, (Türk'ün) küçük karısının soyundan geliyordu. Türk ölünce, 10 ayrı anneden doğan çocukların hepsi toplandılar ve aralarından birisini başkan yapmak istediler. Hepsi bir arada büyük bir ağacın altına gittiler ve orada şöyle anlaştılar : "— Ağaca doğru, en çok kim yükseğe atlıyabilirse, o başkan olacaktır". Aşina'nın oğlu, diğerlerinin arasında en genç olmasına rağmen, en yükseğe atladı. (Yüksek atlama rekorunu kırınca da), hepsi onu kendilerine başkan yaptılar.

"*Aşina'nın oğlu başkan olunca, A Hsien Şad unvanını aldı. Efsanelerin ayrı olmasına rağmen, bunların hepsinin de kurttan türemiş oldukları üzerinde herkes birleşmiştir.*

"*(A Hsien Şad'dan sonra da) Bumın Kağan (Tu-men) gelmiştir*".

Bu çok önemli efsane, yalnızca Cou (Chou) Sülâlesinin resmi tarihinde geçer. Ondan sonraki, bütün Kuzey Çin'i ele geçiren ve Türkleri daha iyi tanıyan Sui Sülâlesinin tarihinde yoktur. Öyle anlaşılıyor ki Göktürklerin "*Devlet efsanesi*", yani devletin resmen tanıdığı efsane, çocuğun dişi kurtla birleşmesi ve bundan mağara içinde, On-boyun türemesi idi. Bu, daha fazla yaygın ve her tarafta yaşıyan şekil idi. Daha eski tarihlerin anlattıkları bu efsane ise, halk masalları ile karışmış bir "*Halk destanı*" idi.

Eski Türk töresine göre, babanın tahtına daima büyük oğul çıkardı. Efsanenin birinci kısmında bu törenin yerine getirilmiş olduğunu görüyoruz. Yine bu efsanenin son kısmında ise, en küçük kadının soyundan gelen çocuk hükûmdar olmuştu. *Aşina* adlı bu kadının çocuğu, diğer On-boy pirenslerinin de en küçüğü idi. Eski Türk adetlerine göre "*Küçük*

oğlan", babasının evinde oturan ve baba ocağını devam ettiren bir çocuktu. Bunun içinde, en küçük çocuklara "*Ot-Tegin*", yani "*Ateş pirensi*", baba ocağını devam ettiren çocuk denirdi. Töreye göre, hükûmdar olamazlardı; fakat babalarının mal ve servet mirâsı onlara düşerdi.

Bu duruma göre bir "*Devlet töresi*" ve bir de "*Halk töresi*,, diye iki içtimaî düzen ortaya çıkmaktadır. Halk töresine göre ise küçük oğul önemlidir. Çingiz-Han'ın kurduğu devletin bir Cihan devleti olmasına rağmen, bu eski halk töresini aşıp, devlet töresine ulaşması mümkün olamamıştı. Bu sebeple, Çingiz-Han'ın en küçük oğlu olan *Toluy* ve ondan gelen çocuklar, devlet içinde birinci derecedeki önemlerini kaybetmemişlerdi.

TÜRK MİTOLOJİSİNDE TOTEMİZM İZLERİ

İslâmiyeti kabul eden Türklerde Şamanizmin en önemli izleri, ilk dervişlerin istedikleri zaman bir hayvan veya kuş şekline girebilmeleridir. Mesela, "*Geyikli Baba*": Bu dervişler geyiğe binerler ve tepelerinde geyik boynuzları bulunan şapkalar taşırlardı. Bunlar hakkında elimizde çok bilgi vardır. Bu dervişler yalnızca rahip veya sihirbaz mahiyetindeki insanlar değil; peşlerine taktıkları on binlerce Türkü iskân ettirip, yerleştiren liderler idiler.

Az sonra göstereceğimiz gibi, şimdiki Şaman elbiseleri dejenere olmuştur. Bu konu üzerinde çalışan araştırıcılara göre en eski ve orijinal Şaman elbiseleri, kuş veya hayvan şekillerini taklid etme sureti ile yapılan elbiselerdi. Bunu giyen Şaman, hem kendi atasını ve hem de istediği zaman o kuşun şekline girebileceğini göstermek istiyordu. Bu şekil değiştirmeğe mitoloji araştırmalarında *(Metamorphose)* denir. Türkler ise bu deyim karşılığı olarak *(Donuna girmek)* sözünü kullanırlardı. Bektaşiler, bu eski Şamanist inancı tasavvufa uydurup, "*Ma'na âleminden velâyetle*" diye bir sebep de bulmuşlarsa da, bu bahane kuş donuna girmeği mâzur göstermeğe kâfi değildir.

Aşağıda da söyleyeceğimiz gibi kuş totemi veya sembolleri daha ziyade ileri toplumlarda görülüyordu. 24 Oğuz boyunun sembol kuşları bunun en güzel bir örneğidir. İlk Türk Müslüman dervişleri de zaman zaman bir kuş donuna girerlerdi. Mesela Ahmed Yesevî, *Turna donuna;* Hacı Bektaş Veli *güvercin donuna;* Abdal Musa ise *geyik*

donuna bürünürlerdi (A. Gölpınarlı, Vilâyet-nâme, s. 106). Abdal Musa, Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'ya gelişini şöyle anlatıyor :

"*Güvercin donuyla Urûm'a uçan,*
"*İmamlar evinün kapısın açan.*" Abdal Musa

Başka bir Vilâyet-nâme ise Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'ya uçuşunu tasavvufla açıklamağa çalışarak durumu şöyle anlatır (Tar. Dergisi, III, 1731) :

"*Heman-dem ma'na âleminden velâyetle bir gökçe gögerçin tonuna girip...*" Hacı Bektaş Veli Anadolu'ya varınca, öyle anlaşılıyor ki yerli dervişler tarafından iyi karşılanmamış ve aralarında rekabet meydana gelmişti. Hacı Bektaş güvercin şeklinde Anadolu'ya gelince, Doğrul-Baba adlı Anadolu'lu bir derviş de hemen "*doğan donuna*" girerek, güvercin şeklindeki Hacı Bektaşı yakalamak istemişti. Fakat Hacı Bektaş silkinerek "*âdem donuna*" girmiş ve insan olarak doğanın boğazından yakalamış ve nefesini kesmişti. Doğrul-Baba tehlikeyi görünce Hacı Bektaş'a yalvarmış ve onun eteklerine yüz sürmüştü. Bu Anadolulu dervişin *Doğrul* adı da, Türklerin meşhur av kartallarından biri olan *Toğrıl*, *Toğrul*'dan başka bir şey değildir. Abdülkadir Geylânî de beyaz bir doğan şekline girerdi (F. Köprülü, Kayıkçı Kul Mustafa, s. 51, n. 1).

Öyle anlaşılıyor ki Hacı Bektaş, başlangıçta güvercin donu ile gökten gelmişti. Tasavvuftaki *devri* tamamlıyarak gökten güvercin şeklinde inmiş ve tekkesinin önünde de âdem donuna girmişti:

"*Ali oldum, Âdem oldum bahane,*
"*Güvercin donunda geldim cihâne.*" Abdal Musa

Bektaşilik ve Hurufîlik ile ilgili bir kitap olan *Beşâret-nâme*'de de şöyle deniyor :

"*..Tekye önünde kondu, silkinip âdem tonuna girdi..*" (s. 98).

"*Horasan erenleriyle ma'en yeryüzüne inip, âdem tonuna girdi..*" (Bk. Tar. Dergisi, 1, 16). Başka bir bölümümüzde de göstermeğe çalıştığımız gibi bir hayvan şekline girmenin Tasavvuftaki meşhur mânevî devir ile bir ilgisi olmasa gerektir. Bu, doğrudan doğruya Budizm'in *Tenasuh (Metapsychosis. Transmigration)* pirensibinden başka bir şey değildi. Alevî'ler tavşan'ı kötü sayarlar ve yemezlerdi. Çünkü

onların bazılarına göre Muaviye veya Yezid'in ruhu bir "*Tavşan donuna*" bürünmüştü. Halk tabakası ise biraz daha basit düşünerek tavşanı Muaviyenin doğurduğuna inanırlardı. Güya Muaviye zaman zaman bir kadın gibi âdet görürmüş. Bunların hepsi de uydurulmuş şeylerdir. Fakat tavşan yememe adetini de yine, Şamanizm'de aramak en doğru yol olsa gerektir.

Hacı Bektaş'ın, tasavvuftaki "*Südûr ve tecelli*" nazariyesine göre gökten güvercin şeklinde indiğini söylerler. Fakat Hacı Bektaş, yalnızca bir defa olarak cihana güvercin donu ile gelmemiş, günlük hayatında da güvercin olup uçmuştu. Bu da Tecelli ve Südûr nazariyesine ayrı düşer. Mesela bir yerden bir yere gideceği zaman da güvercin şekline girip uçuyordu :

"'*Kul Hasan'ım, var mı sözümde yalan,*
"*Münkirim gönlünü gümana salan,*
"*Doksan günlük yolu kuşlukta alan,*
"*Hünkâr Hacı Bektaş Ali kendidir.*" — **Aşık Hasan**

Büyük üstadımız F. Köprülü'nün Bektaşiliğin menşei hakkındaki yazıları elimizden düşmeyen bir kılavuzdur. Ancak yukarıda söylediklerimiz, bundan sonraki Şamanizm ile ilgili bölümümüzü destekleme ve Anadolu Türklüğüne uygulama maksadı ile yazılmıştır. Bundan sonra anlatacaklarımız, bu girişin bir devamıdır. Bu sebeple rahmetli üstadımızın fikirlerini aynen almaktan ziyade, yeni katkılar yaparak kendi görüşümüzle uygulamış bulunuyoruz.

Ortaasya halklarının ve dolayısı ile Türklerin, bazı hayvanları ve yırtıcı kuşları kutsal sayarak, onları kendilerine sembol edinmelerinin sebepleri üzerinde şimdiye kadar çok durulmuştur[1]. Biz bu konuyu

[1] Bu konuda özel olarak yapılmış en önemli araştırma Prof. D. K. Zelenin'in "*Sibirya'da ongon kültü*" adlı eseridir : *Kult ongonov v Sibiri*, Mosk.-Leningrad, 1936, 436 s. Bu eser, Prof. A. İnan tarafından tanıtılmıştır : Belleten, 23 - 24, s. 311 - 314. Bu konu ile ilgili olarak Prof. A. İnan'ın şu makalesi de çok önemlidir : *Ongon ve Töz kelimeleri hakkında*, Türk Tarih arkeoloğya ve etnoğrafya dergisi, 1934, II, s. 274 - 285. Uno Holmberg'in şu önemli araştırmasından söz açamadan da geçemiyeceğiz : *The Shaman costume and its significance*, Annales Universitatis Fennica Aboensis, Turku, 1922, Nr. 2, 5. s. 1 - 36.

Biz buradaki araştırmamızı Din tarihi metodlarına göre değil; mitoloji araştırmaları prensiplerine göre yaptık.

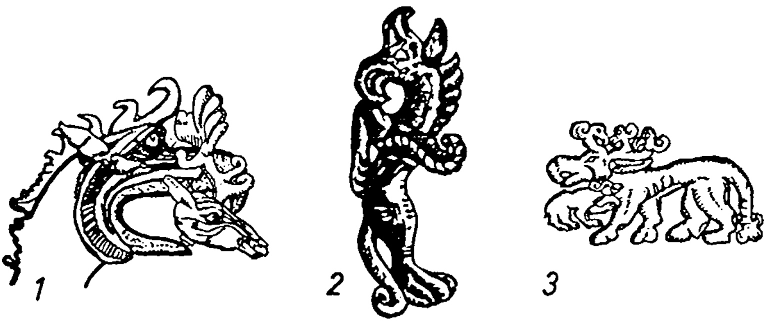
burada daha başka bir gözle özetlemek istiyoruz. Oğuz Destanlarına göre her boyun bir kuş sembolü vardı. Bu kuşlar da genel olarak yırtıcı kuşlardan seçilmiştir. Daha ziyade bir Mogol Tarihçisi olan Reşideddin, bu kuşlara *Ongon* deyimini kullanmış ve bu yüzden de bu deyim zamanımıza kadar gelmiştir. Aslında ise Ongon sözü moğolca bir sözdür. Bunun Türkçesi ise *Töz*'dür. Töz sözü, türkçede, "kök ve menşe" anlamına gelir. Bu sözle Türkler, hangi hayvandan veya hangi kuştan türemiş olduklarını ifade ediyorlardı.

Türklerin *Töz* ve Moğolların da *Ongon* dedikleri şey, hayvan veya insan şeklinde yapılmış putlar ve tapılan heykelciklerdi. Bunlar, ağaçtan, taştan, kemikten, madenden ve hatta çamurdan; daha doğrusu kabiledeki san'atkârlar bunu neden yapmağa güçlü iseler, o maddeden yapılırdı. Artık bu heykelcikler, o kabilenin, o soyun veyahut da herhangi bir ailenin aile ocağının koruyucuları olurlardı. Belirli zamanlarda yapılan din törenlerinde bu putlara yemekler verilir ve türlü saçılar saçılırdı.

Oğuz boylarının armaları olan kuşlara da *Ongun* adı verilmiş olmasına rağmen, Oğuz Türklerinin onlara böyle yemekler sundukları ve saçılar saçtıkları hakkında elimizde hiç bir kayıt yoktur. Bazı kavimler böyle iptidaî din devrelerini erken çağlarda geçirmiş; fakat bu eski hatıralar, toplum yüksek bir seviyeye eriştikten sonra bile, arma şeklinde olsun devam edegelmişlerdi.

Oğuzlardaki bu gelişme tarzı, mesela Sibirya'daki kavimlerde daha başka bir yol takip etmiş ve toplum yine de iptidailikten kurtulamamıştı. Hayvanlar ve kuşlar Sibirya'da insan şekline sokulmuş ve gelişme bu şekilde idrâk edilmişti. Şüphesiz ki Oğuzların daha ileri bir hamle yapmalarında İslâmiyetin de büyük bir tesiri olmuştu. Fakat buna rağmen Ortaasya'daki hayat, bu kitapta daima söylediğimiz gibi, daha gerçekçi ve daha ileri bir yolda gelişmişti.

Kuzeydeki Buryat Mogollarmda artık bu ongonlar tamamı ile insanlaşmış, yani beynelmilel deyimi ile *(Antropomorf)* bir şekile girmişlerdi. Halbuki Türk boyları daha muhafazakâr kalmış ve bu eski kutsal atalarını hayvan şeklinde, yani *(Zoomorf)* bir şekilde bırakmağı tercih etmişlerdi. Bu sebepledir ki Prof. Zelenin, Ortaasya ve Sibirya'daki Ongon kültürünü araştırırken, işe iptidaî Mogollardan başlayamamış, ve ancak kendisine çıkış noktası olarak Yenisey nehri kıyılarında yaşayan Kızıl Türklerini görmüştü.

Şekil 7 : Altay Hun çağı Pazırık, Tuyahta ve Başadar kurganlarında bulunmuş figürler : 1. Ağzında bir geyik başı tutan ejderha. 2. Kartal başlı, kurt veya kaplan ayaklı, kuyruklu at. 3. Kutsal ve efsanevî teke geyikle döğüşen bir hayvan.

Oğuz boylarının kuş ongonları ve dine dayanan kökleri :

Oğuz boylarından her birinin bir kuş Ongon'u bulunduğunu ve Oğuz Destanlarının bu kuşlara büyük bir önem vererek, adları ile birer birer saydıklarını söylemiştik. Her kabile niçin bir kuşu kendisine bir sembol veya arma olarak alıyordu? Oğuz Destanlarının anlatıldığı çağlarda bunun cevabını bulmak elbette güç bir şeydi. Artık Oğuz boylarındaki bir kuşlar, eski kutsal mahiyetlerini çoktan kaybetmişler ve yalnızca bir sembol ve arma *(Heraldry)* olarak kalmışlardı. 18. asırda Ortaasya'da seyahat ederek Orhun yazıtlarını da bulan İsveçli Subay Strahlenberg, Yakut Türklerini de ziyaret ederek onlar hakkında şu çok önemli bilgileri vermişti [2]:

"Yakut'lara göre, yaratıklardan (Creatur) biri kutsal sayılır ve her kabile ile soy da, bu hayvandan türediklerine inanırlardı. Bunlar, boyların kutsal saydıkları kuğu, kaz, karga v.s. gibi hayvanlardı. Bunun içinde, bu hayvanlar hiç bir suretle yenmezdi. Fakat o hayvanın boyundan gelmeyenler için bir mesele yoktu. Başkaları pek alâ diğer boyun kutsal hayvanını yiyebilirlerdi".

Yakut Türklerine ait kabilelerden her birinin, bir kutsal hayvandan türediklerine inandıkları ve bu sebeple o hayvanların etlerini bile yemedikleri başka kaynaklar tarafından da tekrarlanmıştır [3]. Bu konular

[2] Ph. J. Strahlenberg, Aynı esr., s. 378.
[3] N. Şçukin, *Poyezdka v Yakutsk* (Yakutlara seyahat), Spb., 1844, s. 276, U. Holmberg, Aynı esr., s. 25.

ile uzun zaman ilgilenmiş olan bir yazarın, aşağıdaki bilgileri de, bu bakımdan büyük bir önem taşır[4]:

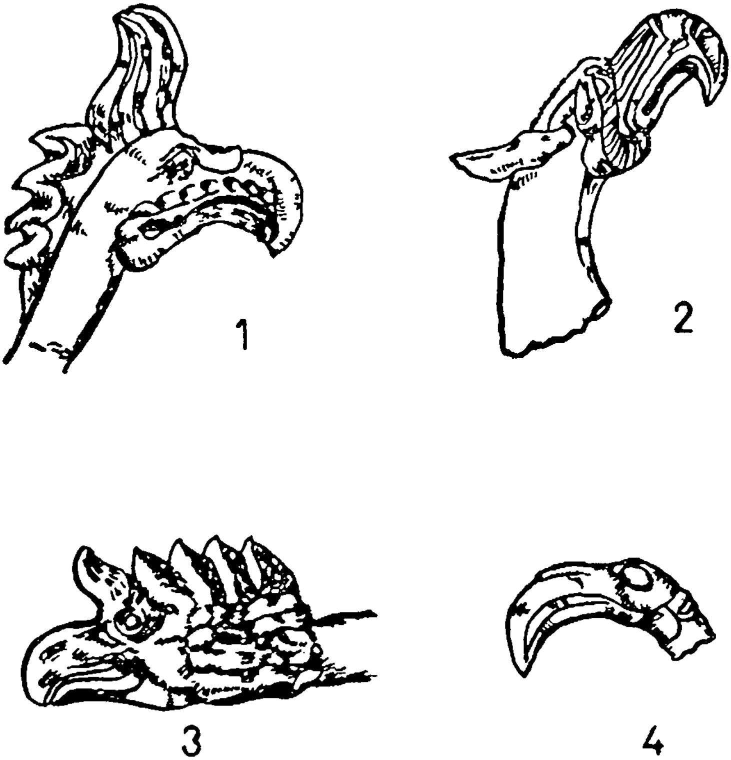
"Yakut kabilelerinin kutsal ataları olan hayvanlar arasında başlıca şunları sayarlar: Beyaz lekeleri olan at, karga, kuğu, atmaca, kartal, turna, boz inek v.s. Bilhassa ayaklarında ve başlarında bir parça beyazlık bulunan inekler, çok kutsal sayılırlardı. Her kabile, hangi kayvandan türediğine inanıyorsa, o hayvanı ürkütmez ve hoş tutardı. Onların inançlarına göre, kim kendi kabilesinin kutsal hayvanını yaralar, öldürür, yer ve hatta korkutursa, onun başına büyük felâketler gelirdi. Meselâ, belirli bir inek tipinden türediklerine inanan bir kabileyi ele alalım: Eğer o kabilenin sürülerinden birinde, bu renkte ve bu tipte bir inek buzağısı doğarsa, o kabileye mensup olan herkes, bu yavruya bakar ve ona dikkat ederdi. Buzağının sahibi onu satma veya hediye etme hakkına sa hipti. Fakat bu buzağıyı alan yeni sahipleri, onun ne sütünü içebilir ve ne de etini yiye bilirlerdi. Yabancılar bu kaideye uymağa mecbur değillerdi. Fakat onun kabilesinden olan herkes, o ineği yabancılara vermemeğe dikkat ederlerdi. İneğin sahibi ölürse, inek doğrudan doğruya adamın baba tarafından gelen akrabalarına miras olarak kalırdı. Eskiden her Yakut kabilesi, türediği hayvanın adı ile birlikte anılır ve o kabileden olan herkes de, bu hayvanın adını soyadı olarak kullanırlardı. Bu suretle herkesin hangi kabileden ve hangi hayvandan geldiği kolayca bilinirdi. Tabii olarak her kabile ve hayvanın adı, bütün Yakutıar arasında pek makbul ve değerli sayılmazdı. Kartal gibi önemli kayvanlara bağlı olan boylar, Yakutların soylu tabakalarını teşkil ederlerdi."

Mogol Buryatları türedikleri bu totem hayvanlarına *utha* adı verirlerdi. Bunların etlerini yemedikleri gibi kanlarını da görmek istemezlerdi[5]. Kurban olarak verilen hayvanların derileri de Şamanın olurdu. Şamanlar genel olarak bunu bir ticaret haline getirmişler ve ormanlarda avlanan bazı hayvanların derilerine bile sahip çıkmışlardı. Onlar bu derilere bazan ot veya saman doldurarak yeniden şekil veriyorlar ve hayvanın yeniden dirildiğine herkesi inandırmak istiyorlardı. Bir kısım derileri de duvarlara ve ağaçlara asarak, o hayvana bir saygı görevinde bulunduklarına inanıyorlardı. Fakat sonunda, bu derilerin çoğu Şamanın zimmetine geçiyordu. Yakut Türklerine çok yakın oturan ve hatta Yakut türkçesini konuşan Dolgan'lar, kartal veya kuğu gibi kutsal kuşların adlarını bile ağızlarına alamıyorlardı. Onlara göre bu hayvanlara ormanda ölü olarak rastlasalar bile, el değdirmek yasaktı. Bilâkis o hayvanın dinî bir merasimle gömülmesi gerekiyordu[6]. Bütün bunlar, eski Türk Totemizminin izleri olmalıydılar.

[4] U Harva (Holmberg), *Die relig. Vorstell. der Altaischen Völker*, s. 469 - 470.

[5] Agapıtof-Hangalof, *Şamanstvo u Buryat*, s. 21; U. Holmberg, The Shaman costume, s. 27.

[6] U. Holmberg, Aynı esr., s. 28.

Şekil 8 : Efsanevî Altay kartal başları (Rudenko'dan)

Yine eski Ortaasya ve Sibirya inançlarına göre, totem veya Ongon sayılan bu kutsal hayvanlar insanlara iyilik verdikleri gibi, kötülük de getirirlerdi. Mesela hastalıklar, hep onlardan gelirdi. Bunun için de Şaman, karada, denizde ve havada yaşayan hayvanların şekillerini ve kemiklerini bir araya getirerek onlardan yardım diléniyordu. Gece yarısı başlayan bu tören, genel olarak çadırlarda yapılırdı. Bu törende Şaman, kurt derilerini sol yanına alır; sağ yanında ise türlü balık cinsleri yılanlar ve bir ayı postu bulundururdu [7].

[7] Aynı esr., s. 29.

"Hayvan-Ana" inancı da, Ortaasya ve Sibirya Türklerinde çok yaygın bir halde idi. Sayın Prof. A. İnan, *Şamanizm* adlı değerli kitabında, bu inancı *ervah* olarak adlandırmış ve bu konuyu da *ervah* inancı ile ilgili bölümde incelemiştir. Yakut Türkleri böyle bir Ana-Hayvan'a *İyä-Kul* adını verirlerdi. Fakat bu Ana-Hayvanlar mahiyet bakımından, kabile ve boy ongonlarından farklı idiler. *Ongon* veya Türklerin *Töz* dedikleri hayvan ruhu, bir kabilenin ve toplumun atası idi. Burada söz konusu edeceğimiz *İyä-Kul* ise, yalnızca belirli bir kişinin, yani bir Şamanın ruhu idi. Bu ruhlar Şamana hayatı boyunca yardım ederlerdi. Ruhları küçük ve önemsiz hayvanlar olan Şamanların değerleri de toplum içinde azdı. Fakat bir Şaman, olgunlaştıkça, yeni bir hayvanı Ana-Hayvan olarak alırdı. Bu da en çok hayatta üç defa olurdu. İyi ana hayvanlar, boğa, aygır, geyik, kartal ve ayı idi. Kötüler ise kurt ile köpekti. Bu konu ile ilgili olarak pek çok bilgi toplanmıştır [8]. Fakat biz bu kitapta, bununla yetinmeğe çalışacağız.

Türklerde totemizm'in gerçek izleri : Uno Holmberg'in de dediği gibi, totemizmin en gerçek izlerini Şaman elbiselerinde görebiliriz [9]. Maalesef eski Çin kaynaklarında, Türk kamlarının elbiseleri hakkında hiç bir bilgi yoktur. Bu sebeple bu konu üzerinde fazla konuşamıyacağız. Ancak Uno Holmberg'in fikirlerine şunları ilâve edebiliriz. Mesela Çin kaynaklarına göre, Göktürk devleti içinde ve Altay dağlarında oturan Tarduş Türklerinin atası, "*Kurt başlı bir insan*" imiş. Bizce, bu da eski Türk totemizminin bir izi sayılmalıdır. Proto-Mogol'larda bu zihniyet, daha geriler ve daha iptidaîleşir. Proto-Mogol efsaneleri ile ilgili bölümümüzde de anlatacağımız gibi. Meselâ kitanların ataları, birer çadır içine konmuş, bir köpek başı ile bir domuz başı idi (Bk. S. 551-2).

19. asırda Şamanizm ve Şaman elbiseleri gerçekten çok dejenere olmuştu. Şamanlar artık heybetli görünmek için, bir yığın çıngırakla süslenmiş ve şuralarına buralarına, ellerine ne geçirirlerse, ithal malları da dahil bir sürü süs asmağa başlamışlardı. Halbuki bunların hepsi sonradan ilâve edilmiş şeylerdi. Esas ve öz şaman elbisesi ise daha başka idi. Eskiden her Şaman, kendi kişisel eğilimine *(İndividual phenomena)* göre, ilâveler yapamazdı. En orijinal şaman elbisesi, bir "Hayvan-Ata" yı temsil eden ve üzerinde onun belirtilerini taşıyan bir elbise idi.

[8] Vasilyef, *İzobrajeniya*, Jiv. Starina, XVIII, 1, 4, s. 277 - 8.
[9] U. Holmberg, Aynı esr., s. 30.

Şaman elbisesinin tek ve öz gayesi, bir Hayvan-Ata'yı kendisiyle sembolleştirmek ve o hayvanı temsil etmekti. Çıngıraklar, demir ve kemik pilâkalar, artık ikinci derecede gelen eşyalardır. Hiç bozulmamış ve orijinal Şaman elbiselerinde, baş süslerinden tutunuz, ayakkabının süslerine kadar aynı hayvanın belirtileri ve işaretleri görülür ve elbise, bütünü ve tam manası ile bir tek hayvanı temsil ederdi. Elbise üzerine asılan süsler ve çıngıraklar da, yine aynı hayvanın derileri ile kemiklerinden yapılırdı.

Maalesef şimdiye kadar kurt elbisesi giyen bir Şamana rastlanmamıştır. Esasen Kuzey Sibirya'da *Kurt-Ata*'lara sahip olan kabileler ve Şamanlar da pek soylu sayılmıyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki Ortaasya'nın ileri toplumlarında ve büyük devletlerinde, çok erken çağlarda meydana gelen "Kurt kültü" çabucak silinmiş ve ancak efsanelerde bir motif ve bayraklarda da bir sembol olarak kalmıştı. Göktürk'lerin "*Kurt başlı bayrakları*", bu çok eski hatıraların bize kadar gelen izleri olsa gerektir.

Tören elbisesinin kutsallığı: Hayvan-Ata'nın kemiklerini ve tüylerini kendinde toplayan elbiseler kutsaldı. Bu elbiseler genel olarak çıplak vücuda giyinilirdi. Şaman, atasının şeklini alırken bütün insanî şeylerden kendini kurtarmış olurdu[10]. Hatta onların anlattığına göre kartal, ağaçlar üzerinden uçarken kanatlarından bir kısmını atar ve Şamana, benim bu kanatlarımla uç dermiş. Şaman da bu kanatları alıp göğe uçarmış. Bütün bu inanışların hepsi Yakut Türklerine aittir[11]. Öyle anlaşılıyor ki kuş tipi elbiseleri ancak göğe uçabilen şamanlar kullanabiliyorlardı. Hatta bazı söylentilere göre Şamanın biri gökte uçarken, nasıl olmuşsa elbisesini düşürmüş ve bu yüzden de yere düşerek parçalanmış. Bu elbiseler de "*Sihirli külâhlar*" gibi, "*Sihirli elbiseler*"di. Kuş elbisesini giyinen Şaman fevkalâde bir kuvvet kazanıyor ve bununla da uçabiliyordu. Bu sebeple tören dışında bu elbiseler pek giyinilmezdi.

"Kartal-Ata", "Geyik-Ata" ve "Ayı-Ata" elbiseleri: Şimdiye kadar Ortaasya ve Sibirya'da en eski "Hayvan-Ata" ları temsil eden başlıca üç tip elbise bulunmuştur. Bunlar da geyik, kuş ve ayı elbiseleridir.

[10] Gmelin, *Reise*, II, s. 44.

[11] Yakutların komşusu olan ve yakutça konuşan Gold Şamanizmi hakkında en önemli eser P. P. Şimkeviç'indir: *Materialı dlya izuçeniya şamanstva u Tungusov*, Habarovsk, 1896, s. 63.

Geyik elbiselerine örnek olarak bir Şaman başlığı resmi veriyoruz. (Bk. Şekil. 9, 1) Bu başlığın kenarları demirden yapılmıştır. Önündeki hotoz da demirdendir ve bir nevi Ortaasya miğferlerini hatırlatır. Öyle anlaşılıyor ki Sibirya Şamanları, Ortaasya savaşçılarına biraz da özenmiş gibi idiler. Yandan sarkan püsküllerin bazılarının uçlarında çıngıraklar da görülüyordu. Bu geyik tipi başlık, Yenisey nehri kenarlarında yaşayan Ostiyak Şamanlarından elde edilmiştir[12]. Böyle başlık bulamıyan Şamanlar da, yanlarma veya omuzlarına birer geyik boynuzu takmakla yetiniyorlardı[13].

Kuş tipi elbiseler, daha ziyade Altay ve Sayan dağları bölgelerinde görülür. Bu bölgeler, eskiden beri Türk kültürünün tesirleri altında kalmıştır. Bundan sonra bu kuşlu elbiseler, Kuzey Sibirya'ya doğru uzanır. Altay Dağlarının daha güneyinde ve Mogolistan'da yoktur. Kuş tipi Şaman elbiselerinin vatanı Altay dağları olarak kabul edilmiş gibidir[14]. Şapkalar, elbise ve hatta ayakkabılar baştan aşağıya kadar kuş tüyleri ile süslenmiştir. Bu tüyler arasında Kartal kuyruğu ve kanatları çoğunluğu meydana getirirdi. Bunların yanında demir pilakalar da yok değildi. Şaman elbiselerinde niçin bu kadar çok demir parçalarının bulunduğunun üzerinde duran etnoğraflar da vardır. En önemli fikirlere göre, bu pilâkalar "*Demir çağının*" birer hatıraları idiler[15]. Bu pilâkalar yalnızca süs olarak kullanılmıyorlardı. Törenlerde söylenen sözlerden, bu demirlerin insan veya hayvanların iskeletlerini de temsil ettikleri anlaşılıyordu.

Ayı tipi elbiseler, daha ziyade Kuzey Sibirya ile Kuzeybatı Sibirya'da görülürdü. Başlıklar da, genel olarak ayının baş derilerinden yapılırdı. Elbise üzerine, ayının muhtelif yerlerinden alınmış kemikler dikilir ve bu suretle Şaman kendisinin bir ayıyı temsil ettiğini göstermek isterdi. Bu şaman elbiselerinin en enteresan kısmı çizmelerdi. Çizmenin burnu ve topuğu tıpkı ayı ayağını benzetilmişti (Bk. Şekil. 9, 5). Ayının bacağından kesilen parçalar da, yine çizmenin münasip yerlerine dikilmişti. Şamanın elindeki alet ve sopalar da ayı kemiklerinden yapı-

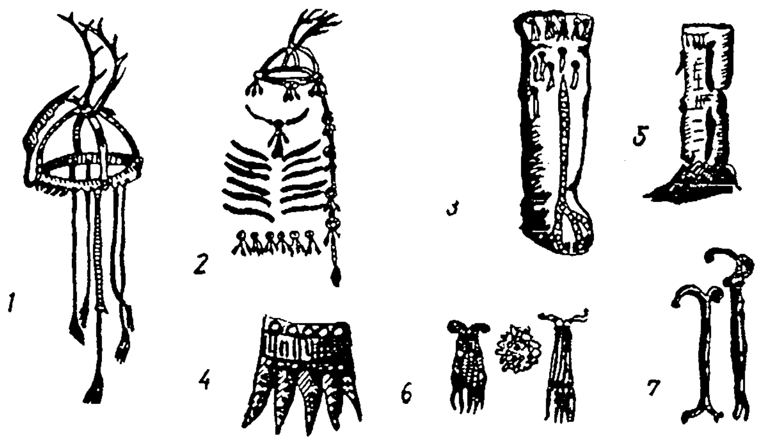
[12] Bu başlık, Anuçin'in Yenisey-Ostyaklarına ait meşhur eserinde neşredilmişti. Bu bilgiyi sonradan bir çok yazarlar Anuçin'den istifade yolu ile yayınlamışlardı. Bk. V. I. Anuçin, *Ocerk Şamanstva u Yeniseyskih Ostyakov*, SMAE, II, 2. Bu kitap. Türkiyat Enstitüsünde 3639 Nr. da da vardır.

[13] Gmelin, *Reise*, II, s, 83.

[14] U. Holmberg, Aynı esr., s. 19.

[15] Troşçanskiy, *Evolyutsiya çern. veri*, s. 136.

lırdı (Bk. Şekil. 9, $_7$). Öyle anlaşılıyor ki bu kemikler, ateş üzerinde ısıtılarak biraz şekillendirilmiş de oluyorlardı. Şaman bundan başka ellerine ayı pençelerini andıran "*demir eldiven*" veya muştalar da takıyordu (Bk. Şekil. 9, $_6$). Bu kemikler seçilirken, bilhassa ön ayak kemiklerine daha fazla önem veriliyordu[16].

Şekil 9 : En eski ve orijinal Şaman elbiseleri hayvan veya *Totem* tipinde olanlardır : 1, 2. Şaman elbisesindeki geyik başlığı. 3, 5. Ayı kemikleri ve ayağı ile yapılmış Şaman çizmesi. 4, 6. Şamanın dişine ve eline taktığı ayı veya kurdun dişi ile elleri. 7. Şamanın ayı kemiğinden yapılmış aletleri (U. Holmberg, *The Shaman costume*, s. 21).

"*Demir eldiven* ve *takma dişler*", Ortaasya kültüründe önemli bir rol oynamıştır. Muhtelif din törenlerinde ve hattâ tiyatroya benzer temsillerde bu gibi maskeler çok kullanılmıştı. Esasen bu âdet eski bir Çin ananesidir. Bununla beraber Ortaasya maskeleri kendilerine mahsus bir özellik gösterirlerdi. Meselâ Yakut Türklerine ait bir Şaman böyle takma dişler takarken vahşi bir hayvanı temsil ederdi ve yine onun inancına göre bu hayvan, kendi soyunun türediği bir totemdi (Bk. Şekil. 9, $_4$). Geçen asırda Ortaasya ve Sibirya'ya gitmiş olan seyyahlar, bu eldivenlerin yalnızca ellere değil; çok daha uzunlarının kollara bile takıldığını yazmışlardı[17]. Bazılarına göre ise, Şaman çizmelerinin deri-

[16] Ayı tipi elbiseler için bk. Anuçin, Aynı esr., s. 42.
[17] Georgi, *Bemerkungen*, I, s. 280.

den yapılmış olmalarına rağmen, yukarıdan aşağıya kadar kalın demirle kaplanmıştı. Bu demir kaplamalı çizmeler de dış görünüşte bazı hayvan şekillerini andırıyorlardı[18]. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, bu giyiniş tarzları Çin adetlerine benzemekle beraber, bütün bu baş, kol ve ayak maskeleri ise daha ziyade Altay ve Sibirya dininin oluşumundan ileri geliyordu.

Türklerde Kurt İle İlgili İnançlar

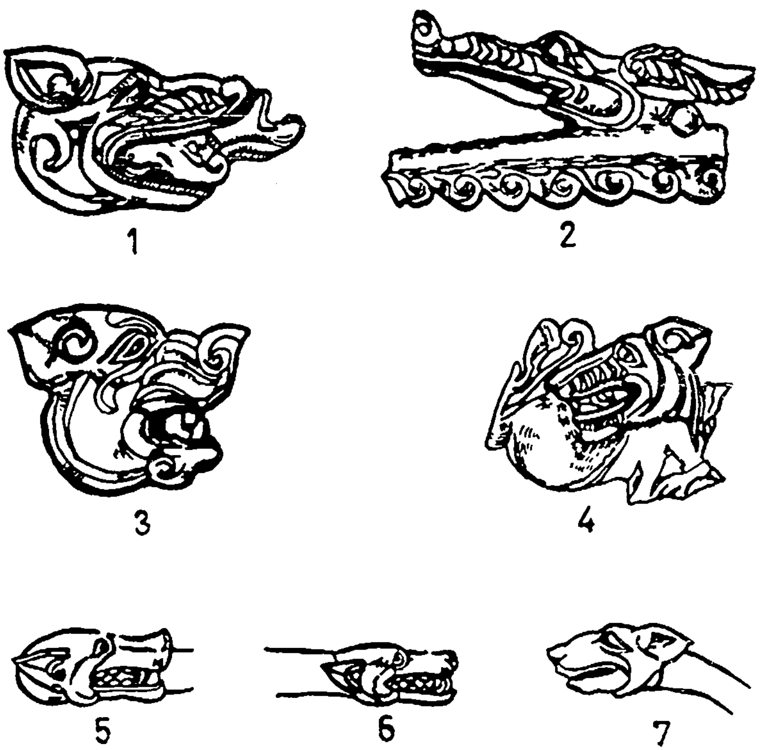
Kurt, Türk mitolojisinin en önemli sembolüdür. Bu sebeple kitabımızda kurda ayrı bir önem vermeğe çalıştık. Doğudaki Proto-Moğol'ların inançlarında daha ziyade önemli yer tutan hayvan köpek idi. Bu sebeple eski Moğolların köpekle ilgili inançlarına da ayrı bir bölüm ayırarak inceledik (Bk. S. 556-8). Köpek kültünü derin bir şekilde incelememizin elbette ki çok önemli bir sebebi vardı. Kurt ile ilgili efsaneler çok sonraki zamanlarda Moğollar arasında da görülüyordu. Hatta Kurt ata ve Ergenekon destanlarının esas itibarı ile eski ve öz Moğol mitolosinin malı olduğunu ileri süren kimseler de yok değildi. Bunlara cevap vermek ve ilmî delillerle bu nazariyeleri çürütmek pek kolay olmuyordu. Bunun ancak bir yolu vardı. Bu da Çin kaynaklarına göre Moğolların ilk olarak tarih sahnesine çıkmalarından itibaren, onların inançlarında birinci derecede yer tutan hayvanları ve diğer dinî motifleri incelemek ve bilmekle mümkün olacaktı. Moğolların köpekle ilgili inançlarına büyük bir önem vermemizin tek nedeni de bu idi. Asırlarca köpeğe büyük bir önem vermiş ve saygı duymuş, hatta onu kendi atası gibi kabul etmiş bir kavmin, birdenbire kurda da sahip çıkmasına imkân yoktu.

Kurtla ilgili Türk efsanelerini bundan önceki bölümümüzde incelemiştik. Kurt, belki de çok eski çağlarda Türklerin bir Totem'i idi. Fakat Göktürk çağında kurt, bir totemden ziyade kutsal bir sembol haline girmişti. Göktürklerin kendi bayraklarının başına bir kurt heykeli koymalarının sebebi de bu idi. *Kurt başlı sancaklar*, Göktürk devletinin yıkılışından sonra da ununtulmamış ve Çin İmparatorları, mesela Türgeş'ler gibi Türk kavimlerine Kağanlık ünvanları verecekleri zaman, kurt başlı bir bayrakla bir davul vermeği de unutmamışlardı. Bu inanış, Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra bile devam etmiş ve mesela Süryanî tarihçisi Mikâil'in Selçuk Türklerinin köpeğe benzer bir hayvanın peşinde olarak Anadolu'ya geldikleri ile ilgili hikâyesi, bu eski

[18] Gmelin, Aynı esr., *Reise*, II, s. 193.

Türk inancını yansıtmıştı. Türk kağanlığını tanıyan bir Çin imparatoru gibi, Selçuk hükûmdarının Osman Gazi'ye tuğ ile davul vermesi de, eski Ortaasya an'anelerinin bir devamından başka bir şey değildi.

Ortaasya Türklerinin yıldızlarla ilgili inançlarında, göklerde kurtların atları nasıl kovaladıkları malûmdur. Yakut Türklerinin efsanelerinde de bunun bir çok örnekleri vardır. Kurt, Yakut Şamanlarının en önemli afsun hayvanlarından biri idi[1]. Öyle anlaşılıyor ki Kurt eski zamanlarda da, mesela Hun çağında da Ortaasya halklarının birinci derecede öneme sahip *Töz* hayvanlarından idi (Bk. Şekil. 10). Yakut masallarında kutsal ruhların 9 oğullarının hepsi de kurda benzetilirdi[2].

Şekil 10 : Altay Hun çağı kurganlarında bulunmuş ve yeleli kurt figürleri (Rudenko, 1961, T. XCVII).

[1] Pekarskiy, *Yakut sözlüğü*, terc., I, s. 126. a.
[2] Aynı esr., I, s. 7 b.

Türklerin kutsal kurtlarına "Kök-Böri", Gök Kurt demelerinin sebepleri : Türklerin kendi sembolleri olan kutsal kurda "*Kök-Böri*", yani Gök Kurt demelerinin de bir sebebi vardı. *Kök*, yani gök, göğün rengi olan mavilik idi. Aslında Türkler göğe *Kök-Tengri*, yani mavi gök derlerdi. Bugünkü türkçemizde kullandığımız "gök" sözü, göğün renginden başka bir şey değildi. Gök renk, kutsal göğün olduğu kadar, Tanrının da bir sembolü idi. Bir şeyi gök rengine büründürmek, veya gök sözü ile beraber söylemek, o şeyi kutsal saymak veya aralarında Tanrı ile ilgili bir bağ kurmak isteğinden ileri gelmeli idi. Yine bu kitabımızda incelediğimiz Manas Destanında, tecrübeli, görmüş ve geçirmiş ihtiyarlara *Ak-Sakallı* denirdi. Fakat Manas'ın oğluna ad vermek için birdenbire ortaya çıkan *Hızır* için ise *Gök Sakallı* deyimi kullanılıyordu. Er-Töştük destanında Tanrının bir elçisi olarak kayın ağacının üstünden çocuğa seslenen nur yüzlü ihtiyara da Gök Sakallı denmişti. Uygur harfleri ile yazılmış Oğuz-Nâme'de, Oğuz-Han'a yol gösteren kurttan hep "*Gök tüylü, gök yeleli*" kurt diye söz açılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki eski Türkler, kurdun maddî varlığından ziyade yelesine ve tüylerine önem veriyorlardı. Kırgız destanlarında da *Kök Cal*, yani "Gök yeleli kurt", en büyük Kırgız bahadırlarına verilen bir ünvan idi[3]. Kırgızlar kurda *kaskır* derlerdi. Bahadırlar için bunun yerine, bazan da *Kök cal kaskır* deyimini kullanırlardı[4]. Gök rengi bazan kırlaşmış saçlar için de söylenmemiş değildi. Kurt sürülerinin başında giden ve onlara yol gösterenler, genel olarak ihtiyar kurtlardı. Bu kurtlar şaşılacak derecede kurnaz, nereden ve ne zaman hücum edecekleri bilinmeyen hayvanlardı. Kurt sürüleri bu ihtiyar kurtların irade ve isteğine uymuş birer kukla gibi idiler. Bu sebeple böyle tecrübeli, fakat korkunç kurtlara "Gök yeleli kurt" da denmişti[5]. Koyun ve keçi sürülerinin önlerinde giden ihtiyar, tecrübeli teke ve koçlar da böyle idi. Bunlar da adeta sürüleri idare ederlerdi. Bu sebeple Kırgızlar böyle tekelere de *Kök Serke*, yani "Gök teke" derlerdi[6]. Geyik sürülerini idare eden ihtiyar tekelere de aynı adın verilmesi gayet tabii idi. Sahibine sadık ve onu bir çok felâketlerden kurtaran köpekler de vardır. Ortaasya masallarında böyle tecrübeli köpeklere ise "*Gök kuyruklu köpek*" denirdi. Kurdun yelesi yerine, bunların kuyruğu gökleştirilirdi[7].

[3] Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, terc., s. 498.
[4] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1219.
[5] Aynı esr., a. yer.
[6] Aynı esr., a. yer.
[7] Radlof, *Proben*, V, s. 304.

Moğollar kurda *Çina* veya *Çinu* derlerdi[8]. Çingiz-Han'ın ilk ataları, erkek kurtla dişi maraldı. Moğolların Gizli Tarihinde bu ata kurda *Börte-Çinu* adı verilmişti. *Börte* veya *Berte* moğolcada bir renk adıdır. Kök bakımından bizim *boz* renkle de bir ilgisi vardır. Bilindiği üzere Moğol edebiyatının en eski eseri sayılan "Moğolların Gizli Tarihi", moğolcadır. Fakat Çin karakterleri ile yazılmıştır. Her sözün karşısına da, yine Çin işaretleri ile Moğolca deyimlerin çince manaları verilmiştir. Bu çince açıklamalara göre moğolca *börte*'nin manası, "Gök rengi" anlamına geliyordu[9]. Bazı Türk halkları soylarını kurttan, bazıları da geyikten getirmişlerdi. Çingiz-Han'la ilgili mitoloji bu her iki motifi de birleştirmiş ve Çingiz soyunun babasını kurttan, annesini de geyikten getirmiştir.

Han-nâme'ye göre Çingiz-Han'ın atalarından *Alan-Kowa (Alan-ko'a)* çadırında yatarken, pencereden birden parlak bir ay girmiş ve Alan-Kowa'yı gebe bırakmıştı. Ay çadırdan girerken de, kadının gözlerine Kurt ve Arslan gibi bir şeyler görünmüştü. Yine aynı kaynağın söylediği başka bir rivayete göre ise, "*peneereden ay ışığına benzer bir ışık girmiş ve yine bu ışık Arslan ve kurt şeklinde çıkıp gitmiş imiş*[10]". *Han-nâme*'nin bu ikinci söylentisi, *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki kayda daha uygundur. Moğolların Gizli Tarihi'nde ise, yine Alan-Ko'a geceleyin çadırda yatarken, çadırın bacasından giren ay ışığı içinden, etrafa ışık saçan parlak ve sarışın bir adam girmiş, kadının karnını okşadıktan sonra, bir köpek şekline bürünerek, ay ışığı huzmesine tırmanarak gitmişti[11]. Birinci kaynak, daha ziyade Özbek ve Türk bölgesinde yazılmıştır. Bu bölgede, birinci derecede önemli olan hayvanlar Arslan ve Kurt idi. İkincisi ise bir *Proto-Mogol* kaynağı ve efsanesidir. Bu sebeple Moğolların Köpek ve "Köpek-Ata" ları önemli sayılmıştır.

Altay kavimlerindeki "Kurt-Ata" hakkında bazı notlar: Çingiz Han'ın atasının bir kurt olduğu XIX. asırda bile unutulmamıştı. Orta-asya ve Sibirya'da dolaşan etnoğraflar bu an'anenin halâ bura halklarının zihinlerinde yaşadığını tespit etmişlerdi[12]. Uygurların ataları sayılan Kao-ch'e'ların kurt ile ilgili menşe efsaneleri üzerinde durmuştuk.

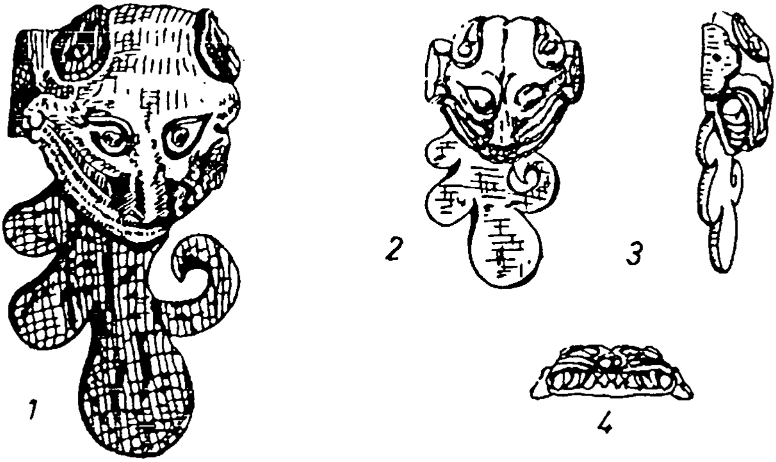
[8] Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 42.a.

[9] Aynı esr., a. yer.

[10] O. Şaik Gökyay, *Han-Nâme*, Necati Lugal armağanı, s. 315.

[11] *Moğolların Gizli Tarihi*, Paragraf. 21.

[12] Potanin, *Oçerki*, II, s. 161; Banzarov, *Çernaya vera*, s. 9, 71.

Şekil 11 : Altay-Hun Çağı figürleri (Rudenko'dan)

Bu kabileler grubuna bağlı Uygurların, sonradan bu efsaneleri unutmalarına rağmen, Göktürkler bunları kendi bünyelerinde yeniden devam ettirmişlerdi. Altay dağlarında *Kurt Dağı* adını taşıyan bir çok zirveler vardı. Meselâ *Ch'e-pi Kağan, Kurt Dağı eyâletinin valisi* olmuştu[13]. Attila'nın yüzünü de kurda benzetenler vardır.

Altay dağlarının doğusunda yaşayan Bersit kabilesi de, kendilerinin kurttan türediklerine inanırlar ve bunun gerçek olduğunu da iddia ederlerdi[14].

Büyük Hun Devleti ve Uygurların ataları olan Kao-çı çağında *Kurt-Ata*, daha ziyade erkek bir kurt idi. Oğuz Destanındaki kutsal "Gök yeleli kurt" da erkekti. Kuzey Doğu Sibirya'daki iptidaî kavimlerin ataları da erkek bir kurt idi. Bazı Kamçatka efsanelerine göre günün birinde bir kadın ikiz çocuk doğuruyor. Sonradan kadının erkek bir kurtla münasebete gelerek bu çocukları doğurduğu anlaşılıyor. Zamanla bu iki çocuktan Kamçatka halkı türüyor ve bu efsane de böylece bütün halk arasında yayılıyor. Bu sebeple Kamçatka halkı, her sene ekim ayında büyük bir bayram yapar ve bu doğum gününü kutlar-

[13] Chang Jen-t'ang, *Doğu Göktürkleri*, s. 91, 102

[14] Potanin, Aynı esr., a. yer.

larmış. Samandan bir kurt heykeli yapar ve bu heykeli epey dolaştırdıktan sonra da bunu, bir sene müddetle ve ihtimamla saklarlarmış. Ayrıca sembolik olarak bir kız alırlar ve bu saman figür ile evlendirirlermiş. Kamçatka'daki kurt efsanesi ve törenleri hakkındaki bu bilgiler, ta 18. asrın ikinci yarısında toplanmış ve yazılmıştı[15].

Öyle anlaşılıyor ki *Kurt-Ata ile ilgili türeyiş efsaneleri daha eski çağlarda; Kurt-Ana ile ilgili efsaneler ise daha yeni çağlarda meydana gelmiş mitolojik epizodlar idiler.*

Belki de başlangıçtan beri hem Kurt-Ana ve hem de Kurt-Ata motifleri mevcuttu. Fakat görünüşe göre büyük devletler kuran Orta-asya halkları ve bilhassa Türkler, Kurt-Ana üzerinde birleşmişler ve Kurt-Ata da yavaş yavaş önemini kaybetmişti. Buna rağmen Kamçatka'lılar ve Moğollar gibi geri toplumlarda bu Kurt-Ata motifi devam ede gelmişti. Türklerin İslâmiyete girmesi ve Uygurların büyük bir imparatorluk kurmaları üzerine Arslan motifi de kendini göstermeğe başlamıştı. Mısırdaki Memlûk efsanelerinde olduğu gibi Türklerin ilk ataları Arslanlarla beraber yaşamıştı. Moğollarda Kurtlarla beraber hayat süren bazı bahadırlara da rastlıyoruz. Mesela Çingiz-Han'ın atalarından *Bodonçar*'ın günün birinde yiyeceği bitmiş ve kurtlar tarafından kovalanarak kayaların arasına sıkıştırılmıştı. Av avladıkça, kurtlar da ona yanaşmış ve yiyeceklerini paylaşarak hep beraber yemişlerdi. Bazan kurtlar o kadar obur olmuşlardı ki, Bodonçar'ın nesi var, nesi yoksa hepsini yeyip bitirmişler ve Bodonçar da onların artıklarını toplamağa mecbur olmuştu. Buna rağmen kurtlar ona dokunup da yememişlerdi. Bodonçar, bu suretle bir senesini kurtların arasında geçirmişti[16].

Kurt hiç bir suretle ehlileşmiyen bir hayvandır. Buna rağmen Anadolu'da : "*Kurt komşusunu talamaz*" derler. Ayrıca yabancıdan ise, "*Komşu kurt beni talasın,*" atasözümüz de meşhurdur. Eski Türkler de, "*Böri koşnısın yimes,*" derlerdi[17]. Bu ata sözünü bir şiir haline sokan eski bir Türk şairinin şu beytini de vermeden geçemiyeceğiz :

"*Çün incitmêz meseldir konşusun kurt,*
"*Sen incitmek neden olanı hem yurt!*" Güvahî

[15] G. W. Steller, *Beschreibung von dem Lande Kamtschatka*, Frankfurt-Leipzig, 1774, s. 177, 327 - 328.
[16] *Moğolların Gizli Tarihi*, 26.
[17] Kaşgari, terc., III, s. 220.

Kurdun mitolojik komşuluğuna inanan Türkler, diğer yandan da Erzurum mayalarında şöyle yırlamağı unutmamışlardı :

"*Aşamirem, bu derenin kurdu var,* "*Balam küsmüş ne virâne yurdu var!*
"*Her yiğidin gûna, gûna derdi var,* "*Benim derdim, hiç bir derde benzemez.*

Totem ve din sembolü olarak kurt : Burada Totem meselesine derin bir şekilde girmeği uygun bulmuyoruz. Bu problemi kendine bir iş edinen Prof. D. K. Zelenin'in fikir ve sonuçları bile bizi kandırmaktan uzaktır. Halbuki adı geçen Rus etnoğrafı, Sibirya ve Ortaasya'daki totemizm hakkında 436 sahifelik bir kitap yazmıştır[18]. Sibirya'da *Ongon* sayılan hayvanların derileri yüzülüp doldurulurdu. Halbuki Altay dağlarında Hun çağına ait kurganlarda bulunmuş olan kurt figürlerinde, kurtların derileri soyulmuş; fakat içleri doldurulmamıştır. (Bk. S. 44) Öyle anlaşılıyor ki Kurt, M.Ö. II. asırda bile iptidaî totem mahiyetini çoktan kaybetmişti. Kurt artık, Hun ve Türk halklarının kutsal bir tılsım veya arması haline gelmiştir. Nitekim Moğol halklarındaki *Ongon* sözü de, Çağatay Türklerinde "*Tamga*" veya "arma" anlamlarına kullanılmağa başlanmıştı. Şamanist Moğolların Ongon sözünün Çağatay Türklerinde bu manaya kullanılmasını sayın üstadımız Prof. Abdulkadir İnan, İslâmiyetin tesirlerine bağlamaktadır[19]. Kanaatımızca bu gibi deyimlerin mana değiştirmelerini cemiyetlerin inkişafı ile de ilgili tutmakda çok fayda vardır. Oğuz boylarını temsil eden av kuşlarından mürekkep ongonlar, Sibirya Şamanizmindeki iptidaî manalarını çoktan kaybetmiş olmalı idiler. Büyük devletler kuran Oğuzlar çoktan yüksek bir toplum seviyesine erişmiş bulunuyorlardı.

Sibirya ve Altay şamanları kurban edilen hayvanların derilerini çadırlarına asarlardı. Bu iş Şamana kâr ve fayda da sağlıyordu. Çünkü bu deriler Şamanın malı oluyorlardı. *Aslında ise kutsal hayvanların derileri, ataların ve kutsal ruhların kişiliklerini temsil ediyorlardı.* Mesela Altay Şamanlarına göre Kakım adlı kürk hayvanının derisi, baba ruhlarının kürklerinin bir sembolü idi. Bu sebeple Şamanlar : "*Ak as tondu adalarım*", yani "Ak kakım donlu, elbiseli atalarım", derlerdi[20]. Ağaçkakan kuşu, Altay Türkçesine göre *Tomurtka*'nın derisi ise,

[18] D. K. Zelenin, *Kult ongonov v Sibire*, Moskova-Leningrad, 1936.
[19] A. İnan, *Sibirya'da Ongon kültü*, T. T. K. Belleten, sayı, 23 - 24., s. 311 - 314.
[20] Anohin, *Materialı*, bk. Ülkü 1940,, s. 25.

kutsal yardımcı bir Tanrı olan *Suyla*'nın ruhunun bir sembolü idi. Altaylılara göre ağaçkakan kuşu, Tanrının bir elçisidir. Bu sebeple kurban törenlerinde Şaman ile Tanrı *Suyla* arasında münasebeti kuran elçi, ağaçkakan kuşudur. Ağaçkakan kuşunun atları da vardır ve kendisi atlıdır. Bu sebeple Şaman dualarında ağaçkakanın adı : "*Ala tomurtka adlılar*", yani "Ala ağaçkakan atlılar" şeklinde geçer[21]. Bunun için de Şamanların elbiselerinde her zaman için ağaçkakan kuşunun derilerini görmek mümkündür. Yeri gelmişken Oğuz destanının *Ala-Atlı Kişidonlu* Yabgusunu da hatırlatalım (Bk. S. 232).

Yakut Türklerinin Şamanlarına göre, kendi ruhlarını temsil eden birer hayvanları vardı. Ruhlarının dolaştığı bu hayvana ise *İyä-Kul* derlerdi. Şaman olgunlaştıkça ruhu da kâmilleşir ve daha iyi hayvanlarda görünmeğe başlardı. Yakut Şamanlarına göre en kötü hayvanlar kurt ile köpek idi. En yüksek ruhları taşıyan hayvan ise kartal idi[22]. Görülüyor ki Yakutlarda kurt önemini kaybetmiş ve yerini kuşlara bırakmıştı. Öyle anlaşılıyor ki *yüksek seviyedeki Türk toplumları, sembol olarak daha ziyadex avcı kuşlara doğru meyletmişlerdi. İçtimaî seviye yükseldikçe kurt v.s. gibi hayvanlar unutuluyor ve onların yerlerini av avlayan yırtıcı kuşlar alıyordu.* Altay ve Yakut kabileleri ile Oğuz boylarının sembollerinin kuş olması, bunu bize açıklayan bir delil olsa gerektir. Altaylardaki Teleüt Türklerinin *Merküt* adlı kabilesi bir kara kartaldan *(Berkut)*; *Yurtas* kabilesi ise beyaz başlı bir kartaldan türemişti. *Yuttı* kabilesinin atası ise bir koyundu[23]. Yakutların *Kartal Baba*'ları üzerinde de, kartal ile ilgili bölümümüzde durmuştuk[24].

Baykal gölünün batısındaki Buryat Moğollarında da üç önemli hayvan atadan biri kurttur[25]. Buryat Şamanları şöyle derlerdi[26]:

> "*Tavşan, bizim "koşucumuz"*;
> "*Kurt, bizim "haber getiricimiz"*;
> "*Kuğu, "şekline girdiğimiz" (Hubilgan)* ;
> "*Kartal, elçimiz olan hayvanlardır.*"

[21] Aynı esr., a. yer.
[22] Seroşevskiy, *Yakutı*, s. 626.
[23] Bk. U. Harva *Relig. Vorstellungen*, s. 471.
[24] Aynı esr., s. 465.
[25] *Skazaniya Buryat*, s. 94 v.d.
[26] Bk. Uno Holmberg, *The Shaman costume and its significancc*, Annales Univeritatis Fennicae-Abonensis, Turku, 1923, s. 29.

Az önce Altay Türklerinin, ağaçkakan kuşuna da Tanrı ile aramızdaki elçimiz dedikerinin görmüştük. Her Buryat Şamanının, istediği zaman şekil değiştirerek onun kılığına girdiği bir hayvanı vardı. Onlara göre Şamanların bazıları kartal veyahut da kerkes kuşu olur, havalarda uçarlar ve bazıları da kurbağa olup suyun içinde yüzerlerdi. İşte her Şamanın kılığına girebildiği hayvanına *Hubilgan* derlerdi. Bu deyim moğolcada, daha ziyade "değişmek" kökü ile ilgili bir sözdür.

Sibirya'daki halklar yılan v.s. gibi tehlikeli ve korkunç hayvanların figürlerini yapar ve bunları saklarlardı. Bunu yapmakla da, bu gibi hayvanların kendilerine yardım edeceklerine inanırlardı. Yakut Türkleri ise bazan kurt veya tilkiden meded umarlar ve bol bol bu iki hayvanın figürlerini yaparlardı[27].

Şekil 12 : Altay Hunlarının ağaç kurt figürleri (Rudenko'dan)

Yukarıda kurt derilerinin önemi üzerinde durmuştuk. Bir Yakut efsanesine göre vaktiyle dünya çok soğukmuş. *Ülker*, Yakut türkçesine göre *Ürgel* yıldızının gökte açtığı delikten soğuk rüzgârlar girer ve yeryüzündeki her şeyi dondururmuş. Bir gün büyük bir bahadır çıkmış ve elleri donmasın diye 30 çift kurt derisinden eldiven yapmış ve göğe çıkarak Ülker yıldızının deliğini kapamış. Bunun için de yeryüzündeki havalar daha sıcak ve daha ılık olmağa başlamış[28]. Bu efsane, daha ziyade kurt derisinin sağlamlığını göstermektedir. Buna rağmen efsanenin en önemli motiflerinden biri de kurttur. Bu bakımdan, üzerinde durulması da gerekir.

[27] Aynı esr., aynı yer. Agapıtov-Hangalov, *Novıe materialiye*, s. 95.
[28] Gorohov, *Materialı*, s. 35.

Kurt şekline girme, *(methamorphose)* hallerine Altay ve Güney Sibirya Türk destanlarında da sık sık rastlama mümkündür. Mesela Minusinsk'de toplanmış türkçe bir destana göre, bir mağaradan yer altına giren bir çoçuk, önce arslan ve ayılarla karşılaşıyor ve sonra da 13 kıza rastlıyor. Kızlar birdenbire 13 kurt oluyorlar ve çocuğa hücum etmeğe başlıyorlar[29].

Türk edebiyatında kurt ve kurda benzeme : *Kök-Börü*, yani "Gök-kurt", büyük hükümdarların kudretini göstermek için kullanılan bir sıfat idi. Mesela Manas destanında, Kızgınların Orta-Yüz reisi *Kökçö*'nün oğlu ile *Manas-Han*'ın oğullarına, konuşma sırasında hep "*Kök-Börü Sultanım!*", denirdi[30]. Belki de bu, büyük sultanlar için artık bir ünvan olmuş ve kalmıştı.

Büyük hükûmdarların doğumu daima fevkalâde olurdu. Hükûmdar anneleri fevkâlede rüyalar görür ve bunları herkese söyleyerek tefsir ettirirlerdi. Tıpkı Macar kıralı Almoş ve Çingiz-Han'ın annesi gibi. *Manas-Han*'ın karısı *Kanıkey-Hatun* da bir gece yatarken çok güzel bir rüya görmüştü. Rüyada hemen yakınında bulunan çelik bir eğe görmüş ve eğeyi alarak koynuna saklamıştı. Sabah olup da bu rüyayı yurdun tecrübe görmüşlerine anlatınca herkes sevinmiş ve Kanıkey-Hatun'a şöyle demişlerdi : "*Kök yal töböt börü.*" yani "(Bu çocuk), gök yeleli korkunç bir kurt" gibi olacak[31]. Kırgızlarda cins, güzel ve cesur atlara da *Kök-Börü*, yani "Gök kurt" adları verilirdi[32]. *Kök Çebiç* adını taşıyan atlar da vardı[33]. *Çebiç* Anadolu'da genç keçilere verilen bir addır. Ortaasya'da ise iki yaşındaki keçilere çebiç denirdi[34]. Az yukarıda ihtiyar koçlara da *Kök-Serke* dendiğini söylemiştik. Bilindiği üzere hükûmdar ve büyük bahadırların atları da sahipleri gibi şöhret kazanmış ve halk arasında saygı bulmuşlardı. Bu sebeple bu atlara, yarı kutsal böyle güzel adlar verilirdi. Buradaki *Çebiç* ve *Teke* gibi adlar, koyun ve keçi gibi ehli hayvanlardan ziyade, dağ keçileri ve koyunları ile ilgili deyimler olmalı idiler. Kırgız edebiyatında Manas-Han tarif edilirken de şöyle deniyordu :

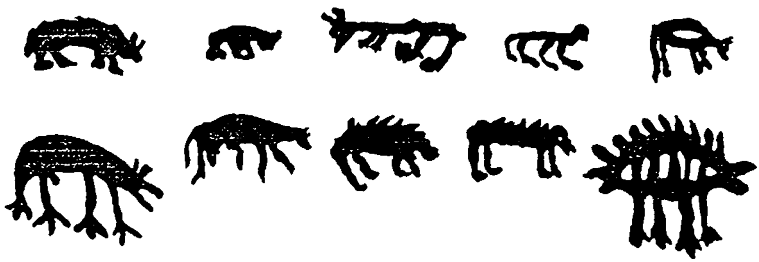
[29] Schiefner, *Minusinskische Heldensagen*, s. 2.
[30] Radlof, *Proben*, *V*, s. 332.
[31] Aynı esr., V, s. 279.
[32] Aynı esr., V, s. 320.
[33] Aynı esr., a. yer.
[34] Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, terc., s. 257.

"*Börü köstü, ku murut*" : "Kurt gözlü, kır bıyıklı[35]. Manas'ın okları için de şöyle denirdi : "*Börü tildü çal yiba*", yani "Kurt dilli kır ok[36]".

Eski Türk atasözlerinden Kurt ile koyun'un yanyana gelmesiyle sık sık söylenen bir sözdür. Anadolu'da da : "*Kurtla koyun olmaz çiğerle (yani akraba ile) oyun olmaz!*" Derler. Azerî Türkleri ise bu ata sözünü biraz daha çevirerek : "*Kurt ile koyun, kılıç ile oyun olmaz*", demişlerdir. Anadolu'da cesur kimselere, "*Kurda varan*" ve korkak kimselere ise "*Çömelip ürüyen*", yani kurttan korkan bir köpek gibi oturup havlayan demişlerdi[37]. Kurt, Türklerde kudret ve güçlülüğün bir timsali idi. Bu, bütün Türkler için bir atasözü haline gelmişti : "*Kurda ne için boynun yoğun demişler, işimi elimle tutarım da onun için, demiş*[38]". Yakut Türklerinin efsanelerinde kurt ile tilki'nin daima yanyana geçtiğini de burada söylemeyi faydalı buluyoruz.

Astronomik bir sembol olarak kurt : Küçük Ayı burcu bir arabayı çeken iki at ve Büyük Ayı burcu ise 7 kurt idi. Eski Türk mitolojisine göre bu yedi kurt, durmadan Küçük Ayı burcunun iki kısrağını kovalarlardı. Fakat atları bir türlü tutamazlardı. Zaten tutmuş olsalardı, göğün ve yerin düzeni bozulacak ve kıyamet kopacaktı. Bu sebeple Türk efsane ve masallarında burçlardan hiç söz açılmayarak, göğe çıkan kısraklardan ve onu kovalayan kurtlardan bahsedilir. Böyle cümleler geçince, hemen onu kıymetlendirmek ve bu sembollerin ne mana ifade ettiklerini anlamak lazımdır. Böyle sembollere Mitoloji tetkiklerinde *allegorie* denirdi. Yani, herhangi bir şeyi başka bir sembolle ifade etmek san'atı. Mesela Güney Sibirya'daki Minusinsk'de toplanmış türkçe masallarda masallarda şuna benzer bir cümle geçiyor : "*Oğlanın bindiği kısrak göğe uçuyor ve Han da, 7 kurduna onu kovalamak için buyruk da bulunuyor*[39]". Böyle bir cümle okuyunca, hemen durup, bu sözleri astronomik bakımdan değerlendirmek lazımdır. Başka bir yerde de: "*Kısrağı tutmak için 12 kurda*" emrediliyor[40]. Bu da astronomik bir mana ifade eden bir cümledir.

[35] Radlof, *Proben*, V, s. 170, (995).
[36] Aynı esr., V, s. 331.
[37] Ö. A. Aksoy, *Gaziantep ağzı*, II, s. 146.
[38] Aynı esr., II, s. 336.
[39] Radlof, *Proben*, I, s. 63.
[40] Aynı esr., I, Metin, s. 61; terc., s. 63.

Şekil 13 : Abakan-Kırgız Şamanlarının alet ve elbiselerinin üzerine çizilmiş kurt resimleri. Çoğu, tanrılaştırılmışlardır (İvanof, Aynı esr., s. 605).

Yakut Türklerinin efsanelerine göre, "Ay tutulması" olayı şöyle anlatılıyor : Ay dolun olup da gökte bir tepsi gibi parlayınca kurtlar ile ayılar aya hücum edip, ayı yiyorlarmış. Bu yüzden de ay tutuluyormuş. Bazı efsanelere göre de, ay dolun oldukça kurtlar aya hücum ederek onu yiyorlarmış. Fakat buna rağmen Tanrı, ayı yine diriltip ve olgunlaştırıyormuş [41]. Yakutlar ayrıca dört yıldızlı bir burca da *Börö-Tumsa* şeklinde, kurtla ilgili bir ad verirlerdi [42]. Tabii olarak Türk mitolojisinde kurtla ilgili daha pek çok bilgi vardır. Fakat kitabımızın bu cildi için böyle bir girişi kâfi görüyoruz. Kurt, yalnızca Türklerde görülen kutsal bir hayvan değildir. Atilla ile ilgili Avrupa efsanelerinde de görülür. Meselâ Atilla'ya karşı keramet gösterip şehrini kurtaran Troyes'li ermiş papaz Saint Lupus da, bir bakıma bir kurt idi. Fakat bu, Avrupa mitolojisinin kurdudur (Atilla ve Hunlar, s. 161). İzlanda gibi kuzey memleketlerinde de kurt, insanlarda bir yandan korku ve diğer yandan da sevgi hisleri doğuran bir hayvandır. Biliyoruz ki Atilla, İzlanda efsanelerinde de geçerdi. İzlandalılara göre, Atilla'nın *Gurdun* adlı İzlandalı bir eşi vardı. Bu efsaneyi özetliyerek ve kısa olarak aşağıda veriyoruz. Gurdun, kendi kaynı Gunnar'ı davet ederken, ona bir itimat telkin etmek için parmağındaki "*Kurt kılları ile örtülü, bir yüzüğünü*" gönderir. Tabiî olarak kurt kılları ile örtülü bu yüzüğün Ortaasya'daki kutsal kurtla bir ilgisi olup olmadığını kestirmek güçtür. Fakat Gurdun, Atilla'dan intikam almak için, çocuklarının kafatası ile ona şarap da içiriyor. Bu da bir Ortaasya adetidir. Atilla bu efsanede tam manası ile mitolojik bir şahsiyettir. Kendisi Hunlarm değil; kötü

[41] Seroşevskiy, *Yakutı*, s. 668.
[42] Bk. Pekarskiy, *Yakut sözlüğü*, s. 126.

ruhların, şeytanların kıralıdır (Atilla ve Hunlar, s. 178). Bu çok enteresan efsaneden bir parçayı, burada özetlemeği faydalı görüyoruz :

Edda adlı ve eski İzlanda dilinde yazılmış olan bir destanda şöyle deniyor:

Atli, (yani Attila'nın) Gurdun adlı bir karısı ve Gunnar adlı da bir kaynı vardır. Kaynı Gunnar'ı ortadan kaldırıp onun malına konmak için kurnaz bir hizmetkârını ona gönderir ve kaynını evine davet eder. Atli'nin karısı Gurdun, meselenin iç yüzünü anlar. Parmağındaki kurt kılları ile örtülü olan yüzüğünü çıkarır ve kardeşine gönderir. Bu suretle, ona dikkatli ol ve gelme, demek ister. Gunnar'ın etrafındakiler de, onun bu daveti kabul etmemesi için çok uğraşırlar. Fakat bunların hiç biri fayda vermez ve Gunnar yola çıkıp, Atli'nin ordugâhına gelir. Atli kaynını karşılar ve askerlerle dolu kale burçlarında onu ağırlar. Az sonra da kaynına kendisinin artık bir esir olduğunu ve bir daha da geri dönemiyeceğini söyler. Gurdun, para verip kurtulmak ister. Fakat Atli'nin daha büyük gayeleri vardır. Bunun için de böyle bir fidyeye razı olmaz. Alman destanının meşhur kahramanı Nibelungen'in hazineleri varmış. Bu hazinelerin yerini de, yalnızca Hagen adlı biri bilirmiş. Fakat Hagen da çoktan ölmüş imiş. Bununla beraber onun ruhu, her zaman Gunnar'ın etrafında dolaşır ve ona nasihatler edermiş. Atli bunu bildiği için, Gunnar'ı sıkıştırmağa başlamış. Fakat Gunnar, Hagen'ın ruhunu bu işe karıştırmaktansa, yılanlarla dolu zindanlara atılmasına razı olmuş ve böylece hayatı sona ermiş. Atli'nin karısı Gurdun, buna çok içerlemiş ve Attila'dan intikamını almak için fırsat kollamış. Attila'nın da, Erpe ve Eitel adlı iki tane oğlu varmış. Attila savaşta iken, Gurdun bunları öldürmüş ve babaları savaştan dönünce de, ona çocuklarının kafatası ile şarap içirmiş. Daha sonra da bir yolunu bulup, Attila'nın hizmetçisini elde etmiş ve Attila'yı bıçaklatarak öldürtmüş. Sarayını da ateşe vermiş..."

Atilla'yı daha yakından tanıyan eski Alman destanlarına göre ise, Atilla çok iyi ruhlu, cömert, sakin ve büyük bir şövalye ruhuna sahip bir hükûmdardı. Atilla'yı görmeyen ; fakat yalnızca onun şöhretini ve etrafa saldığı büyük korkuyu duyan İzlanda şairleri, onu bir cin veya peri gibi sanmışlardı. Bunun için de onlara göre Huna-land, yani Hunların ülkesi, cin ve perilerin yaşadığı bir ülke idi.

Göktürk efsanelerindeki, "Yükseğe sıçrama yolu ile Hakan olma" meselesi : Aşağıda örnek olarak vereceğimiz masal, aslında güzel bir hikâye değildir. Fakat bu masal Türk mitolojisi bakımından, fevkalâde büyük bir değer taşır. Yukarıda tercümelerini yaptığımız Göktürk efsanelerinde hakanlığa hak iddia eden kardeşler, bir ağaca doğru sıçrama yarışı yapmışlar ve kim en yükseğe atlıyabilmişse o Hakan olabilmişti (Bk. S. 28). Aynı Masal motifini Altay masallarında da buluyoruz. Oğuz-Han da iki altın direk diktirmiş ve oğullarına bunlar üzerindeki altın ve gümüş kuşlara nişan aldırmıştı. Oğuz destanlarının bu kısımları karanlıktır. Oğuz-Han bu töreni niçin yapmıştı? Bunun sebebi pek anlatılmıyor. Bu masalda da iki altın direk vardır ve bu direk-

lerin üzerine de iki mum dikilmişti. Masal kahramanlarının kuşlar ile konuşmalarını da ayrı bölümlerde incelemiştik (Bk. S. 86). Çocukları tuluma veya sandığa koyup büyük ırmaklara atma da Türk mitolojisinin tanınmış bir motifidir (Bk. S. 413-5). Ataların deniz geçme yolu ile gelmelerini de incelemiştik (Bk. S. 575-8). Bu masalda da ırmağa, deniz adı verilmiştir. Bu masal, Altay Türklerinden olan Teleüt'lerin arasından, W. Radlof tarafından toplanmıştır (Proben, I, s. 186-188 : Metin).

"Yaşlı bir adamın bir çocuğu oluyor ve çocuk yavaş yavaş büyümeğe başlıyor. Adam istiyor ki, oğlu okuyup yazsın ve okumağı yazmağı öğrensin. Çocuğu bir hocanın yanına veriyor. Çocuk hocanın yanında çalışarak okuyup, yazmağı öğreniyor.

"Günün birinde babası ile oğlu bir yerden dönüyorlarmış. Ağacın üzerinde birden bir kuş peyda oluyor ve başlıyor oğlanla konuşmağa. Oğlan kuşun sözlerini duyunca seviniyor ve gülmeğe başlıyor. Oğlanla kuş arasında konuşma devam ediyor. Oğlan bu defa kızıyor. Bağırarak kuşun yüzüne tükürüyor. Sonra da kuşu bırakıp yürümeğe başlıyor. Bütün bu konuşmaları seyreden babası merak ediyor ve oğlana, kuşla ne konuştuklarını soruyor. Fakat oğlan, bu konuda ağzından hiç bir şey çıkarmıyor. Babası ısrar ediyor. Oğlanı zorluyor. En sonunda oğlan, babasının isteğine dayanamıyarak kuşun neler dediğini anlatıyor :

"— Kuş önce bana dedi ki padişah olacaksın. Altın saraylarda oturup yaşıyacaksın. Herkese ziyafet verip, doyuracaksın. Ama bir gün gelecek ki, babana da idrarını içireceksin! "Oğlanın babası bu sözleri duyunca kızıp, küplere biniyor ve bağırmağa başlıyor. Oğlanı attan indiriyor. Hemen orada atını kesiyor. Atın derisinden bir tulum yapıyor. Oğlanı bu tulumun içine koyup, ağzını iyice bağladıktan sonra, tulumu büyük bir ırmağın içine atıyor. (Masalın bundan sonraki kısmını, metinden aynen tercüme etmeğe çalışacağız) : Irmağın akıntısı oğlanı bir köyün yanındaki kıyıya atıyor. Aynı köyde yaşayan, yalnız bir ihtiyar kadın kıyıda gezerken, suyun içinde tuluma benzer bir şey görüyor. Hemen suya girerek tulumu dışarı çıkarıp açıyor ve içinde bir oğlan çocuğu görüyor. Oğlanı tulumdan çıkarıyor, alıp evine götürüyor. Besliyor, büyütüyor ve aradan epey zaman geçiyor.

"O ülkenin bir Hakanı varmış. Hakanın da hiç çocuğu yokmuş. Hakan ölünce tahtı boş kalmış. Halk toplanmış. Altından iki direk yaptırmış ve direkleri getirerek köyün ortasındaki meydana dikmiş. Her direğin başına da yanar birer mum koymuşlar. Demişler ki, herkes bu iki direğin arasından atlıyarak mumları düşürmeğe çalışacaktır. Kim en yükseğe atlar da bu mumları düşürürse, o bizim hakanımız olacaktır. Direkler arasından çok kimseler atlamış ama; hiç kimse direklerin üzerinde yanan mumları alarak düşürememiş. Sıra oğlana gelmiş. Oğlan ilk atlayışta mumları düşürmüş. Fakat üstüne düşen mumlarla da ensesi pişmiş. Böylece Hakan olan oğlan, gidip tahtına oturmuş. Bunun üzerine ziyafetler verilmiş ve bütün halk, kurulan sofralarda yemek yemeğe başlamış. Bunların içinde oğlanın babası da varmış. Çok içerek kör kütük sarhoş olmuş ve yine rakı aramağa başlamış. Rakı ararken de, oğlunun idrarını tesadüfen bir kapta bulmuş ve onu tutarak içmiş. Oğlanın babası da bu yolla sarhoşluğunun cezasını bulmuş."

Ateşin İcadı ve Göktürkler : Göktürk efsanesinde, ateşi ilk defa bularak Türklere öğreten efsanevî bir atadan söz açılır. Göktürklerin bu atası, yarı insan ve yarı da Tanrı şeklinde idi. Soğuktan büyük bir ızdırap çeken Türkler, onun ateşi bulması sayesinde hem ısınabilmişler ve hem de yemeklerini pişirebilmişlerdi. Bu efsaneye göre daha önceleri Türkler yemeklerini çiğ olarak yiyorlardı. Bu duruma göre Türklerin ataları başlıca iki grup altında tanımlanıyorlardı.

1. Yemeğini çiğ yiyen Türkler.

2. Ateşin büyük bir ata tarafından bulunmasından sonra, yemeklerini pişirerek yiyen Türkler. Kuzey-Batı Sibirya'da yaşayan ve Macarların akrabaları sayılan Vogul'lar da, kendi mitolojilerindeki Yarı-Tanrı kahramanlarını böyle sınıflandırıyorlardı. Vogul mitolojisinin eski kahramanları da, yemeklerini çiğ yiyen ve pişiren atalar şeklinde iki kısma ayrılıyorlardı.

Göktürk efsaneleri ateşi bulan atalarına büyük bir önem veriyor ve onu kutsallaştırıyorlardı. Vogul mitolojisindeki durum ise, bunun tamamı ile aksi idi. Onlara göre gerçek Vogul ataları, yemeklerini çiğ yiyen ilk insanlardı. Ateşi bulup ve yemeklerini pişirenler ise, artık bozulmuş ve gerçek Vogul sayılmıyan kimselerdi.

Öyle anlaşılıyor ki Türkler ateş kültürünü çok erken çağlarda tanımışlardı. Sibirya'daki komşuları ise bu noktada Türklerden geri kalmışlar ve bu gerilik, Ortaasya Türkleri ile kendilerini ayıran belli başlı bir ayrılık gibi ortaya çıkmıştı. Ateşi bilen ve ateşi insanlık için faydalı bir yöne sevkeden Ortaasya'nın medenî Türk kavimleri bu bölgelere sızdıkça, kendi kültürlerini de beraber götürmüşlerdi. Öyle anlaşılıyor ki bu Fin-Ugor kavimleri, yemeklerini ateşle pişiren diğer komşularını kendilerinden saymıyorlardı. Türklüğün Kuzey-Batı sınırındaki Vogul kavimlerinin bu konu ile ilgili efsaneleri şöyledir[50]:

"Eski çağlarda bir gün, kahramanlar ava gidiyorlar ve pek çok av avlayarak geri dönüyorlar. Bu etlerle büyük bir toy yapalım diye hazırlığa başlıyorlar. Tam bu sırada düşmanlar gelerek ani bir baskın yapıyorlar ve hepsini dağıtıyorlar. Etrafa kaçışan avcılar, bir süre sonra çıkıyorlar ve ellerindeki yiyecekleri çiğ çiğ yiyorlar. Yiyeceklerini çiğ olarak yiyen bu halklara Moş-Hum, yani "Moş-Kavmi" deniyor. Bu çok kutkutsal bir kavim oluyor. Bunun için de onlara Tarem-Sir-Hum, yani "Tanrısal kavim" deniyor. Bu halklar, yiyeceklerini çiğ yedikleri için, düşmanın elinden kurtulabilmiş ve kaçabilmişlermiş.

"Diğerleri ise, avda elde ettikleri etleri pişirmekle meşgul imişler. Yemeklerini pişi-

[50] Roheim, *Hungarian mythology*, s. 13.

rinceye kadar, düşman yetişmiş ve onları tamamı ile mağlûp etmiş. Bu suretle düşmanın eline tutsak düşen bu kavimler, sonuna kadar hep köle olarak yaşamışlar..."

Bu efsaneden de anlaşılıyor ki, kuzey-batıda çok iptidaî bir hayat yaşayan bu kavimler, yemeklerini ateşle pişiren Ortaasya kavimlerini kendilerinden saymıyorlardı. Onlara göre gökte yaşayan kutsal insanlar yemeklerini pişirmezlerdi. Yemeklerini pişiren insanlar, ancak yeryüzünde yaşayan milletlerdi. Bunlar da güçlerini Tanrının verdiği kurtla değil, âdi sihirbazlık ve şamanlıkla gösterirlerdi.

Ateşin bulunuşu ile ilgili bir Altay efsanesi ise şöyledir[51]:

"Tanrı insanı yaratınca şöyle düşünmüş: "— Ben bu insanları yarattım ama, çıplak yarattım. Hava da bu günlerde çok soğuk. İnsanoğlu kendini soğuğa karşı nasıl koruyacak ve nasıl yaşıyacak? En iyisi bunlar için bir de ateş vermeli de, ısınıp yaşasınlar!" Tanrı Ülgen'in üç tane kızı varmış. Bunlar da, ateşi bulmak için çalışıyorlarmış. Bir gün Tanrı dışarı çıkmış. Tanrının sakalı da çok uzunmuş. Yürürken sakalına basıp sendeleyivermiş. Kızlar bunu görünce gülmeğe ve Tanrı ile alay etmeğe başlamışlar. Bunun üzerine Tanrı çok kızmış ve kızların yüzüne bile bakmıyarak, bırakıp gitmiş. Tanrının kızdığını gören kızlar üzülmüşler. Ama Tanrı ne yapıyor ve bizim için neler söylüyor diye, kapının deliğinden dinlemeği de ihmal etmemişler. Bu sırada Tanrı kızmış, kendi kendine söyleniyormuş :

"— Tanrı Ülgen'in üç kızı benimle alay ettiler ama, ben onlardan çok daha akıllıyım. Onlarda akıl mı var! Ateşi bulmak için sert bir taşla, sert bir demir bulmalılar ki, birbirine vursunlar da ateş çıkarsınlar. Bunları bulmak için de onlarda bu akıl yok!" Kızlar bunu duyunca koşmuşlar. Sert bir taşla demir bulmuşlar ve birbirine vurarak ateşi icad etmişler."

Bu efsaneye göre ateşi bulan insan değil; yine Tanrının gökteki kızları idi. Yakut Türkleri de ateşin gökten indiğine inanırlardı[52]. Bütün Ortaasya ve Sibirya mitolojileri, ateşin gökten geldiği hususunda birleşirler. Tanrıdan ateş bulma iznini aldığına göre, Göktürklerin atalarının da kutsal bir varlık olması gerekiyordu. Bizim buradaki vazifemiz, Türklerde ateşin önemini belirtmek değil; sadece Göktürk efsanesinde geçen bu olayı açıklamaktır. Yoksa, Türklerin ateş ile ilgili inançları çok iyi bir şekilde incelenmiştir[53].

GÖKTEN DÜŞEN

BİR DOLU TANESİNDEN TÜREME

Bir Proto-Moğol efsanesine göre bir kadın, gökten düşen bir dolu tanesini yutmuş ve bundan dolayı da gebe kalmıştı. Bunun için de

[51] Radlof, *Proben*, I, s. 262 (Metin).
[52] Hudyakof, Hvalinskiy sbornik, s. 213
[53] A. İnan, *Şamanizm*, s. 66 - 72.

bu kadından türeyen boy, kutsal bir nesil olarak kabul edilmişti. Bu efsane, eski Çin kaynaklarında anlatılır [5]. Ortaasya mitolojisinde gökten inen ışıklarla gebe kalma olayları çoktur. Fakat dolu tanesinden gebe kalma motifine çok az rastlanır. Bu konu üzerinde sayın üstadımız Prof. Abdulkadir İnan da durmuşlardı. Biz de yeni olarak, buna benzer Altaylarda toplanmış bir efsane elde etmiş bulunuyoruz [6]. Bu efsane, daha ziyade *Tölös*, *Mundus* ve *Koçkar-Mundus* boylarının türeyişleri ile ilgili bir rivayettir. Bu kabile adlarının, "deve" *(Töö)* "buz" *(Muz)* sözlerinden türetilmesi şüphesiz ki bir yakıştırma ve halk etimolojisidir. Fakat, "Dolu tanesinden türeme" olayı eski bir efsane ve inancın sonucudur. Göktürk efsanelerinde de, buradaki gibi bütün millet düşman tarafından yok edilmiş ve geriye yalnızca bir erkek çocuğu kalmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Türklerdeki aile sistemî *Agnat*, yani Pederşâhî, "Baba ailesi" idi. Moğolların aile sisteminin temelleri ise *Cognat*, yani Maderşahî "Anne ailesi"ne dayanıyordu. Esasen eski Moğol aile sisteminde *Cognat* aile izleri pek çoktu [7]. Bu çok önemli Altay efsanesi şöyle anlatılır.

"Çok eski çağlarda büyük bir savaş olmuş ve bu savaş sonunda, bir kavim mağlup olarak, etrafa dağılmış. Kaçanların içinde, bir kız da canını kurtarmak için bir yere sığınmış. Düşman gidip de, ortalık durulunca ortaya çıkmış. Çıkmağa çıkmış ama, etrafta ne ailesini ve ne de bir yakınını bulabilmiş. Yalnız başına düşmüş yollara. Başı boş dolaşırken, yolu bir yurda düşmüş. Bu yurt da kalabalık ve büyük bir yurtmuş. Yurdun içinden birisi çıkmış ve bu kızla evlenmiş. Kızı almış götürmüş kendi evine. Kız erinin evine gidince, gebe olduğu anlaşılmış. Herkeste bir telaştır başlamış. Kıza kiminle evli olduğunu ve kimden gebe kaldığını sormuşlar. Kız da, şimdiye kadar evlenmediğini ve hiç bir erkek yüzü de görmediğini ısrarla söylemiş. Sonra da başından geçen şu olayı anlatmış :

"— Savaştan sonra, annem ve babamdan ayrı düşmüş ve bozkırlarda yürümeğe başlamıştım. Her tarafı dolaşıp, yiyecek bir şey arıyordum. Ama hiç bir şey de bulamıyordum. İşte tam bu sırada gökten büyük bir yağmur boşandı ve her taraf su içinde kaldı. Bunu görünce, ben de kendimi korumak için hemen bir yere saklandım. Az sonra yağmur durmuştu. Tam bu sırada yerde bir buz parçası gördüm. Bu buz da, yağmur ile beraber yere düşmüştü. Buz yuvarlanıp da yanıma gelince, buzu aldım ve elimle kırdım. Baktım ki, içinde iki tane buğday tanesi var. Karnım da zaten iyice acıkmıştı. Bu buğday tanelerini ağzıma attım. Taneleri ağzıma atınca, karnımda birden tuhaf bir şeyler hissettim. Sanki karnımda iki çocuk var gibiydi."

[5] W. Eberhard, *Çin'in Şimal komşuları*, s. 162

[6] Radlof, *Proben*, I, s. 183 - 184 (Metin), s. 204 - 205 (Terc.)

[7] B. Y. Vladimirtsof, *Moğolların içtimaî teşkilâtı*, A. İnan terc., s. 78.

"Aradan zaman geçmiş. Kızın dokuz ay, on günü dolmuş. Doğum ağrıları tutmuş ve iki tane oğlan doğurmuş. Zamanla yeni kocasından da bir oğlu olmuş.

"Her üç oğlu da baba, büyüttü ergen yaptı,
"Malını eşit bölüp, mirası erken yaptı.

"Kadının kocası, buz parçasındaki tanelerden olan iki çocuğu, kendi öz oğlundan ayırmamış ve mallarını onlar arasında eşit olarak bölmüştü. Malı bölerken, develerden bir deve ve koçlardan da bir koç geriye kalmış ve bunlar çocuklar arasında bir türlü bölünememişti. Bunun üzerine oğlanlar iddiaya girmişler ve her biri, bu deve ile koçun kendilerinin olduğunu söylemeğe başlamışlardı. En küçük oğlan, yani adamın öz oğlu : "— Bu deve benimdir. Çünkü onu ben güttüm," demiş. Gerçekten bu söz doğru imiç. Babası hemen geriye kalan deveyi küçük oğluna vermiş. Bunların türkçesinde deveye "Töö" denirmiş. Bunun için de bu çocuktan türeyen soylara "Tölös" adı verilmiş.

"Bunun üzerine ortanca oğlan çıkmış ve "Koç benimdir, çünkü koçu ben güddüm," demiş. Bu sözde doğru imiş. Babası koçu da ona vermiş. Oğlan koçu aldığı gibi, boynuzlarından tutmuş ve hayvanı ikiye ayırmış. Babası oğlunun bu gücünden dolayı çok sevinmiş. "Senin de adın Koçkar, yani koç olsun", demiş. Ayrıca, "Koçkar ünvanın, Mundus da adın olsun," diye ilâve etmiş. Bundan sonra bu çocuğun soylarına herkes, "Koçkar-Mundus" adını vermiş.

"Oğlanların babası bu defa da büyük oğluna dönmüş : "Senin de baban bir buz idi. Bu sebeple sen, Muz-Han, yani Buz-Han'ın nesli sayılırsın. Senin adın da yalnızca Mundus olsun!" Demiş.

"Mundusdan türeyenlerin sayısı bini aşmış. Koçkar soyunun sayısını, hiç bilen yokmuş. Tölös'ün nesilleri ise, herkese tüz ve tüzünlükte örnek olmuşlar !"

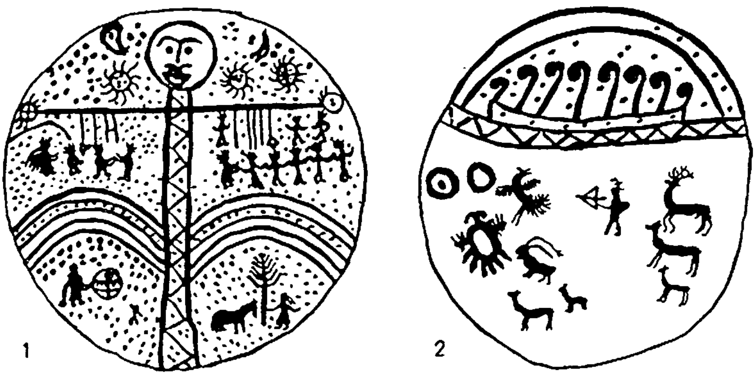
III.

ERGENEKON EFSANESİ

3. Türkler ve "Demir Dağ"lar

Türk Mitolojisinde Demir-Dağ motifi:

Göktürk'lerin dişi kurtlu menşe efsanesinde, Demir-dağdan pek söz açılmaz. Fakat tam mânâsı ile, *Ergenekon* efsanesinin daha güzel bir prototipidir.

Şekil 14 : Şaman davullarında, "Dünya dağı", "Gökdireği" ve ebekuşağı (İvanof'dan).

Güney Sibirya ve Altay'daki Türk mitolojisinde Demir-dağlara çok rastlanır. Meselâ çocuklar kutsal bir taya biniyorlar. Tay çocukları aldığı gibi Demir-dağa götürüyor. Tanrı, *Ak-Han*'ın çocuklarına fenalık gelmesin diye atın ayaklarını kılıç yapıyor. Bu sırada, *Katay-Han*'ın, *"40 boynuzlu boğa"* sına rastlıyorlar ve boğayı öldürüp, geri dönüyorlar [1]. Bazılarına göre bu demir dağ, *Ak-Deniz*'in ötesinde bulunuyordu [2]. Bazı masallar ise dağdan bahsetmeyip, yalnızca "*Çelik-bozkır*" dan söz açarlar. Onlara göre, Çelik-Bozkırı da büyük bir denizin ötesinde imiş [3]. Bazı masallarda ise, Demir-dağ'daki halkları yenmek için ordu gönderilir [4]. Meselâ bunlardan birisi çok enteresan bir masaldır :

[1] Schiefner, aynı esr., s. 4.
[2] Aynı esr., s. 4-5.
[3] Radlof, *Sibirya*'dan, A. Temir terc., I, s. 403.
[4] Radlof, Proben, I, s. 12.

"Vaktiyle bir ülkede büyük bir Han varmış. Tanrı bu Han'a, büyük denizi geçerek, Demir-dağ'daki insanlarla harbetmesini emretmiş. Han da, Tanrının bu emrini yerine getirmek için asker göndermiş. Askerler binbir güçlükle denizi geçip, Demir-dağ'a varmışlar ve onlara savaş için geldiklerini söylemişler. Fakat onlar hiç oralı bile olmamışlar ve "savaş nedir," diye de sormuşlar. Bunlar döğüşelim demişler. Anlatmış ve göstermişler ama, hiç bir faydası olmamış. Geri dönmek zorunda kalmışlar. Geri dönerlerken de, Demir-dağ'ın Hanı onlara birçok hediyeler ve Hanlarına da bir kürk hediye etmiş. Gelmişler, durumu Hanlarına da anlatmışlar. Hanları da şaşmış bu işe. Getirin demiş, şu kürkü göreyim, demiş. Getirmişler bakmışlar ki bu kürk kendilerine çok büyük. Kürkü parçalayarak 8 tane kürk yapmışlar. O zaman Han, meseleyi anlamış. Demiş ki: "Bunların bir tanesi, bizim sekiz kişimize karşılık imiş." "Biz bunlarla nasıl savaşırız," diye savaşdan vazgeçmiş [5]."

Görülüyor ki, *Demir-Dağ*'da oturan anormal vücutlu *(Stature deforme)* insanlardı. Tıpkı *Kaf* veya *Karnülbakar* dağındaki Ye'cuc-Me'cuc'lar gibi. Bu konular üzerinde *Han-nâme* ile ilgili bölümümüzde geniş bilgi vardır.

U. Harva'nın da gayet doğru dediği gibi, *Ergenekon* da "Dünya kuşağı" nı teşkil eden bir dağ gibi düşünülmüş olabilirdi [6]. Klasik Avrupa mitolojisinde bu kuşağa, *(cingulus mundi)* denirdi. Ruslara ve Fin-Ugor kavimlerine göre, yeryüzünün kuşağı, Ural dağları idi. Bu konuları incelerken, Kaşgarlı Mahmud'un verdiği şu eski Türk atasözünü gözönünden uzak tutmamamız lâzımdır:

"*Yer basrukı tağ, budhun basrukı Beg* [7]" :

Yani, "yerin baskısı, tutanı dağ; milletin baskısı, tutanı da Bey" dir. *Demir* ve *Bakır-dağlar* Türk Mitolojisine göre, bir nevi yeryüzünün temel direkleridir. Ötügen dağı da, böyle bir dağdır.

Anadolu masallarına göre de, *Tepe-Göz*, Kaf, yani Kafkas dağlarında oturuyordu [8]. Dede Korkut kitabında ve Anadolu masallarında, Tepe-Göz de mağara içinde yaşardı. Tıpkı Güney Sibirya masallarında olduğu gibi, insanları mağarasından içeriye çekerdi [9].

Ortadoğu kültürlerinin Kaf Dağı, bir nevi eski Türk Demir ve kutsal dağlarının karşılığı idi. Ergenekon destanının esasını teşkil eden de böyle bir dağdı.

Ergenekon Destanının en önemli kaynağı şüphesiz ki, Reşideddin'in meşhur *Câmi üt-Tevarih* adlı eseridir. Reşideddin, bu efsaneyi, tam manası ile moğollaştırmıştır. Önce bu efsaneyi kaynaktan olduğu gibi buraya vereceğiz. Sonra da bunun tenkidlerini yapıp, efsanenin orijinal şeklini kurmağa çalışacağız. Reşideddin'in metni burada aynen tercüme edilmiştir. Ancak metni güzel bir ifade ile yazabilmek için, tercüme biraz geniş tutulmuştur :

[5] Aynı esr., I, s. 175-177.
[6] Uno Harva, *Die religiösen Vorstellungen ....*, 24. s.
[7] Kaşgarî, terc., I, s. 466.
[8] Eberhard, *Türk. Volksmärchen*, s. 88.
[9] Aynı esr., s. 159.

Efsanenin tercümesi

"Bu kutsal kitabın girişinde de söylendiği gibi Mogol boyları, genel olarak Türk boylarının bir bölümüdür. Bu her iki kavmin de, şekilleri ve dilleri birbirine benzer. Bunların hepsi de, *Nuh* Peygamber'in oğlu olan *Bulca-Han*'ın soylarından türemişlerdir. *Bulca-Han*, bütün Türk kavimlerinin atası idi. Aradan bir çok asırlar ve uzun zamanlar geçmiştir. Elbette ki bu uzun zaman içinde, olayların bir çokları unutulmuştur. Türklerin başlangıçta, kitapları ve yazıları yoktu. Bunun için de tarih olaylarını yazamamışlardı. Onların belirli ve eski bir tarihleri de yazılmış değildi. Onun için şimdi söylenen tarih olayları da, çok yakın zamanlarda söylenenlere ve nesilden nesile anlatılan bilgilere göre öğrenilmiştir.

"Bu boyların oturdukları yerler ve yurtları, hep birbirine bitişiktir. Bunun için de her boyun oturduğu yurdun, nereden nereye kadar uzadığı, herkes tarafından bilinir. Onların bütün yurtları, Uygur'ların sınırlarından, Ilıtay ve Cürçet ülkelerine kadar uzanır. Bu yurtların yerine şimdi Mogolistan adı verilir[1]. Bu yerlerin adları ile, onlarla ilgili bilgiler, daha önceki bölümlerde verilmişti.

Ergenekon'a sığınış :

"Daha önce Mogol adı verilen bu boyların, aşağı yukarı 2.000 sene önce, Türk boyları ile araları açılmış ve birbirlerine düşman olmuşlardı. Bu düşmanlık, o kadar büyümüş ve inada dökülmüştü ki, birbirlerini ortadan kaldırmak için durmadan savaş ediyorlardı. Sözlerine inanılır, doğru sözlü ve bilgili kişilerin anlattıklarına göre Türk boyları, Moğollara karşı galip gelmişler ve onları öldürmüşlerdi[2].

[1] Reşideddin, önce Türklerden söz açarken, şimdi Moğolların durumunu anlatmağa başlamıştır. O, daima Moğolları da, Türklerin ayrı bir boyu gibi kabul ediyordu.

[2] Oğuz Destanının farsça metinlerine incelerken bu anlatılan hikâyeleri daha açık olarak göreceğiz. Oğuz-Han, babası *Kara-Han*'ı öldürdükten sonra, amcaları *Or-Han* ve *Kür-Han* ile onların çocuklarını mağlûp ederek öldürmüş ve doğudaki ıssız bölgelere sürmüştü. Onun için de Oğuz-Han'ın bu amca oğulları, o ıssız ve vahşi bölgelerde sefalet içinde yaşayarak Moğol'ların ataları olmuşlardı. Bunun için de Türkler, bunalarak yaşayan bu halklara "*Mungal*" adını vermişlerdi (Bk. S. 166).

Türk mitolojisinin en önemli motiflerinden birini, burada da görüyoruz. Wu-sun'lar ile Göktürklerin menşe efsanelerinde de, kendi ülkeleri bir "düşman saldırısına" uğramakta ve tamamen kılıçtan geçirilen halktan geriye, yalnızca bir çocuk kalmaktadır. Bu çocuklar da bir dişi kurt tarafından bakılarak büyütülmekte ve yeni nesiller bu yolla meydana gelmektedir. Burada ise geriye iki kadınla iki erkek kalmıştır.

"Bu mağlup edilen boylardan, iki kadınla, iki erkekten başka bir kimse kalmamıştı. Bu iki ev halkı da (Türkler) gelir de bizi öldürür diye, sarp ve kayalık bir yere kaçıp, saklanmışlardı. Bu saklandıkları yerin etrafı, hep dağlar ve ormanlar ile örtülü imiş. Dimdik dağlarla çevrili olan bu yerin, girilip çıkılacak bir geçidinden başka bir yeride yokmuş. Bu geçidden bile bin bir güçlük ve zorlukla girilip çıkılırmış. Dağların orta yeri ise, dümdüz ve çayırlık bir ova imiş. Bu ovanın adına da Ergenekon derlermiş. *Kon* sözünün manası, "dağ beli, geçit" demektir. *Ergene* ise, "sarp" anlamına gelen bir sözdür.

"Düşmanın kılıcından kurtularak sağ kalan bu iki kişinin adı, *Negüz* ve *Kıyan* idi. Onlar senelerce o güzel ova içinde yaşadılar ve yavaş yavaş soyları da çoğalmağa başladı. Biribirleri ile evlenmek yolu ile gittikçe çoğaldılar. Bölüm bölüm ayrıldılar. Böylece meydana gelen onların oymakları, ayrı ayrı adlar almağa başladılar ve birbirlerini o adla çağırmağa başladılar. Bu oymaklara *obak* denirdi. Her obak, belirli bir kan birliğinden ve soydan olurdu [3]. Obaklar çoğalınca, onlar da bölümlere ayrıldılar. Ne kadar çoğalır ve ayrılırlarsa ayrılsınlar, bu oymakların hepsi birbirine akraba ve yakın idiler. Onun için birbirine yakın ve akraba olan oymaklara *Mogol-Dürlügin* derlerdi [4].

"*Mogol* adı, "*Mong-ol*" sözünden gelir. Anlamı ise "süzülmüş ve saf" demektir. Moğolcada *Kıyan* sözü, "dağların tepesinden aşağıya doğru sür'atle akan sel" ile "sert, çevik, kuvvetli" anlamına gelir [5]. *Kıyat Bahadır* adı, yiğit ve fevkalâde cesur ve kahraman olan kimselere verilen bir addır. Bu adı, ancak böyle olan kimseler alabilir. *Kıyat* sözü ise, *Kıyan*'ın çoğuludur.

Dağları eriterek Ergenekon'dan çıkış :

"Bu dağların arasında sıkışarak çoğalmağa başlayan halklar, artık bu dağ ve ormanlıklar içinde yaşayamaz hale gelmişlerdi. Çünkü buralar, onlara çok dar geliyordu. Yaşamak da, artık çok güçleşmişti. Dağlar arasındaki tek geçitten geçmek de yine çok zor idi. Hepsi bir araya gelip, bu dar geçitten nasıl geçeceklerini düşündüler ve kurtuluş için bir yol aradılar. Hemen bu geçitte bir demir madeni vardı. Bu madeni işletir ve

[3] *Obak*, *omak*, *obok* deyimlerini, bu kitabın ayrı bir bölümünde incelemiştik.

[4] Ergenekon'dan çıkan oymakların tümüne *Dürlügin* adı verilir. Diğer Moğollara ise *Nirun* Moğolları derler. Bu deyimlerin yazılış ve okunuş şekilleri için bk. P. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 34.

[5] *Kıyan* sözünün etimolojisi için bk. S. 400-2

onları eriterek, daima demir çıkarırlardı. Başka bir yol bulamayınca, bu demir kapıyı eritip, oradan çıkmağa karar verdiler. Hepsi bir araya gelip, ormandan odunlar topladılar ve eşeklerle, yük yük kömürler getirdiler. Ayrıca da körükler yaptılar. Bu körükleri yapmak için de, yetmiş[6] baş at ve öküz kestiler. Bunların derilerini soyup sepilediler. Topladıkları dağ gibi odun ve kömürleri geçidin önüne yığdılar. Körükleri öyle dizdiler ki, ateş yanıp da körükler üflenmeğe başlayınca, dağ hemen eriyip, delinecekti. En sonunda, ateşler yandı, körükler işledi ve geçit de eriyip parçalandı. Bu sırada, pek çok da demir elde edilmişti. Tabii olarak yol da açılınca, içeride hapsolan halkın hepsi, dışarıya kolaylıkla çıkabildiler. Bu suretle bozkırlara yayılıp, her biri bir yerde yerleştiler.

Moğolların efsaneyi kendilerine uydurmaları :

"Söylediklerine göre bu körükleri, en soylu ve baş boy olan *Kıyan* boyuna bağlı olan kişiler üflemişlerdi. Körüklerin başında onlar vardı. Bununla beraber, *Negüs* ve *Uriyangkat*[7] boylarının da, körüklerin işletilmesi işinde onlara yardım ettikleri söylenir. Başka boylar da, Ergenekon'da körük çektiklerini iddia ederler ama; onların bu iddialarına kimse değer vermez. Bilhassa adı geçen bu boylar, onların bu sözlerini yalanlarlar.

"Ergenekon'da yaşarlarken, *Negüs* ve *Kıyan* boylarından ayrılma yolu ile bazı başka boylar da meydana gelmişti. Mesela bunlardan birisi *Kongkrat* boyu idi. İleride bu boy hakkında çok geniş bilgi verilecektir. Yine söylediklerine göre bu boy, herkesten önce ileri fırlamış ve kimseye sormadan, danışmadan, öbür boyların ocaklarını, ateşlerini de çiğneyerek dışarı çıkmış imiş. Böyle hiç kimseye sormadan, pervasızca herkesin ocağını çiğneyerek çıkan bu boyun Tanrı da cezasını vermiş ve onların ayakları ile bacakları, bir hastalıktan dolayı ağrır olmuş.

[6] Sonraki Mogol mitolojisinde, "altı" ve "altmış" sayıları uğurlu ve kutsaldır. Türklerde ise "yedi", "yetmiş" ile "dokuz", "doksan" sayıları önemlidir. Burada 70 sayısının geçmesi, bu efsanenin moğolca bir metinden çevrilmemiş olduğunu gösterir. Esasen, 7 ve 70 sayıları yalnızca Batı Türklerinde kullanılan uğurlu sayılardı.

[7] Reşideddin, aynı eserinde *Uryangkat* boyu için şöyle diyor : "Bu boy, Ergenekon'da 70 körüğü çekmek işinde yardımcı olduğunu iddia eder. Gökte, şimşeklerin çok çaktığı, yıldırımların yere fazla düştükleri zamanda, göğe, şimşeğe ve yıldırımlara söğmeleri ve onlara bağırmaları, onların adetleridir. Eğer yıldırım, bir hayvanın üzerine düşer de, onu öldürürse, o hayvanın etini yemezler..." (Berezin neşr., I, s. 186).

Herkes, *Kongkrat*'ların ayak ağrılarının bundan ileri geldiğini söyler ve buna böyle inanırlar [8].

"Şimdi, Ergenekon adlı bu yerde, bir Mogol kabilesi oturmaktadır. Burasını görenler, o yerin o kadar sarp bir yer olmadığını söylerler. Öyle anlaşılıyor ki, "geçidi parçalayıp, açtık" demelerinden maksat "kendimize yeni bir yol ve çığır açtık" demek sureti ile, kendi kendilerine göre bir fikir savunuyorlardı.

Efsaneye, Moğol mitolojisinden yapılan ilâveler :

"*Alan-Kowa (Alan-Ko'a)*'nın kocası *Dobun-Bayan*, Kıyat kabilesinden idi [9]. *Alan-Kowa* da, Korulas kabilesindendir. *Çingiz-Han* da bu ikisinin soyundan geliyordu. Bu sebeple Çinggiz-Han'ın soyu da, demirleri eritme yolu ile dağı delme olayını ve dolayısı ile demirciliği [10] hiç unutmazlardı. Yeni yılın başladığı gece, demircilerin kullandıkları körükleri bulurlar, ocak ve kömür hazırlarlar, bir parça demiri ateşte iyice ısıtarak örse korlar ve demire çekiçle vura vura uzatırlardı. Bu yol la, hem Ergenekon'dan çıkmış oldukları günü hatırlamış olurlar ve hem de kendilerini oradan kurtardığı için Tanrı'ya bu şekilde şükretmiş olurlardı.

"Yukarıda da söylediğimiz gibi, çok eski zamanlarda *Kıyat* adlı soylu bir kabile vardı. Fakat bu da sonradan çoğalmış ve bu boydan bir çok kabileler türeyerek, hepsi de ayrı ayrı adlar almıştı. *Dobun-*

[8] Aynı kaynak *Kongkrat* boyu için de şöyle diyor :

"*Bu boy da, yukarıda anlatıldığı gibi, Ergenekon'da kalan o iki kişinin soylarındandır. Söylendiğine göre, Kongkrat boyu, öbür boylara sormadan ve onlarla konuşmadan, hemen Ergenekon'dan çıkmak istemiştir. Böyle birdenbire çıkarken de, öbür boyların ocaklarını çiğneyerek geçmiştir. Bu boyun halkının hepsinin ayaklarında ağrı vardır. Moğollara göre bu ayak ağrısı, onlara Tanrı tarafından bir ceza olarak verilmiştir. Diğer Moğol boylarının Kongkrat'larla araları iyi değildir. Bunun sebebini de, Ergenekon'da kendilerinden önce çıkmış olmalarında görürler. Kongrat boyundan da bir çok boylar türemiş ve her biri de, ayrı bir ad almıştır...*" (Berezin neşr., I, s. 195-196).

[9] *Dobun-Bayan*'a Moğolların Gizli Tarihi, *Dobun-Märgän* der. Dobun-Bayan'ın Kıyat kabilesinden geldiği, nihayet bir efsane olmalıdır. Diğer kaynaklarda Kıyan ve Kıyat kabilesinin adı, Çingiz-Han'ın babası Yesügey'den önce geçmemektedir. Bu mesele için bk. P. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 117 v.d.

[10] Bu çağda Moğollar arasında demir işleme ve demircilik san'atı pek görülmüyor. Buryat ve Moğol mitolojisinde "*Demirci şamanlar*" inanışı da dışarıdan gelmiş bir an'ane olarak kabul edilmektedir. Bundan sonraki bölümümüzde, bu konu üzerinde duracağız.

Bayan'dan sonra, bu kabileler böyle çoğalınca, *Kıyat* sözü de, yalnızca bir lâkab ve ad olarak kalmıştı[11].

"Alan-Kowa'nın altmcı göbeğinden gelen *Kabul-Han* adlı biri vardı. Bunun da altı oğlu doğmuştu. Kabul-Han da, oğulları da, çok yiğit, cesur, büyük ve itibarlı Han oğulları idiler. Böyle oldukları için de, Tacik'lerin usullerine uyularak onlara *Kıyat* ünvanı verildi[12]. Bu sebepten dolayı, o tarihen beridir ki, herkes artık onlara *Kıyat* demeğe başladı, Çinggiz-Han'ın atalarından olan *Bartan-Bahadır*'ın *Kıyat* ünvanı da meşhurdur. Bartan-Bahadır'ın büyük oğlunun adı da *Mänggädü-Kıyan*'dır[13]. *Mänggädü* adı, genel olarak, vücudunda çok ben olan ve bilhassa büyük benli olan kimselere ad olarak verilirdi[14]. Çok cesur ve yiğit bir kimse idi. Halen Kıpçak ülkesinde bulunan ve *Kıyat* lâkabını taşıyan büyük memur ve komutanlar, onun amcazadeleri ile yakınlarından gelirler. Çingiz-Han ve ataları, Kıyat boyundan geliyorlardı.

"Fakat Çinggiz-Han'ın babası *Yesügäi* (Yesügey) - Bahadır, ve oğullarına *Kıyat-Borçıgın*[15] lâkabı verilmiştir. Onlar, hem *Kıyat* ve hem de *Borçıgın* idiler. *Borçıgın* sözü türkçe bir sözdür. Manası da, "gözleri elâ ve rengi kızıl olan" bir kimse demektir[16]. Böyle kimseler, çok cesur ve savaşçı insanlar olurlardı. Onların yiğitliği ve cesareti, di-

[11] Burada da görülüyor ki, efsaneye göre bir Kıyat kabilesi vardı. Fakat aslında ise, böyle bir kabile yoktu. *Kıyat* sözü, bir kabile olarak değil; ancak bir ünvan olarak kullanılıyordu.

[12] Reşideddin'in kullandığı bu ifade de çok önemlidir. Öyle anlaşılıyor ki, bu ünvanı daha ziyade Batılılar ve Batı Türkleri kullanıyorlardı. *Han-nâme* ile ilgili bir bölümümüzde, bu konu daha derin olarak ele alınmıştır.

[13] Gerçekten de *Kıyan* ünvanına ilk defa Bartan-Bahadır'la rastlanır (Pelliot, a. esr., s. 118).

[14] Bu şahsın adını Reşideddin, *Möngätü* yazmış, fakat anlamını başka türlü vermiştir. Türkçede *Mäng*, gerçekten "yüz beni" demektir. Fakat Moğolların Gizli Tarihin de ise yine *Möngätü* şeklinde yazılmıştır. Bu manaya bakarak üstad Pelliot da, bu kişi adını *Mängädü* şeklinde okumağı denemiştir (A. esr., s. 116).

[15] *Borçıkın* sözünün tam bir etimolojisi henüz daha yapılamamıştır. Bu sözü Moğol kaynakları Borçigin şeklinde yazarlar. Son olarak bu deyim üzerinde çok uzun münakaşalara girişen üstad Pelliot da bir açıklama yolu bulamamıştır. Bk. A. esr., s. 116-121. Bize kalırsa, nasıl *Otçigin* (=*Ot-Tigin*) şeklinde izah ediliyorsa, bu da *Böri-Tigin* şeklinde tahlil edilmelidir.

[16] Reşideddin, "eşheli çeşm" diye izah ediyor ki, bu da *şehlâ göz* demektir: Berezin neşr., I, s. 182.

ğer boylar arasında, adeta bir atasözü haline gelmiştir. Diğer boylar birbirleri ile savaşırken, düşman karşısında sıkışınca, hemen onlara sığınırlardı. Bu sığınan boylar onlara bol para ve hediyeler vererek, yardımlarını elde ederlerdi. Yine onların bu kudret ve kuvvetlerinden faydalanarak da, kuvvetli düşmanlarını altederlerdi. Bunları yazdık ama; bu yazdıklarımızın hepsi, bu kabilelerin hayatlarının pek az bir kısmını özetliyebilir.

"İleride de söyleyeceğimiz gibi, bir çok kabileler meydana gelmiştir. Bunların başlıcaları *Moğol-Nirun*'larla, *Mogol-Dürlügin*'lerdir. Mogol-Dürlügin'ler Çingiz-Han'ın atalarıdırlar ve Ergenekon'dan çıkmışlardır. Diğer Moğollar ise *Nirun* bölümündendir..."

4. TÜRKLER VE "DEMİRCİLİK"

Türklerin kutsal bir zenaatı : Demircilik.

Türkler genel olarak köklerini Kurt gibi kudretli hayvanlara bağlamışlardır. Şüphesiz ki başlangıçda Demircilik de onlar için kutsal bir iş ve meşgale idi. Biliyoruz ki, Göktürk Devleti'ni kuran *Bumın* ve *İstemi* Kağan'ların kendi kabilelerinin san'atları demircilik idi. Aşağı yukarı bütün Ortaasya'yı ellerinin altında tutan Juan-Juan *(Avar?)* İmparatorluğunun silâhlarını bunlar yapıyorlardı. Fakat Göktürklerin demircilikle ilgili ne gibi törenler yaptıkları ve demirciliğin Göktürk dininde ve an'anesinde nasıl bir yer aldığı hakkında bir bilgimiz yoktur. Kaynaklarda bulunmamasına rağmen Ortaasya halklarında bu gün bile yaşayan bazı inanışlar bu konuda az da olsa bize bir ışık verebilecek durumdadırlar.

Moğol'larda ve Moğolların kuzey bir kolu sayılan Buryat'larda demircilik san'atı yenidir. Demirciliğin, göç eden bir kavim tarafından kendilerine öğretildiği, Buryat efsanelerinde de söylenmektedir. Buryat'ların demir madeni ve demircilik hakkındaki inanışları çok iptidaîdir. Onlara göre demirci, bir sihirbazdır. Halbuki eski Yunanistan'da demircilik kutsal bir san'at olarak kabul edilmiştir. Demirciliğe verilen bu kutsallık, Moğollarda olduğu gibi etrafa sıçrayan ve yakıcı kıvılcımlardan dolayı değil; insanoğlunun parlak zekâsı ve yaratıcılığının bir timsâli olduğu için verilmiştir. Bu sebeple *Jüpiter* ve *Hera*'nın oğlu *Vulkan* (Vulcan), bütün san'atkârların taptıkları ve yaratıcılıkları için yardım istedikleri bir Tanrıdır. Demircilik artık toplumun vazgeçilemez bir parçası olmuştur. İnsanoğlu, hayatın her basamağında demirle beraberdir ve demirle yaşar. Demir artık onun için ekmek ve su gibi gerekli bir şeydir. Demircinin de artık, ev yapan bir mimar veya bir kumaşçıdan farkı yoktur. Artık o, bir sihir değil; bir gerçektir. Demirciye sihirbaz olarak saygıya lüzum yoktur. Bu madeni insanlara veren ve onun nasıl işleneceğini gösteren Tanrı ve Tanrılar toplumu herşeyin üstündedir.

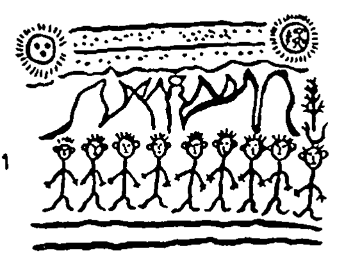
Göktürk'lerde de durum, eski Yunanlılarınkinden farklı değildi. Demircilik, onların günlük hayatlarının içinde idi. Bütün kabilenin, işi, gücü ve san'atı demircilikti. Kim kimden korksundu; kim kime hürmet etsindi. Elbet de onlar da eski Yunanlılar gibi, demiri kendilerine verene ve bu madeni işlemek için kendilerini üstün meziyetlerle donatan Tanrılarına minnettar idiler.

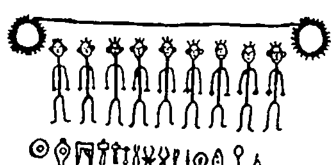
Çingiz-Han'ın ölümü sırasında Moğol başkentine, Güney Çin'deki Sung Sülâlesi tarafından gönderilen general Men Hung'un yazdığı, Meng-Ta Pei-lu adlı meşhur bir seyahatnâme vardır. General Men Hung, o çağın bilgi ve tecrübesi ile tanınmış, en ileri gelen askerlerinden biri idi. Çingiz-Han kuvvetlendikçe, istilâ sırasının kendilerine geleceğini anlayan Sung Sülâlesi, Moğolların gerçek durumunu öğrenmek ve bir nev'i casusluk vazifesi ile, bu bilgili generali elçi olarak göndermişti. İşte bu meşhur general, Moğolların Çingiz-Han'dan önce madenleri işleyemediklerini ve ok uçlarını bile kemikten yaptıklarını açık olarak kendi eserinde yazmıştır. Ayrıca Moğollara demir silâhların Uygurlardan geldiğini, de sırası gelince bir yerde ilâve etmiştir. Bu sebeple eski Yunanlılarda olduğu gibi inkişâf etmiş ve köklü bir demir ve demircilik kültünün varlığına yer verilemezdi.

Yukarıda gördüğümüz gibi, Moğollar yılbaşı gecelerinde bir demir parçasını ocakta kızdırırlar ve bu demiri döğerek uzatırlardı. Bu demiri uzatma an'anesi Türkler de de vardır. Eski bir Türk atasözünde, şöyle deniyor[1] : "Yıgaç *uzun kes, temür kısga kes*" yani "Ağacı uzun kes, demiri kısa kes." Çünkü ağacın uzama veya kısalma ihtimali yoktur. Fakat demir dövülmek sureti ile, icabında uzatılabilir.

Türkler demire, genel olarak *kök-Temür*, yani "gök demir" derlerdi. Türklerde de demir kutsal idi ve kılıçla da and içilirdi. Bu konuda bir fikir verebilmek için, Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünden şu açıklamaları alalım[2]:

(Kök temür kerü turmas) atasözünün mânâsı, (gök demir boş durmaz) demektir (Dokunduğu her şeyi yaralar), anlamına gelir. Bu atasözünün ifade ettiği başka bir anlam daha vardır : Kırgız, Yabaku, Kıpçak gibi daha başka boyların halkı, aralarında bir şey üzerine and içtikleri veya sözleştikleri zaman, demire saygı göstermek için, kılıcı kınlarından çıkarırlar ve yanlamasına olarak önlerine korlardı. Bundan sonra da kılıç üzerine şöyle yemin ederlerdi : (Bu kök kirsün, kızıl çıksun). Derlerdi. Bunun mânâsı şu demektir : (Eğer sen sözünde durmazsan, bu gök renkteki kılıç, senin kanına bulanarak kızıl çıksın ve senden öcünü alsın !) Çünkü Türkler demiri ulu ve kutsal sayarlardı."

1

2

Şekil 15 : 1, Buryat ongonu' : Gökte sucu kızlı ve fundalı ay aile güneş ana: ortada göğe yükselen dağlar, kutsal kayın, Buka Noyon'un 9 dev oğlu ile altında, sihirbaz demirci'lere ait âletler görülür (İvanof'tan).

[1] Kaşgarî, terc., II, s. 11.
[2] Aynı esr., I, s. 362.

Yine aynı kaynakta, demir tozu[3], demir eğelemek[4], demir eritilecek ve süzülecek yerler[5] ve çelik nevileri[6] hakkında bir çok bilgiler bulunur.

Yakut Türklerinde de demircilik, gerek din ve gerekse bir zenaat olarak büyük bir önem taşırdı. Yakutlara göre *Kuay Baksı Toyon*, yeraltında yaşayan "Sekiz Yeraltı Tanrıları" nın soyundan gelirdi ve aslen insanlara kötülük getiren bu ruh, "demircilerin koruyucusu" idi. Demirciler, onun şerefine kırmızı bir inek keserlerdi. Bu ineğin kanını, çekiç, örs, kerpeten, körük gibi demircilikle ilgili aletlere sürerler ve ineğin ciğeri ile yüreğini de alarak, demir ocağının içinde iyice kızartırlardı. Sonra da bu kızarmış ciğeri alır ve örste, çekicin altında yok oluncaya kadar döğerlerdi[7]. Diğer bir Yakut Şaman duasında da şöyle denilmektedir : *"Yakut ulusuna, kudretli demirciler göndererek lütufta bulunan Kıtay-Baksı-Toyon'a saygı göstereceğim. Eğer demirci hastalanırsa, bir inek kesip, kurban olarak ona sunacağım. Kurbanın ciğerleri ile böbreklerini, demircinin ocağına gömeceğim*[8]." Bu duadan anlaşıldığına göre, burada söylenmek istenen demirci, daha ziyade bir Şaman ve sihirbaz idi. Çünkü Şamanlar da, bir demirci sayılırdı. Yakutlara göre Şaman *(Oyun)* ile Demirci *(Uus)*, aynı yuvadan gelirlerdi[9].

Yakutların en büyük demircilerinden biri, *Ağlıs* adını taşır. Yakut lehçesinde *Ağl*, "kutsal koruyucu ve muhafız" anlamına gelirdi. "Aile ocağı", "Kutsal ateş" gibi deyimler de, aynı sözle ifade edilirdi. Yakut Türklerine göre "aile ocağı," sönmemesi gereken "Kutsal bir ateş" idi. Bu ocağı koruyan ayrıca bir ruh da vardı. Ocakda yanan meşe *(Mas)* ağacı da kutsal bir ağaç sayılırdı[10]. Bunlardan da anlaşılıyor ki, demircilik ve demirciler, kutsal ateşle de ilgili idiler ve bundan dolayı da ayrı bir önem kazanıyorlardı. Demircinin önemli aletleri olan, kerpeten, çekiç, örs ve körük gibi alet ve edevat da kutsal sayılırdı. Bunların her birini de ayrı ayrı koruyan, "Koruyucu melekleri ve ruhları" vardı. Yakutlar bu ruhlara *İççi*, "Efendi, sahip" adlarını verirlerdi. Çok önemli bir noktayı da, burada yazmadan geçemiyeceğiz. Yakutlar, Ruslarla ilgi kurduktan sonra, onlardan demircilikle ilgili bir çok aletler almışlardı. Fakat onlar, bu yeni ve yabancı aletlere kutsal bir önem vermemişlerdir. Kutsal demirci aletlerinin hepsi yerli ve eski biçimde yapılan aletlerdi[11].

Oğuz-Han, *Muz-Tag'ı* geçtikten sonra, "duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı da demirden" bir ev görmüştü, Evin anahtarı olmadığı için, o evi açıp orada oturması için bir beyine emir vererek ilerlemişti[12]. Yakut mitolojisinde de böyle "de-

[3] A. esr., I, s. 42.

[4] A. esr., I, s. 187.

[5] A. esr., I, s. 506.

[6] A. esr., I, s. 343.

[7] Pekarskiy, *Yakut Sözlüğü*, terc., I, s. 60. Bu konu üzerinde, Yakut dininin kökleri hakkında önemli bir eser yazan V. F. Troşçanskiyde durmuştur : *Evolyutsiya çernoy veriu Yakutov*, Kazan, 1902, s. 78.

[8] A. İnan, *Şamanizm*, s. 78.

[9] Aynı esr., s. 84.

[10] Pekarskiy, aynı esr., I, s. 51 a.

[11] Troşçanskiy, aynı esr., s. 72.

[12] Bang-Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, terc., 248; A. M. Şerbak, *Oğuz-nâme*, s. 49.

mirden yapılmış evlere" rastlanır. Bu evleri yaptıran kimseler genel olarak kadınlardır. Evlerini yaptırmak için diyar, diyar gezerler ve kendilerine göre bir demirci bulurlardı[13].

Manas Destanı ile ilgili bölümümüzde, Manasın kendi demircisine ne kadar önem verdiğini görmüştük. Her akma çıkmadan önce Manas kendi demircisine gider, kılıçlarını biletir, silâhlarını tamir ettirir ve öyle yola çıkardı. Nogay-Han'ı *Yoloy*'u mağlup ettikten sonra, onun iki kızını esir ederek yurduna getirmişti. Bu Han kızlarından birini, teşekkür ifadesi ile demircisine vermiş ve diğerini de oğluna nikâhlamıştı. Manas, demircisini *Darkan*, yani *Tarkan*, saygı deyimi ile çağırırdı[14]. Çünkü Tarkan'lık hükûmdar tarafından verilmiş çok yüksek bir üstünlük ünvanı idi. Tarkan'lar vergi vermez ve ceza görmezlerdi. Onların bu rütbesi de nesilden nesile devam edip, giderdi. Manas'ın, Nogay Han'ının kızını büyük demircisine hediye olsun diye vermesini Ulu-Hatun Kamkey töreye uygun bulmamış ve kızı demirciden alarak, kocası Manas'a ermişti[15].

Demirci aynı zamanda, insanlara kötülük getiren Albastı ruhunun da en büyük bir düşmanı idi. Prof. Abdulkadir İnan'ın anlattığına göre Kazaklar, loğusa kadınları kötü ruhlardan korumak için, bir demir parçası veya bir çekiç ellerine alarak : "Demirci geldi! Demirci geldi!" Diye bağırırlarmış. *Albastı*, demirciden korktuğu için, loğusanın yanına yanaşamazmış[16].

Buryatların demircilikle ilgili inanışları, Türklerinkine nazaran çok geri ve iptidaîdir. Bilindiği üzere Buryatlar, Moğolların eski inanışlarını en az kaybeden bölümlerinden biridir. Onlara göre demirci bir sihirbazdır. Bu sihirbazlığı da, hep ateşle beraber olduğu ve ateşle çalışmasından dolayı ileri gelirdi. Demirci, taşı alır ve onu eritir, demir yapar. Onlara göre böyle zor işleri yapan bir kişi, tabiatın bir çok karanlık sırlarını da biliyor, demekti. Bunun için onlar, "demirci, hem akıllı ve hem de korkunç bir kişidir," derler. Buryatlardaki demir ve demircilik inanışları ile ilgili çok önemli bir özet hazırlayan, tanınmış Rus etnoğrafı D. Klements'e göre, demircilik ve demirle ilgili olan inanışlar, Buryat Moğollarına dışarıdan gelmiş olmalı idiler[17]. Zaten Buryat efsaneleri de demirciliği, bir zamanlar yakınlarından göçüp giden yabancı bir kavimden öğrendiklerini yazarlar. Buryatlara göre Buryat halkı, demirciliği birdenbire öğrenmişti. Onlarda, *Ak-Demirci* ve *Kara-Demirci* olmak üzere iki türlü demirci vardı. Tabii, bunlara paralel olarak da, *Ak-Şaman* ve *Kara-Şaman* ünvanlarını taşıyan iki nevi Şaman ortaya çıkıyordu. Bu demircilerin her ikisi de, önceleri insanların dostları imişler. Fakat nedense, sonradan insanlara düşman olmuşlar. Ak-Demirci'nin efendisi, insanlara iyilik getiren, *Batıdaki Tanrı* idi. Kara-Demirci de, kötülük veren *Doğudaki Tanrı*'ya bağlı imiş. Buryatların ilk demircilerinin adı *Boyontoi* idi. Onu Tanrı, insanlara hizmet etsin diye gökten yere indirmiş. İki defa yere indiği yer de, Baykal Gölü'nün güney batısındaki *Tunka* dağı imiş . . .

Yine Güney Sibirya'da söylenen bir efsaneye göre ise ilk demirci, hayvan postlarına bürünen bir insanmış. Bu, bir mağarada otururmuş ve bu mağara içinde de çok

[13] Pekarskiy, aynı esr., I, s. 60 a.
[14] Radlof, *Proben*, V, s. 190.
[15] Radlof, a. esr., V, s. 200.
[16] A. İnan, a. esr., s. 84.
[17] Demetrius Klementz, *Buriats*, Encyc. of Religion and Ethics, III, s. 4.

zengin bir demir madeni varmış [18]. Görülüyor ki, Moğol efsaneleri Türklerinki gibi realist değildirler. Esasen eski çağlarda demir işledikleri de şüphelidir. Demirciliğin merkezi Yenisey *Kırgızları* ile, Güney Batı Altaylardaki *Göktürk* bölgeleridir [19].

Ergenekon Efsanesi ve Ye'cuc-Me'cuc Seddi : Ortaasya kavimlerinin bir zamanlar yüksek demir dağlar arasında kalıp, sonra da dağları eriterek dışarı çıktıklarını anlatan efsaneleri incelemiştik. Ortadoğu kavimlerinde de buna benzer bazı inançlar vardı. Onlar da böyle yüksek dağları aşan ve demir kapıları devirerek yeryüzüne felâket getiren bir kavmin varlığına inanırlardı. Hemen her kutsal kitapta geçen bu *Ye'cuc* ve *Me'cuc* efsanesine ters tarafından bakılınca, Türk ve Moğolların Ergenekon efsanelerini hatırlamamanın imkânı yoktur. Bunlar nihayet, insan muhayyelesinin bazı fantazilerinden başka bir şey değillerdi. Bu dış benzerliklere bakarak büyük sonuçlara varmak, elbette ki, doğru olmayacaktır.

Önasyalılarla Avrupalılar Türkleri, herhalde Ye'cuc ve Me'cuc kavimlerinden biri olarak saymışlardı. Fakat Türkler bunu kabul etmemişlerdi. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un kitabında *Ye'cuc ve Me'cuc seddi*, Çin Seddi olarak gösterilmekte idi.

Fakat *Han-Nâme*'de durum böyle değildir. Han-nâme'ye göre Özbeklerin yurdu *Karnülbakar* dağıdır. Bilindiği üzere bu dağ, kutsal kitaplara göre Ye'cuc ve Mecuclarıın oturduğu bir dağ idi. Han - nâme'ye göre Özbekler sık sık bu dağdan çıkarlar ve *Ozgan*, yani Oğuz-Han'ın nesillerine bile felâket getirirlerdi. Aynı eserde, Özbeklerin yerini garip yaratıklar da alırlardı.

Yahudilik ve Hıristiyan âlemi de, doğudan veya kuzeyden böyle bir kavmin kopup geleceğini ve bundan sonra da kıyametin kopacağına inanmışlardı. Bunun için de Hıristiyan âlemi bu anı, asırlarca beklemiş ve Ortaasya'dan gelen her Türk kavmini, Ye'cuc ve Me'cuc'lar sanmışlardı. Hele Attila Hunlarının akınları, bütün Avrupalı; larca Ye'cuc ve Me'cuc kavimlerinin gelişi gibi kabul edilmişti (Attila ve Hunlar, s. 142). Hunlar hakkında söylenmiş, bir Hıristiyan Süryani efsanesini özetliyeceğiz. Bu özeti yaparken de, büyük İskender'in yaptığı akınlar dolayısı ile zikredilen bir çok yer ve efsanevî kıral adlarını vermemeğe çalışacağız. Ümid ediyoruz ki, bu yolla yapacağımız bir özet daha açık ve anlaşılabilir bir hale girecektir.

Bu efsanede de Ergenekon destanında olduğu gibi demircileri de görüyoruz. Asıl önemli olan nokta, bu kavimlerin "Tanrının emri ile sedleri ve demir kapıları devirerek yer yüzüne yayılmış olmaları" inancıdır. Kendisini, Tanrının kırbacı sanan Attila ile daha sonraki Türkler ve Moğollarda da bu inanç vardı. Onlar da kendilerini, kötü yola sapanları cezalandırmak için gönderilmiş "*Tanrının ordusu*" olarak kabul ediyorlardı. Hunlar hakkındaki efsane şöyledir:

[18] Klementz, a. esr., a. yer.

[19] Göktürk'lerde bir *Kö-shu* kabilesi ve *Ko-shu Han* şeklinde de yazılmış kişi adları vardır. Hıtay *(Liao)* Devletinde de yazılış bakımından bu Göktürk kabilesinin adına benzeyen bir *Ko-chu* boyu görülür. Bu boyun ananevî zenaatı, Demircilik idi. Hükûmdar sarayında köle sınıfına dahil olurlar ve devletin demirciliğini yaparlardı. Bunun için de, tabii olarak devlet içinde köle olmalarına rağmen büyük itibarları vardı (Rolf Stein, *Leao-tche*, TP, 1939, s. 34). Yine biliyoruz ki, Juan-Juan İmparatoru Göktürkleri, "Siz, bizim *demirci kölelerimiz* idiniz," diye paylamış ve kızını vermemişti. Bize göre Hıtay Devletindeki "Demirci köle" Ko-chu kabilesi ile Göktürklerdeki Ko-shu boyu arasında bir ilgi olsa gerektir.

ERGENEKON VE YE'CUC SEDDİ

"Hunlar, Kafkas dağlarının tek geçidinde bulunan kapının, kuzey bölgelerinde oturuyorlardı. Büyük İskender, Hunlar güneye iner de, kendi ülkelerinde taş üstünde taş bile bırakmazlar ve yakarlar diye, kuzeye bir akın yapmağı tasarladı. Ordusunu toplayarak, Dicle ve Fırat nehirlerinin kaynaklarını geçen Büyük İskender, Doğu Anadolu'ya ulaştı. Ondan sonra da Muşaş adlı bir dağı geçti. Bu dağın ötesinde de, her tarafı çok yüksek dağlarda çevrili büyük bir ova vardı. Ovaya inen İskender, dağlara bakmış ve hayretler içinde kalmıştı. Etrafındaki bazı tüccarlar, bu bölge hakkında ona bilgi vermişler ve bu dağlara insan oğlunun tırmanmadığını söylemişlerdi Onlara göre, bu dağların ötesinde Nuh Peygamber'in oğlu Yafes'in soyları otururmuş ve onların da, bir çok kıralları varmış. Bunları duyan Büyük İskender, dağların ötesindeki kavimlerin bu tarafa geçmemesi ve İnsanoğlunun korunması için, bu dağlara bir kapı yapılmasını emıetmiş. Bunun için de, üç bin demirci ile üç bin bakır ustası çağırtarak, onlara büyük bir kapı yaptırtmış. Bu kapıyı da Daryal geçidine koydurmuş.

"Fakat bu kapının, onları ebediyen durduramıyacağını Büyük İskender de biliyormuş. Bunun için de kapının, üzerine şöyle bir kitabe yazdırmış : "Hunlar, bir zaman gelecek ki, bu kapılardan aşıp İran ve Roma ülkelerini ellerine geçireceklerdir. Ama bundan sonra, yine kendi bölgelerine çekileceklerdir. 927 yıl sonra, oturdukları yerlerden çıkıp, yeniden yeryüzüne yayılacaklardır. Bu defa bütün dünya, onların atlarının ayakları altında titreyecektir. Bu kapının yapılışından 950 yıl sonra ise, Hun kıralı bu geçitten geçecek ve Tanrının buyruğu ile bütün dünyayı egemenliği altına alacaktır."

"(Başka bir kaynağa göre ise :) Tanrının emri ile, Büyük İskenderin yaptırdığı bu kapılar devrilecek ve denizdeki kum taneleri kadar sayısız, gökteki yıldızlar kadar kalabalık bir ordu gelecek ve yeryüzünün her yanını ellerine geçireceklerdir. Bunlar arasında, Hunlar da vardı.."

IV.
UYGURLARIN TÜREYİŞ EFSANESİ

Aşağıdaki efsane, bir Türeyiş destanıdır. Bu efsaneyi bir yaratılış destanı olarak kabul edemedik. Çünkü ağaçtan doğan bu beş çocuktan önce de Uygur halkı, çoktan yaratılmış ve hayatta idiler. Uygurlar, Göktürk devletinin M.S. 630 da yıkılmasından sonra, Budizm ile temasa gelmişler ve bu dini benimsemeğe doğru gitmişlerdi. VII. asrın ortasında yaşayan bir Uygur reisinin *P'u-sa* adını taşıması da, bunun en güzel delilidir. P'u-sa, Budizmdeki Buda veya *Bodhissatva*'nın çince karşılığıdır. Uygur devleti 744 de bir Kağanlık halinde kurulunca genişlemeğe başladı ve Doğu Türkistan şehirlerini de sınırları içine aldı. Turfan, Beş-Balıg, Kuça, Karaşar gibi şehirlerin Türkleşmeğe doğru gitmeleri bu tarihten itibaren başlamıştı. Bundan önce bu şehirlerde az da olsa, Türk kolonilerinin bulunduğu bir gerçekti. Türklerin, Budizm'in bir nevi kaynağı sayılan bu şehirlerde yerleşmeleri, ister istemez Budist Türklerin de ortaya çıkmalarına imkân vermişti. M.S. 763 de üçüncü Uygur Kağanı *Bögü-Kağan*, Mani rahiplerini çağırarak onları dinledi ve bu dini Uygur devletinin resmi dini olarak kabul etti. Dolayısı ile Bögü-Kağan'ın bu hareketi, kendisine Ortaasya tarihinde büyük bir şöhret sağladı. İşte aşağıdaki efsanenin bir kahramanı gibi görünen Bögü-Kağan, Mani dinini kabul eden ve yayan bu kağandır. Efsanenin gerek konu ve gerekse dayandığı inançlar bakımından, Mani dininin pirensipleri ile kurulmuş olması gerekirdi. Fakat durum, Mani dininin lehinde inkişaf etmemiştir. Eski Türk inanç ve efsaneleri ağır basmış ve efsanenin ana motifleri, eski Ortaasya Şamanizminin unsurları ile donanmıştır. Bu sebeple eski Türk inançları Maniheizm ile Budizm'i adeta efsanenin dışına itmişlerdi.

Çin ve İran kaynakları bu efsaneden bir çok defalar söz açmışlardır. Bu eserimizde efsanenin tercümelerini, en orijinal metinlere dayanarak vermeğe çalışacağız.

1. *Cüveynî'ye göre Uygurların türeyiş efsanesi:*

Uygurların yurtların :

"Bundan önce, Uygurların durumundan ve onların kitaplarında nasıl yazıldı ise, inanışlarından ve kendi dinlerinden birazını da yazmıştık. Onların inanışlarına göre,

ilk türedikleri yer, Arkun (Orhun) nehri kenarı idi. Bu nehir kaynağını, Kara-Korum denilen dağdan alırdı. O dağda, (Ögedey) Kaan'ın yaptırılmasını emrettiği şehrin adı da, (Kara-Korum) du. Dağdan otuz tane çay ve dere çıkardı. Her çayın kıyısında da bir boy otururdu. Uygurların Arkun nehri kıyılarında, başlıca iki boy grubu vardı. Sayıları artıp da, nüfusları çoğalınca, bunlar da diğer kavimler gibi toplandılar ve kendi aralarında birini başkan yaparak, ona itaat ettiler. Böylece, aradan 500 senelik bir süre geçti. Bundan sonra Bögü-Han onların başlarına geçti. Söylendiğine göre Bögü-Han, Efrasiyab'dır. Bir kuyuya da bu ad verilmişti. Kara-Korum'un kenarındaki büyük bir kaya da, aynı adı taşırdı. Bu kuyu, Bijen adlı pehlivanın atıldığı bir kuyudur. Çayın kenarında bulunan ve Ordu-Balıg adı verilen büyük şehrin adı da böyledir. Bu gün bu şehre, Mawu-Balıg adı verilir. Şehrin dışındaki kayalar üzerine, bir saray resmi oyulmuştur. Ben, bunların hepsini gördüm. (Ögedey) Kaan zamanında, bu kayaları kazdılar. Kayaların altında bir kuyu ve bu kuyunun ağzında da büyük bir taş levha buldular. Bu levhanın üzerinde bazı yazılar vardı. Bu yazıların ne olduğunun anlaşılması ve ne dediğinin sökülmesi, Kaan tarafından emredildi. Bunun üzerine oraya bazı adamlar geldiler. Fakat hiç kimse bu yazıları okuyamadı. Hıtay'da bir kavim vardır. Onlara ... derler. Onlardan bazı kimseleri de getirdiler ve bu yazıların, onlara ait olduğu anlaşıldı.

Uygurların türeyişi :

Taşa oyulmuş olan bu yazıtta, şöyle deniyordu :

"Kara-Korum çaylarından sayılan iki nehir vardı. Bunlardan birine Toğla ve diğerlerine de Selenge adı verilirdi. Bu nehirler akarak, Kamlancu adlı bir yerde birleşirlerdi. Bu iki ırmağın arasında iki tane ağaç vardı. Bu ağaçlardan biri fusuk ve diğeri de farsların naj dedikleri ağaca benziyordu. Kışın bile bunların yaprakları, servi gibi dökülmezdi. Meyvasının tadı ve şekli ise, tıpkı Çam fıstığınınkine benzerdi. Öbür ağaca da Tur (?) ağacı derlerdi. Bu iki ağaç da, iki dağın arasında yetişerek büyümüştü.

"Bir gün bu iki ağacın arasına, gökten bir ışık inmişti. Bunun üzerine, iki yandaki dağlar yavaş yavaş büyümeğe başladılar. Bu durumu gören halk ise, hayretler içinde kalmıştı. İçlerinde büyük bir saygı duyarak, Uygurlar oraya doğru yaklaştılar. Tam yaklaştıkları bir sırada, kulaklarına çok tatlı ve güzel müzik nağmeleri gelmeğe başladı. Her gece buraya bir ışık inmeğe ve ışığın etrafında da otuz defa şimşek çakmağa başladı. Diğer bir gün de aynı yerde, ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birinde, birer çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısında da, onları doyurmağa yetecek kadar süt dolu emzikler asılı idi. Çadırın tabanı da, baştan aşağıya kadar gümüşle döşenmişti.

"Bütün boyların reisleri ve halkları, bu garip şeyi görmek için yerlerini bırakıp koşmuşlardı. Bu manzarayı görünce, saygı ile diz çöküp, selâm verdiler. Biraz sonra da çocukları alarak, dışarı çıktılar. Beslenip, büyütülmeleri için de, onları süt annelerine ve dadılara verdiler. Her fırsatta onlara saygı gösteriyorlar ve ikramda bulunuyorlardı. Çocuklar artık, süt çocuğu olmaktan çıkıp da, konuşmağa başlayınca, uygurlardan anne ve babalarını sordular. Onlar da, o iki ağacı gösterdiler. Bunun üzerine halk, çocukları alıp, ağaçların yanına gittiler. Çocuklar ağaçları görünce, onlara tıpkı evlâdın babasına gösterdiği saygıyı gösterdiler. Ağaçların karşısında diz çöktüler ve yeri öptüler. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelip şöyle dediler :

"— Güzel huy ve iyi özelliklerle bezenmiş çocuklar, böyle olurlar ve anne ile babalarına böyle saygı gösterirler. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhretiniz de devamlı olsun!"

"O bölgelerde yaşayan bütün kavimler, bu çocuklara hükûmdar oğullarıymış gibi saygı gösterdiler. Çocukların doğdukları yerden şehre dönülünce, onların her birine birer ad koydular. En büyüğünün adı Sonkur-Tegin, ikincisinin adı Kotur-Tegin, üçüncüsünün adı Tükel-Tegin, dördüncüsünün adı Or-Tegin ve beşincisinin adı da, Bökü-Tegin oldu. Çocukların doğuşundaki kutsal durumu görenler, bunlardan birinin hükûmdar olarak seçilmesi kanaatına vardılar. Çünkü bunlar, Tanrı tarafından bu iş için gönderilmiş olmalıydılar.

"Bu çocuklar arasında Bökü-Tegin, gerek güzelliği ve gerekse boyu bosu, sabrı, iradesi, ileriyi görüşü bakımından diğerlerinden daha ileride idi. Ayrıca bütün milletlerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Herkes, onun Han olarak seçilmesi üzerinde birleştiler ve büyük şenlikler yaparak onu Hanlık tahtına oturttular. O, memleketi adaletle döşedi ve zulm sahifelerini de kapadı. Onun etrafındaki adamlar, mâiyeti, askerleri, atları ve kulları gittikçe çoğalmağa başladı.

Bögü-Han ve akınları:

"Tanrı, ona bütün dilleri bilen üç karga göndermişti. Nerede mühimbir iş olursa, bu kargalar hemen oraya giderler ve o işin nasıl olup bittiğini gözlerler ve ondan sonra da Han'a haber getirirlerdi.

"Bögü-Han bir gece evinde uyurken, penceresinin önünde bir kızın hayâli belirdi ve onu uyandırdı. Bu hayaletten korkan Bögü-Han, kızı görmemezlikten geldi ve kendisini uykudaymış gibi göstedi. İkinci gece kız yine geldi. Fakat Han, yine görmüyormuş gibi yaptı ve kendisini uykuda gösterdi. Sabah oldu. Han vezirine danıştı. Üçüncü gece kız yine gelince, vezirinin öğüdüne uyarak, kızı alıp Ak-tağ'a gitti. Bu dağda sabaha kadar beraber kalıp kızla konuştular. Bu buluşma ve konuşma, yedi sene, altı ay ve yirmi iki gün, her gece böyle devam etti. Ayrılacakları gün, kız ona şöyle dedi :

"— Doğudan batıya kadar bütün dünya, senin buyruğun altında kalacaktır. İşlerini sıkı tut ve iyi çalış. Ayrıca, insanların da değerini bil!"

"Bögü-Han, askerlerini topladı ve onlardan 300.000 kadar seçme askerini Sonkur-Tegin'in komutasına verdi. Ayrıca Sonkur-Tegin'in Kırgız ve Moğol ülkelerine akın yapmasını emretti. 100,000 askerini de Kotur-Tegin'in komutasına verdi ve onu da akın için Tankut tarafına gönderdi. Tükel-Tegin'i de Tibet yönüne gönderdi. Kendisi de 300.000 askerini emrine alarak Hıtay (Çin) yönüne yöneldi. Diğer kardeşi (Or-Teğin'i de) kendi yerinde bıraktı. Etrafa giden orduların hepsi başarı kazanarak geri döndüler. Getirdikleri paralar, mallar ve ganimetler, sayı ile sayılamazdı. Her yerden bir çok adamlar topladı ve onların yardımı ile Arkun nehri kıyısında, Ordu-Balıg adlı baş şehrini kurdurdu. Doğudaki bütün ülkeler, bu suretle onların buyruğu altına girmişti.

"Bökü-Han, bir gece uyurken, beyazlar giymiş bir ihtiyar gördü. İhtiyar ona yaklaştı ve çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı vererek, Bögü-Han'a şöyle dedi :

"— Eğer sen bu taşı muhafaza edebilirsen, dünyanın dört köşesi, hep senin buyruğun altında toplanacaktır!"

"Bögü Han'ın veziri de aynı gece, aynı rüyayı görmüştü. Ertesi sabah olunca hepsi toplandılar ve (aralarında görüşerek bu rüyaya bir mana vermeğe çalıştılar). Bunun

üzerine orduları buyruklarına alıp Batıya yöneldiler. Gide gide Türkistan sınırlarına vardılar. Burada çayır ve çimenlerle döşenmiş, akar suları bol bir yere rastladılar. Herkes bu yeri çok beğenmişti. Bunun için de bu yere bir şehir kurdular. Bu şehir, şimdi Kuz-Balıg adı verilen, Balasagun şehridir (Bu şehirde yerleştikten sonra), etrafa ordular göndermeğe başladılar. Bu yolla her yeri ellerine geçirmiş oldular. Yeryüzünde onlara kafa tutan ve âsi görünen hiç bir kimse kalmamıştı.

"O kadar ileri gitmişlerdi ki, insana benzeyen acayip mahluklara da rastladılar. Bu insanların elleri ayakları tıpkı hayvanlara benziyordu. Bunları görünce, artık bundan sonra insanların bulunmadığını anlamışlar ve geri dönmüşlerdi. Bütün bu akınlar sırasında pek çok kıymetli şeyler toplamışlardı. Bunların hepsini bir araya getirerek Bögü Han da herkesin yaptığı hizmete göre, ele geçen bu malları aralarında bölüştü.

"Bundan sonra (Uygurların emrine giren hükûmdarlar birer birer gelerek Bögü-Han'a saygılarını sundular). Bunlar arasında Hint padişahı çok çirkindi. Bunun için de Bögü-Han, bu padişahı huzuruna kabul etmedi. Bögü-Han (bu kabul töreninden sonra) bu padişahların hepsinin kendi ülkelerine dönerek, bölgelerini idare etmelerini emretti. Bundan başka bu padişahların Bögü-Han'a ne kadar vergi verecekleri de, ayrıca (bir toplantı ile) karar altına alındı. Artık yeryüzü zaptedilmiş ve Bögü-Han'ın karşısında bir engel kalmamıştı. Bunun için geri dönmeğe karar verdi ve kendi yurduna geldi.

Uygurların dinleri:

"Uygurların putlara tapmalarının sebepleri şunlardır: Uygurlar sihirbazlığı iyi biliyorlar ve kendi büyücülerine de Kam adını veriyorlardı. Bu büyücüler, Şeytanlar bize bağlıdırlar ve ne olup biterse, bize gelip haber verirler diyorlardı. Onlara göre kendileri, olmuş ve olacak herşeyi bilip ve (ona göre tedbirini alabilecek durumda idiler). Bu büyücülerin durumunu tetkik için, bazı kimseler onların yanlarına gitmişlerdi. Bu kişiler bana şöyle dediler:

"— Güya şeytanlar, onların çadırlarının pencerelerinin önüne gelir ve bu büyücülerle konuşurlarmış. Büyücüler, insanlara kötülük getiren bu ruhların, bazıları ile dostluk ve bazıları ile de düşmanlık güdüyorlardı. Bu büyücü Kamların en güçlü oldukları zaman, iyi veya kötü ruhlarla bağ kurdukları ve onlarla konuştukları günlerdi. Böyle günlerde Kamların cinsi hayatları söner ve kendilerinde şehvet diye bir şey kalmazdı. (İşte Uygurlar, bu sihirbazlara) Kam adını verirlerdi. Moğollarda ise ilim ve marifet diye bir şey yoktu. Onlar, eskiden beri hep kamların sözlerine inanırlar ve onların emirlerine bağlı kalırlardı. Şimdi bile hükûmdar ailesinden gelen Han oğulları ile torunları, onların sözlerine inanır ve verdikleri öğütleri yerlerine getirirler. Hatta ve hatta bir işe başlanacağı zaman müneccimlerle büyücülerin öğüt ve yolları arasında bir birlik gözükmezse o işi durdururlardı. Bunun için de işe başlama emri verilmezdi. Moğollar, hastalarını da (onların öğüdlerine göre) tedavi etmek isterler ve bu yolla hareket ederlerdi.

"Çin'de de putlara tapma inançları vardır. (Bögü-Han) bir gün, Çin'e elçi göndererek onların Tüviynan (?) denen din ulularını yanına davet etti. (Bu Çin rahipleri Uygur ülkesine) gelince, bunları (Uygur Kamları) ile karşılaştırıp, aralarında bir münakaşa yaptırdılar. Münakaşada bunların hangisi galip gelirse, (Bögü-Han da) onların dinini kabul edecekti. Çin'den gelen bu rahiplerin kutsal kitaplarına, Nom adı verilirdi. Onlar, bu kitaptaki sözlere çok inanırlardı. Bu kitapta, bir çok akıl ermez ve batıl hikayelerle

olaylar anlatılıyordu. Bununla beraber bu kitap, insanlara eziyet verilmesine ve zulûm yapılmasına karşı idi. Bu kitaba göre kötülüğü iyilikle karşılamak lazımdı. Hayvanlara eziyet etmek de günah sayılıyordu. Bu kitap'a bunlara benzer, peygamberlerin getirdikleri dinlere ve yollara uygun pek çok güzel öğütler de vardı. Onların din yolları ve kaideleri çoktur. Bu din, umumi çizgileri ile genel olarak, daha ziyade Hulûlî mezhebine benzer. Dediklerine göre bu dine inanan insanlar, bir kaç bin sene önce bile mevcut idiler. Onlar yalnızca iyilik yapar ve ibadetle meşgul olurlardı. Ruhların yükselme ve alçalmalarının, insanların işledikleri işlerle ilgili olduğuna inanır ve (kötü işleri yapmamağa dikkat ederlerdi). Kendilerini bu yola vererek, bazıları padişahlık, bazıları vezirlik buldular. Bazıları da iyi bir tebaa olmağa çalıştılar. Aralarında dervişlik derecesine erenlerde vardı. Onlara göre halk arasında ayrılık ve düşmanlık ekenlerin, insan öldüren veya iftirada bulunanların, halka zulmederek, onlara eziyet verenlerin ruhları, ölümden sonra eziyet ve ızdırap içinde kalacaklardır. Çünkü bu ruhlar türlü kötü böceklerin, vahşi hayvanların ve buna benzer kötü hayvanların vücudlarına girerek, onların şekillerine bürünecek ve böyle yaşıyacaklardı. Kötü işler işlemiş insanlarını (yeniden insan olarak doğmaları) mümkün değildi. Bunun için de onlar, sonsuz bir keder ve ızdırap içinde kalacaklardı.

"Çin'den gelen rahiplerle (Uygur) Kamları arasında yapılan münakaşada, Çin'den gelenler galip geldiler. Bunun için de (Bögü-Han), puta tapanların dinini kabul etti. Bu dine sonradan, bir çok kavimler de inanmağa başladılar. Doğu ülkelerinde yaşıyan puta tapan halklar, dinlerine çok bağlı ve müteassıptırlar. Bunun için de Müslümanlara karşı düşmanlık güderler. Bögü-Han ölünceye kadar ömrünü saadet içinde geçirdi.

"Bana (söylenen) bu batıl şeyler ve yalan inançlar pek uzundur. Ben bunların ancak yüzde birini yazdım. Bunları yazmakla güttüğümüz maksad da, bu halkların cehâleti ile ahmaklıklarının ne derecede olduğunu göstermek içindir.

Uygurların göçü :

"Bir dostum da bana şöyle bir şey anlatmıştı : "Bir kitapta okuduğuma göre vaktiyle yaşamış bir kişi varmış. Bu adam kendi yurdundaki iki ağacın arasına bir çadır kurmuş. Bu çadırın içine de sıra ile kendi çocuklarını oturtarak, çocukların arasına birer mum koymuş. Bir takım adamları da toplıyarak bu acayip şeyi göstermek için oraya götürmüş. (Çadırdan içeri girince), hemen diz çökerek, onlara saygı göstermiş (ve tapınmağa başlamış). Etrafındakilere de kendisi gibi yaparak (saygı) göstermelerini emretmiş. Cahil ve bilgisiz halk da buna inanmışlar ve tapınır gibi yerlere kapanmışlar. Bundan sonra da çocukları alarak iyi bir bakım ve büyük bir saygı ile büyütmüşler. (Aradan zaman geçip ve) çocuklar büyüyünce, bunlardan birini alıp Han yapmışlar.

"(Günün birinde) Uygurlar ile onlara bağlı olarak yaşayan halklar (bazı garip şeyler hisseder olmuşlar). (Nasıl olmuşsa) atlar kişnemeğe, develer böğürmeğe, vahşi hayvanlar ile köpekler ulumağa, sığırlar bağırmağa, koyun ve kuzular melemeğe ve çocuklar da ağlamağa başlamışlar. Bu arada da her sesten "Göç! Göç!diye bir söz duyulur olmuş. Uygurlar, (bu seslerden), artık eski yurtlarını bırakarak gitmenin zamanı geldiğini anlamışlar ve (herşeylerini toplayarak) yola koyulmuşlar. Her konakladıkları yerde de, "Göç! Göç!" seslerini duyar olmuşlar. (En sonunda bir yere gelmişler ve) orada Beş-Balıg şehrini kurmuşlar. Artık bundan sonra da "Göç! Göç!" sesleri de duyulmaz olmuş

Bu seslerin kesilmesini onlar, artık burada yerleşmeleri için bir buyruk olarak kabul ettiler ve orada yerleştiler. Ayrı beş mahalle yaptılar ve bu beş mahalleden meydana gelen şehre de Beş-Balig adını verdiler. Bu şehir gün geçtikçe büyümeğe başladı ve bu çağdan itibaren de Uygurların soy ve çocukları bu şehirde hükûmdarlık etmeğe başladılar. (Uygurların Hanlarına) "İdi-kut" ünvanı verilmiştir. (Uygurların türedikleri) bu ağacın birer dalı da, her Uygur evinde duvara asılı olarak bulundurulurdu."

UYGURLARIN TÜREYİŞ EFSANELERİ İLE İLGİLİ AÇIKLAMALAR

Uygurların türeyiş efsanesi ile ilgili başlıca kaynaklar : Uygurların menşe efsanesi ile ilgili en önemli kaynaklardan birisi, şüphesiz ki İran tarihçisi Cüveynî tarafından yazılmış olan eserdir[1]. İkinci önemli kaynak da son Uygur hükûmdarlarından Temür-Buka adına dikilmiş olan mezar taşı yazıtıdır. Bu yazıtın metni sonradan özet olarak Çin tarihlerine geçmiş ve bazı Avrupalı yazarlar da, ikinci elden kaynaklardan bu bilgileri özet olarak aktarmışlardı[2]. Çince, orijinal mezar taşı yazıtının ilk tercümesi ise tarafımızdan yapılmıştır[3]. Bu tercüme tamdır. Uygurların türeyişleri ile ilgili kaynaklara, burada üçüncü bir Çince kaynakda yeniden eklemiş bulunuyoruz, Batı ilim âleminin habersiz olduğu bu kaynak da bir mezar yazıtıdır ve tam tercümesi tarafımızdan yapılmıştır[4].

"Hsieh ailesi Uygurlardandır. Onların ataları, (Göktürk Kağanlarının meşhur veziri) Tonyukuk idi. (Tonyukuk) aslen bir Çinli idi. Çinlilerin Sui Sülâlesinin (Çin'de egemen olduğu) bir çağda (M.S. 581 - 618), Çin ülkelerinde büyük karışıklıklar olmuş ve Göktürkler de, Çin'in içlerine doğru girmişlerdi. (O sırada, Çin'deki idareden memnun olmayan) bir çok Çinliler , (Çin'e gelip geri dönen Türklerle birlikte) Göktürk iline gitmişlerdi. (Tonyukuk'un) P'o-p'o adlı bir kızı vardı. Bu kız (Göktürk Kağanı) Bilge Kağan ile evlendi ve onun hatunu oldu. (İlteriş Kağan'ın ve sonra da Bilge Kağan'ın veziri olan) Tonyukuk, Göktürk ülkelerini idare etmek için bir çok pilânlar yaptı. Çin'de kurulmuş olan T'ang Sülâlesinin resmi tarihlerinin Göktürklerle ilgili bölümlerinde, bu olayların hepsi geniş olarak anlatılmıştır. Bilge Kağan ölünce, memleketinde bir çok karışıklıklar meydana geldi. Bilge Kağan'ın hatunu (Tonyukuk'un kızı) P'o-p'o, bu karışıklık halini görünce, halkı ile birlikde Çin'e geldi ve Çin İmparatoru'na tabi oldu. Çin devleti ona, "Memleketini sulha kavuşturan Hatun" şeklinde, bir şeref ünvanı ver-

[1] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Gibb Memorial Series, Leiden, 1912, I, s. 39 v.d.

[2] J. Marquart, *Guvainî's Bericht über die Bekehrung der Uiguren*, SBAW, 1912 s. 486 - 502.

[3] B. Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei, 1964, s. 9 - 27.

[4] Aynı., esr s. 29 - 33.

mek sureti ile saygısını gösterdi. Göktürklerin bırakıp geldikleri topraklar da, bu yolla Uygurların eline geçti.

"(Göktürk devletinin) ortadan kalkmış olmasına rağmen, bu bölgede Tonyukuk'un ünü unutulmadı ve onun soyundan gelenlere daimi olarak saygı gösterildi. Uygur (Kağanları) kendi vezirlerini de, her zaman için Tonyukuk'un soyundan gelen kişilerden seçtiler.

"Çinliler eskiden Uygurlara Hui-ho derlerdi. Şimdi ise onlara Wei-wu, yani Uygur diyoruz. Bunların her ikisi de aynı şeydir... Onların oturdukları esas yerin adı Kara-Korum'dur. Bu bölgeye Çinliler ise, şimdi Ho-ning-lu adını verirler. Orada başlıca üç ırmak vardı. (Göktürklerin başkenti de burada idi). Bu şehrin güneyine bitişik olan dağlardan çıkıp kuzey - doğuya akan ırmağa Orkun nehri adı verilirdi. Şehrin batısından geçerek kuzeye doğru akan nehre ise, Tamır nehri denirdi. (Bu şehrin) batısında bir nehir daha vardı. Bu da kuzey-doğuya akardı. Bunun adı da Kurban-Tamır'dır. Bu ırmakların her üçü de, başkentin 30 mil kadar kuzeyinde bulunan bir yerde birleşirlerdi. Bundan sonra meydana gelen bu büyük nehre ise, Selenga adı verilmiştir.

"Gerçek Uygur Kağanı Bögü-Kağan'dan itibaren hep bu üç nehir etrafında otururlardı. Sonradan (M.S. 840), Beş-balıg şehrine göçerek orada oturdular. (Daha önce Ortaasya'da bir Turfan devleri vardı). Bu Turfan devleti zayıflayınca, Turfan ovasındaki diğer devletleri de ellerine geçirerek kendi devletlerine kattılar. Şimdi Turfan'a Kara-Hoço adı verilmektedir. Kara-Hoço sözü iki kelimeden meydana gelmiştir. "Kara" sözü, onların dilince kara renk anlamına gelir. Çünkü bu şehrin yakınında Kara-Dağ adlı bir dağ vardır. "Hoço" sözü ise, Çinlilerin bu şehre ad olarak verdikleri "Kao-Ch'ang" deyiminden gelmiş olmalıdır. Şehrin adı, bunun için böyle söylenmiş olmalıdır. Şimdiki Uygurlar, Turfan şehrinde otururlardı. Bunlar, "Turfanlı Uygurlar"dır. Turfan'daki Uygur hükûmdarının mühründe şöyle yazılmış idi:

"Bu mühür, bütün Tanrıların desteğine dayanan ve memleketini korumakla görevli, dördüncü derecede bir hükûmdarın mühründür. Bu mühür, onlara Çin'de egemen olan T'ang Sülâlesi zamanında (M.S. 618 - 905), Çin devleti tarafından verilmiştir."

"Bu mühür Uygurlara T'ang Sülâlesi tarafından verilmişti. "Bütün Tanrıların desteğine dayanan'" deyimi ise, Sanskrit dilinden alınmış bir sözdür. Çünkü onların memleketlerinin adetlerinde Budizm, çok önemli bir yer tutar ve bir nevi kutluluk anlamına gelirdi.

"Göktürklerin (meşhur) veziri Tonyukuk'un nesilleri onlara âsil bir memur olarak hizmet ettiler. Bunun için de (onların aslen Göktürk olmalarına rağmen) Tonyukuk'un nesillerine de Uygur dediler. Onlar, kendi başkanlarının emrinde olarak Selenga nehrinin yukarı kısımlarında otururlardı. Tonyukuk'un torunları da, kendi atalarının ilk oturdukları yeri hatırlayarak, (Selenga nehrinin Çince yazılışının ilk işareti olan) Hsieh işaretini aldılar ve bunu kendileri için bir soyadı yaptılar..."

Öyle anlaşılıyor ki Temür - Buka'nın yazıtının Uygurların menşei ile ilgili girişi, daha önceleri de başka münasebetlerle bazı yazıtlarda yazılmış bulunuyordu. Çünkü Cuveynî de kitabına aldığı efsaneyi yine Uygurların başkentindeki bir yazıttan okumuş veya okutmuştu. Temür-Buka'nın yazıtı, Uygurların Orhun ırmağı kenarlarından

göçmelerinden hemen hemen 500 sene, yani M. S. 1314 den sonra, Turfan'da yazılmıştı. Öyle anlaşılıyor ki Cüveynî zamanında, Orhun kıyılarındaki eski Uygur başkentinde, yani *Ordu-Balıg* şehrinde, kaybolmamış bu gibi yazıtlar mevcuttu. Temür-Buka'nın yazıtını yazanlar da elbette ki bu gibi yazıtlardan istifade etmişlerdi. Cüveynî'nin anlattığı efsane daha geniştir. Bu bakımdan tarihçi Cüveynî'nin, Orhun kıyılarındaki daha orijinal ve daha eski yazıtı görmüş olması çok muhtemeldir.

Uygurların eski yerleri ve türeyiş efsanesi : Bu konu üzerinde bir çok araştırmalarımızda durmuştuk[5]. Bu sebeple aynı konu üzerinde geniş bir şekilde duracak değiliz. Dağlardan çıkan *Tamır* ırmağı ile *Orkun* ırmakları, büyük bir kıvrım yaparak kuzey-doğuda birleşirlerdi. Bu iki ırmağın arası, eski Ortaasya imparatorluklarına başkentlik ettiği gibi, ilk Uygurlar'a da yurtluk etmişti. Bu bölgeyi keserek Orhun ırmağının kıvrımına kavuşan bir suyun kenarında, Uygurların başkenti olan *Ordu-Balıg* şehri vardı. Yine buraya yakın başka bir çayın üzerine de Moğol imparatorluğunun başkenti olan *Kara-Korum* şehri kurulmuştu[6]. Bu sebeple böyle bir konuya girerken, şimdiye kadar bir kaynağı yarım yamalak okuyarak büyük fikir spekülâsyonlarına giren araştırıcıların nazariyelerine fazla önem vermiyeceğiz. Türlü çağlarda yazılmış bütün kaynaklar, bizim en şaşmaz kılavuzumuz olmalıdır. Kaynakların *Tola* ırmağına önem vermeleri de önemli bir noktadır. Öyle anlaşılıyor ki Uygurların kuzey sınırları, Orhun ve Tola nehrinin birleştikleri yerlere kadar uzanıyordu. Cüveynî'nin eserinde geçen *Bijen* Pehlivan ile Magu-Balıg üzerinde de ayrı bir bölümümüzde durmuştuk.

O çağlarda Tola ve Selenga nehirlerinin nerelerde olduğunu biliyoruz. Elbetteki bugünkü haritalara bakarak eski nehir adlarının yerlerini tespit etmek doğru olamaz. Batıdan kuzey doğuya akan bugünkü Orhun ve Tamır ırmaklarının baş kısımları, Türklerin ve bütün Ortaasya'nın en kutsal yeri sayılan *Ötügen* bölgesini çeviriyorlardı. Büyük dağlardan kaynaklarını alan bu ırmaklar, başlangıçta bir çok kollar halinde akıyor ve ovaya inip durgunlaştıktan sonra da, bir kol halini alıyorlardı. İran kaynaklarından Reşideddin gibi tarihçilerin buralara "*Otuz ırmak*", "*On ırmak*" gibi ad vermeleri, başlangıçtaki bu

[5] B. Ögel, *Uygurların menşe efsanesi*, Dil. ve Tar. - Coğ. Fak. Dergisi, 1947, s. 17
[6] B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 21 - 22.

küçük kollara bakarak söylenmiş deyimler olsa gerekti. Orhun ve Tamır ırmaklarının kaynaklarındaki bu küçük ırmaklar hayat dolu ve hayvan yetiştirmek için fevkalâde müsait olan yerler idiler. Bu sebeple İran tarihçisi Reşideddin'e göre bu çaylar boyunca yaşayan halklar, yavaş yavaş birer boy haline gelmiş ve bu yolla da Uygur oymaklarını meydana getirmişlerdi. Tabiat ortamı ile meydana gelen bu sosyal oluşum teorisi gerçekten çok akla yakın ve üzerine durulacak bir noktadır. Aynı sıradağlardan kaynaklarını alan Orhun ve Tamır ırmakları batıya doğru akarlar ve kuzey-doğuda birleşirlerdi. İşte Ortaasya tarihinin en önemli bölgesi, bu iki ırmağın meydana getirdiği halka içinde kalan sulak bir ova idi. Büyük Ilun, Avar, Göktürk, Uygur ve hatta Çingiz imparatorluklarının başkentleri, hep bu ova içinde kurulmuş yerlerdi. Şimdiki haritalardaki Selenga ırmağı çok kuzeylerde kalıryordu Aşağıda hiç bir Batı diline çevrilmemiş, fakat çok önemli bir Çin kaynağının tercümesini vereceğiz. Bu kaynağa göre eski Selenga nehrinin bu ovanın tam kuzey-doğusundan, yani Orhun ve Tamır nehirlerinin birleştikleri yerden başladığını açık olarak göreceğiz. Şimdiye kadar bu konu üzerinde çalışanlar, hep bugünkü haritalara bakmışlar ve bu haritalardaki yazılışlara göre sonuçlara yarmışlardı. Bu suretle de uygurların çok kuzeylerde, ta Baykal gölünün güneyinde ortaya çıktıkları ileri sürülmüştü. Aşağıdaki Çince kaynakda açık olarak görüyoruz ki, Uygurlar *Ötügen*'e çok yakın bölgelerde yaşamışlar ve oralardan türemişlerdi. Ötügen'in bir Göktürk başkenti olmasına rağmen, onların yerleri çok batıda idi. Bu kaynak içindeki tarihî açıklamaları burada inceleyecek değiliz. Esasen bu kaynağın değerlendirilmesi, "*Sino-Turcica*, Tai-pei, 1964, s. 29-41" adlı eserimizde yapılmıştır. Burada da, Selenga nehrine, çok sonraki Uygurların bile büyük br önem verdikleri, açık olarak görülmektedir.

"Barçuk-Art Tigin, bir "Iduk-Kut" dur. Turfan'(daki Uygur devletinin Kağanlarına) "Iduk-Kut" derlerdi. Onların ataları da, eski Uygurların yerlerinde otururlardı. (Uygurların bu eski yurtlarında), Kara-Korum adlı bir dağ vardı. Bu dağdan iki nehir çıkardı. Bu nehirlerden birine Selenge ve diğerine de Tola adı verilirdi. Bir gece, bu iki nehir arasındaki bir ağaç üzerine kutsal bir ışık inmişti. Halk bu ışığı görünce (hemen toplanmış) ve bu ağacı beklemeğe başlamışlardı. (Bu ışık indikten sonra) ağaçta bir şişkinlik peyda olmuş ve ağacın gövdesi, tıpkı gebe bir kadının karnı gibi şişmişti. Gökten ışığın inmesi durmamış ve her akşam devamlı olarak (ağacın üzerine) inmeğe başlamıştı. Dokuz ay ve on gün geçtikten sonra, ağaçtaki bu şişkinlik çatladı ve (ağaçtan), tıpkı dünyadaki insanlar gibi beş çocuk doğdu. Bu çocuklardan en küçüğünün adı Bögü-Han idi. Kendisinin çok yüksek bir kişiliği vardı. Memleketini çok

iyi idare edebiliyor ve ayrıca ziraat işleri ile de meşgul oluyordu. Bu suretle kendisi Uygurların Kağanı oldu. Kendisinden sonra gelen 30 dan fazla soyu da, Uygurların başında kaldılar.

"Yü-lun Tigin tahta çıktıktan sonra, Çin'deki T'ang Sülâlesi (M.S. 618 - 905) ile bir çok savaşlar yaptı. Kendi halkını sulha ve rahata kavuşturmak istiyordu. Bunun için de Çin sarayından bir kız alarak aralarında akrabalık kurdu. (Böylece sulh olunca da) ordusunu savaşlardan çekti. Ayrıca bu Tigin'in oğlu Ko-li ile de Çinli, Pirenses Chin-lien evlendirildi. (Bu Çinli Pirenses), Kara-Korum'da bulunan Pieh-li Po-li Ta adlı bir yerde oturuyordu. Bu sözün manası, "Hatun'un oturduğu dağ" demektir. Bu dağa T'ien Koli Ta-ha dağı adı da verilirdi. Bunun da anlamı ise, "Gök ruhlarının dağı" demektir. Bu dağın güneyinde kayalık bir dağ daha vardır. Bu dağın adı da Kutlug-Dağ'dır. "Kutlug-Dağ" demek, "İyi talih ve saadet getiren dağ" demektir.

"Çin'de (egemen olan) T'ang Sülâlesinin elçileri, (Uygurlar hakkında) bilgi edinmek için müşavirleri ile birlikte Uygur ülkesine gitmişlerdi. Bunlar, aralarında konuşup şöyle dediler :

"— Kara-Korum'un kudret ve zenginliği, ancak bu dağ sayesinde olmuştur. Biz bu dağı niçin yok etmeyip de, (Uygur) devletini zayıflatmıyalım!" Elçiler aralarında böyle konuşup anlaştıktan sonra, (Uygur Kağanı) Tigin'e geldiler ve ona şöyle söylediler :

"— Siz Çinli bir pirensesimizle evlendiniz. (Bizim de) sizden bazı yardımlarınızı istemek için (ricalarımız) olacak. "İyi talih" dağının taşları sizin muhterem memleketinizce kullanılmamaktadır. (Sizin yerinize biz bu taşları değerlendirelim), dediler ve Tigin ile anlaştılar. Bu taşları alıp Çin'e götürmek istediler. Fakat taşlar çok büyüktü ve (Çin'e) götürmenin imkânı yoktu. Bunun üzerine taşlara ateş verip yaktılar, Geriye kalan parçalara da asid döküp, hepsini küçük parçalara ayırdılar. Ondan sonra da bu parçaları alarak (Çin'e) gittiler.

"Bu taşların götürülmesinden az zaman sonra, kuşlarla hayvanlar (tuhaf tuhaf) bağırmağa başladılar. Yü-lun Tigin ise, onbeş gün içinde öldü. (Memleketin başına) türlü türlü felâketler geldi. Halk ise rahat bir gün görmedi. (Yülin Tigin'den sonra) onun yerine geçen Kağanlar da arka arkaya öldüler. Bunun üzerine Uygurlar Turfan'a göç etmek zorunda kaldılar. Turfan'ın diğer adı da Koço'dur. Beş-Balıg bölgesini de kendi egemenlikleri altında bulunduruyorlardı. Onların memleketleri kuzeyde A-ch'u nehrine kadar uzanıyordu. Güneydeki komşuları ise (Çin'in Kansu eyâletindeki) Chiu-Ch'üan şehri idi. Doğuda, Hotan ve Kaşgar'a kadar uzanırlardı. Uygurlar bu yerlerde 970 yıldan fazla oturdular."

Eski Türk Şamanizmi ile Mani dini pirensiplerinin bağdaşması : Bu kitabın bir çok yerlerinde iki ırmak kavşağında veya arasındaki kutsal adacıklar üzerinde durmuştuk. Oğuz Destanındaki *Kıpçak-Beg*, etrafı sarp dağlarla çevrilmiş bir nehir ortasındaki küçük bir adada, hem de bir ağaç koğuğunun içinde doğmuştu. Oğuz-Han da ikinci karısını böyle bir adacıktaki, ağaç koğuğunda bulmuştu. Kitan'ların menşe

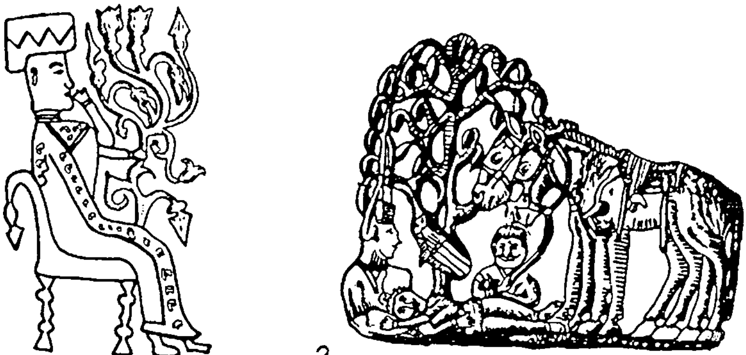
efsanesinde erkek ata, beyaz bir ata binmiş olarak ırmak boyunca aşağıya doğru inmişti. Kadın ata ise başka bir ırmak kıyısınca boz bir öküz veya ineğe binmiş olarak inmiş ve kocası ile ırmak kavşağında karşılaşarak evlenmişti. Kutsal ırmakların genel olarak kaynaklarını Cennetten aldıklarına inanılırdı. Bu sebeple ataların nehrin kaynağından aşağıya doğru inmeleri, onların gökten geldiğine bir işaret sayılsa gerekti.

Adacıklardaki bu kutsal ağaçların da ayrı bir anlamı vardı. Bu kutsal ağaçlar ile ilgili olarak "*Dünya ağacı*" hakkında, bu bölümün sonunda ayrı bir araştırma yapacağız. Bu efsanede ağaca bir kişilik verilmiş ve ağaç doğurtulmuştur. Aslında ise burada ağacın doğurma bir olayı bahis konusu değildir. Çocuklar Tanrı tarafından gönderilmiştir ve ağaç yalnızca onları dünyaya iletme görevi görmüştür. Ağaçla ilgili bölümümüzde de göstereceğimiz gibi, bunun örnekleri pek çoktur. Fakat Uygurlar, eski Türk Şamanizminin bu inanışlarını daha romantikleştirmiş ve ağacın doğurması gibi bir olayın hikâyesini düzmüşlerdi.

Gökten ışık inmesi, daha ziyade Uygurların *Bögü-Kağan* zamanında, yani M.S. 763 senesinde kabul ettikleri Mani dini ile ilgili bir motif olsa gerektir. Şamanizm'de de gökten ışık inme olayları yok değildir. Fakat bu konu üzerinde Mani dininde olduğu gibi büyük bir edebiyat yoktur. Bir çok Çin İmparatorlarının anneleri de gökten böyle ışık inmesi yolu ile gebe kalmışlardı. Kuzey Çin'de Liao Sülâlesini (M.S. 907-1119) kuran, Proto-Moğol Kitan asıllı ilk İmparator A-Pao-chi de, annesinin üzerine düşen böyle bir ışıkla doğmuş idi. Çingiz-Han'ın atalarından *Alan-Ko'a*'nın üzerine inerek, kadını gebe bırakan ışık da hepimizce bilinen bir şeydir (Bk. S. 411 - 3).

Fakat Maniheizm'deki ışık, bir prensip ve felsefe halindedir. Bu sebeple Maniheizme çoğu zaman "*Işık dini*" de denmiştir. Maniheizm'deki bu ışık doktrini çok uzun ve geniş bir meseledir[7]. Esasen bu efsanede Mani dinini kabul ederek Uygurlar arasında yayan *Bögü-Kağan*'a büyük bir önem verilmiş olması da, bu efsanenin Mani dini ile ne derece ilgili olduğunu gösteren başka bir delildir. Bütün bunlara rağmen, bu efsanede Mani dini ile Türk Şamanizmi'nin ne derece anlaşmış ve bağdaşmış olduğunu da açık olarak görebiliyoruz.

[7] E. Chavannes-P. Pelliot, *Un traité Manichéen retrouvé en Chine*, JA, 1913, I, s. 125, n. 1.

1 2

Şekil 16 : Sibirya ve Altay'da hayat ağaçları

Ağaçtan doğan beş çocuğun adları : Kutsal bir yolla doğmuş olan çocuklara, kutsal ve güzel adlar ve verilirdi. Cüveynî'nin *Sonkur* şeklinde yazdığı bu ad, eski türkçede *Songgur* şeklinde yazılır ve bildiğimiz doğan cinsinden bir av kuşu anlamına gelirdi. Uygurlardaki *Tigin* sözünün üzerinde de biraz durmak lazımdır. Bilindiği üzere Göktürk'lerde *Tigin* sözü genel olarak "Pirens" veya şehzade anlamına gelirdi. Uygurlarda da başlangıçta bu sözün anlamı böyle idi. Fakat Uygurlar Orhun boylarındaki eski yurtlarından göçerek, Turfan ve Beş-Balıg bölgelerine gelince, bu ünvanın ifade ettiği anlam biraz değişmişti. *Yü-lun Tigin* ve *Barçuk-Art Tigin* gibi Turfan'daki Uygur hükûmdarlarının ünvanları da, *Tigin* ile sonlanmağa başladı ve *Tigin* bir nevi hükûmdarlık ünvanı oldu. Esasen Turfan ve Beş-Balıg'daki Uygur hükûmdarları, Han veya Kağan değil idiler. Umumiyetle tüccar ve san'atkâr bir devletin başında bulunan bu reisler, yakınlarındaki büyük devletlere bağlanarak bağımlı bir hayat yaşıyorlardı. Onların hükûmdarlık ünvanları olan *İdikut*, —ki *Iduk-Kut*, yani "Tanrı tarafından gönderilmiş kut" anlamına geliyordu—, daha ziyade bir din reisinin ünvanını andırıyordu.

Kotur-Tigin adına, Çingiz-Han ve oğulları zamanında yaşamış olan uygurlar arasında da rastlıyoruz [8]. *Tükel-Tigin* adına gelince, Uygurcada *Tükel* sözü, "Kâmil, tam ,kemalâta ermiş, olgun insan" anlamına gelirdi. *Or-Tigin* üzerinde, bu kitabın başka bir yerinde ayrıca durmuştuk (Bk. S. 150). *Bögü* adına gelince, bu çok daha enteresandır.

[8] Bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 378.

Türkçemizdeki "Büyü" kelimesi, eski Osmanlı metinlerinde de "*Bügü*" şeklinde yazılırdı. Aslında ise meşhur Uygur hükûmdarı *Bögü-Kağan*, Türk Kitleleri tarafından sevilen bir kimse değildi. Nitekim onun veziri ve evlatlığı *Tun Baga Tarkan* onu öldürerek yerine geçmişti. Bu işi yaparken de Türk kitleleri ayaklanmış ve *Tun Bağa Tarkan*'ı desteklemişlerdi.

"Küçük oğul" **Bögü-Tigin'in Han olması** : Türk devletlerinde hükûmdarlık büyük oğula geçerdi. Büyük Hun, Göktürk ve hatta Uygur Devletlerinde de durum böyle idi. Eski aile an'anesinde ise, küçük oğul önemli idi. Bütün Türk masallarında küçük oğula verilen önem, hepimizce bilinen bir şeydir. Bu efsanede de en küçük oğul olan Bögü-Tigin Han olmuştur. Bu veraset sisteminin an'ane ve efsanelerde yaşamasına rağmen realist bir devlet düzenine çoktan girmiş olan Türkler, alt tabakada yaşayan bu an'aneyi devlet düzeninden kaldırmış gibi idiler. Bununla beraber *Çingiz-Han*'ın kurduğu büyük imparatorlukta, bu kabile an'aneleri su yüzüne çıkmış ve eski Ortaasya İmparatorluklarının kurdukları realist düzen değişir gibi olmuştu. Hükûmdarın veya âsil bir ailenin en küçük oğluna *Od-Tigin* yani "Ateş veya ocak beyi, prensi" ünvanı verilirdi. Çingiz-Han'ın en küçük oğlu *Toluy* da bir *Od-Tigin* idi. Moğollar bu türkçe deyimi bozarak sözü, *Otçigin* haline sokmuşlardı [9]. Bunun için Çingiz-Han'ın kendi öz yurdu olan Moğolistan ile ordusu, küçük oğlu Toluy'a kalmıştı. Çingiz-Han, üçüncü oğlu *Ögedey*'in hükûmdar olmasını vasiyet etmişti. Çingiz Han'ın bu vasiyetine karşı Toluy'un oğulları ile taraftarları pek fazla ses çıkaramamışlardı. Fakat Ögedey-Han ölünce durum karışmış ve büyük mücadelelerden sonra Toluy'un oğulları ile taraftarları iktidarı ele geçirmişlerdi. Küçük oğulların taht iddia etmesi ve bununla ilgili kavgalar yine bitmemiş ve Moğol devleti içinde devam etmişti. Bu kavgalar içinde örnek olarak gösterilebilecek en önemli olay, yine *Toluy*'un küçük oğlu *Erig-Büge* ile büyük kardeşi *Kubilay Han* arasında olmuştu. Erig Büge'ye, yine imparatorluğun en şerefli parçası olan Moğolistan düşmüştü. Kubilay'ın Han-Balıg, yani Pekingde Han ilân edilmesi üzerine Erig-Büge buna itiraz etti. Çünkü ona göre kendisinin küçük oğul olması bakımından, Hanlık küçük oğula düşmeliydi. Fakat uzun harpler sonunda kuvvet an'aneyi yeniyor ve Erig-Büge mağlup oluyordu. Bundan da anlaşılıyor ki,

[9] Bk. P. Pelliot, *L'histoiredes campagnes de Gengis-Khan*, s. 68, 176.

Çingiz-Han imparatorluğu aile ve kabile an'anesini yenip, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi büyük bir devlet zihniyetine erişememişti.

Bögü-Han'ın "kuş dili" bilmesi: Bögü-Han'ın kargalarla konuşması da, Ortaasya ve Anadolu masallarının bir özelliğidir. Meselâ Ortaasya'da derlenmiş bir Kırgız masalı, bunun en güzel örneğidir[10]. Ortaasya ve Batı Sibirya masallarındaki büyük Hanlar ve ermişler, bilhassa kaz dilinden çok iyi anlarlardı. Bilindiği üzere yaban kazları en önemli göçmen kuşlarından bir tür idiler. Bu bölge halklarının inançlarına göre, bu göçmen kuşlar kutsal bölgelere, Tanrı yerlerine giderler ve dönüşlerinde de haber getirirlerdi. Aslında kuş dili bilen ve kuşların padişahı *Süleyman* Peygamber idi. Anadolu'da bununla ilgili bir çok masal da vardır[11]. Bu Önasya masalları Ortaasya'ya kadar da sızmış olabilirdi. Fakat bir gerçek varsa, Şamanlar da kuşlarla konuşabiliyorlardı. Meselâ Ortaasya ve Sibirya Şamanizmindeki kartal, Tanrının bir elçisi gibi görülür ve sayılırdı (Bk. S. 47). Kuş olup uçmak Bektaşî ve Alevî mezheplerinin de önemli bir pirensibi idi. Bu sebeple Bektaşi şairleri sık sık kuş dili bildiklerinden de söz açarlardı.

Uygurlarla ilgili eski çince metinler böyle felâket haberini getiren başka kuşlardan da söz açarlar. Meselâ meşhur Göktürk veziri *Tonyukuk*'un soyundan gelen Uygur veziri *Bilge-Buka*'nın atalarından birinin de başından böyle bir olay geçmişti. Söylendiğine göre bir gün Hava çok sıcakmış. Bilge-Buka'nın atası elbise ve ayakkabılarını çıkararak bir ağacın dibinde yatmış. Az sonra ağacın üzerine bir kuş gelerek ötmeğe başlamış. Ağacın dibinde yatan adam bundan canı sıkılmış ve elbiselerini giyinerek kalkmış. Fakat kuş bununla da kalmamış ve üç defa ağaçtan aşağıya inerek adamı tırmalamış. Adam kızınca kuşu yakalamış. Yakalamış ama, tam bu sırada ağacın üzerinden zehirli bir yılanın da aşağı indiğini görmüş. Bunun üzerine kuşu bırakmış ve yılanın sokmasından kurtulmuş. Bunun için de soylarına bu kuşu öldürmemelerini ve ona saygı göstermelerini vasiyet etmiş. Uygurlar asırlarca bu kuşa bir Tanrı gözü ile bakmışlar. *Uygur* sözü çince işaretlerle *Hui-ho* şeklinde yazılırdı. *Hui-Ho*'nun ilk işareti de böyle bir kuş anlamına gelirdi. Bu kuş efsanesi, Uygurların etnik adlarına bile sokulmuştur. Yukarıdaki bilgileri içinde toplayan bu çok önemli metin ilim âlemine ilk defa "Sino-Turcica, s. 35" adlı eserimizde tanıtılmıştır.

[10] Radlof, *Proben*, III, s. 348.
[11] W. Eberhard, *Türkische Volksmärchen*, 140.

Bögü-Han'ın kutsal Hatunu ile Ak-Dağ'da konaklamaları : Oğuz destanında da görüldüğü gibi, Türk mitolojisindeki kahramanların hatunları, umumiyetle Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal kadınlardı. Türk mitolojisinde erkek insanî, kadın ise ruhanî bir kisveye bürünmüşlerdi. Burada da Bögü-Han'ın Hatununun Tanrı tarafından gönderilmiş olduğunu görüyoruz. Bögü-Han ile bu kutsal kızın Ak-Dağ'da buluşarak sevişmeleri de önemli bir motiftir. Kutsal Ak-Dağlar üzerinde bu kitabın türlü yerlerinde durmuştuk (Bk. S. 570 - 3). Han ile kızın başka bir yerde değil de, böyle kutsal bir dağda buluşmuş olmaları da önemli bir efsane motifidir. Göktürk efsanelerinde Kağan ile geyik şekline girmiş kızın buluşup sevişmeleri de, bu motifin başka bir örneğidir (S. 564 - 6). Göktürk efsanesinde olduğu gibi burada da bir evlenme ve izdivaç yoktur. Bögü-Han'a yeryüzünün hâkimi olabileceğini müjdeleyen de, yine Tanrı tarafından gönderilmiş olan bu kızdır. Bu kızın tavsiyesi üzerine askerini toplayarak savaşa giden Bögü-Han, yeryüzünü zapteder. Bögü-Han'ın savaşlarını dikkatle okuyunca, Oğuz destanındaki Oğuz-Han'ın savaşlarını hatırlamamağa imkân yoktur.

"Beyazlar giymiş ihtiyar" ve Bögü-Han : Beyaz elbise Mani dininin bir özelliğidir. Çin kaynakları Kansu eyâletinde kurulmuş olan Mani dinine mensup Uygur devletlerinden söz açarken, onların beyaz elbiselerini de söylemeği ihmal etmezlerdi[12]. Buna rağmen Bögü-Han'ın rüyasına giren beyaz elbiseli ihtiyarı tam manası ile Maniheist bir motif olarak kabul etmeğe de gönlümüz razı olmayacaktır. Türk masallarında rüyalara giren bir yığın *Hızır* motifi vardır. Ayrıca "*Gök sakallı*" veya "*Ak-Sakallı*" ihtiyar motifleri, Şamanist Altay ve Sibirya masallarının her yanını kaplamıştır. Bu sebeple biraz daha ihtiyatlı davranmamız ve Mani dininin olduğu kadar, yerli Türk inançlarının da hakkını vermemiz lazımdır inancındayız.

Uygur türeyiş efsanesinin, "Oğuz destanı" ile benzer olan tarafları : Bögü-Han'ın akınlarının bir bakıma, Oğuz-Han'ın seferleri ile bir benzerlik gösterdiğini az önce söylemiştik. Oğuz-Han kuzey-batıdaki karanlık ülkelere doğru gittikçe, başları köpek başına benzeyen *İt-Barak* kavmine rastlamıştı. Oğuz destanının ifadesine göre de artık bundan sonra insanoğlunun yaşadığı sınırlar bitiyor ve acâyip mahlukların ülkeleri başlıyordu. Bögü-Han da akınlar yaparak o kadar ilerilere

[12] Bk. Pelliot, JA, 1913, I, s. 128 - 129, 332 - 333.

gitmişti ki, artık elleri ve ayakları hayvanlarınkine benzeyen insan türlerine rastlamıştı. Efsaneye göre Bögü-Han Hindistan'ı da zaptetmişti. Tabii olarak bu sözler gerçek tarih olaylarına uygun ifadeler değildir. Öyle anlaşılıyor ki, bu efsaneyi yazan veya söyleyen Uygurların ellerinde Oğuz destanına benzer bir destan vardı. Uygurlar Mani dinini kabul eden ve yayan Bögü-Han'ı, bu eski destanın yerine oturtmuş ve ona göre bir destan düzmüşlerdi. Bu efsaneye göre, *Kuz-Balıg*, yani *Balasagun* şehrini kuran da Bögü-Han idi. Elimizdeki kaynaklara göre Uygur hakimiyetinin *Isıg-Göl*'ün batısına geçmediği bir gerçek idi. Bu efsane üzerinde çok daha uzun bir şekilde durulabilir. Ancak bu konular kitabımızda bir kaç defa ele alınmıştır. Bu sebeple aynı meselelerin tekrarında bir fayda görmüyoruz.

1. Uygurların ağaçtan türemeleri

Oğuz-Kağan destanını incelerken, Oğuz'un birinci karısının gökten indiğini ve ikinci karısını da bir göl ortasındaki ağaç koğuğunda bulduğunu söylemiştik. Uygurların türediği tek ağaç da, yine iki nehrin meydana getirdiği küçük bir adacıkda bulunuyordu. Oğuz-Han, *İt-Barak* kavmi ile savaş yaparken mağlup olmuş ve nehrin ortasındaki küçük bir adacığa sığınmak zorunda kalmıştı. İşte tam bu sırada Oğuz-Han'ın ölen askerlerinden birisi, bir ağaç koğuğunda bir çocuk doğurmuş ve bu çocuğa *Kıpçak* adı verilmişti. Oğuz destanını yazanlar, *Kıpçak* sözünün "ağaç koğuğu" anlamına geldiğini ısrarla ileri sürerler. Bu her üç efsanede de, küçük bir adacık ortasında bulunan bir ağaç koğuğundan insanların türemiş olması, herhalde tesadüfen söylenmiş bir olay olmasa gerektir. Bu olay, Türk mitolojisinin çok önemli bir motifi idi. Bu sebeple de türlü Türk destanlarında, kendisini gösterip durmadan geri kalmıyordu. Bunu, böyle kabul etmemiz lazımdır.

Kutup yıldızı ile ilgili bölümümüzde yerle göğü birbirine birleştiren *Demir-Ağaç*'tan söz açmıştık (Bk. 2. Cilt). Bu, daha ziyade dünya ve uzayın yapısı *(Cosmos)* ile ilgili görüşlerdir. Biz burada daha ziyade ağacın Türkler yanındaki manevî rolü üzerinde duracağız. Dede Korkut Kitabında *Basat*'ın *Tepe-Göz*'e verdiği şu cevap, İslâmiyetten çok önceleri Türklerin sahip oldukları düşünceleri de yansıtır[13].

[13] *Dede Korkut Kitabı*, M. Ergin neşri, s. 91.

"*Kalırda, koparda yirüm gün, ortaç,*
"*Karangu dün içre yol azsam, umudum Allah!*
"*Kaba 'âlem götüren Hanumuz Bayındır Han,*
"*Kırış güni öngdin depen alpumuz Ulaş oğlu Salur Kazan,*
"*Atam adın sorar olsan kaba ağaç,*
"*Anam adın der isen Kağan Arslan,*
"*Menüm adum sorar isen Oruz oğlu Basat'dur!*"

Tabii olarak bu metni bizim okuyuşumuzla, değerli meslektaşım Sayın Prof. Muharrem Ergin'in okuyuşu arasında epeyce fark vardır. Basat, Tepe-Göz'e şöyle diyor : "Dururken, kalkarken yerim senin gibi değil, gündüz ve aydınlıktır. Karanlık gecede de yolumu şaşırırsam, ümidim Allah'dadır! Büyük bayrağımızı taşıyan Hanımız, *Bayındır Han*'dır. Savaş gününde önden tepip giden alpımız, *Ulaş* oğlu *Salur Kazan*'dır. Atamın adını sorarsan kaba ağaç'dır. Anamın adı nedir dersen, Kağan Arslan'dır. Benim adımı sorarsan, *Oruz* oğlu *Basat*'dır!"

Dede Korkut Kitabında ağaç için söylenmiş çok güzel bir mersiye daha vardır[14]. Fakat bu güzel şiirde İslâmiyetin tesirleri çok daha fazlalaşmış ve eski Türk an'anelerini örtmüştür. Eski Türkler ağaç denince, yalnızca dıştaki yapraklarını ve gövdesini değil; kökünü de beraberce anlarlardı. Bu sebeple ağaca söylenen bu mersiyede şu iki satır çok önemlidir :

"*Başun ala bakar olsam, başsuz ağaç!*
"*Dibün ala bakar olsam, dipsüz ağaç!*

Ağacın kökü de dış kısımları kadar önemli idi. Bundan sonraki bölümlerimizde bu konuyu daha derin olarak incelemeğe çalışacağız. *Basat*'ın *Kaba*, yani ulu ve büyük bir ağaçtan türemiş olması çok önemli bir noktadır. *Kaba ağaç* deyimine Türk edebiyatında çok rastlıyoruz. Dede Korkut Kitabında şöyle deniyor[15]:

"*Kaba ağaçda tal bıdağun kurumuş idi, yeşerdi, gögerdi ahır!*"

XV. asır saz şairlerinden *Ozan* da şöyle diyor :

"*Bir devletlu yohsul olsa,*
"*Yazıda kaba ağaca,*

"*Uslu isen gelme ana!*
"*Ulu kuşlar konar olur!*"

[14] Aynı esr., s. 21.
[15] Aynı esr., s. 102.

Eski Ortaasya'da *Bay-Yığaç*[16], *Ala-Yıgaç*[17], *Kara-Yıgaç*[18] gibi yer ve boy adlarına rastlamak mümkündür. Önceleri Kara-Hıtay devletinin ve sonra da Çingiz-Han'ın meşhur vezirlerinden biri olan *Kara Yıgaç Buyruk* da kendi öz adını böyle bir yer adından almış olsa gerekti[19]. Nitekim bu çağdaki Uygur reisi *Barçuk-Art Tegin*'in adı da, bir dağ beline izafeten alınmıştı.

Uygurlar arasında tutunmuş ve Uygurlar vasıtası ile diğer Türklere de yayılmış olan Maniheizm'de de ağaç, çok önemli bir unsurdu. Mani dinine mensup olanlara göre *Beş Hayat* ve *Beş de ölüm ağacı* vardı[20]. Fakat Maniheizm'deki bu on ağaç an'anesi Türklerinkinden oldukça ayrı özellikler gösteriyordu.

Manas destanında, kısır kadınların kutsal Elma ağacının altında oynamaları ile çocuklarının olacağına inanıyorlardı (Bk. S. 504). Ayrıca Ortaasya edebiyatında *Arçalı*, yani "ardıçlı" adını taşıyan bir çok kutsal yerler vardı (Bk. S. 505-6). Ardıç ağacı da Türklerce kutsal sayılan ağaçlardan biridir.

Artık Yunus çağında ağaç eski kutsallığını kaybetmiştir. Yunus Emre imansız ve hissiz insanları kuru bir ağaca benzetir :

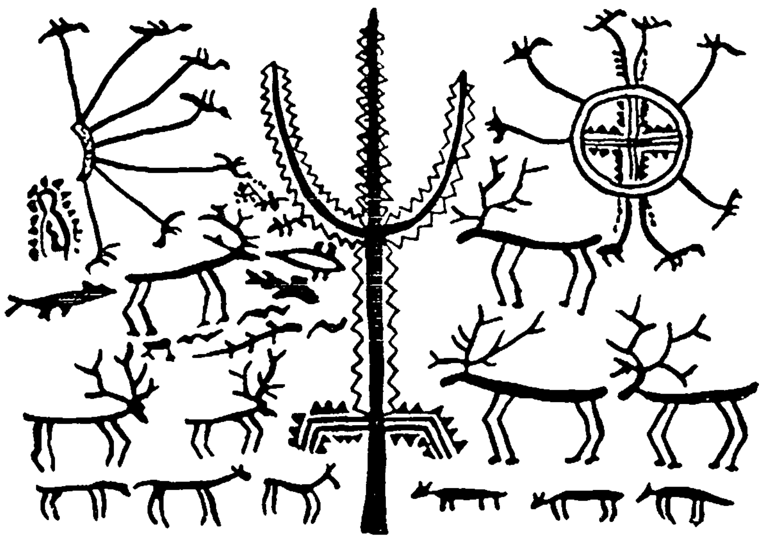
"*Kur'ağacı niderler, kesip oda atarlar,*
"*Her kim aşık olmadı, benzer kuru ağaca.*

Türklerin ağaç ile ilgili inançlarını derin olarak incelemeğe girmeden önce, "Ağaç kültü" ile "Orman kültü" nün ayrı ayrı şeyler olduğunu ve bunları birbirinden ayırma zorunda olduğumuzu belirtmek mecburiyetindeyiz.

Altay Türk Mitolojisinde "Dünya ve Gök Ağacı": Altay mitolojisine göre gök yüzüne doğru çok büyük bir çam ağacı yükseliyordu. Gökleri delip çıkan bu ağacın tepesinde ise Tanrı *Bay-Ülgen* otururdu[21]. Şaman davullarında da bu gök ağaçlarını görüyoruz (Bk. Şekil. 14). Şaman davullarındaki bu ağaçların kökleri dünyada değil; daha ziyade

[16] Kaşgarî, III, s. 158.
[17] Aynı esr., I, s. 82.
[18] Aynı esr., I, s. 119; B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 68-69.
[19] *Sino-Turcica*, s. 67.
[20] P. Pelliot, JA, 1911, s. 528-529.
[21] Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 7.

göğün başladığı yerden itibaren başlıyordu. Altay Yaratılış destanında olduğu gibi bu ağaçların dokuz tane de dalları vardı. Bu gök ağaçları genel olarak, gökteki bir dağ veya tepe üzerine oturtulmuşlardı. Ağacın bir yanında ay ve diğer yanında da güneş bulunurdu.

Şekil 17 : Batı Sibirya Samoyedlerine göre "Hayat ağacı" ile ay ve güneş.

Güney Sibirya'daki Abakan Tatarlarının efsanelerinde bu görüş biraz daha değişmiştir. Onlara göre dünyanın ortasında, göklere kadar yükselen büyük bir demir dağ vardı. Bu dağın üzerinde de "Yedi dallı bir kayın" ağacı bulunuyordu[22]. Abakan Tatarlarında bu ağacın 7 dallı olarak kabul edilmesi, daha ziyade Batı sibirya halkları ile Batı Türklüğünün tesirlerine bağlanmalıdır. Kaç Tatarları bu kutsal kayından şöyle söz açarlardı[23]:

"*Altın yapraklı kutsal kayın! Sekiz gölgeli kutsal kayın! Dokuz köklü, altın yapraklı, Bay-Kayın!..*"

Altın yapraklı kutsal kayınlardan az sonra bahsedeceğiz. "*Sekiz gölgeli*" denmesinin manası ise pek anlaşılmıyor. Fakat Yakut Türk-

[22] Radlof, *Proben*, II, s. 602.
[23] Aynı esr., IX, (Metin), s. 565.

lerine göre dünya, sekiz köşeli idi. Bu kutsal kayın ağacı Altaylarda 9 dallı idi. Burada ise *"Dokuz köklü"* olmuştur. Bununla da ne denmek istendiği pek açık olarak anlaşılmıyor.

Abakan Tatarlarındaki *Dünya ağacı*'nın 7 dallı olması ile Batı Sibirya mitolojisine yaklaştığını söylemiştik. Fin-Ugor kavimlerinden Ostyak'lara göre de böyle bir dünya ağacı vardı ve göğün 7 katını da delerek ta yükseklere kadar çıkıyordu[24]. Yine aynı kavimlerin diğer efsanelerine göre ise, Dünya ortasında büyük bir deniz vardı ve bu ağaç da gıdasını bu denizden alarak yükseliyordu. Bazıları da bu ağacın köklerini büyük nehir kaynaklarından aldıklarını söylüyorlardı[25]. Batı Sibirya'daki Dünya Ağacı ile ilgili inançların Altaylardan buralara gittiğini söyleyenler var ise de, bu inancın bütün Sibirya ve Ortaasya mitolojisinde yer etmiş olduğunu biliyoruz[26].

Moğollar bu dünya ağacı motifini Budizm ve Lamaizm tesirleri ile büsbütün dejenere etmişlerdi. Moğollar çamurdan, piramid şeklinde bir tepecik yaparlar ve bunun üstüne de ağaç dikerlerdi. Onlara göre zirvesi dört köşe olarak yapılan bu tümsek bir dünya dağı ve ağaç da bir dünya ağacı idi. Mogol mitolojisine göre dünya, büyük bir deniz ortasında yüzerdi. Bu dağın tepesinden bakılınca ise dünya, adeta bir at nalı kadar görünürdü. Kutsal dağın tepesinden öküz başı büyüklüğünde bir taş yuvarlanmış olsa imiş, dünyaya ancak 50 sene sonra inebilirmiş[27].

Kutsal kayın ağaçları ve kayın ağacından türeme : Altay ve Tanrı dağları bölgelerinde kayın; Batı Sibirya'daki Fin-Ugor kavimlerinde ise sedir ve çam ağaçları önemli idi. Kayın ağacı, eski Türklerin günlük hayatlarında da çok önemli bir yer tutmuştu. Türkler en iyi ve sağlam oklarını kayın ağacından yapar ve *toz* dedikleri yay kılıflarını da kayın ağacı kabuklarından çıkarırlardı. Yayın üzerine yapıştırılan bu kabuklar, yayı daha elâstiki bir hale sokarlardı. Esasen eski Türkler kayın ağacına da *tos* derlerdi. Çadır ve kulübelerin çatıları kayın ağacı kabukları ile örtülür ve yemek v.s. için kullanılan kaplar da yine kayınların kütüklerinden çıkarılırdı. En iyi eyer ve semer ağaçları da yine kayından yapılırdı. Sayın Prof. Abdulkadir İnan, kayın ağacının Türk dinindeki

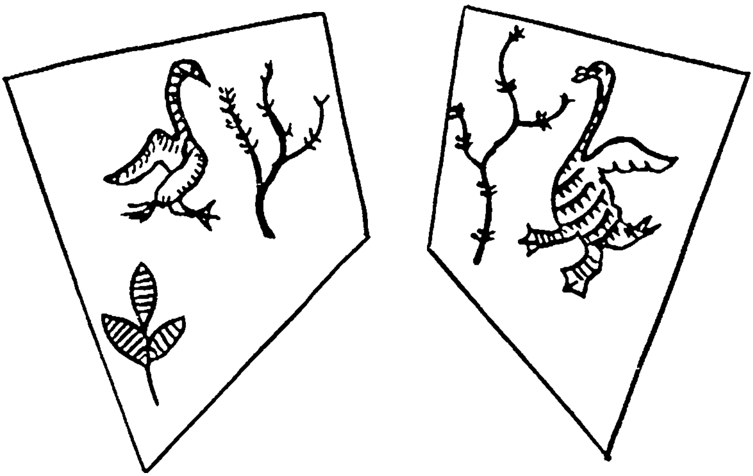
[24] U. Harva, *Der Baum des Lebens*, Annales Scienticarum Fennicae, XVI, Helsinki, 1922 - 23, s. 71.

[25] Aynı esr., s. 72.

[26] Aynı esr., a. yer.

[27] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 555 - 556.

yeri üzerinde biraz durmuştur[28]. Sayın üstadın bu eserinde verdiği bilgilerin dışında, Uygurların türeyiş efsanesini aydınlatabilecek diğer materyelleri de ilâve ederek, kendi tezimiz bakımından bir sonuca varmağa çalışacağız.

Şekil 18 : Sibirya Şamanlarının elbiselerinde bulunan çift veya tek başlı dev kartalları gösteren üslûplandırılmış semboller (İvanof, Aynı esr., s. 57, 36 - 37).

Yakut Türklerinde Kayın ağacı kadar, Karaçamlar da önemli idi. Yakut Şamanlarının her birisinin bir ağacı vardı. Bu ağaca da *Turuu* adı verilirdi. Gençler Şaman olmağa niyetlenince hemen bir ağaç dikerler ve bu ağaç büyüdükçe de rütbeleri artardı Şamanın ölümü ile birlikte ağacı da yok edilirdi. Tabii olarak bu inanışın önceleri de vardı. Yakut mitolojisine göre Tanrı gökte ilk Şamanı yarattığı zaman, onun evinin kapısının önüne bir de 8 dallı bir ağaç dikmişti. Gökteki Şaman ebediyen yaşadığı için, onun ağacı da solmadan ve çürümeden ebediyen dururmuş. Bu sebeple bu kutsal gök ağacına, "yıkılmayan, çökmeyen" ağaç anlamına *Tuspet-Turuu* demişlerdi. Ölümlü Şamanların yerdeki ağaçları ise, yalnızca *Turuu* idi. Gökteki bu ebedî ağaç zamanla büyümüş ve her tarafa dal budak salmış ve Tanrının çocuklarının hepsi de bu ağacın dallarına saklanıp onun himayesine girmişlerdi. İnsanların ruhları da

[28] A. İnan, *Şamanizm*, s. 64.

bu ağacın dalları arasında uçuşur dururlarmış. Bir insan doğduğu zaman, bu ağacın dalları arasından bir ruh gelir ve insana can verirmiş. Yakutların büyük Tanrısı *Ayığ-Toyon*, yeryüzündeki insanların zahmet çektiklerini ve kötü ruhlarla hastalıkların elinde kırılıp gittiklerini görünce, yeryüzüne de üç Şaman göndermiş ve onların da çadırlarının önüne üç ağaç dikmiş. Yeryüzüne inen üç Şamana ağaçlarının yanından ayrılmamalarını söylemiş ve kötü ruhları nasıl yenebileceklerini, insanlığa ne gibi iyilikler yapabileceklerini hep bu ağaçların altında tenbih etmişti. Fakat yeryüzündeki bu ağaçlar da, Şamanlar da, insanlar gibi ölümlü oluyorlardı[29].

Altay Şamanları da gökten inen kutsal bir kayın ağacından sık sık söz açıyorlardı. Sayın üstadımız Prof. A. İnan da gökten inen kayın ağaçları ile ilgili duaları söz konusu etmiştir[30]. Yukarıda anlattığımız Yakut efsanesini bir mukayese malzemesi olarak ele almadan, Altay Şamanlarının dualarının derinliğine inmenin imkânı yoktur. Altay Şamanlarına göre ,"İnsanlar türediği zaman, *Umay-Ana*'mızla beraber iki kayın ağacı da yere indi[31]". *Umay-Ana* ve *Hayat Ağacı* üzerinde, bundan sonraki bölümümüzde daha geniş olarak duracağız.

Toba devletinde ölü gömüldükten sonra büyük bir tören yapılır ve ondan sonra da büyük bir kayın ormanı dikilerek ağaçlar yetiştirilirdi[32]. Bu inancın daha ziyade "Orman kültü" ile ilgili olması çok muhtemeldir. Bu gibi orman kültlerini müslüman olmuş Kara-Koyunlularda da görüyoruz[33].

Manas destanında Tanrıdan haber getiren ak sakallı bir ihtiyar çocuğa bir kayın ağacı üzerinden seslenmiş ve ona iyi haberler verdikten sonra da kaybolmuştu (Bk. S. 508). Oğuz destanındaki olayları aydınlatmak için mukayese malzemesi olarak kullandığımız ve Altaylarda derlenmiş olan *Kara-Atlı Han* hikâyesindeki genç de, hep kutsal kayın ağacına yakın durmuş ve ondan ilham almıştı (Bk. S. 311 - 3). Anadolu'da da tek ağaçlara ne derece büyük bir önem verildiğini hepimiz biliriz. İstanbul'daki büyük çınarlar gibi ulu ağaçlar, umumiyetle Türkler tarafından saygı görmüş ve kutsal sayılmıştı. Bunların yanında

[29] Vasilyef, *İzobrajeniya*, s. 285 v.d.
[30] A. İnan, a. sar., a. yer.
[31] Aynı esr., a. yer.
[32] W. Eberhard, *Çinin Şimal komşuları*, s. 80.
[33] A. İnan, Aynı esr., s. 63.

insanlara kötülük veren büyük ağaçlar da yok değildi. Tanrının bir ağacı yıldırım ile yakması, boşuna yapılmış bir iş değildi. Genel olarak sincap şekline giren şeytanlar bu ağaçların koğuklarında saklanır ve insanlara kötülük yapmak için hazırlanırlardı. Bunu hisseden Tanrı şeytanı, koynunda saklayan ağaçla birlikte yakar ve ortadan kaldırırdı.

Ağaçla ilgili en güzel efsaneler, şüphesiz ki Altay bölgeleri ile büyük devletler kurmuş olan Ortaasya Türklerinde söylenmişti. Kuzey-Batı Sibirya ile Rus bozkırlarına gidildikçe ağaç kültü, bu bölgelerin iklimi ve havaları gibi kötüleşir. Mesela Fin-Ugor kavimlerinden Ostyaklara göre Tanrı, kız kardeşi ile karı koca hayatı yaşayan ilk insanlara kızmış. Bunun üzerine de Kara çam ağacından bir kadın yapmış. Bu defa adam, ağaçtan türeyen bu kadınla yaşamağa başlamış. Fakat adamın kız kardeşi zamanla erkek kardeşini kıskanmağa başlamış ve ne yapıp yapmış, ağaçtan türeyen kadını öldürüp onun kıyafetine girmiş. Bu yolla da kardeşinden bir çocuğu olmuş. Tanrı bunu duyunca, hemen kadınla çocuğu ortadan kaldırmış ve onların kanları ile de *Pori* adlı bir ağaç yapmış. Dişi bir ayı da bu ormanda gezerken nasılsa bu ağacı yemiş ve bu yolla da gebe kalmış. Zamanı gelince doğurmuş. Fakat nasılsa yavrusu ayı değil; kadınların ceddi olan bir kız çocuğu oluvermiş [34].

Görülüyor ki Batıya gidildikçe, Ortaasya Türk halklarının söyledikleri derin manalı ağaç efsanelerinden eser kalmamaktadır.

"Hayat ağacı" ile ilgili Türk inançları : Hayat ağacı ile Hayat suyu, yeryüzünde en çok yayılmış inançlardır. Hayat ağacı ile Hayat suyunun yanında üçüncü önemli bir motif daha vardır ki, o da *Hüma Kuşu*'dur. Onun yeri ise, aklın alamıyacağı ve gözün göremiyeceği yükseklerdi :

"*Yücelerde olur ol Hüma kuşu,*
"*Dostun muhabbettür aşıka işi,*
"*Pirim "Halayî"dir, cümlenin başı,*
"*Dîdâr ile muhabbete aşkolsun!*"

(Hatayî, Şah İsmail)

Tuba ağacı ile ilgili Önasya'daki inançları biliyoruz. Hayat ve insanlar için her türlü iyi tâlih hep bu ağaçtan gelirdi. Çok büyük olan

[34] W. Steinitz, *Ostyakische Volksdichtung und Erzählungen*, Tartu, 1939, s. 244 - 263.

bu ağacın milyonlarca, daha doğrusu yeryüzündeki insanların sayısı kadar yaprağı vardı. Bir insan ölünce, bu ağaçtan da bir yaprak düşerdi. Bu ağaç da diğer hayat ağaçları gibi bir su kaynağında bulunurdu. En eski Semitik mitolojide ve hatta Sümerlerin Gılgamış destanında da Cennet, kutsal sed r ağaçları ile kaplı bir dağ üzerinde bulunur ve bu dağın yanından da bir nehir geçerdi. Tevrat, İncil ve daha sonra Kur'an'da geçen Cennetteki dört ırmak hakkında da bilgimiz vardır. Bir rivayete göre bunlar kaynaklarını hayat ağacından alırlardı.

Bütün bunları söylemekten maksadımız, Türklerdeki Hayat ağacı ile ilgili düşünceleri iyi olarak bildiğimizi ve tanıdığımızı göstermek içindir. Bu konu üzerinde Uno Harva (Holmberg)'in güzel bir monoğrafyası vardır[35]. Fakat Türk problemleri ile ilgisi azdır.

Çok eskiden beri Hayat ağacı ile ilgili inançlar, Ortaasya mitolojisinde de mevcut idi. Belki bilinmeyen çok eski tarihlerde Ortaasya'ya bu inanç, dış tesirler yolu ile gelmiş ve yayılmış da olabilirdi. Ama bir gerçek varsa, o da Uygurların menşe efsanesinde olduğu gibi, bu motifin geldiği yerin özelliklerini kaybederek tam mânâsı ile Ortaasyalılaşmış olması idi. Yakut Türklerine göre yalnız ilk insan, yani Âdem ile Havva değil; bütün diğer mahlûklar da bu ağaçtan besleniyorlardı. Büyük Tanrılardan biri olan "Doğum Tanrıçası" *Kübey-Hatun* da bu ağacın içinde bulunuyordu. Tıpkı Altaylıların "Doğum Tanrıçası" *Omay-Hatun*'u gibi. O da gökten yere Tanrı tarafından iki kayın ağacı ile birlikte indirilmişti[36].

Yakut Türklerinin bir nevi millî destanı olan *Er-Sogotoh* efsanesi Hayat Ağacı ile ilgili bütün bilgileri içinde toplar. Bunun yanında, biraz da batıdaki Âdem motifinden ilham alınarak meydana getirilmiş bazı kısa hikâyeler de vardır[37]. Buradaki Hayat Ağacı yedi dallıdır ve Batı Türklüğünün tesirleri altında kalmış bir efsanedir :

"İlk insan, (herhalde Âdem), nereden geldiğini düşünmüş ve bu konuda gün geçtikçe kafasını yormağa başlamış. Nasıl doğdum, nasıl dünyaya geldim diye, hep düşünür gezermiş. Artık bir gün kendi kendine şöyle söylenmeğe başlamış : "—Eğer gökten düşseydim, o zaman kar ve buzla örtülü ve buzdan bir adam olurdum. Güney, kuzey, doğu veya batı yönlerinden birinden gelseydim, o zaman ben de ağaç ve çayırların izleri olur ve bunlar da rüzgârlarla uçuşurdu. Yok yerin en derinliklerinden gelseydim, elbetteki

[35] U. Harva (Holmberg), *Der Baum des Lebens*, s. 72.

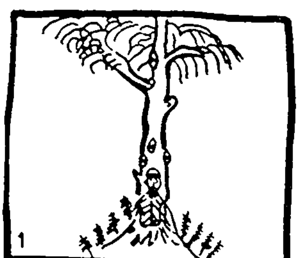
[36] Altaylardaki bu inanç için bk. Radlof-Katanof, *Proben*, IX, (Metin), s. 565; (Terc.), s. 552; A. İnan, Aynı esr., s. 64.

[37] U. Harva, Aynı esr., s. 70, n. 3.

o zaman çamur ve toz içinde kalırdım!" İlk insan işte böyle düşüne düşüne kala kalmış. En sonunda şu karara varmış. Demiş ki, beni doğursa doğursa, yine Büyük Ana Kübey Hatun doğurmuş olmalıdır. Çünkü onun içinde bulunduğu ağacın göğsünden sütler akar. Bu sebeple ilk insan Hayat ağacının karşısına gitmiş ve şöyle demiş : "Beni doğuran ana sen olmalısın! Beni yaratıp meydana getiren anne sen olmalısın!" Ağaç ilk insana, ilk insan da ağaca bakmış ve sonunda adam, bu ağacın kendi annesi olduğunu anlamış ve şöyle demiş : "Ben yetim bir çocuk iken, sen beni büyüttün! Ben küçük bir çocuk iken, sen beni adam ettin!."

2. Yakut Türklerinin "Er-Sogotoh" efsanesi ağaçtan türeme

Er-Sogotoh destanı Yakut Türklerinin bir nevi millî destanı gibidir. Konu itibarı ile bu da bir Yaratılış ve türeyiş efsanesidir. Hatta Oğuz Destanını inceleyen Rus Şerbak, *Oğuz-Han*'a yakın en belirli Türk bahadırının *Er-Sogotoh* olabileceğini söylemişti[38]. Aslında ise Oğuz-Han destanı ile Er-Sogotoh efsanesi arasında büyük bir fark vardır. Oğuz-Han da kutsal bir bahadır idi. Fakat yeryüzünde yaşıyor ve Türk milletini düzene koymakla vazifelendiriliyordu. Üstelik Oğuz-Han, Tanrı tarafından yaratılan ilk insanda değildi. Er-Sogotoh ise gökte yaşıyordu. Kendisi, yaratılan ilk insandı. Ne bir millete ve hatta ne de bir eşe sahipti. Bütün bunlara rağmen Er-Sogotoh destanı, Türk mitolojisinin önemli bir parçasıdır. Bu sebeple Er-Sogotoh destanını derin bir şekilde incelemeği kendimize bir vazife bildik.

1

2

Şekil 19 : Şamanların kutsal "Ağaç - Ana" ları (İvanof'tan).

[38] A. M. Şerbak, *Oğuz-nâme, Muhabbat-nâme*, Moskova, 1959, s. 88.

Er-Sogotoh destanı, bir kaç ayrı seyyah ve araştırıcı tarafından toplanarak yayınlanmıştır. Destanın aynı olmasına rağmen, araştırıcıların metinleri arasında önemli farklar vardır. Bu sebeple bu destanın metinlerini ayrı ayrı incelemeği faydalı buluyoruz :

1. A. Th. von Middendorf, Ortaasya ve Sibirya'da seyahat yapan en büyük araştırıcılardan biridir. Middendorf'un topladığı Er-Sogotoh destanında efsanenin kahramanı tıpkı bir Âdem gibidir. Fakat eşi yoktur. Bundan dolayı çok zahmet çekmiştir[39]. Bunun için de ona herkes *Ereydeh-Buruydahçı* lâkabını vermiştir. Çünkü o, bedbaht, çok zulmet çeken bir garip bir kimse idi[40]. Burada da Cennet, Er Sogotoh'un evinin doğu yönündedir. Hayat Ağacına ise *Hakan-Ağaç* adı verilmiştir. Bu destanda Hayat Ağacı, klasik mânâsını kaybetmiş ve Yakut Türklerinin yer ve göğü birleştiren *Demir-ağaç*'larının mahiyetine girmiştir. Middendorf'un topladığı bu metnin baş kısmı iyidir. Fakat nedense son kısmı birdenbire kesilir. Er-Sogotoh, tıpkı Âdem gibi birdenbire gökten yere indirilir :

> **"İnsan'ın atasının, adı Er-Sogotoh'du,**
> **"Çok, çok zahmetler çekmiş, dertleri de pek çoktu.**
> **"Ereydeh-Buruydahçı lakabını vermişler,**
> **"Yalnız yaşadığından, ona böyle demişler,**
> **"Bir oba ortasında, büyük bir evi varmış,**
> **"Bu evin dört yanını, gümüş köşeyle sarmış.**
> **"Bu ev elli kapılı, kırk pencereliymiş,**
> **"Evin çatısı ise, tam otuz kirişliymiş.**
> **"Evden içeri girip, giden doğu yönüne,**
> **"Ağaç Hakan'a rastlar, gelirmiş tam önüne.**
> **"Büyük bir çayır vardı, bu yerin ortasında,**
> **"Çok eski bir esinti, eserdi hep başında.**
> **"Ağaç Hakan büyüktü, her şeyin anasıydı,**
> **"Varlık ona bağlıydı, gökle yer binasıydı.**
> **"Kökleri kaplar idi, Yeraltı dünyasını,**
> **"Zirvesi deler idi, göğün dokuz katını,**
> **"Tam yedi ayak idi, ağacın yaprakları,**
> **"Ondan daha büyüktü, sarkan kozalakları,**
> **"Ağacın tam kökünde, görülürdü bir kaynak,**
> **"Hayat suyu bu idi, akar giderdi ap ak.**
> **"Ak ve kara inekler, ihtiyar olmuşlardı,**
> **"Bu sudan içenlerse, yeni can bulmuşlardı.**

[39] A. A. Th. v. Middendorf, *Reise*, III, s. 87.
[40] Pekarskiy, *Yakut sözlüğü*, (Ters.), I, s. 292.

"Ağaçta uçan kuşlar yorgun bitâp olurdu,
"Gelip bu sudan içen, yeni kuvvet bulurdu.
"Bu kutsal ağacında, bir sahibi var idi,
"Bir Dişi Tanrı idi, saçları da kar idi,
"Kendisi ihtiyardı, göğsü de ap alaca,
"Görenler sanır idi, bir keklik gibi, kırca.
"Memeleri büyüktü, aşağıya sarkardı,
"Uzaktan bakan kimse, iki tulum sanardı,
'Aslındaysa bu ağaç, normal boyda, küçüktü,
"Ana-Tanrı gelince, ona göre büyürdü.
"Büyürken sesler çıkar, gürültüyle esnerdi,
"Bu sesler yavaş yavaş, gittikçe genişlerdi.
"Er Sogotoh adlı er, "Yalnız yaşayan adam"
"Yakut Türklerinceydi, bu da bir nevi Âdem,
"Düşünmüş, demiş beni kimler doğurdu diye!
"Bana bu canı verip, meydana koydu diye!
"Gitmiş sormuş ağaca benim anam kim diye!
"Elbet bir atam vardır, benim babam kim diye.!
"Ağaç da dile gelip, soyunu sayıp dökmüş,
"Er Sogotoh hislenip, saygıyla dizin çökmüş,!
"Gök Tanrısı Er-Toyon, onun babası imiş!
"Karısı Kübey-Hatun, onun anası imiş!
"Aslında insanoğlu, göklerde doğmuş imiş,
"Bütün kutsallıklarla, vücudu dolmuş imiş!
"Ama bir gün gelmiş ki, demiş anne, babası,
"Haydi buradan in git, topla tarağı tası!
"Annesi ona derken, haydi git sen iline,
"Bir tulum hayat suyu. sıkıştırmış eline!
"Demişki, sen bu suyu, sol koluna al gezdir!
"Sana bu hayat verir, belki bir günü gelir!
"Aradan zaman geçmiş, bu insan bir er olmuş!
"Harp meydanlarındaysa, savaşlar eder olmuş!
"Nasıl olmuşsa biri, kalbini okla delmiş,
"Vermiş son nefesini, hayatı sona ermiş.
"Hayat suyundan Tanrı, bir kabarcık sıçratmış,
"Bu küçücük damlacık, kalbe konup ıslatmış.
"İnsan hemen dirilip, güçlenmiş hayat dolmuş,
"Dokuz defa daha çok, güçlü kuvvetli olmuş!

2. Aşağıdaki destan, meşhur Rus araştırıcısı İ. A. Hudyakov tarafından toplanmıştır. Kitabının eski olmasına rağmen, Yakut edebiyatının mitolojik türdeki en iyi örnekleri, bu yazarın kitabında derlenmiş ve rusçaya tercüme edilmiştir[41]. Hudyakov burada, Er-Sogotoh'-

[41] Hudyakof, *Hvalinskiy sbornik*, s. 112.

tan pek fazla söz açmıyor. Bu metni seçerek buraya almamızın başlıca sebebi, Hayat Ağacı'nın Yakutlar tarafından kendi inançlarına nasıl uydurulduğunu ve nasıl Yakutlaştırıldığını göstermek içindir. Yakutlara göre dünya 8 köşeli idi. Bunun ortasından ise Kutup yıldızına kadar uzanan büyük bir ağaç vardı. Bu ağaca Türkler de *Demir-Kazık* derlerdi. Hayat Ağacı motifi, Türklerin astronomik düşünceleri ile âdeta bağdaştırılmış bir durumdadır :

"Dünyamız Yakutlarca, sekiz köşeli imiş,
"Yerin ortası ise, sarı göbekli imiş,
"Dünyanın göbeğinde bir de ağaç var imiş,
"Bu ağaç büyük imiş, göklere çıkar imiş.
"Bu ağacın heryanı, Tanrıdan hep süslüymüş,
"Kabukları, kütüğü, tıpkı som gümüşlüymüş.
"Ağacın gövdesinden, bir usare akarmış,
"Bu kutsal suyun rengi, altın gibi parlarmış.
"Ağacın budakları, ta göklere uzanmış,
"Gören sanırmış sanki, dokuz kollu şamdanmış!
"Yaprakları büyükmüş, dallarından sarkarmış,
"Yaprakların her biri, at derisi kadarmış,
"Ağacın tepesinden bir usare çıkarmış,
"Köpük, köpük kaynayıp, sarı renkte akarmış!
"Bu ağacın yanına, hiç kimse gidemezmiş,
"Bundan içenler ise, açlık hissedemezmiş!
"Bu sudan içebilen, artık mes'ut olurmuş,,
"Her şeye erişirmiş, Tanrıdan kut bulurmuş!
"İlk insanın atası, burda yaratılınca,
"Hayatı elde edip, tadını da alınca,
"Hemen ağacı görmüş koşup altına gitmiş,
"Kanıp bu sudan içmiş, hayatı elde etmiş.
"Bu ağacın zirvesi, ta göklere erermiş,
"Göklerin üç katına, ulaşıp da delermiş!..."

3. *Er-Sogotoh* destanının bu üçüncü metni N. Gorohov tarafından toplanmıştır[42]. Yakut Türkleri arasından toplanmış olan bu destanın bilhassa baş kısmında, gök ve yerin yapılışı hakkında çok önemli bilgiler verilmektedir. Bu destana göre göklerin en üst katı *Dokuz Felek çığrısı*'dır ki, bunlar durmadan dönerler. Onun altında 7 kat gök vardır. Cennet ise 7 kat göğün en üstünde ve ortasında bulunurdu. Burada ne ay ve ne de güneş batardı. Dünyanın sarı göbeğinden çıkan ağaç, buralara kadar

[42] Gorohof, *Jurjung-Uolan*, s. 43.

uzanırdı. Bu metin Türklerin dünya görüşü ile ilgili olarak bize çok önemli bilgiler vermektedir. Bu destana göre, yer gibi göğün de bir göbeği vardı ve bu göbek de cennetten başka bir şey değildi. Cennet ve Hayat ağacı, diğer metinlerde olduğu gibi burada da göğün doğu yönünde idi. Bu gibi destanları anlatan ozanlar, genel olarak yönleri şaşırmakta ve her yön hakkında açık bir bilgi verememektedirler. Yakutlarda *Ürüng*, yani ak renk kutsallığın bir ifadesi idi. Bunun için bu destan Er-Sogotoh'a Ak-Oğlan demektedir. Çünkü o, Tanrı tarafından yaratılmış ilk ve kutsal insandı. Ak-Oğlan'ın Hayat ağacı ile konuşması da çok güzel bir sahnedir. Bu destan'a göre Hayat ağacı konuşmağa başlarken, gökler gürlemiş ve yıldırımlar çakmıştı. Burada ise ağacın canlanışı ve dile gelişi, yaprakların nemlenişi ve sulanışı ile gösterilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Hayat Ağacı, oğlana süt ve su vererek ona yol göstermiş ve onu yeryüzüne göndermişti. Bunun için de dünyada işine yarasın diye eline su, ateş ve demir sıkıştırmıştı. Bu üç unsurun gökten indiğini de ayrı bölümlerimizde inceliyeceğiz. Burada da ilk insanı yaratan Hayat Ağacı değil, Büyük Tanrı *Ürüng-Ayıg-Toyon* idi. Buryat Moğollarına göre de, ağacın deliğinden çıkan bir kadın ilk insanı doğurmuştu[43]. Türklerde ise ilk insanı yaratan Hayat ağacı değil; büyük Tanrı idi. Uygurların menşe efsanesinde de, Uygurların beş atası gökten inen nurla ağaçtan doğmuşlardı. Gorohov'un derlediği bu güzel Yakut efsanesi şöyledir :

"Dipsiz, geniş, sonsuzdur, kara yerin en altı,
"Hareketsizce duran, simsiyah bir karaltı.
"Dokuz Felek çığrısı, göklerin üst katıdır,
"Göklerin en üstünde, dönüp duran çatıdır.
"Gök katları dizilir, feleklerin altında,
"Pek çok âlemler vardır, göğün yedi katında.
"Bir göbek yeri vardır, göklerin ortasında,
"Tanrı Cennet kurmuştur, katların arasında.
"Yeryüzü, Orta-Dünya, göklerin altındaydı,
"Bir de göbeği vardı, yerin ortasındaydı.
"Dünyada göğe çıkan demir bir ağaç vardı,
"O kadar büyüktü ki, yerle göğü bağlardı,
"Göklerin göbeğinde, gam, keder eksik idi ,
"Burda ne güneş batar, ne de ay eksik idi,
"Bu göbekte kış yoktu, süresiz yaz olurdu,
"Bir guguk kuşu vardı, herkese saz olurdu.

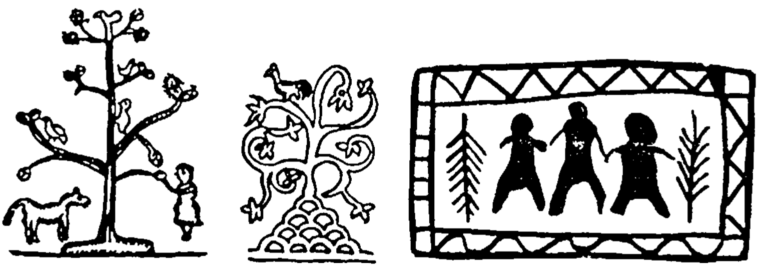
[43] *Skazaniya Buryat*, s. 149.

"İlk insanın atası, yaratılmıştı burda,
"Adı "Ak-Oğlan" idi, göz açmış idi orda,
"Gözünü açar açmaz, etrafına bakınmış,
"Ben nerdeyim diyerek, uyanarak kalkınmış,
"Bir ova uzanırmış, Uzak Doğu yönüne,
"Çok yüksek bir dağ ise, çıkmış onun önüne,
"Bu dağın üzerinde, büyük bir ağaç varmış,
"Ağacın usaresi, hem parlak hem kokarmış,
"Bu ağacın kabuğu, nemi hiç kurumazmış,
"Suyu gümüş gibiymiş, yaprağı da solmazmış,
"Süslü, süslü bardaklar, dallarından sarkarmış,
"Bunu görenler sanki, bir tomurcuk sanarmış,
"Bu ağacın zirvesi, Yedi Göğü delermiş
"Gökler üstüne çıkıp, ta Tanrıya gidermiş,
"Ürüng-Ayıg-Toyon ki, yaratan Tanrı idi,
"İnsanlara can veren, yaşatan Tanrı idi,
"Bu Tanrı sahibiydi, göklerin üst katının,
"Ağaca at bağlardı, kazığıydı atının,
"Bu ağacın kökleri, yer dibine gidermiş,
"Tanrının meskenine, dikilmiş bir direkmiş.
"Ak-Oğlan güneylere, ne var diyerek bakmış,
"Bir Süt-Denizi görmüş, rengi de sütten akmış,
"Denizin kenarında, beyaz çamurlar varmış,
"Sanki süt ekşimiş de, köpüklenip kabarmış.
"Kuzey taraflarıysa, karanlık orman sarmış,
"Yaprakları titreşip, hayvan gibi oynarmış,
"Bir dağ yükseliyormuş, ormanın arkasında,
"Beyaz bir şapka gibi, aklık varmış başında,
"Bir zirve ki benzermiş, ak tavşan derisine,
"Rüzgârı durdururmuş, koymazmış gerisine.
"Batı yönleri ise, çok güzel fundalıkmış,
"Çayırlıklarla süslü, güzel bir ovalıkmış,
"Büyük çamlıklar varmış, bu ovanın ardında,
"Yaygın tepeler varmış, çamlığın arkasında.
"İnsanın tek atası, gözünü ilk açınca,
"Güneşin aydınlığı, her tarafa saçınca,
"Bu ilk insan Ak-Oğlan, ta içten hislenmişmiş,
"Ağaca yanaşarak, şöylece seslenmişmiş :
"— Ey benim saygı değer, güzel yüce Tanrıçem,
"Bana hayatı veren, ey benim büyük annem!
"Varlığım, neyim varsa, hep seninle dolmuştur,
"Dünyadaki varlıklar, hepsi senden doğmuştur!
"Ama öyle yalnızım, o kadar yalnız bilsen,
"Bari bana benzeyen, bir de eş kadın versen!
"Dolaşırım dünyada, işsiz, güçsüz, başıboş,

"Benim gücüme göre, bir eş ver et, beni hoş,
"Ben de insanoğlunu, tanımak istiyorum,
"Ben de insancasına, yaşamak istiyorum!
"Sana sığınıyorum, kutunu esirgeme,
"Ümit ver bana anne, beni yalnız besleme!
"Başkaca Tanrım yoktur, ben seni görüyorum!
"Kalbim saygıyla dolu, dizimi çöküyorum!"
"Bu sözler üzerine, yapraklar yeşillenmiş,
"Bir su ile kaplanıp, üzerleri nemlenmiş,
"Yapraklar ağlar gibi, sulanmış, taşa gelmiş,
"Bir nur gibi akarak, oğlanı aşa gelmiş!
"Sıcak bir rüzgâr esmiş, kalpleri serinletmiş,
"Ağaçtan gelen bir ses, her tarafı inletmiş!
"Ağacın tam kökünden, bir yarık yarılınca,
"Bu yarıktan ağaca, bir delik açılınca!
"Bir kadın çıkıvermiş, ağacın deliğinden,
"Ağacın kökündeymiş, aşağısı belinden,
"Kadının gür saçları uçuşup yanıyormuş,
"Fırlayan memesinden, sütlerse kaynıyormuş.
"Oğlan yaklaşmış ona, süt emmiş memesinden,
"Artık bir kere doymuş, vazgeçmiş yemesinden,
"Sütü emen Ak-Oğlan, ilk defa doymuş imiş,
"Vücudunun her yeri, kuvvetle dolmuş imiş.
"Bundan başka annesi, ona demiş kutlu ol,
"Saadetle dolup taş, hayatta hep mutlu ol!
"Ak-Oğlan'a, Ayrıca su, ateş, demir vermiş,
"Sonra da kaybolarak, tekrar yerine girmiş!"

4. *Er-Sogotoh* destanının en iyi metni tanınmış Alman dilcisi O. Böhtling tarafından derlenmiştir. Böhtling, Cermen dillerinin en büyük mütehassıslarından biri idi. Sonradan Sibirya'da seyahatlar yaparak Yakut Türkçesi üzerinde de derinleşmişti. Yakutçanın Osmanlıca ile bir ilgisi bulunduğunu söyleyen ilk araştırıcılardan biri de bu idi. Bu kitabımızda Böhtling'in derlediği destanın tam bir metnini vermenin tabii olarak imkânı yoktur. Buna rağmen metindeki uzun tasvirleri ve önemsiz sözleri kaldırarak okuyucularımıza mümkün olduğu kadar tam bir özet sunmağa çalıştık. Destanda Er-Sogotoh'un vücud yapılışı Oğuz-Han'ınkini biraz andırmaktadır. Altay ve Yakut mitolojisindeki *Ak-Deniz* ile *Süt Deniz*'i burada da yer almıştır. Fakat bu motifler destanın tamamına hakim görülmüyorlar ve yalnızca bir motif olarak anlatılıyorlardı. Destan da *Kök-Börö*, yani Gök kurtların geçmesi de Türk mitolojisi bakımından önemli bir noktadır. Hayat Ağacı yine, göğün doğu yönlerine konmuştur. Güneyde Türklerin kutsal kayın

ağaçlarının yükselmesi de üzerinde durulması gereken bir motiftir. Kuzeyde ise kötü kadın Şamanlar yaşıyorlardı. Bunların daha kuzeyinde yaşayan ihtiyar ananın ise kim olduğu pek anlaşılamıyor. Bunun da Yakut mitolojisinde çok geçen bir "Baş cadı" olması çok muhtemeldir. Bütün bunlardan açık olarak görülüyor ki eski Türk ve Yakut mitolo-

Şekil 20 : Batı Sibirya Şamanlarına göre "Dünya ağacı" (İvanou'dan)

jisinin bütün motifleri destanda eşit olarak yer almışlardır. *Er-Sogotoh*, Hayat ağacının önüne gitmeden önce de güneşe üç defa selâm vermişti. Er-Sogotoh'a göre güneş Hayat-Ağacından daha önemli idi.

Er-Sogotoh efsanesi, bir bakıma Oğuz destanına benzemektedir : Er-Sogotoh, kutsal menşeli bir kişi idi. Hayat Ağacı ile görüştükten sonra *Kara-Han*'ın ülkesine gitmiş ve onun kızını istemişti. Oğuz-Han'ın babasının adı da onunki gibi *Kara-Han* idi. Türk mitolojisinde Kara-Han, âsil soydan gelmeyen hükûmdarlara verilen bir addır. Er-Sogotoh destanında da Kara-Han, âdi insanların, *Kara-Ulus*'un bir reisi idi. Bununla beraber kendisi *Ulu-Toyon* ve *Han-Tangara*, yani Gök-Han (?) gibi ikinci derecede Tanrıların akrabası idi. Er-Sogotoh'u da en büyük Tanrı *Ürüng-Ayıg-Toyon*, özene bezene yaratmıştı. *On oğul* ve *dokuz kız* da Türk mitolojisinin önemli motiflerinden biridir. Deli Dumrul'un Azrail'ide kendine bir kuş şeklinde girerek görünmüştü. Buradaki Azrail de mağlup olunca, karga şekline girmiş ve kaçmıştı. Bu çok önemli efsane şöyledir[44]:

"Er-Sogotoh adlı bir er varmış. Anasız babasızmış. Gökten mi indi, yoksa yerden mi çıktı, kendisi de bilmezmiş. Bir garip ermiş. Boyu on geniş karış, eni dört geniş karış, bir omuzundan bir omuzuna kadar da beş karış tutarmış. Kolları tıpkı kurumuş bir kayın ağacı gibi. Gözleri, at dizgini halkaları gibi yuvarlak, yuvarlakmış. Burnu ise, bir ineğin kürek kemikleri kadar büyükmüş.

[44] O. Böhtling, *Jakutische Sprache*, I, s. 79 - 95.

"Kuvvetine gelince, donmuş ağaçları bile kökten çıkarmak onun için bir hiçmiş. Kuru, koca kayın ağaçlarını tutup kırmak onun için bir zevkmiş. Dikili ağaçları kökten çıkarıp atmak, onun için de neymiş!.. Sözleri gök gürültüsünü, nefesi rüzgârı, sesi fırtınaları, bakışı ise yıldırımları andırırmış. Yurdundaki çayırlar tıpkı bir kalay gibi parlar; ormanlar ise bakırdan yapılmış bir yer parçasına benzermiş. Suları gümüş gibi parlarmış... Yurdunda, bir süt denizi varmış ve hiç kurumazmış. Er-Sohotoh ırmaklarında yıkanır, ormanlarında avlanırmış... Hemen yurdunun kıyısında bir de büyük bir deniz varmış. Bu denizde kumlar cam parçası gibi, dalgaları da tıpkı beyaz bir gümüş gibi parlarmış... Ormanlarında arslanlar dolaşır, kızgın ayılar gezer ve Boz-Kurt'lar (Kök-Börö) bulunurmuş...

"Onun yurdunda hiç kış yokmuş. Ağaçların üstünde kartallar çığlık atar ve kuşlar ötermiş. Ağaçlar yapraklarını da hiç dökmezlermiş...

"Evi, onun yurdunun üstünde tıpkı mavi bir duman gibi görünürmüş. Kırk pencereli, kırk köşeli bir evmiş. Her köşesi gümüşten yapılmış imiş. Evin ortasında büyük bir salon varmış. Bu salonda da üç ocak bulunur ve her ocağın üstünde de bir baca tütermiş. Her ocağın başında da birer kadın otururmuş...

"Evinin doğu tarafında büyük bir çayırlık varmış. Tam evin önünde de büyük bir ağaç yükselirmiş. Bu ağaca Hakan-ağaç derlermiş. Bu ağaç, öyle büyük, öyle büyükmüş ki, ortadaki dalları bile gökte mavi bir duman gibi görünürmüş. Zirvesi dokuz göğü bile delip geçermiş. Onun dibinde de, insanlığa ölmezlik sırrını veren ebedî, "Hayat Suyu" kaynarmış. İhtiyarlar, kuvvetten düşmüş inekler gelirler, bunun diplerinde gezerler, bu sudan içtikten sonra, yine gençleşip kuvvetlenerek dönerlermiş. Uçan ve koşan vahşi hayvanlar, bu ağacın dallarında gezerler, koşarlar ve onun usarelerini emerek, kutsal bir kuvvete sahip olurlarmış.

"Evden yine çıkıp, güneye bakılınca, güneyde de büyük bir kayın ağacının yükseldiği görülürmüş. Bu kayın ağacı o kadar güzelmiş ki, tıpkı bir genç kızı andırırmış. Bir tepe üzerinde yükselir ve adeta bir adacık meydana getirirmiş.

"Batıda fundalıklar uzanır, onun arkasını da lâdin ormanları kaplarmış. Kuzeye gelince, burada kadın Şamanlar bulunur, büyüler yapar ve dualar okurlarmış. Şamanların ötesinde de, ihtiyar bir "Ana" otururmuş.

"Er-Sogotoh'un elbiseleri de fevkalâde idi... Silâhlarma gelince bir yayı vardı ki, kemikten yapılmıştı ve altı kişi bile yığılsa, bu yayı çekemezdi. Okları tıpkı çekice benzerdi ve ağaçtan yapılan balıkçı kulubeleri kadar büyüktü. Sivri uçlu bir okunu, bir bir obanın demircisi, kaşığa benzer okunu da başka bir obanın demircisi uzun zaman çalışarak yapmışlardı... Bunlardan başka ağır bir mızrağı, topuzu ve kılıcı da vardı. Onun atının tarihi ise çok uzundur...

"Er-Sogotoh, 19 yaşına gelince, kalbi başka türlü atmağa ve kanı da için için kaynamağa başladı... Baktı etrafına, kendine yandı. Dünya âlemde herkes çift, çift geziyordu. Bu olmaz, ben de kendi eşimi bulayım diyerek yola koyulmuş. Gitmiş evinde uyumuş, sabah kalkınca ilk işi Hakan-Ağaç'ın önüne gitmek olmuş. Ağacın önüne gitmeden önce de güneşe dönüp üç defa selâm vermiş. Hakan ağacın önüne gidince, diz çökmüş ve ağaca şöyle demiş

"— Benim ağaç Hakanım! Ey kutsal ruh! Ey ulu Hatun! Benim yurdumun ruhu! Ben bir yetimden başka bir şey değildim. Sen aldın beni büyüttün! Ben küçük bir çocukken,

sen beni büyük bir adam yaptın!.. Gel de benim ne olacağımı, geleceğimi de bildir! Ben ne yapacağımı? Ben bundan sonra nasıl yaşıyacağım? Ey ulu Anne!..."

"Er, bunları söyledikten sonra birden gökler kapanmış, bulutlar toplanmış ve gök de müthiş bir şekilde gürlemeğe başlamış. Az sonra da iri, iri damlalı bir yağmur yağmış ve etrafı seller götürmüş. Gökten beyaz bir bulut uçmuş ve bu buluttan da yerlere yıldırımlar inmiş. Yer gök titremiş, ırmaklar taşmış ve denizler çalkalanmış. Az sonra, ak saçlı Ana-Tanrı görünmüş. Yavaş yavaş ağacın kökünden dışarı çıkmış ve oğlanın karşısında durmuş. Tıpkı keklik göğsü gibi bir göğsü, iki büyük tulum gibi de memeleri varmış... Oğlana dönmüş ve şöyle demiş :

— "Dinle, Ey çocuk! Senin baban Er-Toyon; annen ise Kübey-Hatun idi. Seni doğuran ve dünyaya getiren onlardır. Göğün üçüncü katından bir emir geldi ve bu emirde, senin alınarak büyütülmen ve insanların atası olman buyuruldu. Bunun için de ben seni alıp büyüttüm. Şimdi atına bin de güneye git. Belki yolculuğun güç ve zahmetli olacak. Ama Tanrı yardımcın olsun, her şeyden başarı sana ulaşsın!.." Ak saçlı Ana oğlana bunları dedikten sonra, biraz da Hayat suyu vermiş ve oğlan sarı atına binip yola koyulmuş. Oğlan ayrıca 7 inekle 7 öküz de kesip etlerini pişirip, derilerini de tulum yaparak, azığını koymuş ve tulumları da atının kulağına asmış ve acıktıkça buradan uzanıp yemeğe başlamış...

"Epey yol aldıktan sonra, "Kaya Kapısı"na gelmiş. Oradan "Demirdağı" geçmiş. Demir dağı da geçtikten sonra "Kan ırmağı"na erişmiş. Bu ırmaktan, su yerine kar akarmış. Bu defa atı çaresini bulmuş ve uçarak sahibini ırmağın öte geçesine geçirmiş.

"Oradan Kara-Han'ın ülkesine gelmiş. Bu Kara-Han, Ulu-Toyon'un neslinden gelirmiş. Han-Tangara'nın da akrabasıymış. Kara-Han'ın 10 tane oğlu ve 9 tane de kızı varmış. Kızları o kadar güzelmiş ki, bu kızların güzelliğini bilmeyen yokmuş. Er- Sogotoh, baştan ayağa demire donanmış olarak gelmiş ve Kara-Han'ın ülkesine girmiş...

"Bundan önce de Kara-Han'ın ülkesinde bazı garip şeyler olmuş. Gökler kararmış, yerler titremiş ve cehennemin sahibi Buura-Dohsun gelmiş ve Kara-Han'ın canını almak istemiş... Kızlar ağlaşmışlar, oğlanlar bağrışmışlar. Tam bu sırada da Er-Sogotoh gelmiş... Kızlar böyle bir erin geldiğini görünce hemen önünü kesmişler ve olan biten her şeyi anlatarak, ondan yardım istemişler. Oğlan, cehennem zebanisi Buura-Dohsun'u görünce hemen hücum etmiş ve başlamışlar döğüşmeğe. Ama cehennem zebanisi çok kuvvetli imiş ve başlamış ağır basmağa. Oğlan tam aciz düşmüşken, bakmış ki, damarlarında tanrısal bir kan ve vücudunda da gittikçe çoğalan bir kuvvet dolaşmağa başladı... Gittikçe, gittikçe kuvvetlenmiş ve tuttuğu gibi Cehennem zebanisinin başını kesmiş... Vücudunu da parça parça etmiş ve göklere savurmuş. Yalnızca kalbinin bir ucu kalmış. O da bir karga olup uçmuş. Onun için bu kuş kötü kötü bağırırmış...

"Kara-Han, bu felâketten kurtulunca küçük kızını tutmuş Er-Sogotoh'a vermiş. Onlar da yeryüzüne inerek, Yakut Türklerini meydana getirmişler.

Türk mitolojisinde "Hayat Suyu" : Hayat Suyu, bütün dünya mitolojilerinin en önemli bir motifidir. Ölen insanların her hangi bir suretle dirilmesi veya herkesin kendi hesabına bir ölümsüzlüğe erişmesi, bütün insanlığın istediği bir özlemdir. Altay ve Anadolu masalları ölüp

de, kutsal ve sihirli bir güçle yeniden dirilenlerle doludur. Bu konu çok derin ve geniştir. Eski Türkler de yeniden can veren bu suya *hayat suyu* derlerdi. Meselâ Yunus Emre bir şiirinde şöyle diyor :

> "*Nideriz Hayat Suyun biz canı yağmaya verdik,*
> "*Gevherleri sarrafa, ma'den yağmaya verdik.*

Bazı Altay efsanelerine göre göğün 12 nci katına kadar yükselen Dünya Dağı'nın üzerinde bir *Kayın* ağacı vardı. Hayat suyu da bu kayının altındaki kutsal bir çukurda bulunurdu. Türklerin kutsal "Gök kayınları" bu efsanede de karşımıza çıkmaktadır. Bu hayat suyunun başında, yine kutsal bir ruh olan bir bekçi vardı. Efsaneye göre bu bekçinin adı da *Tata* idi. Önce Nayman hükûmdarının ve sonra da Çingiz-Han'ın başvekillerinden biri olan Uygur asıllı *Tata Tonga*'nın adı, bu bekçinin adına benziyordu. Minusinsk dolaylarında derlenen bu efsanenin Hayat Suyu ile ilgili bölümü şöyledir[45]:

> **"Büyük bir dağ yükselir, on iki gök katından**
> **"Dağda bir kayın vardı, yaprakları altından,**
> **"Kayının altındaysa, küçük bir çukur vardı,**
> **"Bir karış bile değil, o kadar yüzlek dardı.**
> **"Bu çukur hep doluydu, kutsal hayat suyuyla,**
> **"İçen ölmez olurdu, ebedî bir duyuyla,**
> **"Altın bir kâse vardı, bu suyun tam başında,**
> **"Bir de bekçi konmuştu, kimbilir kaç yaşında,**
> **"Ak-Sakal Tata denir, bu bekçinin adına,**
> **"Tanrıca konmuş idi, bu kayının altına.**

Yalnız Hayat Suyu'nun da nevileri vardır. Bazı masallarda Hayat Suyu yalnızca ölüleri veya hastaları iyileştirir[46]. Bazı efsanelerde ise ihtiyarlara gençlik verir[47]. Yakut Destanlarındaki Hayat Suyu da *Er-Sogotoh*'a yeni ve sonsuz bir güç vermişti. Buna benzer Hayat Sularını Anadolu masallarında da görebiliyoruz[48]. Türk masallarında Hayat Suyu ile ilgili pek çok bilgi vardır. Bizim burada Hayat Suyu'na bir bölüm ayırmamızın sebebi, daha ziyade bu meşhur Yakut destanındaki motife bir açıklık vermek içindi.

[45] Schiefner, *Minusinsk. Heldensagen*, s. 62 v.d.
[46] Eberkard, *Türk-Volks märchon, 214, 291.*
[47] Aynı esr., 116, 117, 180V.
[48] Aynı esr., 86 III.

Yeraltındaki "Hayat Ağacı„ ve "Hüma" kuşu : Ne hayat ağacı için ve ne de Hüma kuşunun gerçek tarifini bulmak için, burada vakit kaybetmiyeceğiz. Hangi büyük milletin mitolojisi vardır da, böyle büyük, kutsal ve efsanevî bir kuşa sahip değildir. Hinduların *Soma* adlı ölümsüzlük veren bitkisini getiren büyük kuşu da biliyoruz. İranlıların *Sîmurg*'unu, Yunanlıların Phoenix'ini, Arapların *Anka* kuşu ve dolayısı ile Çin mitolojisinde geçen boy boy efsanevî ve büyük kuşları anlatacak değiliz. Bunun içindir ki bu konulara, Türk mitolojisi ile ilgileri olmadıkça derin olarak dokunmadık. Yalnız burada şu önemli noktayı belirtmek istiyeceğiz:

Önasya mitolojisinde başlıca iki önemli efsanevî kuş vardır. Bunlardan birincisi Arapların *'Anka* dedikleri kuştur ki, biz Türkler bu kuşun farsça ve arapça adlarını birleştirerek *Zümrü-dü Anka* deriz. Aynı kuşa İran mitolojisi ise *Sîmurg* veya *Sîreng* adını verirdi. Mütercim Asım Efendi, bu kuşun İranlılardan Araplara geçtiğinin de farkındadır[49]. Şahnâme'deki *Rüstem*'in babası *Zâl*, onun emrinde çalışmış ve onun tarafından terbiye edilmiş imiş. Yine daha sonraki İran mitolojisinde bu kuşun Kaf veya Elburz dağlarında oturduğu söyleniyordu. Bu kuşun tüyünü ele geçirenlerin en büyük sırra ve ölümsüzlüğe ereceklerinin iddia ediliyor ve efsanelerde böyle yazılıyordu. Bu kuşun Kaf dağında bulunduğunu, daha ziyade İslâmî an'anelerle Arap mitolojisi söylüyordu. İranlıların kutsal dağı ise Elburz dağı idi. Bu sebeple de onlar *Sîmurg* kuşunun Elburz dağlarında bulunduğuna inanıyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki Türk mitolojisi, Ortaçağdaki İran mitolojisinden değil de, daha eski İran mitolojisinden tesirlerini almıştı. Bilindiği üzere Iran mitolojisinin en eski kaynaklarından biri de *Zend-Avesta*'dır. Her şeyin üstünde bulunan bir ağaç ve bu ağacın üzerinde de bir kuş vardı[50]. Yine aynı kaynağın bazı bölümlerine göre bu efsanevî ve büyük kuş, *Vouru-Kaşa*, yani Hazar denizinin ortasında otururdu. Tahmuraf ve Zâl'ın tılsımları da bu kuştan gelirdi.

Humay veya türkçe *Hüma* kuşu ise daha başkadır. Peygamberin hâdislerinde ve İslâmî edebiyatta da geçen bu kuş, bir Cennet kuşu'dur. İslâmiyette ve Önasya masallarında *Zümrüd-ü Anka* ile *Hüma* kuşu birbirlerine karıştırılmıştır. Kaf veya Elburz dağlarında değil de; Cennette oturan bu kuş, zaman zaman uçarak, yedi kat göğün üzerindeki

[49] *Burhan-ı katı terc.*, s. 376.

[50] Darmsteter, Zend Avesta, XII, 17.

felekler ve burçlar arasında dolaşır ve hatta Tanrıya kadar gidip gelen bir kuştu. Nitekim Yunus şöyle diyor:

"*Ne erenler geldi geçti, bunlar yurdu kaldı göçtü,*
"*Pervaz vurup Hakka uçtu, Hüma kuşudur, kaz değil!*"

Yunus Emre

Hüma kuşu için erişilemiyecek bir yer yoktur. Onun için İslâmiyette Allah'ın mekânsız olduğunu göstermek için, Hüma kuşu örnek olarak gösterilmişti. Bu sebeple İraniyatçılar, Hüma'yı Sîmurg ve Anka kuşlarından ayırmışlar ve "*Hüma'nın Çin topraklarında yaşayan bir kuş*" olduğunu söylemişlerdi [51]. Öyle anlaşılıyor ki, Hüma kuşu Önasya edebiyatının, Çin'den gelen bir "Cennet kuşu" motifi idi. Esasen bu kuşlar da Çin edebiyatında büyük bir önem taşırlardı.

Türkler Hüma kuşuna *Kumay kuşu* derlerdi. Çoğu zaman bu ad, en iyi cinsten av kuşlarına da verilirdi [52]. Bunun yanında Ortaasya edebiyatında, İran edebiyatının tesiri altında olarak, efsanevî Hüma kuşundan da söz açılmıyor değildi. Yalnız Türk Tasavvuf edebiyatında değil; Türk halk edebiyatında da Hüma, erişilemiyecek yükseklerin bir sembolü idi:

"*Dilerim dâme giriftar olasın,*
"*Hüma gibi yükseklerden uçan yar.*" Gevherî

Türk halk edebiyatında *Hüma*'nın ikinci ve ayrı bir manası daha vardı. Hüma, aynı zamanda güzelliğin de bir timsâli idi. Çünkü, İran edebiyatındaki *İsfendiyar*'ın kız kardeşi gibi bir çok güzel kızlar bu adı taşırdı. Türk halk şairleri bunun inceliklerine varamadan, kulaktan işittikleri gibi bir çok yeni maznunlar düzmüşlerdi:

"*Karacaoğlan der ki gönül uğruna,*
"*Gökte melek, yerde Hüma yavrusu..*" Karacaoğlan

Altay Şamanizminde Hüma kuşu: Bu kitabın diğer bölümünde, yerden göğe uzanan ağacın üzerinde ve göğün beşinci katında tüneyen Çift başlı kartal üzerinde duracağız. Bu kartal, gökleri koruyan

[51] *Burhan-ı Katı terc.*, s. 629.
[52] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1809; Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, s. 520.

Tanrının büyük ve güçlü bir bekçisi idi. Bu kuşun diğer özelliklerini de, bu konu ile ilgili bölümlerimizde göstermiştik. Esasen Yakut Türkleri bu ulu kartala fazla bir özellik de vermiyorlardı. Kutsallığı meydanda

Şekil 21 : Macar kuşları

idi. Fakat Hindistan'ın Daruga'sı ile İran'daki *Hüma* ve *Anka* kuşlarından da keskin çizgilerle ayrılıyordu. Bu sebeple, Ortaasya mitolojisinde görülen her büyük kartalı, *Daruga*, Hüma veya Anka kuşları ile birleştirmek doğru değildir. Bu konu üzerinde, ilgili diğer bölümlerde durmuştuk:

> **"Çok büyük bir Han vardı, çok çok eski çağlarda,**
> **"Yaşardı, egemendi, Altay'daki dağlarda,**
> **"Bu Hanın çok da güzel, biricik kızı vardı,**
> **"Onu gören her yiğit, tutuşarak yanardı.**
> **"Hanın yurdundan bir genç, bir gün Hana vararak,**
> **"Kızı bana ver diye, ağlamış yalvararak,**
> **"Han razı olmuş fakat, oğlana bir şart koşmuş,**
> **"Ama Hanın bu şartı, çok çok ama, çok zormuş.**
> **"Han oğlana demiş ki :**
> **"— Garuda'yı duydun mu, bu kutsal bir kartaldır,**
> **"Kendisi çok büyüktür, tüyleri sanki daldır.**
> **"Git de bul bu kartalı, tüyünden getir bana,**
> **"O zaman düşünmeden, veririm kızı sana!"**

"Genç almış silahını, dağlara çıkmış ava,
"Aramağa başlamış, böyle büyük bir yuva.
"Sora sora giderken, yolda görmüş bir ermiş,
"Derdini ona dökmüş, o da bir öğüt vermiş.
"Aksakallı ihtiyar, demiş bu yoldan sapma,
"Bunu bilen bir benim, kim ne derse hiç yapma!
"Bu yolu tutan oğlan, ak bir dağa ulaşmuş,
"Etrafında dolaşmış, eteğine yanaşmış.
"Nasılsa yerle gökler, birden bire aklaşmış,
"Bembeyaz bulutlarsa, yeryüzüne yaklaşmış.
"Oğlan yine durmamış, geçmiş dağı aşarak,
"Etrafına bakınmış, kendisi de şaşarak.
"Bakmış dağ taş her taraf, süt renginde bembeyaz,
"Bu renk gökleri tutmuş. Gök de olmuş ap ayaz!
"Oğlan, "— Bu ne?" diyince, bir ses de cevap vermiş :
"— Göklerin arkasında, Süt-Denizi var, demiş.
"Oğlan doğuya bakmış, bulutun arkasından,
"Bir gölge beliriyor, köpükler arasından,
"Düşünmüş uzun uzun, bu kara şey ne diye,
"Süt denizi içinde, bu gölgelik de niye!
"Çok düşünmüş, çok ama, bir mana verememiş,
"Kayıptan bir ses ona, seslenmiş şöyle demiş :

"— Karşıdaki siyahlık, çok büyük bir ağaçtır,
"İnsana hayat verir, göklere ise taçtır,
"Onun yanındaki de, kapkara bir ormandır,
"İçinde kımıldayan, Kartal Daruga Han'dır,
"Kutsal Süt Denizimiz, Ak-Dağ'ın başındadır,
"Cennetin bahçeleri, denizin bağrındadır."

Yeraltındaki "Dokuz Dallı" büyük ağaç ve ulu kartal : Ortaasya mitolojisinde gökteki Hayat ağacı ile büyük kartal motiflerinin paralellerini yerde de görüyoruz. Bu konu üzerinde Er-Töştük destanını incelerken durmuştuk (Bk. S. 538-9). Bu destanla ilgili bölümümüzde de söylediğimiz gibi, Hint ve İran mitolojisi ile Binbir Gece masallarının, Ortaasya ve Anadolu efsanelerine tesir etmiş oldukları bir geçrektir. Fakat biz bu tesirleri dıştan görüşünü ile değil; aralarındaki farkı da göstermek sureti ile belirtmeğe çalıştık. Mesela Er-Töştük destanındaki büyük kartal, özellikleri ile *Anka* kuşunu andırmaktadır. Fakat bu kuş, gökte değil; yeraltında yaşayan bir kartaldı.

Aşağıda, Güney Sibirya'daki Minusinsk Tatarlarının söylediği türkçe bir destandan kısa bir parça sunacağız. Bu destandan da açık olarak görüleceği üzere, diğer dünya mitolojilerinde olduğu gibi yalnızca gökyüzünde değil, yeraltında da ikinci bir dokuz dallı kutsal ve ulu bir

ağaçtan söz açılmaktadır. İşte bu, Türk mitolojisinin bir özelliği sayılsa gerektir. *Er-Töştük* destanındaki büyük kartal da, Er-Töştük ile akrabalarını, yeraltından yeryüzüne çıkarıyordu. Aşağıda bir parçasını vereceğimiz destan, *Kubayko* adlı bir kız ile onun erkek kardeşinin başından geçen maceraları anlatır. Güney Sibirya Türk destanları daima karanlık, mistik ve anlaşılmaları da çok güçtür. Esasen tam manası ile mitolojik sayılabilecek olan metinler de bunlar olsa gerektir[53]:

"Çok, çok eski çağlarda, kahraman bir kız varmış,
"Adı Kubayko imiş, yeryüzünde yaşarmış,
"Bir gün savaş içinde, kızın kardeşi ölmüş,
"Kız bu hali görünce, tıpkı deliye dönmüş,
"Ölülerin Hanıymış, İrle-Han adlı bir Han,
"Hiç bir kimse yok imiş, meskenini tanıyan,
"Kardeşinin ölüsü, üstünde ağlar iken,
"Onu diriltmek için, bir derman arar iken,
"Kırk başlı bir öküze, İrle-Han binip gelmiş,
"Ölen erin başını, hemence çalıp gitmiş,
"Cesed başsız olunca, ölenler dirilmezmiş,
"Ne bir hayat iksiri, ne de can verilmezmiş,
"Bırakmış kardeşini, Han'ın peşine düşmüş,
"Yerin altına bile, inmek aklına düşmüş,
"Ama nasıl giderim, diye her yana koşmuş,
"Yurttan birisi çıkmış, şu fikri kıza koşmuş :

> **"— Bu yoldan doğruca git, sapma bir yola," demiş,**
> **"Giderken bakma sakın, hiç sağa sola," demiş,**
> **"Sen bu yola düşünce, bir nehre varacaksın,**
> **"Nehrin iki yanında, iki dağ göreceksin,**
> **"Bu büyük bir nehirdir, dağlar içinden akar,**
> **"Kıyısındaki dağlar, sanki göklere çıkar,**
> **"Bu dağın kenarında, sular akar çok deli,**
> **"Taşdan bir de ev vardır, etrafı kırk köşeli,**
> **"Bu İrle Han evidir, kendisi orda durur,**
> **"Bu Han'ı arayanlar, muhakkak orda bulur,**
> **"Bir kara ağaç vardır, bu evin tam önünde,**
> **"Dokuz ağaç yükselir, bu ağacın kökünde,**
> **"Bu dokuz ağacın da, hepsi Han'ın malıdır,**
> **"Bu, Han'ın kazığıdır, atı ona bağlıdır.."**
> **"Kız bunun üzerine, yola çıkar yol alır,**
> **"Az uz yürür yorulur, nihayet eve varır,**
> **"Eve girmeden şöyle, etrafı kollar durur,**
> **"Ağacın üzerinde bir yazı görür okur.**

[53] A. M. Castren, *Nordische Reisen und Forchungen*, III, s. 151; IV. s. 260.

"Tanrı kutsal ağaca, bir yazıt vurmuş imiş,
"Buraya gelenlere, şöyle buyurmuş imiş :
"— Yine Büyük Tanrıdır, bu ağacı yaratan,
"Yaratıldı bu ağaç, yerle gökle hem zaman,
"Hiç kimse görmemiştir, bu yere canlı gelsin,
"Hele insanoğlunun, ayağı burya değsin!.."

Buradaki büyük nehir, Cennetteki nehrin bir paraleli olsa gerektir. Bu nehrin etrafında dağların bulunması ise, Uygurların menşe efsanesi ile Oğuz destanındaki *Kıpçak*'ın doğduğu nehirin ortasındaki adacığı ve etrafındaki dağların durumunu hatırlatır. Yakut Türklerinin *Er-Sogotoh* destanında olduğu gibi kutsal ağaç da, Yeraltı Han'ı *İrle-Han*'ın evinin önüne konmuştur. Er-Sogotoh'un evi de, tıpkı İrle-Han'ın evi gibi Kırk köşeli idi. Buradaki "*Dokuz budaklı ağaç*" motifi, Türk mitolojisine de yabancı değildir. Altay türeyiş efsanesinde de *Âdem*'in meyva alıp yediği ağaç, dokuz dallı idi. Dokuz rakamı da bütün Orta-asya din ve inanışlarının temel sayısıdır. Bu kutsal ağaçların dalları için *budak* deyimini kullandık. Çünkü eski Türkler Tuba ve Sidre gibi islâmiyetin kutsal ağaçlarının dallarına da budak derlerdi[54]:

"*Bir serve mâil oldu gönül şahbâzı kim,*
"*Tûba vü Sidre ana nazar bir budak degil!*" Yahya Efendi

Türkçe Minusinsk efsanesindeki yeraltı ağacı, bir kök üzerinden dokuz budak olarak bitiyordu. İslâmiyette bir kök üzerinden biten altı budaklı kutsal ağaçlara da rastlıyoruz[55]:

"*Gördü düşünde ölüp düşmüş türab,* "*Bir ağaç andan biter olmuş harap,*
"*Ol ağaç üzre biter altı budak,* "*Cümle halka ol ağaç olmuş durak,*
"*Ol budağın biri dünyayı tutar,* "*Gölgesini âlem üsdüne atar...*"
Enverî

Bu da Cennetteki büyük Tûba ağacının bir nevi tarifidir. Fakat Türk mitolojisi dokuz budak ile bundan ayrılmıştır. XVI. asır şairlerinden Lâmiî de *Tuba* ağacının dallarına budak der : "*Tuba budaklarından uçup sayd-ı hûr eder.*"

Bu efsanede geçen *İrle-Han* ünvanı da üzerinde durulacak bir deyimdir. *İrle*, *erle*, eski türkçede "yer, yurt" anlamına gelirdi[56]. Bu ünvan burada ise, Yeraltı âleminin Hanı'na verilmiştir.

[54] *Tarama Dergisi*, I, s. 677.
[55] Aynı esr., a. yer.
[56] Kaşgarî, terc., III, s. 251, 10

Yeraltının "**Kutbu**" ve yeraltındaki "**Demir-Kazık**": Bu efsanede çok önemli diğer bir mesele de ortaya çıkmaktadır. Başka bölümlerimizde kutup yıldızının nasıl bir Demir-Kazık gibi düşünüldüğünü ve Tanrıların atlarını gökteki bu kazığa niçin bağladıklarını incelemeğe çalışmıştık. Bilindiği üzere insanlar tarafından yerden görülebilen bir çok burçlar, Kutup yıldızının etrafında dönerler. Kutup yıldızı ise dönmeden, göğün kuzey yönlerinde parlak bir şekilde durur. Bu sebeple Türkler Kutup yıldızını göğün bir merkezi olarak kabul etmişler ve yerin gökle, bu noktadan demir bir kazıkla bağlandığına inanmışlardı. Fakat yukarıdaki efsanede karşımıza önemli bir mesele daha çıkmaktadır. Bu efsaneye göre, sonsuz gök gibi bir de Yer âlemi vardır. Bunun da kendine göre bir kutbu ve Yeraltı Tanrılarının atlarını bağladıkları kutsal bir ağacı vardı. Yerden Kutup yıldızına uzanan Demir-Kazık da bazı Türklerce kutsal bir dünya ağacı gibi görülmüştü. Hatta **Yakut** Türklerine göre bu ağaç, insanlar yer ve gökle beraber yaratılmış, onlarla beraber büyümüş demir bir ağaçtan başka bir şey değildi (Bk. S. 400-3).

V.

OĞUZ DESTANI

1. UYGURCA OĞUZ DESTANI

EFSANENİN BUGÜNKÜ TÜRKÇEMİZE TERCÜMESİ

Oğuz-Han'ın doğuşu:

1 ..Olsun dediler.
Onun resmi işte budur :
2 Ondan sonra da yine, sevinç, neş'e buldular.
Yine günlerden bir gün :
3 Aydın oldu gözleri, renklendi, ışık doldu,
Ay Kağan'ın o gündü, bir erkek oğlu oldu.
4 Gömgök, gök mavisiydi, bu oğlanın yüz rengi,
Kıpkızıl ağızıyle, ateş gibiydi benzi.
5 Al al idi gözleri, saçları da kapkara!
Perilerden de güzel, kaşları var ne kara!
6 Geldi ana göğsüne, aldı emdi sütünü,
İstemedi bir daha, içmek kendi sütünü!
7 Pişmemiş etler ister, aş, yemek ister oldu!
Etrafdan şarap ister, eğlenmek ister oldu!
8 Ansızın dile geldi, söyler, konuşur oldu!
Kırk gün geçtikten sonra, yürür oynaşur oldu!
9 Öküz ayağı gibi, idi sanki ayağı!
Kurdun bileği gibi, idi sanki bileği!
10 Benzer idi omuzu, tıpkı samurunkine!
Göğsü de yakın idi, koca ayınınkine!
11 Bir insan idi, fakat, tüylerle dolu idi!
Vücudunun her yeri, kıllarla dolu idi!
12 Güder at sürüleri, tutar atlara biner!
Daha bu yaşta iken, çıkar avlara gider!
13 Geceler günler geçti, nice seneler doldu!
Oğuz da büyüyerek, yahşi bir yiğit oldu!

Oğuz'un gençliği :

Bu çağda! Bu yerde!
14 Bir büyük orman vardı, Oğuz yurdundan içre,
Ne nehir, ne ırmaklar, akardı bu orman içre.
15 Ne çok av hayvanları, ormanda yaşar idi,
Ne çok av kuşları da, üstünde uçar idi!
16 Ormanda yaşar idi, çok büyük bir gergedan,
Yer idi yaşatmazdı, ne hayvan, ne de insan!
17 Basarak sürüleri, yer idi hep atları,
Zahmet verir insana, alırdı hayatları!
18 Vermedi hiç bir defa, insanoğluna aman,
Öyle bir canavar ki, işte böyle çok yaman!
19 Oğuz Kağan derlerdi, çok alp bir kişi vardı,
Avlarım gergedanı, diye o yere vardı.
20 Kargı, kılıç aldı, kalkan ile ok ile,
Dedi, gergedan artık, kendisini yok bile!
21 Ormanda avlanarak, bir geyiği avladı,
Söğüt dalıyla onu, bir ağaca bağladı.
22 Döndü gitti evine, sabah olmadan önce,
Tanın ağarmasıyla, geyiğine dönünce,
23 Anladı ki gergedan, geyiği çoktan yuttu,
Geyiğin yerine de, yeni bir ayı tuttu.
24 Çıkararak belinden, Hanlık altın kuşağı,
Ayıyı astı yine, o ağaçtan aşağı.
25 Yine sabah olmuştu, ağarmıştı artık tan,
Geldi, baktı ki almış, ayısını gergedan.
26 Artık bu durum onu, can evinden vurmuştu,
Ağaca kendi gidip, tam altında durmuştu!
27 Gergedan geldiğinde, Oğuz'u görüp durdu,
Oğuz'un kalkanına, gerilip bir baş vurdu!
28 Kargıyla gergedanın, başına vurdu Oğuz!
Öldürüp gergedanı, kurtardı yurdu Oğuz!
29 Keserek kılıcıyla, hemen başını aldı,
Döndü gitti evine, iline haber saldı!
30 Yine bir gündü gitti, gördü orda bir sungur,
Konmuştu gergedanın, barsağını yer durur.
31 Yayıyla bir ok attı, ok sunguru öldürdü,
Kesti başını sonra, kendi kendine dedi :

32 "Gergedan hem geyiği, hem de ayıyı yedi,
"Öldürdü kargım onu, çünkü bu bir demirdi!
33 "Koskoca gergedanı, bir küçük sungur yedi,
"Ok, yay öldürdü onu, çünkü bu bir bakırdı!"
34 Yine günlerden bir gün :

Oğuz'un göğün kızı ile evlenmesi

Oğuz Kağan bir yerde, Tanrıya yalvarırken :
35 Karanlık bastı birden, bir ışık düştü gökten!
Öyle bir ışık indi, parlak aydan, güneşten!
36 Oğuz Kağan yürüdü, yakınına ışığın,
Oturduğunu gördü, ortasında bir kızın!
37 Bir ben vardı başında, ateş gibi ışığı,
Çok güzel bir kızdı bu, sanki Kutup yıldızı!
38 Öyle güzel bir kız ki, gülse gök güle durur!
Kız ağlamak istese, gök de ağlaya durur!
39 Oğuz kızı görünce, aklı gitti beyninden,
Kıza vuruldu birden, sevdi kızı gönlünden,
Kızla gerdeğe girdi, aldı dilediğinden.
40 Gebe kalmış idi kız, gün geceler dolunca,
Gözleri aydın oldu, üç oğlancuk doğunca.
41 Birinci oğlancuğa, Gün adını koydular.
İkinci oğlanaysa, Ay adını buldular,
Yıldız olsun üçüncü, diye memnun oldular!

Oğuz'un yerin kızı ile evlenmesi :

42 Ava gitmişti bir gün, ormanda Oğuz Kağan,
Gölün ortasında bir, tek ağaç uzuyordu,
43 Ağacın koğuğunda, bir kız oturuyordu
Gözü gökten daha gök, bu bir Tanrı kızıydı,
Irmak dalgası gibi, saçları dalgalıydı.
Bir inci idi dişi, ağzında hep parlayan,
44 Kim olsa şöyle derdi, yer yüzünde yaşayan :
"Ah! Ah! Biz ölüyoruz! Eyvah! Biz ölüyoruz!"
45 Der, bağırır dururdu!
Tıpkı tatlı süt gibi, acı kımız olurdu!
46 Oğuz kızı görünce, aklı başından gitti,
Nedense yüreğine, kordan bir ateş girdi.

47 Gönülden sevdi kızı, tutup aldı elinden,
Kızla gerdeğe girdi, aldı dilediğinden.
48 Birinci oğlancuğa, Gün adını koydular,
İkinci oğlanaysa, Ay adını buldular,
49 Deniz olsun üçüncü, diye memnun oldular.
Oğuz bunu duyunca, ilinde soy soylattı,
50 Toy yaptı, şölen verdi, çok büyük toy toylattı!
Yarlık verdi iline : ...

(E k s i k)

Oğuz-Han'ın, Türklerin "Büyük Kağanı" olması

51 Emir verdi Oğuz Han, kendinin iç iline,
Toplandı halk sözleşti, koştu onun eline.
52 Oğuz kırk masa ile, sıra dizdirmiş idi,
Türlü şaraplar ile, aşlar pişirtmiş idi.
53 Halk oturdu sofraya, ne kımızlar içtiler,
Ne şaraplar içildi, ne tatlılar yediler!
54 Toy bitince Oğuz Han, verdi şu buyruğunu :
"Ey benim beğlerimle ilimin ey budunu!
55 "Sizlerin başınıza, ben oldum artık kağan,
"Elimizden düşmesin, ne yayımız ne kalkan!
56 "Damgamız olsun bize, yol gösteren bir buyan!
"Alpler olun savaşta, Bozkurt gibi uluyan!
57 "Demir kargılar ile, olsun ilimiz orman!
"Av yerlerimiz dolsun, vahşi at ile kulan.
58 "Yurdumu ırmaklarla denizler ile dolsun
"Gökteki güneş ise yurdun Bayrağı olsun,
59 "İlimizin çadırı, yukardaki gök olsun,
"Dünya devletim ol olsun, halkımız da çok olsun!"
60 Ayrıca emir yazdı, dört tarafa Oğuz Han,
Bildirdi elçilerle, öğrendi bunu her yan.
61 Oğuz bu bildirisinde, buduna şöyle dedi :
"Madem ki Uygurların, benim büyük Kağanı,
62 "O halde sayılırım, ben bir dünya Kağanı,
"Bana bağlıdır artık, dünyanın her dört yanı!
63 "Bana itaat etmek, sizlerden dileğimdir,
"Benim ağzıma bakıp, durmanız isteğimdir!

64 "Bana kim baş eğerse, alırım hediyesin,
"Dost tutarım onu ben, her zaman bana gelsin!
65 "Kim ki ağzıma bakmaz, baş tutar olur bana,
"Ordumu çıkarırım, o düşman olur bana!
66 "Derim, bir baskın yapıp, ezeyim bastırayım!
"Yok edeyim ben onu, ezeyim astırayım!"
67 Yine o çağda idi :
68 Altun Kağan adında, başka bir Kağan vardı,
Elçisini gönderip, Oğuz Kağan'a vardı.
69 En nadir yakutlarla, altın gümüşler sundu,
Mücevherler gönderdi, saygı gösterip durdu.
70 En iyi hediyeyi, sunarak dostluk kıldı.
Baş eğdi Oğuz Han'a, hem de mutluluk kıldı.

Oğuz-Han'ın Batıda İdil boyu akınları:

71 Urum Kağan derlerdi, ulu büyük bir Kağan,
Oğuz'un komşusuydu, sol yanında oturan.
72 Kentleri çok çok idi, sayısız orduları,
Dinlemezdi Oğuz'dan, giden buyrultuları.
73 Gitmez idi ardından, direnir durur idi,
"Sözünü tutmam!" Diye, söylenir durur idi.
74 Yarlık gönderdi Oğuz, yarlığın dinlemedi,
Oğuz başına koydu, yok edeyim ben dedi!
75 Oğuz yola çıkarak, bayraklarını açtı,
Muz-Dağ eteklerini, kırk günden sonra aştı.
76 Çadırları kurdurup, derin uykuya daldı.
Tan ağarıyordu ki, çadıra ışık daldı.

1

2

Şekil 22 : Altay Hun çağı 1. Tuyahta kurganlarında bulunmuş kurt resimleri. Kurtların yüzüne kişilik verilmiştir. 2. resimde ise Oğuz destanındaki "*Gök tüylü, gök yeleli*" kurdun yele ve tüylerine önem verilmiştir (Rudenko, 1961, T. XCIV).

77 Bir erkek kurt göründü, ışıkta soluyarak!
Bir kurt ki gök yeleli! Bir kurt ki gömgök tüylü!
Bakıyordu Oğuz'a, ışıkta uluyarak!
78 Döndü bu kurt Oğuz'a, tıpkı bir insan gibi!
Ağzından sözler döktü, tıpkı bir lisân gibi!
79 Dedi : "Ey! Ey! Oğuz ey! Bilirim ne dilersin!
"Urum'un illerinde, savaş yapmak istersin!
80 "Ey Oğuz! Askerini, ben kendim güdeceğim!
"Ordunun en önünde, ben de yürüyeceğim!"
81 Toplattı çadırını, Oğuz duyunca bunu,
Ordusuna gidince, hayretle gördü şunu :
82 Bir büyük erkek bir kurt, askere öncü gibi!
Gök tüyü gök yelesi, yolveren izci gibi!
83 Yürür durur önlerden!
Nihayet durdu bir gün, neçe sonra günlerden,
84 Duruverdi Oğuz'un, ordusu da ardında,
Bir nehir vardı burda, İdil-Müren adında.
85 Savaş başladı birden, nehrin kıyılarında,
Ok ile, kargı ile, Kara-Dağ sırtlarında.
86 Askerler arasında, çok çok vuruşgu oldu,
Halkın gönlü bunaldı, kalplere kaygu doldu.
87 Bu vuruşma, döğüşme, öyle yaman oldu ki,
İdil-Müren'in suyu, kıpkızıl kanla doldu!
88 Oğuz Kağan başardı, Urum Kağan da kaçtı,
Kağanlığını aldı, halkı iline kattı.
89 Oğuz Han'ın Otağı, ganimetlerle doldu,
Ölü, diri ne varsa, onun tutsağı oldu.

Oğuz-Han'ın Kıpçak akını:

90 Uruz adlı kardeşi, vardı Urum Kağan'ın,
Uruz-Beğ'in oğlu da, kurtarıverdi canın.
91 Uruz - Beğ göndermişti, oğlunu bir şehire,
Dağ başında kurulmuş, gizlenmiş bir nehire.
92 Uruz Beğ dedi ona : "Kenti korumak gerek!
"Vuruş bitinceye deg, şehri saklamak gerek!
93 "Vuruş bittikten sonra, halkını al gel!", dedi.
Oğuz bunu duyunca,ne içti ne de yedi.

94 Oğuz aldı ordusun, hemen bu şehre yetti.
Uruz Beğin oğlundan, Oğuz'a elçi gitti.
95 Çok, çok altın gümüşle, hediye inci gitti.
96 Dedi : "Ey Oğuz Kağan! Sen benim kağanımsın!
Babam bu kenti verdi, dedi : "Sen benim oğlanımsın!
97 "Sakla bu kenti bana, bunu korumak gerek!
"Vuruş bitinceye deg, şehri saklamak gerek!
98 "Harpten sonra kentini, al emrine bana gel!"
Bu Uruz-Beğ'in oğlu, sözüne devam etti :
99 "Düşmanı ise eğer, Oğuz Kağan'ın babam,
"Beni hiç suçlamayın, suçluysa eğer atam!
100 "Ben seninleyim her an, emrine bağlanmışım,
"Emrini emir bilip, sana bel bağlamışım!
101 "Kutumuz olsun sizin, kutlu devletinizin,
"Soyunuzdandır bizim, tohumu neslimizin!
102 "Tanrı buyurmuş size, yeryüzünü al diye,
"Başımla kutumu da, veriyorum al diye!
103 "Hediyeler gönderip, vergini sunacağım,
"Dostluktan çıkmayacak, karşında duracağım!"
104 Bu yiğidin hoş sözü, Oğuz'u sevindirdi,
Uruz Beğ'in oğluna gülerek yarlık verdi.
105 Dedi : "Bana çok altın, çok hediye sunmuşsun,
"Şehrini kentini de, çok iyi korumuşsun."
106 "Kentini saklayarak, iyi korudun diye,
"*Saklap* adını verdim, sana ad olsun diye".
107 Dostluk kıldı Oğuz Han, sonra ordusun aldı,
İdil nehrine gelip, kıyılarında kaldı.
108 İdil denen bu ırmak, çok çok büyük bir suydu,
Oğuz baktı bir suya, bir de Beğlere sordu :
109 "Bu İdil sularını, nasıl geçeceğiz biz?"
Orduda bir Beğ vardı, Oğuz Han'a çöktü diz,
110 Uluğ Ordu Beğ derler, çok akıllı bir erdi,
Bu yönde Oğuz Han'a yerince akıl verdi.
111 Baktı ki yerde bu Beğ, çok ağaç var, çok da dal,
Kesti biçti dalları, kendine yaptı bir sal.
112 Ağaç sala yatarak, geçti İdil nehrini,
Çok sevindi Oğuz Han, buyurdu şu emrini :

113 "Kalıver sen burada, oluver bir sancak Beğ!
"Ben dedim öyle olsun, densin sana "*Kıpçak*" Beğ".
114 Oğuz Orduya geldi, yol erlere göründü,
Yürümeğe başlarken, Kurt onlara göründü.

Şekil 23 : Oğuz-Han'ın bir beyi sal yapıyor ve İdil (Volga) nehrini geçiyorlar (Tpk., Haz., Nr, 1653'den)

"Karluk" Türk boylarının türeyişi

115 Bir kurt ki, erkek bir kurt!
Gök tüylü, Gök yeleli!
116 Bu kurt döndü Oğuz'a, bakmadan sağa sola,
Dedi : "Ey Oğuz şimdi, ordunu çıkar yola!
"Halkını, beğlerini, atlandır çıkar yola,
"Baş çekip göstereyim, doğru yol nerde ola!"
117 Oğuz Kağan baktı ki, erkek kurt önler gider,
Ordunun öncüleri, bozkurtu gözler gider.
118 Oğuz bunu görünce, ne çok sevinmiş idi,
Alaca aygırına, severek binmiş idi.
119 Apalaca aygırın, Oğuz severdi özden,
Ama at dağa kaçtı, kayboldu birden gözden.
120 Bu dağ buzlarla kaplı, çok büyük bir dağ idi,
Soğuğun şiddetinden, başı da ap ağ idi.
121 Çok cesur, çok alp bir Beğ, ordu içinde vardı,
Ne Tanrı, ne şeytandan, korku içinde vardı,

122 Ne yorgunluk, ne soğuk, erişmez idi ona,
O beğ dağlara girdi, dokuz gün erdi sona,
123 Aygırı yakaladı, memnun etti Oğuz'u,
Atamadı üstünden, dağlardaki soğuğu,
124 Olmuştu kardan adam, kar ile sarılmıştı,
Oğuz onu görünce, gülerek katılmıştı.
125 Dedi : "Baş ol Beğlere, sen de artık burda kal!
"Sana "*Karluk*" diyeyim, ölmeyen adını al!"
126 "Çok çok mücevher ile, hediye verdi ona,
Soyurgadı Karluk'ı, devam etti yoluna.

"Kalaç" Türk boylarının türeyişi:

127 Oğuz yolda giderken, ağzında kaldı eli,
Çok büyük bir ev gördü, gümüşten pencereli.
128 Duvarları altından, demirdendi çatısı,
Anahtarı da yoktu, kapalıydı kapısı.
129 Tömürdü Kağul adlı, bir er, arana durdu,
Becerikli bir erdi, Oğuz ona buyurdu :
130 "Sen burda kalacaksın, kapıyı açacaksın,
"Eve girdikten sonra, orduma varacaksın!"
131 Bu ere de Oğuz Han, dediği için "Kal! Aç!"
Böyle münasip gördü, adına dedi "*Kalaç*"!

Cürced akını ve "Kanglı" Türk boylarının türeyişi:

Yine günlerden bir gün :
132 Gök tüylü Gök yeleli, Bozkurt kaybolmuş idi,
Oğuz bunu görünce, o yerde durmuş idi.
133 Anladı ki bu yerde, otağı kurmak gerek,
Tarlasız, çorak yerde, düşmanı vurmak gerek!
134 Çürçed adlı bu ilin, çok büyük otlakları,
Çok malı, çok sığırı, vardı pek çok atları.
135 Çok altın çok gümüşler, vardı Çürçed Kağan'da,
Sayısız mücevherler, bulunurdu hep onda.
137 Çürçed Kağan'ı aldı, halkıyla ordusunu,
Geldi karşılamağa, Oğuz Han ulusunu,
138 Ok ile kılıç ile, döktü düşman kanını,
Baş geldi Oğuz Kağan, basdı Çürçed Han'ını,

139 Oğuz öldürdü onu, kesti hemen başını,
Böldü ganimetleri, tâbi kıldı halkını.

140 Oğuz'un askerleri, halkıyla maiyeti,
Aldılar, topladılar, sayısız ganimeti.

141 Az geldi atlar ile, öküz ve katırları,
Yükleme, taşımağa, harpde alınmışları.

142 Oğuz'da bir er vardı, akıllı tecrübeli,
Barmaklığ Çosun Billig, yatkındı işe eli.

143 Yapıp koydu içine, bir kağnı arabası,
Harpte ne alınmışsa, Oğuz'un bu ustası.

144 Kağnıyı çekmek için, canlı öne koşuldu,
Cansız ganimetler de, üzerine konuldu.

145 Oğuz'un beğleriyle, halkı şaşırdı buna,
Onlar da kağnı yaptı, benzeterekden ona.

146 Kağnılar yürür iken, derlerdi : "Kanğa! Kanğa!",
Bunun için de dendi, bu halka artık "Kanğa".

147 Oğuz bunu görünce, güldü kahkaha ile,
Dedi : "Cansızı çeksin, canlılar kanğa ile!

148 "Adın Kanğaluğ *(Kanglı)* olsun, belgeniz de araba!"
Bıraktı onları da, gitti başka tarafa.

Şekil 24 : Oğuz-Han'ın askerleri kağnı yapıyorlar.

Oğuz-Han'ın güney akınları :

149 Gök yeleli, gök tüylü, göründü kutsal Bozkurt,
Hint (Sındu), Tangut illeri de, oldu Oğuz'a bir yurt.

150 Oğuz yürüyüp gitti, Suriye (Şağam)'nin yoluna,
Baş kesti, savaş yaptı, kattı kendi yurduna.

151 Söz dışında kalmasın, bilsin bunu da herkes :
Güneyde Barkan adlı, bir il var idi bu kez.

152 Av kuşları çok olan, zengin bir bucak idi,
Vahşî hayvan yurduydu, havası sıcak idi.

153 Mücevher, gümüşü çok, altını da paradır,
Halkın yüzünün rengi, Tanrıdan kapkaradır.

154 Bu yerin Kağanının, adına derler Masar,
Oraya giden Oğuz, yaman vuruşur, basar.

155 Savaşı kazanınca, Masar Kağan da kaçar,
Alıp onun yurdunu, kendi yurduna katar.

156 Sayısız at, mal alır, dostları hep sevinir,
Döner evine gider, düşmanları yerinir.

Şekil 25 : Oğuz-Han'a oğulları, "Altın yay" ile "Gümüş oklar" ı sunuyorlar (Tpk., Haz., Nr. 1653'den).

Oğuz-Han'ın, altı oğluna "Hanlık" vermesi:

157 Söz dışında kalmasın, bilsin herkes bu işi,
Oğuz Han'ın yanında, vardı bir koca kişi.

158 Sakalı ak, saçı boz, çok uzun tecrübeli,
Âsil bir insan idi, akıllı düşünceli.

159 Ünvanı Tüşimel'di, yani Kağan veziri,
Uluğ Türük'dü adı, Oğuz'un seçme eri.

160 Altından bir yay gördü, uyur iken uykuda,
yayın Bulunuyordu, üç gümüşten oku da.

161 Ta doğudan batıya, altın yay uzanmıştı.
Üç gümüş ok kuzeye, sanki kanatlanmıştı.

162 Anlattı Oğuz-Han'a, uyanınca uykudan,
Rüyayı tâbir etti, içindeki duygudan.

163 Dedi : "Bu düşüm sana, dirlik düzenlik versin!
"Hakanıma inşallah, birlik güvenlik versin!

164 "Rüyada ne gördüysem, Gök Tanrının sözüyle,
"Seni de öyle yapsın, Tanrı kutsal özüyle!

165 "Yeryüzünün ki hepsi, dolup taşar boyuna,
"Tanrım, bagışlayıver! Oğuz Kağan soyuna!"

166 Oğuz - Han çok beğendi, Uluğ Türük'ün sözün,
Ögüd ver dedi bana, tuttu onun ögüdün.

167 Sabah olunca gördü, kendinden büyükleri,
Çağırtarak getirtti, kendinden küçükleri.

168 Dedi : "Hey! Gönlüm benim! Avlansana haydı-der!
"Başa geldi ihtiyarlık, cesaretin hani der?

169 "Gün, Ay ve Yıldız sizler, gidin gün doğusuna,
"Gök, Dağ ve Deniz siz de, gidin gün batısına!"

170 Oğuz - Han oğulları, bunu hemen duyunca,
Gitti üçü doğuya, üçü batı boyunca.

171 Av avlayıp, kuşlanan, Gün ile Yıldız ve Ay,
Buldular yolda birden, som altından tam bir yay.

172 Sundular Oğuz-Han'a, Han sevindi hem güldü,
Aldı bu altın yayı, kırarak üçe böldü.

173 Dedi : "Ey! Oğullarım! Kullanın bir yay gibi,
"Oklarınız erişsin, göğe deg bu yay gibi!"

174 Av avlayıp, kuşlanan, Dağ ile Deniz ve Gök,
Buldular yolda birden, som altından tam üç ok.

175 Sundular Oğuz-Han'a, Han sevindi, hem güldü,
Aldı üç gümüş oku, kırarak üçe böldü.

176 Dedi : "Ey! Oğullarım! Sizlerin olsun bu ok,
Yay atmıştı onları, olun siz de birer ok!"

Oğuz-Han'ın büyük bir şölen vermesi:

177 Bunu diyen Oğuz-Han, çağırdı kurultaya,
Beğ geldi, halkı geldi, selâm verdi otağa.
Her kes geldi oturdu, Oğuz-Han büyük otağ...
....

(Eksik)

178 Oğuz-Han kendi büyük, otağında...

(Eksik)

179 Kırk kulaçlık bir direk, sağa dikip sağladı,
Direğin üzerine, altın bir tavuk koyup,
Direğin altına da, bir ak koyun bağladı.

180 Kırk kulaç bir direk de, sola dikip solladı,
Direğin üzerine, gümüş bir tavuk koyup,
Direğin altına da, kara koyun bağladı.

181 Sağ yanında Bozoklar, sol yanında da Üç-ok,
Oturup eğlendiler, kırk gün kırk geceden çok.

182 Yediler hem içtiler, erip muradlarına,
Oğuz böldü yurdunu, verdi evlâtlarına.

183 Dedi : "Ey! Oğullarım!
Ne vuruşmalar gördüm! Ne çok sınırlar aştım!

184 Ben ne kargılar ile, ne okları fırlattım!
Ne çok atla yürüdüm! Ne düşmanlar ağlattım!

185 Nice dostlar güldürdüm!
Ben ödedim çok şükür!
Borcumu Gök Tanrıya!
Veriyorum artık ben, sizin olsun bu yurdum!"

DESTAN HAKKINDA AÇIKLAMALAR

1. Uygurca Oğuz Destanı ve yazıldığı çağ

Uygur harfleri ile yazılmış olan bu Oğuz destanı diyebiliriz ki, Oğuz destanlarının en güzeli ve en değerlisidir [1]. Maalesef bu destanın da başından, ortasından ve sonundan, en önemli diyebileceğimiz bazı parçalar kaybolmuştur. Bu destanda, İslâmiyetin, hemen hemen hiç bir izi yok gibidir. Bununla beraber artık bu çağda İran edebiyatının ve dilinin tesirleri, Türkler arasında yayılmağa ve yerleşmeğe başlamıştı. Meselâ, bu destanda, ateş, yakut, çerag, v. s. gibi, farsça veya arapça sözlerin, hiç yadırganmadan ve alışkanlıkla kullanılmış olmaları, bizi bu yargıya kolaylıkla götürebilir.

Yine aynı destanın, Çingiz-Han çağından sonra yazıldığı hususunda da hemen hemen hiç bir şüphe yoktur. Çoğunun asılları türkçe sözlerden gelmesine rağmen, bilhassa Çingiz-Han'dan sonra kurulan Türk devletlerinde kullanılan bir çok devlet deyimlerinin bu destanda kullanılmış olmaları, bizi bu sonunca götürmektedir. Mesela, *tüşimel nöker*, *ağa*, *soyurgamak* gibi deyimleri, daha ziyade, Çingiz-Han çağından sonra kurulmuş olan Türk devletlerinde daha yaygın olarak görüyoruz. "Masa" anlamına gelen *şire* sözü de Moğolca bir sözdür. Bazı kişi adları da moğolca eklere göre değiştirilmiştir. Mesela türkçe *Temirlig-Kagul* yerine, moğolca eklerle *Tömürtü-Kagul* şekli kullanılmıştır.

Çingiz-Han çağında Oğuz-Kağan destanına büyük bir önem verildiğini biliyoruz. Reşideddin'in, Çingiz-Han ve hanedanının tarihini yazmasına rağmen, kitabının başına Oğuz-Han destanını almasındaki derin manayı anlamak lâzımdır. Yine çok sayın Prof. Z. V. Togan'ın dedikleri gibi, Oğuz destanının moğolca yazılmış bir nüshasının

[1] Uygur harfleri ile yazılmış Oğuz destanı üzerinde yazılmış belli başlı araştırmalar şunlardır: W. Radlof, *Faksimile Uygurskoy rukopisi*, Spb., 1890, s. 191-192; *Das Kutadgu-Bilik*, I, s. 232-244; *K voprosu ob Uygurah*, Prilojeniya k LXXII tomı Zapisok Akademii Nauk, Nr. 2, Spb., 1893, s. 21-28; Rıza Nur, *Oughouz-namé* (épopée turque), İskenderiye, 1928; Rıza Nur'un *Revue de Turcologie*'deki muhtelif makalelerinde, bu konu ile ilgilenilmiştir. Meselâ bk. 1931, Nr. 1, s. 11-66; s. 66-74; 1932, Nr. 2, s. 74-82. W. Bang und G. R. Rachmati, *Die Legende von Oghuz Qaghan*, Berlin, 1932, s. 683-724; aynı eserin İstanbul'daki tercümesi: *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936; P. Pelliot, *Sur la legende d'Uguz-Khan en écriture Ouigoure*, TP, 1930, s. 247-358. A. M. Şerbak, *Oğuz-nâme i Muxabbat-nâme*, Moskova, 1959. Uygurca Oğuz-nâme'nin bu kitapta verdiğimiz transkripsiyonu, bazı farklarla Şerbak'ınkine uygundur.

varlığını da düşünmek, bu konuları iyi bilenler için en normal bir şeydir. Sayın üstadın, bu uygurca Oğuz destanının, Moğolcadan türkçeye yeniden çevrilmiş olabileceği hakkındaki fikirleri de, her zaman için varid olabilir.

Bilindiği üzere her efsanenin yeni bir nüshası, o çağda kullanılan sözleri, tarih ve coğrafya bilgilerini de içinde toplar. Bu bakımdan, farsça Oğuz destanları ile Ebülgazi'nin eserlerindeki destanlar da farklıdır. Çünkü Ebülgazi, kendi muhitinden ve bilgisinden bunlara bir çok şeyler katmıştır. Dede Korkut destanları da öyledir. Fakat bu mitolojinin dayandığı bir öz ve bir temel vardır ki, bu öz hiç değişmez. Bize düşen de bunu göstermektir. Yoksa, Oğuz-Han'ın *Cürçet* ve *Altın-Han*'a karşı yapılan akınları, Çingiz-Han'ın 1214 Çin seferidir diye, Marquart gibi kesin konuşmak, bizi her zaman için gülünç durumlara düşürür [2].

2. Oğuz-Han'ın babası Ay-Kağan (?)

Oğuz-Han'ın babası: Çok geniş bölgelere yayılmış olan Türkler arasında Oğuz-Han'ın babası hakkında bir çok ayrı anlatılışlar vardır. Elimize gelen Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz destanında Oğuz'un babası, *Ay-Kağan* olarak adlandırılıyordu. Batı Türklerindeki anlatışlara göre ise, Oğuz-Han'ın babası Kara-Han idi. Çok iyi biliyoruz ki Uygurlar, M. S. 763 den itibaren Mani dinini kabul etmiş ve onun etkileri altına girmişlerdi. Nitekim Uygurların menşe efsanesinde de Mani dininin çok derin etkileri görülmektedir. Bu yönleri Uygurların menşe efsanesi ile ilgili bölümlerde inceliyeceğiz. Bildiğimiz gibi, eski Türk dininde Gök ve Güneş birinci derecede öneme sahip idiler. Türkler Mani dinini kabul edince, Ay birinci sıraya geçti. Çünkü Mani dininin pirensiplerine göre ay, hepsinden önemli idi. Oğuz-Han'ın doğumundan bahseden Uygur yazılı Oğuz destanı: "Bir gün Ay-kağan'ın gözleri aydın oldu. Bir erkek oğlu oldu," diye söze başlar. Türklerin bildikleri tek bir Ay-Han varsa, o da Oğuz-Han'ın ikinci oğlu olan Ay-Han'dı. Diğer hiç bir kaynakta böyle bir bilgi yoktur. Bu zamana kadar Türkler, Tanrıya "*Gök-Tanrı*" derler iken, Maniheizmin girişinden sonra "*Ay-Tanrı*" demeğe başlamışlardı. Bundan önceki Türk hükûmdarlarının ünvanları hep Gök Tanrı ile başlarken, bundan sonra Uygur hükûmdarların, "*Ay Tanrıda kut bulmuş..*" vs. gibi başlıklarla adlandırıldığını görüyoruz.

[2] Bk. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 143.

Bütün bunlar bize gösteriyor ki Uygurlar, Oğuz destanının esas konusuna dokunamamış ve pilânını değiştirememişlerdi. Çünkü bu, millî an'aneden ayrılmak demekti. Buna rağmen, yeni öğrendikleri şeyleri ve pirensipleri, araya sokuşturmaktan da geri durmamışlardı. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Uygur yazılı Oğuz destanı, Çingiz-Han'dan sonra yazılmış olmalıdır. Çünkü içinde "*Nöker*" vs. gibi, Çingiz-Han Devletinde kullanılan terimler de kullanılmıştır. Fakat şunu da iyi biliyoruz ki Çingiz-Han çağında yazılmış olan eserlerde, Oğuz-Han'ın babası hep "*Kara-Han*" olarak gösterilmiştir. Bu yönü, Farsça tarihlerden çok iyi olarak öğreniyoruz. Eser, XIII. asırdan sonra yazılmış olmalıdır. Fakat konu çok eskidir. Destanın pilânı ve orijinal kopyası belki de Uygurlar Orhun nehri boylarında yaşarlar iken, yani M. S. 840 dan önce meydana getirilmişti. Ay-Han, bu sırada Oğuz-Han'ın babası yerine geçmiştir. Tıpkı Dede Korkut Kitabı gibi elden ele, yazıla yazıla da, bize kadar bugünkü şekli ile gelmişti. Öyle anlaşılıyor ki değişiklik, yalnızca Oğuz'un babası üzerinde yapılmıştır. Yabancı dinler, ne olsa Türklerin eski dinlerini ve an'anelerini, kalplerinden ve zihinlerinden sökememişlerdi. Aynı destanda bile Oğuz-Han, yaptığı konuşmada Tanrı'dan bahsederken, hep eski Türk geleneği ile "*Gök - Tanrı*" diye gelmiş ve "*Ay - Tanrı*" demek, yeni dinleri ne olursa olsun, onlara zor gelmişti. Batı Türklerinin bildiği Oğuz destan'ının en orijinal kaynağı, Reşideddin'in eseridir. Burada da İslamiyetin tesirlerine rağmen, Oğuz-Han'ın *Sema*, yani göğe inandığı ve annesini de bu inanca sahip olmak için zorladığı yazılmıştır. Biz burada tercüme ve açıklamalarımızı yaparken, her şeyden önce destanın metnine iyice girmeğe ve onu yaşamağa dikkat ettik. Metni anlamadan büyük teorilere girişmek doğru olamaz. Meselâ bu destanın metnini anlıyabilecek kadar çok iyi bir eski Türkçe bilmeyen Rus Bernştam, Ay-Han konusunda bazı garip teoriler ileri sürmüştür. Ona göre Ay-Han, eski Babil ilâhlarından "İştar" olmalıdır. İştar, bir Tanrıçe ve ay ilâhı idi. Ona göre Ay-Han, Oğuz-Han'ın annesi idi. Uygurlar onun baba tarafını unutmuşlarmış da, anne tarafıyla tanımışlar imiş. Bunun için de Oğuz-Han'ın annesi Ay-Han, ancak Babil ilâhı İştar ile karşılaştırılabilirmiş [3]. Yine ona göre Ay-Han, kadınları koruyan Göktürk ana-tanrısı "*Umay*" ile karşılaştırılabilirmiş. Tabii olarak bu yanlışlıklar, eski Türkçe metni

[3] A. N. Benştam, *İstoriçeskaya pravda v legende ob Oguz-Kagane*, Sovetskaya Etnografiya, 1935, Nr. 6, s. 35.

iyice okuyup anlayamamaktan ileri geliyordu. Bernştam, "*Bir erkek oğul doğurdu*" cümlesini anlayamamıştır. Bu cümle, "Bir erkek oğlu doğurdu" şeklinde düzeltilmelidir ve böyle anlaşılmalıdır. Destan gayet açık söylemektedir : "Ay-Han'ın gözü aydın oldu, bir erkek oğlu doğurdu". "Gözü aydın oldu" sözünü, Prof. Bang ile Rahmeti Bey de anlıyamamış ve bu ifadeyi açıklamak için uzun örnekler vermişler ve derin bir incelemeğe girmişlerdir. Halbuki Rus Şerbak[4], Anadolu'daki "Gözün aydın" deyimini vererek, bütün meseleyi halletmiştir. Bütün bunlarla demek istiyoruz ki, gramer kitabı ve bir sözlükle metinleri anlamanın imkânı yoktur. O metni duymak ve yaşamak lâzımdır. Aksi halde, "Türklerde Babil İlâhı İştar'ın görünüşü!" gibi, garip teorilerin önüne geçilemez.

Şamanist olan Türk ve Mogol kavimlerinde de genel olarak, Güneş-Anne ve Ay-Baba'dan söz açılır. Yani Güneş dişi ve ay da erkek olarak düşünülmüştü. Bazan bunlara Ay-Han ve Gün-Han adları da verilmiştir[5]. Altaylarda ve Yenisey Nehri boylarında söylenen efsanelerde, erkek kahramanların çoğunun adı da *Ay-Han*'dı[6].

Türk mitolojisinde *Ay*'ın erkek, *güneş*'in de dişi olduğunu söylemiştik. Buna rağmen aydan gebe kalma olayı Türk efsanelerinde çok nadirdir. Yalnız *Han-nâme*, Çingiz-Han'ın atalarından *Alan-Kowa (Alan-Ko'a)*'nın gebe kalma olayından söz açarken şöyle der : "Alan-Kowa gece evinde yatarken, gece yarısı evden içeri parlak bir ay giriyor ve kız da bu ay'dan gebe kalıyor. Ay çadırdan içeri girerken, arslan veya Kurt gibi hayvana benzeyen şeyler de görülüyor[7]". Han-nâme'de bu konu, bir kaç defa tekrarlanır ve kızın ay'dan gebe kaldığı ısrarla söylenir. Han-nâme yazarı İmâmî'nin böyle ısrarla anlatışında, Türklerin inanışlarının bir tesiri olabileceği de düşünülebilir. Ancak *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki, *Alan-Ko'a*'nın gebe kalışı ile ilgili bölümün manası da henüz daha iyice anlaşılmamıştır. Bu metni de yine üstad P. Pelliot aydınlığa kavuşturmuştur. Alan - Kowa'nın gebe kalma

[4] A. M. Şerbak, *Oguz-nâme*, s. 65.

[5] U. Harva, *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, s. 183 v.d.

[6] Katanof, Altay ve Sibirya efsanelerinde geçen bu adları toplamıştır : *Ukazetel sobstvennih imen*, Spb., 1888, s. 3.

[7] Bk. O. Ş. Gökyay, *Han-nâme*, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s. 315. Ayrıca bk. S.

olayı: "Sızan[8] ışıktan girerek karnını okşuyor ve onun parlak ışığı karnının (derinliklerine) işliyordu. (Çadırdan) çıkarken de güneş veya ayın huzmelerine tıpkı sarı bir köpek gibi tırmanarak çıkıyordu[9]."

Bu metinde de görülüyor ki, *Alan-Kowa*'nın gebe kalmasında birinci derecede rol oynayan şey, ay ışıkları ve bu ışıklarla inen, sembolik bir hayvan şekline girmiş olan Tanrı'nın kendisi veya elçisidir. Metinde "güneş" sözünün geçmiş olmasına rağmen, gebe kalma olayının gece ve ay ışığı vasıtasıyla meydana gelmesi, bu meselede aya daha fazla önem kazandırır.

Aybek üd-Devâdârî'nin, Türklerin menşei hakkında anlattığı efsanede de, sellerin ve yağmurların sürüklediği balçıklar bir mağaraya doluyorlar. Bu mağara, bir nevi ana rahmi vazifesi görüyor. Bundan sonra, *toprak*, *su*, güneşin ısısı ile meydana gelen *ateş* tesiri ve esen *rüzgâr* ile, dokuz ay sonra bir çocuk meydana geliyor ve bu erkek çocuğa da Ay-Atam adı veriliyor. Bu efsanede bir çok dış tesirler ve inançlar vardır. Fakat önemli olan, çocuğun adının türkçe ve Ay-Atam olmasıdır.

Bektaşi şairi *Abdal Musa*, bilgi ve tasavvufta derya, göl ve umman, yani okyanus derecelerini birbirinden ayırabilmektedir. Abdal Musa, üstadı *Hacim Sultan*'ın yanında kendisini bir göl gibi görürdü:

"*Yedi derya bizim keşkülümüzde,*	"*Hacim umman ise, biz de göldenüz,*
"*Hızır İlyas bizim haldaşumuzdur,*	"*Ne zerrece günden, ne hod aydanuz,*
"*Yedi Tamu bize nevbahar oldu,*	"*Sekiz uçmak içindeki köydenüz!*"

Abdal Musa

Bu bektaşi şiiri Türk kültür tarihi bakımından da çok büyük bir önem taşımaktadır. "*Yedi derya*", "*Yedi Tamu*", "*Sekiz uçmak*" gibi deyimler gerçi İran edebiyatının tabirleridir. Fakat türkçenin çok eski özelliklerini de taşırlar. Bu tabirler Osmanlı çağında olduğu gibi, İran edebiyatının âdi bir taklidi değil; asırlarca Türk dili ve ruhu ile yuğrulmuş ve Türklüğün malı olmuş gibidirler. Zaten Abdal Musa bir mısraında aslını da şöyle anlatıyor: "*Biz, Horasan elleründe. baydanuz*".

[8] Üstad Pelliot, "*(yahut) kapının lentosundan sızan ışık*", şeklinde, bir de ilâve yapıyor. Bk. *Histoire secrète des Mongols*, Paris, 1949, s. 123-124.

[9] Prof. A. Temir'in tercümesi, hem Haenisch ve hem de Kozin'in tercümelerinden iyidir. Bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 1948, s. 8.

3. Oğuz-Han'ın doğuşu

Oğuz-Han'ın yüzünün rengi: Yine Uygurca Oğuz destanında, Oğuz Han'ın doğuşundan söz açılırken, şöyle denir : "*Oşul ogulnıng önglügi çıragı kök erdi*". Şimdiye kadar bu metin üzerinde duranlar ve onun tercümesini yapanların hepsi, "önglügi çırağı" deyimini, "yüzü" olarak tercüme etmişlerdir [10]. Şunu unutmamalıyız ki, bu günkü türkçede "yüz" sözünün iki anlamı vardır. Birincisi her gün kullandığımız maddî yüzdür. Yerin yüzü, kumaşın yüzü, evin yüzü v.s. gibi. Bu, "ön" anlamına gelir ki, eski türkçedeki karşılığı da, "*öng*" idi. Bütün lehçelerde de böyledir [11]. Bu maddî deyim, bugünkü Türk lehçelerinde de çoğu zaman, "*öng yüz*" diye, iki aynı manada kelimeyi yanyana getirmek sureti ile kullanılmaktadır [12]. Türkçede "yüz" kelimesi insanla ilgili olunca, o zaman manevî bir değer kazanırdı. İşte yine bu manevî değerinden dolayı olsa gerektir ki, "*öng*" sözü, eski türkçede renk anlamına da gelirdi [13]. Oğuz destanında Oğuz-Han'ın yüzünden bahsedilirken, yalnızca öng sözü kullanılmamış; bilâkis, *önglügi* de denmiştir. Eğer, maddî olarak, yalnızca "yüzü" denmek istenseydi, buna karşılık *öngi (— öng-i)* demek, kâfi gelecekti. Eski türkçede önglüg şekli, yalnızca "renkli" anlamına, bir sıfat olarak kullanılmıştır. Mesela, "*Yaşıl önglüg ton*", "yeşil renkli elbise" demektir [14]. İnsan yüzü, güzelliği, çirkinliği, kötülüğü, iyiliği, hatta insanın iç âlemini yansıtan bir ayna gibidir. Meselâ türkçedeki *beniz* sözünü ele alalım ve onun ifade ettiği manaları hatırlayalım. Beniz'in eski türkçesi *mengiz* idi [15]. *Mengizlendi* demek, "benizlendi, güzelleşti" anlamına geliyordu [16]. Yani bütün bunlarla şunu söylemek istiyoruz: Eski ve yeni türkçede *öng*, "ön, cephe, yüz" demektir. Fakat *önglüg (— öng-lüg)* şekli, yalnızca renkle ilgili deyimlerde geçer. Türkçe *beniz* sözünde olduğu gibi, "renk, güzellik, çirkinlik, iyilik, kötülük" gibi bütün manevi anlamları da kapsar. Tabii olarak, gerekli ekler ilâve edilmek suretiyle bu manalar verilirdi.

[10] W. Bang-Rahmeti, Oğuz-kağan destanı, terc., s. 5; Şerbak, aynı esr., s. 22.
[11] Bk. Radlof, Wb., I, s. 1202.
[12] Örnekler için bk. aynı eser., a. yer.
[13] Kaşgarî, terc., I, s. 41.
[14] Aynı esr., a. yer.
[15] Aynı esr., I, s. 65.
[16] Aynı esr., III, s. 363.

Çırag sözüne gelince, bu da farsçadan girmiş bir söz olmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki eski türkçede *çırag* sözü, yine farsçadan türkçeye girmiş olarak, *çehre* sözü karşılığında kullanılıyordu *Çırag* sözü, "yüz" karşılığı olarak, Harezm-Şah'lar devletinden itibaren türkçeye girmiş bulunuyordu [17]. Güney Sibirya ve Altay lehçelerinde ise bu öz, *çırai, çıray* şeklinde söylenirdi [18]. Açıkcası, hangisinin kök ve asıl oldu. ğunu burada söyleyecek durumda değiliz [19].

Bu duruma göre, "*önglügi çıragı kök erdi*" cümlesini "benzi, gök renkte idi" şeklinde tercüme etmek lâzımdır. O zaman beniz sözünde, tabii olarak yüzün rengi de bahis konusu olacaktır.

Yine aynı Oğuz destanında, Oğuz Han'a zaman zaman kılavuzluk edip, yol gösteren ve Tanrı tarafından gönderilen kutsal kurt'dan söz açılırken, hep "*gök tüylü, gök yeleli*" deyimi de kullanılır. Burada kurda "*gök*" sıfatının verilmesi, onun kutsallığını ve Tanrı ile ilgisini göstermeden başka bir mana taşmıamalıdır. Sonraları bu "*gök*" sıfatı, "ihtiyarlık ve tecrübeliliğin" ifadesi ve karşılığı olarak kullanılmıştı. Mesela, "*gök sakallı*", "tecrübeli ve saygı değer bir ihtiyar" anlamına gelirdi [20]. Kanaatımızca, "gök sakallılar" aynı zamanda kutsal ve ermiş insanlardı. Mesela, Kırgız masallarında Hızır, çoğu zaman "gök sakallı" sıfatı ile vasıflandırılırdı. Birden bire Tanrı tarafından bir çocuğa ad vermek üzere gönderilen ve sonra da, âniden kaybolan ihtiyarlar da Gök sakallı idiler. Bunlar, Tanrının birer elçisi veya kendisi idiler. Bu kitabın bir çok yerlerinde böyle masal motiflerini göreceğiz. Yine Uygurca oğuz destanında, Oğuz-Han'ın ağaç koğuğundan çıkan ikinci karısının da "*közü kökten kökrek*", yani "gözleri gökten daha daha gök" idi. Gözlerin gök olması belki de bir güzellik sembolü idi. Fakat bundan sonraki bölümümüzde, kızın gözlerinin gök olmasını da kutsallığa bir işaret olarak görmüştük.

Bu eğilim, yüksek bir din sistemine, ileri bir içtimaî düzene, büyük devletler kurmuş ve bu hayatı yaşamış milletlerde görülür. Meselâ Çinliler de büyük efsane kahramanlarının yüzünü kızıl olarak hayallerinden geçirmişlerdir. Nitekim aynı Çin kaynakları, bu düşüncelerini bü-

[17] *Mukaddimat al-Adab*, II, s. 186.

[18] Radlof, a. esr., III, s. 2075.

[19] E. Korsch, *çıra/çıray* sözünü eski farsça *Çidhrahka*, yeni farsçadaki *Çihre*, yani çehre sözü ile izah etmek istemişti (Türkische Etymologien, s. 199). Belki de bu yazarın, farsça *çerag* sözünden haberi yoktur.

[20] Radlof, a. esr., II, s. 1219.

yük Türk hükümdarlarının fizyonomisini anlatırken de açığa vurmuşlardı. Meselâ Çin kaynakları Göktürk hükümdarlarının en tanınmışlarından biri olan Mo-han Kağan'ı (M. S. 553-572) anlatırken, onun da yüzünün, kıpkırmızı, kollarının çok uzun ve sırtının da kambur olduğunu söylerlerdi. Gerçekte ise, bunun böyle olup olmadığını bilmiyoruz. Bu sayılan özellikler, büyük Çin kahramanlarına has olan hususiyetlerdi. Çünkü Çinli, çok cesur bir insanı hayalinde böyle canlandırmıştı. Onun önüne geçilemezdi artık. Çinliler, Çinliyi de, yabancı kahramanları da hep öyle düşünecek ve hep öyle anlatacaklardır. Gök renginin Türklerdeki önemine, Bozkurt'u incelerken tekrar döneceğiz. Bunun için, artık bu konuda daha fazla durmıyalım. Yalnız şunu söyliyelim ki, günlük hayatta daha çok mavi rengi gösteren "*Gök*" deyimi, Türk mitolojisinde de aynı rengi göstermiyordu. Mavi rengin bir çok tonları vardır. Türkler yeşile bile gök derlerdi. Bu rengin kutsal düşüncede anlamı, daha da değişirdi. "Gök yeleli kurt" demek, masmavi yeleli bir kurt demek değildir. Bu daha çok, saçların aklığını ifade ederdi. Yine daha çok, saçlara düşen aklıkla edinilen tecrübeyi gösterirdi. Bir çok Türk lehçelerinde "Gök-Teke"nin anlamı, mavi teke demek değildir. Bu, gün görmüş, saçlarını ağartmış teke demekti [21]. Oğuz-Han ilk günden sonra, ána sütü emmemiştir. Az sonra konuşmuş ve daha sonra da yürümüşdü. O, daha doğarken Tanrı tarafından olgun ve tecrübeli doğmuştu. Yüzü, yine "Gök Tanrı" nın rengine bürünmüştü.

Oğuz-Han'ın gözlerinin "al" renkte oluşu: Oğuz - Kağan doğduğu zaman gözleri *al* imiş Bunu yalnızca Uygur harfleri ile yazılmış Oğuz destanında görüyoruz. Bu destanın almanca ve türkçe tercümelerinde,

[21] Mesela kırgız lehçesinde *kök-serkä*, "ihtiyar, yıllanmış, sürünün başında, sürüyü idare eden teke" demektir. Ayrıca yine kırgızlar, tecrübeli ve kurt sürülerinin başında giden kurtlara da, *Kök cal Kaskır*, yani, "gök yeleli kurt" derler. Bu adı, destanlarda büyük kahramanlara da sık sık verirler (Radlof, a. esr., a. yer; Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, terc., s. 498).

Çingiz-Han'ın babasının lâkabı Kıyat-Borçikın idi. Reşideddin'e göre *Borçikın*'ın anlamı, "koyu mavi gözlü" demektir (Berezin neşr., I, s. 182). Yesügey-Bahadır'ın çocuklarının, yani Çingiz-Han'ın v.s. nin de, gözleri koyu mavi (*eşhel*) ve tenleri de "sarı" renkte imiş (A. esr., II, s. 79). Biliyoruz ki, çadırın penceresinden girerek *Alan-Ko'a*'yı hâmile bırakan kutsal ruhun da gözleri mavi idi (A. esr., II, s. 14). Çingiz-Han'ın babası Yesügey'in de gözleri koyu mavi (*Şehlâ*) idi. Bunun için de ona *Borçikın* lâkabı takılmıştı. Bir insanın gözlerinin bu renkte olması, onun gelecekte büyük bir adam olacağına bir delilmiş.

"gözleri elâ idi" şeklinde tercüme edilmiştir. Gerek Bang'ın ve gerekse rahmetli Rahmetî beyin böyle bir sonuca nasıl varabildikleri, pek anlaşılamıyor. Öyle anlaşılıyor ki onları, türkçedeki *ala*, *alaca* gibi sözler böyle bir anlayışa sürüklemişlerdi. Gerçi *ala* sözü türkçede, "renkli veya çok renkli" anlamına gelirdi fakat; *al* ile aralarında çok fark vardı. *Ala-göz*, hafif açık veya mavimsi göz anlamına gelirdi. Esasen destan, bu renkleri sıralamıştır : Ağzı, ateş kızılı; gözleri ise al'dır. Bunlar, kırmızı rengin hafifleyen tonları olmalıdır. Esasen, Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde de "al renk" e rastlıyoruz.

Manas'ın doğumu anlatılırken de şöyle denir : *"Gözleri, kızıl, kızıl; yüzü de gömgök idi"*. Görülüyor ki Türk Mitolojisinin ana motifleri kolaylıkla kaybolmuyor ve daha çok sonraları, kendini başka bir destanda yeniden gösteriyordu.

Anadolu'da da bir *"gözü kanlı"* deyimi vardır. Gözü kanlı demek, hiç bir şeyden yılmayan ve cesur bir kimse demektir. Bize göre türkçe karanlık deyimleri, yine Anadolu türkçesi açıklayabilir.

Altay efsanelerinde de gözünden ateş çıkan kutsal çocuklara rastlamak mümkündür (B. S. 137).

Bununla beraber "gök göz", aynı efsanede güzelliğin de sembolü idi. Oğuz-Han gökten, bir nur içinde düşmüş olan çok güzel bir kızla evlenmiş ve ondanda üç oğlu olmuştu. Yine bir gün, avlanmak için dolaşırken, bir göl ortasındaki bir ada ya gelmiş ve orada da, bir ağaç koğuğunun ortasında çok güzel bir kızı oturur görmüştü. Yine aynı uygurca Oğuz destanı bu kızdan bahsederken, şöyle der : *"Anung közü kökten kökrek erdi :"* Yani, "onun gözü gökten daha gök" idi. Bu cümleyi, iki şekilde izah edebiliriz : Birincisi, gerçekten gözlerin gök olması bir güzellik sembolü idi. Bu sebeple de, bu cümle kızın güzelliğini tarif eden normal bir ifadedir. İkinci ihtimal de ki-biz bunu daha olağan kabul ediyoruz—, kızın Tanrı tarafından gönderilmiş olması sebebi ile, gözlerinin, Tanrının rengi olan gök renge bürünmüş olmasıdır.

Oğuz-Han'ın ağzının ateş gibi oluşu: Bu da Türk Mitolojisinin çok önemli motiflerinden biridir. Bu motife meselâ Sibirya ve Altay Türk efsanelerinde daha mübalağalı ve tam manası ile mitolojik olarak rastlıyoruz. Oğuz destanında ise, realist ve daha aklî *(rationnel)* bir yola girilmiştir. Oğuz-Han'ın *"Agızı ataş kızıl erdi"*, yani, "ağzı, ateş kızılı idi" denirken, "ateş kızılı" deyimi, ancak bir sıfat olarak kullanılmıştır. Meselâ, Sibirya efsanelerinde olduğu gibi, "ağzından ateşler çıkıyordu"

ifadesi kaybolmuş ve bir nevi akıl yoluna girilmişti. "Ateş kızılı" deyimi renk olarak, kırmızının bir nevi en koyu tonudur. Ateş, farsça bir sözdür. Bu söz bile, Uygur harfleri ile yazılan bu Oğuz destanının Batı Türklerine yakın olan bölgelerde kaleme alındığını gösteriyordu. Yoksa Çin'in hemen batısında, Kansu eyâletinde oturan Sarı-Uygurlar tarafından, böyle bir Oğuz destanının yazılmış olacağı düşünülemezdi.

Altay ve Sibirya efsanelerinde, "*gözleri ateşli ve göğsü de alev, alev yanan çocuklar*" a rastlamak mümkündür[22]. Yine bir efsanede, *Ak-Han* adlı bir Han vardır. Bu Han, bir gün, elbisesiz ve çıplak bir çocuğa rastlar, Çocuk ona yaklaşır ve "beni evlâtlık alır mısın, beni sana Tanrı gönderdi," der. Ak-Han bakar ki, *çocuğun ağzından alevler çıkıyor.* Az sonra bu alevlerin sıcaklığından bulutlar da yanmağa başlar. Ak-Han bunu görünce, korkuya kapılır ve çocuğa hiç bir cevap vermeden uzaklaşır[23]. Tabii olarak bu sahne, incelediğimiz motifin çok aşırı ve tam mitolojik bir tipidir. Diğer efsanelerde, bu motif daha hafiflemiş ve bazan da akla yakın bir hale gelmiştir. Önemli olan, Türk Mitolojisindeki ağzı ateş gibi olan çocukların varlığıdır.

4. Oğuz-Han'ın gergedan'ı öldürmesi

Uygur harfleri ile yazılmış Oğuz destanına göre, orman içinde büyük bir vahşi hayvan varmış. At sürülerini ve halkı yiyormuş. Büyük ve çok yaman bir canavar imiş. İşte Oğuz-Han giderek bu canavarı kargısıyla öldürüyor, halkı kurtarıyor. Bu canavarın adı, çoğu yerlerde *kıyand* ve bazı yerlerde de *kat* olarak yazılmıştır. Bu hayvanın adı bazı sözlüklerde, *kyat* veya *kat* olarak yazılır ve karşıt olarak da "gergedan" manası verilirdi[24]. Bu hayvanın adını *kyand* okuyanlar da vardır[25].

Fakat sözün aslı ve gergedan'ın tarihi üzerinde kimse durmamıştır. Tanınmış sinolog B. Laufer, gergedanın tarihi üzerinde çok

[22] Radlof, Proben, I, s. 15.

[23] Schiefner, *Minusinskische Heldensagen*, s. 3; Radlof, a. esr., I, s. 6.

[24] Bu konuda, herkesin dayandığı kaynak, *Çince-Uygurca sözlük*'tür (Radlof, II, s. 273).

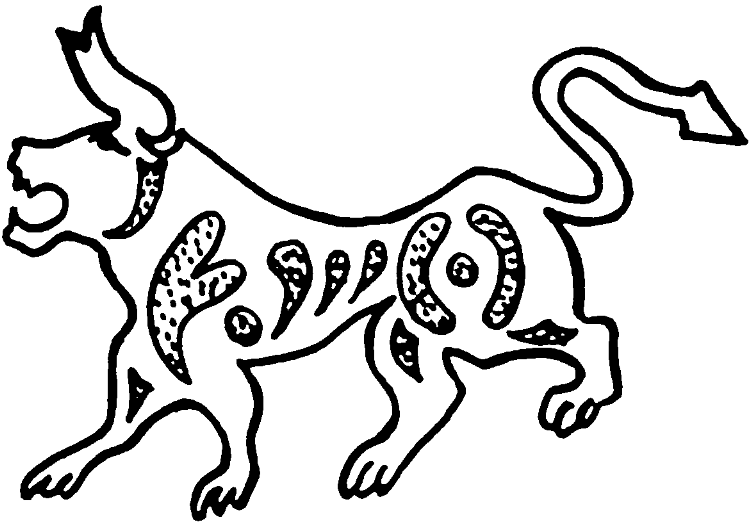
[25] Bu sözü *kyand* okuyan P. Pelliot'dur. Üstad, her zaman olduğu gibi, burada da şuurlu hareket etmiştir. Bk. Pelliot, TP, 1930, s. 264-267. Çünkü Pelliot, bu sözün sanskrit ve çince şekillerini de biliyordu. Bunun için Bang da, "filoloji vicdanıma karşı gelecek, bu şekli kabul ediyorum", demiştir (Aynı esr., s. 36).

önemli bir araştırma yapmıştır[26]. Bu sebeple, aynı konu üzerinde, uzun uzadıya duracak değiliz. Yalnız şunu söylemek lâzımdır ki, gergedan hakkındaki bilgiler, Türk halklarına genel olarak dışarıdan gelmişti. Eski İran'da herhalde gergedan vardı[27]. M. S. 746 senesinde İran'dan Çin'e bir gergedan hediye olarak gelmişti[28]. Fakat bu çağda İran'da gergedan'ın yaşamış olmasına pek ihtimal verilemez. Belki de, Hindistan'dan getirilerek Çin'e götürülmüştü. Ama hakiki gergedan'ın, o zamanki imkânlarla Çin'e nasıl götürüldüğü de üzerinde durulacak bir husustur. Öyle anlaşılıyor ki İranlılar da Çinliler gibi, gerçek gergedandan gayrı hayvanlara da bu adı veriyorlardı. Şimdiki *gergedan* sözümüz, farsça *Kerkedan*'dan gelmiştir. Fakat eski Türklere gergedan hakkındaki bilgi ve gergedan karşılığı olarak kullanılan *Kyand* sözü nereden gelmişti? Bizce bu sorunun en akla yakın cevabı, Sanskrit edebiyatını göstermek suretiyle bulunmalıdır. Sanskritçede *ganda* sözü, "gergedan" anlamına gelirdi[29]. Gergedandan söz açan İslâm bilginleri de, gergedan için aynı sözü kullanmışlardı. Fakat bu yazarlar tarafından gergedan, genel olarak tek boynuzlu bir yaban öküzüne benzetilirdi. Uygur harfleri ile yazılan Oğuz Destanının başında da, yaban öküzüne benzer bir resim görüyoruz. Moğolcada da, bir nevi yaban öküzü ile gergedan sözü birbirine karıştırılmıştır[30].

Öyle anlaşılıyor ki türkçedeki gergedan karşılığı olarak söylenen *Kyand*, *kyat*, *kat* sözleri, sanskritçe *ganda* sözünden bozulmuş olarak geliyordu. Yine aynı Oğuz destanının içinde, gergedan sözünün yanına geyiğe benzeyen bir hayvan resmi de yapılmıştır. Çinlilerin de *Kilin* dedikleri bu tek boynuzlu geyik veya gazele, yine Çinliler bir gergedan gözü ile bakmışlardır[31]. Uygur metinlerinde de *Kilen*, *Kelen* gergedan anla-

[26] Bu meselenin münakaşası için bk. B. Laufer, *Chinese clay figures*, s. 89.
[27] Laufer, a. esr., a. yer.
[28] E. Chavannes, TP, 1904, s. 76.
[29] Bk. Laufer, a. esr., s. 117. El-Biruni gergedana, sanskrit adı ile *ganda* der ve bu hayvanın tek boynuzlu yaban öküzüne benzediğini de ilâve eder (E. Sachau, *Alberuni's India*, I, s. 203).
[30] Mesela "Beş dilli çince sözlük" de, gergedan'ın karşılığı olarak *Bamın* sözü kullanılmıştır. Halbuki Marco Polo, *beyamini* sözünü, bir nevi yaban öküzü *(Bos gavaeus)* karşılığı olarak göstermişti. Bu meselelerin münakaşası için bk. Laufer, aynı esr., s. 79.
[31] Bk. Laufer, aynı esr., s. 114.

mına kullanılmıştır[32]. Bu da gösteriyor ki, Türkler gergedanı, gerçek anlamı ile tanımıyorlardı. Bu sebeple resmini çizerken de, bir çok yanlışlıklara düşüyorlardı. Fakat bu yanlışlıkları da, yine dıştan gelen tesirlere ve okuduklarına göre yapıyorlardı. Bunu, bir karışıklık ve bilgisizlik olarak kabul etmemeliyiz.

Şekil 26 : Altay 2. Pazırık kurganında bulunmuş, kutsal bir boğa.

5. Türklerin kozmogonik inanışları ve Oğuz-Han'ın iki Hatunla evlenmesi :

"*Oğuz Destanı, Dünya Mitolojisinin en güzeli ve fikir bakımından da en kıymetlisidir.*" Bu bir gerçektir. Oğuzlar, yani Batı Türkleri, yerin ve göğün bütün kuvvetlerini ve unsurlarını kendilerden toplayarak meydana gelmişlerdi. Türk milletini meydana getiren şeyler, yer *(mierocosmos)* ve gök *(macro-cosmos)*'ün hem kutsal ve hem de maddî varlıkları idiler. *Oğuz-Han*, bir insanoğludur. Kendisi bir *erkek* unsurdur. Yer ve gök'ün kutsal ruhları ise *dişidir*. Göktürklerde de insan *erkek*, kurt ise *dişi* idi. Gerçi Türk Mitolojisinin ana pirensipleri değişmiş değildi. Fakat daha büyük bir ilerleme ve hamle vardı. Burada kurt veya herhangi bir dişi hayvan ortadan kalkmış, onun yerine güzel bir kız oturmuştu.

[32] *Türkische Turfan Texte*, s. 19, n. 32.

Oğuz-Han avlanırken, gökten güzel bir kız düşmüştü. Kız, parlak bir nur ışığı içindeydi. Başında da *Kutup yıldızı* gibi parlak bir şey parlıyordu. Kutsal ruhların ve hatta peygamberlerin bir ışık hâle'si içinde görünme hali yalnızca Budizm dinine, Hıristiyanlığa veya Müslümanlığa mahsus bir şey değildi. Bu güzel efsane parçasında da görülüyor ki hâle, Türklerde de vardı. Kurt da, Çingiz-Han'ın atalarını hâmile bırakan köpeğe benzer şeyler de, hep hâle içinde görünmüşlerdi. Hâle, yani türkçe *ağıl*, göğün, güneşin ve ışıklı dünyanın bir sembolüdür. Kızın başında parlayan şey de, yine destanın dediği gibi, Kutup yıldızına benzeyen bir yıldızdan başka bir şey değildi. Ateş, gök ile ışıklı dünyanın ve nihayet güneşin bir sembolüdür. *Gün*, *Ay* ve *Yıldız-Han*'lar bu kızdan doğuyor ve Göğün üç unsuru, bu suretle bu kızdan doğan çocuklarla tamamlanmış oluyordu.

Yine Oğuz-Han bir gün avlanırken, bir suya ve suyun ortasında da bir adacığa rastlıyor. Bu adacığın ortasında bulunan bir *ağaç koğuğunda*, ikinci karısını oturur görüyor. Bu kızın, artık diğeri gibi ne nurları ve ne de ışıkları vardır. Çünkü onu veren veya gönderen, eski Türklerin *Yer-Su* dedikleri kutsal ruhları idi. Destan, yalnızca onun bir özelliğini sayıyor. O da gözlerinin gök oluşudur. Bu özellikle, Yer-Su Tanrılarından gelen kıza da sembolik bir ifade verilmiştir. Çünkü *gök rengi* Tanrının bir sembolüdür. Bu kız da, *Gök, Dağ* ve *Deniz-Han'ları* doğurmuş ve dünyanın kuvvetleri de bir araya gelmiş oluyordu. Bu suretle Oğuz ve Türk milletinin oluşu, kâinatın *(Universe)* bünyesine, yapısına ve hatta oluşuna uygulanmış ve intibak ettirilmiş bulunuyordu.

Gök'ün, dünya'nın bir parçası olarak sayılması meselesi: Oğuz Destanında, açık olarak görülüyor ki gökten düşen kızdan, *Gün*, *Ay* ve *Yıldız-Han*'lar doğmuştur. *Gök-Han* ise, ağaç koğuğundan gelen, yani kutsal Yer-Su Ruhlarının gönderdiği kızdan olmuştur. Burada, Türk düşünce düzeninin çok önemli bir meselesi ortaya çıkmaktadır. Kâinatın (Universe) oluşu ile ilgili inançların tümüne *Kozmogoni (Cosmogony)* denir. Dünya da dahil, bütün kâinat ise, ilmî deyimle Kosmos *(Cosmos)* diye adlandırılır. İki türlü kosmos vardır: Büyük-Kosmos *(Macrocosmos)*, bütün kâinat ve bilhassa uzaydır. Küçük-Kosmos *(Microcosmos)* ise, daha ziyade, dünya ve yer yüzüdür. Görülüyor ki, *Türk Kozmolojisi*'nde, diğer kültür sahibi milletlerin kozmolojisine nazaran bir ayrılık vardır. Türklerde, gökde, dünyanın bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu bakımdan, bu düşünce tarzı çok önemlidir ve

kitabımızın diğer bölümlerinde bu pirensip, bir çok meseleleri açıklarken çok işimize yarayacaktır.

Kızın ada da ve ağaç koğuğunda bulunması: Bildiğimiz üzere, göl ve nehir kavşaklarındaki adacıklar, Türk Mitolojisinin çok önemli bir motifidir. Yine Oğuz destanındaki Kıpçak'ı annesi, nehir ortasında bulunan bir adacık içinde ve yine bir ağaç koğuğunda doğurmuştu. Uygurların menşe efsanesinde de Uygurların atası olan beş pirens, yine iki nehir kavşağının ortasında bulunan bir adacıktaki kayın ağacından doğmuşlardı. Macar'ların ataları da, geyiği takip ederek bir denizi geçmiş ve bu denizin ortasındaki bataklık gibi bir yerde türemişlerdi. Bu, "*Kutsal adaları*", Altay ve Sibirya efsanelerinde de bol bol bulmak mümkündür. Kutsal kayın ağacını ise, Uygurların menşe efsanesi ile ilgili bölümümüzdeki, "*Hayat ağacı*" konusunu incelerken değerlendirmeğe çalışacağız.

Yer ve Gök'ün kızları ile evlenen Şamanlar: Şaman'ların çoğu zaman iki karıları vardı. Bazı bölgelerde, bu kadınlardan biri "*Gök'ün kızı*", diğeri de "*Su'yun kızı*" idi [33]. Bilhassa son zamanlarda toplanan, Güney Uryanhay bölgesindeki halkların menşe efsanesi, Türk Mitolojisi bakımından büyük bir önem taşır [34]. Bu efsaneye göre, bu bölge halkının atası, *Bo-Han* adlı birisiydi. O da Oğuz-Han gibi bir çok akınlar yapmıştır. Onun karılarından biri, yine nur içinde bir dağ üstüne düşmüştü. Bu kız, *Hormuzta-Tengri*'nin kızı idi. Türklerin yaratılış efsanelerinde de gördüğümüz gibi, Hormuzda, yani *Hürmüz*, göklerin ve aydınlık dünyaların hâkimi olan ve insanlara iyilik getiren büyük Tanrı idi. Yine aynı *Bo-Han*'ın ikinci karısı da, yer yüzünde bulunan bir kadındı. Fakat bu kadının, yerle ilgili bir özelliği olmasına rağmen, kötülük vasıfları yoktu. İşte Bo-Han'ın, bu iki kadından türeyen nesilleri, bu bölge halkını meydana getiriyorlardı. Yine bu bölge halkına göre Bo-Han büyük bir Şamandı.

Tabii olarak Oğuz Destanındaki bu güzel kompozisyonu ve insani düşünceyi, Şamanizmin çok geri ve iptidai inanışları ile mukayese edemeyiz. Burada bu örnekleri vermemizin sebebi, Oğuz Destanımızın köksüz ve temelsiz olmadığını ve eski dinsel inançların süzüle süzüle, insanlık ve Türk dehasından geçerek bu hale geldiğini göstermek içindir.

[33] L. Ya. Şternberg, *Pervobıtnaya religiya*, Leningrad, 1936, s. 156.
[34] S. P. Tolstov, *Drevniy Horezm*, Moskova, 1948, s. 296; Şerbak, a. esr., s. 90.

Yay ve temsil ettiği "Gök kubbesi": Oğuz-Han'ın, çocuklarının bulduğu "Altın yayı", *Gün, Ay ve Yıldız-Han*'lara vermesi de, üzerinde durulması gereken çok önemli bir noktadır. Yay, gök yuvarlağını temsil eden bir sembol idi. Kırgız'ların menşe efsanesinde de yay, güneş ışığı ile ilgilendirilmiştir. Bu efsaneye göre Kırgızların en âsil soylarından gelen Han oğulları, yaylarını güneş ışığına doğru attıkları zaman, güneş ışığı onların yaylarını tutardı [35]. Yine aynı nesilden gelen *Altın-Bel* Han'ın kız torunu da güneş ışığına çıkınca, hemen gebe kalmıştı. Görülüyor ki güneş ve—yay ile ilgili inanışlar, böylece devam edegelmişlerdi [36].

Oğuz-Han'ın veziri *Ulug-Türük*'ün gördüğü rüyaya göre altın bir yay, gün doğusundan, gün batısına kadar uzanmış idi. Yani bu suretle, yayın kavsi, göğün kavsini baştanbaşa tamamlamış oluyordu. Üç gümüş ok da, yaydan atılmış olarak kuzeye doğru gidiyormuş. Tabii olarak, bu okları kimin attığı belli değildi. Herhalde bu, bir kişi işi olmaktan ziyade, bir Tanrı atışı idi. Altay ve Sibirya efsanelerinde de, göğe atılıp da Tanrılara giden oklardan haberimiz vardır. Meselâ bunlardan birini burada kısa olarak özetliyelim :

"*Bilinmeyen bir yönden atılan bir ok, Kan-Kaygalak adlı bir genci deler ve kayalıklara saplanır. Çocuk düşünür ki, "Bu dünyada beni ne bir tanıyan ve ne de yakın bir akrabam vardır. Böyle olduğu halde, bu oku bana kim atabilir!" Böyle düşünürken, bakar ki, okun ucunda yazılmış bir mektup duruyor. Hemen mektubu açar ve okur. Mektubda şöyle yazılıyormuş : "Ben Kaday ülkesinde yaşayan, kula atlı Çes-Mökö'yüm... Benim attığım oku, sakın tutayım, alayım demeyin. Ok yoluna devam etsin ve ta gök atlı, Akırang-Taş'a kadar gitsin... Çocuk mektubu okuduktan sonra da bakar ki, ok yine yoluna devam edip gidiyor* [37]...".

Bu masalda da görülebileceği üzere, Altay ve Sibirya Mitolojisinde, kayalara saplanıp ve yine kurtularak, yollarına devam oklar mevcuttu.

Gökden inen kızdan doğan çocukların daha soylu sayılması: *Gün, Ay ve Yıldız-Han'lar*, büyük kardeşlerdir ve devlet içinde de önemleri büyüktür. Şüphesiz ki bunların bu önemi, yalnızca büyük çocuk olduklarından dolayı değil; aynı zamanda gökten nurlar içinde düşen ve Gök-

[35] Radlof, *Proben*, III, s. 82-89.
[36] Aynı esr., a. yer.
[37] Radlof, *Sibirya'dan*, A. Temir terc., I, s. 395.

Tanrı'nın kızı olan Hatun'dan doğmuş olmalarından ileri geliyordu. Bu sebeple Oğuz-Han, bu oğullarına : "Yay gibi siz de, okları göğe kadar atın!" Demişti.

Üç-ok'lar, yani *Gök*, *Dağ ve Deniz-Han*'lar ve onların oğulları ise, bu kutsal altın yayla atılan gümüş oklar idiler. Bu suretle oklar, yayın verdiği hizmeti yerine getiriyorlardı. Amacı belirten ve onları göreve gönderen yay, yani Boz-Ok'lar idiler. Bunun içindir ki, Ebülgazi Bahadır Han : "Ok elçi demektir, Üç-ok boyları da, hükûmdarın birer elçileri idiler", diye bir açıklamada bulunmaktadır. Eski Türk devletlerinde, okla haber gönderilirdi. Aynı zamanda tâbi devletlere, onların tâbiiyetlerini tanımanın bir alâmeti olarak okların gönderildiğini de biliyoruz [38]. Türkiyemizde bu konu üzerinde çok durulmuştur. Bu sebeple aynı meseleleri, burada yeniden inceliyecek değiliz.

Bilhassa Batı Sibirya Şamanizmine göre gök gürültüsü, kutsal ve kahraman bir kişi idi. Gökte zaman zaman görünen "alâim-i sema" bu bahadırın yayı ve yıldırım da onun okları idi [39]. Bu konuya, Türk kozmogonisi ile ilgili bölümümüzde, yeniden döneceğiz.

6. Oğuz - Han'ın babasını öldürmesi :

Çin kaynakları, Büyük Hun Devletini anlatmağa başlar başlamaz, Ortaasya'da bir baba ve oğul mücadelesini, efsane ağzı ile anlatmağa başlarlar. Bir çok tarihçiler ve sinologlar, bunu olmuş bir olay gibi kabul etmiş ve kitaplarına da öyle almışlardı. Halbuki Çin tarihlerinin gerçek, olaylarla efsaneleri anlattıkları zaman kullandıkları birer özel üslûpları vardır. Büyük Hun Devletinin kuruluşu ile, eski Çin zihniyetini alt üst edecek ve Ortaasya'da Çin'i daima tehdidi altında tutacak bir birlik ve kuvvet meydana geliyordu. Bu sebeple Çinliler, bu yeni devlet üzerinde durmuşlar ve kuruluşu ile ilgili yarı efsane halindeki olayları da, büyük bir dikkat ve hatta heyecan ile anlatmışlardı. M. Ö. 204 de Mao-tun adlı büyük bir bahadır çıkıyor ve bütün Ortaasya'da ki "*eli yay tutabilen*", birbirine akraba kavimleri bir araya getiriyordu. Bu sebeple de, Çin tarihlerinde onun hakkında bazı bilgiler vermek gerekiyordu. Halbuki Mao-tun (Mete)'nin bu gençlik

[38] Bk. O. Turan, *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul, 1969, I, s. 97.

[39] Bu konu için bk. Martti Räsänen, *Regenbogen-Himmelsbrücke*, Studia Orientalia, Helsinki, 1950, s. 11 v.d.

çağlarında, Kuzeydeki bu bölgeler ve kavimler hakkında bilgiler çok azdı. Büyük Hun devleti büyük bir tehlike olunca ve Çin'i tehdidi altında tutmağa başlayınca, Çinliler gözlerini onlara doğru çevirmiş ve bu kavimler hakkında gerçek bilgiler edinmeğe başlamışlardı. Bu sebeple, Mao-tun (Mete)'nin bu gençlik çağlarına ait bilgiler, ağızdan ağıza ve nesillerden nesillere geçen rivayetlerden başka bir şey olmasa gerekti.

Çinlilerin bu çağda bildikleri, kuzeyde *Hun* (Hsiung-nu), *Tung-hu* (Tunguz?) ve *Yüe-çi* adlı üç kuvvetli toplumun var olduğudur. Bunların içlerinden biri olan Hun'lardan Mao-tun adlı büyük bir hükûmdar çıkacak, M. Ö. 174 senesine kadar yaşayarak, bütün Ortaasya'yı egemenliği altına alacak ve Çin için de büyük bir tehlike olacaktı. Mao-tun'un babası da, T'ou-man *(Tuman)* adlı bir kabile reisi idi. İşte gerçek olarak bilinen, bunlardan ibarettir. Mao-tun (Mete)'nin hayatı ise, bir efsaneden ibaretti. Öyle bir efsane ki, belki de Mete'den, binlerce sene daha önce söylenen ve sonra da Mete'ye uygulanan bir efsane. Bu efsaneyi, kitabımızın başlangıç bölümlerinde inceledik. (Bk. S.10.). Bu sebeple aynı konuya, burada yeniden dönecek değiliz. Mete'nin de, Oğuz-Han'ın da babasını öldürme hikâyesi, "*Kıral Ödip*" efsanesi gibi, insanlığın bir ruh hâlinden ve şuur dışına çıkamayan; şuur altında kalıp da efsanelere akseden hislerden başka bir şey değildir. Bu konular üzerinde, kitabın başlangıcında durmuştuk.

7. Türk Mitolojisinde çabuk olgunlaşan çocuklar

Oğuz-Han'ın çabuk konuşması ve yürümesi: Bu da Türk Mitolojisinin en önemli olaylarından biridir. Altay ve Sibirya efsanelerinin hemen çoğunda, bunlara rastlamak mümkündür. Manas destanında da, Manas'ın henüz daha beşikte iken, nasıl doğrulduğunu ve İslâm ülkelerini nasıl zaptedeceğini, bunun üzerine de babasının nasıl şaşırarak vezirini çağırdığını, yine bu kitabda okuyacağız. Bu efsane motifi ile bazı örnekleri de aşağıda özet olarak vermeği faydalı buluyoruz. Meselâ, Manas'ın oğlu Semetey'in adamlarında *Kan-Çora* ile *Kül-Çora*, 6 günde "anne" demişler ve 8 inci günde de "baba" deyip babalarını çağırmışlardı. Hemen kalkmış, ağaçdan yay ve kamıştan da ok yaparak avlanmağa başlamışlardı[40].

[40] Radlof, *Proben*, V, s. 319.

2. FARSÇA OĞUZ DESTANLARI

1. Oğuz-Han'ın doğuşu ve gençliği

(TERCÜMELER VE SEÇME PARÇALAR)

Türklerin ilk ataları

"İslâm tarihlerinde yazılmıştır. İsrail oğullarının tarihlerinde de yazılmıştır. Nuh Peygamber Aleyhisselâm, yer yüzünü güneyden kuzeye doğru, üç bölüme ayırmıştı".

"Birinci bölümü kendi oğullarından *Ham*'a vermişti. Hamı, Sudan'ın babasıdır. Ortadaki kısmı, yine kendi oğlu olan *Sam*'a bağışlamıştı. Sam da, Araplarla Farsların babasıdır".

Nuh Peygamber dünyanın üçüncü bölümünü ise, oğullarından Yafes'e vermiştir. Bu ülkeleri oğlu Yafes'e verdiği için, bu oğlunu da dünyanın doğu taraflarına göndermişti. Türkler Yafes'e, *Ebülce (?)-Han*[1] derler. Türkler Yafes'e böyle derler ama; onun Nuh Peygamberin bir oğlu olduğunu da bilmezler. Bununla beraber bu Türk Han'ının Yafes'le aynı çağda yaşadığını ve onunla akraba olduğunu bilirler. Moğolların hepsi, Türk kabileleri ve bütün göçebeler onun neslinden gelirler".

BULCA-HAN

Türklerin ilk atası Bulca-Han : Sonradan düzülen bir çok soy kütükleri, Peygamberler tarihine göre, Nuh Peygambere bağlanmışlardır. İslâm dinini kabul eden Türklerin böyle yeni şecereler kurmaları normal kabul edilmelidir. Çingiz-Han çağıneda, *Çingiz-Han* ve oğulları da, kendi sarayları ve hanedanları içinde yeni bir soy kütüğü kabul etmişler ve kendilerini de Türklerin atalarına bağlamışlardır. Belki de bu inanış ve mitoloji, çok eski çağlardan beri Moğollar içinde yaşıyordu. İptidaî bir hayatdan kurtulup, büyük bir imparatorluk kuran Moğolların, eskidenberi şerefli ve büyük bir tarihe sahip olan ve kendi devletlerinde de büyük bir nüfuz ve itibar içinde yaşayan Türklerle bir yakınlık görüp, soy kütüklerini onlara bağlamak istemiş olmaları da çok muhtemeldir. *Sino-Turcica* adlı eserimizde de gösterdiğimiz gibi, Çingiz'e ve oğullarına insanlık ve bilgi, hep Türkler vasıtası ile öğretilmişti.

Bu sebeple, Çingiz-Han çağında yazılan Oğuz destanları, Peygamberler tarihine pek itibar etmemişler ve kendilerinin menşelerini, ilk-ata *Bulca-Han* ile başlatmışlardı. Bununla beraber, ne de olsa İslâmiyetin tesiri altında olan yazarlar, *Bulca-Han*'ın *Nuh*'un oğlu *Yafes* olduğunu da söylemeyi ihmal etmemişlerdi. Fakat sonraki destanlar, meselâ Ebülgazi Bahadır Han. Türklerin soy kütüğüne Yafes ile başlamış ve Bulca-Han'ı da onun soylarına bağlamıştı.

Bulca-Han'ın adı kaynaklarda çok değişik olarak yazılır. Fakat kaynakların genel

[1] Girişte, bu adın türlü yazılışları üzerinde durmuş ve en doğru şeklinin "Bulca" olması sonuncuna varmıştık.

olarak birleştiği yazış şekli *(orthographie)*, *Bulca* ve *Abulca* (veya *Ebülce*) formu üzerinde birleşir[2]. Bunu Olca okuyanlar da olmuştur. Bilhassa Moğol tesirinin çoğaldığı Hafız-Abru nüshalarında, tam belirli olmamakla beraber, *Olca/Olcai* okunabilecek yazılışlara rastlıyabiliyoruz[3]. *Olca* sözü, moğolcada "ganimet, savaş alıntısı" mânâsına gelir. Bu söz, moğolca *ol-*, "bulmak, sahip olmak" fiil kökünden türemiştir. Moğolca metinlerden anladığımıza göre bu deyim başlangıçta, öldürüp yok edip malını alma ve bu yolla ganimete sahip olma anlamına gelmiyordu. İlk zamanlarda bu sözün daha ziyade manevî, dinî ve oldukça da insanî bir mânâsı vardı. Meselâ sonradan evlât edinilen bir çocuğu bulma ve bu çocuk, bir *olca/olcay*'dı. Bu, bir "kısmet," Tanrı tarafından gönderilmiş ve verilmiş bir hediyedir. Bu sebeple bir hükûmdar adı olan *Olcaitu (Olcaytu)*, "*Olcaylı*," yani "kısmetli" mânâsına gelirdi.

Moğolcadaki *ol-*, fiil kökünün türkçedeki karşılığı *bul-* (= bulmak) dır. Moğolca *Olca* ve türkçe *Bulca*, aynı anlamları ifade ederler ve aynı gramer türeyişlerinden meydana gelmişlerdir[4]. Bununla beraber *Olca* sözü türkçede de vardır. Aklı başında filologlar, hemen meseleyi basite bağlayıp, "bu söz, mogolcadan türkçeye geçmiştir," diye kolay bir sonuca varamamışlardır[5]. Eski türkçede *bolmak* (> *olmak*) örnekleri, bilhassa Bang gibi filologları kesin sonunçlara götürmekten alıkoymuştur. Türkçe ve moğolcada müşterek olan "*-ca*, - ça" ekinin fonksiyonu da henüz daha tam olarak belirtilememiştir[6].

Bulca, mitolojik bir sözdür. Mitolojik sözler, o dillerin birer fosilleridir. Bu sebeple Avrupa'da, mitolojilerde geçen deyimler ve adlar, mukayeseli dil tetkikleri bakımından büyük faydalar sağlamışlardır. Bizim Altay dillerinin araştırma durumu

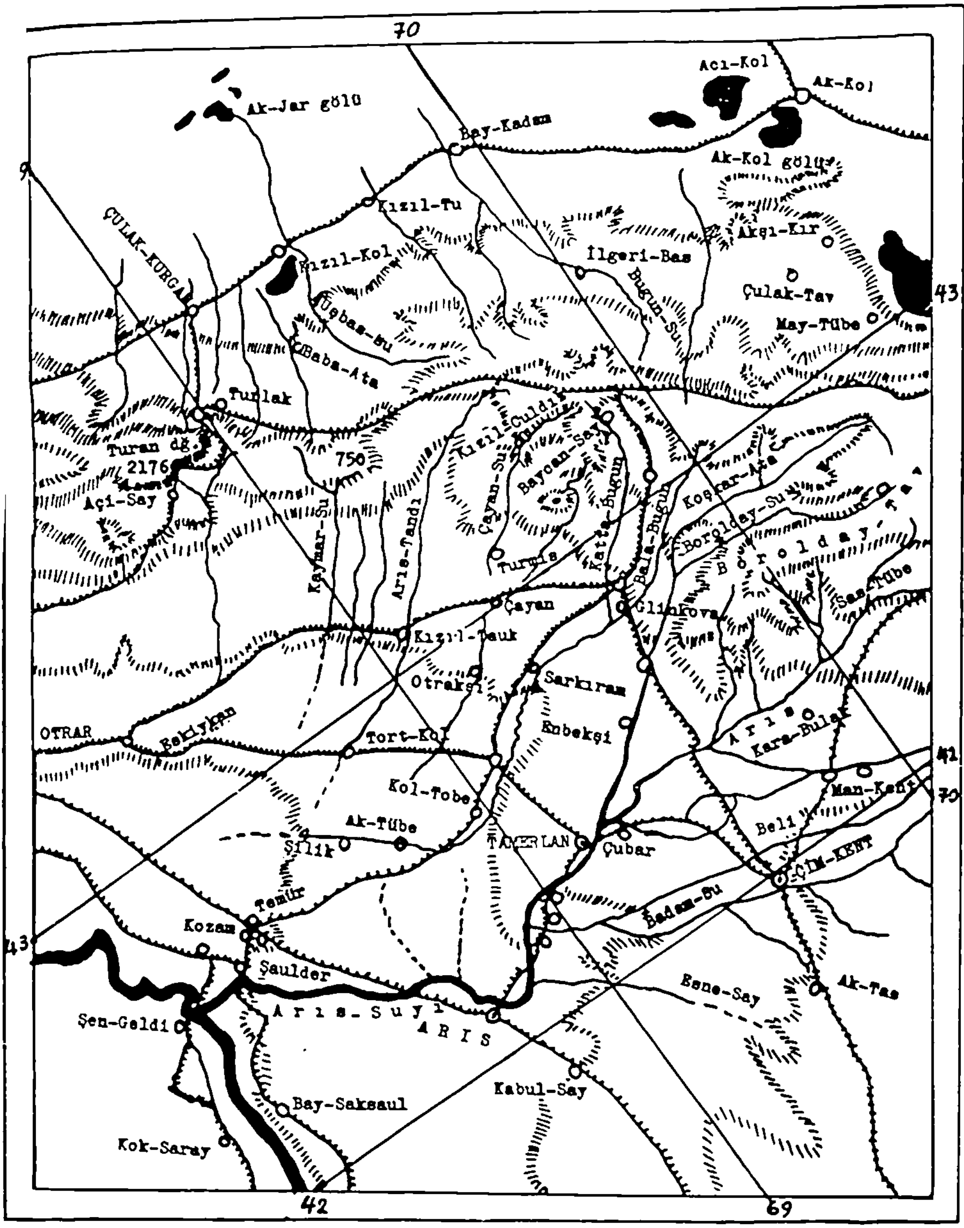
[2] Topkapı, Revan, Nr. 1518 —ki, bu nüsha Reşideddin'in en eski yazmasıdır— *Bulca* بولجه yazar (S. 10). Ayasofya ve Bağdad gibi eski arapça nüshalarda da böyle yazılmıştır. Yine Reşideddin'in Tpk., Haz., Nr. 1653'tdeki nüshasının başlangıcında açık olarak اولجاى *Olcay* yazılır (yap. 375 b). Fakat bu yazılış şekli, aynı kişinin ikinci defa adı geçtiğinde, aynı (orthographie) ve üslûb ile yazılmamıştır. Bk. F. Sümer, D. T. C. Fak. Dergisi, 1959, s. 369, n. 3. Berezin nüshası gibi geç zamanlarda bu ad ابولجه *Abulca/Ebülce* şekline girmiştir.

[3] Bk. F. Sümer, a. yer.

[4] Bu mesele için bk. Pelliot, Horde d'Or, s. 21-24. Bilindiği üzere Çingiz-Han'ın büyük oğlu *Cöçi*'nin annesi *Börtä*'yi Merkit'ler esir almış ve Cöçi, Merkitler arasında doğmuştu. Bu sebeple Cöçi, beşiği ile birlikte Merkitler arasında bulununca, bu da bir *olca* kabul edilmiş ve *Coçin*, "misafir" adı verilmişti. Bundan dolayı diğer kardeşleri zaman zaman onu çekememişlerdi. Bu mesele için ayrıca bk. Journ. Asiatique, 1851, s. 108). Olcaytu'nun ikinci okunuş şekli de *Ölcäitü*'dür. Ölcäi, "bahtıyarlık, ikbal ve saadet" manasına gelir. Hambis (T'oung-pao, 1945, s. 91-92) ve Pelliot *(Horde d'or*, s. 67; *Gengis-Khan*, s. 199) böyle okumuşlardır. Bunları söylemekten maksadımız, düşüncemizi ileri sürerken, değişik fikirleri de göz önünde tuttuğumuzu göstermek içindir. Moğolca *ol-*, ve türkçe *bul-* köklerini ilk defa mukayese eden, üstad Pelliot'dur *(Horde d'or*, s. 24*)*.

[5] Bu mesele için bk. W. Bang, *Vom köktürkischen zum osmanischen*, IV, s. 15.

[6] Bu ek hakkında Ramstedt ve diğer altaistlerin de fikri henüz daha iyice belirli bir hâle gelmemiştir. Bk. Zeynep Korkmaz, D.T.C. Fak. Dergisi, XVII, s. 339.

Harita 2 : Doğu kara - Tav.

henüz başlangıç noktasındadır. Bu sebeple bu fosil sözler üzerinde, hemen kesin bir sonuca gitme daima tehlikeli bir hareket olabilir.

Görüşümüze göre, bazı kaynaklarda *Abulca/Ebülce* diye geçen bu şekil, daha ziyade arapçanın veya İslâmî kültür dillerinin tesirleri altında meydana gelmiş olabilir.

DİĞER SOYKÜTÜKLERİ

Ebülgazi Bahadır Han, Timur hakkında yazılmış bazı tarihlerin tesiri altında kalarak bazı yeni soy kütükleri meydana getirmiştir. Bu gidiş, daha ziyade Ortaasya'da kurulan yeni devletlerin, kendilerini Çingiz-Han ve soyuna bağlama arzusundan ileri gelmiştir. Bütün bu arzularına rağmen, Çingiz-Han'ı, Ortaasya'nın en köklü mitolojisi ve en ünlü atası olan *Oğuz-Han*'a [7] bağlamakdan da geri duramamışlardı. Bu, daha doğrusu uydurma şecerelerin, yerli ve köklü mitolojiye baş eğmesinden başka bir şey değildir. Ebülgazi, *Bulca-Han*'ın iki oğlu olduğunu söyler : Bunlar, *Moğol* ve *Tatar* adlı iki çocuktur. Moğol, daha ziyade Türklerin ve Çingiz hanedanı'nın atası; Tatar ise, gerçek Moğolların ceddidir. Daha doğrusu Çingiz Moğolları, kendilerini diğer Moğollardan ayırmış ve Türklere yakınlaşmışlardır. Bundan sonra da şöyle bir soykütüğü sırası takip edilmiştir : 1. *Mogol*, 2. *Kara-Han*, 3. *Oğuz-Han*, 4. *Kün-Han*, 5. *Ay-Han*, 6. *Yulduz (Yıldız)-Han*, 7. *Mengli-Han*, 8. *Tenggiz-Han*, 9. *İl-Han*, 10. *Kıyan* ve *Negüs*'ler. *Mogol*'u sayarsak onuncu, saymazsak dokuzuncu göbekde, Çingiz-Han'ın ataları olan *Kıyan* ve *Negüs* boylarına gelinir. Artık bunlardan sonra Ergenekon'a hapsolma olayı başlar. "Dokuz - Soy" hem Türk ve hem de Moğollarca önemlidir. Fakat "On-Soy" un da Türk mitolojisinde yeri vardır.

Tatar-Han'ın ise "Sekiz-Soy" u vardır. Doğu-Moğollarının kabile teşkilâtında da sekiz sayısı önemlidir. Meselâ Doğu-Moğollarının en önemli bölümü olan Kitan'ların çoğu zaman "Sekiz-Boy" ları vardı [8]. Göktürk harfleri ile yazılmış Uygur yazıtlarındaki *Sekiz-Oğuz* tabirini de unutmayalım [9]. *Sekiz-Oğuz*'lar doğudaki Moğol kabileleri olabilirler. Burada *Oğuz* deyimi, yalnızca Oğuz kavimlerini gösteren etnik bir ad değildir. *Oguş*, *Ogus*, boy anlamına kullanılmış umumî bir deyimdir. Tatar'dan türeyen hanların soy kütüğü de şöyledir : 1. *Tatar*, 2. *Buka-Han*, 3. *Altınca* veya *Elince-Han*, 4. *Atlı* (Adlı)-*Han*, 5. *Atsız* (Adsız)-*Han*, 6. *Ordu-Han*, 7. *Baidu* (Baydu)-*Han*, 8. *Sewinç* (Sevinç)-*Han*. Görülüyor ki Baydu hariç, adların hepsi de türkçedir.

Bulca-Han ile *Moğol- ve Tatar-Han*'lar arasına da, bazı yeni soylar konmuştur. *Nuh* ve *Yafes* soyunu ayrı bir bölümde ele alacağız. Timur çağı tarihçilerine ve Ebülgazi'ye göre bu yeni soykütüğü de şöyle kurulmuştur :

[7] Türlü kaynaklardaki bu şecereler için bk. H. G. Raverty, *On the Turks, Tartars and Mughals*, Trudı Tretyago Mejdunarodnago syezda Orientalistov..., Spb. - Leiden, 1879, s. 71-124. Raverty, İslâm kaynaklarındaki bu uydurma şecereleri münakaşa etmiştir.

[8] Kitan'ların "Sekiz" boyu ve "Sekiz" rakamı ile ilgili diğer içtimâi teşkilâtları için bk. K. Wittfogel, *History of Chinese Society, Liao*, Philadelphia, 1949, s. 41, 46, 47, 81, 84 n., v.s.

[9] *Sekiz-Oğuz*'lar ikinci Uygur Kağan'ı Mo-Yen Ch'u (Bayan-Çur) Kağan'ın diktirdiği ve ilim âleminde *Şine-Usu* yazıtı diye anılan yazıtta geçer.

1. *Yafes*, 2. *Türk*, 3. *Tutuk*, 4. *Bulca* (veya *Abulca*)-*Han* [10], 5. *Dib-Yabgu*, 6. *Kök* (veya *Kuyuk*)-*Han* [11], 7. *Alınca-Han* [12].

Burada da görülüyor ki, "Yedi-Soy" pirensibi, soykütüğünün kurulmasında bir rol oynamıştır. Şunu unutmamalıyız ki, bizim kitabımız bir tarih eseri değil; Türk mitolojisinin incelenmesi ile ilgilidir. Mitoloji, din ile adet ve an'anelerin yansıdığı bir ayna gibidir. Yoksa, Bulca-Han tarihde yaşadı mı, yaşamadı mı diye fikir yürütmeğe kalkarsak, o zaman yolumuzdan sapmış oluruz. Zaten bir Han eğer tarihde yaşamış ise, onun bayatı mitoloji incelemelerinden kendiliğinden çıkmış olur. Bu kitapta çok yerlerde bahsettiğimiz gibi, "yedi" sayısı Batı Türklerinde ve Şamanizm'de çok önemli bir rakamdı.

Türkmen şecerelerinde ise Bulca-Han ve oğlu Dib-Yabgu'dan sonra, Oğuz-Han ve nesilleri gelir.

[10] *Dib-Yabgu*'nun babası olduğuna göre bu adın *Bulca-Han* olması lâzımdır. Ebülgazi ایلجه *İlce (?)-Han* şeklinde yazmıştır (Kononov neşr., s. 11). Kononov ise bu adı *Amulca-Han* şeklinde düzeltmiştir (*Şecere-i Terâkime*, s. 76, n. 26). Kononov'un bu düzeltmeği neye göre yaptığı pek anlaşılmıyor. Gerçi Türkçede *amul* sözü, "sakin, rahat" anlamına gelir (Kaşgari, terc., I, s. 74). Moğol çağında *Amäl* şeklinde kişi adlarına da rastlıyoruz (*Moğ. Gizli Tarihi*, A. Temir terc., s. 98). Bu adı Haenisch, kişi adı; Pelliot ve Kozin ise yer adı olarak kabul etmişlerdir (Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 208). Shiratori, bunu *Emel* şeklinde okumuştur. Yalnız bu adı, *Moğ. Gizli Tarihi*, 278'deki *Amal* ile karıştırmamak lâzımdır. *Habib üs-Siyer*, s. 63'de de yine Moğol çağında yaşamış olan امل Emel-Hoca adlı birinden söz açılır. Yaptığımız bu tahlil ve giriş, Kononov tarafından yapılmamıştır. Esasen türkçe *Amul* ile moğolca *Amäl* arasında da bir fark vardır. Bütün bunlara rağmen, Kononov'un bu adı nasıl *Amulca* okuyabildiğini bir türlü anlıyamadık.

[11] *Kuyuk* adı, biraz da Moğol çağı adlarına göre uydurulmuş bir ad olmalıdır Bu sebeple Kononov, başka bir yazılışı kabul ederek, bu adı *Kök* (Gök) كوك şeklinde okunmuştur (Aynı esr. s. 14). Biz de bu bakımdan, Kononov'un okuyuşunu tercih ediyoruz.

[12] *Şecere-i Türki*'de Alınca-Han النجه iki defa geçmektedir. Bu ad, *Elince* de okunabilir. Fakat onomastiğe göre *Alınca* şekli, daha yakın gelmektedir. *Alın* sözü eski türkçede, bugünkü "alın" anlamına geldiği gibi, "ön cephe" anlamına daha çok kullanılıyordu (Kaşgari, tercü., I, s. 78). Kereit büyüklerinden ve belki de *Ong-Han*'ın yakın bir akrabası olan *Alın-Tayşı*'nin de bu kökle ilgili olması çok muhtemeldir. Bk. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 5422. Uygur ileri gelenleri arasında *Alın-Tämür* adını taşıyanlara da rastlamıyor değiliz (B. Ögel, Sino-Turcica, s. 47). Türkçede bu sözden yapılmış *alıncak*, "at alınlığı" gibi türeyişler de vardır. *Alınca* (=*Alın-ca*) gibi küçültme (Demunitif) ekleri ile yeni sözler de yapılabilir. Bu adların manası da "*ön*" ve "önce" (=ön-ce) anlamı karşılığıdır. *Alın* sözünün bu manaları için bk. *Manichaica*, s. 37. Bu girişi yaptıktan sonra, Moğol çağının meşhur generalleri *Alıncak-Noyan* (Caca-Bey Vakfiyesi, s. 188; *Aksarayi*, O. Turan neşr., s. 68-69, 113) ile Emir *Nevrûz Alıncak*'ın (Reşideddin, K. Jahn neşr., I, 116) adlarını daha iyi anlıyabilir ve daha iyi tahlil edebiliriz. *Alıncak* şeklinde yazılan bir yer adı da biliyoruz (Reşideddin, Semenov terc., II, s. 242). Bu adları moğolca ile izâh etmenin imkânı yoktur.

İşte bütün bu açıklamalardan sonra, Ebülgazi'nin Türk Şeceresinde geçen *Alınca* adının mahiyeti kısmen olsun aydınlatılmış oluyor.

Türklerin ilk yurdu

"Bu ilk çağlara ait durumu şöyle anlatırlar: Ebülce-Han bir göçebe hayatı yaşardı. Onun yaylası, çok büyük ve yüksek bir dağ idi. Bu dağa *Or-Tağ* ve *Kür-Tağ*[13] derlerdi. Bu iki dağ sınırında *İnanç* adlı bir şehir vardı. Kışlağı da o bölgede idi. Buraya *Kara-Korum*[14] da denirdi. *Borsun*[15], *Kakiyan*[16] (?) ve *Kara-Korum* bu yerlerdedir".

O r - T a g

"*Or*" sözünün Türkçede bulunup bulunmadığı üzerinde şüpheye düşüp de, bu deyimin moğolca bir ünvan olduğunu söyleyenler de bulunmuştur. Ancak bu sözler söylenirken, moğolcada "*or*" sözünün bulunduğu ve bu sözle ilgili bir kaç ünvanın da gösterilmesi gerekirdi. Türkçe ve Türk kültürü yağmaya çıkarılmış bir mal gibidir. Elinde delil olsun olmasın, her önüne gelen ondan bir parçayı alıp başka bir kültüre mal etmeğe sanki izinli gibidir. Şunu önceden söylememiz gerekir ki *or* sözü, moğolcada ne yaygın bir deyim ve ne de ünvan olarak yoktur. Uygurların menşe efsanesinde *Or-Tegin*, bu sözle başlayan ilk Türk ünvanıdır[17]. Artık *Or-Han*, *Or-Tag* gibi Türk ünvanları ve yer adları, aynı an'anenin devamından başka bir şey değildirler. *Or* sözünü Uygur metinlerinde de görüyoruz. Cümlenin gidişine göre, uygurca yazılarda geçen bu *or* sözünün, "taht" mânâsına gelebileceği düşünülmüş ve Bang tarafından

[13] Bu dağlar hakkında girişte açıklama yapılmıştır.

[14] Burası, Sir-derya'nın kuzeyindeki Kara-Kum çölü olmalı. Asıl Kara-Kum çölü, Amu nehrinin güneyinde bulunmaktadır. Fakat bu çağda, Oğuzların Amu-Derya'nın güneyine inmiş olmaları şüphelidir. A. A. Semenov'un Reşideddin tercümesinde, burasının *Karkara* (?) adlı bir yerin olduğu söylenmektedir (I, I, s. 80). Hiç bir esasa dayanmayan bu nazariyeyi, Kononov da kabul etmiş gibidir (*Şecere-i Terâkime*, terc., s. 82, n. 29). Ayrıca bk. Sümer, aynı esr., s. 360, n. 4.

[15] Reşideddin'in bir çok nüshalarında *Borsun* olarak yazılan bu yer adının *Borsuk* okunması lâzımdır. Bk. F. Sümer, aynı esr., 366. Kononov, bu yer adını *Bursun* okumuştur (Aynı esr., s. 82, n. 30). Ebülgazi, "*Sır-Suyı adakı, ve Kara-Kum ve Borsuk'nı kışlak erdi,*" diyor (*Şec. Terâkime*, Kononov neşr., s. 12). Anlaşılıyor ki, *Borsuk* ile *Kara-Kum* birbirlerine yakın yerlerdi. *Şecere-i Türki*'nin Desmaisons neşrinde *Borsuk* yer adını görmüyoruz (Bk. S. 13). Girişte, bu konu üzerinde de durmuştuk.

[16] *Kâkiyân* yer adını Kononov, *Kegen* şeklinde okumak istemektedir (Aynı esr., s. 82, n. 29). Ayrıca Kononov, bu yer adını niçin böyle okuduğunu da, inandırıcı bir delille göstermemektedir. Kaşgarlı Mahmud'a göre, *Kuyas* şehrinden çıkan ve *İli* nehrine dökülen *Ulug-Keyken* ve *Kiçig-Keyken* adlı iki su vardır (Kaşgarî, terc., III, s. 175). Fakat İli bölgesi Üç-ok'ların yaylasıdır. Reşideddin'e göre *Kakiyan* ise, Boz-ok bölgesinde, yani batıda bulunuyordu.

[17] Cüveynî, s. 41.

böyle tercüme edilmiştir [18]. Türkçede "*or-*" kökü ile başlayan bir çok sözlerin varlığı, bir bakıma Bang'a hak verdirmektedir.

Or-Tag, yani Or dağ, genel olarak Kür-Tag'la beraber söylenmektedir. Bu sebeple *Or* sözü üzerinde durdukdan sonra, Kür-Tag'a geçelim.

KÜR-TAG

Bazılarının Kör-Tag diye okudukları Türklerin bu kutsal dağı, Kür-Tag'dan başka bir şey değildir [19]. Bilhassa Ruslardan bazıları bunu *Ker-Tag* şeklinde bile okumuşlardır. Şunu unutmamalıyız ki, mitoloji bir milletin dini ile kaynaşmış bir bütündür. Bu sebeple Türk mitolojisinde geçen böyle yer ve kişi adları da, Türk dininde ve an'anesinde derin olarak yer tutmuş sözlerden ve deyimlerden seçilir. Daha doğrusu bu deyimler kendilerini, mitoloji içinde kutsal birer sembol olarak göstermişlerdir. Naymanlardan bahseden kaynaklar, Nayman hükûmdarlarının, umumiyetle eski Uygur Hakanı Kür-Han'ın ünvanını kullandıklarını yazarlar [20]. Tarih kaynaklarında böyle bir Uygur Hakanının adına rastlamıyoruz. Fakat Oğuz destanındaki, Oğuz-Han'ın amcası da Kür-Han ünvanını taşımaktadır. Türkçede "*Kür*" ve moğolcada "*Gur*", iki kardeş deyimdir. Türkler *Kür-Han* derken, moğollar da Gur-Han deyimini kullanırlardı [21]. Kara-Hıtay hükûmdarı, aslen Moğol bir asıldan geliyorlardı. Bu sebeple Çin kaynakları ile bir çok islâm kaynakları, ona *Gur-Han* demişlerdi [22]. Genel olarak moğolca adların türkçe karşılıklarını kullanmağı adet edinmiş İran kaynakları ise, aynı hükûmdarı Kür-Han şeklinde adlandırmışlardır [23]. "*Kür*" sözü türkçeden mi moğolcaya, yoksa moğolcadan mı türkçeye geçmiştir? Bunu ancak Allah bilir. Bir gerçek varsa o da bu sözün her iki dilde de müşterek, yani *Türko-Mongol* bir söz olduğu ve ayrı ayrı telâffuzlarla söylendiğidir. Moğolcada *Gur* (veya *Gür*) sözünün ortaya çıkışından çok evvel, yani daha 1073 de, türkçede "*Kür*" sözü, "Yiğit, kabadayı ve bahadır" anlamına geliyordu [24].

[18] *Türkische Turfan Texte*, III, s. 10. *Orun*, *ortu*, *orna-*, *ornak* v.s. gibi isimler ve fiil köklerinin bu sözle ilgili olması muhtemeldir. *Or* ayrıca, bir at rengidir de. Donları "al ile doru" arasında olan atlara *or at* derler (Kaşgarî, terc., I, s. 45; Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1047).

[19] Meselâ Kononov, hep böyle okur : *Şecere-i Terâkime*, s. 82, n. 29.

[20] Reşideddin, Tahran neşr.,

[21] Kereitlerden Ong-Han'ın amcası *Kurçakuz-Buyruk*'un kardeşi, *Kür/Gür-Han* adını taşıyordu (*Moğ. Gizli Tarihi*, 150, 177, 198). Moğolların gizli tarihinde bu ad Çince transkripsiyonla *Ku-erh Han* (*=Gur-Han*) yazılmıştır. Reşideddin ise aynı şahıstan bahsederken hep, onun adını *Kür/Gür-Han* diye yazar.

[22] Kara-Hıtay hükûmdarının adı Çin kaynaklarında, yine Gur-Han şeklinde yazılmıştır (Liao-shih, 30, 6 a). Cüveynî ise aynı ünvanı, türkçe karşılığı ile Gür-Han yazar (Cüveynî, aynı eser., s. 43-48).

[23] Wittfogel, bu adın moğolcasını *Gûr-Xan* veya *Gor-Xan* okur (*History of Chinese Society*, LİAO, s. 43).

[24] Bk. Kaşgarî, I, s. 324-325. Aynı kaynakta şöyle bir ata sözü de vardır : *Kür bolsa, köwez bolur*, yani, "Yiğit olan gururlu olur," demektir. Altay lehçelerinde de kudret ve kuvvet sahibi toplumlar için, *Kür kalık* denir (Radlof, Aynı esr., II, s. 1447). Anadolu'daki *gür* kelimesinin de bunlarla ilgili olması muhtemeldir.

Bunları söylemekden maksadımız, Oğuz Destanının en eski, fosilleşmiş, kutsal Türk adet ve an'aneleri ile yer ve kişi adlarını içinde topladığını göstermek içindir.

Or-Tag ve *Kür-Tag*, tarih kaynaklarında da geçmektedir [25]. Düşünce ve pirensiplerimize göre, binlerce senedenberi Türk an'ane ve mitolojisinde yer almış olan bu kutsal yer isimlerini, bugün atlaslarda tesadüfen aynı adı taşıyan dağ ve yer adları ile birleştirip büyük sonuçlara varmak doğru değildir. Nasıl, Oğuz destanında yer alan kişilerin tarihde yaşamış insanlarla ilgisi yoksa, bu dağlar da mitolojiktir ve bugünkü coğrafya haritalarında yeri yoktur.

Bu dağların yerini tayin etmek için ancak bir yol vardır. O da kanaatımızca, destanın tümünü ve Oğuz-Han'ın yurdunun nereler olabileceğini gözönünde tutarak, bu dağların hangi bölgelerde olabileceğini söylemektir.

Bazı Tarih kaynaklarının söylemelerine rağmen, *Or-* ve *Kür-Tag*'ları Kıpçak bozkırına koymanın doğru olmayacağı görüşündeyiz [26]. Kıpçak bozkırı Oğuz-Han'ın yurdu değil idi. Burası, yine Oğuz destanına göre oğulluğu *Kıpçak*'ın kendi namına idare ettiği bir *il* idi. Halbuki bu dağlar, Oğuz-Han'ın dönüp dolaştığı ve en sonunda yine dinlenmek için geldiği kendi öz yaylaları idi. Üç-ok'ların yaylağından bahseden kaynaklar, Kür-Tag'ı *Almalıg* bölgesine yakın veya hiç olmazsa aynı yayla silsilelerinin bir ucu olarak gösteriyorlar [27]. Boz-ok'ların yaylağı ise daha batıda, *Sayram* ve *Kazgurd* bölgelerinde idi [28]. *Kür-Tag*, eğer Üç-ok yaylalarının batı ucunda idiyse, *Talas* vadisine kadar uzaması ihtimali vardı. Bizim kadar orijinal kaynaklara sahip olmamalarına ve mesele üzerinde derin bir şekilde düşünmemelerine rağmen bazı Ruslar, bu dağların *Talas* bölgesinde olabileceğini söylememiş de değillerdir [29]. Fakat Reşideddin, bu her iki dağın da *İnanç* şehrine yakın olduklarını söylemektedir. Bu sebeple, *Or* ve *Kür* dağlarının batıdaki *Talas* vadisine kadar uzatılması biraz güçleşmektedir. Kononov,

[25] Bu kayıtlar için bk. F. Sümer, aynı esr., s. 360, n.

[26] Meselâ *Nuzhet ül-Kulub*, bu iki dağın, Kıpçak çöllerinin ünlü dağları olduğunu söylüyor. Bk. F. Sümer, s. 360, n. 4. Ruslardan K. Margulan da, *Kazakistan*'daki *Ulug* ve *Kiçik-Tag*'ların yanında olduğunu söylemiştir *(O Xaraktere i istoriçeskoy obuslovlennosti Kazahskogo eposa*, İzvestiya Kazaxsk. fil. AN, Ser. istor., 2,27, Alma-Ata, 1946, s. 78*)*. Çünkü Ebülgazi bu dağlardan *Ulug* ve *Kiçig* dağlarla birlikte bahsetmiştir.

[27] Sayın Prof. Z. V. Togan, haklı olarak bu dağları, Tanrı dağlarının kuzeyine koymuştur *(Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 18*)*. Boz-ok ve Üç-ok'ların yaylak ve kışlak yerleri hakkında en önemli bilgiler, Farsça Oğuz-nâme'de bulunur (Nr. 1653, yap. 385 a). Ayrıca Bk. F. Sümer, aynı esr., s. 366.

[28] Boz-ok'ların yaylak ve kışlakları için de, Hafız Abrû mecmuasındaki eserle, F. Sümer'in makalesinde izâhat vardır. Burada okunamıyan bir çok yer adları şüphesizki önemli bir araştırma mevzuudur. Bu denemeyi, başka bir araştırma makalesine bırakmağı daha uygun buluyoruz.

[29] Meselâ Reşideddin'in 2. cildinin kötü bir rusça tercümesini yapan A. A. Semenov, *Ortak* ile *Kaztak* (?)'ın *Kara-Tau* bölgesi ile Talas'daki *Ala-Tau* arasında olduğunu ileri sürer (S. 80, n. 1).

bu dağların *Alma-Ata* bölgesindeki *Çu* vadisinde olmalarının gerektiğini söylüyor[30]. Bu tez, gerçeğe oldukça yakın olmalıdır. Fakat bu nazariyeyi ileri sürerken, gösterdiği pelliler kabul edilir cinsten değildir. Çünkü ona göre bu dağın adı, *Kür-Tag* değil; *Kaz-Tag* okunmalıdır[31]. *İnanç* şehri, bu dağların sınırında idi. Bu sebeple, bu şehrin yerinin tetkiki, belki bize biraz daha fazla ışık tutacaktır.

İNANÇ ŞEHRİ

Bu konuya başlamadan önce, sayın Prof. Z. V. Togan'ın Oğuz destanında geçen *İnanç* şehri ile, Kaşgarlı Mahmud'un bahsettiği *Yafınç* şehrinin, aynı olduğu hakkındaki nazariyelerini kabul etmekten başka bir yol yoktur kanaatındayız. *Yafınç*, bir şehir ile aynı adı taşıyan bir derenin adıdır. *Yafınç* şehri, İli nehrinin çok yakınında bulunuyordu[32]. Kaşgarlı Mahmud'un haritasına bakacak olursak, Türk şehirleri batıdan doğuya doğru şöyle bir sıra takip ederler: 1. *Şaş*, 2. *İsficâb*, 3. *Taraz*, 4. (?) (Okunamıyor), 5. *Yafınç*, 6. *Kiçig* (veya *Kümi*)-*Talas*, 7. *Beş-Balıg*. *Beş-Balıg*, biliyoruz ki Uygurların baş şehri idi. *Kiçig-Talas* ise yine Uygur sınırında bir yer adı idi[33]. Bu suretle Yafınç şehrinin Uygur sınırına yakın bölgelerde olduğu açık olarak görülmektedir. Fakat bir Uygur şehri değildi. İli nehri de Uygur sınırına yakındı. Nitekim eski bir Türk şiirinde de bu durum anlatılmaktadır. Bu şiirde, "*Ila* suyunu geçtik, Uygur iline yöneldik ve *Mınglak* ilini açtık," denmektedir[34]. Zaten tarih kaynaklarına göre de, İli nehrinin doğusundan itibaren Uygur bölgelerinin başladığını biliyoruz. Uygurların batısında Çigil'ler ve onların batısında da Tohsı Türk kabileleri yayılıyordu[35]. Kaşgarlı Mahmud da, *Ilı* nehri havzasının Çigil ve Tohsı bölgeleri olduğunu söylemektedir.

Yukarıdaki duruma göre *Yafınç* (= *İnanç*) şehri, Almalıg bölgesine de yakındı. Biliyoruz ki, *Almalıg*, Üç-ok'ların önemli bir yaylası idi[36]. Farsça destan metnindeki, Üç-ok kışlaklarından *Tângrim-Kalığ* yer adı anlaşılıyor. Fakat diğer yer adlarının çözülmesi ise, biraz güç görünüyor.

[30] Kononov, aynı esr., s. 82, n. 29. Gerçi Kaşgarî, *İli* nehrine akan bir *Kaz-Suyı*'ndan bahsetmektedir. Güya *Efrâsiyâb*'ın *Kaz* adlı bir kızı varmış ve bu kız, bu suyun kenarında bir kale yaptırmış imiş. Bundan dolayı da, suyun adına *Kaz* adı verilmiş (Kaşgarî, terc., III, s. 151). Tabii olarak Kononov bu dağa *Kaz-Tag* derken ve bu nazariyesini ileri sürerken, Kaşgarî'nin bu enteresan kaydından haberi yoktur.

[31] Kononov ile diğer Rusların ellerinde, bizim gibi kuvvetli kaynaklar yoktur.

[32] Kaşgari, terc., I, s. 59; III, s. 375. *İli* nehri Türk kültür tarihi bakımından da büyük bir önem taşır. Eski Türk inanışlarına göre ilk Türk Takvimi de İli nehri kenarında icâd edilmişti (Kaşgarî, Kilisli neşr., I, s. 288; terc., I, s. 345). Tabii olarak, *İli* nehrinin daha ziyade Tanrı dağlarının eteklerindeki havzaları önem taşıyordu. Çünkü büyük kültür şehirleri bu bölgelerde bulunuyorlardı.

[33] Kaşgari, I, s. 366; III, s. 235. Aynı kaynakta, batıdaki *Talas* nehrine *Ulug-Talas* denmektedir.

[34] Aynı esr., III, s. 236.

[35] Aynı esr., I, s. 92, 408.

[36] Nr. 1653, yap. 385 a; F. Sümer, aynı esr., s. 367.

Batıdaki Oğuz yurtları

Tulas ve *Karı- Sayram* şehirleri de bu yerlere yakındır. Karı-Sayram şehri, çok eski ve büyük bir şehirdir. Bu şehri görenler, şehrin bir başından öbür başına bir günde gidildiğini ve kırk kapısı olduğunu söylerler. Şimdi bu şehir, *Kaydu*'ya aittir[37]. Bugün de içinde müslümanlar oturur. (Moğol şehzadesi) *Koniçi*[38] ile ulusunun ve bu şehzadenin oğullarının oturdukları yerler buralara yakındır".

Bozok'ların Yurdu

Kanaatımızca bu bölgeler de, *Boz-ok*'ların yaylak ve kışlakları idiler. Reşideddin, Oğuz destanının girişinde, Oğuz yurdunun Borsuk, Karı-Sayram gibi eski yerlerinden bahsetmiş; fakat gerçek durum hakkında bize açık bir bilgi verememiştir. Boz-ok'ların yaylak ve kışlakları hakkında verilen bilgiler, durumu daha aydın bir hâle koymaktadırlar. Bozokların yaylakları *Sayram* ve *Kazgurd*'dan başlayıp *Kara-Tag*[39]'a kadar uzanır[40]. Sayın Prof. Togan'a göre *Kazgurd*, Taşkent şehrinin kuzeyindeki dağlardır[41]. Bu, isabetli bir fikirdir. Ancak Kazgurd dağlarının kuzeyde ucu kuzey Isficâb'ı da içine almak suretiyle kuzeye uzatılır, Talas *Ala-Tau*'ları ile *Karaçuk* dağları arasına hem konursa, Oğuz yurdunun bu kısmı tamamlanmış olur ve hem de Manas destanındaki, *Kazgurd* ile bir birlik meydana getirilmiş olur. *Borsuk* ve *Ak-Tag* da yine Boz-Ok'ların kışlağıdır[42].

Sayın Prof. Faruk Sümer'in "*Oğuzların yurtları*" hakkında yaptığı şu özet çok yerindedir : "Oğuzların yurdu olarak batıda *Aral* gölü ve kuzeyindeki topraklar ile, doğuda *Balkaş* gölü ve *Almalık* arasındaki geniş bölge gösterilmiştir[43]."

Şunu unutmamak gerektir ki, bu bölge, ***Batı Göktürk Devletinin ve hatta bütün Göktürklerin temelini teşkil eden, On-ok'ların yurdu idi.*** Bizans elçisi *Zemarhos*, Göktürk Kağanını Yulduz vadisindeki *Ak-Tag*'da ziyaret etmişti. Buralar, Üç-ok'ların yaylalarına, *Or-Tag* ve *Kür-Tag*'a yakın bölgelerdi. Budist seyyah *Hsüan Tsang* da, Göktürk Kağanını *Ming-Bulak*'da, yani *Talas* vadisinde yazlarken ziyaret etmişti. Buralar da Boz-ok'ların yaylalarıdır. Biliyoruz ki, On-ok'lar, yani Göktürklerin On-Boy'ları, doğuda "*Tu-lu* beş boyu" ve batıda da "*Nu-shih-pi* beş boyu" olmak üzere iki kısma ayrılmışlardı. Bu boyların eski yerlerini çok iyi olarak biliyoruz. Bizi burada,

[37] 1262 den sonra bu bölgeler, Çağatay hanedanından *Algu*'nun eline geçti. Ondan sonra da bir müddet için Kaydu'nun elinde bulunuyordu.

[38] *Koniçi*'nin yurdu, daha kuzeyde idi. Erik-Büge ve Kubilay-Han rekabetinden istifade eden Koniçi, bir müddet için buraları ele geçirmiş bulunuyordu.

[39] Metinde *Kara-bah* yazılıyor. Biz, Kara-Tag okuduk. Fakat elimizde bir delil de yoktur. Ayrıca bk. Sümer, s. 366.

[40] Aynı esr., a. yer.

[41] Z. V. Togan, aynı esr., s. 19.

[42] Tanrı dağlarında pek çok *Ak-Tag* vardır. Burasının da, *Talas Ale-Tau*'larının batı kısmında bulunması çok muhtemeldir.

[43] F. Sümer, aynı esr., a. yer.

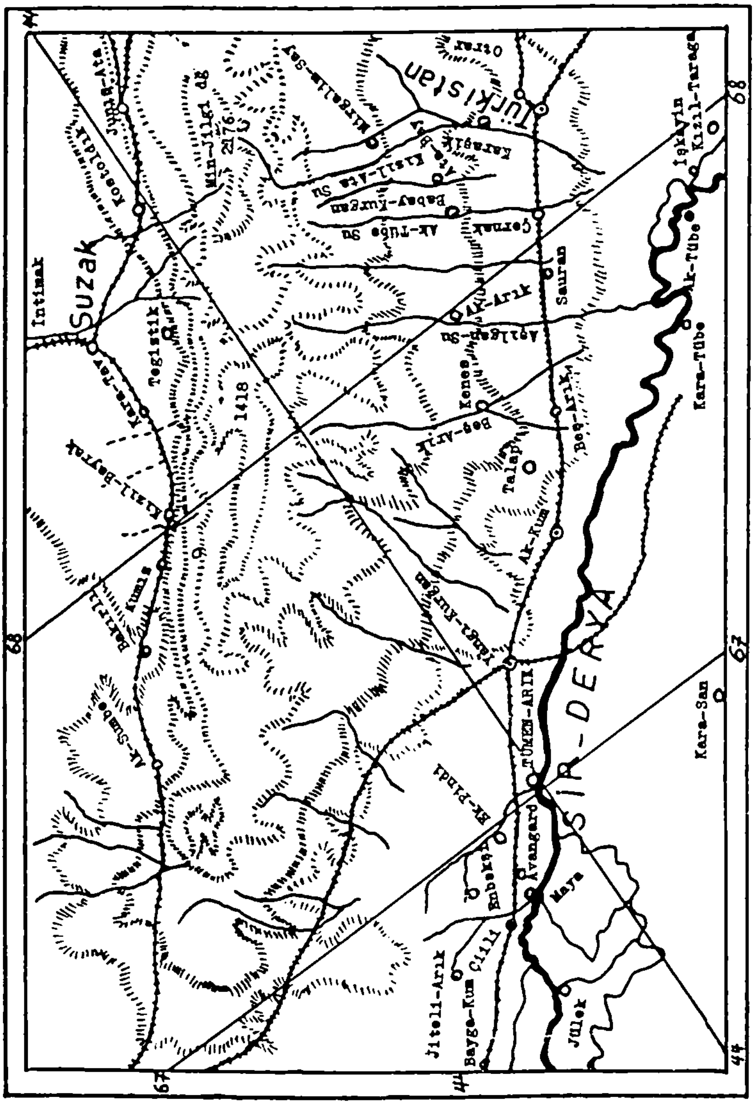
bu on boyun eski yerlerinden ziyade, M.S. VIII. asırdan sonraki yerleri ilgilendirir. VII. asrın sonunda *İli* nehri kenarında oturan beş Tu-lu boyu, *Tokmak* şehrine indiler ve Şarı-Türgeş devletini kurdular. Bu suretle Tokmak şehri, onların *Büyük-Ordu*, yani büyük başkenti oldu. *İli* boylarında pek fazla birşeyleri kalmamakla beraber, orada da *Küçük-Ordu*, yani küçük başkentlerini kurdular. 712 de birinci defa, 716 dan az evvel de ikinci, defa tanınmış Göktürk Kağan'ı *Kapagan-Kagan* tarafından ezilmeleri üzerine, Sarı-Türgeş'lerin artık, *Tokmak* şehrinde görülmediklerini görüyoruz. Bu münasebetle Karluk'ların da Tokmak'a doğru indikleri görülüyor. Bundan sonra On-ok'ların Batı bölümü *Nu-shih-pi*'ler, Talas vadisindeki *Taraz* şehrinde Kara-Türgeş Devletini kurarlar. Para bastırma ve şehirlileşme hareketleri hep bu çağda olur. Doğudan Karluk'ların tazyiki gittikçe fazlalaşmağa başlar. Güneyden de yine Türk ünvanları taşıyan *Taşkent* Kıralları Kara-Türgeş'leri sıkıştırmağa başlarlar. 756 da artık Talas bölgesinde de Türgeş adı görülmez olur. *Taraz* şehrinin ikinci adı da "*Karluk-kapısı*" şekline girer. Yani Karluklar, Taraz'a kadar olan bütün Türgeş topraklarını ele geçirerek, yerleşirler. Pekâlâ, herhalde çok büyük bir kitle olan ve Sarı-Türgeşlerle Kara-Türgeşleri teşkil eden halklar ne oldu? Batı da Karluk tehlikesi olduğuna göre, gidip yerleştikleri yer, elbet de Batı bölgeleri olacaktı.

İşte Çin kaynaklarının çok dikkatle okunması ve değerlendirilmesi sonucunda elde edilmiş olan özet budur. Bunun başka türlü okunup anlaşılmasına da imkân yoktur. Bununla şunu demek istiyoruz. Gerçi Oğuzlar X. asırda Sir-Derya boylarında idiler. Fakat bundan önceki yurtları, Isığ-Göl kıyılarını da içine alıyordu. Bu sebeple Barthold'un, *Peçenek*'leri Oğuzların bir kolu olarak kabul etmesi boş değildir. En mühim mesele şudur : Önce *Sarı-Türgeş* ve sonra da *Kara-Türgeş* devletlerinin kuruluşları münasebetiyle, Batı Göktürklerin On Boylarının, batıya nasıl kaydıklarını tarih kaynaklarından adım adım takip edebiliyoruz. Onlardan boşalan yerlerin de Karluklar tarafından nasıl doldurulduğunu, yine aynı kaynaklardan öğreniyoruz. İşte bu batıya kayış hareketi, Türk Tarihinin en önemli sonuçlarını doğurmuştur. Oğuzların menşei de düşünülürken, *Sarı*- ve *Kara-Türgeş* Devletlerini teşkil eden bu kabilelerin Talas'ın batısına geçişleri gözönünde tutulmalıdır.

1. Oğuz-Han'ın doğuşu ve gençliği

"Ebülce-Han'ın, *Dib (?)-Yabgu*[44] adlı bir oğlu vardı. *Dib (?)* sözü, onun şöhret ve mevkiini gösterir. *Yabgu* sözü ise, onların kavimler birliğinin başı anlamına gelir. Bu çocuk, gerek güç bakımından ve gerekse hükûmdarlıkda gösterdiği üstün başarı sayesinde, babasından daha üstün idi.

[44] Bu adın *Yavku/Yabgu* şeklinde okunması gerekeceğini, ilk defa sayın Prof. Abdulkadir İnan söylemiştir. Sayın Prof. Togan'a göre *Dib* sözü, İran dillerindeki *Div*, "dev" deyimi ile izâh edilmelidir. Bu meselede kesin bir sonuca erişilememiştir.

Harita 3 : Oğuzların yurdu Kara-Tav'ın batı bölümü.

"Bunun **dört oğlu** vardı :

"*Kara-Han, Or-Han, Küz-Han, Kür-Han*[45]. Bu sırada Türk kavimlerinin hepsi kâfirdi. Henüz daha müslüman olmamışlardı. Babaları ölünce, onun yerine dört oğlu içinden en büyüğü olan *Kara-Han* geçti. Şimdi Kara-Han'ın hikâyesini şiirle dinleyelim :

Kara-Han adlı Han'dı, Türklerin büyük Han'ı,
Aylar günlerden sonra, doğmuştu bir oğlanı[46]
Üç gün, üç gece geçti, annesine gelmedi,
Annenin memesinden, bir damla süt emmedi.
Bana gelmedi diye, annesi ağlıyordu,
Sütüm emmedi diye, kalbini dağlıyordu.
Ağlayıp sızlıyordu, beşiğe dolanarak,
"Sütümü az em!" Diye, çocuğa yalvararak.
Bakmadı annesine, annesi döğünürken,
Gülmedi milletine, onunla öğünürken.

[45] Diğer adları girişte incelemiştik. Burada daha ziyade *Küz-Han* ünvanı üzerinde durmak istiyoruz. Bu ünvanın izahı gerçekten çok güçtür. Esasen bu adı, *Or*, *Kür*, *Küz* gibi bir paralelizme uyarak, *Küz* şeklinde okuyoruz. Fakat bu okuyuş, Rusların *Kaz-Han* şekliude okuyuşlarından daha iyi olsa gerektir. *Kuz-Uluş*, *Kuz-Ordu* gibi şehir adlarının başına sıfat olarak gelen *Kuz* sözünü biliyoruz. Fakat *Küz* ile *Kuz* arasında epey bir fark vardır. Açıkcası, Küz-Han'ı etimoloji bakımından açıklıyacak bir durumda değiliz.

[46] Oğuz Han'ın doğumunu ve çocukluğunu Ebülgazi Bahadır Han'ın *Türkmen* ve *Türk Seçeresi*, biraz daha başka türlü anlatıyor. Bu başlangıç metinleri, her iki kitapta da aynıdır. Yazar, Oğuz destanını biraz da kendi çağının yaşayış ve anlayışına uydurmuş ve buna göre açıklamalar yapmıştır :

"Kara-Han'*ın büyük karısından aydan ve güneşten daha güzel bir oğlu oldu. Doğduktan sonra üç gün, üç gece anasının memesini emmedi. Her gece annesinin rüyasına geliyor ve annesine şöyle diyordu ;*

—"*Müslüman ol ve hak dinine gel! Yok gelmezsen, ben de senin sütünü emmem,*" *diyordu. Burnun üzeine annesi oğlunun bu isteğine dayanamadı ve Tanrının birliğine iman getirdi. Bunun üzerine Oğuz-Han annesinin memesini emmeğe başladı. Fakat annesi ne gördüğü rüyaları ve ne de oğlunun isteği üzerine müslüman olduğunu hiç kimseye açmadı. Çünkü Türk halkı,* Yafes'*ten ta* Alınca-Han'*a kadar Tanrının birliğine iman etmişti. Ama Alınca-Han'dan sonra Türkler çok zengin olmuşlar ve servetle paraya esir olmuşlardı. Bütün memleket Tanrıyı unutarak kâfir olmuş ve kötü yola sapmışlardı.* Kara-Han *zamanında ise büsbütün kâfir olmuşlar ve küfre sapmışlardı. Meselâ bir baba, oğullarından birinin veyahut da bir oğul, babasının hak dinini kabul ettiğini duysa idi, hemen onu düşünmeden öldürürdü.*" Bu metin için bk. *Şecere-i Terâkime*, Kononov nşr., metin, s. 13; Şecere-i Türki : Demaison nşr., s. 13; Kazan nşr., s. 8.

Annesi uyuyunca, rüyalarına girdi,
Annesiyle konuşup, şöyle öğütler verdi :
Dedi : — "Ey benim annem, öğüdümü alırsan!
"Yüce Tanrı'ya tapıp, eğer Hakkı tanırsan!
"O zaman memen alıp, ak sütünü emerim,
"Bana lâyık olursan, adına anne derim!"
Bu emri duyan anne, henüz üç günlük alpten,
Tanrıya bağlanmıştı, bütün ruhuyla kalpden,
Türklerle Hakanları, bu çağda kâfir idi,
Ne peygamber tanırlar, ne de Tanrı bir idi.
Oğuz Han'ın sözüne, kalpten bağlanan anne,
Tanrının birliğine, artık inanan anne,
Oğlunun sözlerini, hiç kimseye demedi,
Babasına açmadı, Türklere söylemedi.
Dedi : - "Ben söyler isem, beni de öldürürler,
"Üç günlük oğlancuğu, ölüme götürürler!"
İman edince anne, Oğuz aldı memeyi,
Öğrenmeğe başladı, artık anne demeyi.
Bir yaşına gelince, büyüdü güzelleşti
Dillere destan oldu, herkes ondan söyleşti.
Olgundu ermişliği, dökülürdü sözünden,
Onun her yüceliği, okunurdu yüzünden.
Onu bir gün babası, görünce aşka geldi,
Etrafına bakarak, herkese şöyle dedi :
"Böyle güzel bir çocuk, görmedi Türk budunu,
"Tanrı henüz vermedi, başka buduna bunu!
"O, bütün eşlerinden, üstün, yüce olacak,
"Onun bütün hayatı, büyük ünle dolacak!
"Hayatı boyunca hep, dileğine erecek,
"Kendi budununaysa, saadetler verecek!"
Türkler doğan çocuğa, hemen ad vermezlerdi,
Bir yaşına girmeden, ona ad seçmezlerdi.
Büyük toy yapılırdı, eski Türk adetince,
Öyle ad seçilirdi, çocuğun kudretince.
Kara-Han atlar kesti, yurdum şen olsun diye,
Çağırdı hep Türkleri, bir ad bulunsun diye.
Oğlancuk birden bire, "Adım Oğuz'dur!" Dedi,

Beklemedi kimseyi, kendi adını verdi [47].
Ne kadar Türk var ise, hepsi şaşa kaldılar,
Bu, Tanrı sözü deyip, buyruğa katıldılar.
Oğuz büyümüş idi, çağına gelmiş idi,
Artık serpilmiş idi, bülûğa ermiş idi.
Kara-Han, oğlu için, Kür-Han'a adam saldı
Kızını isteyerek, oğlu Oğuz'a aldı.
Oğuz gizlice geldi, eşine şöyle dedi :

> "Sen de Tanrıyı artık, bütün kalple seversen,
> "Benim kalbimin tacı, olursun elbet de sen.
> "Varlığım olacaksın, Hak dinine girersen,
> "Benliğim senin olsun, eğer "Tanrı bir!" Dersen!"

Kız bu sözü duyunca, Oğuz'dan uzaklaştı,
Kara düşüncesini, hemen Oğuz'a açtı :

> "Sen nasıl bana böyle, kötü şeyler söylersin!
> "Babana diyeyim de, sana cezanı versin!"

[47] Oğuz-Han'ın ad koyma törenini Ebülgazi Bahadır-Han, her iki kitabında şöyle anlatıyor. Bilindiği üzere Ebülgazi Bahadır Han, Türkmenlerle yaptığı harplerden sonra, Türkmen an'anelerine karşı cephe almış ve kendisini zorla Moğollaştırmak istemiştir. Bu sebeple çoğu yerlerde Türk sözünü kullanırken, burada Oğuz-Han'ın adının Moğol âdetlerine göre konduğunu söylüyor. Bu, zoraki olarak söylenmiş bir cümledir :

"O çağdaki Moğol âdetlerine göre, yeni doğan bir oğlana bir yaşına girmeden ad koymazlardı. Oğuz-Han bir yaşına basınca, babası Kara-Han *bütün memlekete haber saldı ve büyük bir toy düzenleyerek ziyafetler çekti. Ziyafet günü Kara-Han, oğlunu ziyafet meclisine getirdi ve şöyle dedi;*

—"Oğlum artık bir yaşına geldi. Bu oğlana ne ad koyacağız?" Beğler, Kara-Han'ın sözüne cevap vermeden, oğlan konuşmağa başladı ve şöyle dedi;

—"Benim adım Oğuz'*dur !" Bu sözü duyan herkes ona hayran kaldı ve hep birden şöyle dediler;*

—"Madem ki bu çocuk, kendi adını kendisi koydu, o addan daha iyi bir ad bulunamaz !" Artık bundan sonra onu herkes bu adla adlandırdılar. Onun falına bakıp şöyle dediler : —"Şimdiye kadar henüz daha bir yaşına gelmiş bir çocuğun, böyle söyleyip de kendine ad koyduğu ne duyulmuş ve ne de işitilmiştir. Bu sebeple bu çocuk, uzun ömürlü, büyük bir üne sahip olacak ve çok geniş bir ülkeye de hükmedecektir." (Ebülgazi Bahadır Han, aynı esr., aynı yer).

Daha eski ve önemli bir kaynakta ise, kendisine ad konacağı zaman Oğuz-Han şöyle diyor; —"Sarayda doğduğum için, adım Oğuz *konsun !"* (Tpk., Haz., Nr. 1653, yap. 375 b; F. Sümer, D.T.C. Fak. Dergisi, 1959, s. 361)

Oğuz kızı duyunca, artık onu görmedi,
Ona eşim demedi, elini hiç vermedi.
Kara-Han baktı oğlu, memnun değil eşinden,
Yeni bir kız istetti, ikinci kardeşinden.
Oğuz aynı sözünü, yeni eşine açtı,
Kız bu sözü duyunca, onun yanından kaçtı.
Oğuz da eşim deyip, bu kızı sevemedi,
Kız da Oğuz'a uyup, 'Tanrı birdir!' Demedi.
Bu durumu sezince, Kara-Han şöyle dedi :
"Böyle giderse eğer, nesilsiz kalacağım,
"Küçüğümüz Or-Han'ın, kızını alacağım!"
Düğünle dernek için, yeniden hazırlandı,
Kız da düğünden önce, Oğuz'la nişanlandı.
Oğuz bir gün çıkarak, bir ava gitmiş idi,
Avdan dönerken ise, bir sudan geçmiş idi.
Baktı bir çok cariye, bu nehrin kenarında,
Çamaşır yıkıyorlar, kız da var başlarında.
Oğuz nişanlısını, gördü gitti yanına,
Gizlice şöyle dedi, ta kızın kulağına :
"Biliyorsun amcanın iki kızını aldım,
"Bana eş olmadılar, tuttum sokağa saldım.
"Bu her iki eşimle, kalbim aşkla dolmadı,
"Nedense ikisi de, vefalı yar olmadı.
"Ben onlara çok dedim, 'Yoluma gelin!' Diye,
"Gelin Gök Tanrısına, kalpten inanın!' Diye.
"Tanrının birliğini, hepsi inkâr ettiler,
"Beni de kaybettiler, sanki ne kâr ettiler?
"Tanrının birliğine, eğer iman edersen,
"Bütün varlığın ile, Tanrımızı seversen,
"Bütün kalbimi verip, kız seni alacağım!
"Bütün varlığım ile yanında kalacağım!"
Kız Oğuz'a vurgundu, Oğuz'a candan bağlı,
Her şeye değer idi, Oğuz gibi adaklı.
Oğuz'a dönüp baktı, şöyle dedi, ağladı :
"Ben ne Allah tanırım, ne de Tanrı bilirim!
"Senin sözün buyrukdur, hep peşinden gelirim!
"Sen ne dersen o olur, fermanından çıkamam!
"Sen var iken başımda, başkasına bakamam!

Oğuz bunu duyunca, ama ne çok sevindi,
İçini döktü kıza, kaygıları hep dindi :
Dedi ki : - "Ey sevgilim, benim ey eşsiz eşim,
"Gönlümde ebediyen, yanacak ey ateşim!
"Tanrının birliğine, bir defa iman getir,
"Sev onu! Varlığıma, seninle bir can getir!"
Kız Oğuz'un yoluna, gönlüyle gelmiş idi,
Dayanamamış artık, şöylece demiş idi :
"Sözünü kabul ettim, senin yoluna geldim,
"Tanrının birliğiyle, sana canımı verdim!"
Oğuz bunu duyunca, hemen bu kızı aldı,
Ondan hiç ayrılmadı, kızın yanında kaldı.
Öbür karılarına, artık hiç uğramadı,
Amcalarını ise, akrabadan saymadı.

"Oğuz-Han Tanrı'yı tanıyor ve her zaman ona itaat ediyordu Amcaları ise kâfir idiler Bunun. için Oğuz onlardan hep kaçıyor uzak duruyor ve onlarla yanyana gelmek istemiyordu. Bütün Türkler ve Türk hakanları ava giderken onlardan ayrılıyor ve kendisi, ayrı yerlerde avlanıyordu. Tanrı sözü türkçedir. Oğuz ise Tanrı'nın arapçası olan Allah'ı ağzından düşürmüyor ve "Allah! Allah!" Diye dolaşıp duruyordu. Türkler arapça bilmiyorlardı ve bu sebeple de "Allah" sözünün ne demek olduğunu anlamıyorlardı. Belki Tanrı deseydi, herkes onun ne demek istediğini anlıyacakdı. Çok güzel ve yüksek bir sesle, "*Allah*" diyor ve halk arasında geziniyordu[48]. Halk da bunun bir şarkı veya musiki nağmesi olduğunu zannediyordu. Oğuz, bu şarkıyı söyleyip, eğleniyor diyenler de vardı. Oğuz'un "Allah! Allah!" Deyip gezinmesi artık onun herkes tarafından bilinen bir adeti haline gelmişti.

[48] Ebülgazi Bahadır Han, Oğuz'un "Allah! Allah!" deyip gezmesini şöyle anlatıyor :

"*Çocuk, Allah ! Allah ! Diye bağırıp geziyordu. Bunu duyup, işitenler ise, bu sözlere önem vermiyorlar ve şöyle diyorlardı :*

—"*Nihayet bir çocuktur Ne söylediğini bilmiyor !" Çünkü, "Allah" sözü arapça idi. Bu sıradaki Türkler ve Moğollar ise arapça bilmiyorlardı. Tanrı Oğuz-Han'ı bir ermiş ve velî olarak yaratmış ve kendi adı olan "Allah" sözünü de onun kalbine koymuştu.*" (Aynı eser ve aynı yerler.)

Müslümanlık dolayısı ile, Oğuz-Han'ın babası ile arasının açılması konusunda, biraz da halk rivayetine göre, W. Radlof da durmuştur. Bk. *Das Kutadgu-Bilik*, Spb., 1893, I, s. 2.

"Bir gün Kara-Han büyük bir toy yaptırdı, kısraklar kesip gelinlerini davet etti. Bu arada da onlara şöyle dedi [49] :

"Ey benim gelinlerim! Gelin, gelin anlatın!
"Nedir bunun sebebi, fikrimi aydınlatın!
"Oğuz'a almış idim, çok güzel iki gelin,
"Bakmadı yüzünüze, vermedi bir gün elin!
"Siz daha güzel iken, neden eşim demedi?
"Güzel karılarına, neden gönül vermedi?
"Neden bu sonuncusu, ona şirin göründü?
"Görmedi güzelleri, gözünü aşk bürüdü!'

"Zaten Oğuz'un ilk karıları da böyle bir fırsat bekliyorlardı. O da, karşılarına çıkmıştı. Bu fırsatı hiç kaçırırlar mıydı? Günlerden beri

[49] Bu şiir, Ebülgazi Bahadır Han'ın iki eserindeki metinler de göz önünde tutularak yazılmıştır. Ebülgazi, Oğuz-Han'ın bu çağdaki hayatı için şöyle diyor :

"*Oğuz-Han büyüyünce, babası Kara-Han, kendi küçük kardeşi olan Öz-Han'ın kızını Oğuz'a aldı. Oğuz, karısıyla beraber yalnız kalınca şöyle dedi :*

—"*Seni ve beni yaratan bir Tanrı vardır. Onun da adı, "Allah" dır. Allah'ı var bil ve bir bil! Onun buyruğundan çıkma!" Fakat karısı bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Oğuz da ondan ayrı yaşamağa başladı ve onunla hiç konuşmadı. Bir süre sonra etrafındakiler Kara-Han'a şöyle dediler;*

—"*Oğlun karısını hiç sevmiyor ve evlendiğinden beri de onunla hiç yatmıyor!" Bunun üzerine Kara-Han, oğluna diğer küçük kardeşi* Küz-Han'ın *kızını aldı. Oğuz ona da Hak dinine girmesini ve Tanrı'ya tapmasını söyledi. Fakat o da kabul etmedi. Oğuz, bunun üzerine bu ikinci karısından da ayrı yaşamağa başladı.*

"*Bundan bir kaç sene sonra Oğuz-Han bir ava çıkmıştı. Avlana avlana bir suyun kenarına geldi. Suyun kıyısında bir çok kadınlar çamaşır yıkıyorlardı. Onların başında da, amcası* Kür-Han'ın *kızı vardı. Kıza hemen içini açmak istedi. Birisini kıza göndermek istedi; fakat sırrının ortaya çıkabileceğini düşünerek bundan vazgeçti. Başka çare yoktu. Hemen kızı bir kenara çekti ve kıza bu söyleyeceklerine dair, hiç kimseye bir şey söylemeyeceğine and içtirdi ve şöyle dedi :*

—"*Biliyorsun, babam bana iki kız aldı. Fakat ben onlardan hiç birisini sevemedim! Sebebi ise benim Hak yolunda olmamdır. Onlar ise kâfirdirler. Gelin, müslüman olun dedim. Onlar ise bunu kabul etmediler. Eğer bu dileğimi sen kabul edersen, ben de seni alırım!" Kız da :*

—"*..Sen ne yolda olursan, ben de o yola girerim!" Dedi. Bunun üzerine Oğuz-Han babasına küçük amcasının kızı ile evlenmek istediğini söyledi. Babası da çok büyük bir düğün yaptı ve bu kızı oğluna aldı. Oğuz artık bu karısını çok sevmişti. Böylece aradan seneler geçmiş oldu.*"

gönülleri, kin ve kıskançlıkla dolmuştu. İçlerini hemen kayınbabalarına döküp, şöyle dediler :

"Oğuz çoktandır atam, başka bir dine girdi,
"Gönlünü sizden alıp, başka Tanrıya verdi,
"*Gök ve Yer Allahı*'na [50], kalpden iman getirdi,
"Bizlerden uzaklaştı, dinimizi yitirdi.
"Bize de gelin dedi, bu dine girin dedi,
"Kalbiniz kötü yolda, bu yola verin dedi.
"Tanrısına inanıp, arkasından gitmedik,
"Olmaz böyle şey dedik, onu takip etmedik.
"O da bizden ayrıldı, yanımıza gelmedi,
"Eşiydik biz de ama, elin bile vermedi.
"Sonuncu, "Evet", dedi, dedi : 'Senden ayrılmam!'
"İşte sebebi budur, ey büyük Kaymatam [51]!"

"Oğuz, bu sırada avda idi. Bütün gençleri toplamış ve çok uzak yerlere ava gitmişti. Oğuz'un babası Kara-Han yurdunun bütün ileri gelenlerini, kardeşlerini ve kardeş çocuklarını topladı ve onlara şöyle dedi :

[50] Câmi-üt-Tevârih, "Gök ve yer Allahı" nı açık olarak ifade etmiştir (Tpk., Revan, Nr. 1518, s. 11). Bu deyim'in islâmiyetle bağdaşmasına imkân yoktur. Öyle anlaşılıyor ki bu kısımlar, İslâmiyetten önceki çağlarda yazılmış Oğuz-nâme'lerden alınırken, bu cümleye dokunulmamıştır.

[51] Ebülgazi, Kara-Han'ın gelinlerine toy vererek çağırmasını şöyle anlatıyor :
"Günlerden bir gün Oğuz, çok uzak bir yerde ava gitmişti. Kara-Han, bütün karılarıyla gelinlerini evine davet etmiş ve hep beraber yemek yiyorlardı. Konuşurlarken, bu arada Kara-Han karısına :
—"Oğuz niçin ilk karılarını sevmiyor da bu sonuncu karısını seviyor, bunun sebebi nedir?" Dedi. Karısı da;
—"Ben bilmiyorum. Bunu herhalde gelinlerin bilir," dedi. Bunun üzerine Kara-Han gelinlerine sordu ve büyük gelini de şöyle dedi :
—"Oğuz bize, 'yalnız bir Tanrı vardır', dedi. Bizi de ona inandırmak ve o yola götürmek istedi. Biz de bunu kabul etmedik. Onun isteğini üçüncü gelin kabul etti ve bunun için de oğlunuz onu çok seviyor." Bunun üzerine Kara-Han beğlerinin hepsini topladı ve Oğuz'un durumunu konuştu. Beğlerin toplantısında, Oğuz daha avda iken tutulup öldürülmesi karar altına alındı. Kara-Han, hemen etrafa adamlar saldı. Kendisinin ava gideceğini ve bunun için de askerlerinin hepsinin kendi etrafında toplanmasını emretti." (Desmaison neşr., s. 16; *Kononov* neşr., s. 17).

"Küçükken başka idi, oğlum Oğuz gerçekten,
"Ümidim çok büyükdü, yüce idi herkesten!
"Kalpden bağlanmış idim, ümidim onda idi!
"Ona vurulmuş idim, gözlerim onda idi!
"Nedendir, nasıl oldu, niçin dininden döndü,
"Kopdu gitti elimden, ümit ateşim söndü!
"Olur mu böyle birşey, Oğuz böyle kalamaz!
"O'nu öldürmeliyiz, artık o yaşayamaz!"

"Bunu duyan herkes Oğuz'dan soğumuştu. Artık onlar da Oğuz'u öldürmekten başka bir yol göremiyorlardı. Oğuz'a inanan ve onun yoluna dönmüş olan karısı nasılsa, Kara-Han'ın onu öldüreceği haberini alır ve telâşa düşer. Yakından tanıdığı ve çok güvendiği bir kadın varmış. Hemen ona koşar ve durumu ona anlatır : — "Aman ne olursun bu haberi Oğuz'a ilet," der. Kadın da dayanamaz, yola çıkar. Oğuz'a gidip, babasının kendisini öldüreceğini haber verir. Bunu duyan Oğuz, hemen yurduna bir haberci gönderir ve kendisini sevenlere haber verir. Onlar da Oğuz'un sözlerini yurda şöyle iletirler[52] :

"Duydum ki ey budunum, babam dinimi duymuş,
"Beni de öldürmeği, artık aklına koymuş.
"Askerini toplamış, üstüme gelecekmiş,

[52] *Ebülgazi*, bu olayı şöyle anlatıyor :

"Oğuz'un küçük karısı, Kara-Han'ın Oğuz'u öldürme kararını duyunca, hemen Oğuz'a bir adam saldı ve durumu Oğuz'a bildirdi. Oğuz da yurda hemen adamlar gönderdi ve şöyle dedi;

—"Babam asker topluyormuş ve üzerime gelip beni öldürecekmiş. Beni sevenler bana gelsinler, onu sevenler de ona gitsinler!" Halkın çoğu Kara-Han'ın etrafında toplanmışlardı. Azı ise Oğuz Han'ın yanına geldiler. Oğuz'un etrafında toplananlar arasında, amcalarının bir çok oğulları da vardı. Bu çağda böyle bir şeyin olması, hiç kimsenin aklına gelmezdi. Oğuz Han, kendisini destekleyenlere, "Uygur" *adını verdi. Uygur sözü, türkçede yapışan* (Yapışğur) *anlamına gelir. Meselâ sütle yoğurt arasında fark vardır. Süt, yoğurt olduktan sonra birbirine yapışır ve birleşir, bir katı olur. Bu insanlar da gelmişler ve Oğuz-Hanın eteğine yapışmışlardı. Tıpkı imama uyulduğu gibi, onlar da Oğuz-Han'a uymuşlardı. Nasıl imam kalkarsa kalkıldığı ve yatarsa da yatıldığı gibi. Bunlara da Uygur, yani uyan kimseler dediler." (Desmaison* neşr., s. 16-17; *Kononov* neşr., s. 17*). Ebülgazi, "Uygur"* la, *"Yoğurt"* sözü arasında bir bağ bulmak istemektedir.

"Hayatıma son verip, beni öldürecekmiş!
"Benim yanıma gelsin, beni sevenler bana!
"Onun yanına gitsin, onu sevenler ona!"

"Halkın çoğu, Kara-Han'ın etrafına toplanmış; Oğuz'un yanına gelenler ise çok azmış [53]. Her iki tarafın da orduları, av yerinde buluşurlar ve başlarlar vuruşmağa. Harp sırasında Kara-Han, bir kılıç darbesi ile yaralanır ve az sonra ölür. Ama hiç kimse, kılıcın Kara-Han'a kim tarafından vurulduğunu, bir türlü bilemez. Belki de bu kılıç, Allah'ın bir darbesi idi [54].

Şekil 27 : Oğuz - Han, babası Kara - Han ile savaşı.

[54] *Ebülgazi*, Kara-Han'ia Oğuz-Han'ın savaşını kısa olarak şöyle anlatıyor:
"*Her iki taraf da, saf düzeni halinde sıralandılar ve vuruşmağa başladılar. Oğuz galip geldi ve ötekiler ise kaçtılar. Savaş sırasında Kara-Han'ın başına bilinmeyen bir taraftan bir ok gelerek onu öldürdü. Bu suretle Oğuz-Han, babasının tahtına oturdu.*" (*Desmaison* neşr., s. 17; *Kazan* neşr., s. 12; *Kononov* neşr., s. 17).

Daha eski ve orijinal olan Reşideddin'in metinlerinde, *Kara-Han*'ın bir kılıç darbesi ile öldüğü söylenmektedir. Fakat bütün kaynaklarda, Kara-Han'ın kimin eli ile öldüğü söylenmemektedir. Kara-Han, bizzat oğlunun eli ile öldürülmemişti. Metinlerin ifadesinden, dinsiz Kara-Han'ın yine Tanrının isteği ile öldüğü anlaşılıyor.

[53] Bu ifadeyi yalnızca *Ebülgazi*'de bulabiliyoruz. Yukarıdaki nota bakınız.

2. Oğuz-Han'ın amcası oğullarını sürüşü ve Moğolların başlangıcı:

"Oğuz-Han'ın amcaları ile halkın bir çoğu, Kara-Han'ın etrafına toplanmışlardı. Bu sebeple Oğuz-Han'ın onları zararsız kılıp emrine alabilmesi için 75 yıl harp etmesi gerekdi. Kara-Han'ın adamları şehirlere hücum edip her tarafı yakıp yıkdılar. Yağmalar yapdılar ve askerleri öldürüp durdular. Bu savaşlarda nihayet Oğuz-Han galip geldi. Devleti tamamen eline geçirdi.. *Talas*, *Sayram*'dan Buhara'ya kadar uzanan bölgeleri eline geçirdi. Bundan sonra bu yerlerin hepsi, Oğuz-Han'ın hâkimiyeti altına girdi.

"Oğuz-Han'la anlaşamıyan, kendi amcaları, erkek kardeşleri ile kendi kardeşlerinin oğulları, doğudaki ülkelere gitmişler ve oralarda yerleşmişlerdi. Buna rağmen Oğuzlar, doğuya giderek *Moğolları* meydana getiren bu kabileleri de, kendi soylarından sayarlardı. Bu çağda yaşayan bu Moğol kabilelerinin hepsi, baştan aşağıya kadar kâfir idiler. Fakat zamanla, bunlar da Tanrıyı tanıyıp müslüman oldular[1]."

"Kara-Han'ın taraftarları ile Oğuz-Han arasında geçen harplerde, *Kür-Han*'la *Küz-Han* da ölmüşlerdi Onların oğullarını hak dinine sokmak ve imana getirmek için çok şeyler söyledi: — "Eğer Tanrı'yı tanıyıp imana gelirseniz, size canınınızı bağışlar, Türkistan'ı da size veririm," dedi. Buna rağmen, onlar yine de Tanrı'yı inkâr ettiler. Onların çoğunu yok edip öldürdü. Geriye kalanları da, götürüp *Kara-Korum* taraflarına sürdü. Onlar da *Tuğla* (Tola) nehri kıyılarında yerleştiler. Buralarda, büyük yazlıklar ve kışlaklar kurdular. Fakat bu ıssız ülkelerde, hepsi de fakirlik ve acz içinde, çok hazin bir hayat sürüyorlardı. Bunun için de Oğuzlar, onlara *Mural* adını vermişlerdi. Böyle demelerinin ve onları bu adla adlandırmalarının sebebi, hepsinin de gam içinde boğulmuş ve biçâre insanlar olmalarıydı. Sırtlarına giydikleri elbise, köpek postundan ibaretti. Yedikleri yemekler ise, avladıkları hayvanlardan başka bir şey değildi. Türkistan'ın diğer şehirlerine gidemiyorlardı.

Türkmenlerin dediklerine göre, *Moğollar*, *Kara-Han*'ın küçük kardeşleri olan *Or-Han*, *Küz-Han* ve *Kür-Han*'ın soylarından geliyorlardı.

[1] *Câmi-üt-Tevârih*, Alizade neşr., s. 90-2.

Bununla beraber, onların esas atalarının kimler oldukları iyice bilinmemektedir[2]".

Ebülgazi Bahadır Han ise, Moğolların menşei hakkında şöyle diyor: "*Oğuz-Han, babası Kara-Han'ı harpte öldürdükten sonra, milletini müslüman olmağa davet etti. Müslüman olanları sağ bıraktı, müslüman olmayanların ise hepsini öldürüp, çocuklarını da yanına esir olarak aldı. Önceleri, Kara-Han'a tabi olan pek çok kabile vardı. Ayrıca bir çok milletler de vardı ki, kendi ayrı hakanlarına bağlı olarak yaşıyorlardı. Bütün bu hakanlıklar, küçük kabilelerin bir araya gelmesi yolu ile meydana gelmişlerdi. Oğuz-Han hakan olunca, müslüman olan milletler Oğuz-Han'a bağlandılar. Müslüman olmayanlar ise, kaçarak başka hakanların buyruğu altına girdiler. Oğuz-Han, her sene Moğol ilindeki hakanlarla vuruşmağa çıkar ve yine yurduna geri dönerdi. Bu şekilde vuruşa vuruşa, en sonunda Moğolistan'ı zaptetti. Oğuz Han'dan kaçıp kurtulan Moğollar ise, giderek* Tatar-Hanı'*na sığındılar. Bu yolla onun hâkimiyetini tanıdılar*[3]".

3. Uygurlar

"Bir an geldi ki, bütün kabileler Oğuz-Han'a bağlanmış oldu. İşte o zaman Oğuz-Han, direkleri altından yapılmış büyük bir otağ kurdurdu. Toy düzenledi ve büyük bir ziyafet sofrası hazırlattı. Akrabala-

[2] Tpk., Haz., Nr. 1653, yap. 376 b; Krşl. F. Sümer, aynı esr., s. 361. *Mogol* sözü Hafız Abru'daki Oğuzname'de **Mung-al* (>*Muwal*) türeyişi ile açıklanmak isteniyor. Tabiidir ki bu bir balk etimolojisidir. Eski türkçede *mung*, "sıkıntı, bun, ızdırap" manasına gelirdi (Kaşgarî, terc., III, s. 33). Farsçada *gam-kin* kelimesi, buna karşılık olarak veriliyor (Nr. 1653, yap. 476; Sümer, aynı esr., s. 361). Bilhassa Batı Türk lehçelerinde ve Kıpçak bölgesinde, *Mongol/Monggol* sözünün *Monggal* şeklinde söylendiğini de görmüyor değiliz (Pelliot, *Horde d'Or*, s. 53). Bu söylenişin tesiri altında kalan Ruslar da Moğollara *Moal* derler. Avrupalıların da *Mughal* demelerinin sebebini, yine Kıpçak lehçesinin bu değişik söylenişinde aramalıdır. Meselâ Cöçi-Han'ın 7. oğlu Bo'ol'un adı, Altınordu devletinde *Bokal/Boal* şeklinde girmiştir (Reşideddin, Blochet neşr., II, s. 121, 122). Türkler de bu adı daha da türkçeleştirmiş ve *Bowal* demişlerdir. *Mogol* adı da, türkçeleşerek *Muwal/Mowal* şekline girmiş olabilir.

[3] *Şecere-Türkî*, Desmaisons neşr., s. 17-18; *Şecere-i Terâkime*, Kononov neşr., a. yer.

rına, ordunun başı olan beğlere hil'atler verdirdi, hediyeler dağıttı. Ayrıca kendi askerlerine de iltifatlar yağdırarak, onları öğdü.

"Oğuz'a bağlanarak, onunla beraber harbeden amcalarının halkı ile diğer kabilelere de "*Uygur*" adını verdi. Bu söz türkçede, "Birbirine uyan ve tâbi olanlar," anlamına gelir. Uygur adı ile anılan kavimlerin hepsi, bunların soylarından gelirler. Diğer bir kabileye de "*Kanklı*" adını verdi. "*Kıpçak*" ve "*Ağaç-eri*" adlı kavimler de Oğuz-Han'la birleşmiş ve onunla anlaşma halinde idiler. Bunlar, Oğuz-Han'ın nesli ile de karışan halk topluluklarıdır. Bu halkların, bu adlarla niçin anlandırıldıklarını şöyle anlatırlar :

"Oğuz-Han'ın Tanrı'yı tanıması ve ona iman getirmesi üzerine babası ve amcaları ile arası açılmış ve aralarında harp başlamıştı. Oğuz-Han'ın akrabalarından bazıları, onunla birlik olmuşlar ve onun tarafını tutarak yardımda bulunmuşlardı. Halkın diğer kısmı ise, Oğuz-Han'ın babası Kara-Han, amcaları ve yine ondan yana olmayan kardeşlerinin buyruğu altına girmişlerdi. Oğuz-Han, kendisinden yana olan tarafdarlarına "*Uygur*" adını vermişti. Bu söz türkçedir. Anlamı ise, "Bizimle birleşti, bize yardımda bulundu ve evet dedi," demektir[4].

"Uygurlar, her zaman için Oğuz-Han'la beraber olmuşlardı. Oğuz-Han dünyanın diğer memleketlerini zaptetmeği aklına koymuştu. Akına çıkmadan önce, kendi yurdunda kalsınlar ve evini korusunlar diye, Uygurları kendi memleketinde bırakmak istedi. Bu sırada Uygurları yanında savaşa götürüp, *Derbent*'e kadar gittiği halde geriye gönderdi[5]."

[4] Reşideddin, Alizade neşr., I, s. 103

[5] Tpk. Revan, Nr. 1518 de bu bölüm noksandır. Oğuz-Han'ın Uygurları *Derbent*'e kadar götürüp de, sonra geriye gönderme olayı, Tpk. Haz. 1653, yap. 376 a'da da vardır. Reşideddin bu sözlerini Uygur bölümünde yeniden tekrarlar (Berezin neşr., I, s. 158).

4. Kanglı'lar

Reşideddin'e göre:

"Oğuz-Han, babası ve amcalarının oğulları ile savaşırken, onlar da şehirleri yağma ediyorlar ve her tarafı harabeye çeviriyorlardı Oğuz-Han da savaşlar sırasında pek çok kıymetli şeyler ele geçirmişti. Bu zamana kadar Oğuz-Han'ın halkı, savaşda elde ettikleri malları, dört ayaklı hayvanlara yükler ve bu yolla evlerine götürürlerdi. Fakat bu sıralarda, Oğuz-Han'ın akrabalarından olan ve onunla birlikde vuruşan bazı kimseler düşünerek *kağnı*'yı icad etmişlerdi. Elde ettikleri malların hepsini kağnıya yükleyerek evlerine götürdüler. Bu sebeple Oğuz-Han, kendisinin bu akrabalarına "*Kanklı*" adını verdi. Kanklı'ların bütün soyları, Oğuz-Han'ı destekleyen ve ona böyle bir kağnı arabası yapan bu boylardan gelirlerdi[6]".

Uygurca Oğuz-nâme'ye göre:

"Günlerden bir gün, gök yeleli, gök tüylü kurt yine durdu. Oğuz-Kağan da durdu ve çadırını hemen orada kurdu. Burası çorak bir yerdi. Ne bir tarla ve ne de başka bir şey vardı. Bu ülkeye *Çürçet* derlerdi. Çok büyük bir yurt idi. Atları çok, sığırları çok, buzağıları, altın ve gümüşleri çok, cevahirleri de pek çok bir ülke idi. Çürçet Kağanı ile halkı, toplanarak, bu bozkırda Oğuz-Han'a karşı geldiler. Vuruşma ve çarpışma başladı. Oklarla oklaştılar, kılıçlarla vuruştular. Oğuz-Kağan baş çıktı, Cürçet Kağanı'nı yendi. Kağanın başını kesti, halkını kendine tâbi kıldı. Bu vuruşmadan sonra Oğuz Kağan'ın askerlerine, beylerine öyle büyük ganimet düşdü ki, at, katır ve öküzler bunları götürmeğe az geldi. Oğuz-Kağan'ın askerleri

[6] *Kanglı* boy adının ayrı yazılışlarını ve bu ad üzerindeki görüşleri, kendi hayâli fikirlerini de katarak Marquart toplamıştı: *Über das Volkstum der Komanen*, s. 163-172. Bundan sonra bilhassa Japonlar, burada yazmağa değer görmediğimiz, fikir spekülasyonu denebilecek bir çok nazariyeler ileri sürmüşlerdir. Türkçede *Kang* (Uyg.) (Radlof, Wörterbuch, II, s. 80) ve *Kangğ* (Koyb. Kaç. Sag.) (Aynı esr., II, 80-81), "araba" anlamına gelir. Eğer Oğuz destanındaki etimoloji doğru ise, "arabalı" anlamına, *kang* sözünden bir sıfat yapmak gerekir. O da *Kang-lug* şeklinde olabilir. Bu mesele için bk. Pelliot T'oung-pao, 1930, s. 337-338. *Kangluğ (Kang-luğ)* şekli, daha ziyade Uygurcadır. Bu söz, Oğuz lehçesinden ise *Kang-lığ* olmalıdır. Bu boy adının çok eski devirlerden kalmış olması da muhtemeldir. Fakat bu problemler üzerinde durmayacağız. Uygurca Oğuz destanına göre, *Kanglı* boy adı, *Kanğa* kökünden türemiştir. Bu duruma göre, **Kanğa-luğ* (>*Kang(a)-luğ*, *Kangluğ*, *Kanglu/Kanglı)* şeklinde bir türeyişten söz açılmak isteniyor demektir. Unutmayalım ki, bunların hepsi, halk etimolojisi'dir. Bununla beraber Türk filolojisine göre, halkın düşünüşünü de değerlendirmenin ayrı bir faydası olduğunu hatırımızdan çıkarmamamız lâzımdır.

arasında, çok akıllı, çok iyi ve çok tecrübeli birisi vardı. Bu erin adı *Barmaklığ-Çosun-Billig* idi. Bu becerikli er, bir araba yaptı ve arabaya cansız ganimetleri yükledi. Arabanın ön tarafına da canlı ganimetleri koydu. Arabayı çekip gittiler. Oğuz-Kağan'ın beğleri ve halkı bunu görünce çok şaşırdılar. Bunlar araba ile giderlerken, "Kanğa! Kanğa!" diye bağırıyorlardı. Oğuz-Kağan bu arabaları görünce, güldü ve şöyle dedi: —"*Kanğa, Kanğa*" ile, cansız şeyleri canlılar yürütsün! Sizin adınız da *Kanğaluğ* (Kanglı) ve sembolünüz de araba olsun! [7]".

Ebülgazi Bahadır Han'ın, elindeki Oğuz-nâme'lere göre *Kanglı*'lar hakkında verdiği bilgiler ve Cürçet seferi, Uygurca Oğuz destanı'na da uymaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Ebülgazi, bu Oğuz-nâme'yi görmüştü. Ebülgazi, *Cürçet* seferini ve *Kanglı* boyunun meydana gelişini şöyle anlatıyor :

"... *Oğuz-Han'dan kurtulan Moğollar, giderek Tatar-Hanı'na sığınmışlardı. Bu yolla onun hâkimiyetini tanıdılar.*

"Tatar'*lar o sıralardı* Cürçet *yakınlarında oturuyorlardı.* Cürçet *adını taşıyan bu ülke, çok geniş ve büyük bir ülke idi. Köyleri ve şehirleri vardı. Burası Çin'in* (Hıtay) *kuzeyinde (Demir kazığında)*'dir. Hintliler *ve* Tacikler *bu ülkeye* "Çin" *derler. Oğuz-Han ordusunu alarak bu yurdun üzerine yürüdü. Cürçet padişahı da, büyük bir ordu hazırlayıp, Oğuz-Han'ı karşıladı. Her iki ordu da, harp meydanında karşı karşıya gelip vuruştular. Oğuz-Han galip geldi. Düşmandan o kadar ganimet ve mallar aldılar ki, yurda götürmek için, yükleyecek bir şey bulamadılar. Oğuz-Han'ın ordusunda çok hünerli biri vardı. Hemen orada bir araba yapdı ve yükleri arabaya yükledi. Bunu gören herkes, hemen bir araba yapdı ve kendi yüklerini de kendi arabasına yükledi. Bu arabaya* "Kank" *dediler. Çünkü bundan önce, ne arabanın kendisi ve ne de adı vardı. Bu arabaya* "Kank" *denmesinin sebebi, yürürken* "Gank, ğank" *diye ses çıkarmasıdır. Kağnı'yı icad eden adama ve onun soyuna da "Kanklı" dediler Kanglı kabilesi bu adamın soyundan gelir* [8]".

[7] Bang-Arat, *Oğuz Kagan Destanı*, 261-288.

[8] Ebülgazi, Desmaisons neşr., s. 18; Kononov, s. 18.

Cürçet ülkesi, daha ziyade, *Kadırğan* dağlarının doğu ve güney eteklerinde kalan bölgedir. Bir kısım Moğollar da bu bölgede bulunuyorlardı. Bu izâh, Çingiz-Han çağı etnik durumu bakımından doğrudur. Tpk. Haz. 1653, yap. 376 a, kısa olarak Kanglıların meydana gelişini anlatırken, bu araba yapma olayının Oğuz-Han'ın hangi seferinde olduğunu söylemiyor.

5. Kıpçak'lar

Reşideddin e göre:

"Oğuz-Kağan vaktiyle *İt-Barak* adlı bir kavimle savaşmış, fakat mağlup olmuştu. Bunun üzerine iki büyük ırmak arasında bulunan bir adaya gitmiş ve bir süre bu adada kalmışdı. İşte tam bu sırada, kocası savaşda ölen kadınlardan birinin doğum ağrıları tutmuş ve doğumu yakınlaşmışdı. Etrafta sığınacak hiç bir yer yoktu. Çaresiz olarak kadın bir ağaç koğuğuna girmiş ve orada doğurmuşdu. Bunu gören beğler, hemen gelir ve kadının durumunu Oğuz-Han'a anlatırlar. Oğuz-Han kadına acır ve şöyle der :

—"Mademki bu kadının kocası şehit olmuştur ve bu çocuğun da benden başka bir kimsesi yoktur, şu halde bu doğan çocuk da benim oğlumdur. Bundan sonra herkes, bu çocuğu Oğuz-Han'ın bir oğluymuş gibi saydılar ve ona öyle bakdılar. Oğuz-Han ona Kıpçak adını verdi. Kıpçak sözü türkçede, 'içi çürümüş ve oyulmuş ağaç' demektir. Kabuk anlamına gelir ve bu sözden bozulmuştur. Kıpçakların hepsi, onun soyundan gelirler [9]".

Uygurca Oğuz-nâme'ye göre [10]*:*

"*Uruz-Beğ*'in oğluna *Saklab* adını verdikten sonra, Oğuz-Kağan yoluna devam etti ve *itil* (Volga) ırmağına geldi. *İtil* suyu büyük bir ırmakdır. Oğuz-Kağan bu ırmağı görünce, etrafındakilere:

— "Bu ırmağı nasıl geçebiliriz?" Dedi. Askerler arasında iyi bir beğ vardı. Adı da, *Uluğ-Ordu* Beğ idi. O, çok akıllı ve ... idi. Yerde pek çok dallarla ağaçların bulunduğunu gördü... Hemen ağaçları kesti (ve bu ağaçların üzerine) yatarak nehri geçti. Oğuz-Kağan buna çok sevindi ve gülerek şöyle dedi :

— "Sen burada Beğ olarak kal ve senin adın da Kıpçak olsun!"

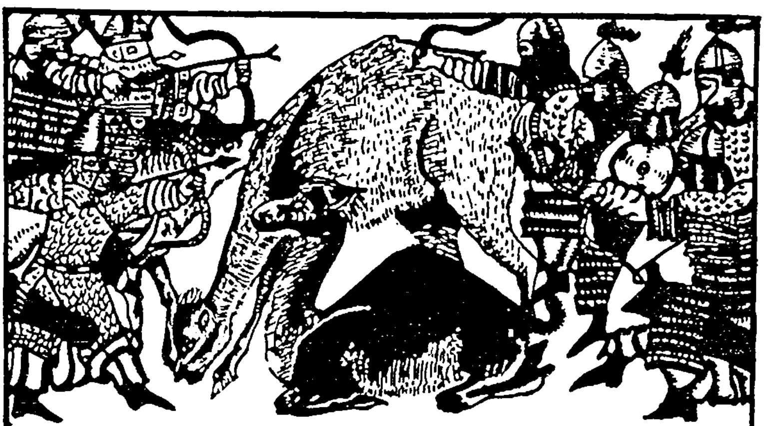
---

[9] Reşideddin, Alizade neşr., I, s. 105.

[10] Bang-Arat, Oğuz Kağan destanı, 201-205. Kıpçakiarla ilgili diğer bilgiler, İt-Barak'lara ait bölümümüzde verilmiştir.

6. Oğuz-Han'ın, İnal-Han'a Akını

"*Almalıg* sınırında *Burkutlu-Tak* ve *Turkutlu-Tak* adlı iki büyük dağ vardı. *Burkun* ve *Lurkun* da onun yakınında iki yerdi. Bu her iki dağ da onun adı ile adlandırılırdı. Oğuz-Han o yere inerek, orada oturdu. On gün orada istirahat etti. O bölgenin padişahının adı *İnal-Han* idi. Büyük bir ordu toplayarak Oğuz-Han'ın üzerine geldi. Her iki ordu karşılaşdılar. Savaş sekiz gün sürdü. Her iki tarafdan da çok sayıda insan öldü. En sonunda Oğuz-Han, İnal-Han'a galip geldi ve onu öldürdü. Onun bütün mallarını aldı. Yurdunu da alarak kendi ordugâhı olan Or-Dağ *(Or-Tak)* ve Kür-Dağ'a (Kür-Tak) döndü. Bir süre orada oturdu[11].

Şekil 28 : Oğuz-Han, Inal-Hanla savaşı (Tpk., Haz., 1653'den).

[11] Oğuz-Han'ın *İnal-Han*'a karşı yaptığı akın, yalnızca Tpk. Haz. 1653, yap. 377 de vardır. Öyle anlaşılıyor ki, *İnal-Han*'ın yurdu Oğuz-Han'ınkine çok yakındı. Bu İnal-Han'ın, Nayman hakanı *Inan-Han*'la ilgili olması muhtemeldir. Çünkü Naymanların yurdu, Oğuz-Han'ınkine çok yakındı. Nayman hakanı *Inan-Han* için bk. Tpk., Revan, nr. 1518, yap. 32. Bu metinde geçen yer adları ayrı bölümümüzde incelenmiştir.

Karluklar ve Yağmalar :

"Söylediklerine göre Oğuz-Han, Gur ve Garcistan vilâyetlerini zaptedip yurduna dönerken, yolda çok büyük bir dağa erişmiş. Mevsim kış olduğu için, çok fazla miktarda kar da yağmış imiş. Kar yağışının fazla olması sebebiyle, yollarını şaşırmış olacaklar ki, bir kaç ev halkı, Oğuz Han'dan ayrı düşmüşler. O çağda, herhangi bir kimsenin ordudan geri kalması, Oğuz-Han'ın yasasına aykırı idi. Bu sebeple Oğuz - Han, onların yaptıkları bu ihmali beğenmemiş ve şöyle demişti :

— "Nasıl olur da bir insan, yağan kar yüzünden geri kalır?" Bundan sonrada, bu geri kalan adamlarına, *Karlık*, yani 'kar adamı' adını verdi. İşte Türklerin *Karluk* boylarının hepsi, geride kalan Oğuz-Han ın bu adamlarından türemişlerdir[12] "

"Oğuz-Han, Türk ve Tatar askerlerini toplayarak *Talas* ve *Sayrama* geldi. *Taşkend*, *Semerkand* ve *Buhara* şehirlerinin hühümdarları ortaya çıkıp da, ordularını savaş meydanına dizip, Oğuz-Han'la vuruşmağa cesaret edemediler. Hepsi de, iyice tahkim edilmiş kalelerine sığınıp, orada kaldılar. Oğuz-Han, *Taşkent* ve *Sayram*'ı bizzat kendisi kuşatarak bu şehirleri aldı. *Türkistan* ve *Endican*'a ise oğullarını gönderdi. Oğulları, altı ay savaştan sonra, oralarını almış ve geri dönmüşlerdi. Babalarının yanına geldikten sonra, Oğuz-Han, alınan o ülkelere valiler tayin etti. Ayrıca, *Buhara*, *Belh* ve *Semerkand*'ı da aldı ve oralara kendi adına valiler tayin etti.

"*Sayram* bölgesi ve dolayları zaten Oğuz-Han'a tâbi idi. *Talas* üzerinden *Sayram*'a yürümüş ve o yoldan *Mâveraünnehir* ve *Harezm*'i almıştı".

Oğuz destanındaki "Muz-Tag" (Buz-Dağ) hakkında notlar : Oğuz Destanı, artık din tesirlerinden kurtulmuş ve olaylar, gerçekci bir şekle bürünmüştür. Olaylar, gerçekçi bir anlayışla anlatılmağa başlanmıştı. Oğuz destanı artık bir tarih şeklindedir. Bu destanda gökyüzünde ve yeraltında dolaşan kahramanlar yoktur. Destana göre bir gün, Oğuz-Han'ın atı buz dağına kaçmıştı. Destanın metninde bu daha geniş olarak anlatılmıştır. (Bk. S. 170). *Muz-Tag*, yani Buz-Dağ, Ortaasya haritalarında yer almış gerçek bir coğrafi dağ da olabilir. Fakar şunu unutmamalıyız ki, bütün mitolojilerin kökleri dindedir. Oğuz destanının kök ve temellerine inebilmek için, destanda gerçek gibi görünen ; fakat aslında ise ilhamını çok eski çağlarda, dinden almış olan motifleri birbirlerinden ayırmak lazımdır. Yakut ve Altay mitolojilerinin Buz-Dağları bilinen ve tanınmış motiflerdir. Bu mitolojik Buz-Dağı kuzeyin sonsuz karanlıklarında bulunur ve soğuk rüzgârları bu dağlar gönderirlerdi. *İki Moos* gibi korkunç yaratıklar da bu

[12] *Câmî üt-Tevârih*, Alizade neşr., I, s. 106.

dağlarda yaşarlardı Tabii olarak Oğuz destanındaki Buz-Dağ ile bu dağların bir ilgileri olup olmadığını kesin olarak söyleyemeyiz. Fakat kanaatımızca mitoloji, kuru tarih metodları ile tetkik edilmemelidir.

7. Oğuz-Han'ın, Hint ve Gur Ülkelerine Yaptığı Akın

"Oğuz-Han bundan sonra *Hindistan* üzerine yürüdü. Burada *Yağma-Han* vardı. Onun üzerine geldi. Bu bölgede çok büyük ırmaklar ve dağlar vardı. Gemilere sahip olmadan bu suları geçmenin imkânı yoktu. Gemiler ve kelekler yaparak bu suları geçtiler ve bu yolla o ülkeleri aldılar. Hindistan'ın doğusunda, Yağma-Han'ı "*Sinci*" veya "*Sici-Oğul*'-un büyük bir ülkesi var idi. Yağma-Han'ı, memleketinin coğrafyasına güvenerek Oğuz-Han'a baş eğmek istemedi. Oğuz-Han da onun ordusunu mağlup ederek Yağma-Han'ı öldürdü ve onun başkentini aldı.

"Ondan sonra, *Maçin* ve *Ninkiyas* ülkelerine gitti. Oraları da alarak, yurduna döndü. *Türkistan*'a geldi ve *Almalıg* sınırındaki *Bar-Tak* (?) ve *Ala-Tak*'da oturdu[13]"

Ebülgazi, Yağma'lar için şöyle diyor :

"*Oğuz-Han, (Gur ülkesinde savaşırken, bazı beylerine Karluk adı verdikten) sonra, Kâbil ve Gazne'yi aldı. Sonra da Keşmir üzerine yürüdü. O sırada Keşmir ülkesinin Hakanının adı "Yağma" idi. Keşmir'in büyük ırmakları ve yüce dağları pek çoktu. Yağmaların Han'ı, bu ırmaklara ve dağlara güvenerek Oğuz-Han'a baş eğmedi. Oğuz-Han'la Yağma-Han arasındaki savaş bir yıl sürdü. Her iki tarafdan da çok kimseler öldü. En sonunda Oğuz-Han Keşmir'i aldı ve Yağma-Han'ı öldürdü. Onun askerini de öldürüp, kökünü kesdi. Oğuz-Han bir müddet orada oturdu. Bundan sonra yurduna doğru yola çıkıp, Bedehşan üzerinden, Semerkand'a geldi. Oradan da Moğolistan'a (!) döndü ve istirahat etti*[14]".

[13] Tpk., Hazine, Nr. 1653, yap. 377.
Farsça destan, Gur ve Garcistan seferinden bahsederken, Oğuz Han'ın *Inan-Han*'ı mağlup ettikten sonra *Or-Tağ* ile *Kür-Tağ*'a döndüğünü yazıyor. Oğuz-Han bundan sonra beylerini toplayarak Pencâb yönüne bir akın yapılmasını karar altına alıyor. Amu nehrini geçtikten sonra, Gur ve Garcistan'a bir elçi gönderiyor ve Gur hükümdarı, elçileri büyük bir saygı ile karşılıyor. Bundan sonra Gazne, Zâbil, Kâbil, tamamen Oğuz Han'ın emri altına girmiş oluyor ve vergiye bağlanıyor (Tpk., Haz., 1653, yap. 377 b).

[14] *Şecere-i Türkî*, Desmaisons neşr., s. 21. Ortaçağda Gur bölgesi, Bamyan ile Herat arasındaki yerlerdi. Bk. Barthold, Turkestan, II, s. 326; *Hudûd al'âlam*, s. 4-5.

Ebülgazi Bahadır Han, Oğuz-Han'ı sık sık Çingiz-Han'la karıştırmaktadır.

Karlukların ortaya çıkışları:

Uygurca Oğuz-nâme'ye göre Karluk'ların meydana gelişi:

" (Oğuz-Han, Güney Rusya'daki İtil seferinden dönerken), Oğuz-Kağan birden yine, 'gök tüylü ve gök yeleli erkek kurdu' gördü. Kurt Oğuz-Han'a şöyle dedi :

— "Şimdi, ey Oğuz! Asker ile sen buradan yürü! Halkı ve beyleri götür! Ben önden sana yol gösteririm!" Tan ağarıp sabah olunca, Oğuz-Kağan erkek kurdun, ordunun önünde yürüdüğünü gördü ve çok sevindi ve o da peşinden ilerledi.

"Oğuz-Kağan her zaman alaca bir ata biner ve bu atını çok severdi. Bu at yolda nasılsa gözden kaybolup kaçtı. Hemen orada büyük bir dağ vardı. Üzeri, don ve buzla kaplı idi. Dağın başı da soğuktan (ve kardan) ap ak idi. Onun için bu dağa *Muz-Tağ* derlerdi. Oğuz Kağan'ın atı, bu dağın içine kaçıp gitmişti. Oğuz-Kağan, bundan dolayı çok üzüntü ve ızdırap duymuşdu. Asker arasında çok cesur ve alp bir bey var idi. Bu bey öyle cesur idi ki, ne Tanrı'dan ve ne de Şeytan'dan korkardı. Yürümeğe ve soğuğa çok dayanabilen bir erdi. Bu bey dağlara girip yürümeğe başladı. Dokuz gün sonra, atı bulup Oğuz-Kağan'a getirdi. Bu dağ çok soğuktu. Bu sebeple bey de, adeta karlara bürünmüş ve bembeyaz olmuştu. Oğuz-Kağan sevinerek güldü ve bey'e şöyle dedi :

— "Sen bu yerdeki beylere baş ol ve senin adın ebedî olarak *Karluk* olsun!" Ona bir çok kıymetli taşlar bağışladı ve ilerledi[15]".

Muz-Tağ, yani 'Buz dağı', Uygurların Oğuz destanında iki defa geçmektedir. Bir defa Oğuz-Kağan, Urum-Kağan'ına karşı akın yaparken bu dağın yanından geçmişdir. Yine aynı seferden dönerken, bu dağın yanından geçtiğini görüyoruz. Bu dağın yerini, özel bölümümüzde inceleyeceğiz.

Karluklar hakkında *Ebülgazi Bahadır Han*, şöyle diyor :

"*Oğuz-Han, (Belh şehrini aldıktan) sonra Gur ülkesine yürüdü. Oğuz-Han'ın bu akını sırasında mevsim kış idi. Dağlar başdan başa karlarla örtülü idi. Bunun için de askerler, karlar arasında güçlükle yürüyebiliyorlardı. Oğuz-Han, hiç bir kimsenin arkada kalmamasını ve herkesin beraber olmasını emretti. Ordu bu şekilde yürüyerek o bölgeleri de aldı.*

[15] Bang-Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, 226-247.

"*Yaz gelince Oğuz-Han askerlerini saydı ve onlardan bazılarının eksik olduğunu gördü. Bu askerlerin nerede kaldıklarını kime sorduysa, içlerinden bir bilen çıkmadı. Bir müddet sonra bu askerler çıkageldiler ve Oğuz-Han'ın katına vardılar. Oğuz-Han, onlara nerede kaldıklarını sordu, Onlar da:*

— "*Biz arkadan geliyorduk. Bir gece çok kar yağdı. Karı söküp bir türlü geçemedik ve bu yüzden de orada kaldık. Atlarımız, develerimiz, neyimiz varsa hepsi öldüler. Bunun için de baharı bekledik. Bahar gelince yola çıkdık ve yürüyerek size ancak yetiştik*", *dediler. Oğuz-Han'ın buyruğuna göre, onlara* "Karlık" *adı verildi. Karluk kabilesi halkı, bunların soyundan gelirler*[16]".

Oğuz-Han Hindistan'a ise Cürçet'lere karşı yaptığı akından sonra gitmektedir. *Tangut* ülkesini de bu akından sonra almakta ve ondan sonra *Suriye* üzerine yürümektedir[17]. Diğer Oğuz-nâme'ler ise Uzakdoğu'yu tanımadıklarından bu sırayı kaybetmişlerdir.

8. Oğuz-Han'ın Çin akını

"Sağ yanda, yine o zamanlarda *Altun-Kağan* adlı bir Kağan vardı. Altun-Kağan, Oğuz-Kağan'a bir elçi gönderip pek çok altın ve gümüş sundu. Yakutlar ve mücevherler de gönderip saygı ile sunmuşdu. Oğuz-Kağan'a bağlandı ve iyi hediyelerle dostluk kurup, Oğuz-Kağan'la dost oldu[18]".

[16] Ebülgazi, Desmaisons neşr., s. 21; Kononov, s. 22.

[17] *Cürçet* sözünü biz burada daha ziyade Uygurca Oğuz destanına göre yazdık. Aslı da böyledir. Kononov da bu halkın adını *Çurçıt* şeklinde okumuştur (Şecere-i Terâkime, s. 89, n. 39). Kononov'un neye dayanarak böyle bir yazış tarzı kabul ettiği pek anlaşılmıyor. Ayrıca burası, yanlış olarak İdil bölgesinde bir yer olarak da gösterilmiştir. Desmaisons da burasını *Curcan* ile birleştirmişti (*Şecere-i Türkî*, Fr. terc., s. 17). Halbuki Reşideddin'in *Cürçet*'ler bölümünde bu konuda çok geniş bir bilgi verilmiştir. Bunlar, daha ziyade Kuzey Çin'de ve Mançurya'da oturan ve, Moğollara akraba olan bir kavimdir. Uygurların Oğuz destanına göre Oğuz-Han, Mançurya'daki Cürçet seferinden sonra batıya dönmüş ve Hindistan, Tangut ülkesi ile Suriye'de "*Şağam*" yani Şam'ı almıştır (R. Arat, aynı esr., 290). Uygurların Batı hakkında fazla bilgileri olmadığından, kendi Oğuz destanlarında bu bölgeler hakkında fazla bilgi vermemişlerdir.

[18] Uygur Oğuz Destan'ında, Oğuz-Han'ın "Barkan" adlı bir bölgeyi de aldığından söz açılıyor. Burasının çok zengin ve sıcak olduğu da söyleniyor (R. R. Arat, aynı esr., 297). Yer adı olarak Barkan, eski türkçede iki yeri ifade ederdi. Bunlardan birincisi, Kaşgar şehri yakınındaki bir dağ üzerinde bulunan bir kaledir. Kaşgar bölgesi,

Farsça yazılmış tarihler, yalnızca Oğuz-Han'ın *Çin, Maçin ve Ninkiyas* ülkelerini aldığından bahsederler. Bu ülke adları Çingiz-Han çağında Uzakdoğu için, yine Farsça yazılmış tarihler tarafından kullanılmış coğrafya tabirleridir. Altun-Kağan deyimi, Çingiz-Han zamanında, daha ziyade Çin'in kuzeyindeki *Chin* adlı Çin Sülâlesinin imparatoru için kullanılırdı. Esasen çince "Chin" in anlamı da 'altın' demekti. Uygurlar Çin'e yakın idiler ve aralarında da daima iyi münasebetler süre gelmişti. Bu sebeple Uygurların Oğuz-nâme'sinde Çinlilere pek dokunulmamakda ve mesele bir dostluk anlaşması ile kapatılmaktadır. Esasen Uygur Oğuz-nâme'sinde Oğuz-Han, Uygurların padişahı olarak görünmektedir. Tabii olarak, Oğuz-Han'ın seferleri de Uygur tarihine ve Uygur halkının gelişimine uydurulmuşdur.

9. Oğuz-Han'ın İran akını

Kalaç'lar

"Söylediklerine göre Oğuz-Han İran'a bir akın yapmış, Isfahan'ı alarak geriye dönmüşdü. Bu sırada, askerlerinden birinin karısı doğurdu. Yeteri kadar yiyecek bulamadıklarından annenin sütü yoktu ve bu yüzden çocuk aç kalmışdı. Aile, yiyecek bulacağız diye etrafda dolanırken, orduya yetişememiş ve dolayısiyle geride kalmışdı. Çocuğun babası, bu sırada bir sülün kuşunu yakalayan bir çakal görür ve eline geçirdiği bir sopa ile çakalı kovalar. Bu kovalama o kadar sür'atli ve uzun olur ki, en sonunda çakal, sülünü ağzından bırakmak zorunda kalır. Adam

"(Oğuz-Han, *İtil* seferinden dönerken; *Muz-Tağ*, yani Buz dağı yakınlarında bir Beye *Karluk* adını verdikten sonra yoluna devam eder) ve yolda büyük bir ev görür. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı da demirdenmiş. Fakat evin kapısı kapalıymış ve anahtarı da yokmuş. Askerlerinin arasında çok becerikli bir er varmış. Bu erin adı da *Tömürdü-Kağul* imiş. Oğuz Han, ona şöyle bir buyruk vermiş :

— "Sen burada kal ve çatıyı aç! Çatıyı açdıktan sonra orduya gel!" Bunun için de Oğuz-Han o ere, *Kalaç*, yani "Kal! Aç!" adını koydu [19]."

söylendiği kadar sıcak ve zengin değildi. Ayrıca Türkler, Çin'in aşağı bölgelerine de "Barkan" adını verirlerdi (*Divanü Lûgat it-Türk*, terc., I, s. 436, 453). Oğuz-Han'ın Altun-Kağan'a karşı yaptığı harp için bk. R. R. Arat, aynı esr., 115-124.

[19] *Câmî üt-Tevârih*, Alizade neşr., I, s. 107.

sülünü alır. pişirir ve karısına yedirir. Bunun üzerine kadının sütü gelir ve çocuk doyar. Çocuklarını doyuran anne ve baba, hızla yürüyüp, Oğuz-Han'ın ordusuna yetişirler. Bu çağda hiç bir kimse, her ne sebeple olursa olsun, ordudan geri kalamazdı. Bu Oğuz-Han'ın bir yasası idi. Oğuz-Han bunları görünce canı sıkıldı ve onlara "*Kal aç!*" Dedi. Bu, "*Aç kal!*" Demektir. Bu sebeple onların soyundan türeyen ulusa "*Kalaç*" derler[20]".

Şekil 29 : Oğuz-Han'ın Bağdat'a girişi (Tpk., Haz., 1653'den).

Ebülgazi Bahadır Han, Kalaç'ların türeyişi hakkında şöyle diyor :

"*Oğuz-Han, bir yıl kadar kendi yurdunda oturup, ondan sonra beylerine İran'a doğru sefere çıkacağını bildirdi. Ayrıca beylerinin bu akının çok uzun süreceğini göz önünde tutarak, hazırlıklarını ona göre yapmalarını emretti.*

"*Ertesi yıl yola çıktı ve Talas şehrine vardı. Oğuz-Han, yorgun düşen veya yolunu kaybeden askerleri ordunun esas kısmına yetiştirsinler diye, ordusunun arkasına artçı kıt'alar koydurmuşdu. Günün birinde bu artçılar, ailesiyle birlikte geride kalmış birisini alıp Oğuz-Han'ın huzuruna getirdiler. Oğuz-Han, ona niçin arkada kaldığını sormuş ve o da şöyle cevap vermişdi :*

[20] Bang-Arat, aynı esr., 248-260.

— "*Yiyeceğim çok azdı. Bu sebeple de ancak ordunun gerisinden gelebiliyorduk. Eşim de, daha önceden çocuğa hâmile idi. Yolda gelirken doğurdu. Fakat eşim de bizim gibi açtı. Bu sebeple sütü gelmiyor ve çocuğu doyuramıyordu. Bu sırada bir çakalın, bir sülün kuşuna atılarak onu yakaladığını gördüm. Hemen oradan bir sopa alarak çakala vurdum ve çakal sülünü bırakarak kaçdı. Sülünü alıp, kebap ederek karıma yedirmek isterken, artçı askerlerimiz imdadımıza yetişdi ve hepimizi alarak size getirtirdiler. Oğuz-Han ona at, yiyecek ve her türlü canlı hayvanlar verdikten sonra, ordudan geri kalmamasını tenbih etti. Ayrıca da ona* "*Kalaç*" *lâkabını verdi. Bugünkü Kalaç adlı Türk kabileleri onun soyundan gelirler. Kalaçlar, Maveraünnehir, Harezm ve Irak'da çok yaygın olarak yaşarlar. Fakat hepsi de, Maveraünnehir'deki oymaklara bağlıdırlar*[21]".

Oğuz-Han'ın Kıpçak Akınları

(Han-nâmeye göre)

"*Kil-Han*, yaşlanınca tahtını oğlu *Ozgan-Han*'a bırakmıştı[1]. Tahtını Ozgan-Han'a bırakırken öğüdler vermiş, kardeşleri olan Özbek'lerin kendisine karşı besledikleri düşmanlıkları hatırlatmıştı. Kendisinin ölümünden sonra karışıklık çıkacağını bildiği için, önce onlara nasihat edilmesini ve bu nasihatla da yola gelmedikleri takdirde ezilmelerini söylemişti...

"*Ozgan-Han*'ın yedi[2] akını vardı. Birinci akında *Tohmaş*, *Çılban*, *Benan*[3] askerini

[21] Ebülgazi, Desm. neşr., s. 21; Kononov neşr., s. 23.

[1] Sayın O. Ş. Gökyay, çok haklı olarak *Ozgan-Han*'la Oğuz-Han'ın aynı şahıs olabileceklerini ileri sürmüşlerdir *(Necati Lugal Armağanı*, s. 287*)*. Bu fikir, için bk. *Usbekische Epos Chan-nâme*, CAJ, 1, 2, s. 145 v.d. *Ozgan* yazılış şekli belki de şöyle bir değişim sonunda meydana gelmiştir : *Ozgan/Uzgan* اوزغان < *(?)* < اوزقان *Oz-Kan/Uz-kan* < *Uz-kan/Oz-Kan* < *Oğuz-/Uğuz-Kan)*. Kıpçak lehçesinde, "*Ö-/Ü-/Yü-*" ve "*O-U-*" baş ses değişimleri, çok görülen bir şeydir. Mesela "*Öz-bek/Üz-bek/Yüz-bek*" gibi. Bk. Pelliot, La Horde d'or, s. 92. Bu sebeple bu ad Kıpçak lehçesinde daha ziyade "*Uzgan*" şeklinde okunmalıdır.

[2] Sık sık söylediğimiz gibi "Yedi rakamı" *Batı Türkleri*'nce kutsal bir sayı idi. *İstemi-Kağan*, Bizans imparatoruna yazdığı mektubunda, dünyanın yedi bölümünden söz açmıştı. Doğu türklerinde ve Moğollarda "Dokuz" sayısı önemlidir. *Şamanizm*de de öyledir. Fakat Batı Sibirya halklarının ananelerinde ve bu bölgede yaygın olan *Şamanizm*'de dokuz sayısının yerini yedi almıştır. Batı da "Yedi" sayısının önem kazanmasının sebeblerini, Ortadoğu ve İran kültürünün tesirlerinde aramak gereklidir. Bu konuları "*Türk Kozmogonisi*" adlı bölümümüzde geniş olarak ele almıştık.

[3] *Benân*, İran edebiyatından ve Şâh-nâme'den alınmış bir tâbir olmalıdır. Farsçada ekin ve bağ bekçilerine *ben* denirdi *(Burhan-ı katı*, s. 126*)*. *Benân*, belki de bunun çoğulu (?) idi. *Çılbân/Çalbân*, ses itibarı ile biraz türkçeye benzemektedir. Fakat kanaatımızca bunun kökünü de farsçada aramak lâzımdır.

toplayarak, *Rak-Han*[4] üzerine yürüyor. Ozgan-Han'ın *Izdahak*[5] adlı bir *Atalık*'ı[6] vardır. Kendi ordusunun komutasını bu Atalık'ın eline veriyor. *Rak-Han* ile *İlak-Han*[7] aynı yerde otururlar imiş. İleriye doğru yürüyen *Ozgan-Han* gelerek, Kuruk *(Karug)*-Tag adlı bir dağın eteğinde konaklıyor. Buraya Kuruk-Tag diyorlarmış. Çünkü burada ne çiçek, ne ot ve ne de bitki bulunurmuş. Çakmak taşından başka bir şey yokmuş. Ozgan-Han'ın savaş için geldiği öğrenilince, her iki taraf da askerlerini saf halinde dizerler ve harbe hazır olurlar. Orduda başlıca üç alp er varmış. Bunlar, bir peygamber olan *Ozgan-Han*, boylu boslu *Ulug-Arslan* ve *Iz-dahak Atalık* idiler[8]. Savaş meydanındaki halklar ise, *Rak*, *Ilak*, *Tohmaşlı*. *Çılbanlı*, *Benanlı*, *Şerûlu*, *Kerûlu*, *Sangalak*[9], *Kalvaz(?)*, *Kestire* ve *Süryanî*'lerden ibaretti.

[4] *Râk-Han*'ın da kim olduğu pek anlaşılmıyor. Belki de bu ad, *Zahhak*'ın kısaltılmış bir şekli idi : **Zâk-Han (=*Fars. *Zahâk, Dhahhak)* gibi. Bilindiği üzere *Zahâk*, meşhur İran Padişahı *Cem (Yima)*'i öldüren Sâmi Padişahı idi. *Han-nâme*'nin dediğine göre *Râk-Han*, *Ilak-Han* ile komşu idi. Bundan sonraki notumuzda göstereceğimiz gibi, o zaman Râk-Han'ın ülkesinin ya Kıpçak ülkesinde, veyahut da Uzakdoğu'da bulunması lâzımdır. Tabii olarak bütün bu fikirlerimizde tam bir kesinlik yoktur.

[5] Türk mitolojisi üzerindeki İslâmiyet ve İran tesirlerini incelerken, *Izdıhak* veya Izdahak sözünün, Sâmi Padişahı *Zahhak/Dhahak/Dhaka* adı ile ilgili olabileceğini düşünmüştük. Bu padişahın *Zend-Avesta*'daki adının da, *Azhi-Dahaka* şeklinde yazılmış olduğunu göstermiş ve bu ihtimâl üzerinde durmuştuk. Ayrıca bk. Darmsteter, *Zend-Avesta*, I, s. 86-87.

[6] *Atalık*, Türkistan'da büyük bir vezirlik rütbesidir. Rahmetli Şeyh Süleyman Efendi, halkın isteğini Padişaha arzeden ve yapılacak şeyleri dinleyerek yerine getiren, tıpkı bir babalık gibi şefkat dolu olarak halkın durumundan haberdar olmağa memur ve padişahın babası gibi itimat ettiği kimsedir der *(Lûg. Çagatayî*, s. 4*)*. Tabii olarak bu memuriyetin de zaman zaman mâhiyeti değişmiştir. Fakat yukarıdaki izâh, hemen hemen her çağdaki *Atalık*'ları tarif eden genel bir açıklamadır. Farsça *Oğuz-nâme*'de de, *Oğuz-Han*'ın akıl danıştığı böyle yaşlı kimseler vardır.

[7] Kıpçak illerinde seyahat eden seyyahlar, Polonya ve Eflak'a yakın bölgelere *Ilac/Illac* adını vermişlerdi. Bk. Rubruck, Yan den Wygnaert neşr., s. 219; Plano de Carpini, F. Risch neşr., s. 305-306, 393; Risch, *Iflak* şeklinde düzeltmiştir. Fakat Moğol çağı kaynakları, meselâ Resideddin, Polonya taraflarına yapılan akından bahsederken, bu bölgeye *Ila'ut/Ilaunt* adını vermiştir (E. Blochet, *L'histoire des Mongols*, II, s. 55). Seyyah Rubruck'a göre, *Ilac*, Başgırd *(Pascatur)* ülkesine yakındı (Van den Wygnaert neşr., I, s. 219). Marco Polo da, *Sartaktai*'ın oğlu *Koniçi (Conci)*'den söz açarken, onun arazisinin "karanlık ülkelerde" olduğunu ve bu ilin adına da *Lac* dendiğini söyler. Bu ülkeleri sayarken de, Rosie, Comanie, Alanie Lac, Mengiar, Çis, Gutia ve Gaçarie gibi bir sıra takip eder (Yule *The travels of Marco Polo*, II, s. 498).

[8] *Iz-Dahâk*, *Ozgan-Han*'ın oğlu *Ulug-Han*'a ve daha sonraki Kıpçak padişahlarına da vezirlik edecektir. *Yafes*'in oğlu *Kemeri (Comer)*'in vezirliği de aynı şekilde devam edecektir. Üçüncü Vezir *(Atalık)*, *Ulug-Arslan* ise Türktür.

[9] *Kerûy* ve *Şerûy* *Şah-nâme*'de adı geçen İran'ın meşhur cihân pehlivanlarıdır. Bu sebeple bu adlar, *Kerûylı Şerûylı*, şeklinde okunmalıdır kanaatındayız. *Sangalak* ise, yine *Şah-nâme*'deki *Sandarak* olmalıdır.

"*Ulug-Arslan*'ın karşısına *Raklı*'lardan *Arslan-Bahadur* çıkar. Karşılıklı geçen zorlu bir savaş sonunda, *Ulug-Arslan*, *Arslan Bahadur*'u öldürür. Bunun üzerine *Râk* ve *Ilak*'lılar savaş meydanına girerler ve iki ordu arasında çetin bir savaş başlar. Bundan sonra savaş meydanında, *Râk-ı Çanbelid* ve *Anduvid-i Tohmaşî* adlı iki alp peyda oluyorlar ve birbiriyle çetin bir savaşa başlıyorlar. Bu ikili savaş tam bir yıl sürüyor[10].

"Bir yıl sonra, *Râk* ve *Ilak*'lılar Kurug-Tag'ın tepesine çekilmek zorunda kalıyorlar. *Ozgan-Han* onlara elçi gönderip tâbi olmalarını istiyor ve Râk'lı, Ilaklı'lar Ozgan-Han'ın bu isteğine katılıyorlar."

Ozgan-Han'ın Hazer[11] iline yaptığı akın :

"*Ozgan-Han* birçok yollar ve menziller geçiyor ve en sonunda bir dağın eteğine ulaşıyor. Bu dağın başını bulutlar, eteklerini de başsız ve padişahsız dolaşan Özbek'ler kaplamış imiş[12]. Ama onlardan hiç kimsenin Ozgan-Han'ın geldiğinden haberi yokmuş. Bunun üzerine *Tohmaş*'lılar giderek Özbek'i yakalayıp, Ozgan-Han'a getiriyorlar. Özbek tuttuğu yolun yanlış olduğunu itiraf ediyor ve affedilmesini *Ozgan-Han*'dan diliyor. *Ozgan-Han* da onun bu dileğini yerine getirerek, onu bağışlıyor. Böylece hep beraber *Hurer-Han* (? = *Hazer-Han*?) üzerine yürüyorlar. Her iki Han da önce barış yolu ile anlaşmak için karşılaşıp konuşuyorlar. Fakat barış yolu ile anlaşmanın imkânı olmadığını görünce de savaşa başlıyorlar.

[10] Güney Sibirya'daki Abakan Türk masallarında da sık sık görülen bu tip güreş ve savaşların yedi veya dokuz sene sürdüğü görülüyor. Fakat buradaki savaş, yine *Şah-nâme*'nin üslûbuna uygundur.

[11] Sayın O. Ş. Gökyay, bu sözü Hazer okumak istemiştir (Aynı eser. s. 287). Fakat metinde bu davranışı teyid edecek, ne bir yer ismi ve ne de bir tarih olayı görünmektedir. Bununla beraber *Han-nâme*, *Hazer-Han*'ına çok yer verecektir. Bu sebeple biz de bu görüşü kabul zorundayız. Bununla beraber, metnin orijinal söyleyişini göstermek için, arada sırada *Hurer* sözünü kullandık.

Kaşgarlı Mahmud, Xuzar veya Xozar adlı bir Türk ülkesinden söz açmaktadır (Terc., I, 411). J. Deny de, *Hazar* sözünü türkçe *Kuz-ar*, yani "kuzey eri" şeklinde açıklamak istemişti (*Mélanges Emile Boisacq*, Annuaire de l'Inst. de Phil..., V, Brüksel, s. 298-300). Fakat Kaşgarlı Mahmud, *Huzar/Hozar* ile *Hazar*'ları birbirinden ayırarak ayrı ayrı iki Türk ülkesi olarak tarif etmiş değildir. *Hazer* denizinden söz açtığı halde (III, s. 150), ayrıca *Hazer*'lerden bahsetmemiştir. Daha önce H. Vambery de, Çağataycada, Hazar'lara *Ozar (Khozar)* adı verildiği üzerinde durmuştu (*Çagataische Sprachstudien*, s. 264). Ruslar da Hazar'lara *Khozary* diyorlardı. Bu sebeple Han-nâme'nin Hazarların adını *Huzer* şeklinde yazması normal görülmelidir.

[12] Burada yine, *Özbek* adı etnik bir anlamda değil; daha ziyade Oğuz-Han'a isyân eden "Türk âsileri" anlamında kullanılmaktadır. *Han-nâme* Özbek'leri, Kıpçak sahrası ile Aral gölü arasında yaşayan bir kavim olarak kabul etmiştir. Bu sebeple, Ozgan veya Oğuz-Han'ın, *Hazer* ülkesine Ortaasya'dan giderken, Özbek'lere rastlamış olması normal kabul edilmelidir. Bu da *Hurer* ilinin, *Hazer* olması ihtimalini bir kat daha kuvvetlendiren bir delildir.

"Önce (Ozgan-Han'ın alpı) *Ulug-Arslan* ile *Hurer*'lerden *Sandarak* [13] vuruşuyorlar. *Ulug-Arslan*, *Sandarak*'ı öldürdükten sonra *Hurer-Han*'ı da tutup bağlıyor. Ozgan-Han'da kızgınlığından bir kılıç vurarak *Hurer-Han*'ın başını vücudundan ayırıyor. Bu suretle *Hurer* ülkesi ve kabilelerinin hepsi Ozgan-Han'ın hakimiyeti altına girmiş oluyor."

Ozgan-Han'ın Kimerî-Han üzerine yaptığı akın:

"Ozgan-Han ordusu ile beraber yollara çıkıyor, bir çok menzil geçtikten sonra yine bir dağın eteğine ulaşıyor. Bu dağın adı *Kûh-i Çeng* imiş. Baştanbaşa ormanlık olan bu dağlarda, arslanlar, kaplanlar, parslar ve kurtlar gibi vahşi hayvanlar yaşarmış. Ozgan-Han bu dağda konaklıyor. Sünbüller ve güller içinde on gün eğleniyor. Bir adam gelip *Kimerî-Han*'a, *Ozgan-Han*'ın ordusu ile birlikte geldiğini haber veriyor. Kimerî-Han [14] çok akıllı bir kişi imiş. Bu haberi alınca gülüyor ve bu dünya savaşa değmez diye Ozgan-Han'ın buyruğuna giriyor [15]."

Ozgan-Han'ın Rûyin-Han üzerine yaptığı akın:

"*Ozgan-Han*, *Râk-Han*, *Ilak-Han* ve *Kimerî-Han* gibi üç kardeşle birleşerek *Rûyin-Han* [16] üzerine yürüdü. Bu dört kardeş, bir hafta yürüdükten sonra, sekizinci gün *Haras* Dağı'na ulaştılar. *Rûyin*-Han'ın askeri, bu dört kardeşin askerinden daha çok idi. Her iki ordu bu dağın eteğinde karşı karşıya gelip durdular. *Kimerî-Han*, Rûyin'e nasihat vermek için ilerledi ve babalarının vasiyetini ona hatırlattı [17]. *Kil-Han*'ın büyüklüğünü anlattı. Tanrı'nın buyruğuna uyarak, babalarının *Ozgan*'ı nasıl bey yaptığını ve baba sözü dinlemeyenlerin, Özbek gibi nasıl düşüp gideceklerini hatırlattı ve savaştan vazgeçmesini nasihat etti. *Rûyin-Han* bu sözler üzerine yumuşadı ve Ozgan-Han'ın buyruğundan çıkmayacağına dair and verdi [18] ..."

[13] Az önce *Sangalak* şeklinde geçen bu ad, şimdi de *Şah-nâme*'deki şekli ile, *Sandarak* olarak yazılmıştır.

[14] Sayın Prof. Z. V. Togan'a göre bu ad, *Kem-eri* okunmalıdır. Sayın üstadımızın geniş bilgi ve vukufları hepimizce malûmdur. Bu fikirlerinde, elbet de dayandıkları bir nokta da vardır. Ancak biz burada, *Han-nâme* yazarı İmâmî'nin bilgisinin Şah-nâme ve Kısas-ı Enbiya'ların pek dışına çıkmış olabileceğine ihtimal vermiyoruz. Bu yine, Yafes'in oğlu *Kimerî*'den başka bir kimse olmamalıydı.

[15] Ozgan-Han'ın bundan sonraki akını, *Rûyin-Han* üzerine yapılmıştır. Rûyin-Han herhalde Kıpçak ülkesinde yaşamıyordu. Akınların sırasını bozmamak için, Rûyin-Han seferini de buraya koyduk.

[16] *Rûyin - Han*, *Efrasiyâb*'ın oğlu idi. Kendi kızına aşık olan İran kahramanı *Bijen* veya *Bicen* pehlivanı, yedi sene bir kuyu içine hapsetmişti. Sonradan *Bijen* pehlivan bu kuyudan çıkar ve Rûyin-Han'ı öldürür. Cüveynî'ye göre bu kuyu, Çingiz İmparatorluğunun ve daha önce Uygurların başkenti olan Kara-Korum şehrinde bulunuyordu (Cüveynî, I, s. 40, 62).

[17] Dikkat edilirse Han-nâme'de, *Ozgan*, *Kimerî*, *Rûyin* ve *Saklab*, birer kardeş olarak kabul edilmişlerdir. Bunun için de hepsi, verilen öğüdler sonunda, gönül isteği ile Ozgan-Han'a baş eğmişlerdir.

[18] Bundan sonra verilen bilgiler, mitoloji araştırması bakımından önemli değildir.

Ozgan-Han'ın Saklab üzerine yaptığı akın :

"Ozgan-Han, altıncı akınını Saklab[19] üzerine yaptı. Şimdiye kadar yaptığı savaşlarda bağlanan illerle beraber yola çıktı. Beyler toplanıp konuştular. Ona da öğüt verilmesini ve eğer öğüt almazsa onunla da saavşılmasını karar altına aldılar. Bir hafta gittikten sonra, sekizinci gün bir yeşilliğe ulaştılar... Göz alabildiğine uzanan bir sahra. Öyle bir sahra ki, bunun eşini hiç kimse görmemiştir. Saklab halkı bu sahra içinde, öbek öbek çadırlar, otağlar kurmuş oturuyorlardı. Koyun, at ve sığır sürülerini otlatırlarken, *Ozgan-Han* da gelip ordusu ile onların yakınında konakladı. Ozgan-Han'ın ordusu öyle kalabalıktı ki, bu kadar insan topluluğunu yeryüzünde hiç kimse görmemişti. Böyle büyük bir ordu gelip sahraya kondu diye, *Saklab-Han*'a haber verdiler. *Saklab-Han* bunu duyunca bir bozkır parsı *(yolbars)* gibi parladı. Bir dost olsa bile, kimin haddine ki gelip onun sınırına konaydı. Bunu duyan Saklab-Han, il ve boylara haber çıkardı. Hemen gelmelerini emretti...

"Ozgan-Han hemen bir elçi gönderdi ve nasihatlarda bulundu. Gel de bize baş eğ, babamızın sözüne uy[20], sen de bize Özbek'lerin başında yoldaşlık et[21]; yoksa üzerine yürür, seninle savaşırız, dedi. Saklab-Han, elçi *Kimeri*'nin nasihatlarını tuttu ve hazinesinde altın, gümüş... Ne varsa gönderdi ve Ozgan-Han'a hediye olarak sundu... (Daha bir çok hediyeler) göndererek, suçunun bağışlanmasını diledi. Bundan sonra kendisi de geldi. Ozgan-Han'la sarmaş dolaş oldular ve olan biten her şeyi birbirlerine anlattılar.

"Ertesi gün, sabah olunca, Saklab-Han'ın iki oğlu da geldi. Bunların adları *Barak*[22]

[19] *Saklab* sözünün tarihte, bir yer ve kavim adı olarak, başlıca üç manası vardır. En eskiden Avar'lar için kullanılan umumî bir tabirdi. Sonradan Bulgar Kıralı *Tervel* ve onun Islav ırkından olan tâbileri için kullanılmış ve sonra da Bulgar'lar için umumî bir ad olarak verilmiştir. Bk. Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reiseberickt*, s. 259; Moravcsik, *Byzantino-Turcica*, II, s. 278.

Uygurca Oğuz-nâme'ye göre, *Oğuz-Han*, bu ünvanı kendisine kolayca baş eğen *Uruz-Beg*'in oğluna vermişti. *Han-nâme* ise soykütüğüne *Saklab*'dan başlar ve onun iki oğlu *Barak* ile *Kıfçak*'tan bahseder. *Uruz-Beg*'den haberi yoktur.

[20] Burada da görülüyor ki *Han-nâme*, *Ozgan-Han*, *Kimerî* ve *Saklab'ı*, birer kardeş olarak kabul ediyordu. Bunların hepsi de *Kîl-Han*'ın birer oğlu olmalı idiler.

[21] *Han-nâme* burada, Türk adının yerine Özbek sözünü koymuştur. Özbek'ler, bugünkü Hive, Hocend v.s. gibi yerlerde, büyük kabileler halinde yaşarlar. Herhalde bu kabilelerin meydana gelişinde Altınordu ve Özbek Hanlıklarının rolü büyüktü. Çağatay lehçesinde "*Özbek*" sözü, "cesur ve kahraman"; "*özbeklik*" ise, "namus ve cesaret sahibi olmak" manasına gelirdi (Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1306). Özbek sözünün bu anlamı da, Özbek Hanlığı'nın kuruluşundan sonra meydana gelmiş olmalıdır. *Han-nâme* "başsız, padişahsız Özbekler" den sık sık bahsetmektedir. Bu sebeple esas anlamının, "âsilik, başıboşluk" karşılığı olması çok muhtemeldir. Bir bakıma "*Kazak*" sözü de türkçede aynı manaya gelir (Radlof, aynı esr., II, s. 364).

[22] Bu kitapta İt-Barak'lara özel bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölümde de gösterdiğimiz gibi İt-Baraklar, İtil nehrinin ötesinde, "*karanlık ülkelerde*" idiler. Oğuz destanında It-Barak'ların idaresi, daima Kıpçak'ların eline verilmiştir. Esasen yine Türk mitolojisine göre Kıpçak, Oğuz-Han'ın İt-Barak akınında bir adada doğmuştu.

ve *Kıfçak* [23] idi. Onlar da kendi orduları ile beraber gelip bir yana kondular. Bu iki oğlan avdan dönmüşlerdi. Döndüklerinde kendi yurtlarında bir yabancı ordu görmüşler ve hemen Ozgan-Han'ın ordusu üzerine saldırmışlardı. O gece her iki tarafdan da yüz bin kişi ölmüştü. Geriye kalan atlar, etrafda gezinip duruyorlardı. Bunun üzerine Saklab halkı, hemen *(Burak*'la *Kıfçak*'ın*)* önüne gittiler ve onlara şöyle dediler :

— "Bu gece bizlerden ve onlardan tam yüz bin kişi öldü. Biz şimdi ne *Ozgan-Han*'ın ve ne de *Tohmaşlı*'ların yanına gideriz. Onlarla bizim aramızda artık bir kan davası vardır. Siz bizim Han oğullarımız; biz de sizin buyruğunuzdaki adamlarınızız. Aramızda böyle bir kan davası olduktan sonra, bir dostluğun kurulması da düşünülemez. Eskilerin dedikleri yolda gideceğiz!"

"Meydana gelip ölüleri saydılar ve bir de baktılar ki otuz bin kişi ölmüş. Bu (yanlışlıkdan) utanan Barak'la Kıfçak, babalarının yanına gitmeğe cesaret edemediler. Böyle bir savaş, görülmüş veya duyulmuş değildi. Bu sebepten dolayı o bölgeye "Deşt-i Kıfçak" adı verildi. Nereye bir ad verilmişse, bir sebebi olduğu için o ad oraya verilmiştir. Dünyada sebepsiz verilmiş hiç bir ad yoktur [24].

"*Saklab-Han*'da, oğullarının yaptığı bu yanlışlıktan dolayı çok utanmış ve adeta *Ozgan-Han*'ın yüzüne bakamamıştı. *Saklab-Han*'m ölümünden sonra, oğulları *Barak*'la *Kıfçak* Ozgan-Han'a düşman olmuş ve ona karşı ayaklanmışlardı. Bunun üzerine Ozgan-Han beylerini toplayarak onlara danıştı ve *Kimerî-Han*'la birlikte onlara savaş açılması karar altına alındı.

"Fakat bu sırada başka şeyler oldu. Özbek'lerin *Karnülbakar* dağından çıkıp, (Ozgan-Han'm başkenti) Tohmaş şehrini sardıkları haberi geldi. Bunların ne için gelip de illerini sardıklarını kimse bilmiyordu. Ozgan-Han, yine beylerine danıştı ve hem Saklab-Han'm oğulları Barak ve Kıfçak ve hem de Karnülbakar dağından inenlerle çarpışamıyaeağını anladı ve Saklab'a bir elçi göndererek barış kurmak istedi. *Barak*'la *Kıfçak*, *Ozgan-Han*'ın yanına geldiler....."

(Han-nâmenin bundan sonra verdiği bilgileri, ayrı bir bölümümüzde inceledik. Çünkü Ye'cuc-Me'cuc halkının *Karnülbakar* dağından çıkışı ve etrafa felâket

[23] *Han-nâme*, Kıpçak adının aslı üzerinde durmaktadır. Fakat bu bölgeye ne için kıpçak dendiğini kendisi de söylemiyor. Öyle anlaşılıyor ki Han-nâme'ye göre, Kıpçak'ın bu bölgede harp yapması dolayısiyle, bu yer adı ortaya çıkmıştır. *Barak*'la *Kıpçak*'ın kardeş sayılmış olmalarına rağmen, Barak ikinci pilâna itilmiştir.

[24] Türk Mitolojisine göre *Kıpçak*, *Oğuz-Han* adına bütün bu bölgeleri idare eden bir atanın ve onun soylarının adıdır. Ebülgazi, Bunu gayet güzel ifade ediyor : *"Orus, Ulak, Başgırd ve Macar'lar, Oğuz-Han'a düşman idiler. (Oğuz-Han) Kıpçak'a pek çok il ve bey (nöker) vererek, onu Ten (Don) ve İtil (Volga) nehirlerinin yanına gönderdi... Kıpçak, orasını 300 sene idare etti.."* *(Şecere-i Türkî*, Desmaisons neşr., 18-19*)*. Farsça *Oğuz-nâme*'de de Oğuz-Han'ın bizzat Başgırd'lara karşı yaptığı akından söz açılıyor ve İt-Barak'ların mağlup edilmesinden sonra o bölgelerin kontrolu ve idaresine Kıpçak'ın memur edildiği söylenmektedir. Kıpçaklar, *Yimek/Kimek* kavmi ile İt-Baraklar arasında oturuyorlardı.

Görülüyor ki *Han-nâme* yazarı İmâmî'nin eski Türk mitolojisinden, çok uzaktan ve karanlık da olsa bazı bilgileri vardı.

saçışı Türk mitolojisine, İslâmi tesirler ve İran mitolojisi yolu ile gelmiştir. Ye'cuc ve Me'cuc'lurın Karnülbakar dağından çıkar çıkmaz, ilk önce İt-Barak ve Kıpçak ülkelerine saldırmış olmaları da üzerinde durulacak önemli bir olaydır. Çünkü Ozgan-Han'ın yanına gelen *Saklab-Han*'ın oğulları, *Barak-Han*'la *Kıpçak-Han*, Ye'cuc ve Me'cuc'ların kendi üzerlerine nasıl saldırdıklarını korku ve dehşetle anlatırlar.

Han-Nâme'ye göre *Ozgan-Han*, Karnülbakar dağından çıkıp gelen bu korkunç mahlûkların saldırıları karşısında çaresiz kalıp kaçacak ve sonra da eceliyle ölecektir. Sonra da *Karneyn* gelecek ve bütün Turan ülkesini ele geçirdikten sonra da "*Ye'cuc-Me'cuc seddi*" ni yapacak ve onları Karnülbakar dağına hapsedecektir. İslâm mitolojisine göre bu sed, Kafkas Derbendi idi. İran mitolojisine göre ise, *Nuşirevan*'ın yaptırdığı Demir Kapı[25], "*Sedd-i Ye'cuc-Me'cuc*" dur. Han-Nâme'de, Karnülbakar dağından çıkan bu garip yaratıkların ilk defa *Saklab*'ın oğulları *Barak*'la *Kıfçak*'a saldırmış olmaları, Karnülbakar dağının Kafkas dağları oldığu inancını doğuruyor[26].)

Esasen *Han-nâme*, bir Kıpçak-Özbek destanı idi. Bunun böyle anlaşılmış olması da normal görülmelidir. Çünkü Kıpçak ülkesine yakın olan bölgeler Kafkas dağları idi.

10. Oğuz-Han'ın İt-Barak akını

Ebülgazi Bahadır Han, Oğuz-Han'ın *İt-Barak* akınını anlatmağa başlamadan önce geniş bir giriş yapar ve kendinden başlayarak, İt-Baraklara kadar uzanan kavimleri birer birer sayar. Şüphesiz ki, Ebülgazi'nin anlattığı etnik durum da mitolojikdir ve gerçeklere uymaz. Fakat o çağdaki Oğuz-nâme'lerin, Oğuz-Han çağındaki etnik durumu nasıl tasavvur ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Tabii olarak bu bilgileri notlarımızda tenkid edeceğiz :

"Oğuz-Han 72 yıl durmadan Oğuzlar ve Tatarlarla vuruştu. 73 üncü senede artık hepsini imana getirerek, Hak dinine soktu. Bunların hepsi Oğuz Han'ın buyruğu altına girmişlerdi. Bundan sonra Çin *(Hıtay)*, Cürcet, Taciklerin "*Tibet*" adını verdikleri Tangut ülkesi ile, Kara-Hıtay'ı aldı.

[25] İran Mitolojisi'ne göre *Nuşirevân*, "Demir-Kapı" yı yaptırmak yolu ile Ye'cuc-Me'cuc kavmini hapsetmişti. Bu an'aneden Ebülgazi de bahseder. Fakat asıl mühim olan, Göktürk'lerin de buraya "*Tämir Kapıg*" demeleri ve burasını, İran mitolojisinde olduğu gibi, bir Türk-İran sınırı olarak kabul etmiş olmalarıdır.

[26] İslâmî an'anede yer alan Ye'cuc-Me'cuc seddi, Kafkas Derbendi'dir. Osmanlı Türkleri çağında Kafkas dağları iyi bilinen yerlerdi. Bu sebeple Kâtip Çelebi, "*bu seddin meçhul olan Şimal mıntıkalarında*" bulunduğunu söyler *(Cihân-nüma*, s. 378*)*. Evliya Çelebi ise "*Moskov diyarınâ* karib bir bucaktır," der *(Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, İstanbul, 1314, II, s. 30*)*.

"Kara-Hıtay memleketi çok geniş bir ülkedir. Halkının rengi ise, tıpkı Hintlilerinki gibi siyahdır. Bunların ülkesi, Moğolistan'dan başlar, Hindistan'la Çin arasından güneye doğru uzanır. Sınırları ta Okyanus'a kadar dayanır. Bu büyük deniz kenarında uzanan dağlarda bir çok kabileler yaşarlar.

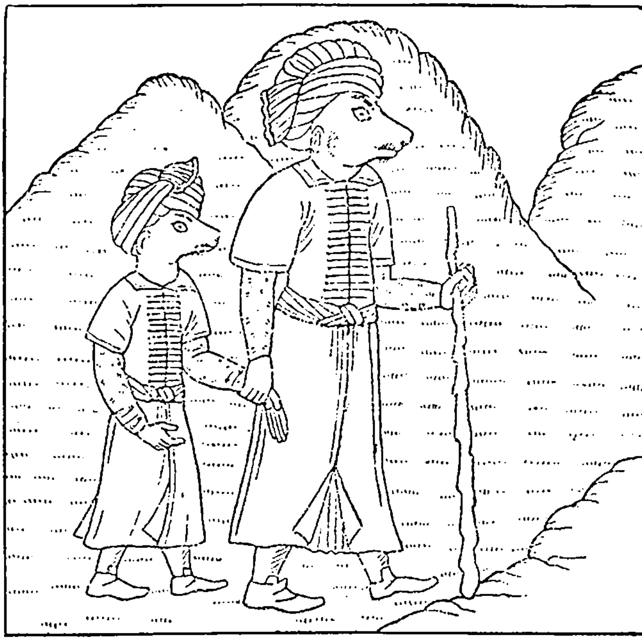
"Bu kabilelerin adlarına İt-Barak derler. Oğuz-Han bir defa İt-Barak Han'ı üzerine yürümüşdü. Aralarında büyük bir vuruşma olmuş ve İt-Barak Han'ı galip gelmişdi. Bu savaşda Oğuz-Han'ın askerleri bozulmuş ve Oğuz-Han da kaçmak zorunda kalmışdı. Savaş meydanının ötesinde iki büyük ırmak akıyordu. Oğuz-Han, bu iki ırmak arasına sığınarak, askerlerini oraya toplamak zorunda kaldı. O çağların hükûmdarları, uzak yerlere savaş için giderlerken, karılarını da beraber götürürlerdi. Beğler ve askerler de böyle yaparlardı. Oğuz-Han'ın beylerinden biri de, karısını yanına alarak akına çıkmışdı. Bey savaşta ölünce, karısı da hemen kaçıp, Oğuz-Han'ın yanına geldi. Kadının doğum günü de geldiğinden, doğum ağrıları başladı. Bu sırada hava çok soğukmuş ve barınacak bir yer de yokmuş. Kadın başka bir çare göremeyince, hemen gövdesi çürümüş bir ağacın içine girmiş ve bu ağacın koğuğunda doğumunu yapmış. Doğan çocuk da oğlanmış. Bunu hemen Oğuz-Han'a haber vermişler. Oğuz-Han bunu duyunca, etrafındakilere şöyle bir buyruk vermiş :

— "Bu çocuğun babası, bizim hizmetimizde vuruşurken öldü. Ona bakıp, büyütecek bir kimsesi de yoktur. Bu sebeple bu çocuk benim oğlum olsun". Çocuğun adını da Kıpçak koymuş.

"Eski türkçede "Kıpçak" sözü, 'içi boş ağaç' anlamına gelir. Bugünkü Türk lehçelerinde ise, içi oyuk ağaçlara "Çıpçak" derler. Eskiden "K" olan baş ses, bugünkü dilimizde "Ç" olmuştur.

"Kıpçak, Oğuz-Han'ın yanında büyüdü. Artık bir delikanlı olmuştu. Bu sırada, (Güney Rusya'daki) Ruslar, Ulaklar Macarlar ve Başkurdlar, henüz daha Oğuz-Han'ın egemenliği altına girmemişlerdi. Oğuz-Han, Kıpçak-Bey'in emrine gereği kadar asker verdi ve onu "Ten" (yani Don) ve "İtil" (yani Volga) ırmaklarının bulunduğu yöne gönderdi. Kıpçak-Bey o bölgelerde 300 sene hüküm sürdü. Bu sebeple Kıpçak ilinin hepsi, bu beyin soyundan gelir. Oğuz-Han'dan Çingiz-Han'a kadar, yani 400 sene, İtil ve Don bölgelerinde tek buyruk, Kıpçak-Bey idi. Bu ülkelerde onlardan başka bir insan veya halk topluluğu

yaşamıyordu. Bundan dolayı oralara "Deşt-i Kıpçak", yani "Kıpçak Çölü" denmiştir[1]".

Şekil 30 : Kuzey-doğu Avrupa'da ve Hindistan'da yaşadıklarına inanılan *(Borus)* adlı insanlardan bir baba ile oğul (H. Yule'un kitabından).

[1] *Kıpçak* sözü ve ifade ettiği anlam hakkında pek çok nazariyeler ileri sürülmüştür. Bunların çoğuna şüphe ile bakmak gereklidir. Meselâ bk. J. Marquart, *Über das Volkstum* der Komanen, s. 158-163. *Kıpçak* sözünün bir terminoloji olarak en iyi tarifini A. Zajaçkowski yapmıştır. Bk. *Zwiazki yezukowe Polowiecko-Slowianskie*, Wroslaw, 1949, s. 5-8.

Ebülgazi Bahadır Han, bu olayları kendi çağındaki yaşantısını, gördüklerini, duyduklarını da ilâve ederek biraz daha geniş olarak anlatmıştır. Yazar, aldığı terbiye ve an'ane gereğince, Çingiz-Han çağındaki olaylardan bir çok tesirler almıştır. Oğuz-Han'ı tıpkı Çingiz-Han çağında yaşamış veyahut da Çingiz-Han'ın tam kendisi olarak görmüş ve o çağın coğrafyası ile kavimlerine göre bir dünya kurmuştur. Yazar, önceki eserlerinde böyle değildi. Onu bu yola sürükleyen sebeplerden biri de, Türkmenlere karşı olan kin ve düşmanlığı idi. Yazar, *İt-Barak* ülkesi hakkında da yanlış bilgi vermektedir. Ebülgazi'ye göre İt-Baraklar, Hint okyanusuna yakın yerlerde oturmakta idiler. Bu yanlıştır. İt-Baraklarla ilgili bölümde, bu konuya tekrar döneceğiz. Bu metinler için bk. *Şec. Türkî*, Desmaisons, s. 19; Kononov neşr., s. 19-20. Hafız Abrû mecmuası (Tpk., nr. 1653, yap. 378), Kıpçak sözünün türkçe "*Kabuk*" dan geldiğini söylüyor.

Farsça Oğuz-nâme'de, Oğuz Han'ın İt-Barak akını hakkında, başka kaynaklarda bulunmayan bazı önemli bilgilere de rastlıyoruz [2] :

"Oğuz-Han, kuzeyde ve karanlıklar ülkesinde oturan Kıl-Barak kavmine karşı harbetmeğe karar vermişdi. Bu ülkedeki erkeklerin yüzleri, köpek yüzünü andırırmış. Fakat kadınları çok güzelmiş. Oğuz-Han, akına geçmeden önce bir elçi gönderdi ve şöyle dedi :

— "Memleketlerin çoğu bana tâbi oldu ve hepsi de birer il'im oldular. Bana vergi de vermektedirler. Siz ise halâ bana tâbi olmadınız. Üstelik de bana karşı cephe alıyorsunuz. Eğer bunda devam eder de, sizinle savaş yapmak zorunda kalırsam, bundan sizin hiç bir faydanız olmayacakdır. Sizin üzerinize gelmeğe karar verdim". Oğuz-Han'ın elçisi aşağı yukarı bu sözleri söyleyince, onlar da şöyle haber göndermişler.

"İki asker siz çıkarın, iki asker de biz çıkaralım. Böylece harbedelim, razı mısınız?" Demişler. Ayrıca da demişler ki : "Eğer bizim askerlerimiz mağlup olursa, size tâbi olacağız. Yok sizin askerleriniz ölürse, tabii olarak size tâbi olmayacağız!" Oğuz-Han buna razı olmuş ve ordusundan iki er seçerek, başabaş savaş için göndermiş.

"Onların adetlerine göre savaşa çıkmadan önce, derileri üzerine üç kat, bir nevi tutkal sürerlermiş. Bu tutkalı, iki türlü sıvıyı birbirine karıştırarak yaparlarmış. Bu sıvılardan birinin rengi siyah ve diğerinin de beyaz imiş. Bu yüzden de derileri sertleşir ve vücutlarına ok batmazmış. Onların karşısına çıkan Oğuz-Han'ın askerleri de bir şey yapamamışlar ve onlar tarafından öldürülmüşler. Bunun üzerine İt-Barak ordusu hücuma geçmiş ve Oğuz Han'ın ordusu da mağlup olmuş. Oğuz-Han'ın bu yüzden pek çok askeri ölmüş.

"Nedense onların kadınları çok güzelmiş. Erkeklerinin yüzü ise köpek yüzüne benzermiş. Oğuz-Han bakmış ki, bunlara karşı savaşa devamdan bir fayda yok. Çünkü savaş devam ettikçe askerleri büyük zayiata uğruyorlar. Hemen askerlerinin, yakında bulunan bir nehre doğru gitmelerini emretmiş. Nehrin kıyısında, sallar ve kelekler yaparak karşıya geçmişler. Nehrin ötesindeki dağlar çok yüksek ve sarpmış. Oğuz-Han'ın askerlerinin güzelliği karşısında, İt-Barak kadınları dayanamamışlar ve onlara yanaşmışlar. Oğuz-Han da askerlerini onların peşine takmış ve onları yenmişler".

[2] Hafız-Abrû, mecm. Tpk. Nr. 1653, yap. 378.

Öyle anlaşılıyor ki, Oğuz-Han'ın askerlerinden bir çoğu da bu İt-Barak kadınlarına tutularak onlarla evlenmişler. Kıpçak'ın annesinin de bunlardan birisi olması çok muhtemeldir. Efsane belki de sembolik olarak, Kıpçaklarla komşuları olan bu kavimler arasındaki karışmalardan söz açmış olabilir. Yine aynı kaynaklara göre kıpçaklar, Naymanların kuzeyinde, İt-Barakların da güneyinde oturuyorlardı.

İt-Barak'lar için açıklamalar bölümümüzde ayrı bir kısım ayırmış bulunuyoruz. Bu sebeple burada fazla bir şey söylemeyeceğiz. Oğuz-Han'ın İt-Barak akını hakkında en geniş bilgi Farsça destan da bulunur. Bu sebeple bu metni azıcık kısaltarak yukarıdaki metinler bölümünde verdik. Oğuz-Han ilk defa, İt-Barak'lara karşı yaptığı savaşta başarı kazanamamıştı. Reşideddin, Oğuz-Han'ın ikinci seferini şöyle anlatıyor[3] :

"...17 *yıl sonra, Oğuz-Han yeniden dönüp, İt-Barak kavmini mağlûp etti. Bundan sonra İran ülkesine de gelerek, oraları da aldı. Bir çok yıllar harbettikten sonra, yine kendi yurduna döndü. Bu sırada İt-Barak'ların isyan ettikleri haberi geldi. Gerçekten onların isyan edip, etmediklerini anlamak için, Kıpçak uruğunu o ülkelere doğru gönderdi. Kıpçakları, İt-Barak'ların oturdukları yurtla Nayman'ların bölgeleri arasına yerleştirdi. İşte o zamandanberi, Kıpçakların yaylak ve kışlakları bu bölgelerdedir*".

Ebülgazi'nin, Oğuz-Han'ın birinci İt-Barak savaşına ait bilgilerini, Kıpçaklarla ilgili metinlerin notlarında verdik. Yazar, Oğuz-Han'ın ikinci seferi hakkında şöyle diyor[4] :

"*Oğuz-Han önceleri İt-Barak kavmi ile harbetmiş ve onlara karşı mağlup olmuşdu. Aradan 7 yıl geçtikten sonra, yine İt-Barak'lara bir akın yapdı ve onları mağlup etti. Ayrıca hakanlarını da öldürdü, yurdunu ve nesi var, nesi yoksa hepsini aldı. Halkını da imana getirip, Hak dinine sokdu. Oğuz-Han, müslüman olmayanları kesdi ve çocuklarını da alarak, kendi yurduna götürdü*".

KÖPEK BAŞLI İNSANLAR HAKKINDA

Oğuz-Han'ın İt-Barak ülkesine karşı başlıca üç akım vardır. Oğuz-Han, birinci akınında mağlup olmuş ve bir adaya çekilmek zorunda kalmıştır. Bu ada, iki ırmak arasında idi. Türk mitolojisinde, iki ırmak arasında veya ırmakların kavşağındaki

[3] Reşideddin, aynı yer.

[4] Ebülgazi, aynı yer. Ebülgazi Bahadır Han'ın her iki kitabında da bu bölümler aynıdır.

tek adalar kutsal idiler. Nitekim Uygur'ların menşe efsanesinde de, Uygurların ataları, Tula ve Selenga nehirlerinin birleştikleri yerde bulunan bir adacıkdaki kayın ağacından doğmuşlardı. Bu adada da Kıpçak, anası tarafından bir ağaç koğuğu içinde doğmuştur. Babasının harpde ölmesi sebebile de Oğuz-Han, onu evlâtlık olarak almıştı. Eski Türk hukukunda "*tutunç oğul*" denen bu oğulluk müessesesi çok önemlidir. Çingiz Han zamanında da, hassa ordusunun en önemli komutanları, Çingiz Han'ın evlâtlıkları idiler. İt-Barak akını sırasında doğan Kıpçak, sonradan "Karanlık ülkeleri" ve İt-Barak'ları idare etmek için, yine Oğuz-Han tarafından kuzeye gönderilmişti. Az sonra bu konu üzerinde yine duracağız.

Farsca Oğuz-nâme'de, İt-Barak kadınlarının çok güzel olduklarından ve Oğuz-Han'ın askerleri ile beraber gittiklerinden ve hatta kendi erkeklerinin mağlup edilmesi için, Oğuz-Han ordusuna yardım ettiklerinden söz açılıyor. Bu sebeple, *Kıpçak*'ın annesinin de bir İt-Barak'lı kadın olmasından şüphelenmiştik. Çünkü bundan sonraki kayıtlarda, daima İt-Barak'larla Kıpçak'ın akrabalığından söz edilmektedir.

Oğuz-Han'ın İt-Barak'lara karşı yaptığı ikinci akını yine efsaneye göre, 17 yıl devam etmiştir. Oğuz-Han, bu ikinci akında İt-Barak'ları büyük bir bozguna uğratmış ve kendine tâbi kılmıştı [5].

Oğuz-Han, bundan sonra İran ülkesine gitmiş ve orasını zaptetmiştir. İran'dan dönünce, İt-Barak'lar isyan etmiş ve bundan sonra üçüncü akını yapmıştır [6]. Bu üçüncü akında, onlara tam olarak baş eğdirmiş ve hatta İslâmiyetten sonra yazılan Oğuz-nâme'lerde Oğuz-Han, İt-Barakları Hak dinine sokmuş ve Müslüman yapmıştı. Oğuz-Han bu son akınından sonra Kıpçak ve Kıpçak'dan türeyen soyları, Nayman'larla, İt-barak'lar arasına yerleştirmiş ve onları bu bölgelerin idaresine memur etmişti [7].

Elimizdeki bilgilere göre Nayman'ların yurtları, batıda *Kök-Erdiş* (İrtiş) nehrine kadar uzanıyor ve bazan da bu nehrin batısına geçiyordu. Bundan sonra güney-doğuda, Kanglı'ların sınırları başlıyordu. Hatta Kanglı'ların doğuda bazan *Kara-Korum*'a kadar uzadıkları bile söylenir [8]. Bir gerçek varsa, o da Naymanların İrtiş nehrinin batısına geçmedikleridir. Bu duruma göre Kıpçakların sınırları doğuda İrtiş nehrinden başlıyor ve İdil nehrine kadar uzanıyordu. Farsça destanın İt-Barak yerine *Kıl-Barak* dediği bu kavim, İdil nehrinin ötesinde ve "Karanlık ülkelerde" idiler [9]. İdil nehrinin ne kadar ötesinde veya kuzey-batısında olduklarını elbette efsanelere göre kestirmenin bir imkânı yoktur. Ebülgazi ise Oğuz-Han'ın Kıpçak'ı, Ten (Don) ve İdil bölgelerine gönderdiğini söylüyor [10]. Tabii olarak bu yazar, kendi çağındaki coğrafya ve etnik durum bilgisine göre bir tahminde bulunuyordu.

[5] Reşideddin, Alizade neşr., I, s. 105.

[6] Ebülgazi, Şecere-i Türkî, Desm. neşr., s. 19.

[7] Reşideddin, aynı esr., aynı yer. Kanglı'ların doğu sınırı *Alui-Saras* ile *Kök Erdiş*'e kadar uzanıyordu. Bu meselenin münakaşası için bk. Reşideddin, Berezin, terc., I, s. 108 ve n.; Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 167; Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 299.

[8] Bu mesele için bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 257 v.d.

[9] Tpk., Haz., Nr. 1653; ayrıca bk. Faruk Sümer, aynı esr., s. 369.

[10] Ebülgazi, aynı esr., aynı yer.

Ebülgazi Bahadır Han, İslâm tarihlerinde yazılan Köpek-Başlı insanlarla ilgili efsaneleri okumuş ve bu yeni bilgilere göre, eski Oğuz destanlarındaki söylentileri düzeltmek istemiş ve değiştirmiştir. Ona göre It-Barak'lar Hint Okyanusu kıyılarında oturuyorlardı [11]. Az sonra göreceğimiz gibi İslâm kaynaklarında da, Köpek-Başlı insanların bu bölgelerde oturdukları yazılmıştır. Ayrıca Ebülgazi, Kara-Hıtay'ları da işin içine katmakta ve bunların yüzünün siyah olduğunu söylemektedir. Bu da, Kara-Hıtay'lara karşı Türkler arasında pek fazla bir sempati doğmamış olduğunu gösterir.

Barak sözünün, türkçe "*bar*-mak, var-mak" fiilinden türediği anlaşılıyor. Aslında, "varan, çok çabuk yürüyen ve koşan" anlamına geliyordu. Kuzey Sibirya'da yaşayan Yakut Türklerinin masallarında geçen ve çok sür'atli yürüyen mitolojik bir kişinin adı da *Baragçı*'dır [12]. Bunun yanında, yine Yakutlarda kadın ve erkek Şamanların ataları olan ve onları türeten *Kara-Barag Hatun* vs. gibi ikinci derecede Tanrıları da görüyoruz [13]. Diğer kaynaklar da, *Barak* cinsi köpeklerin başlıca iki özelliğini sayıyorlar. Bunlardan birincisi, bu hayvanlar çok koşmaları ikincisi de tüylerinin çok oluşu imiş. Bu sebeple bu sözün aslını, Yakutçadaki örneklerine bakarak eski türkçe *bar*-, "var-mak" fiilinden getirmek, hiç de yersiz olmayacaktır kanaatındayız.

Kaşgarlı Mahmud, *Barak* sözünü şöyle aydınlatıyor : "*Çok tüylü bir köpektir. Türklerin inancına göre, herkes kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlar ve bunların üzerine oturur imiş. Bu yumurtalardan birinden Barak adlı bir köpek çıkarmış. Barak, köpekler içinde en iyi koşan ve en iyi de av avlayan bir cins imiş. Öbür yumurtadan da başka bir yavru çıkarmış. Bu yumurta da, artık o kuşun son yavrusu olurmuş* [14]." Kaşgarlı Mahmud, bu ikinci yavrunun ne olduğunu söylemiyor. Bu da herhalde bir kuş idi.

Bir kaç yerde söylediğimiz gibi Kırgız'ların bir atasözü vardır. Konumuzu tamamlama bakımından, bu atasözünü buraya da alalım : "*Kuş törüsü Buudayık, it törüsü Kumayık.*" Yani, "kuşların reisi *Buudayık* adlı büyük yırtıcı kuş, köpeklerin reisi veya en iyisi de *Kumayık* adlı köpektir [15]." Kumayık adlı bu köpek, Kırgız mitolojisinde de yeri olan, efsaneleşmiş bir köpektir. Zaten adından da anlaşılacağı gibi, *Kumayık* sözü, *Kuma*, yani "Hüma kuşu" nun adından türemiş olmalıdır. Daha doğrusu köpek, annesinin adını almıştır. Kumayık demek, "Kuma, yani Hüma'ya benzer, Hümamsı" demektir. Yine Kırgızlar, çok iyi koşan ve av yakalayan bir Türkmen tazısına da Kumai/Kumay (= ? Hüma, Humay) adını verirler [16].

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, ufak mahiyet ve ad değişimlerine rağmen, bu inanışlar Türk halkları arasında devam edip gitmektedir. Köpek-Ata ile ilgili bölümümüzde de incelediğimiz gibi, Asya'nın en meşhur av köpekleri Tibet tazıları idiler. Bunlar da Doğu Asya mitolojisinde önemli yer tutmuşlar ve efsaneye göre Tibet halkı bunlardan türemişti. Ali Ekber'in *Hıtay-nâme* adlı kitabının Osmanlı mütercimleri

[11] Aynı esr., s. 19-20.

[12] "*Bar-*" fiil kökünden. *Kıtığıras Barağçı* (Pekarskiy, *Yakut sözlüğü*, s. 66 b).

[13] Aynı esr., aynı yer.

[14] Kaşgarî, terc., I, s. 377-378. *Baraklıg er* (I, s. 501), *Baraklıg kişi* (I, s. 497), "Barak cinsinden köpeği olan kimse" anlamına gelir.

[15] Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, terc., s. 520.

[16] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1044.

bu köpeklere *Barak* adını verirler (Bk. S. 560-2). Ayrıca Türk yaratılış destanları ile ilgili bölümlerimizde de kılsız köpeklerden söz açmıştık.

Diğer Oğuz destanlarında bu kavme *İt-Barak* adı verildiği halde, Farsça Oğuz destanında *Kıl-Barak* denir[17]. Rahmetli Ahmet Vefik Paşa, *Kıl-Barak* deyimi için üç mânâ vermektedir : 1. Tüylü, soy bir at; 2. Bir nev'i av köpeği; 3. Tatar veya Sibir köpeği[18]. Buna, *Kara-Barak* da der. Şüphesiz ki Paşa, bu maddeyi yazarken, Anadolu dışındaki Türk edebiyatının da tesiri altında kalmıştı. Bununla beraber, Anadolu'da çok tüylü atlara ve hatta midillilere Kıl-Barak dendiği de bir gerçek idi[19]. Osmanlılarda Barak sözü, yine kıllı olmasından dolayı olacak ki, kıllı ve tüylü kumaşlara[20] ve hatta tüylü ve saçaklı külâhlara bile ad olarak verilmişti[21]. Bütün bunlar bize gösteriyor ki *Kıl-Barak* sözü, *İt-Barak*'ın bir sıfatla tarif edilmiş bir karşılığıdır.

Türkler müslüman olduktan sonra, Barak sözünün yerine, Kur'anda geçen *Burak* adını geçirmişlerdir[22]. Onun için aynı kişiye, bazı kaynaklar Burak ve bazıları da Barak demişlerdir.

Şekil 31 : Avrupa efsanelerinde Köpek başlı *(Cynocephali)* insanları gösteren temsili bir resim (H. Yule, *Marco Polo* ad eserinden).

[17] Tpk. Nr. 1653, yap. 378 a; F. Sümer, aynı esr., s. 369.

[18] *Lehçe-i Osmanî*, s. 173.

[19] Aynı esr., s. 678; Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 767.

[20] *Lehçe-i Osmanî*, s. 173 : Türkçeden farsçaya geçmiştir.

[21] *Burhan-ı Katı*, s. 110 : "*Külâh-ı berekî*, Rum'da giyerler. Ayrıca kısa kıllı kürke denir..."

[22] Bk. P. Pelliot, T'oung-pao, 1930, s. 339-340. Kononov, *Şecere-i Terâkime*, neşr., s. 86, r. 44. Kononov'a göre Özbek'ler bu adı *Burak* şeklinde söylerler.

Türklerde Barak adına çok rastlanır[23]. Moğollara da Türklerden geçmiş olmalıdır[24]. Türkistan'da *Barak-Tam* adlı meşhur bir harabe şehir vardır. Bu şehrin kuruluşu hakkında bazı efsaneler ile halâ söylenir durur[25]. Fakat bu konu bizi ilgilendirmediğinden, yalnızca şehrin adını söyleyip geçeceğiz.

Köpek başlı insanlar *(Kyno-Kephaloi)*, Eski Mısır kabartmalarında da görülür. Mısırlılar bunlara *Âni* derler ve "Ay Tanrısı" na kurban olarak verirlermiş. Yunan yazarı Ctesias da bunlardan bahsetmiştir. Sonradan bunların yeri, Habeşistan olarak gösterilir ve haklarında pek çok şeyde yazılmıştır. Söylenen ve yazılanlara göre, bunların renkleri siyah imiş. Ebülgazi Bahadır Han da bu rivayetlerin tesiri altında kalmış ve İt-Barak'ların siyah renkte olduğunu yazmıştır. Köpek başlı imişler, dişleri, elleri, tıpkı köpeğin dişlerine ve pençesine benzermiş. Dilleri yokmuş; fakat insanların ne dediklerini anlıyorlarmış. Güneydekiler harpçı değillermiş. Yatakları yokmuş, samanlar üzerinde yatarlarmış. Fakat 170 veya 200 sene yaşarlarmış. Hindistan'da da, köpek başlı insanlar ülkesi hakkında bir çok efsaneler vardır. Bilindiği üzere Ari'lerde köpek mukaddes idi. Bu sebeple köpek başlı insanlar, Hindistan'ın âsil ve soylu halklarını teşkil ediyorlardı. Bu sebeple bunlara Hint mitolojisinde büyük bir önem verilmiştir[26].

İbn Batuta da, Çin Hindistanı'ndaki Arakan ve Pegu adalarındaki köpek başlı insanlardan bahsetmiştir. Ona göre bu halkın kadınları çok güzelmiş[27]. Bundan da anlaşılıyor ki, Farsça Oğuz Destanı, İbn Batuta ve onun dayandığı kaynakların tesiri altında kalmıştı. Çünkü bu destanda da, *İt-Barak* kavminin kadınlarının çok güzel olduğu yazılmaktadır. Köpek-Ata, yani asıllarını köpekten getiren kavimlerin efsaneleri ile ilgili bölümümüzde de söylediğimiz gibi, Çin'de ve Habeşistan'da, erkekler köpek, kadınlar ise, muhakkak insan olarak gösterilmiştir.

Bizi burada ilgilendirenler, daha ziyade Rusya'da ki köpek başlı insanlardır. Danimarka efsaneleri genel olarak Fin'lerin köpek başlı insanlar olduklarını yazar ve

[23] Altay Türklerince kutsal sayılan *Barak-Batır* obası önemlidir (A. İnan, *Şamanizm*, s. 61. *Barak-Baba* için bk. W. Eberhard, *Türkische Volksmärchen*, s. 47). Nayman'ların arazisi içinde *Bay-Barak-Bälçirä* adlı bir çöl de vardır (Reşideddin, Berezin neşr., s. 222). Bu yer adının münakaşası için bk. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 319.

[24] Marco Polo da *Barak (Barac)* adlı bir Çağatay pirensinden söz açıyor (Pelliot, aynı esr., s. 319).

[25] S. P. Tolstov, *Po sledam drevne Horezmiyskoy tsivilizatsii*, Mosk.-Lening., 1948, s. 21. Bu yazarın fikirleri daima ihtiyatla karşılanmalıdır. Ona göre *Barak* efsanesi, Türklerden önce mevcuttu.

[26] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, "Kyno-Kephaloi" maddesi, 1924, 23. baskı, XII, s. 25.

[27] H. Cordier, *Odoric de Pardenon*, s. 206-217. Bu eserde bütün Arap kaynakları toplanmıştır. Bu mesele genel olarak Arap sözlüklerinde "Nesnâs" maddesinde geçer. Ahterî'ye göre, "bunların vücutları kıllı, renkleri gök, kılları kızıl, başlarının iki yanında gözleri olan ve bir fili yeyip de doymayan insanlardı." Yakut ise bunlar hakkında, "orta boyda, çengel gibi tırnaklı, köpek dişli, deve çenesi gibi çeneli, vücutları kıllı" insanlardı der *(Mücem ül-Büldân*, V, s. 49*)*. Asım Efendi ise *Kamus tercümesi*'nin "Nesnâs" maddesinde, "bunlar *Ye'cuc Me'cuc*'lardır," der.

söylerler. Fakat Avrupa efsanelerinin en fazla üzerinde durdukları, Batı ve Kuzey-batı Rusya'daki Borus'lardır. *Borus (= Prussia)* olmalıdır. Bunlar, Rusyanın iç kısımlarına kadar yayılırlardı. Avrupa efsanelerinde, Borus'ların en önemli özellikleri köpek başlı oluşları idi [28]. Arap seyyahı İbn Sa'id de bunlardan bahseder ve Ruslardan çok fakir olduklarını söyler. Fakat Boruslar, Habeşistan ve Hindistan'daki köpek başlı insanlardan çok cesur imişler [29].

Oğuz-Han, İt-Barak ülkesine akın yaparken, hep İdil nehrinin ötesindeki karanlık ülkelere doğru gitmişti. Bu da bize gösteriyor ki, Oğuz destanındaki köpek başlı insanlar, daha ziyade Kuzey-batı Rusya'daki Borus'lar idiler. Bu suretle, dünya mitolojisi, Türk efsaneleri üzerinde de bir iz bırakmış oluyordu.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, eski Yunan ve Bizans tarihçileri de çok eskiden beri, köpek başlı kuzey kavimlerinden bahsederlerdi. Onlara göre bunların da başları, köpek başına benzermiş ve insan sesi yerine de köpek havlamasına benzer sesler çıkarırlarmış. Öyle anlaşılıyor ki bu hikâyeler, ta eski Yunan ve Bizans tarihçilerinden, Atilla Hunlarınm en önemli kaynağı olan Jordanes'in çağına kadar gelmiş ve bu meşhur tarihçinin eserinde de yer almıştı. Eski çağ coğrafyacılarna göre dünyanın bittiği yerde, büyük bir okyanus başlıyor ve bu okyanusun kıyısında da bu köpek başlı insanlar oturuyorlardı. Batı âleminde insanlığa mal olan bu efsaneler, Türk mitolojisinde de kendisini göstermiş ve Türklere de mal olmuştur. Bunu söylemekle, Oğuz destanında geçen köpek başlı İt-Barakların, Batı tesiri ile meydana gelmiş bir motif olduğunu ifade etmek istediğimiz anlaşılmasın. Esasen Köpek, Türkler için iyi bir hayvan sayılmazdı. Öyle anlaşılıyor ki Türklerden oldukça uzak ve düşman olan vahşı kavimler, Türklerce böyle tasavvur edilmişlerdi. Esasen Proto-Mogollar arasında da köpek başlı ulu ataların varlığını görüyoruz. Mogollar, Türklerin kuzey doğusunda yaşayan ve, Tibetliler ise, güneylerinde yayılan barbar kavimlerdir. Her iki halk kitleleri de kendilerini köpekten türetiyorlardı. İt-Baraklar ise Türklerin kuzey-batılarında idiler. Onlar da Doğu Barbarları ile aynı mahiyette görülmüş olmalı idiler. Oğuzlarla Peçenekler arasında da büyük bir düşmanlık vardı. Bunun için Oğuzlar Peçeneklere *İt-Beçene* adını takmışlardı. Oğuz Han da, İt-Baraklarla bir çok defalar harbetmiş ve hatta başlangıçta mağlup bile olmuştu. Bu sebeple *İt-Beçene* ile *İt-Barak* kavim adlarının kuruluşunda da bir benzerlik olsa gerektir. Bunu demekle, İt-Barak kavminin köpekle ilgisini tamamen ortadan kaldırmış olmuyoruz.

Göktürk devletinin önemli Türk kabilelerinden biri olan Sir-Tarduşların ataları Kurt başlı bir insandı. Bu da bize gösteriyor ki, hayvan başlı atalar Türk mitolojisi için yabancı bir motif değildir.

Hunların erkek bir tazı ile kızdan türemeleri : Ortaasya'daki Türk mitolojisinde genel olarak kurt dişidir. Yalnızca Kao-çı'larm türeyiş efsanesinde kurdun erkek olduduğunu görüyoruz. Çingiz-Han'la ilgili efsanelerde ise Kurt veya köpeğe benzeyen sarı hayvan, erkektir. Tibet'de de Köpek erkektir. Çin padişahının kızı ile birleşerek Tibetlileri meydana getirmişti (Bk. S.563-5) Avrupa tarihlerinde Attila'nın doğuşu hakkında da çok enteresan bir efsane anlatılır (Attila ve Hunlar, s. 171). Efsane şöyledir :

[28] Borus'lar hakkındaki efsaneler de *Odoric* seyahatnâmesinin neşrinde toplanmıştır (s. 206-217). Ayrıca bk. H. Yule, *The travels of Marco Polo*, II, s. 309.

[29] H. Yule, aynı esr., s. 312.

"Macaristan'da egemen olan Ostrubal adlı bir kıral ve bu kıralın da, çok güzel bir kızı varmış. Günlerden bir gün bu kızı, soylu ailelerden biri istemiş. Kızın ağabeysi de kardeşini, Bizans İmparatoru Justinianus'un oğlu Eraclius'a vermek istiyormuş. Bunun için de büyük bir kule yaptırmış ve kız kardeşini, hizmetçileri ile birlikte bu kule içine hapsetmiş. Kuleye hiç kimse girip çıkamazmış ve yiyecekleri bile iple yukarıya çekilirmiş. Nasıl olmuşsa kadınlar, kulenin içine bir tazı yavrusu almışlar. Tazı biraz büyüdükten sonra, kız tazı ile yatıp kalkmağa başlamış ve böylece tazıdan gebe kalmış. Babası bunu duyunca, küplere binmiş ve bu ıskandalı kapamak için de, kızı tutmuş ve kontlarından birine vermiş. Fakat gel zaman, git zaman, kızın ayı günü dolmuş ve tazıdan kaldığı çocuğu doğurmuş. Asıl felâket o zaman meydana gelmiş ve kızın işlediği bu büyük günah da ortaya çıkmış. Çünkü yeni doğan çocuğun yüzü, tıpkı bir hayvanı andırıyormuş. Tutmuşlar, çocuğa Attila adını koymuşlar ve çocuk yavaş yavaş büyümeğe başlamış. Büyüyünce de, ne yapıp yapmış ve büyük babasının tahtını ele geçirerek kıral olmuş. Fakat kendisi fevkalâde namuslu, herkese iyilik gösteren, keskin zekâlı ve akıllı bir kıralmış. Bunun için de, bütün komşu hükûmdarlar onu sevmeğe başlamış..."

Burada söylenen yüzlerin çizilmesi olayı da, Ortaasya adetlerine uygundur.

Avrupa tarihlerinde, Attila'nın da başının köpeğe benzediği çok söylenmiştir. Bunu daha ziyade, Attila'ya karşı duyulan nefret dolayısı ile söylenmiş sözler olarak kabul etmek daha doğru olur. Attila çağında yazılmış olan tarihler, Attila'nın yüzünü tarif ederken, sakalının da kırlaşmış olduğunu söylerlerdi. Latince "*canis aspersus*" deyimi, sakal için "kırlaşmış" manasına geliyordu. Bu deyim sonradan, "canis aspetus", yani "köpek suratlı" anlamına çevrilmişti. Öyle anlaşılıyor ki, sonraki efsanelerin çoğu, hep bu yanlış deyimin tefsirinden ileri geliyorlardı.

Bazı Avrupa efsanelerinde, Hunların "tazı-ata" larının yerine efsanevî korkunç hayvanlar, *(Faun)* lar geçiyordu. Bu efsaneler, Avrupalıların Hunlardan ne kadar korktuklarını açık olarak gösteriyordu. Bu efsanenin en eski şekli, M.S. V. asırda yazılmış bir İspanyol tarihinde bulunur (Attila ve Hunlar, s. 146). Fakat Vencent de Beauvais'nin anlatışı, daha geniş ve daha açıktır :

"Hunlar, bozkırlara kovulmuş olan cadılarla korkunç hayvanların (Faun) birleşleşmesinden meydana gelmişlerdi. İlk türedikleri zaman, Macotis bataklıklarının iç kısımlarında yaşarlardı. Bataklıklar içinde yaşarlarken, hiç bir insan sesi duymamışlar ve konuşmayı da öğrenememişlerdi. Savaşlarda, güçlerinin yetmediği düşmanlarını bile, yüzlerinin korkunçluğu ile korkutarak kaçırmışlardı. Göz yerine, suratlarında küçücük noktalar vardı. Çocuklar annelerinden doğarlarken bile, müthiş bir hiddetle dünyaya gelirlerdi. Erkek çocuklar dunca, daha annelerinin memelerini emmmeden, çoçukların yüzlerini demirle çizerlerdi. Bu suretle onlara hayatın zorluğunu tattırmak ve acılara alıştırmak isterlerdi. Yüzlerindeki demir izleri, sakallarının yerlerini alırdı.

"Boyları küçüktü. Fakat çok çevik ve ustaca hareket edebilen insanlardı. Çok iyi ata binerlerdi. Omuzları çok geniş ve boyunları da yay ve ok kullanmağa elverişli idi. Bu vücut yapıları onları kuvvetli yapar ve daima egemen oldukları için de, gururla dimdik dururlardı. Bütün komşu kavimlere dehşet ve korku saçan Hunlar, işte bu kabileden türemişlerdir. ."

11. Oğuz-Han'ın İdil Boyu Akınları

Başgurd'lara karşı yaptığı akınlar :

Uygurların Oğuz destanında, Oğuz-Han'ın İtil nehri bölgelerine yaptığı akın, Çin'de Altun-Han'a yaptığı akından hemen sonra olmuştur. Yani Oğuz-Han'ın ikinci seferidir. Uygurların Oğuz destanının tam tercümesini şiir halinde vermiştik. Bu bölümdeki Oğuz-Han'ın akınlarının sırası ise, Reşideddin'in Câmi üt-Tevârih adlı eserindeki farsça Oğuz-Nâme'ye göre düzenlenmiştir.

Şekil 32 : Oğuz-Han, Başkurd savaşında.

Oğuz-Han'ın Başgurdlara karşı yaptığı akın, yalnızca Topkapı Sarayı, Hazine, Nr. 1653, yap. 377'da anlatılmışdır. Bu kaydı ilk defa ilim alemine tanıtan, kıymetli meslektaşım Prof. Dr. Faruk Sümer olmuştur. Yine Prof. Sümer'in lûtfettiği bu metnin fotokopilerinden aşağıya bir özet vermeği faydalı buluyoruz :

"Oğuz-Han Gur ve Garcistan'ı aldıktan sonra, Gûrk-i Başgurd[1] ülkesine gitti. Başgurdlar, önceleri Oğuz-Han ile iyi geçinirler-

[1] *Gûrk-i Başgurd* deyiminin izahı için bk. Prof. Z. V. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, s. 329.

di[2]. Sonradan, birbirlerine düşman oldular. Oğuz-Han onları mağlup etti ve sonra da şefaat gösterdi...

"Oğuz-Han zamanında ihtiyarlara saygı gösterilir[3] ve onlara "*Aka*" derlerdi[4]. Onların, akın sırasında yurdda kalmaları emredilmişdi. Onlar da Oğuz-Han'a "*Ok-Tukra-Oğuz*"[5] derlerdi. Oğuz-Han, Başgurd seferinden sonra, Almalıg yakınında "*Ak-Kaya*" adlı yere geldi. O sırada "*Tuşı-Hoca*" adlı birisi vardı[6]. Moğolcada ona "*Melik*-

[2] Burası, Ebülgazi Bahadır Han'ın ifadesine benzemektedir (*Şecere-i Türkî*, Desmaisons neşr., s. 18).

[3] Eski Ortaasya devletlerinde de böyledir. Tangutlar ve bazı güney barbarları ihtiyarlara yemek vermez ve bakmazlardı. Bunlar muhakkak ki sahipsiz olan ihtiyarlardı. Çin seyyahları böyle bir kaç misâl görünce, bunu bütün Güney ve Güney-batı Barbarları için umumi bir adet gibi saymış ve artık her sülâlenin tarihi bu kaydı kontrol etmeden söyleyip gitmiştir. On asır önce söylenmiş bir adet, bin sene sonra yine varmış gibi anlatılmıştır. Bu, bir (*anachronisme*)'dir. Çinlilere göre her barbar da böyledir. Türkler için de söylenen bu şeyler kalıplaşmış tariflerdir. Çünkü hiç bir kavmin bu konudaki adetleri, Konfüçyüs'ün pirensiplerine uymaz ve onlara göre uyamaz da. Yoksa bir çok tarih kayıtları, Türkler arasında yaşlılara hürmet edildiğini göstermektedir. Meselâ töre icâbı ve yüzde yüz tahta çıkması icâp eden bir veliaht, tahta çıkma töreninden önce, kağanlığı reddeder, kendisinden büyük amcaları varken tahta çıkamıyacağını formalite icâbı söylerdi. Beş altı defa redden sonra amcaları, "biz ağacın yapraklarıyız, sen ise babanla beraber kütükten geliyorsun, dal ve yaprak kağan olamaz," diye veliahtı ikna etmeğe çalışırlardı. Bunun gibi pek çok misâl vardır.

[4] *Aka*, türkçe ve moğolcada müşterek olan bir sözdür. Fakat Hafız Abrû'nun bu metninin, Moğol çağı an'anesinin tesiri altında kalmış olması, daha muhtemeldir. Moğol devrinde *aka* büyük kardeşe, daha geniş deyimi ile de soyun büyüğüne denirdi. Meselâ Çingiz Han ölünce bütün hanedan ve devletin aka'sı Çağatay oldu. Ondan sonra da Batu idi. Bu metinden anlaşılıyor ki, hanedan dışından olanlara da söylenebiliyordu. Meselâ vezir *Argun*'un *Aka* ünvanı da böyledir.

[5] Bu deyimin manası iyice anlaşılmıyor. Biz burada "Ok tuğralı Oğuz" gibi şüpheli ve tehlikeli tefsirlere girmek istemiyoruz.

[6] Bu ad, metinde بوشى ، بوش şeklinde yazılmaktadır. Sayın Prof. F. Sümer, kendileri de pek emin olmamakla beraber, yazının isimsiz geçmemesi için, farazî olarak *Poştı* okumuşlardır (Dil ve Tar. Coğr. Fak. Dergisi, 1959, s. 363). Gerçi eski Uygur metinlerinde, *Puşiçi*, çince *Mu-shih*, "hoca" gibi sözler vardır. Fakat Reşideddin çağı bir Türk ve Türkçe isimler çağıdır. Bu sebeple biz başka bir yolu deneyeceğiz :

Bu ad metinlerde umumiyetle بوشى (Bûşî) şeklinde geçmekte ve Sayın Prof. Z. V. Togan'ın şifahî ifadeleri de bu yoldadır. Türk onomastiğinde bu yazılışa en uygun ad, *Tüşi*'dir. *Yüşi* de olabilir. Fakat böyle bir ad yayılmış değildir. *Tüşi*/*Tuşı*, Çingiz-Han'ın büyük oğlu *Cōçi*'nin türkçe karşılığıdır. En emin kaynaklardan biri olan

Kulı"[7] derlerdi. Türkler, ihtiyarlara "*Hoca*"[8] derler. Bu söz, farsça veya arapça bir söz değil; türkçe bir sözdür. Oğlunun adı ise, *Kara-Sülek*'dir[9]. Babası bir gün oğluna şöyle dedi :

— "Siz tanımadığınız bir yere nasıl böyle gidersiniz? Aranızda yaşlı ve bilgili bir kimse yokdur. Eğer karşınıza bir müşkül çıkarsa ne yaparsınız? Beni de yanında götür ki, böyle zor anlarda sizin işinize yarayayım". Oğlu da ona :

— "Ey baba! Ben Oğuz-Han'ın fermanına aykırı nasıl bir iş yapabilirim?" Dedi En sonunda, oğlu babasını bir sandık içine kor ve sandığı da, bir deveye yükleyerek, Oğuz-Han'ın haberi olmadan, gizlice yanında Başgurd iline götürür. Başgurdlar savaşçı bir kavim idiler ve pa-

---

Nesevi'ye göre Hârezm beylerinden birinin adı *Tuşı-Pehlivan* idi (Houdas, terc., s. 96). Aynı beyi Reşideddin, *Tucı* diye adlandırır. Bu adın *Tüşi* mi; yoksa *Tuşı* mı olduğunu tespit edebilmek için yine Avrupa kaynaklarına bakmak lâzımdır. Avrupalı seyyahlar, umumiyetle Çingiz'in oğlu Cöçi'ye *Tossuccan (>Tossu-ϲan)* derler (F. Risch, *J. von Plano* Carpini, s. 385). Bu da meseleyi tamamen halletmez. Avrupalılar "*ü*" sesini telâffuz edemeyip, *Tüşi* yerine *Tuşı Toşı/Tosu* diyebilmiş olabilirler. Cüveynî de Cöçi-Han'a *Tüşi/Tuşı* adını verir. Cüveynî, Cöçi'nin gerçek adını bilecek kadar Çingiz-Han ailesine yakındı. Fazla uzatmıyalım, türkçe *Tüşi/Töşi*, moğolca *Cöçi* adının bir karşılığı ve tabii olarak da türkçe idi. Tıpkı moğolca *Çingiz* ve türkçe *Tängiz* adlarında olduğu gibi. Altınordu'ya seyahat eden bazı seyyahlar, Çingiz-Han'dan bahsederken, *Çingiz* yerine, *Tängiz* adını kullanmışlardır. Moğolların Gizli tarihi'nde de *Tus-/Tüş-Han* deyiminin sık sık geçtiğini görüyoruz. Pelliot, bu kelimeyi *Tus* okur (*Histoire secrete*, s. 45). Bu sözü *Tüş* de okuyabiliriz. Bu söz için verilen çince karşılık, "meşrû hükümdar" manasınadır (*YCPS*, 149). Bizce *Tüşi/Tuşı* adının kelime manasını da buradan arıyabiliriz. Türkçe deki *Tüş* kelimesi de aşağı yukarı aynı anlama gelir. Ortaasya'da öğle vaktine "tüş" denmesinin sebebi de buradan gelir. Bk. Radlof, *Wörterbuch*, III, 1586. Bütün bunlar bize gösteriyor ki *Tüşi/Tuşı* adı, türk onomastiğinde önemli bir yer tutmuş ve saygı değer insanlara verilmiş bir ad idi.

[7] Metinde bu ad ملك قول şeklinde yazılmıştır, Adın ikinci kısmı olan "*-Kulı (=Kul-ı)*" sözü anlaşılıyor. Fakat bu da moğolca değildir. Baştaki sözü *Mälik* (?) okuma olamaz; çünkü bu da arapça bir sözdür. Bununla beraber *Mänglik-äçigä*'nin adının bir çok kaynaklarda kısaltılma suretiyle *Mälik-äçigä* yazılmış olduğunu biliyoruz. Tabii olarak mana bakımından bu da meseleyi halletmez (Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 77).

[8] Türkçe Koca sözü, sonradan *Hoca* şekline girmiştir. Bu meseleyi Sayın Prof. Faruk Sümer isabetli olarak izah etmiştir (aynı esr., s. 363). Bu konu için ayrıca bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 289. Hoca'lar devleti münasebetiyle : Ch'en Ch'ing-lung *Doğu Türkistan Tarihi*, Tai-pei, 1967, s. 6.

[9] *Kara-Sülek*. Sayın Prof. Faruk Sümer'in okuyuşudur (Aynı esr., aynı yer). Başka türlü okumak için de, ayrı bir yol ve imkân görünmüyor.

dişahlarına da "*Kara-Şit*"[10] derlerdi. "*Gûrk-i Başgurd*" ili mağlûp edildikten sonra, yollarına devam ettiler ve bir katre su bulunmayan bir çöle geldiler. Bir damla su bile bulamadılar. Kara-Sülek durumu babasına anlattı. Babası da ona şöyle dedi :

— "Sığırları birbirine bağlayıp iyice koşturun ve sonra da serbest bırakın. Sığırlar ayaklarını nereye vururlarsa, o yerde muhakkak olarak su vardır. Onlar da öyle yaptılar ve hakikaten sığırların ayaklarını vurdukları yerden su çıktı. Askerler bol bol su içtiler, Oğuz-Han da bundan çok memnun kaldı. Kara-Sülek'e bol bol hediyeler verdi ve onu bütün ulusun *yurtçı*'sı yaptı."

"Oradan İtil (Volga) ırmağına gelmişlerdi. Uruk - Kara - Köl[11] adlı bir yere eriştiler. Buranın halkı, Oğuz-Han'ın geldiğini duyunca, neleri var, neleri yoksa bırakıp kaçtılar. Oğuz-Han'ın askerleri, nehirin içinde leğen, kova, kazan vs. altından yapılmış eşyalar görmüşler ve bunları almak için suyun içine dalmışlardı. Fakat eşyaları, bütün aramalarına rağmen, suyun içinde bulamamaları üzerine. herkes gayrenler içinde kalmıştı. Kar-Sülek. bu durumu da hemen gidip babasına gidip anlattı. Babası hemen on, ırmağın kenarında yüksek bir ye-

[10] *Kara-Şit*, Oğuz-Han'ın Hindistan akınında da hükûmdar olarak görülmektedir. Sayın Prof. Z. V. Togan'ın çok ihtiyatlı olarak kullandıkları ifadelerine göre, *Kara-Şat* olarak bir tefsir yolunu arama, belki de faydasız olmayacaktır. Gerçekten bu ünvanın izâhı bir çok güçlükler göstermektedir. Kaşgari'ye göre "*Şit*" sözü Hotan'cadır ve manası "soy, asıl" demektir (Kaşgarî, terc., III, s. 120). *Kara* sıfatıyla da geldiğine ve daima Oğuz-Han'ın düşmanı olduğuna göre, çok az bir ihtimalle belki de "Kara-soy, Kara-kemik, âvam" padişahı manasına gelebilir. Tabii olarak biz burada nihayet, muhtemel olmasa bile mevcut malzemeye göre bazı örnekler sıralamak istiyoruz. Yoksa, bu bizim kesin bir fikrimiz değildir.

Yine Hafız Abrû'da بالو غوز şeklinde Başgırdların bir başkentinden de bahsediliyor (Yap. 377 b). Baştaki kızım *Bala-Sagun* şehrinde, sonraki de *Guz-Ordu*'da görülen benzer sözlerdir. Son kısmı "*-gur*" eki de olabilir. Bu mesele de maalesef karanlık kalmaktadır. Burası, daha doğrusu bir kale adıdır.

[11] Yer ve kişi adları, en doğru olarak 1653 nr.lı nüshada yazılmıştır. Bununla beraber bu göl adı, harflerin birbirine karıştırılması suretiyle yanlış istinsah edilmiştir. Meselâ bu yazılışta *Köl* sözünün bütün harfleri bulunduğu halde, sesler yer değiştirmiştir. 1654 Nr. lı nüshada bu yer adı اورورق قرا كول *Uruk-Kara-Köl* şeklinde yazılmıştır (Yap. 630 b). Tabii olarak "*Uruk-Kara*" deyiminin izahı bir çok güçlükler gösterir. Bunu "**Ürüng-Kara-*" şeklinde düzelttiğimiz takdirde iki renk adı yanyana gelir ki. türkçede böyle kompozisyonlara çok rastlanır. Tabii olarak bu da bir ihtimalden başka bir şey değildir.

rin olup olmadığını sordu. Kara-Sülek de babasına, nehirin kenarında yüksek bir ağacın bulunduğunu söyledi. Bunun üzerine babası, "Suda gördüğünüz şeyler, ağacın üstündeki eşyaların suya aksinden başka bir şey değildir", dedi. Kara-Sülek hemen giderek ağaca çıktı ve suda görünen eşyaların hepisini ağaçtan alıp aşağıya indirdi. Yanında götürerek Oğuz-Han'a sundu[12]".

ÇİNGİZ-HAN ÇAĞINDAKI "BAŞGIRD"LAR HAKKINDA

Farsça Oğuz-nâme'de, gerçi Oğuz-Han'ın Güney Rusya ve Kafkas Derbendindeki akınlarından söz açılmıştır. Fakat Oğuz-Han'ın İdil bölgesindeki akınlarında en büyük ağırlık ve önem, Başgırd'larla olan savaşlarına verilmiştir. *Han-nâme*, bir "Özbek ve Kıpçak destanı" idi. Bu sebeple Oğuz-Han'ın veyahut da Han-nâme'nin deyimi ile *Ozgan-Han*'ın akınlarının büyük bir kısmı hep İdil boylarında ve Güney Rusya'da geçmişti. Bir çok yerlerde söylediğimiz gibi, Farsça Oğuznâmede, Çingiz-Han devleti ve sonraki Hanlıklarının, an'ane ve inanışlarının tesirinden kurtulamamıştı. Ona göre Oğuz-Han, bir nevi Çingiz-Han gibi idi.

Yukarıdaki sebeplerden dolayı Oğuz-Han'ın Başgırd akınlarını incelerken, bilhassa Başgırdlar hakkında Çingiz-Han ve oğulları çağında verilen bilgileri gözönünde tutarak bir aydınlığa kavuşmada fayda vardır. Güney Rusya'da o kadar Türk veya Türk olmayan kavim var iken, destanın Başgırdlara bu kadar önem vermesinin sebebi pek anlaşılamıyor. Çingiz-Han çağında Güney Rusya'dan geçen meşhur seyyahlardan Rubruk, Başgırdlardan *Pascatır* veya *Pascatur* adı ile bahseder[13]. Plano Carpini ise, yine Başgırdlara, *Bascard* ve bazan da çoğul şekli ile *Bascartos* veya *Bascardes* der[14]. Rubruk'a göre, bu sırada Başgırdlar, Volga ile Ural nehirleri arasında otururlarmış. Onların komşuları da, *Illac* veya *Ilac* adlı ülke veya kavim imiş.

Han-nâme, Başgırd'lardan hiç söz açmadığı halde, Ilak ülkesi veya *Ilak-Han*, onun hemen hemen her sahifesinde geçen ve Oğuz-Han (Ozgan) ile soylarının en yakın dostu ve müttefiki olan bir Hanlıktır. Görülüyor ki Farsça destanıdaki Başgırd Hanlığının yerini, Han-nâme'de yine Başgırdların en yakın komşusu olan Ilak'lar almıştır. Marco Polo, *Lac* (Ilak) ilinden söz açtığı halde, Başgırdlar konusunda susmuştur. Marco Pola, *Sartaktai*'ın oğlu *Koniçi*'nin arazisinden söz ederken, buraların "Karanlık ülkeler" olduğunu ve bu bölgelere Lac adı verildiğini de yazar[15].

Güney-Rusya'yı zapteden Çingiz-Han'ın meşhur generali *Süböley-Bahadır*'ın

[12] Burada yine Oğuz-Han Çingiz gibi tasavvur edilmiştir. Çingiz-Han'ın her yağmada üzerinde titizlikle durduğu pay alma adetinin, en eski Türklerde olup olmadığını bilmiyoruz. Şunu untumamalıyız ki, Çingiz-Han eşkiyalıktan yetişmiş bir hükümdar idi.

[13] *Rubruck*, Van den Wygnaert neşr., I, s. 219.

[14] F. Risch, *Johann von Plano Carpini*, s. 309-310.

[15] Marco Polo, bu bölgedeki kavimleri şöyle sıralar: *Rosie, Comanie, Alanie, Lac, Mengiar, Çis, Gutia ve Gaçarie* (H. Yule, *The travels of Marco Polo*, II, s. 498).

savaşlarından söz açılırken de, Başgırdların adı geçer; fakat Ilak'dan söz edilmez [16]. Bundan da anlaşılıyor ki, Başgırdlar Çingiz-Han Devletince iyi tanınıyor ve Ilak'lara fazla önem verilmiyordu. Etnik bakımdan Başgırd adı, Çingiz-Han ve oğulları zamanında çok geniş ülkeler ve bir çok kavimler topluluğu için kullanılan umumî bir ad idi. Bu sebeple üstad Pelliot'nun, "*Başgırd adını taşıyan kavimler, Kıpçak çölünden Kırgız ülkesine, yani Yenisey bölgelerine kadar uzanıyordu,*" şeklinde ileri sürdüğü nazariyesi hiç de boş değildir [17]. Bu durumu gördükten sonra, Farsça destanın Başgırd'lara niçin bu kadar önem verdiği de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Başgırd adı, umumî bir ad olarak batıya da uzanıyor ve birçok kavimleri içine alıyordu. Meselâ bazı İran kaynaklarına göre, "*Keler ve Başgırd'lar Hıristiyan idiler ve Firenk'lerin yakınlarında oturuyorlardı* [18]." Başgırdların, bu kadar batıya kadar uzamalarına imkân yoktur. Bazı kaynaklar da, "*Macar'lara Batı Başgırdları*" adını verirler [19].

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Moğol çağında "Başgırd" dendi mi, çoğu zaman doğudaki Yenisey nehri boylarından, ta Macaristan ovalarına kadar uzanan kavimlerin tümü hatıra geliyordu. Bu sebeple Farsça *Oğuz-nâme*'deki Başgırd'lar, yalnızca bizim bugünkü bilgimiz ile, Başgırd Türkleri dediğimiz etnik toplumu ifade etmiyordu. Burada Başgırd sözü, Oğuz-Han'ın Kuzey ve Güney Rusya akınlarını ifade eden sembolik bir söz mâhiyetinde olmalı idi.

Artık Başgırdların ve İdil nehrinin ötelerinde, kuzey-batıda, Marco Polo'nun da "Karanlık ülkeler" dediği Fin-Ugor ve Rus sahaları geliyordu. Avrupa efsanelerinin *Borus* dediği köpek başlı insanları bu bölgelerde yaşıyorlardı. Farsça Oğuznâme'nin İt-Barak'ları da bu bölgelerdedir.

Artık Ebülgazi Bahadır Han zamanında Başgırdlar iyice tanınıyordu. Oğuz-Han'ın bu bölgelerdeki akınlarından bahsederek şöyle diyordu : "Ulak, Macar ve Başgırd illeri Oğuz-Han'a düşman idiler. Bunun için Oğuz-Han Kıpçak'a bir çok halk (il) ve beyler (nöker) vererek, onu Ten (Don) ve Etil (Volga) bölgesine gönderdi. Kıpçak o ülkeleri 300 sene idare etti [20]..." Görülüyor ki burada eski Ilak, gerçek şeklini bularak Ulak olmuştur. Ilac'ı Eflak ve Vlak'la birleştirenler çoktur. Buna rağmen yine görülüyor ki Başgırdlar, Macar ve Ulaklar gibi uzak ülkelerin yanında geçmektedirler.

Han-nâme'nin Ulak'ı Ilak şeklinde söylemesini, biraz da çok eski Kıpçak ve sonraki Altın-Ordu tesirlerinde aramak lâzımdır. Han-nâme, tamamı ile uydurularak yazılmamıştır. Kıpçak bölgesinde söylenen bir çok efsaneleri de içine almıştır.

[16] *Moğolların Gizli Tarihi*, *Sübötey-Bahadır*'ın zaptettiği ülkeleri ise şöyle sıralar: "*Kanglin* (Kanglı), *Kibça'ut* (Kıpçaklar), *Bacigit* (Başgırdlar), *Orusut* (Ruslar), *Macarat* (Macarlar), *Asut* (Aslar), *Sasut* (Saksın?), *Serkesüt* (Çerkezler), *Keşmir* (?), *Bolar* (Bulgar)... "(YCPS, 262). Bu duruma göre Başgırd'lar, Kanglı ve kıpçaklardan sonra geliyorlardı. Başgırdların batısında da Ruslar vardı.

[17] P. Pelliot, Horde d'Or, s. 128. Pelliot bu nazariyesini ileri sürerken, burada yeniden münakaşa etmek istemediğimiz Reşideddin'in bir kaydına dayanır. Bk. Berezin, Trudy, V, s. 51.

[18] Cüveynî, I, s. 225.

[19] Bu meselelerin münakaşası için bk. Pelliot, aynı esr., s. 124 v.d.

[20] Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türkî*, Desmaisons neşr., s. 18-19.

12. Ağaç-eri'lerin ortaya çıkışı

"Bu kabile adı, eski zamanlarda yoktu. Oğuzlar bu memlekete geldiklerinde, onlardan bir kısım halk topluluğu, ormanları kendilerine yurt edinmiş ve oralarda yerleşmişlerdi. İşte bu sebepden dolayı bu halklara "*Ağaç-eri*", yani 'ormanda yaşayan insanlar" adı verilmişdir. Moğol boylarından bazılarının yurtları da, orman içlerinde veya orman kenarındadır. Bunun için onlara da "*Hoyin-irgen*", yani, 'orman halkı' adı verilmiştir"[21].

13. Oğuz-Han'ın yurduna dönüşü

"Oğuz-Han'ın yirmi dört oğlunun, yarısı sağ yana ve diğer yarısı da sol yana ayrılmışlar ve herkes de bu iki bölümden birine bağlanmışlardı. Günümüzde o soylardan her biri, kendilerinin bağlı oldukları bölümü ve hangi boydan geldiklerini bilirler.

"Oğuz-Han'ın altı oğlu vardı. Bu oğullarının adları şunlardır:

"Gün *(Kün)*, Ay, Yıldız *(Yulduz)*, Gök *(Kök)*, Dağ *(Tak)* ve Deniz *(Tenggiz)*.

"Türklerin tarihlerinde ve yazdığımız bu kutsal tarihin ilâve bölümünde de bildirildiği gibi Oğuz-Han, bütün İran ve Turan ülkeleri ile, Şam, Mısır, Rum ve diğer memleketlerin hepsini zaptetmiş idi. Bütün bu ülkeleri aldıktan sonra, kendi yurdu olan, *Or-tak* ve *Kür-tak*'a dönmüştü[22]".

[21] Ağaç-Eri'lerin Oğuz-nâme'de geçen bölümleri için bk. Câmi üt-Tevârih, Berezin neşr., I, s. 28-29. Göktürk yazıtlarında "Orman halkları"na *Bökli il* denir. "*Bük*" sözü bugün Anadoluda da 'orman' veya 'ormancık' anlamına kullanılır. Moğolların 'Orman halkları' ve "Hoyin-İrgen" tabiri için bk. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, s. 63. *Ağaç-eri* kabileleri ve bunların tarihi için de bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 146, 155, 173n; T.T.K. Belleten, Sayı : 103, s. 523-528.

[22] Oğuz-Han yeryüzünü aldıktan sonra memleketine dönmüş ve yurdunu düzene koymağa başlamıştır. Bu münasebetle, başlıca iki büyük toy yapmıştır. Bu toylardan birincisi, ordusu ve çocukları ile sağ ve esen yurduna döndüğü için düzenlenmiştir. İkinci toy ise, çocukları bir *altın yay* ile *üç ok* bulduktan sonra tertiplenmiş ve bu arada Oğuz-Han devletinin içtimaî ve idarî teşkilâtı düzenlenerek, aralarında bir görev bölümü yapılmıştır. Reşideddin, birinci toya önem vermiştir. Uygurca Oğuz destanı ise, daha çok ikinci toy üzerinde durmuştur. Bizce bu konuda Uygur Oğuz destanı haklı olmalıdır. Çünkü, birinci toy, zaferden dönüş şerefine yapılmış bir şenliktir. İkinci toy ve şenlikin ise sosyal bir anlamı vardır. Oğuz Han'ın çocukları devlet idaresinde görevlendirilirken ve devletin idare düzeni ile ilgili temeller atılırken yapılan şenlik, daha önemli olmalıdır. Bu sebeple, olayları sıralarken, Reşideddin'i Uygurca Oğuz destan'ının olay sırasına getirmek istedik.

"Babalariyle beraber akınlara gidip, sonra da esenlikle dönen Oğuz-Han'ın altı oğlu toydan sonra [23], büyük bir ava çıktılar. Hepsi birlikte avlanırken, altından yapılmış bir yay ile, yine altından yapılmış olan, üç tane ok buldular. Altın yayla okları babalarına getirdiler ve bu yay ile okları, aramızda nasıl bölelim, diye sordular.

"Oğuz-Han, altın yayı üç büyük oğluna ve üç altın oku da, üç küçük oğluna verdi.

"Altın yayı alan üç büyük oğlunun soyundan gelenlere, *Bozok* adını verdi. "*Bozok*" sözü, "bölmek ve parçalamak" anlamına gelir. Çünkü yayı üç oğlu arasında bölmek için, elbet de yayı kırması gerekiyordu. Bunun için de bu söz, onların soylarının bir ünvanı olarak kalmışdır. Ordunun sağ kolu, bu üç büyük çocukla, onların soylarından gelen boylara ait idi.

"Oğuz-Han, üç altın oku da üç küçük oğluna vermişdi. Bu çocukların soylarına da *Üç-Ok* adını verdi. Bu adın verilmesinin sebebi de okların üç tane olmasından ileri geliyordu. Ordunun sol kolu'na da, bu üç oğlunun oğulları ile soylarının emretmesini buyurdu [25].

"(Oğuz-Han, *Masar*, yani Mısır? Kağanını yendi ve Masar-Kağan kaçdı. Oğuz-Han, onu da buyruğu altına alıp, yurdunu eline geçirdi ve gitti. Oğuz-Han'ın dostları çok sevindiler, düşmanları ise üzüldüler. Oğuz-Kağan onu yendi ve sayısız eşyalar ile atlar alıp, evine doğru yola koyuldu ve gitti.)

"Yine söylenmeden kalmasın (ve herkesçe) belli olsun ki, Oğuz-Kağan'ın yanında ak sakallı, kır (*Moz*, yani boz), saçlı, uzun tecrübeli (*Usun uzluğ*) bir ihtiyar vardı. Bu ihtiyar, çok anlayışlı ve soylu bir kimse idi. Kendisi Oğuz-Han'ın veziri idi. Adı da *Uluğ-Türük* idi.

"Günlerden bir gün uykuda, bir altın yay ile üç gümüş ok görmüşdü. Altın yay, gün doğusundan gün batısına kadar uzanıyordu. Üç gümüş ok da kuzeye doğru gidiyordu. Uluğ-Türük uykudan uyanınca, rüyada gördüklerini Oğuz-Kağan'a anlattı ve ona ayrıca şöyle dedi [24]:

— "Ey Kağanım! Bu rüyanız sizin yaşantınız için uğurlu olsun! Ey Kağanım! Bu rüya, size dirlik versin! Gök Tanrı rüyamda ne gördüysem, onu gerçek yapsın!

[23] Reşideddin, büyük toy'u, altın yayla okların bulunuşundan önce yaptırmıştır.

[24] R. R. Arat'ın tercümesi biraz müphemdir. Bu sebeple bu cümleyi kendi anlayışımıza göre genişlettik.

[25] *Câmi üt-Tevârih*, Alizade neşr., I, a. yer.

Dola duran yeryüzünü, Tanrı sizin soyunuza versin!" Dedi.

"Oğuz-Kağan, Uluğ-Türük'ün sözlerini çok güzel buldu. Onun öğüdünü (kendince de) diledi ve onun öğüdüne göre hareket etti. Ondan sonra sabah oldu ve bütün, büyük ve küçük oğullarını çağırdı ve onlara şöyle dedi :

— "Hey, hey! Benim gönlüm avlanmak istiyor! Ama ihtiyarım! Benim artık gücüm yok! (Büyük oğullarım), Gün, Ay ve Yıldız, sizler doğu yönüne doğru gidin; Gök, Dağ ve Deniz, sizler de batıya gidin!"

"(Bu buyrukdan sonra, oğullarından) üçü doğuya; üçü de batıya gittiler. Gün, Ay ve Yıldız, çok av ve çok da kuş avladılar. Yolda bir altın yay buldular. Yayı alıp, babalarına verdiler. Oğuz-Han, sevindi ve güldü, yayı üçe bölerek, şöyle dedi :

— "Ey büyük (oğullarım)! Bu yay, sizlerin olsun! Bu yay gibi olun ve okları göklere atın!"

"Gök, Dağ ve Deniz de çok av ve çok kuş avladılar. Onlar da yolda üç gümüş ok buldular. ve okları alıp, babalarına verdiler. Oğuz Kağan, (bunlara da) sevindi ve güldü; üç oku (küçük oğullarına) verdi ve :

— "Ey küçük (oğullarım)! Oklar sizlerin olsun! Yay okları atsın! Sizler de ok gibi olun! dedi[26]."

Reşideddin, Oğuz-Han'ın çocukları ile konuşmasını şöyle anlatıyor :

"*Bundan sonra onların oğullarının da aynı ünvanı taşımaları ve bu adlarla, (Yani Bozok ve Üç-Ok), herkesin hangi koldan geldiklerinin bilinmesini ferman buyurdu. Oğuz-Han, oğullarına ve halkına ayrıca şöyle dedi :*

— "*Sağ-kol daha büyüktür. Bu yay da hükûmdarlığın bir sembolüdür. Hükûmdarlığın yerini tutar. Bu sebeple bu yayı, büyük oğullarıma verdim. Okları verdiğim üç küçük oğlum ise, birer elçi gibidirler". Oğuz-Han bunları dedikten sonra, ülkesinin sağ ve sol yönlerini, bu yolla çocuklarına vermiş oldu. Ayrıca, şöyle de bir vasiyette bulundu :*

[26] R. R. Arat, aynı esr., 304-354.

— *"Benden sonra, padişahlık tahtım ve benim yerime Han olarak geçme hakkı, Bozok ulusunun eline geçmiştir. Ben öldükten sonra en büyük oğlum olan Gün-Han (Kün-Han), eğer hayatta olursa, benim yerime geçecekdir. Yok hayatta olmazsa, o zaman benim hakanlık tahtım, ikinci oğlum, Ay-Han'ın hakkıdır*[27]."

Ebülgazi Bahadır Han'ın, *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türkî* adlı her iki eserinde de bu bölümler hemen hemen aynıdır. Ebülgazi Bahadır Han, bu olayları şöyle anlatıyor :

"Oğuz-Han Suriye'de iken, beylerinden (nöker) birine, gizlice altın bir yay ile üç tane de ok verdi. (Bunları verirken) beyine de şöyle dedi :

— *"Doğuya doğru git ve çöl ortasında insan ayağının hiç değmediği bir yere bu altın yayı göm. Fakat yayın bir ucunu dışarıda bırak. Ondan sonra da batıya dönüp git ve yayı nasıl gömdün isen, onları da batıya göm."*
Bey yola çıkıp, Oğuz-Han'ın emrini yerine getirir ve döner. Aradan bir yıl geçer. Oğuz-Han üç büyük oğlu olan Gün, Ay ve Yıldız'ı çağırır ve onlara şöyle der :

— *"Yabancı (yat) bir yurda geldik. Benim işim çok. Ava gitmeğe de vaktim yok. (İşittiğime göre), doğudaki çölde av çok imiş. Beylerinizi de yanınıza alın, oralara gidip avlanın ve dönün!"*

Oğuz-Han, üç büyük oğlundan sonra, küçük oğulları olan Gök, Dağ ve Deniz'i çağırır ve onlara da aynı şeyleri söyler. Bu üç küçük oğlunu da batıya gönderir. Aradan bir nice gün geçtikten sonra, büyük oğulları bir altın yay ve bir çok da av ile geri dönerler. Küçük oğulları da üç altın ok ve bir çok da av ile gelirler.

"Oğuz-Han getirilen bu av etlerine, daha bir çok etler de katarak büyük bir ziyafet verir ve şenlik yapar. Yay ve okların bulunmasının ne gibi bir anlama geldiğini, adamlarına açıklattırır ve bunları oğullarına verir. Üç büyük oğlu altın yayı üçe bölerler ve her birisi bir parçasını alırlar. Küçük oğlanların her birine ise birer ok düşer.

"Oğuz-Han, bir çok seneler aldığı bu memleketlerde oturur, düşmanlarını yok ve dostlarını da memnun eder. Oğuz-Han, Mısır'a kadar uzayan ülkelerinin başına birer vali koyar ve geriye döner[28]."

[27] Reşideddin, aynı yer.

[28] Ebülgazi, aynı yer.

15. Oğuz - Han'ın şenlik yapıp, kurultayını toplaması

"Oğuz-Han, oğulları ve ordusu ile sağ ve esen döndüğü için büyük bir toyun hazırlanmasını emreder[29]. Büyük bir otağ diktirir ve otağın her direğini altınla kaplatır. Yakut, sâfir, zümrüd, firûze gibi kıymetli taşlar ve incilerle süsletir. Bu otağı anlatmak için şu şiir söylenmiştir :

"*Bir ev tikdi altundan ol Şehriyâr,*
"*Kim ol evden felek evi kıldı ârâ*"
"*Tokuz yüz yılkı* (at), *tokuz bin koy* (koyun) *öltürdi,*
"*Bulğar* (deri)'*dan toksan tokuz havuz kıldurdı*"
"*Tokuzına arak* (rakı), *toksanına kımız tolturttı,*
"*Barça* (bütün) *nökerlerin* (beylerin) *keltürtti* (getirtti)!"

"Altı oğluna çok öğüdler verdi. Türlü ve yararlı bilgiler öğretti. Şehirler ve ülkeler verdi. Oğulları ona gerçek oğulluk yapmışlar ve savaşlarda ona kuvvet vermişlerdi. Oğuz-Han, bundan sonra da beylerinden savaşlarda yararlık göstermiş olanlara köyler, şehirler, sığır sürüleri bağışladı. Oğullarına da şöyle dedi :

— "Siz, üç büyük oğlum! Siz altın bir yay bularak getirdiniz ve yayı parçalayarak (bozıb), aranızda paylaştınız! Sizin adınız "Bozok" olsun. Sizin nesillerinize de "Bozok" desinler! Siz, küçük oğullarım! Siz de üç ok buldunuz. Sizin soylarınızın adı da "*Üç-ok*" olsun! Bu yay ve okların bulunması işi, bir insan işi değil; Tanrı işi olsa gerektir! Demek ki Tanrının buyruğu böyle imiş! Bizden önce yaşamış olan milletler, yayı bir padişahlık sembolü (alâmet) ve okları da padişahın elçisi olarak sayarlardı. Çünkü, "Yay oku hangi yöne gönderirse, ok da o yöne gider". Ok, tıpkı padişahın bir elçisi gibidir. Buyruğum şöyledir : "Ben öldükden sonra, benim yerime büyük oğlum olan Gün-Han geçsin. İçlerinde Hakan olmağa lâyık biri bulundukça ve dünya durdukça, onun yerine geçecekler de hep Bozok'lardan seçilsinler. Diğer Bozok'lar onun sağında otursunlar. Üçoklar ise solda otursunlar ve kıyamet gününe kadar (bozokların) beyliğini (nöker) yapmağa razı olsunlar".

[29] Oğuz-Han, oğulları arasında görev ve rütbeleri böldükten sonra, büyük bir kurultay toplar ve şenlik yapar. Direkler üzerine atış yapmak için tavukların konması v.s. gibi hazırlıklar bu ikinci kurultay şenliğinde yapılır. Uygurca Oğuz Destanı ile Ebülgazi'de, birinci zafer şenliği ile ikinci kurultay şenliği birbirinden açık olarak ayrılmıştır. Reşideddin ve Hafız Abrû mecmuaları, bu iki şenliği birbirine karıştırmışlardır. Ebülgazi Bahadır Han, üstelik bu ikinci şenliği Gün-Han çağına koymuştur.

Oğuz-Han, 116 yıl hakanlık ettikten sonra, öldü"[30].

Oğuz-Han'ın altın yay ile üç oku bir beyine saklatıp da, sonradan oğullarına buldurduğuna dair bir anlatışı başka bir Oğuz-nâme'de göremiyoruz. Esasen yayla oklar bulunduktan sonra Oğuz-Han, oğullarına bu bir kul işi değil; Tanrı işidir, demektedir.

Yay ile okların toprağa gömülerek uçlarının dışarıda bırakılması da Ortaasya mitolojisi'nin çok önemli bir motifidir. Kılıcı toprağa gömme, İskitlerden beri gelen bir adettir. Kılıcın sivri kısmı dışarıda kalmak üzere toprağa gömülürdü. "Attila'nın kılıcı" ile ilgili efsane de ilhamını bu eski Evrasya an'anelerinden alır. *Attila, yere gömülü bu altın kılıcın kendisi tarafından bulunmuş olmasını, dünya hâkimiyetinin Allah tarafından kendisinin eline verildiğine dair bir işaret sayardı*[31].

Okla yayların da yarı yere kadar gömülmüş olması ve sonra da Oğuz-Han'ın oğulları tarafından bulunması, çocukların bulunan silâhlara göre ünvan ve rütbe almaları, en eski Ortaasya an'anelerinin devamından başka bir şey değildir :

TANRININ KILICI

"Atilla'nın yanına, Roma İmparatoru tarafından Constatiolus adlı bir elçi geliyor. Atilla, Roma İmparatoru'nun niyetini öğrendikten sonra çok kızıyor ve aralarında sert münakaşalar oluyor. Attilâ, Roma'dan bir ünvan istemiştir. Romalılar da onun bu isteğini yerine getirmişler; fakat İmparator ünvanı yerine, yalnızca "Reis" ünvanı vermişlerdir. İşte Attila'nın kızdığı şey de bu idi. Çünkü verilen bu ünvan, Attila ile kendi

[30] Desmaison neşr., s. 24; Kazan neşr., s. 16; Kononov neşr., s. 27.

Hafız Abru mecmuasına göre ise, Oğuz-Han, *Semerkand* ile *Ak-dağ*'ı kendi veziri olan *Kara-Sülek*'e verdi. Kara-Sülek, başkomutan (Emir-i buzurg) oldu. Bu sırada İt-Barak kavminin isyan ettiği haberi geldi. Bu sebeple Kıpçak bölgesini ve o üklelerin asayişini düzenlemek için oraya gönderdi. Kara-Sülek orada öldü. Bk. Tpk., Haz., Nr. 1653, yap. 384 a.

Hafız Abrû mecmuası ve Ebülgazi'nin istifade ettiği kaynaklar, adeta Oğuz-Han'ı Çingiz-Han'ın yerine koymuşlardır. Oğuz-Han'a tıpkı Çingiz-Han gibi akınlar yaptırmışlar ve teşkilât kurdurmuşlardır. Çingiz Han gibi, Kara-Sülek'e arazi verdirmişler, *Uluğ-Noyan* (Mog. *Yeke-Noyan*, Çin. *Ta Chiang-chün*) tayin ettirmişler ve tıpkı *Sübötey-Noyan* gibi Kıpçak ilini düzenlemeğe göndermişlerdir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Oğuz-Han Destanının esas bölümleri, Reşideddin'in muhtasar tarihi ile Hafız Abrû ve Ebülgazi'de aynıdır. Oğuz-Han'ın akınlarına ait bölümler ise, kitabın yazıldığı her çağın bilgilerine göre katkı görmüştür.

[31] G. Nemeth, *Attila ve Hunlar*, Şerif Baştav terc., s. 149.

kavminin, devlet düşüncesi ve sosyal inançları ile bir uygunluk göstermiyordu. Attila, bütün dünyanın idaresinin kendisine Tanrı tarafından verilmiş olduğuna inanıyor ve kendisini, yeryüzünün meşru ve kutsal bir imparatoru olarak sayıyordu. Romalılar ise, verdikleri bu yeni ünvanla, onu yalnızca adi bir kabile reisi olarak görüyorlardı. Elçi, Roma'ya döndükten sonra, Attila'nın kızgınlığının neden ileri geldiğini anlatmış ve bu da tarihlere geçmiştir. Ta İskitlerden beri tanınan ve "Ares Kılıcı" diye de adlandırılan kutsal bir kılıç vardı. Bütün Kuzey kavimlerinin inançlarına göre, bu kılıç kimin eline geçerse; o, yeryüzünün hâkimi olacaktı. Yine onların ianançlarına göre, bu kılıcın keskin yeri dışarıda ve sapı da toprağa gömülü olarak, bozkırlardan birinde duruyordu. Attila'nın çobanlarından biri bir gün, iki yaşlarında dişi bir düvenin ayaklarından kanlar boşandığını ve düvenin topallıyarak gittiğini görüyor. Neyin, nesidir diye etrafa bakarken, bu arada yere sapından gömülü kılıcı buluyor. Kılıcı aldığı gibi, hemen Attila'ya götürüp sunuyor. Attila kılıcı görünce, kaderin kendisine güldüğünü anlıyor. Bundan sonra da, Dünya hakimiyetinin kendisine Tanrı tarafından verildiğini kalbinden ve kafasından çıkarmıyor. Attila'nın bundan sonraki hareketlerinde de, hep Tanrının bu kaderini yerine getirmek için çaba sarfettiği ve uğraştığı, hiç kimsenin gözünden kaçmamıştı."

VI.

TÜRKMENLERİN ŞECERESİ

(ŞECERE-İ TERÂKİME)

Yazan: *Ebülgazi Bahadır Han*

Gün-Han

Şekil 33 : Gün-Han ve kardeşleri.

Oğuz-Han'ın veziri, Uygur aksakallılarından birinin oğlu olan *Irkıl-Hoca*[1] idi. Irkıl-Hoca, Oğuz-Han ölünceye kadar, hep onun veziri

[1] Gün-Han hakkında Reşideddin şöyle diyor:

"Oğuz-Han'ın ölümünden sonra, Gün-Han *(Kün-Han)* tahta çıktı. Oğuz-Han'ın veziri Yengi-Kentli *Irkıl-Hoca* idi. Irkıl-Hoca, Gün-Han'ın da veziri, yol göstericisi ve bir öğreticisi oldu. Bu vezir bir gün Gün-Han'a şöyle dedi:

—*"Oğuz-Han, çok büyük bir hakan idi. Yer yüzündeki ülkeleri zaptetmiş ve böylece hazinelere, kıymetli mallara ve sayısız sürülere sahip olmuştu. Ölürken de onları sizlere, yani oğullarına bırakıp gitti. Sizlerin de Allahın emri ile, dörder tane değerli oğullarınız oldu. Korkarım ki bu çocuklar, dünya malı ve mülkü yüzünden birbirine düşman olacaklar ve kendi aralarında hep savaşıp duracaklardır. Bence her birinin ayrı ayrı birer mevki ve makama tayin edilmesi ve bunlara göre de onlara birer ad ve ünvan verilmesi uygun olacaktır. Her birinin ayrı ayrı birer nişanı ve damgası da olsun. Bundan sonra her biri, kendi fermanlarını, hazinelerini, sığır ve diğer hayvanlarını bu damga ve nişanlarla birbi-*

ve vekili gibi hizmet gördü. Irkıl-Hoca, çok akıllı ve bilgili bir kişi idi. Oğuz-Han ölüp, onun yerine Gün-Han *(Kün-Han)* geçince, o da Irkıl-Hoca'yı vezir yaptı ve onun sözünden hiç çıkmadı. Irkıl Hoca, çok uzun seneler yaşadı.

Bir gün, Gün-Han ile, Irkıl-Hoca yalnız olarak ve başbaşa oturuyorlardı. Bu arada Irkıl-Hoca, Gün-Han'a şöyle dedi :

— "Senin baban Oğuz-Han 116 yıl hükûmdarlık yaptı. Ne yazın bir gölge altında ve ne de kışın evinde uyuyabildi. Kılıç çaldı, yurtlar aldı. En sonunda da (aldığı bu ülkeleri) sizin elinize verdi. Siz, altı (kardeş) ve sizden türeyecek olan çocuklar, hep bir ağız olur ve aranızda iyi geçinecek olursanız, bu ülkelerin hepsi sizin elinizde kalır. Yok, aranızda anlaşamamazlık çıkarsa, değil bu alınan ülkeler, atanızdan kalan yurtlar bile elinizden çıkar; malınız gibi canınız da elinizden gider!" Gün-Han da Irkıl-Hoca'ya :

— "Siz, benim babama öğüdler ve akıllar verirdiniz. Siz, artık benim babam yerindesiniz. Siz neyi hoş görürseniz, ben de öyle yaparım!" Dedi. Bunun üzerine Irkıl-Hoca, Gün-Han'a şöyle dedi :

— "Babanız size çok şeyler bıraktı. Siz ise altı kardeşsiniz ve her birinizin de dörder oğlu var. Bu duruma göre hepiniz 30 hakan çocuğu [2] ediyorsunuz. Beni korkutan şey budur ki, dünya malı aranıza bir ayrılık düşürmesin. Ben, sürüleri, malları ve bütün serveti bu çocukların elle-

---

rinden ayıracak olursa, aralarında anlaşamamazlık olmayacak ve kavga etmeyeceklerdir."

"Gün-Han, Irkıl Hocanın bu fikrini doğruladı. Bu işin uygulanmasını da Irkıl-Hoca'ya bıraktı. Irkıl-Hoca da bu işi başarmağa çalıştı.

"Oğuz-Han'ın altı oğlunun Boz-ok ve Üç-ok diye ikiye ayrılmasından ve ordunun da sağ ve sol kollarının onlara verilmesinden sonra, bu çocukların soylarına da yeni adlar ve ünvanlar verildi. Ayrıca her birinin künyesi, damgası ve nişanı oldu. Bu şeyler onlara resmen verilmiş idi." (Câmi üt-Tevârih, Alizâde neşr., I, s. 116).

Irkıl-Hoca'nın Yengi-Kent'li oluşunu ilk defa tespit eden, değerli meslektaşım F. Sümer olmuştur (D.T.C. Fakültesi Dergisi, 1959, s. 363). Hafız Abrû mecmuası, Oğuz-Han'ın kendi sağlığında bir şehir kurduğunu ve bu şehre de Yengi-Kent adını verdiğini, Irkıl-Hocanın da bu şehrin beği olduğunu yazıyor : "*Irkıl*" sözünün anlamı da 'her şeyi kendine çeken' demek imiş (Tpk., Haz. Nr. 1653, yap. 384 b; F. Sümer, aynı esr., s. 363).

[2] Burada Irkıl-Hoca Oğuz-Han'ın 30 çocuğundan bahsediyor. Kaşgarlı Mahmud 22 boydan söz açar. Kaşgarlı Mahmud'un söylediği boy sayısına göre 8, 24 boy olduğuna göre de, daha 6 boy noksandır. Bizce an'anevî sayı 24 dür. Belki bunlara, *Kanglı*, *Kıpçak*, *Uygur Kalaç*, *Karluk*, *Kalaç* gibi boylar da ilâve edilebilirse de, kaynaklarda açık olarak bunlar Oğuz-Han'ın neslinin dışında bırakılmaktadırlar.

rine vereceğim. Onlar da ada, ünvana ve mühürlere sahip olarak birer buyruk olsunlar[3]. Herkes kendi payını alınca, herhalde aralarında bir ayrılık çıkmayacaktır. Aranızda bir savaş veya haksızlık da olmayacakdır. Bu suretle bütün soylarınız da, hak yolunda yürümüş olacaklardır!"

Gün-Han, Irkıl-Hoca'nın bu sözlerini doğru buldu. Büyük bir kurultay düzenlendi. Büyük, küçük kim varsa, hepsi toplandı. Oğuz-Han'ın bırakıp gittiği mal, büyüklere çok ve küçüklere de daha az olmak üzere, Han soyundan gelen bütün çocuklar arasında pay edildi.

24 çocuk, nikâhlı kadınlardan doğmuşlardı. Bunlardan başka odalıklardan (kuma) doğma bir çok çocuklar da vardı. Onlara da gereğince bir şeyler verildi.

Gün-Han, Oğuz-Han'ın yaptırdığı altın evi diktirdi. (Bu otağın) sağ yanına altı ak çadır (örge) ve sol yanına da altı ak çadır diktirdi. Sağ tarafa kırk kulaç yüksekliğinde bir direk diktirdi. Bunun başına da bir *altın*[4] tavuk bağlattı. Sol tarafa da kırk kulaçlık bir direk diktirdi Bunun başına da bir gümüş tavuk bağlattı[5]. Han'ın yarlığı ile, Bozok oğlanları ile beyleri altın tavuğu ; Üç-ok oğlanları ile beyleri de gümüş

[3] Burada eski Türk devlet düşüncesinin güzel bir örneğini görüyoruz. Eski Türk devletlerinde ve hatta Çingiz-Han çağında devlet, hükûmdar'ın bir malı gibi kabul edilirdi. *Ögödey ulusu*, *Çagatay ulusu* veya *Cöçi ulusu* terimleri, hükümdarın çocuklarına verdiği veya pay ettiği bölge ve halkları ifade eden sözlerdir. Eski Türk devletlerinde idare zorunlukları dolayısiyle bazı farklı tayinler yapılmıştır. Fakat devlet içinde birinci derecede hak sahibi olan kimseler, hükûmdarın çocuklarıdır.

[4] Altın, hakanlara mahsus bir alâmettir. Altay masallarında da Han'lardan söz açılırken, "*Altın yatakta yatan, gök kısraklı Han*" diye, hükûmdarın özelliklerini gösteren tasvirler yapılır (Radlof, *Proben*, I, s. 4). Bilindiği üzere Gök "*Kök*" rengi de, kutsal ve Tanrı ile ilgili bir renktir. Yine Altay masallarında bazı efsanevi çocuklar, tuttukları avları halka dağıtıyorlar ve fakirlere iyilik ediyorlardı. Bunlar da, "*Yarısı altın, yarısı da gümüş çocuklar*" idiler (Radlof, a. esr., I, 6). Bu çocuklar da, hem halkın ve hem de hükûmdarın alâmetlerini kendilerinde toplamış kimseler olmalıydılar. Kuzey Asya masalları, Tanrı ile ilişiği olan kutsal atları tarif ederken, yine altınla gümüş örneklerinden söz açarlar. Mesela, "*Altın yeleli, gümüş üzengili, kuyruğu 9 örmeli, 9 kolanlı at*" gibi (Radlof, a. esr., I, s. 2). Anadolu masallarında da "*Altın = Padişah*", "*Gümüş = Vezir, vüzera*", "*Tunç = Halk*" olarak gösterilir (Naki Tezel, *İstanbul Masalları*, İstanbul, 1938, s. 127-130; Halk Bilgisi Haberleri, 2, s. 226; W. Eberhard, Türk. Volksmärchen, s. 281).

[5] Türklerde gümüş de soylu kişilerin ve kabilelerin bir sembolüdür. Fakat bu soyluların altın sembollü âsillerden farkı, "hükûmdar ailesinden" gelmemeleridir.

tavuğu, at sürerek (okla) vurup indirdiler[6]. Tavukları vuran kişilere çok hediyeler verildi.

Gün-Han da atası gibi yaptı. 900 at, 9.000 koyun kestirdi (öltürdi). Deriden yapılmış 9 havuza rakı (arak) doldurttu. 90 deri havuza da kımız saldırdı. 40 gün, 40 gece yeyip içip eğlendiler[7].

2. Oğuz-Han'ın oğullarının ve torunlarının adları :

Onlar, içerek yiye dursunlar. Biz Oğuz-Han'dan türeyen oğlanların adlarını söyleyelim : Bunları söylemiş idik ama; öyle de olsa, oğullarının ve torunlarının hepsini bir yerde söylemeği münasip gördük.

Oğuz-Han'ın büyük (uluğ) oğlunun adı *Kün-Han;* ondan küçüğünün (kiçik) adı, *Ay-Han;* ondan küçüğünün adı, *Yulduz-Han;* ondan

[6] Uygurca Oğuz Destanına göre bu toyu ve atış talimlerini Oğuz-Han yaptırmıştır :

"Oğuz-Kağan büyük bir kurultay topladı. Beylerini (nöker), halkını (il-kün) yarlık verip çağırdı. Herkes geldi. Danışıp konuşup (kengeşip), oturdular. Oğuz-Kağan, büyük bir ordugâh (kurdurdu)... Sağ yanına kırk kulaç bir direk (ığaç) diktirdi. Üstüne bir altın tavuk koydurdu. Altına bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç bir direk diktirdi. Üstüne gümüş bir tavuk koydurdu. Dibine bir kara koyun bağlattı. Sağ yanda Boz-ok'lar oturdu. Sol yanda Üç-ok'lar oturdu. Kırk gün, kırk gece yediler, içtiler ve sevinç buldular..." (R. R. Arat, aynı esr., 358-370).

Her yerde olduğu gibi, burada da Uygurca metni kendi anlayışımıza göre tercüme etmiş bulunuyoruz. Yukarıda da bir kaç defa söylediğimiz gibi Ebülgazi Bahadır Han, *Türkmen Şeceresi*'ni yazarken Uygurca Oğuzn-âme'yi veyahut da onun daha geniş bir nüshasını görmüş olmalı idi. Çünkü Türkmen Şeceresi ile Uygurca Oğuz destanı arasında bir çok benzerlikler vardır. Yalnız Uygurlar, Oğuz-Han'ı bir "*Uygur Kağan*'ı" olarak kabul etmişlerdir. Ebülgazi Bahadır Han ise, Oğuz-Han'ı Türkmenlerin atası olarak görür. Ayrıca Uygurca Oğuz-nâme kısadır. Direklerin niçin dikildiğini ve başlarına tavukların neden konduğunu da söylememiştir. Türkmen Şeceresi, bunların bir ok atış yarışması maksadı ile konduğunu göstermektedir. Koyunların rengi de önemlidir. Sağdaki direğe, yani Bozok'ların tararfına "*Ak*" koyun'un bağlanmış olması, bozokların asâletini gösteren bir semboldür. Bunların koyun değil de Koç olmaları daha muhtemeldir. Proto-Moğollardan sayılan Kitan'larda imparatoriçenin doğum merasimi ile diğer törenlerde kullanılan ak koçların da böyle dinî ve içtimaî birer anlamları vardı. Bu konu ile Proto-Moğol mitolojisi ile ilgili bölümümüzde ilgilenmiştik.

[7] Buradaki, "9, 90, 900, 9.000" rakamları da Türklerin dinsel ve efsanevî rakamlarıdır. Türk ve Moğolların esas kutsal rakamları "*Dokuz*" idi. Batı Türklerinde, yine Batının tesiri ile bu kutsal sayı zaman zaman "*Yedi*" olmuştur. Bu rakamları, Türklerin "Cosmos" hakkındaki düşüncelerini incelerken yine ele alacağız. "*Kırk gün, kırk gece*" düğün veya şenlik yapma sözü, Ortaasya'da olduğu gibi (Radlof, *Sibirya*'dan, A. Temir terc., I, s. 403); Anadolu'da da yaygın bir terimdir.

küçüğünün adı, *Kök-Han;* ondan küçüğünün adı, *Tağ-Han;* ondan kiçiğinin adı *Tenggiz-Han*'dır [8].

Bu altı oğlanın, kendi hatunlarından doğan dörder oğulları var idi:

Kün-Han'ın büyük oğlunun adı, *Kayı;* 2. *Bayat,* 3. *Alka-evli,* 4. *Kara-evli*

Ay-Han'ın büyük oğlunun adı, *Yazır;* 2. *Yapar,* 3. *Dodurğa,* 4. *Döger.*

Yıldız (Yultuz) - Han'ın büyük oğlunun adı, *Avşar,* 2. *Kızık,* 3. *Begdili,* 520 4. *Kırgın.*

Kök-Han'ın büyük oğlunun adı, *Bayındır;* 2. *Becene,* 3. *Cavuldur,* 4. *Cebni.*

Tağ-Han'ın büyük oğlunun adı, *Salur;* 2. *Eymür,* 3. *Ala-yuntlı,* 4. *Üregir.*

Tenggiz-Han'ın büyük oğlunun adı, *İgdir;* 2. *Bükdüz,* 3. *Iva,* 4. *Kınık* [9].

Bu altı oğlanın nikâhlı olmayan karılarından *(Kuma)* olan oğullarının adlarını da söyleyelim ama; bu çocukların hangi oğlanlardan geldikleri malûm değidir:

Kene Küne [10], *Turbatlı* [11], *Keraylı* [12], *Sultanlı* [13], *Oklı* [14], *Kökli* [15],

[8] Üstad P. Pelliot'ya göre *Kün-Han,* "Güneş Han'ı = Roi du soleil", *Ay-Han,* "Ay Han'ı = Roi de la lune", v.s. dir *(Horde d'or,* s. 27 ve n.*).* Fakat böyle anlamak için bir sebep ve imkân yoktur. Burada Gün, Ay, Deniz v.s. birer sıfattırlar. *Oğuz* da belki başlangıçta, oğullarının adlarındaki gün ay ve gibi bir sıfat idi.

[9] Oğuz boylarına ait adların etimolojisini ayrı bir bölümde incelemiştik.

[10] *Känä* ve *Künä* boylarının mahiyeti pek anlaşılmıyor. Ortaasya'da *Kence* (Radlof, *Sibirya*'dan, I, s. 238), *Kunı* (Aristov, *Zametki,* s. 384), *Kün-delen* (Aynı esr., s. 367) gibi boylar vardır. Fakat bu adları taşıyan boylara rastlıyamadık. Türkçede *Kene,* "köpek biti" (Radlof, Wb., II, s. 1075), *Kene-Hane,* "Hapishane hücresi" (Lug. Çagatayî, s. 255; Radlof, II, s. 1075), farsça *kîne*'den türkçeye girmiş *Kine,* "öc ve intikam" (Radlof, II, s. 1346), aynı anlamda *küne* (Tar. Sag.) (Radlof, II, s. 1439) sözleri vardır. Fakat bu boy adlarını bu türkçe sözlerle açıklamağa kalkışmak, oldukça güç ve tehlikeli bir iş olur.

[11] *Turbatlı* boyuna da Ortaasya kabileleri arasında rastlamıyoruz. Ortaasya'da *Turubay* (Aristov, aynı esr., s. 382), *Turpey* (Aynı esr., s. 428) adlı kabileleri görüyoruz. Belki Kalmuklardan *Türböt*'lerle de bir ilgileri olabilir. Fakat adın şekli türkçeye benzemektedir. Çağataycada *durbat-* fiili, "düşman tarafından mağlup edilmiş olma" anlamına gelir *(Lug. Çagatayî,* s. 171; Radlof, III, s. 1791). Acaba bu fiil kökünden yapılan bir boy adı mıdır? Tabii olarak bu konuda kesin olarak bir şey söylemek çok güç ve tehlikeli olur.

[12] *Kerey* ve *Girey* boylarına Ortaasya'da çok rastlıyoruz (Aristov, *Zametki,* s.

Suçlı[16], *Horasanlı*[17], *Yurtçı*, *Camcı*, *Turumçı*[18] *(Torumçı)*, *Kumcı*[19], *Sorkı*. Bu (S. 32) vakitte bunlara *Sorhi* de derler. *Kurcık*[20], *Suracık*, *Karacık*[21], *Kazğurt*[22] veya *Kazığurt*[22] veya *Kazığurt*, *Kırğız*, *Teke*[23],

---

379; Radlof, *Sibirya*'dan, II, s. 65). Bu kabile adı, daha ziyade Çingiz-Han çağından sonra ortaya çıkmıştır.

[13] Ortaasya'da *Sultan-gildı*, *Sultanskiy* gibi, adları oldukça bozulmuş boyları görüyoruz (Aristov, aynı esr., s. 362, 385). Bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 140.

[14] Ortaasya'da *Oktı* (=Oklı) adlı bir kabileyi tanıyoruz: Aristov, aynı esr., s. 379. *Oklu* kabilesi için ayrıca bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 139.

[15] *Aklan*, *Köklen* kabile adlarında olduğu gibi, bunun da *Kök* (Gök) sözünden yapılmış olması muhtemeldir.

[16] Bu da *Suç* sözünden yapılmış bir kabile adı olmalıdır. Fakat Ortaasya kabileleri arasında, bu boyun adı yoktur.

[17] *Horasanlu* boyu için bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 140.

[18] Ortaasya'da *Torum/Turum* adlı bir kabile tanıyoruz (Aristov, aynı esr., 380). *Torum/Turum* (Çag.), "iki yaşındaki tay" anlamına gelir (Radlof, III, s. 1456).

[19] Bu boy adına da, Türk boyları arasında rastlamıyoruz. Belki de "Çöllü" anlamına geliyordu. Kelimenin diğer manaları için bk. Radlof, II, s. 667.

[20] Kızıl boyları arasında bir *Kurçık* soyuna raslıyoruz (Radlof, *Sibirya*'dan, I, s. 211). Kırgız'larla karışmış bir boydur ve Türkmen'lere çok uzaktır. Ayrı nüshalarda. *Kuarcık* şeklinde de yazılmıştır. *Kurçık*, *Kurçuk* (Çag.), "dervişlerin keçe külâhlarına sardıkları şeritlerle, büyük çadır perdelerine" de denirdi (Radlof, II, s. 955).

[21] *Karaca/Karaça* adlı boylar çoktur. *Karaçı*, biraz da Ortaasya Çingenelerine verilen bir addır (Radlof, II, s. 162). Kımız mütehassısı ve iyi kımız yapan kabilelere de bu ad verilirdi (Pelliot, Journ. Asiatique, 1920, I, s. 169-171). Çünkü bu kabileler cins, siyah renkli atlar beslerler ve en iyi kımız da bu siyah kısraklardan elde edilirdi. Boyun adı *Karaçık* da olsa, pek âsil bir toplum olmadığı bu adından da anlaşılabilir. Bundan sonraki kabilenin adı *Kazgurt*'dur. Adını bir yer adından almıştır. *Karaçık*'ın da, *Karaçuk dağı*'nın adından alınmış bir boy adı olması muhtemel görülebilir.

[22] *Kazgurt*, genel olarak bir yer adı olarak geçer. Oğuzların önemli yaylalarından biridir. Burada ise karşımıza kabile adı olarak çıkmaktadır. Herhalde bu kabile de adını bu dağdan almıştı. *Kazgurt* sözünün etimolojisi de karanlıktır. Kırgızcada *Kaskır*, "kurt" anlamına gelir. *Kaskırdı* (=Kaskır-lı), yani "Kurtla dolu yer", demektir (Radlof, II, s. 354). Bunları birer misal olarak vermekle, nihayet aydınlığa kavuşmak için bir yol arıyoruz. İhtimaller çok oldukça, bunlar içinde birini seçmek bizim için daha kolay olacaktır. Kanaatımızca bu söz, *Kaz-gurt/Kas-gurt* şeklindeki bir türeyişten meydana gelmişti. Çünkü türkçede bir "*-gurt*" eki mevcuttur.

[23] *Teken* boyunun adı diğer nüshalarda *Teke* yazılmıştır. Bunun *Teke* okunması daha doğru olacaktır (Radlof, III, s. 1016). Esasen *Teke* Türkmen'lerinin varlığını da biliyoruz.

Lala[24], *Murdaşay*[25], *Sayir.*

Bir nice iller de vardır ki, onlara da Oğuz-Han ad koymuştur. Fakat Oğuz-Han'ın neslinden gelmezler. Böyle olsalar bile, Oğuz-Han'ın şenliğinde (toy) bulundukları için, adları defterde yazılı durmuştur. Bu boyların adları da şunlardır :

Kanklı, Kıpçak, Karlık, Kalaç.

Gün-Han'ın küçük kardeşlerine ve oğullarına orun vermesi :

Şimdi oniki çadırda oturup pay *(ülüş)* alanlar kim idi ve o payları doğrayanlar kim idi, dışarıda atları tutup oturanlar kim idi, bunları anlatalım :

Altın çadırın şeref yerinde *(tör)*, Kün-Han oturdu. İl ileri gelenlerinin hepsi, koyunun başını, arkasını, kuyruklu sağrısını *(uca)* ve bağrını, sırtının *(uca)* üzerinde koyup, Kün-Han'ın önüne koydular. Her kim Han olursa, payları *(ülüş)* da bu olsun dediler[26].

[24] *Lala* sözü eskiden *Atabek* anlamına gelirdi *(Lehç. Osmanî,* s. 749*)*.

[25] *Murdaşuy*'un manası pek anlaşılmıyor. XIII. asrın başında Almalıg beyi bir *Ozar* vardı. Çok cesâretli olması sebebiyle ona "*Merd-i Şuca*" lâkabı takılmıştı (Cüveynî, I, s. 21, 48...). Bu lâkabla ilgili bir kabile adı olması muhtemeldir.

[26] Burada Türklerin içtimaî tarihi bakımından çok önemli bir konuya gelmiş bulunuyoruz. Bu bölümden anlaşıldığına göre, yirmi dört *Oğuz boyu*'nun da arasında bir sınıflandırma vardı. Bu derecelerin daha iyi anlaşılması için aşağıya şöyle bir liste çıkardık. Üçüncü sınıfdaki kabileler arasında, hem nikâhlı olmayan kadınlardan doğan çocuklardan türeyen soylar ve hem de Oğuz-Han'ın yalnızca ad verdiği ve kendi kanını taşımayan *Kanglı* ve *Kıpçak* gibi kabileler girmiştir. :

BOY'UN BABASI	BOY'ÜN ADI	Oğuz olan BAĞLI BOYLAR *(Eti doğrayan)*	Oğuz olmayan BAĞLI BOYLAR *(Atları tutanlar)*
I.Kün-Han	1. Kayı	Bayat	Sorkı
I.Kün-Han	2. Alka-evli	Kara-evli	Lala
II.Ay-Han	3. Yazır	Yıpar	
II.Ay-Han	4. Doğurğa	Döger	Murdaşay
III.Yulduz-Han	5. Avşar	Kızık	Turumçı (Torumçı)
III.Yulduz-Han	6. Beg-Dili	Karçın	Karaçık
IV.Kök-Han	7. Bayındır	Becene	Kazğurt (Kazığurt)
IV.Kök-Han	8. Cavuldur	Cebni	Kanglı
V.Tağ-Han	9. Salur	Eymür	Kalaç
V.Tağ-Han	10. Ala-yuntlı	Üregir	Teke (veya Teken)
VI.Tenggiz-Han	11. İğdir	Bügdüz	Karlık
VI.Tenggiz-Han	12. Yıva	Kınık	Kıpçak

Irkıl-Hoca, kapının iç eşiğinde oturdu. Koyunun göğsünü, döşünü (töş) onun önüne koydular. Kim vezir olursa, onun payı da bu olsun dediler.

Sağ yandakiler:

Sağ koldaki en ön çadırda Kün-Han'ın büyük oğlu Kayı'yı oturtdular.

Kayı'ya (koyunun) sağ aşıklı kemiğini[27], pay *(ülüş)* olarak verdiler. *Bayat* bu eti doğradı. *Sorkı* (boyu da) atlarını tutdu. Bu vakitde bu boya *Sorhı* diye dururlardı.

İkinci çadırda *Alka-Evli*'yi oturttular. "*Sağ karı iligi*" pay olarak verdiler. *Kara-evli* bunu doğradı. *Lala* (boyu) onların atlarını tuttu.

Üçüncü çadırda *Ay-Han*'ın büyük oğlu *Yazır*'ı oturttular. (Koyunun) "Sağ yan başını" pay olarak verdiler. *Yapar* bunu doğradı. *Kumçı* (veya *Kumı*) atlarını tuttu.

Dördüncü çadırda *Dodurğa*'yı oturttular. (Koyunun) "sağ umaca" sını pay olarak verdiler[28]. *Döger* bunu doğradı. *Murdaşuy* atlarını tuttu.

Beşinci çadırda Yıldız *(Yulduz)* - *Han*'ın büyük oğlu *Avşar*'ı oturttular. "Sağ uyluk" ı pay olarak verdiler. *Kızık* bunu doğradı. *Turumçı* (veya, *Torumçı*) atlarını tuttu.

Altıncı çadırda *Beg-dili*'ne oturttular. "Sağ yağrın" ı pay olarak verdiler. *Karkın* bunu doğradı. *Karaçık* atlarını tutdu.

Sol yandakiler:

Ön çadırda *Kök-Han*'ın büyük oğlu *Bayındır*'ı oturttular. "Sol uyluk" u pay olarak verdiler. *Becene* bunu doğradı. *Kazğurt (Kazığurt)* atlarını tuttu.

İkinci çadırda Cavuldur'u oturttular. (Koyunun) "sol yan başı"nı pay olarak verdiler. *Cebni* bunu doğradı. *Kanklı* atlarını tuttu.

Üçüncü çadırda *Tağ-Han*'ın büyük oğlu *Salur*'u oturttular. "Sol aşıklı ilig" i[29] pay olarak verdiler. *Eymür* bunu doğradı. *Kalaç* atlarını tuttu.

[27] Arka bacak demektir. Bu deyimler, sondaki izah kısmımızda açıklanmıştır.

[28] *Umaca*, "kalça ve sağrı kemiği" *(Os ischium)* demektir. Bk. Radlof, I, s. 1167; Redhouse, s. 270.

[29] Sol arka ayak demektir.

Dördüncü çadırda *Ala-Yuntlı*'yı oturttular. "Umaca" yı pay olarak verdiler. *Üregir* bunu doğradı; *Teke* (veya, *Teken*) atlarını tuttu.

Beşinci çadırda *Tenggiz-Han*'ın büyük oğlu *İgdir*'i oturttular. "Sol karı ilik" i pay olarak verdiler. *Bükdüz* bunu doğradı. *Karlık* atlarını tuttu.

Altıncı çadırda *Yıva*'yı oturttular. "Sol yağrın" ı pay olarak verdiler. *Kınık* bunu doğradı. *Kıpçak* atlarını tuttu.

On iki "Yüzlük" ve yirmi dört "Oymak"ın ne demek olduğu hakkında:

Ey dinleyici ihtiyarlar, ey akıllı (anglağuçı) yiğitler, bu (söylediğimiz) sözün tarifi üzerine gönlünüzü berk tutun ve kulağınıza koyun! Bu söz üzerine düşünün!

Türkmenlerin (S. 34) eski çağlardaki "*Bahşi*" leri ve ömrünü harplerle geçiren yahşı kişiler bunu şöyle anlatıp dururlar:

Oğuz-Han'ın asıl hatunlarından doğan torunları yirmi dört kişi idiler. Kün-Han, bunlardan ikişer tanesini bir çadırda oturttu. "On iki Bölük" oldular. Bu on iki bölükden türeyenlere "Yüzlük" dediler. Onun için her soyun "Yüz" ü, atasına göre iyi (yahşı) olur. Her ilin ve her halkın "Yüzlerine" göre, "Yüzlük" leri vardır. Bunun anlamı bu demektir[30].

Bundan başka Oğuz-Han'ın ad koyduğu bir çok kişiler de vardır. Ayrıca diğer karılarından (Kuma) doğan bir çok çocukları vardı. Bunlar da 24 kişidirler. Bunların hepsinin adlarını da yukarıda bir bir anlatıp durduk. Bunların hepsi, evin dışarısında otururlar. On ikisi at tutarak oturdu. On ikisi de kapıda oturdu. Bu yirmi dört kişiden doğanlara "*Aymak*" derler. Aslı ise "Omak" dır[31]. Doğrusu şudur ki, bu "*Kara-Ulus*" ların hepsinin adı bilinemiyor. Bunların ancak yarısını anlatırlar.

[30] "*Yüzlük*" deyimi, burada askeri teşkilâtla ilgili olmalıdır. Ebülgazi bunu, sonradan kabile teşkilâtlarında görülen *Yüz/Cüz* deyimi ile karıştırıyor.

[31] *Aymak* deyimi, burada daha ziyade Moğol telâffuzuna göre yazılmıştır. Bizce bu sözün aslı Anadolu lehçelerinde en doğru bir şekilde söylenen *oymak (=oy-mak)* deyimi olmalıdır. *Omak* ile *Oymak*'ın aynı kökten gelip gelmedikleri konusunda burada bir şey söyleyemiyeceğiz. Çünkü, Reşideddin'e göre *obak*, *oba* sözleri de *omak*'dan gelir (Berezin neşr., terc., I, s. 136). Uygurcada *omak* sözü, "soy; nesil; kan bağı bulunan akraba" anlamına gelir (Çin.-Uyg. Sözlük, s. 92 b; Radlof, I, s. 1166). Bunun yanında moğolcadaki *Oima'udai*, *Oima'ut* kişi ve kabile adları herhalde türkçedeki "*oy-ma*, *-mak*" kök ve ekleri ile ilgili olmalıdır. Çünkü moğolcada ne böyle bir kök ve ne de ek vardır. *Ayimak/Aymak* deyimlerini de moğolca ile açıklamak güçtür. Fakat bu terim,

Bu çağda herkes birbirine şöyle sorar : — "İlinin *Omak*'ı nedir?" "*Omak*" sözü, moğolcadır. Çağımızda Kalmuklar *(Kalmak)* da (S. 35) "Omak" derler[32]. *Omak*'ın türkçe karşılığı, "*Urug*" demektir. Türkmenlerin "On iki yüzlük" ve "Yirmi dört omak" demelerinin anlamı bu demektir[33].

OĞUZ-HAN'ın torunlarının, damgaları ve kuşları

Türkmenlerin tarih bilen, bilgili ihtiyarları, Oğuz-Han'ın 12 çadırda oturan 24 torununun adlarının manalarını, damgalarının nasıl olduklarını, kuşlarını ve bu kuşların adlarını şöyle anlatıp dururlar : Kayı'nın manası, "muhkem" demektir. Damgası.. Kuşu, *şunkar*'dır.

Bayat'ın manası, "devletli" demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Ügü*[34] kuşudur.

Alka-evli'nin manası, "muvafık" demektir. Damgasının şekli :... Kuşu : *Köykenek* kuşudur.

Alka-evli'nin manası, "Her nerede oturursa, çadırda oturan" demektir. Damgasının şekli : ... kamçı gibidir. Kuşu : "*Göbek-sarı*" kuşudur.

Yazır'ın manası, İllerin ağabeysi "*İller akası*" demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Turumtay* kuşudur.

Yapar'ın manası, "Neye değer, rastlarsa onu yakan" anlamına gelir. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Karğu* kuşudur.

Ortaasya'daki Moğol ve Kalmuk hakimiyeti sebebiyle. türkçeye yeniden girmiştir. Mesela, halâ Altaylılar, *Aymak* sözünü, "yabancılar ve Moğollar" için kullanırlar (Radlof, I, s. 63). Ebülgazi de, *Oğuz-Han'ın neslinden gelmeyen*, tâbi, daha doğrusu onun deyimi ile *koşulmuş* kabileler için *aymak* sözünü kullanır. Böyle bir adlandırma onu da tatmin etmemiş olacak'ki, sözünü değiştirir ve yeniden öz türkçe önemli bir deyim olan *Kara-ulus* tabirini, koşulmuş kabileler için kullanır.

[32] *Omak* sözünün türkçe asıldan mı; yoksa moğolcadan mı geldiği henüz daha incelenmiş değildir. Yalnız *urug/uruk* deyimi çok eskidenberi türkçede görülür. Eski türkçedeki *urug-turıg*, yani "akrabalar" deyimi (Kaşgarî ,terc., I, s. 64), halâ Anadolu'da *uruk-derik* şeklinde söylenir. *Edgü urug*, "iyi, seçkin soy" *(Kutadgu-Bilig*, R. Arat neşr., s. 27, 108*)*; *uruglıg*, "iyi soydan olma"; *urugsız*, "aşağı soydan kişi" anlamlarına gelir (Radlof, I, s. 1659). Mogolcaya da girmiştir. Bk. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 32.

[33] *üç, altı, on iki, yirmi dört* rakamlarını bir zaman ve içtimâi teşkilât düzeni olarak, bu kitabın "Türk kozmogonisi" başlıklı bölümünde inceliyeceğiz.

[34] Yirmi dört Oğuz boyunun *ongun*'ları olan bu kuş adlarını, bu kitabımızın ayrı bir bölümünde incelemiş bulunuyoruz.

Dodurğa'nın manası, "Yurt almasını ve saklamasını bilen" demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Kızıl-karcığay* kuşudur.

Döger'in manası, "yuvarlak, çevrelenmiş" *(Tögerek)* demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : "*Köçken*" kuşudur. (S. 36)

Avşar'ın manası, "İşini çabuk yapan, işleyen" *(İşini ıldam işlegüçi*" demektir. Kuşu : "*Çure Lâçin*" kuşudur.

Kızık'ın manası "Kuvvetli veya akıllı" *(Böge)* demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : "*Sarıca*" kuşudur.

Beg-dili'nin manası, "Sözü hürmetli" demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Bahri* kuşudur.

Karkın'ın manası, "*Aşlı*", yani yemekli; damgasının şekli : ... Kuşu : *Lâçin* kuşudur.

Becene'nin manası, yapıcı *(Kılğuçı)*. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Ala-Toğan* kuşudur.

Cavuldur'un manası, "*Namuslu*" demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Buğdayık* kuşudur.

Cebni'nin manası, "*Bahadır*" demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : Humay-kuşı'dır.

Salur'ın manası, "*Kılıçlı*" demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Bürküt* kuşudur.

Eymür'ün manası, zenginler zengini *(Baylarnıng bayı)*. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Ancarı* kuşudur.

Ala-yuntlı'nın manası, "*Ala atlı*" demektir. Damgasının şekli, beşik gibi : ... Kuşu : Yağalbay (?) kuşudur.

Üregir'in manası, iyi iş yapan *(Yahşı iş kılğuçı)* demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu :

İgdir'in manası, büyük *(Uluğ)* demektir. Damgasının şekli :... Kuşu : *Karçığay* kuşudur.

Bükdüz'ün manası, "*Hizmetkâr*" demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : *İtelgü* kuşudur.

Yıva'nın manası, mertebesi yüksek demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Tongun* kuşudur.

S. 3711 Kınık'ın manası "Aziz" demektir. Damgasının şekli : ... Kuşu : *Çure-Karçığay* kuşudur.

Oğuz İlinin andlaşma (âhidnâme) yapmaları :

Han'ın başlık ettiği bütün halk yığıldı ve şöyle dediler :

— "İster on, ister yüz, isterseniz başka şekilde oturun, herkes (koyunun) umaca kısmını yukarıda söylendiği gibi paylaşmağa alışmalıdır. Böylece herkes kendi oğulları ve beyleri ile bunları yesinler." Ayrıca dediler ki : — "Eğer bir kişi günahkâr ve suçlu ise, o adam padişah'ın oturduğu yere namzed ve faydalı bile olsa, hatta bu kişi padişahın soyundan bile gelse veya başka bir soydan olsa, eğer Han'ın bir adamı gidip de bu adamı yargılar, muhakeme eder ise, Han'ın küçük kardeşleri veya oğulları veyahut da beğlerinden birisi ellerini uzatmasınlar ve buna mani olmasınlar. Padişahın mâiyetinden olup, buna kim arka olursa, arka olan o kişiyi de, padişah'ın kapısına getirip, arkasına kılıçla vurarak, onu da ikiye bölmek gerektir. Görenler göz, işitenler de kulak sahibi olmalıdırlar. Bu suretle Oğuz neslinden, Bozok soyundan birini padişah yapmalıdırlar. Hiç kimse iki kişiyi (padişah olarak tahta) çıkarmayacaktır. Han bir tane olursa, ilde düzen kurulur *(Han bir olsa, il tüzelür)*. İki tane olursa, il bozulur *(İki bolsa, il bozulur)*

Eski çağların bilgili insanları boyuna deyip durmuşlardır ki : "Bir kına iki kılıç sığmaz" *(Bir kınğa iki kılıç sığmas)*; "İki erkek bir kadınla evlenip de oturamaz" *(Bir hatunı iki er alıb olturabilmes)*; 6351 "Bir çadıra iki şeref yeri sığmaz" *(Bir yurtğa iki töre sığmaz[35])*.

Bir büyük kâğıda bu anlaşmayı yazdılar. Kün-Han'ın başkanlık ettiği, küçük kardeşleri, oğulları ilin ihtiyarlarının ileri gelenleri ve ileri gelen yiğitlerin hepsi, bu kâğıda adlarını yazıp, şöyle and içtiler (S. 38):

— "Biz yaşadıkça, burada söylenen sözlerden ayrılmayacağız. Eğer bizden olan oğullarımız helâl süt emmiş iseler, 640 ta kıyamete kadar bu andlaşmayı okuyup ona göre hareket edeceklerdir. Yok haramzâde iseler, yurdu bozalım diye, ona göre hareket edeceklerdir", dediler. Hepsi andlaşmaya adlarını yazıp, mühürlerini basıp, Kün-Han'ın hazinesine koydular.

Oğuz-Han öldüğü zaman, Kün-Han 70 yaşında idi. Yetmiş yıl daha babasının yerinde oturdu ve adâletle hanlık yaptı. Ondan sonra da hakkın rahmetine kavuştu.

[35] Nayman Han'ı *Tayang-Han* Moğolların kuvvetlenmesi üzerine şöyle diyor : "*Gökte güneş ve ay gibi iki parlak şey varsa da, yer yüzünde iki Han barınamaz!*" (Moğ. Gizli Tarihi, 189). Bu, daha ziyade Çin'den gelen bir devlet ve hükümdarlık anlayışıdır. Çinliler de, "*Gökte iki güneş, yer yüzünde de iki tane hükümdar olamaz,*" derler. Fakat burada Ebülgazi'nin verdiği bu ata sözleri, Türk kültürü bakımından büyük bir değere sahiptirler.

Kün-Han'ın büyük oğlu KAYI'nın Han olması :

Kün-Han'ıa ölümünden sonra, Oğuz-Han'ın bütün torunları ve ilin ileri gelenleri yığıldı ve Kayı'yı Han olarak tahta çıkardılar. O da babası gibi ilde adâlet düzenini kurdu ve 23 yıl padişahlık yaptı. Bundan sonra hakkın rahmetine gitti[36].

DİB-YAVKU'nun Han oluşu :

Kayı-Han'ın çok oğulları vardı. Kayı-Han, bir oğluna ulu atalarından biri olan Dib-Yavku'nun adını koymuşdu. (Kayı-Han ölünce, ildeki) büyük ve küçük herkes, Dib-Yavku'yu Han olarak tahta çıkardılar.

Şekil 34 : Dib-Yafku Han ile oğulları, Kara - Han, Kür-Han, Or - Han ve Küz - Han'lar (Tpk., Haz., Nr. 1653'den).

Günlerde bir gün idi. Dib-Yavku Han halka sordu : — "Çağımızda, Oğuz-Han'ı gören kimse var mı?" Bu soru üzerine : — "Bir kişi kala-

[36] Farsça Oğuz destanı, *Kün-Han*'dan hemen sonra *Dib-Yavku*'yu tahta çıkarır ve Oğuz Yabgularının tarihine başlar (Yap. 385 a; F. Sümer, s. 369). Ebülgazi, şeceresini doğru kurmuştur. Çünkü, *Kün-Han*'dan sonra tahta çıkma hakkı büyük oğlu Kayı'nındır. Bu duruma göre iki ihtimal vardır. Ya Ebülgazi kendi mantığına ve Oğuz töresine göre bu şecereyi bizzat kurmuştu. Veyahut da elindeki Oğuz-nâmelerde soykütüğü böyle aralıksız olarak yazılmıştı. *Kayı-Han*'ın saltanat süresinin bile yazılmış olduğuna bakılırsa, herhalde Ebülgazi'nin elindeki Oğuz-nâmelerin böyle dediğine inanmak lâzım gelecektir.

durmuştur; bu da Salur ilinden *Ulaş* adlı biridir", dediler[37]. (Han bunu duyunca), hemen bir kişi gönderdi ve Ulaş'ı getirtti. Ondan, Oğuz-Han'ın yurtta nasıl durduğunu, nasıl iş yaptığını, dostlarına nasıl mürüvvet ve düşmanlarına da nasıl hareket ettiğini sordu. Ulaş, ne biliyorsa hepsini anlattı[38]. Bunun üzerine Ulaş'a pek çok hediyeler verdi ve yurduna gönderdi[39]. (S. 39) Dib-Yavku Han'ın büyük beyleri

[37] Ebülgazi'nin *Türkmen Şeceresi*'nde "*Destan üslûbu*" daha çok görülür. Farsça destan ise olayları, sanki gelmiş geçmiş, bilinen devlet büyüklerine ait biyografyaları anlatıyormuş gibi ele almaktadır. Bu farsça metinde, Çingiz-Han ile devletinin tesirleri de gözden kaçmamaktadır. Çingiz-Han, gerek devletini kurarken ve gerekse kurduktan sonra, harplerin dışında ve bilhassa devlet idaresinde, birinci derecede vergi işlerine önem vermişti. *Mahmud Yalavaç, Mes'ud Beg, Cin-Temür, Argun-Aka* v.s. gibi vergi toplayan büyük memurların devlet içindeki birinci derecede önemleri bilinen gerçektir. Farsça metin de *Kün-Han*'ın oğlu *Dib-Yavku*'nun, daha devletin başına geçer geçmez, vergi işlerini konuşması ve bunu bir düzene sokmak istemesi, eski destanî Oğuz-nâme'lerin üslûbundan olmasa gerektir.

Farsça destana göre, Kün-Han'ın oğlu Dib-Yavku birgün, divanda bulunan beylere, dedesi Oğuz-Han'ın nereleri ve nasıl zaptettiğini sormuş. Yanında bulunan Salur ilinden *Ulaş* oğlu *Ulat* (?) dizini yere vurarak şöyle demiş : "Atalarımız doğudan batıya kadar uzanan ülkeleri zaptetmişti. Biz seninle beraberiz. Bu ülkelerden vergileri toplamak için harekete geçeceğiz .Bize tabi olmayanlar bulunursa, onları savaş yolu ile öyle bir yola getireceğiz ki, atalarımızın ünü eskisi gibi kalacak ve hiç kimse size vergi vermekte ihmal göstermiyecektir. Dib-Yavku, bu beyin sözlerinden memnun kalmış. Baba ve oğul olan bu iki beyin sözlerini tutmaz ise, ilini ve hanlığını koruyamayacağını düşünerek ,onlara tam bir güven ile bağlanmış" (Yap. 385 a; F. Sümer, a. esr., s. 369).

[38] Salur ilinin beyi *Ulaş* ile oğluna devlet işlerinde büyük bir önem veren *Dib-Yavku*, kendisini destekliyecek daha kimlerin bulunduğunu sormuş. Onlar da aşağıda adı geçen beylerin adlarını söylemişler.

[39] Farsça destana göre, Salur ilinden *Ulaş* ve oğlu, *Dib-Yavku*'ya, yukarıda adı geçen diğer beylerin de her zaman kendisi ile beraber olacaklarını ve nerede düşman var ise, ona karşı hep beraber yürüyeceklerini söylemişler. Bu sözler de Dib-Yavku'nun hoşuna gitmiş ve bunlar benimle aynı anlayış ve düşüncede olurlarsa, yapacağımız işlerin sonucu iyi olur, demiş. Bunun için de bu beyleri yanına çağırmış.

Görülüyor ki bu metinler, Oğuz Destanında olduğu gibi bir cihân imparatorundan ziyade, çekingen bir il beyine aittir.

Yine Dib-Yavku, adı geçen beyleri ve oğullarını *Gûrk-ı Başgurd, Fars, Kirman, Isfahan, Bağdat* ve *Bursa* illerine gönderiyor ve bu illerden eski ve yeni vergileri toplatıyor. Atalarına olduğu gibi, Dib-Yavku'ya da dünyanın dört tarafındaki hükûmdarlar baş eğiyorlar (Yap. 385 b; F. Sümer, a. esr., s. 370).

Eski Türk devletlerinde devletin arazisi ve idaresi, Kağan'ın oğulları ile yakın kan akrabalığı olan kimseler arasında paylaşılırdı. Burada ise beyler ve oğulları bu ülkelere gönderilmektedirler. *Hafız Abrû Mecm. daki metin birinci derecede önemi, devlet işlerinden ziyade vergi meselelerine vermiştir.* Bu konuda, *Çingiz-Han ve devlet idaresinin* görünen

(Uluğ begleri) : Yazır ilinden *Alan* ve *Arlan;* Döger ilinden de *Irkıl-Hoca* (?) idiler.

Han, bir gün av avlayıp yurt kuranda, attan düştü ve baş kemiği kırıldı ve bu yüzden de öldü [40].

DİB-YAVKU'NUN VEZİRLERİ HAKKINDA

1- Ulaş: Türk onomastiğinin tanınmış adlarındandır. "*Ula-*" fiil kökünden yapılmış bir isimdir ve türkçede örneği çoktur [41]. Farsça Oğuz destanında, Salur ilinden *Ulaş* ile oğlu *Ulat*'dan da söz açılmaktadır [42]. *Ulat* adına Türk onomastiğinde şimdilik rastlamıyoruz. Fakat Türkçede "*Ula-t-*" fiil kökü olduğu gibi [43], aynı ekle isim yapmak da mümkündür.

2- Yazır ilinden Alan veya Arlan : *Dib-Yavku Han*'ın büyük beylerinden *(Ulug bikleri) Arlan*'ı Ebülgazi ارلان şeklinde yazmaktadır. Salur ilinden aynı beyin adı Farsça Oğuz destanında ise ولان Olan ve ولان Valan? şeklinde yazılmıştır [44]. Her iki kaynakda da Salur ilinden gösterilen bu beylerin, aynı şahıslar oldukları hakkında hemen hemen hiç şüphe yok gibidir.

Fakat *Arlan* adına Türk onomastiğinde hemen hemen hiç rastlamıyoruz. Bununla beraber aynı türeyişle meydana gelmiş olan *Aklan*, *Köklen*, v.s. gibi kabile adlarını da tanımıyor değiliz. *Arlan* adına Moğol onomastiğinde de rastlıyoruz. Mesela Çingiz-Han'ının meşhur Sağ-kol komutanı *Bogorçı*'nın babasının adı *Naku-Arlan* idi [45]. *Arlat* (= *Arulat*) Moğol kabile adının da, bunun bir çoğul şekli olması çok muhtemeldir.

Olan veya *Ulan* şeklinde bir adı da Türk onomastiğinde görmüyoruz. Türk grameri bakımından böyle bir adın türeyişi mümkündür. Moğollarda bir *Ulan* adı vardır. Fakat bunun aslı da *Ula'an*'dır.

---

tesirlerinden söz açmıştık. Manas Destanında da, devlet idaresinden hemen hemen hiç bahsedilmez. Yalnızca gelen hediyelerden ve yapılan yağmalardan söz açılır. Bu farsça metin, öyle anlaşılıyor ki, edebî bir destan metnini kurutarak bir tarih sahifesi hâline sokmuştur. *Ebülgazi* ise, *Oğuz destanının üslûbundan ve destan dilinden kurtulamamış veya kurtulmak istememiştir.*

[40] Farsça destana göre Dib-Yavku, bir müddet hükûmdarlık yaptıktan sonra, Uzak-Doğu'da neresi olduğunu tespit edemediğimiz bir ülke isyan ediyor. Oraya bir akın yaparak, orasını da kendisine bağlı kılıyor. Bk. Yap. 385 b; F. Sümer, a. esr., s. 370.

Bu akınla da, Oğuz-Han'ın *Altan-Han* ve *Cürçet* savaşlarına yerinilmek istenmektedir.

Yine Farsça destan Dib-Yavku'nun bir gün atının ayağının takılıp düştüğünü ve kalça kemiğinin kırılması suretiyle öldüğüuü yazıyor (Yap. 385; F. Sümer, s. 370: Uyluk kemiği.)

[41] Bk. Radlof, I, s. 1684.

[42] Yap. 385 a; F. Sümer, s. 369.

[43] Kaşgarî, terc.. I, s. 213.

[44] Yap. 385 b; F. Sümer, aynı yer.

[45] Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 347.

Yazır boyundan gelen aynı beyin adının, Ebülgazi'nin diğer nüshalarındaki yazılışı da آلان *Alan* şeklindedir. Farsça Oğuz destanında ise aynı beyin adı آلاى Alay şeklinde de yazılmıştır[46]. Türk ve Moğol isimleri arasında *Alay* adına da pek rastlamıyoruz. *Alay* sözü çok geç zamanlarda meydana gelmiş bir türeyiştir. Moğolların Gizli Tarihinde geçen Altaylardaki *Alay* yer adı bile şüphe ile karşılanmış ve Pelliot tarafından bunun *Aray* okunması teklif edilmişti[47]. *Alay* sözünün menşeleri de düşünülmüş ve bunun herhalde sondaki "*-a*" nın, *Alaa* şeklinde uzamasından meydana geldiği söylenmiştir[48]. Bütün bunlarla şunu demek istiyoruz ki, *Alay* sözünün eskiliği biraz şüpheli ve münakaşalıdır. *Alay* deyimi, daha ziyade Çağatayeada asker saflarının ön sıralarını ifade etmek için kullanılan bir deyimdi[49]. Vambery, bunun köklerini de Alın (= Alı-n) sözünde aramıştı. Radlofda *Alaman* sözü ile karşılaştırarak bir sonuca varmak istemişti[50]. Bununla beraber Sibir Han'ı *Köçüm-Han*'ın oğlunun adı da Alay idi[51]. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, bu adı *Alay* okumada epey güçlükler vardır.

3. Yazır ilinden Bulan-Bey : Bu da Farsça Oğuz-nâme'de geçmektedir ve *Alay*'ın oğludur. Bu adı izâh etmek nisbeten kolaydır. Bir defa *Bulan*, Türk gramerinin türeyişlerine uygundur. Ayrıcada bir hayvan adıdır. Kaşgarlı Mahmud'a göre *Bulan* adlı bu hayvan Kıpçak illerinde bulunurmuş ve orada avlanırmış[52]. Aynı hayvan adını, Altay lehçelerinde *Pulan* şeklinde görüyoruz.

4. Dib-Cengşü Bey : Bu beyin adı da Farsça Oğuz destanında geçer. Değerli meslektaşım Prof. F. Sümer bu adı böyle okumuştur. Mevcut kaynaklardaki yazılış (orthographie) imkânlarına göre, bu adın başka türlü okunmasına da imkân yoktur. Gerçekden daha 1073 de Kaşgarlı Mahmud, Hotan Beylerinden, *Çengşi* adlı birinden bahsetmektedir[53]. Yalnız Hotan lehçesinde, türkçe olmayan çok sözün bulunduğunu unutmamak lâzımdır. Sayın Prof. Sümer, yine isabetli olarak Harezm-Şah Muhammed'in kayın pederinin adının da *Cenkşi* olduğuna işaret ediyorlar[54]. Yalnız biz de şu hususu ilâve etmek isteriz. *Cenkşi* bu çağda Kıpçak illerinde, ad olmaktan ziyade, daha çok ünvan olarak kullanılıyordu. Mesela Houdas'ın, *Ser-Cenkşi* şeklinde okuduğu Kıpçak reislerinden birinin adını, Marquart "*Baş-Cenkşi*" şeklinde, tefsir etmiştir ki, bu da yerinde bir görüş olsa gerektir[55]. Bu ünvanın başlangıçta çince *Chang-shih*'den geldiğinde hiç bir şüphe yoktur. Yalnız gerçek olan bir husus vardır : Çince *Chang-shih* oldukça eski çağlarda, Batı Türkleri arasına girmiş ve *Cenkşi* şeklinde söylenmeğe başlanmıştı. Bu Çin ünvanının, *Cengşi/Cenkşi/Çengşi* şeklinde türkçeleşmiş olarak

[46] Yap. 385 b; F. Sümer, s. 375.
[47] *Moğ. Gizli Tarihi*, 198; Pelliot, aynı esr., s. 73.
[48] Radlof, I, s. 354.
[49] Aynı esr., aynı yer.
[50] Aynı esr., I, s. 353.
[51] Radlof, *Sibirya'dan*, terc., I, s. 151-52.
[52] Kaşgarî, terc., I, s. 413.
[53] Brockelman, *Çenkşi* okuyor (*Wortschatzt*, s. 242).
[54] F. Sümer, s. 370 ve n.
[55] Marquart, Über das Volkstum der Komanen, s. 171. Ayrıca bk. Houdas, terc., s. 286.

söylenebilmesi için epey bir zamanın geçmesi, akla yakın gelen bir gerçektir. Çünkü Uygur'lar bile bu ünvanı, henüz daha taze Çin kokusu üzerinde olarak *Cangşı* şeklinde söylüyorlardı[56]. Moğol'larda da bu ünvan *Çangşı* şeklinde söylenirdi[57]. Çok eski bir Türk ünvanı olan *Dib-Yabgu* gibi, Cengşi ünvanımn da burada *Dib-Cenkşü* şeklinde, yine çok eski bir ünvan kompozisyonu içinde görülmesi de çok önemlidir. Bütün bunlara rağmen *Cenkşi/Cenkşü* değişimini izâh etmek de Türk ses sistemi bakımından oldukça güç bir meseledir.

5. Dürkeş veya Türükeş Bey : Kendisi Dib-Cenkşü'nün oğludur. Metinde hareke ile *Dürügeş/Dürükeş* şeklinde yazılmıştır. Adın sonundaki "*-geş*" eki, *Kuzı-Yavku*'nun vezirlerinden ve yine Salur ilinden *Engeş*'in adının son eki ile aynıdır. Bu sebeple yazılış hatası olarak bu iki beyin isimlerinin birbirlerine karıştırılmış olması çok muhtemeldir. Herhalde bu adın aslı eski türkçede *Türükeş* şeklinde idi. Sonradan Batı lehçelerinde *Dürükeş/Dür(ü)keş/Dürkeş* şekline girmiş olmalıdır. "*-geş*" eki ile yapılmış, türkçede pek çok isim vardır. Mesela *Ter-/Tir*, "toplamak, dermek" fiil kökünden, *Tirgeş* (= *Tir-ge-ş*), "topluluk" sözü meydana gelmiştir[58]. *Dürgeş/dürügeş* adının türemesine imkân verecek, türkçede bir çok fiil kökleri de vardır[59]. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, bu beyin adı türkçe idi ve metinde de yanlış yazılmamıştı. Bununla beraber, Türk onomastiğinde sık rastlanan bir ad olmadığını da söylemek lâzımdır.

6. Döger ilinden *Taş-Beg* oğlu *Yalgu (?)* veya *Ilgu/Yılgu Beg*'in adının etimolojisi de çok karanlıktır. Bayındır ilinden *Tölü veya Tülü*-Hoca'nın adının izâhı da maalesef şimdilik mümkün değildir.

7. Alaş oğlu Olsun : *Dib-Yavku Han*'ın nâibidir. *Alaş* veya *Aluş-İdi* adlı bir Moğol emiri tanıyoruz[60]. Kaşgarlı Mahmud çağında Kaşgarda *Aluş* adlı bir köy de vardır[61]. *Alaş*, aynı zamanda karışık renkler için, *Ala* karşılığında kullanılan bir renk adıdır da[62]. Bütün bunlar gösteriyor ki, *Alaş* veya *Aluş* şeklinde bir adın türkçede mevcut olması imkân dahilindedir.

Türkçede ve bilhassa Kıpçak bölgelerinde *Olsun* ve *Bolsun* gibi adlar da vardır[63].

KUZI-YAVI (Yavku)'nın Han oluşu :

(Dib-Yavku Han'ın) Kuzı-Yavı[64] adlı bir oğlu var idi. Onu padi-

[56] A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, s. 43.

[57] L. Hambis, T'oung-pao, 1945, s. 63.

[58] Bu ek için bk. A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 63.

[59] Meselâ, *Türü-*, "toplanmak" (Radlof, III, s. 1558; Kaşgarî, terc., I, s. 139). "Dürmek", "yaratmak" anlamına bir çok fiil kökleri vardır.

[60] Cüveynî, I, s. 66.

[61] Kaşgarî, I, s. 62.

[62] Radlof, I, s. 353. Türk ve Moğol söylenişleri için bk. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 270.

[63] Bk. Rasony, Belleten (T.T.K.), sayı: 39, s. 420.

[64] Farsça Oğuz destanında bu yabgunun adı Kurs (?) Yavku şeklinde yazılmıştır (Yap. 385 b; F. Sümer, s. 370). Bu adın mahiyeti pek anlaşılmıyor. *Kuzı* ad veya

şah yaptılar. 30 yıl padişahlık yapıp, öbür dünyaya gitti[65]. Kuzı-Yavı Han, han olduğu zaman *(Kenkeş)* beyleri şunlardı :

Eymür ilinden *Kerünçek* (کرنچك), Salur ilinden *Budak*, yine Salur ilinden *Engeş* oğlu *Ötken* ve onun oğlu *Kul-Sarı*, Han'ın "*Üç arka veziri*" idiler. Kuzı-Yavı Han, 120 yıl padişahlık yaptıktan sonra öldü.

Kuzı-Yavku'nın Beyleri

1. **Küzençük :** Uygurca hukukî vesikalarda *Küzençük* şeklinde yazılmış bir kişi adı görüyoruz[66]. Ebülgazi'de کرنجوك yazılmış ve Kononof tarafından da *Kerünçek* okunmuştur. Farsça Oğuz destanında ise bu Bey, *Inal-Yavku*'nun vezirleri arasında geçmekte ve açık olarak *Kezençük* okunmaktadır. Türk onomastiğinde *Küzençük* şeklinde bir kişi adı da görüldüğüne göre, bu adı böyle okumamakda hiç bir mânâ yoktur. Ebülgazi'ye göre Küzençük Eymür ilinden idi. Farsça Oğuz destanında, *Karu-Dede* şeklinde bir lâkabı da vardır. Altay lehçelerinde *Karu/Karuu* sözü, "Kudret ve kuvvet" anlamına elir[67]. *Kutadku-Bilig*'de geçen bir cümlede de "*Melikler karuğı*" deyimi,"hükûmdarların en kudretlisi" mânâsına kullanılmıştır[68]. Bunlara rağmen, *Karu* sözü, eski türk-

---

ünvanının da mahiyeti pek anlaşılmıyor. Bu kelime *Furi* veya *Böri* de olabilir. *Furi* veya *Böri* kabilesi üzerindeki münakaşalar için bk. Marquart, aynı esr., s. 47 v.d.; *Hudud al-'âlam*, s. 84, 283. Pelliot'ya göre bu kabile adı *Kurı* veya *Korı* okunmalıdır *(Gengis-Khan*, s. 62*)*. Farsça Oğuz destanına göre bu Yabgu, 39 yıl hükûmdarlık yapmıştı. Ebülgazi ise 30 yıl süren bir hükûmdarlığından bahsediyor.

Burada Yavku ünvanı üzerinde de biraz durmak istiyoruz. Farsça Oğuz Destanında bu ünvan hep *Yavkuy* şeklinde yazılmaktadır (Yap. 385 a). Ebülgazi'nin ise ünvanın esas mâhiyetinden haberi yoktur. Daima *Bakuy* (?) olarak yazar. Bu bakımdan, Farsça Oğuz destanı, daha sağlam bir kaynaktır. Reşideddin de çoğu zaman *Bakuy* yazmıştır (Breezin neşr., I, s. 14). Arapça nüshalarında *Yakuy* veya *Yakvı* şeklinde yazılışları da vardır. Kaşgarlı Mahmud, bu ünvanı *Yafgu* olarak yazmıştır. Bu yazış tarzı nihayet bir lehçe farkından ileri gelir. Meselâ boy adı, *Avşar*'ı da *Afşar* yazmıştır (Kaşg., Kilisli neşr., I, s. 57). Aynı kaynakta *yava*, *yafa* ve *yavaş* da, *yafaş* olmuştur. Bundan da anlaşılıyor ki, Doğu Türklerinin *Yafgu* dedikleri bu ünvan, Batı Türklerinde *Yavku/Yavgu* şeklinde telâffuz ediliyordu.

[65] Farsça Oğuz Destanına göre, bu Yabgu'dan sonra *Yavku* geçmiştir (Yap. 385 b; F. Sümer, s. 370). Ebülgazi de bu Yavku'nun adı geçmiyor. Fakat başlangıçta, "Kuzı-Yavku Han 30 yıl padişahlık yapıp öldü" dedikten sonra, vezirlerini saymağa başlar ve yeniden aynı hükûmdarı 120 yıl Han yaptıktan sonra, tekrar öldürtür. Bundan da anlaşılıyor ki, Ebülgazinin şeceresinde, bir padişah soyu ortadan kalkmış oluyordu. Bu duruma göre, Farsça Oğuz destanındaki soykütüğü daha doğru olmalıdır.

[66] Radlof, *Uigurische Sprachdenkmäler*, s. 285.

[67] Radlof, Wörterbuch, II, s. 187.

[68] Radlof, Aynı esr., II, s. 188.

çedeki *Karı*, yani "ihtiyar" mânâsına gelen kelimenin yanlış bir yazılışı da olabilir. Eski türkçede *Küsenç*, "arzu ve istek," *Küsenmek* [69] fiili de, "arzu etmek, istemek" mânâsına gelir. Bu adın, bunların bir küçültme şekli olması çok muhtemeldir.

2. Tabak (?) : Bu bey de Salur ilindendir. Farsça Oğuz destanındaki, *Inal-Yavku*'nun veziri Salur *Damkak*'la aynı şahıs olması çok muhtemeldir. Çünkü her iki vezirin de illeri ve adlarının son sesleri birbirlerinin aynıdır. *Damkak* adını, Inal-Yavku'nun vezirleri arasında inceliyeceğiz.

3. Engeş/Enkeş : Sonlarındaki müşterek "*-geş*" ekine bakarak, farsça Oğuz destanındaki Dib-Yavku'nun veziri *Dürgeş*'le aynı şahıs olabileceklerini söylemiştik. Orhun yazıtlarında *Er-angkas-töşek* şeklinde bir kişi adı da vardır. Sırf örnekleri çoğaltmak için, bu adı da hatırlatıyoruz.

4. Ötken : Kononof bunu Otkan okumuştur. Halbuki اوتكان yazılmıştır. Kendisi Salur ilindendir ve *Engeş*'in oğludur. Farsça Oğuz destanında, yine Salur ilinden *Ökşi*(?) adlı, Inal-Yavku'nun bir veziri vardır [70]. Belki de *Ötken*, *Ökşi*'nin yanlış bir yazılışıdır. Tabii olarak hangi adın doğru olduğunu tayin etmek imkânsızdır.

Oğuz ilinin yurtları ve orada nice yıllar ne yolda oturdukları : "Türkmen" diye, niçin ad verildiğinin zikri [71] : Kuzı-Yavı Han'a kadar neler olduğunu anlattık. Şimdi İnal-Han'ı anlatıyoruz. Tanrı izin verirse, İnal-Han'ın zamanından, ta bu kitabı yazınca ya kadar geçen zaman içindeki olanları anlatacağız. Bunların hepsi doğrudur. Yanlışı hiç yoktur. Ama Kuzı-Yavı Han ile İnal-Han arasında ne kadar zaman geçtiğini doğru olarak bilemiyoruz. Böyle olunca da, az anlattık.

[69] Aynı esr., II, s. 1501.

[70] Bk. Faruk Sümer, aynı esr., s. 370.

[71] Reşideddin, Türkmenlerin meydana gelişini şöyle anlatıyor : "Oğuz-Han'la beraber olup, onu destekleyen kavimleri yukarıda söyledik. Eskiden Oğuz-Han'ın yanında olan ve onu destekleyen halkların hepsine Uygur adı verilirdi. Fakat bu Türklerin çoğu, ayrı ayrı adlar alarak ayrıldılar. Bundan sonra artık, yalnızca geriye kalanlara Uygur dendi. Oğuz-Han'ın oğullarından yirmi dört boy türemiştir. Aşağıda da söyleneceği üzere bu boyların hepsi, ayrı ayrı adlarla belirtilmişler ve birbirlerinden ayrılmışlardır. Bu gün yer yüzünde yaşayan Türkmenlerin hepsi, bu adlarla adlandırılan ve Oğuz-Han'm yirmi dört oğlunun soylarından gelen kimselerdir. Türkmen sözü, daha eski çağlarda yoktu. Türklere benzeyen bütün göçebe boylara Türk derlerdi. Tabii olarak, bunun dışında da her boyun bir adı vardı. Oğuz boyları, kendi yurtlarından çıkıp, İran ülkelerine gelince, buralarda yaşayıp, çoğaldılar. Bu yeni yurtlarının suyu ve havası gereğince, şekilleri de değişti. Onların biçimleri acemlerinkine benzedi. Onlar aslında Acem değillerdi. Bunun için de Acemler onlara, Türke benzedikleri için Türkmen dediler. Bu sebeple Oğuz boyları, artık bu adla adlandırılmağa başlamışlar ve hepsi de Türkmen adı ile adlandırılmışlardı." (Alizade neşr., I, s. 111-120).

Çünkü çok söylersek yanlış olabilir. Arada 4.000 yıl vardır. (S. 40) Biz biliyoruz ki, Oğuz-Han, *Keyomert*[72] zamanında yaşamış idi.

Inal-Yavı Han'ın veziri, Kayı halkından, *Korkut-Ata* idi. Bizim Peygamber'in anasının küçük kardeşleri, *Abbas* oğulları, Bağdad şehrinde 500 yıl padişahlık etmişlerdi. *Korkut*, onların zamanında yaşamış idi. Keyomert ile Abbas oğulları arasında 5.000 yıl vardır.

Kuzı-Yavı Han, Oğuz-Han'ın 5. neslidir. Bundan sonra kendiniz hesap ediniz. Kuzı-Yavı Han'la, Korkut-Ata'nın Hanı olan Inal-Han'ın arasında kaç sene olabilir.

Bu durumda biz, söylediğimiz 4.000 yılda, adları ile kimlerin olduğunu veya kimlerin olmadığını bilemeyiz. Bu kadar çok şeyi bilmesek bile, baştan ayağa kadar olanlarını ve yolda olduklarını bilebiliriz. Şimdi biz, bunları anlatalım :

Oğuz ilinin gün doğusu (Kün toğuşı) : *Isığ-Köl*, *Almalık* ve çevresi, *Sayram*, *Kazğurt-Tağı*, *Karaçuk-Tağı ;*

Kuzeyi (Temür-kazuğı) : *Uluğ-Tağ* ve *Kiçik-Tağ.*

Gün batısı : *Sir-Suyı*'nın ayağı, *Yanggı-Kent*, *Kara-Kum*[73]. İşte Oğuzlar bu söylenen yerlerde, 4.000 veya 5.000 sene oturdular. Kimin soyu (uruğı) çok ise, onu padişah olarak tahta çıkardılar.

Meselâ Kayı'lardan birini padişah olarak tahta çıkarırlarsa, Kayı uruğı ve Bayat uruğı ile beraber daha beş, altı, az kişili uruğlar, ona koşulurlar idi.

Yine Salur'lardan bir kişi padişah olunca, Salur uruğı, Eymür uruğı (S. 41) ile beraber yine bir çok az uruğlar ona koşulurlar idi.

Yazır uruğından da bir padişah çıksa idi; Yazır uruğı ile beraber daha bir nice uruğlar ona koşulurlardı.

Buna göre kıyas kılın. Kalabalık boylardan padişah çıkarırlar ve az olan boylar da ona katılırlardı. Bunlar bazan altı, yedi toplum olurlar ve bazan da üç veya dört toplum olurlardı. Bunlar, birbirlerine düşman olurlar ve karşılıklı olarak çarpışırlardı. Aralarından esir alırlardı. Ellerinde fazla esiri olanlar, bu esirleri Maveraünnehir bezirgânlarına 700/ satarlardı.

[72] Keyomert veya Keyomers, Âdem Aleyhisselâm gibi İran'ın ilk insanı ve ilk padişahıdır. Ebülgazi, Oğuz-Han'ı Keyomert zamanına koyuyor. Bu suretle, Oğuz-Han'ın ataları da, İran'ın bu ilk padişahından eski olmuş olacaklardır. Bu suretle Türklerin menşeine, İran'ınkine nazaran bir öncelik verilmiş oluyor.

[73] Bu konu, daha önceki bölümümüzde incelenmişti.

O çağda Irak, Horasan ve Maveraünnehr'in padişahları, askerleri ve halkının hepsi "Tat" idi. *Tat*'lardan başka bir kimse yok idi. Sultan Mahmud Gaznevî'nin babası *Sebük-Tegin*, Kayı kabilesinin halkından idi. Onu da Türkmenler esir alarak satmışlardı. Bir çok boylar da Salur boyu ile, başa geçtikleri için onlara 705/düşman olmuş ve aralarında çarpışır idiler.

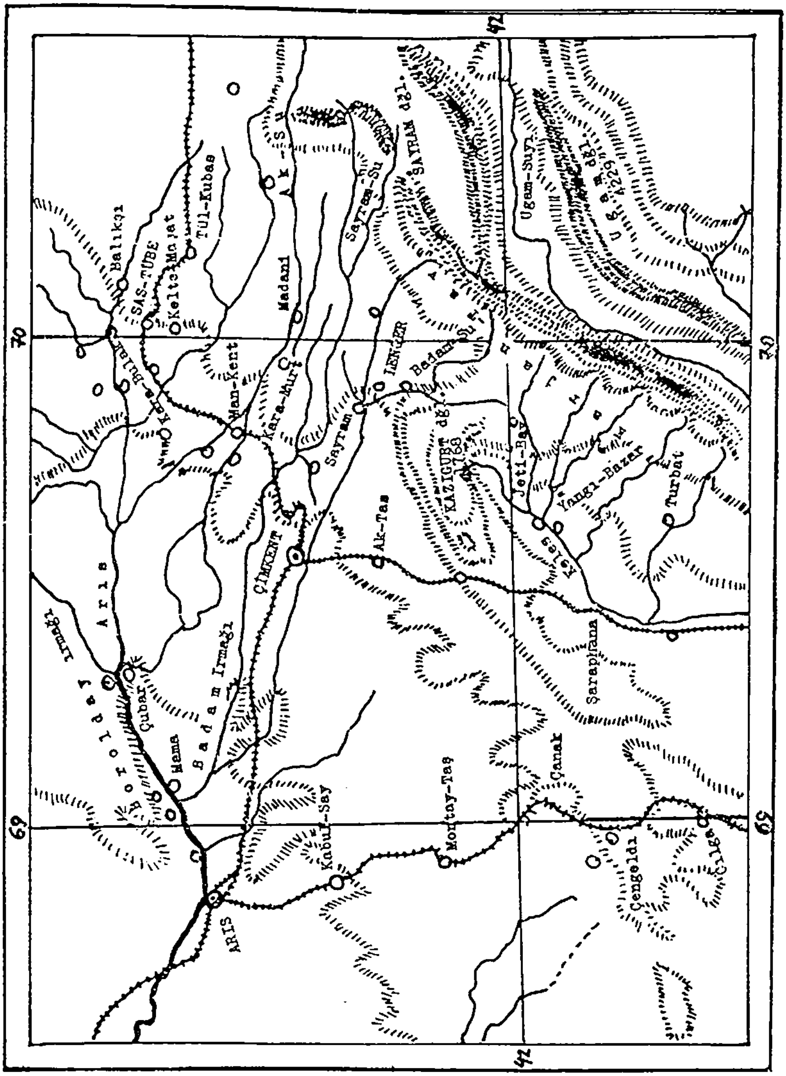
Becene ili, Salur iline galip gelmişti. Bunun için Salur ili, Becene halkına "İt-Becene" adını takmışlardı. Becene ilinin *Toymaduk* adlı bir padişahı var idi. (Bu padişah), ordusu ile gelip, Salur ilini basıp, *Salur Kazan-Alp*'ın babası *Cıcaklı*'yı [74] esir alarak gitmişti. Üç yıl sonra (Salur Kazan-Alp), *Engeş* 710/adlı adamını göndererek bir çok mal verip, babasını geriye almıştı [75].

(S. 42) Bunları söylemekten maksadımız şu ki, bu savaşlarda galip gelenler yurtlarında otururlar ve mağlup olup da canlarını kurtaranlar ise, Maveraünnehr'e kaçıp giderlerdi. Öyle oldu ki, vara vara Türkmen'lerin çoğu, vilâyetlere düştü. Geride azı kaldı. O çağda, Türkmenlerin esas taraflarında oturan iller çok idi. Bunların nasıl olduğunu anlatalım: "Diğer illere nazaran, 715/Türkmenlere yakın oturanlar Çin *(Hıtay)*, Nayman ve Kanklı'lar idiler. (Hıtay, Nayman ve Kanklı'lar), Türkmenlerin geriye kalanlarını basmağa başladılar. Bunun üzerine Isığ-Köl, Almalık, Sayram, Uluğ-Tağ ve Kiçik-Tağ gibi yurtlarını bırakarak Sır-Suyı'nın ayağına geldiler. Padişahları Yengi-Kent'de oturdu ve kendileri de Sir-Suyı'nın iki tarafında yaylayıp kışlamağa başladılar. On nesil *(arka)* boyunca bu bölgelerde oturdular.

Maveraünnehr'e gelen Türkmenlere Tacikler, önceleri Türk derler idiler. Beş, altı nesil geçtikten sonra, bunlar da Taciklerin yerine ve suyuna uydular. Yavaş yavaş bunların da enseleri kısa, gözleri büyük, yüzleri küçük ve burunları da büyük olmağa başladı. Türkmen yurduna gelip oturan illerden esirler ve iş adamları Mâveraünnehr'e gelmeğe başladı. Tacikler onları gördüler ve onlara da Türk demeğe baş-

[74] Bu ad *Çeçekli* olsa gerektir. Uygur'larda *Ay-Çeçek* (F. W. K. Müller, *Pfahlinschriften*, s. 10), *Kır-Çeçek* adları geçmektedir (Radlof, Uig. Sprachdenkmaler, s. 282). Dede Korkut Kitabında da *Banu-Çeçek* adı vardır. Genel olarak kadınlara verilen bir addır.

[75] *Engeş*, *Kuzı-Yavku Han*'ın Salur ilinden inen veziri idi. Şimdi burada *Salur-Kazan*'ın adamı olmuştur. Böyle haller, Türk Mitoloji'sinin bir özelliğidir. *Han-nâme*'de de görüleceği üzere, eski büyük bir padişahın meşhur bir veziri ölmüyor ve sonraki padişahlara da yol gösteriyordu.

Harita 4 : Türkmenlerin yurdu İsficâb bölgesi ve *Kazıgurt* dağı.

ladılar. Eski Türklere ise, "Türk'e benzer" *(Türk-mânend)* diye ad koydular. Bunun manası, Türk'e benzer, Türk'ü okşar *(Türkke ohşar)* demektir. Cahil halk *(Kara halk)*, Türk-mânend sözünü söylemesini bilemedi. Bunun için Türk-mânend sözü yerine, Türkmen dediler[76].

İNAL-YAVI'nın Han oluşu :

Kayı *Kara-Hoca*'nın oğlu *Korkut-Ata*, Salur *Engeş-Hoca* ve Yıva *Şiban-Hoca*'nın başlık ettiği bütün Oğuz ili yığıldı ve Kayı halkından *Inal-Yavı*'yı padişah olarak tahta çıkardılar[77].

Veziri *Korkut-Ata* idi. Korkut-Ata ne dese, Inal-Yavı onun sözünden çıkmaz idi. Korkut-Ata'nın kerâmetleri çok idi. 295 yıl ömür sürdü. Üç yaşında vezir oldu. (S. 43) İki oğlu var idi :

Büyük oğlunun adı, *Ali*[78], küçük oğlunun adı ise, *Doylı-Kayı*

[76] Reşideddin'in, Türkmen'lerin menşei ile ilgili metnini, bu bölümün başındaki notlara koymuştuk. Bk. not. 71.

[77] Farsça Oğuz destanına göre, 120 yıl yabguluk yapmış ve sonra ölmüştü. Yine aynı destanda, *Korkut-Ata*, Inal-Yavku'nun değil; torununun veziri idi (Yap. 385 b; F. Sümer, s. 371). Ebülgazi, burada bir Yabgu neslini yine atlamıştır.

[78] Farsça Oğuz destanında bu kişinin adı geçmemektedir. Bu çağda Oğuzlar henüz daha müslüman olmamışlardı. Farsça Oğuz destanına göre, Oğuzlar ilk defa, *Doylı-Kayı* zamanında müslüman oldular. Doylı-Kayı, bu *Ali*'nin kardeşidir. Ebülgazi'nin bazı nüshalarında *Ali*'nin adı *Al* şeklinde yazılmıştır. *Ali* adı, eski Türkçe *Al*'ın müslümanlaştırılmış bir şekli olmalıdır. Çünkü *Türkmen Şeceresi*'nin son kısmında geçecek olan Ali-İli, Ortaasya halklarının bir çoklarınca Al-İli şeklinde söylenmekte ve Rus etnoğraflarının bir çokları da, bu tanınmış Türkmen kabilesinin adını Al-İli şeklinde yazmaktadırlar (Aristov, Zametki, s. 416). Bu meselenin münakaşasını üstad Pelliot da yapmıştır. Üstada göre Türkler arasında, İslâmiyetten önce kullanılan bir *Alı* adı vardı. İslâmiyeti kabul eden Türkler, bu eski *Alı* adlarını hemence, arapça *Ali*'ye çevirdiler *(La Horde d'or*, s. 197, n.*)*. Bu çok önemli bir görüştür. *Kubilay-Han*'ın meşhur Beş-Balıg'lı Uygur generali *Ali-Kaya*'nın adını incelerken, biz de aynı görüşü savunmuştuk (B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 131-142). *Alinak* adlı meşhur bir Moğol generali vardır. Marco-Polo'nun "*Alinac*", İran kaynaklarının bir çoklarınca da *Alinak/Alınak*, şeklinde yazılan bu Moğol emirinin adı, bu bakımdan üzerinde durulacak bir örnektir *(Aksarayî*, O. Turan neşr., s. 142; Reşideddin. K. Jahn neşr., I, s. 83*)*. Reşideddin, Alinak'ın adını bazı yerlerde '*Ali-İnak* şeklinde yazmıştır (Berezin, Trudı, V, 106). Bu kumandan Kereit kabilesinden idi. Kendisi de müslüman olamazdı. Çünkü Kereitler Hıristiyan idiler. Bu adın, türkçe *Alı-Inak* olması lazımdır. *Inak* da biliyoruz ki, tanınmış bir Türk ünvanıdır. Yine Ebülgazi, *Ali-İli*'nin adını zaman zaman *Alıs* şeklinde yazmıştır (Desmaisons neşr., s. 207, 210; terc., s. 221-225). Bu, bilinerek yapılmış bir yanlışlık olabilir mi? Bu sebeple üstad Pelliot, bu kabile adını, yine Ortaasya'nın tanınmış kabilelerinden *Alız*'larla birleştirmek istemiştir (Aynı esr., a. yer). Görülüyor ki

idi [79]. *İnal-Yavı Han* ölünce, onun yerine *Doylı-Kayı*'yı Han olarak tahta çıkardılar.

İNAL-YAVKU'NUN BEYLERİ

1. **Korkut-Ata:** Metinde, Kayı Kara-Hoca (Kara-Koca)'nın oğlu *Korkut-Ata* deniyor. Farsça Oğuz destanında *Kara-Hoca* oğlu *Korkut-Ata*, *Doylı-Kayı Han* zamanında meydana çıkar. Farsça destana göre, Korkut, Kayı boyundan değil, Bayat ilindendir [80]. Fakat her iki metinde de *Korkut*, 295 yıl yaşamıştır.

2. **Engeş-Hoca:** Bu vezir, aslında *Kuzı-Yavku* Han'ın adamı idi. Sonradan Salur-*Kazan*'a da akıl hocalığı etmiştir. *İnal-Yavku* zamanında, yine ortaya çıkar. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Türk Mitolojisi'nde böyle ermiş ve büyük kişiler çok uzun ömürlü olurlar ve bir hanedanın hemen hemen bütün padişahlarına akıl verirlerdi. Nitekim, Korkut-Ata da 295 yıl yaşamıştır. *Han-nâme*'deki vezir *(Atalık) Ulug-Arslan* 1200 sene ömür sürmüştü.

3. **Şıban-Hoca:** Yıva ilinden gelen bu beyin adı, Ebülgazi'de *Şeyban*, Farsça Oğuz destanında ise *Şaban* şeklinde yazılmıştır. Biliyoruz ki *Şıban* veya *Sıban*, Çingiz-Han'ın büyük oğlu *Cöçi*'nin beşinci oğlu idi. İslâmiyetin tesiri altında, *Şıban*'m adı *Şeyban* haline girmişti. Farsça Oğuz destamndaki *Şaban* şekli de, yine islâmî anlayışın tesiri altında yazılmıştır. *Şıban*'ın aslı da Uygurca bir addır. Yani Moğolca değil; türkçedir. Türklerde bu adın aslı, "Sıban" şeklinde söylenirdi. Çingiz-Han zamanında bu ad, moğollarda *Şıban* olarak söylenmeğe başlandı [81].

4. **Damkak (Tamgan?):** Bu da Salur ilindendir. Yalnızca Farsça Oğuz destanında geçer. *Damkak* adının yazılış bakımından son kısmının, *Kuzı-Yavku Han*'m veziri *Tabak*'ın adına benzediğini söylemiştik. Hangisinin doğru olduğunu kesin olarak söylemenin imkânı yoktur. Türk onomastiğinde *Tamgan* adına rastlıyoruz [82]. Eski türkçede

---

mesele, o kadar basit bir şey değildir. Metinde bir ad *Ali* yazılmış ise, onu hemen Ali diye okuyup geçemeyiz.

Al şekline gelince, bu deyim de, meselâ Altay mitolojisinde, insan üstü cesarete sahip olan kutsal kahramanlarla, insanlara iyilik getirmeyen kötü ruhlara verilen, bir ad veya bir sıfattır. *Al-börü*, "korkunç kurt"; *Al-yış*," korkunç ve sihirli orman" gibi (Radlof, I, s. 349). Radlof'a göre bu *al* sözü, *Ulug* sözünden gelmedir.

Öyle anlaşılıyor ki bu adı, yine türkçe *Alı* veya arapça '*Ali*' şeklinde okumak gerekecektir.

[79] Farsça Oğuz Destanına göre, *Doylı Kayı*, *İnal-Yavku*'nun torunudur. Tabiî olarak, Ebülgazi'nin mi, yoksa Farsça Oğuz destanının mı doğru olduğunu tayin etmenin imkânı yoktur. Farsça destanın şeceresi için bk. F. Sümer, D.T.C. Fak. Derg., 1959, s. 375.

[80] Yap. 385 b; F. Sümer, D.T.C. Fak. Derg., 1959, s. 371.

[81] Bk. Pelliot, *Horde d'or*, s. 46-47; B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 16, 163.

[82] Bk. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, s. 43; Radlof, Wb., III, s. 1003-4.

Tamgak, "damak ve boğaz" anlamına gelir [83]. Fakat bu söz, Doğu Türklerinin telâffuzuna göre söylenmiş bir sözdür. Oğuz ve Kıpçaklar, bu sözü yine *Tamak* olarak söylerlerdi [84]. Hayvanların boğaz kısımlarından yapılmış kürklere de *Tamgak* denirdi [85]. Fakat meşhur bir vezirin adının, böyle mânâlar ifade eden sözlerden çıkması biraz güç düşünülebilir bir konudur.

DOYLI-KAYI'nın Han oluşu :

Doylı-Kayı [86] her zaman *Korkut-Ata*'nın sözüne göre hareket ederdi. Korkut'tan başka *Inak-Begleri* de [87] vardı. Bunlardan birisi, Bayındır ilinden *Bükdüz* [88] adlı biri; diğeri de, İgdir ilinden *Dönge* [89] idi.

[83] Kaşgarî, terc., I, s. 33.

[84] Aynı esr., I, s. 33, 467, 469.

[85] Radlof, III, s. 1004.

[86] Farsça Oğuz destanında bu Yabgunun adı çok güzel yazılmış ve manası da izâh edilmiştir. Sayın Prof. Faruk Sümer de, metinde biraz karışık yazılmış olan türkçe adı, gayet isâbetli olarak, *Ala-Atlı Kişi-donlı Kayı-Inal* olarak okumuştur. Farsça metinde, açık olarak, "Esb-i alâ nişeste bâşed, ve câme-i samur pûşîde" denmektedir (Yap. 385 b). Bu sebeple Ebülgazi'nin elinde olan metinler bozuk ve noksan idiler. Ala atlı, samur elbiseli *Kayı-Inal* idi, onun lâkabı. Kayı, kendi soyunu, *Inal* da ünvanını gösteriyordu. Farsça Oğuz destanına göre Kayı-Inal, Peygamber zamanında yaşamıştı. Peygamber'e *Karu-Dede Küzençük*'ü göndererek, onun elçiliği ile müslüman olmuştu. Bu konuda fazla bilgi için bk. F. Sümer, aynı esr., 371.

[87] *Inak* veya *Inak-Beg*, eski Türk devletlerinde vezirin yerinde oturan önemli ve büyük bir beydi. Fakat Ebülgazi zamanında, eski manasını biraz kaybetmiştir. Bu çağda, *Inak* sözü genel olarak devlet işlerinde yardım eden "küçük kardeş" anlamına gelirdi. Hükûmdarın itimat ettiği beylerdi. Hive Hanlığı zamanında, aşağı yukarı *Atalık* deyimi ile aynı manaya sahipti. Bu sebeple Han-nâme'de, bu gibi vezirler için hep *Atalık* deyimi kullanılmıştı. Hive ve Buhara Hanlıklarında, *Inak-Beg*'lerin durumu için bk. Kononov, aynı esr., s. 99, n. 134.

[88] *Bükdüz* adlı bir vezir, Farsça Oğuz destanında görülmüyor. Bükdüz-Beg de Bayındır ilinden idi. Farsça destanda, Bayındır ilinden gelen vezir, *Dönger* oğlu *Erki* idi. Oğuz boy adlarının etimolojileri üzerinde dururken *Bükdüz* boy adını da incelemiştik. Yalnız Bükdüz, burada kişi adı olarak görülüyor. Aptal manasına gelen *Munduz (Mung-duz)* sözünün türeyişine uyarak, bunun da **Bügü-düz (= Büg(ü)-düz, Bügdüz)* şeklinde bir türeyişle, "akıllı" anlamına geldiğini söylemiştik.

[89] *Dönge* veya *Dünge* şeklinde söylenmesi gereken bu adın, *Dede Korkut Kitabı*'ndaki kişi adı *Döne* ile ilgili olması çok muhtemeldir. Kendisi İğdir boyundan idi. Farsça Oğuz destanında da Bayındır ilinden gelen nâib *Erki*'nin babasının adı, *Dönger* idi. Yalnızca Türk destanlarında geçen bu adların diğer paralellerini, şimdilik Türk onomastiğinde bulamıyoruz. *Dönger* adı, türkçe *töng-*, "dönmek" fiil kökünün (aorist) şekli olan *Tönger*'den türemiş olabilir. Türk lehçelerinde *Döng* (Kırg., K.Kırg., Doğu Türk.)

Doylı-Kayı çok yıllar padişahlık etti. Oğlu yok idi. Aşını yedi, yaşını yaşadı, uzun ömür buldu ve sonra da öldü.

Doylı-Kayı'nın küçük kardeşi ERKİ'nin Han oluşu ve oğlu TUMAN'ın dünyaya gelişi :

Doylı-Kayı'nın kendine çok yakın bir kardeşi var idi[90]. İlin şöhretli bir efendisi *(İgü)* olarak oturur idi. Adı *Erki* idi. Bütün Oğuz ili yığılıp geldiler. Korkut-Ata'nın başlık ettiği beyler şöyle sordular : — "Han'ın hanımlarından *(Köç)* hiç birinin çocuğu var mı?" *Daya-Hatun* adlı bir hatun geldi ve : — "Han'ın hatunlarından biri hâmiledir. Ümidimiz var ki, çocuk doğacak", dedi.

Bir nice günden sonra, Han'ın ölüm aşını *(Ölük aşı)* veriyorlardı. Bu sırada Han'ın oğlu doğdu, denince hepsi sevindiler. Haber getirenler de müjde *(Süyünçi)* (S. 44) dilediler.

Erki'nin başlık ettiği bütün beğler müjde verdiler. Halkı toplantı için davet *(Savun)* ettiler. Herkes kendi himmetine göre hediye ve kurban (Sokum) getirdiler. 400 at 4.000 koyun kestiler. Erki, derilerden yapılmış üç havuz diktirdi[91]. Bir ay, gece ve gündüz şenlik yaptılar.

---

sözü, "tepe" manasına gelir (Radlof, III, s. 173). *Töng* (Alt.) de aynı anlamda kullanılan bir sözdür (Aynı esr., III, s. 1246). *Döng* isim kökü ve "*-g e*" eki ile bir sıfat da yapılmış olabilir. Bu ek için bk. W. Bang, KSz, XVII, s. 115. Türkçede **Döngge/Dönge (=Döng-ge)* şeklinde türemiş bir söz, "tepelik, tepeli yer" anlamına gelir. Ayrıca, böyle bir sözün, Mogol paralelleri de vardır. Moğolca *Tüngge* (Tüng-ge), yeni moğolcadaki *Düngge*, "yeşil tepecik" anlamına gelir. Bu söz Kalmukçada *Tünggü* olmuştur. Bk. Ramstedt, s. 415. Moğolların Gizli Tarihinde de (Par. 5, 8), *Tünggelik* şeklinde yazılmış bir yer adı vardır. Bu da türkçe bir sözdür. Bu sözün tahlili için bk. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 384.

Bundan da anlaşılıyor ki, türkçede *Tüngge/Töngge/Döngge/Dönge* sözü, "yeşil tepecik" anlamına gelmekte idi. Dede Korkut kitabındaki *Döne*'nin de bu sözden gelmesi çok muhtemeldir.

[90] Ebülgazi burada *Erki*'nin, *Doylı-Kayı Han*'ın "çok yakın kardeşi" olduğunu söylüyor. Bu ifadesinden, tam manası ile kardeşi olmadığı anlaşılıyor. Farsca destanda da *Erki*, *Kayı-İnal* Han'ın veziri ve nâibidir. *Inak* deyimini açıklarken, "küçük kardeş" ve "vezirlik" arasındaki ilgileri göstermeğe çalışmıştık. Bunlar, Hive ve Buhara Hanlıklarına ait hususi deyimlerdir. Bk. Kononov, aynı esr., s. 99, n. 134.

[91] Farsça destanda da, nâib Erki'nin iki havuz yaptırdığı, birine ayran ve birine de kımız doldurduğu söyleniyor (Yap. 385 b; Sümer, s. 371). Ebülgazi'nin üslûbunda tam bir destan hususiyeti vardır. Yine farsça destanda, *Erki*'nin bu havuzları yaptırması sebebiyle kendisine *Köl-Erki* adı verildiği de ilâve ediliyor.

İyi veya kötü herkes, yeme ve içme ile meşgul oldular. İhtiyarlar yaşını unuttu; fakirler de malsızlıklarını unuttular. Zenginler de ölümün ne olduğunu düşünemediler. Bunun üzerine Oğuz ili *Korkut*'a şöyle dedi :

— "Gel, bu oğlana çok iyi bir ad koy!" Korkut da : — "Bunun adı *Tuman-Han* olsun", dedi [92]. Bunun üzerine halk :

— "Daha iyi bir ad koy!" Dediler. Korkut da :

— "Bundan daha iyi ad olmaz", dedi ve ilâve etti : — "Doylı-Han öldüğü zaman, yurdumuzu duman tutmuş ve karanlık olmuştu. Bu oğlan dumanda doğdu. İkinci olarak, gönlümden iyi bir alâmet *(İrim)* doğdu. Böyle deyip, yaptım. Onun için de adını *Tuman* koyuverdim. Çünkü duman uzak durmaz, fakat çabuk gider, yok olur. Dumanlı gün, güneşli olur. Dumanın içi aydınlık olmaz. Azıcık *(Azğana)* bir dumanı, ben bu oğlanın küçüklüğüne benzetiyorum. Onun sonunu da, bir güneşe benzetiyorum. Onun bir yiğit olup, babasının tahtında oturup, devletli ve uzun ömürlü olmasına benzetiyorum!"

Bunu işiten halkın hepsi Korkut'a : — "Aferin! Aferin! deyip, çok memnun oldular ve *Tuman*'a çok dualar kıldılar. Bundan sonra, *Korkut*'un başlık ettiği bütün halk *Erki*'ye de şöyle dedi :

[92] Eski türkçede *Tuman*, "duman" anlamına gelirdi (H. N. Orkun, II, s. 76; Kaşgari, terc., I, s. 139). Aynı zamanda Uygur'larda *Tuman*'ı, kişi adı olarak da görüyoruz (Radlof, *Uig. Sprachdenkmäler*, s. 299). Radlof'un bu eseri, uygurca hukukî vesikaları içinde toplar. Bu sebeple bu vesikaların çoğunun Moğol çağında yazılmış olması çok muhtemeldir. Moğol çağındaki adlar arasında, *Tuman* ile *Tümän*'i, birbirinden ayırt etmek çok güçtür. Meselâ Türk-Moğol müşterek adlarından, *Tumandar*, aynı zamanda *Tümändär* de okunabilir. Bk. L. Hambis, TP, 1954, s. 56. Sondaki "-dar" eki, türkçede Çavuldur, Bayındır boy adlarının sonlarındaki ekdir. Moğolcada daha çok kullanılır. *Tuman* veya *Tümän* adını taşıyan Moğol kumandanları çoktur. Fakat moğolca adların türkçe *Tuman/Duman*'la bir ilgisi olmasa gerektir. Göktürk Devletinin kurucusu *Bumın Kağan*'ın adı da Çin kaynaklarında *T'u-men* olarak yazılmıştır. Meşhur Hun hükümdarı, *Mao-tun (Mete)*'nin babasının adını da *T'ou-man (=Tuman)* şeklinde okumaktan başka bir çare yoktur. Türk lehçelerinde *Tuman* sözü, "bulut ve karanlık" anlamına gelir (Radlof, III, s. 1518). Dağları içine almış dumanla, dağlar üzerinde gezen duman çeşitleri için söylenen pek çok deyimler vardır. Bk. Yudahin, terc., s. 759. Kaşgarlı Mahmud'un kitabındaki bazı şiirler, *Korkut-Ata*'nın çocuğa ad verirken söylediği sözleri tamamlar ve aydınlatır bir durumdadırlar. Bunlardan bir kaçını örnek olarak verelim : *Tuman turdı;* "Duman koptu, duman yükseldi" (Kaşgari, terc., II, s. 6). Buradaki duman, bulut anlamınadır. *Yaşın atıp yaşnadı, tuman turup taşıadı* : "Şimşekler atıp çaktı, bulutlar durup karşılaştı" (Aynı esr., I, s. 236). *Bulut örüp kök örtüldi, tuman türüp tolı yagdı* : "Bulut çıkıp, gök örtüldü; duman toplandı dolu yağdı" (Aynı esr., I, s. 139). Bütün bu misâller gösteriyor ki, Korkut-Ata'nın çocuğa *Tuman* adını koymada hakkı vardı.

— "Bir ay toy yaptırıp ziyafet verdin; fakat yemeklerin hâlâ bitmedi. Havuzlara döktürdüğün kımız ve ayranın, (S. 45) bir gölün suyundan da çok idi. Artık bundan sonra size *Köl-Erkin-Han* diyeceğiz! *Tuman* senin öz oğlun olsun. Ağabeyin Doylı-Han'ın tahtında otur ve hanlık kıl! Eğer Tuman büyür de bir yiğit olursa, ona ne vereceğini kendin daha iyi bilirsin!" Böylece Köl-Erkin'i Han yaptılar ve hepsi beraber iyi hayat sürüp oturdular.

Şekil 35 : Tuna-Han'ın *Kara-Barak* adlı köpeği kurtları boğuyor (Tpk., Haz. Nr. 1623'den).

Tuman büyüyüp bir yiğit oldu. Doylı-Kayı'nın eski adamları (*Bayrı kişileri*) şöyle bir söz ısmarladılar :

— "Padişahlık babandan sana miras kalmıştır. Hanlığı bütün halk birleşip Köl-Erkin'e muvakkat olarak vermişlerdi. O şartla ki, sen büyüyünce, Hanlığı yine sana verecekti". Tuman da bu sözü, bir kişi göndererek Köl-Erkin'e duyurdu. Bunu duyan Köl-Erkin de, durumu Korkut'a, yalnız başına oturdukları bir sırada anlattı. Bunun üzerine ilin ileri gelenlerine emir gönderilerek çağrıldı ve büyük bir şenlik yapıldı[93].

[93] Yukarıdan beri söylediğimiz gibi, Ebülgazi'nin üslûbu tam bir mitoloji ağzıdır ve Türk an'anelerini bu nâzik üslûbda görmek mümkündür. Farsça Oğuz destanında, *Tuman*'ın etrafına 300 kişi toplanarak babasının tahtını istediği ve *Erki*'nin de bundan korktuğu söyleniyor. Halbuki Ebülgazi'nin üslûbunda, büyüğün küçüğe, küçüğün de büyüklere karşı olan saygıları gayet ince bir ifade ile belirtilmektedir. Yine farsça destana göre Köl-Erki, 900 koyun ve 90 kısrak Tuman için; 3.000 koyuu ve 30 kısrak da *Korkut-Ata* için kestirmiştir. 90 ve 900 deyimleri Ebülgazi'de de görülmektedir (Bk. S. 212). 30 sayısı da Türk masallarında sık sık görülür. Bk. Radlof, *Sibirya*'dan, terc., I, s. 396. Korkut-Ata'ya daha fazla önem verilmiştir. Ebülgazi de bu ziyafetin, özel olarak Korkut'a verildiğini yazıyor.

Köl-Erki Han, Korkut'u kendi evinin şeref köşesine *(Tör)* oturttu. Kımız dolu bardağı eğilerek *(Yükünüp)* sundu. Korkut kımız içti ve halk da yemek yedi. Bundan sonra Köl-Erkin Han şöyle dedi :

— "Ey il, Korkut-Ata, illerin ileri gelenleri ve halk! Hepiniz! Sizler bilirsiniz ki, padişahlık Tuman'ın hakkıdır. Bu zamana kadar, Tuman genç idi. Onun için, ben onun işini yapadurur idim. Şimdi Tuman, artık büyük bir yiğit oldu. Onun için babasının tahtını ona veriyorum." Bunun üzerine bütün halk Korkut'a dönüp şöyle dediler [94] :

— "Bütün Oğuz ilinin dileği sizin elinizdedir. Nasıl münasip görür isen, öyle yap!" Korkut bu sözü işitince, bir kişi göndererek Tuman'ı getirtti ve evinin ortasında oturtup ona şöyle dedi :

— "Baban öldü. Sen küçük yaşta iken, geri kaldın. Köl-Erki, senin baban oldu. (S. 46) Dünyaya gelişinden bu yaşa kadar, senin büyüğün oldu ve sana çok emekler verdi. Tac, taht ve il ile bütün yurt senindir. Yalnız sizden bir dileğimiz vardır. Bu dileğimiz de, biraz daha sabretmenizdir. Zaten amcanın ömrü az kalmıştır!" Korkut-Ata böyle deyince, Tuman da ona şöyle cevap verdi :

— "Bütün Oğuz ilinin en iyisi, babamın veziri ve benim de babam yerindesin. Sözlerinizi kabul ediyorum!"

Köl-Erkin'in çok güzel bir kızı vardı. Anne ve babasının bütün işlerine vakıftı. Korkut, Köl-Erki ile birlikte bu kızı Tuman'a söz kesti ve yedi gece, yedi gündüz büyük bir düğün yaparak, padişahlara lâyık elbiseler hazırlattı. *Tozuk-Barlan* [95] adlı bu kızı, böylece Tuman'a verdiler.

O çağda Avşar ilinin de bir padişahı var idi. Bu Han'ın adı da *Ayna-Han* idi. Ayna-Han adlı bu han, bu kızı daha önce kendi oğluna istetmişti. Köl-Erki de bu kızı onun oğluna vermeğe razı olmuştu. Ayna-Han, kızın Tuman'a verildiğini duyunca, askerini toplayıp *(Çerik tapıb)*, Köl-Erki'nin üzerine yürüdü, Köl-Erki de büyük bir ordu ile onun karşısına çıktı. Vuruştular. (Köl-Erki), Ayna Han'ı mağlup etti ve Ayna'-

[94] Farsça Oğuz destanındaki konuşmalar biraz daha değişiktir. Bu konuşmalar için bk. Faruk Sümer, D.T.C. Fak. Derg, 1959, s. 372. Daima söylediğimiz gibi, farsça destanda Tuman ile Köl-Erki arasında açık bir düşmanlık gösterilmiştir. Yalnız *Tuman*'ın koyun dilinden anlaması, Türk mitolojisinin önemli bir motifidir. Bu konuyu başka bölümlerde inceledik.

[95] Farsça Oğuz destanında Köl-Erki'nin kızının adı yoktur. Ebülgazi'nin bu kısımları, farsça metne nazaran daha geniştir.

nın oğlunu öldürdü. Avşar ilinin askerini kırdı. Ayna-Han'ı da kovarak onun yurduna vardı. Yurdunu alarak altı ay orada oturdu. Ayna-Han da kaçıp (S. 47) başka bir ile gitti. Köl-Erki and içti ve Ayna Han'a bir elçi göndererek şöyle dedi [96].

— "Bu kötülüğü *(Yamanlık)* yapan sen olmadın. Bunu oğlun yaptı. Böyle yaptığı için de cezasını buldu. Şimdi biz artık seninle birer kardeş olduk. Gel de yurduna sahip ol. Ben artık yurduma dönüyorum." Elçi, Ayna-Han'a [97] vardı ve Köl-Erkin'in sözlerinin hepsini ona söyledi. Ayna Han da onun bu sözlerine inanıp, yurduna geldi ve Köl-Erki'yi gördü. Köl-Erki de Avşar Han'ının yurdunu kendisine geri verdi. 805/ Ondan sonra da kendi yurduna döndü.

Tuman'ın bir oğlu olması ve ona YAVLI adının konulması, bir yiğit olduktan sonra, ona yeniden KANLI-YAVLI adı verilmesi :

Tuman'ın, Köl-Erki'nin kızından bir oğlu oldu. Adını *Yavlı* [98] koydular. Doğuştan âsil (Toğuşlı) ve alp bir çocuktu. Büyüyüp bir yiğit oldu. Günlerden bir gün su kenarında, diğer yiğitlerle beraber oynuyordu. Bu yiğitlerden birisi ile vuruştular. *Yavlı* ona vurmak istedi; fakat vuracak hiç bir şey bulamadı. Yakınlarında, bir top *kızğan* [99] dikeninden başka bir şey yoktu. Bunun için, dikeni tuttuğu gibi kökünden çıkardı ve karşısındaki yiğidin boynuna vurdu. (Bu dikeni) vurur vurmaz yiğidin boynu kırıldı ve öldü.

[96] Ebülgazi, Han olarak, Köl-Erki'ye bir önem vermekte ve Ayna-Han'ın, onun tarafından mağlûp edildiğini anlatmaktadır. Bu bakımdan devletin başında bulunan Han'a önem veren Ebülgazi'nin üslûbu, daha çok destanîdir. Farsça Oğuz destanı ise, *Tuman*'a daha fazla önem verir. Tuman'ın karşısına, Ayna-Han değil de, onun oğlu *Oje/Uje* (?) Han çıkarılır (Yap. 386; F. Sümer, s. 372).

[97] *Ayna-Han* adı Sibirya ve Altay masallarında çok geçer. Kononov ise, bu adın farsça *Ayne*'den geldiğini zannetmiştir. *Ayna* sözü Türkçede "şeytan"no anlamına gelir (Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 17; Castren, *Finnische Mythologie*, s. 232). Manasının kötü olmasına rağmen Sibirya masallarında iyi insanlara ad da olarak verilmiştir. Katanof, Türk adları listesinde, bu adla ilgili bibliyografyayı toplamıştır *(Ukazatel sobstevennih imen*, Spb., 1888, s. 4). *Dede Korkut* Kitabındaki *Ayna-Melek* adının da bu menşe ile ilgili olması çok muhtemeldir.

[98] Farsça Oğuz destanı, *Tuman*'ın oğluna *Kayı-Yabgu* adı verildiğini söylüyor (Yap. 386 a; Sümer, a. esr., s. 372). Ebülgazi'nin metninde adın mahiyeti bozulmuştur. Bu sebeple farsça metnin daha doğru olması, bir gerçek gibi görünüyor. *Yavlı*, *Yavku* olmalıdır.

[99] Kononov, *Kızğan-dikeni*'nin (Lycium) cinsinden bir bitki olduğunu söylüyor.

Bunun üzerine, *Köl-Erki-Han*, *Tuman*, *Korkut* ve bütün beyler toplanıp oturdular. Yavlı'nın yaptığı bu işi birbirlerine anlattılar. Büyük, küçük; iyi veya kötü kim varsa, bu olayı gören veya işiten herkes, onun gösterdiği bu cesarete hayran kaldılar. Tuman, konuşmağa başladı ve şöyle dedi (S. 48) :

— "Bu oğlanın adına şimdiye kadar *Yavlı* denirdi. Şimdi artık ona Kanlı-Yavlı demek gerek", dedi. Bunun için de, artık herkes, bütün halk, ona *Kanlı Yavlı* demeğe başladı[100].

Günlerden bir gün idi. *Köl-Erkin Han* tahtında oturmuş idi. Tuman dahi orda hazır idi. Kanlı-Yavlı kapıdan girip geldi. Orta yerde oturup, Köl-Erkin'e baktı ve şöyle dedi[101] :

— "Ey baba! Oturduğun bu taht, ulu atam *Doylı-Han*'ın oturduğu bir tahttır. Bu vakte kadar, babam Tuman'a, 'gençtir', diye vermedin. Peki bu tahtı şimdi niye vermez durursun?" Köl-Erkin Han başını önüne eğdi ve böylece epey bir süre oturdu. Sonra bir fırsat buldu, başını kaldırdı ve Kanlı-Yavlı'ya şöyle dedi :

— "Bu sözü ben, senden önce, nice söyler idim ve ümid kılar idim. Evvelki gün sen, artık bir dikenle, bir kişinin boynunu da kırdın. Doğru söylersin ! Böyle, iyi olur; yahşi olur. Tahtı da şimdi, babana vermek gerek!"

TUMAN'ın Han olması :

Köl-Erkin Han, halkından bu sözü duyunca, *Korkut*'un başlık ettiği bütün Oğuz iline adamlar gönderdi ve onları getirerek büyük bir toy ve şenlik kıldı. Tuman'ı kendi tahtına Han olarak oturttu. Sonra da Köl-Erkin onun karşısında ayakta durdu ve *Tuman-Han*'a şöyle dedi :

— "Babanın ölümünden sonra, benim bu tahta çıkıp, Oğuz İlini

[100] Ebülgazi, bir mantık silsilesi takip ederek, oğlana *Kanlı-Yavlı*, (yani *Yavku*) adını koyuyor. Farsça metin, bu bölümlerde, adlandırma bakımından daha sağlamdır. Farsça metne göre *Kayı-Yavgu*, bir gün nehir kenarında oynarken, bir arkadaşı ile kavga eder ve Türklerin *tiken* dedikleri ince bir kamışla arkadaşının boynuna vurduğu gibi, boynu vücudundan koparır. Bunun için de ona *Tiken bi(r)le Er-Biçgen* adı verilir (Yap. 387; F. Sümer, a. esr., s. 272-273).

[101] Farsça Oğuz destanında bu kısımlar daha geniş olarak anlatılmıştır. Bk. F. Sümer, a. esr., s. 273.

idare edeli, tam otuz beş yıl geçti. Senden de ümidim odur ki, ben bu ili nasıl iyi veya kötü idare ettim ve ne yol ile padişahlık ettim ve hangi yolda yürüdüm ise, sen de o yol üzere yürüyesin!" Bunun üzerine Tuman-Han, Köl-Erkin'e şöyle cevap verdi :

— "İyi söylersiniz, yahşı söylersiniz! Sizin bu nasihatlarınızı kabul ediyorum. Talihim ancak sizin bu sözleriniz sayesinde yâver olacaktır!" Böyle sözleşildi, böyle konuşulduktan sonra, Köl-Erkin, (S. 49), Kanlı-Yavlı'ya da bakıp şöyle dedi :

— "Ey kızımın oğlu! 'Kızdan doğan'ın dostluğu olmaz', derler. Böyle işitmiştim. Eski çağlarda söylenen bu sözleri yalan kılmadın!"

Tuman - Han dört ay hanlık kıldıktan sonra, Korkut-Ata'nın başlığında toplanan bütün halk, Tuman'a geldiler ve şöyle dediler

— "Tanrı'ya şükür et ki, Kanlı-Yavlı gibi bir oğlun var! Bizce münasip düşen şudur : Padişahlığı oğluna vermelisin ve kendin de artık, ayş ve işret ile meşgul olmalısın!" Tuman da bu teklifi kabul etti ve Padişahlığı oğluna verdi. Kendisi de ferah bir gönülle Tanrı'ya ibadet etti ve Tanrı'ya kulluğunu gösterip oturdu.

KANLI-YAVI'nın Han oluşu :

Kanlı-Yavı çok acayip ve başka türlü bir bahadır idi [102]. Kendisi çok iyi bir atıcı ve alp bir er idi. Dört tarafındaki yurtların hepsini aldı ve kendine tâbi kıldı (baktırdı) :

"Kurt koyuna, pars geyiğe,	"*Böri koyğa, yolbars keyikke,*
"Kartal tavşana, şâhin kekliğe zarar vermedi.	"*Bürküt koyanğa, karcığay keklikke*
"İlini düzenleyip,	"*İllerini tüzüb,*
"Düşmanlarını bozup,	"*Yağılarnı bozub,*
"Padişahları kırıp,	"*O zamanındakı padişahların üzüb*
"Doksan yıl padişahlık kılıp,	"*Doksan yıl padişahlık kılıb, ölti.*

öldü.

[102] *Kanlı-Yavı*'nın farsça metindeki hükümdarlık ünvanı, *Tiken-Bi(r)le Er-Biçgen Kayı-Yabgu*'dur (F. Sümer, a. esr., s. 273).

MOR-YAVI'nın Han oluşu :

Kanlı-Yavı'nın iki oğlu var idi. Büyüğünün adı *Mor-Yavı*[103], küçüğünün adı ise *Kara Alp-Arslan* idi. Oğulları yetişince Kanlı-Yavı, yurdunu ikiye böldü : Türkistan ile Yengi-Kend'i *Mor-Yavı*'ya verdi. Talas ile Sayram'ı da *Kara Alp-Arslan*'a verdi.

Aradan bir nice yıl geçtikten sonra, *Kara Alp-Arslan*'ın ağabeysi (Akası) *Mor-Yavı* ile arası açıldı. Birbirlerine düşman oldular. İlin ileri gelenleri (İl yahşıları) araya girip, her ikisine de nasihatler ettiler ve gelin barışın dediler. Fakat *Kara Alp-Arslan*'ı bir türlü razı edemediler. En sonunda, her ikisi de asker toplayıp, Sayram[104] şehri üzerinde vuruştular. Bu harpte *Mor-Yavı* galip geldi. (S. 50). *Kara Alp-Arslan* harpte öldü, (Mor-Yavı), kardeşinin bütün illerini aldı ve bir yıl da orada kaldıktan sonra evine geri döndü,

Kara Alp-Arslan'ın küçük bir oğlu vardı. Mor-Yavı, bu çocukla küçük kardeşinin diğer adamlarını beraberine alarak kendi yurduna gitmişti. Aradan çok yıllar geçti ve oğlan da büyüdü. Mor-Yavı Han, günlerden bir gün oturup dururken, küçük kardeşinin oğlu yanına geldi. Mor-Yavı Han, çocuğun yüzüne bakıp şöyle dedi :

— "Eğer baban bilgisizlik etmeyip de, bana düşman olmasaydı, sen de böyle yetim kalmazdın! Sen de böyle sararıp da solmazdın!" Deyip, Hüngür hüngür ağlamağa başladı. Sonra yine oğlana dönüp şöyle dedi :

[103] Farsça metne göre, Kayı-Yabgu'nun yerine oğlu *Ula-Demür Yabgu* geçmişti. Kardeşinin adı da *Kara Alp* olarak yazılmıştır. Uygur Han'ı *Arslan-Han*, Ula-Demür'e karşı düşmanlık ediyor; fakat yapılan savaş sonunda mağlûp oluyor. Ebülgazi'de ise *Mor-Yavku* ile harbedip mağlup düşen, bizzat kendi kardeşi *Kara Alp-Arslan*'dır. Öyle anlaşılıyor ki, Ebülgazi *Kara-Alp* ile *Arslan*'ı birleştirmiş ve iki kişinin adını bir kişiye maletmiştir.

[104] Farsça metne göre Uygur Han'ı ile olan harp Talas yörelerinde meydana gelmişti (Yap. 387; F. Sümer, s. 273).

Ula-Demür adı üzerinde de biraz durmak istiyoruz : *Ula-Tämür* adına bilhassa Moğol çağında çok rastlanmaktadır. Meselâ *İzzeddin Ula-Tämür (Baybars Tarihi,* Ş. Yaltkaya terc., s.. 158), Ula-Tämür (Reşideddin, K. Jahn neşr., s. 2, 51, 54, 57). Altınordu devletinde, Kiyef Kinazı Vladimir'e de Ula-Tämür denirdi (Reşidettin, Blochet neşr. II, s. 46, 54, 55). Ulay-Temür dendiği de görülür. *Ula* sözü, eski türkçede, bozkırlarda yolu gösteren işaretler için kullanılan bir sözdü (Kaşgarî, terc., I, s. 92). Herhalde bu söz, *Ula-* fiil kökünden geliyordu ve aslının da **Ula-a* olması muhtemeldi. *Ulai/Ulay* (Tel.) da, "aynı yönde ve yolda olma" anlamına gelir. Herhalde, *Ula-Demür*, "yol işareti olarak kullanılan demir" anlamına gelmelidir.

— "Senin adın *Alp-Tuğaç*[105] olsun!" Dedi. Bundan sonra oğlanın babasının adamlarını da getirtti ve onları da Alp-Tuğaç'ın yanına verdi. (Kara Alp-Arslan'ın) eski yurdunu da Alp-Tuğaç'a verip, kendi yurduna gönderdi. O zamanlar esir olarak alınıp getirilenlerin hepsinin de geri gönderilmesini emretti.

Alp-Tuğaç baba yurduna vardı ve artık orada oturdu. Dört tarafa dağılıp giden adamlarının hepsi geri dönüp onun yanına geldiler.

Mor-Yavı Han, 75 yıl[106] padişahlık yaptıktan sonra ölüp, öbür dünyaya gitti.

Mor-Yavı Han oğlu KARA'nın Han oluşu :

Mor-Yavı Han'ın kendi hatunlarından hiç çocuğu yoktu[107]. Ürce (اورجه) - Han adlı bir Han vardı[107]. Mor-Yavı Han, bu Han'ın ilini aldı. Bu arada onun hatunlarından birini de esir almıştı. Bu hatunu, bir nice gün yanında tuttuktan sonra kendi yurduna gönderdi. Mor-Yavı Han da savaştan dönüp, yurduna geldiğinde kadın, "Ben Mor-Yavı Han'dan hâmile kaldım", Dedi ve birkaç ay sonra bir erkek çocuk doğurdu. Doğan çocuğun adını da *Kara*[108] koydular. Çocuk, dayılarının yanında büyüyüp bir yiğit olduktan sonra, kaçıp babası Mor-Yavı Han'ın yanına geldi. Mor-Yavı Han da onu, oğlu olarak kabul etti (oğul kıldı). Mor-Yavı Han öldükten sonra, halk toplandı ve *Kara*'yı Han olarak tahta çıkardılar. *Kara-Han* kendi ilinin halkı ile çok iyi geçindi ve ondan sonra öldü (S. 51).

[105] Ebülgazi'ye göre *Alp-Togaç*, Mor-Yavku'nun yeğeni idi. Farsça Oğuz destanında ise, Uygur Han'ı Arslan Han'ın oğlu olarak görülür.

Sözlüklerde *Tugaç* şeklinde bir isim veya sıfata rastlamıyoruz. Anadolu'daki Togaç/Tokaç kelimesi, *Tokı-* fiilinden gelir (Kaşgarî, tere., III, s. 268). *Tog-*, "doğmak" fiil kökünden gelmiş olsa, yine *Togaç* şeklinde olması lâzım gelir. Elhasılı türkçede *Tug-Tuk-* gibi önemli bir fiil köküne rastlamıyoruz. Bu sebeple de bu adı *Togaç* okuduk.

[106] Farsça Oğuz destanına göre de Ula-Demür, 75 yıl saltanat sürmüştü.

[107] Farsça metne göre Ula-Demür'ün ve dolayısı ile Yavku'ların da nesli kesilmişti. Kononov bu adı *Urca* okumuştur. Buradaki yazılışa göre, bu adın *Örce* okunması daha doğrudur.

[108] Sibirya'daki masallarda da, kendi soylarından olmayan ve başka bir kabileden gelen çocuklara *Kara* adı verilirdi. Ebülgazi'nin, "*Her evde bir Kara-Han*" atasözünden de anlaşılacağı üzere, soylu ve meşrû olmayan Han'lara *Kara-Han* deniyordu. Bundan sonra, Oğuz-Yabgu'ların kanına, bir *Kara-Ulus*'un kanı girmiş oluyordu.

BUĞRA'nın Han oluşu :

Kara-Han'ın *Buğra* adlı bir oğlu vardı. Kara-Han ölünce, Buğra halk tarafından Han olarak tahta oturtuldu. *Buğra-Han* eski atalarının hepsinden daha üstün (artuk) çıktı, Büyük bir ordu ile gelerek Buhara ve Semerkand'ı aldı. Kardeşleri kendisine düşman idiler. Bu sebeple kendi yurdunda duramadı. Yurdundan ayrılarak gidip Hârezm'i aldı. Hârezm'e çekilerek orada çok yıllar padişahlık etti. Bir gün kuzeye doğru (arka tarafığa) bir akın yapmıştı. Ordusu ile beraber gidip dururken, Han etrafındakilere şöyle dedi :

— "Canımız buğday unundan yapılan bir aş isteye durur!" Bunu duyan ahçılar (bavurçı) hemen erişte aşı (ögre) gibi yemekler yaptılar. Fakat onlardan hiç biri Buğra-Han'ın istediği yemeği yapmağı beceremediler. Bunun üzerine Han, un getirtti ve bir hamur yaptırttı. Bundan sonra da Han, yemeği kendi eli ile yapmağa başladı ve kazana koyarak kendi eli ile pişirdi. Yemeği yaparken, beğleri de Han'a yardım ettiler. Han, yemeği pişirip yedikten sonra, yanındakilere :

— "Bu aşın adı, "*Buğra-Han aşı*" olsun", dedi. Bugün de halk içinde, "*Buğra*" adı ile anılan ve pişirilen yemek, işte bu yemektir.

Han'ın üç oğlu vardı : Büyük oğlunun adı, *İl-Tekin;* 2. sinin adı, *Kuzı-Tekin*[109]; 3. sünün adı ise, *Beg-Tekin* idi. "*Tekin*" sözü, eski türkçede "güzel yüzlü" (yahşı sûretli) anlamına gelir.

Han ihtiyarlayınca, padişahlığı *Kuzı-Tekin*'e verdi. Kendisi de bir köşeye çekilip, sükûnet içinde yaşamağa başladı. Kendisinin *Baber* (Babur?)[110] adlı bir hatunu vardı. Bu hatun çok akıllı, ermiş, çok temiz ve her bakımdan mükemmel bir kadındı. Bu hatun ölünce Han büyük bir kedere kapıldı ve büyük bir yas tutarak bir sene müddetle, hiç kimse ile konuşmadı. Evinden de hiç çıkmadı.

Kuzı-Tekin, bir gün babasına (S. 52) :

— "Daha ne kadar yas tutup, gam içinde boğularak oturacaksın?

[109] Oğuz Yabgularının atalarından *Kuzı-Yavku Han* geçmişti. Farsça Oğuz destanı, bu Han'ın adını *Kurs* (?) veya *Kurıs* (?) şeklinde yazıyordu. Halbuki aynı farsça metin, Buğra-Han'ın oğullarını sayarken, bu şehzadeye *Kuzı-Tekin* adını vermektedir. Bu da bize gösteriyor ki Oğuz onomastiğinde bir *Kuzı* adı vardı. Bu sebeple de Ebülgazi'deki *Kuzı-Yavku*'nun adı daha doğru yazılmıştır.

[110] Farsça metin, bu hatunun adını بایره şeklinde yazmaktadır. Bizce türkçe bir söz olarak bunu *Bayrı* okumak daha doğru olacaktır. Çünkü *Baber*, *Babur* şeklinde kadın adlarına rastlamak mümkün değildir.

Biraz ava çıkın da, gönlünüz açılsın!" Dedi. Bundan sonra da babasını yanına alarak, her gün bir yere ava veya gezmeğe çıkardı. Bir nice günden sonra Buğra-Han'ın gamı kayboldu ve gönlüne hava ile heves geldi. İşte tam bu sırada Buğra-Han'ın oğlu Kuzı-Tekin, babasına şöyle dedi :

— "Baba, beğler diyorlar ki en münasibi, artık Han'a bir eş bulmaktır!" Bunu duyan Buğra-Han da oğluna şöyle der :

— "Öyle Hatun nerden bulacaksınız ki, gelsin de annenizin yerini tutsun?" Kuzı-Tekin de :

— "Anam kadar olmasa bile, yarısı kadar olsun, baba", der. Buğrahan, "Ben artık ihtiyar oldum", diyerek evlenmeği kabul etmezse de oğlu Kuzı-Tekin bu işi babasının gönlüne bırakmaz [111].

Avşar ilinde, *Egrence* [112] adlı birinin, güzel ve iyi (körkeli, yahşı), kendi yurdunda at bile güden bir kızı vardı. Kuzı-Tekin, bu kızı alıp babası Buğra-Han'la evlendirdi.

Düğünden sonra kızın gönlü bulandı ve aklına kötü şeyler gelmeğe başladı. Kendi kendine şöyle dedi : — "Herhalde Kuzı-Tekin'in bende gözü olmalıdır. Bunun için de bir bahane bulup, beni babasına aldı. Belki de benimle gizli olarak, yeyip içmek ve eğlenmek istiyordur. Yoksa benim gibi genç ve güzel bir kızı ihtiyar babasına niçin alsındı?"

Günlerden bir gün Kuzı-Tekin, şu babamı göreyim diye yola çıkar ve babasının yurduna gelir. Evden içeri girdiğinde, babası horlayarak yatıyor ve kız da yalnız başına oturuyormuş. Kız, Kuzı-Tekin'in geldiğini görünce, hemen yerinden kalkıp, oğlanın önüne gidip, yüzünü gözünü ona sürmeğe başlamış. Kuzı-Tekin'i okşamış. Kadınlar kendi kocalarına nasıl yaparlarsa, kız da Kuzı-Tekin'e aynen öyle yapmış. Kuzı-Tekin bunu görünce, içinden şöyle söylenmiş : — "Bu kadın benim anamın yerinde oturuyor. Öbür taraftan da bana sevgili rolü yapıyor" (S. 53).

Yine günlerden bir gündü. Kadın, Kuzı-Tekin'i yalnız bulunca, hemen ona şöyle söyledi :

[111] Bu konuşmalar farsça metinde daha geniş tutulmuştur. Fazla bilgi için bk. F. Sümer, aynı esr., s. 377.

[112] Bu ad. farsça metinde کونجه *Künçe* şeklinde yazılmıştır. Kanaatımızca bu şekil daha doğrudur. Moğol devrinde *Könçek/Künçek* adına çok rastlıyoruz *(Sino-Turcica*, s. 132, 140*)*. Fakat bunlar erkek adlarıdır. Herhalde *Künçe*, "güneş gibi" anlamına gelen bir ad idi.

— "Benim hâlimden hiç haberin var mı? Ben sana çoktan bir aşık oldum! Ne geceler uykum ve ne de gündüzler kararım var! Benim hâlimden halâ hiç bir şey anlamıyorsun! O halde beni niçin aldın da böyle ihtiyar bir adama verdin?" Kuzı-Tekin de Hatuna :

— "Sen benim annemin yerinde oturuyorsun. Eğer bu günden sonra, sen bu durumunu değiştirmezsen, seni parça parça eder ve her parçanı da bir yere atarım!" Dedi.

Kadın bunu duyunca, baktı ki başka bir çare yok. Hemen gidip durumu kardeşlerinin karılarına anlattı. Oturdular, aralarında konuştular, anlaştılar. Bunun üzerine kardeşlerinin karıları kıza şöyle dediler :

— "Kuzı-Tekin'in bu olayı, Han'a ve halka anlatmasından önce, senin herkese duyurman gerek! Yoksa ölüme gidersin", dediler. Hepsi birleşip bir kadın gönderdiler. Kadın, Kuzı-Tekin'in evine gizlice girdi ve Tekin'in çizmesini çalarak getirdi. Bundan sonra da çizmeyi alıp götürdü ve oğlanın babası Buğra-Han'ın evine koydu.

O gece Han evde yoktu. Ava gitmişti. Gece yarısından sonra da kar yağmağa başladı. Seher vakti gelince, kadın başladı feryada. Şafak söktüğü zaman, kadının ağlayıp durduğunu bilmeyen kalmamıştı. Yurtta kim varsa, kadın ve erkek, herkes koşarak otağın kapısına gelip yığıldılar. Baktılar ki hanım, yüzünü gözünü yırtmış kan içinde ağlayıp duruyor. Ağlarken, bir yandan da şöyle diyordu :

— "Seher vaktinde yatarken, baktım ki koynuma birisi girdi. Gördüğüme göre, bu Kuzı-Tekin olmalıydı! Bana, 'Benden kaçma, ben sana aşık oldum ve bunun için de seni alıp babama verdim; gündüz benim, gece de babamın ol; yoksa ihtiyar babamın kadın nesine idi!" Dedi. Kadın yine sözüne devam ederek : — "Bu sözleri duyunca ben de kaçtım (S. 54). 'Bir insanın annesine böyle bir iş yapması nerede görülmüştür', dedim. Kuzı-Tekin bu sözümü duyunca, hemen bırakıp kaçtı!" Diye bağırıyordu.

Bu sözleri duyan ilin kadınları, buna inanmadılar ve : — "İsbat et!" Diye söylendiler. O da :

— "İspata ne lüzûm var! Bundan iyi delil olur mu? Yerde kar var, izlere bakın", dedi. Kardaki izlere bakanlar, izlerin Kuzı-Tekin'in evinden çıkıp otağa geldiğini ve sonra da otağdan çıkıp Kuzı-Tekin'in evine gittiğini gördüler. Az sonra Kuzı-Tekin geldi. Ayağını ize koyup koyup ölçtü. Tam kendi ayağı idi.

Buğra-Han avdan gelince ona her şeyi anlattılar. Buğra-Han'ın başlık ettiği bütün halk toplandı ve Kuzı-Tekin'i çağırarak ona şöyle dediler :

— "Geceleyin senin yaptığın bu iş nedir?" Kuzı-Tekin (daha önce) kadının neler yaptıklarını ve (neler söylediklerinin) hepsini anlattı. Ayrıca :

— "Bundan daha fazlasını anlatmağa utanırım! Ayrıca bu kadını alıp babama veren benim. O, benden evvel benimle oynaşmak istedi! Dedi.

Halk ikiye bölünmüştü. Halkın yarısı kadına, yarısı da Kuzı-Tekin'e inanıyordu. En sonunda halk birleşti ve hanımın yanında yatıp (mihmandarlık eden) kadınları Han'ın yanına getirdiler. Onlara sordular. Fakat hiç birisi, hiç bir şey söylemedi. Onlara doğruyu söylemeleri için (zor gösterip, döğmeğe başladılar). Tam ölmek üzere iken konuşmağa başladılar. Baştan sona kadar geçen olayları ve aralarındaki konuşmaların hepsini anlattılar. Avşarlı kadınların neler (öğütlediklerini), çizmeyi nasıl çaldıklarını birer birer söylediler. Bunun üzerine Buğra-Han, Kuzı-Tekin'e :

— "Böyle bir fitne olur diye bu kadını almak istememiştim. Sen benim isteğime uymadın. Şimdi sen bu (kadını) ne yapacaksın? Bu (işleri) sen iyi bilirsin!" Dedi. (S. 55)

Kuzı-Tekin, kulağı, imli, işaretli beş tane kısrak (baytal) getirtti. Kadının iki ayağını, iki elini ve boynunu kısraklardan birinin kuyruğuna bağladı. Kısrakların butlarına birer iğne sokup, atları ürkütünce kadını beş parçaya böldüler. Kısraklardan her biri kendine bağlı parçayı alarak, kendi yaylasına gitti.

Buğra-Han, çok yıllar padişahlık yaptı ve 90 yaşında öldü[113].

Buğra-Han'ın oğlu KUZI-TEKİN'in Han oluşu :

Kuzı-Tekin babasının tahtına oturup, düşmanları ağlatıp, dostları güldürüp, ilinde adaleti kurup, fakirlere hayır ve ihsan kılıp, 75 yaşına geldiğinde, oğlu *Arslan*'ı kendi tahtına çıkarıp, öldü.

[113] Farsça metinde, Buğra-Hanın siyasî hayatı hakkında daha fazla bilgi vardır. Bk. F. Sümer, a. esr., s. 377.

Kuzı-Tekin oğlu ARSLAN'ın Han oluşu :

Arslan[114], babasının tahtına geçip Büyük Han *(Uluğ Han)* oldu. Çok yıllardan sonra, Suvarcık ili ona düşman oldu. Arslan o ile vardı ve Suvarcık ilini mağlup ederek, geriye kalan halkı da kendisine tabi kılarak (bakındırub) geriye döndü. O ilde bir oğlan çocuğunu da esir ederek yanında getirmiş ve ona *Suvar* (ayrı yazılışı : Suvarcık) koymuştu. (Bu çocuğu) büyüterek terbiye etti. Çocuk, çok akıllı, âsil (toğuşlı), atıcı (mergen), güzel söz söyleyen (cecen), hünerli, her makamda ve her yolda yürümesini bilen, Han'a bağlı ve vefalı (ınak) bir kimse oldu.

Han'ın maiyeti (eşik halkı) onu çekemediler ve ona düşman oldular. Fakat *Suvar*'ın bir ayıbını bulup da, Han'a söylemenin bir yolunu bulamadılar.

Bir gün bir toplantıda Han, Suvar'ın kulağına bir şeyler söyleyip duruyordu. (Han, Suvar'a o kadar yaklaşmıştı ki), Han'ın sakalı Suvar'ın yüzüne değip duruyordu. Suvar gittikten sonra, Han beylerine bakıp :

— "Bu akıllı Suvar'ı öpmek elimden gelmez!" Dedi. Bunun üzerine beyler :

— "Biz bunun ne işler yaptığını, eğer (bizimle) yalnız kalırsanız size arzedebiliriz!" Dediler. Herkes dışarı çıkıp, Han yalnız kalınca, beyler :

— "(Suvar), filân zamanda, filân malınıza şu kadar hiyanet etti. Filân sırrınızı halka açıkladı (S. 56). Düşmandan alıp getirdiğiniz malları kendine aldı. Biz onun yaptığı kötülüklerden hangi birini size anlatalım! Hepsinden kötü olan da şudur : Bu oğlan sizin hatunlarınızla da eğlenip durmaktadır!" Dediler. Bunun üzerine Arslan Han da şöyle dedi :

— "Şimdi *Suvar*'ı Yengi-Kent'e hizmete gönderdim. Döndükten sonra sizleri onunla yüzleştireceğim! Bakayım ki sizler onun yaptıklarını nerden biliyorsunuz?" Han, ayrıca ilâve etti : — "Filân yerde geyik ve vahşi hayvanlar çok imiş. Ben oraya varayım da avlanayım demiştim. Ama bir kaç günden beri her tarafım ağrıyıp duruyor. Bari siz halka baş olun da, oraya varıp avlanın. Fakir fukara da bunlarla kış azığını yapmış olsunlar."

[114] Farsça metin, bu Han için *Kara-Arslan* Han diyor.

Beyler, halkı alıp ava gittiler. Han da hatunları ile kaldı ve az sonra da hastalandı. Bir nice günden sonra, Han'ın (vücudu adeta) harap oldu. Yurtta kalan beğler, ava giden beğlerle *Suvar*'a adam saldılar ve "Han'ın hali yaman oldu", dediler. Onlar da Han'a yetişe gördüler ama, Han ölürken, beğler aralarında anlaşıp, Arslan-Han'ın ölü veya diri, nesi var nesi yoksa aralarında paylaştılar. Bu sırada Suvar'da geldi. Suvar'a şöyle dediler :

— "Han'ın yerinin neresi olacağını ve nereye gömüleceğini, vâsiyetini, herhalde hanımı ile siz bilirsiniz! Bu işi siz yapın! Hem o hayatta olduğu zaman da bütün işlerini siz yapardınız! Bari ölünce de siz yapın!" Deyip, ölünün üzerine gelmeden, Han'ın ölüsünü taşladılar ve gittiler.

Suvar-Han, (Han'ın ölüsünün başında) ayağının ucuna kadar inen sakalını kesti ve bir taş alarak, başına, göğsüne vura vura her tarafını parça parça etti. Ağlarken, bir yandan da şöyle diyordu :

— "(Ey Han'ım), sizi ülkenizde bulamadım! Size bir bardak su veremedim! Hizmetine yaramadım! Şimdi seni bir yere gömdükten (koyduktan) sonra, bana bu dünyada yaşamak haram olsun! Ben de kendi kendimi (S. 57) öldüreceğim! Senin ayak ucunda yatacağım!" Böyle diye diye, ağlayıp duruyordu.

Han birdenbire yerinden kalktı ve Suvar'ı kucaklayarak, yüzünden, gözünden öptü. Ondan sonra da şöyle dedi :

— "Sen mi, yoksa senin hakkında dedikodu eden beğler mi haklı diye ve bunu anlamak için kendimi ölür gibi yaptım!" Han'ın dirildiğini duyan bütün halk gelip Han'ın başına yığıldı. Han'ın malını alıp, ölüsünü de taşlayan beylerin hepsini yakaladılar ve gözlerini kör ettiler. Kollarını da kestiler.

Arslan Han, 70 yıl padişahlık ettikten sonra öldü.

[115] Kononov, bu ilin adını *Soracık* okuyor. Halbuki farsça metin, *Kara-Arslan Han*'ın evlâtlığı *Suvar*'dan bahsederken, yine *Suvar* ilinden idi diyor (F. Sümer, s. 377). Suvarcık, bu adın bir küçültme halidir. Kaşgarlı Mahmud da, *Suvar* adlı bir Türk boyundan bahsediyor (Kaşgarî, I, s. 30; III, s. 139). Üstad Pelliot, *Suvar* şehrinin adını incelerken, Uygur metinlerinde geçen *Soyar* adının da *Suvar* okunmasını ısrarla iddia eder (Horde d'or, s. 231). Bütün bunlar bize gösteriyor ki bu ad Türk onomastiğinde mevcuttur.

Buğra-Han'ın büyük oğlu İl-Tekin ve onun oğlu OSMAN'ın Han oluşu :

Arslan-Han'ın oğlu küçük idi. Uluğ emisinin bir oğlu vardı ve adı *Osman* idi[116]. Onu Han yaptılar. *Osman-Han*, 15 yıl padişahlık yaptıktan sonra öldü.

İl-Tekin oğlu ESLİ'nin Han oluşu :

Osman'ın küçük bir kardeşi vardı. Adı ise *Esli* (İsli?, ayrı yazılışı : Aslı) idi. Tutup onu Han yaptılar. O dahi 3 yıl Hanlık yapıp öldü[117].

Esli'nin oğlu ŞEYBAN'ın Han oluşu :

Esli-Han'ın *Şeyban* adlı bir oğlu var idi[118] Onu Han yaptılar. O da atalarının yolundan gitti. İyiye iyi ve kötüye de kötü oldu. O da 20 yıl atalarının tahtında oturup, sonra da ulu atalarının gittiği yere göçerek ölüp gitti.

Şeyban oğlu BURAN'ın Han oluşu :

Şeyban-Han'ın, Buran adlı bir oğlu vardı[119]. Bu defa da Han olarak onu tahta çıkardılar. O dahi, iyilikler kılıp, Oğuz İlinin kanunlarını ve kaidelerini bir tarafa bırakmadı.

18 yıl padişahlık ettikten sonra, öldü.

ALİ'nin Han oluşu :

O çağlarda Oğuz İli, *Sir-Suyı*'nın iki tarafında ve ayağına yakın yerlerde otururdu. Moğollar geldiler (S. 58) ve onları mağlup ettiler.

[116] Farsça metne göre Osman, 12 yıl Hanlık yapmıştı.

[117] *Osman*, *Buğra-Han*'ın oğlu *İl-Tegin*'in oğlu idi. Öyle anlaşılıyor ki, Ospan öldükten sonra, onun yerine yine kardeşi geçiyor. Bu suretle *Kuzı-Tegin*'in soyları Hanlıktan uzaklaştırılmış oluyorlardı. Farsça destan, yeni Han'ın *Osman*'ın kardeşi olduğundan bahsetmiyor. Yeni Han'ın adının da yalnızca ايل *Il* olduğunu söylüyor. Farsça destanın bu yeni Hanın adını, babasının adı *İl* ile karıştırıp, karıştırmadığını bilmiyoruz. İsli/Islı adının da mahiyeti pek açık değildir. Eski Türkçede *Isız/Issız* "kötü, fena, haşarı çocuk" anlamına gelir (Kaşgarî, terc., I, s. 142). *İsli/Islı* da bunun aksi olabilir. Farsça destanda da bu hükûmdar, 3 yıllık bir saltanat sürmüştür.

[118] Yukarıda, *Şeyban* adının aslen türkçe olduğunu söylemiş ve Uygur menşei üzerinde durmuştuk. Ebülgazi bu adı, Çağatay lehçesindeki söylenişine göre yazmıştır. Farsça destan ise, arapça *Şaban*'a benzetmiştir. Bk. F. Sümer, aynı esr., s. 378. Farsça destana göre bu Han, 22 yıl Hanlık etmişti.

[119] Farsça destan, *Turan-Han* diyor. Hangisinin doğru olduğunu kestirmek güçtür. Çünkü her iki ad da Türk onomastiğinde vardır.

Oğuzlar, onlara karşı duramadılar ve buna takatları yetmedi. Oğuzlardan çoğu, yurtlarını bırakıp *Ürgenç*'e gittiler.

Geride kalanlar da, *Ali* adında birini Han olarak tahta çıkardılar. Ali'nin bir yaşında 1025 bir oğlu var idi. Bu çocuğun adı da *Kılıç-Arslan* idi. Ona *Şah-Melik* lâkabını vermişlerdi.

Bügdüz İlinden *Kuzıcı-bek* (Ayrı yazılışı : *Kozcı-Bek*[120] adlı 100 yaşında biri vardı. O çağda Oğuz İlinin yurdu, *Sir-Suyı*'nın ayağı, *Ürgenç* ile *Sir-Suyı*'nın arası, *Amu-Derya*'nın iki tarafı, *Ürgenç* ile *Merv* arasındaki kumluk (Ayrı yazılışı : Kara-Kum?) ve *Murgâb* suyunun ayağına kadar uzanırdı.

Ali-Han'ın kendisi, Yengi-Kent'de otururdu. Oğlu *Şah-Melik*'i alıp götürüp *Kuzıcı*'ya verdi. Oğluna : — "Sakın, Kuzıcı'nın sözünden çıkma!" Dedi. Ayrıca *Kuzıcı*'ya da dönüp, şöyle dedi :

— "Şah Melik'i al da Oğuz İlinin içlerine götür. O, Oğuz halkına a ısınsın, halk da onu tanısın. Oğuz ilinin bir sınırında (çit) ben oturacağım, öbür sınırında da oğlumla birlikte sen otur."

Şah-Melik ilin içine *(İç-Oğuz*'a?*)* geldi ve halk onu Padişah yaptı. Nice yıllardan sonra, Şah-Melik yetişip bir yiğit oldu. Fakat çok zâlim oldu. Bakmağa değer kimin bir kızı varsa, ona baktı. Kuzıcı, Şah-Melik'e çok çok nasihatler etti. Fakat o, bu öğüdlerden hiç birisini almadı. İl halkı Şah-Melik'e "Bîdâd-ger", yani zâlim, âdil olmayan lâkabını taktı. Bu iş gide gide öyle oldu ki, il ileri gelenlerinin kızları ve hatunları için çok zor bir durum meydana geldi. Bunun üzerine Oğuz İli yığılıp ona karşı geldi. Şah-Melik bunu duyunca, hemen babasının yanına kaçtı S. (59). Kuzıcı da onun arkasından gitti. Kuzıcı, *Ali-Han*'ın karşısına gidip, olan bitenlerin hepsini anlatmış. Şah-Melik de babasının huzuruna çıkmış. Ali-Han oğlunu bağlatıp bir iyi kamçılatmış. Sonra da elini kolunu bağlatıp, koymuş bir yere.

Kuzıcı, bunu duyunca Han'ın huzuruna gelmiş ve Han'a :

— "Bunu ne diye bağlatmış, bekletiyorsun?" Diye sormuş. Han da ona :

[120] *Kuzı-Yavku*, *Kuzı-Tegin*'den sonra da, bir *Kuzıcı-Beg* adı ortaya çıkmaktadır. Bunlar da gösteriyor ki, hepsi aynı seriden olan adlardır. Eski Türkçede *Kozı* şeklinde yazılmış bazı adlara rastlıyoruz (Radlof, *Uig. Sprachdenkm.*, s. 279; *Wörterbuch*, II., s. 630). Tabiî olarak Radlof'un *Kozı* olarak okuduğu bu ad, *Kuzı* olarak da okunabilir. Doğrusu da böyle olmalıdır ,kanaatındayız.

— "Oğuz İline göndereyim diye bekletiyorum. Ta ki Oğuz İlinin gönlü hoş olsun!" Demiş. Bunun üzerine Kuzıcı da Han'a şöyle demiş :

— "Siz eğer, Şah-Melik'i geri gönderirseniz, onu öldürürler ve halkın gönlü de bunu yapmakla gururla dolar. Bunun için de size düşman olurlar. Böylece hem ilinden ve hem de oğlundan mahrum olmuş olursun!" Ali-Han bunları duyunca, o da Kuzıcı'ya şöyle demiş :

— "İlimize ışık tutan bir kişisiniz. Her şeyi görerek buraya gelmişsin ve iyi biliyorsun. Bu mesele de kendi düşüncen nedir? Bana onu söyle!" Kuzıcı da ona şöyle demiş [121] :

— "Vaziyet şunu gerektirir : Ben önceden ile gideyim. Onlara sizin özrünüzü söyleyeyim. Diyeyim ki : 'Ali Han oğlunu döğdü. Elini kolunu bağlayıp halkına gönderecektir.' Ne bileyim, bunu halk daha iyi bilir, diyeyim." Bunu dedikten sonra yine ilâve etmiş : "Sen de benim arkamdan, ne kadar askerin varsa oğlunun emrine ver ve gönder. Ben onlarla böyle konuşup söze tutarken oğlun Şah-Melik de hemen gelsin ve onların ileri gelenlerini yakalayarak öldürsün. Bu suretle kötüler hükmümüz altına girmiş olsun!" Bu düşünce Ali Han'ın da hoşuna gitti.

Oğuz İlinin Ali Han'a düşman olup, Şah-Melik'i öldürmeleri; "Ev başma Kara-Han olup, dört tarafa gitmeleri" :

Şah-Melik'in kaçıp gitmesinden sonra, ilinin ne yaptığını anlatalım : O çağda, Ürgenç, Murgâb ve Tecend'de oturan ilin Büyük Beği (Uluğ Begı) Kayı İlinden *Korkut* adlı biri idi (S. 60). İlin içinde bir falcı vardı. Bu büyücünün adı da *Mirân-Kâhin* idi. .

Korkut-Beg bir gün bu kâhini çağırarak ona şöyle dedi :

— "*Şah-Melik* ile *Kuzıcı* bizden ayrılarak, kaçıp *Ali-Han*'ın yanına gittiler. Bu duruma göre, ilimiz ile Han'ın ilgileri nasıl bir yola girecektir?" Bu soru üzerine Miran-Kâhin hiç bir şey söylemeden bir kaç saat oturdu ve sonra Korkut-Beg'e şöyle dedi :

— "Çok yakında Oğuz İlinde büyük bir vuruş olup, Kızıl kan tıpkı bir sel gibi akacaktır. Ali-Han'ın yerine de, başka birisi Han olacaktır!"

[121] Farsça destandaki bu konuşmalar için bk. F. Sümer, aynı esr., s. 279.

Biz şimdi başka bir söze geçelim : *Toğurmış*[122] adlı birisi vardı. Babasının adı da *Kerençe-Hoca*[123] idi. Kendi evini kurmuş, düzene koymuş, yürekli bir kişi idi. Bu olaydan çok yıllar önce bir rüya görmüş. Rüyasında, göğsünden bir ağaç göğermiş, yükselerek çıkmış, dallanmış, budaklanmış ve yapraklarla dolmuş. *Toğurmış*, sabah olunca hemen *Miran-Kâhin*'e koşmuş ve rüyasını anlatmış. Miran-Kâhin de ona şöyle demiş :

— "Sakın bu rüyanı hiç kimseye anlatma! Bu çok iyi bir rüyadır!" Toğurmış'ın üç oğlu varmış. Her oğlunun başı için ayrı ayrı birer koyun kesmiş, pişirtmiş ve halkına dağıtmış. Büyük oğlunun adı *Tutak;* ortancasının adı *Toğrıl* ve küçüğünün adı ise *Arslan-Korkut Beg* imiş. Toğrıl'ı "On-Begi", yani onbaşı tayin etmiş. Bunun için de bu oğluna *Toğrıl On-Begi* derlermiş. (S. 61)

Şimdi de *Şah-Melik*'i anlatalım : *Kuzıcı-Beg*, Ali-Han'a,

— "Benim arkamdan gönder", dedikten sonra, Yengi-Kent'ten çıkar ve Ürgenç'te oturur, kendi ilinin içine gelir. O çağda bütün halk, *Toğrıl-Beg*'in ağzına bakıp duruyordu. Toğrıl, Kuzıcı'nın geldiğini görünce şöyle demiş :

— "Doğruyu söyle! Yoksa bu ihtiyar çağında, aklın gider ve işkence içinde ölürsün!" Kuzıcı bu sözleri duyunca, çok korkmuş ve olup bitenleri olduğu gibi söylemiş. Hemen Kuzıcıyı bağlamışlar ve ilden 16,000 kişilik adamlarını çağırmışlar. Bundan sonra da Şah-Melik'in yolunu kesmek için yola çıkmışlar.

[122] *Togurmış*, etimoloji bakımından anlaşılmaktadır. Farsça destan bu adı *Toksırmış* olarak yazıyor. Sözlüklerde geçmemesine rağmen, türkçede *aksırmak, tıksırmak* sözlerinde olduğu gibi "*-sır-*, *-sir-*" ekinin varlığı da bir gerçektir. Belki de bu ad, *Tok-*, *Tok-ı*, "vurmak, delmek, savaşmak" fiil kökünden geliyordu.

Farsça metinde *Toksırmış-İci* veya *İçi*, *Eçi* denmesi de önemli bir noktadır. *İci* veya *İçi*, orta türkçede amca anlamına gelirdi (Abu Hayyan, A. Caferoğlu neşri, s. 9, ind., s. 37). Daha önceki çağda "Büyük kardeş", "ağabey" anlamına da kullanılırdı : Kaşgarî, I, Kilisli, s. 81, terc.: s. 87). Uygurlarda da durum böyle idi : *Uigurica*, III, s. 82. Anadolu'da bu söz "amca" anlamına kullanılıyordu (*Söz derleme dergisi*, V, s. 202). Genel olarak eski Türk sözlüklerine bakıp bir sonuca varmak istersek, *İci* sözünün yalnız amca ve ağabey manasına değil; aynı zamanda aile ve devlet büyükleri için de kullanıldığını söyliyebiliriz. Farsça metne göre Toksurmış'ın oğullarının adları *Tutak*, *Toğrıl* ve *Arslan* idi (F. Sümer, s. 379 Metin, 390 a-b). Ebülgazi, *On-Begi* gibi yerli bazı katmalarda yapmıştır. *Şah-Melik*'in tarih kaynaklarındaki durumu için bk. F. Sümer, *X. yüzyılda Oğuzlar*, s. 156 - 158.

Şah-Melik'in geldiği yola varıp, durmuşlar. *Korkut-Beg*, 8.000 kişi ile yolun bir yanında, *Toğrıl-Beg* de yine 8.000 kişi ile yolun öbür yanında beklemiş. İleriye gözcü çıkarmışlar. Gözcü, 'gele dururlar', deyince, hepsi atlanıp yolun iki yanını tutarak durmuşlar. Şah-Melik'in askeri 20.000 kişi imiş. Yarısı tam yolun öte yanına geçince, at salıp, hemen üzerlerine hücûm etmişler. Büyük bir vuruş ve savaş olmuş. *Toğrıl* galip gelmiş. *Şah-Melik*'i tutup öldürmüşler. Ali-Han bu haberi alınca o da hemen ölmüş. *Oğuz ili birbirine karşı, öçlü ve kanlı olmuş.* Bu suretle "*Ev başına Kara-Han*" dedikleri atasözü yerine gelmiş. Birbirini vurmuşlar ve birbirini öldürmüşler. *Kutlug-Beg* (Kononov: Takı-Kılk-Beg), *Kazan-Beg*, *Karaman-Beg*, onlara baş olmuşlar. İllerin çoğu *Mang-Kışlak*'a gitmişler. Onların içinde, her ilden bir kimse var imiş. Ama bunların çoğu, Eymir, Döger, İgdir, Karkın, Salur ve Ağar imişler. *Alıçak-Beg*'in başlığında, Hisar dağına gittiler[123].

Nice iller, Oklı (Metin : Ökli), Kökli ili, Ağar ili, Sultanlı ili, Balhan dağına gittiler.

Yazır ili, Horasan'a varıp, Durun[124] etrafında, çok yıllar oturdular. Bu sebepten Durun'a, "*Yazır yurdu*" derler. Yazır ilinin bir nicesi, Durun yakınında, dağ içinde Dihkanlık yapıp (S. 63) otururlar idi. Bu çağda, adlarına Kara-Taşlı derler idiler.

Salur ilinde, *Dingli-Beg*'in başlık ettiği 10.000 ev, Horasan'a

[123] Bu adın doğru yazılışının *Alıcak* mı; yoksa *Alıncak* mı olduğu olduğu kat'i olarak bilinemiyor. Kononof bu adın yazılışını, metinlere göre genel olarak علجاق şeklinde tespit etmiştir (Aynı esr., s. 62) Bu yazılışa göre ad, *Alıncak* şeklinde de okunabilir. *Alıncak-Noyan*'ın adının hem *Alıcak* ve hem de *Alıncak* şeklinde yazıldığını görüyoruz (A. Temir, *Caca-Bey*, s. 18, 188). Bu iki kimse ayrı kişiler de olabilirlerdi. Diğer kaynaklarda gerek Alincak-Noyan'ın (K. Jahn, I, s. 116) ve gerekse *Emir Nevruz Alıncak*'ın adları, açık olarak *Alıncak* şeklinde yazılmıştır.

Bunun sebebini de aşağıda açıklıyacağız. *Alınsak* adlı bir yer de vardır (Reşid, Smirnof terc., s. 242). Dede Korkut kitabında da *Alınca* adlı bir yer ismini görüyoruz. Yakut ve Altay lehçelerinde *Alın*, "Alçak ve mütevazi" anlamına gelir. Eski türkçede ise *Alın*, "ön ve cephe" anlamına kullanılıyordu (Kaşgarî, terc., I, s. 78). Kereit büyüklerinden ve belki de Ong-Han'ın çok yakın bir. akrabası olan *Alın-Tayşi*'nin adının da, aynı kökle ilgili olması çok muhtemeldir (P. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 422). Türkçede *alıncak* sözü genel olarak "at alınlığı" anlamına kullanılırdı. Öyle anlaşılıyor ki, *Alıncak* adı *-cak* eki ve *Alın-ca* das *-ca* (demunit.) eki ve aynı köklerle yapılmış adlardı.

Ağar boy adı için bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 139. *Dingli-Beg* adı da üzerinde durulacak Türk adlarından biridir. Fakat adın etimolojisi çok karanlıktırAdı, *Dinli*, yani

vardılar. Bunlar orada çok yıllar oturdular. Oradan da göçüp, Irak ve Fars ülkesine vardılar. Orasını vatan tutup, orada kaldılar.

Kınık uruğundan *Sultan Sencer-Mazi* (Ayrı yazılış : *Gazi*), nin babası Melik-Şah, varıp da Fars'ı ve Irak'ı aldığında, İsfahan'ı başkent yapıp oturduğunda, Salur İli ile *Dingli-Beg*'in bizzat kendisinin ve onunla birlikte oraya gelen halkın nesillerinden nice kişiler gelerek, Sultan'a nöker olup orada oturdular.

Salurlardan bir nicesi Irak'tan ayrılıp, Mang-Kışlak'a geldiler. Onların nasıl geldiklerini Tanrım buyurursa anlatacağım :

Eski çağlardan beri halk, hep anlatır, durur :

> "*Oğuz İli, köçib, çekib, yürümedük yol bar mu?*
> "*Üyün tutup, olturmaduk yurt bar mu?*"

"Oğuz İlinin, göçüp, çekip, yürümediği yol var mı? Evini dikip, oturmadığı yer var mı?"

Toğurmış oğlu TOĞRIL'ın Han oluşu :

Oğuz İlinin Şah-Melik'i bozulunca, oralardan gitmeyen halklar, Sir-Suyı'nın ayağında, Amu-Suyı'nda oturup ,*Toğrıl*'ı kendilerine Han yapıp tahta çıkardılar. Toğrıl, 20 yıl padişahlık yaptı ve ondan sonra öldü.

"dindâr" şeklinde açıklamak, işi kolaya almak demektir. Türk lehçelerinde *tin* veya *teng* (Kaz.), umumiyetle "denk, eşit" anlamına gelir (Radlof, III, s. 1355). Eğer adın türeyişini bu kökle yapmak istersek, o zaman bu sözü *Tengli* şeklinde okumamız daha doğru olur. *Ting*, eski rürkçede "dik durmak" (Kaşgarî, terc. III, s. 356). ve Altay lehçesinde ise "sincap" anlamına gelirdi (Radlof, III, 1355). *Tindi*, yani Tin-li şeklinde yazılan bir Baraba soyu da vardı (Radlof, *Sibirya*'dan, I, s. 245) Ayrıca *Din-Ali-Hoca* gibi adlara da rastlıyoruz (Aynı esr., I, s. 147). Fakat buradaki *Dingli-Beğ* adının adının hangisi ile ilgili olabileceği hususunda bir şey söyliyemiyeceğiz.

Mang-Kışlak, Hazar denizinin doğu sahilindeki dağlık bölgedir (Barthold, *İslam Ansikl.*, VII, s. 284-287). Bu yer adının doğru söylenişi ve etimolojisi için bk. Kononof, Aynı esr., s. 79, n. 5.

[124] Durun şehri, Aşkabad ile Kızıl-Avrad arasındadır. Bu bölgenin, etnik durumu hakkında yapılan rusça neşriyat için bk. Kononof, Aynı esr., s. 80, n. 2. Tarihî abideleri için bk. B. A. Litvinskiy ve Moşkova, *İzuçeniye Taka-Yazıra, Duruna*,, Trudı Yojno-Türkmenskaya arheologiçeskaya komplekskaya ekspeditsiya. I, Aşkabad, 1949, s. 276-325. Aynı bölgedeki Türkmen kabilelerinin durumu için de en önemli yayın, yine B. G. Moşkova'nın aynı mecmuanın II. cildi, s. 335 - 343 deki yazısıdır.

Toğurmış'ın Küçük oğlu, ARSLAN'ın Han oluşu [125]:

O da 10 yıl padişahlık yaptıktan sonra, kendisinden önce gidenlerin ardından gitti. Yani öldü.

Bunun üzerine onun oğlu ASIL-ZÂDE'yi Han yaptılar. O da 20 yıl padişahlık şarabından tadıp, sarhoşluktan ayıldığı zaman, gözünü açıp da etrafına bir bakınca, gördü ki kendisi de büyük atalarının yanında yatıp, duruyor. Onun bir oğlu var idi. Bu oğlana, büyük babasının (uluğ ata) adı olan *Arslan* adı koymuşlardı.

ARSLAN'ın Han oluşu :

O da 10 yıl babasının yerinde oturup, sonra öldü. Ondan iki tane oğlan kaldı. Büyüğünün adı *Kökem-Yabgu* (Metin: Bakuy), küçüğünün adı ise *Sereng* idi.

KÖKEM-YABGU'nun padişah oluşu :

Kendisi çok küçük ve iyi ile kötüyü bilmez bir durumda idi. O zamanlarda da Oğuz İlinin bir düşmanı var idi. Adı *Kara-Şit* idi. Arslan-Han'ın öldüğünü ve gerisinde küçük oğullar bıraktığını ve bu çocukların padişahlık yaptıklarını ve Oğuz ilinde geçimsizlik olduğunu duyunca, hemen atlandı, silâhlandı, Arslan Han'ın ordusu ile beğlerinin en iyilerini mağlup etti. Kökem Yabgu'yu da at ardına alıp kaçtı.

O sırada *Sereng*, henüz daha beşikde yatan bir çocuk idi. Onu da esir aldılar. Yıllar geçti, o da büyüyüp bir yiğit oldu. Yetiştikten sonra, Kökem-Yabgu'ya bir kişi gönderdi ve "Ben buradan kaçamıyorum, ağabeyim gelsin, beni buradan ala görsün!" Dedi. Kökem-Yabgu bunu duyunca, Oğuz İlinin ne kadar askeri varsa topladı ve gidip Kara-Şit'i mağlûp ederek Sereng'i alıp, sağ ve esen evine geldi. Kökem-Yabgu, 20 yıl padişahlık etti ve döndü.

[125] Bu olaylar farsça metinde daha geniş ve daha doğru olarak anlaşılmıştır (Bk. F. Sümer, Aynı esr., s. 380-381). *Kara-Şit* farsça Oğuz destanında da, Hint Padişahı ve Oğuz-Han'ın düşmanı olarak gösteriliyor. Bk. S. 172. *Gögem, gövem* paralelleri ile bu adı *Kökem* şeklinde okumak en doğru yol olsa gerektir. Köküm, çağatay lehçesinde asılacak insanların boynuna asılan ipdir ki, burada da yeri olmasa gerektir (Radlof, II, s. 1424).

Arslan oğlu SERENG'in Han oluşu :

Kökem-Yabgu öldükten sonra, küçük kardeşi *Sereng*'i padişah yaptılar. O da 10 yıl padişahlık yapıp, babasının ardından gidip öldü.

Bundan sonra Oğuz İlinin Kınık uruğından padişah olan *Selcuk-Bay*'ın başlık ettiği pek çok il göçüp, Sir-Suyı yakasında Hocend şehrine geldiler. Orada çok yıllar oturdular. Oradan da göçüp, Ürgenç'e vardılar. Ürgenç'te oturamayınca, Ürgenç'ten de göçüp Horasan'a vardılar. Onların oturdukları yer, Merv'den Balhan'a kadar uzanıyordu. O sırada Horasan Sultanı *Mahmud Gaznevî*'nin torunlarının kollarında idi.

"Onların kâselerinin dolup taştığı" bir devir geldi. Selçuklar, Mervişâh-i Cân (Yani Merv-i Rûd, Murgâb bölgesinde bir şehir ki bu şehri alıp, *Toğrıl-Beg*'i padişah yaptılar (S. 64). *Alp-Arslan*, *Sultan Melik-Şah* ve *Sencer*, hep bu halktan gelirler. Bu padişahları bizim anlatmamıza hacet yoktur. Eski çağlarda o padişahların neseblerini anlatmak için pek çok kitap yazılmıştır. Onun hesabını Tanrı daha iyi bilir.

SELÇUKÎLER *Türkmen idiler.* Kardeşiz dediler; fakat ne ilimize ve ne de halka hiç bir faideleri değmedi. Padişah oluncaya kadar, "*Biz Türkmen'in Kınık uruğındanız*", dediler. Padişah olduktan sonra da, "Efrâsiyâb'ın bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp, Türkmenlerin içine gelmiş ve orada oturmuş kalmış; biz onun oğullarıyız, Efrasiyâb'ın neslinden geliyoruz", dediler. Adlarını değiştirdiler. 35. nesilden sonra, soylarını götürüp Efrasiyâb'a dayadılar.

Oğuz İli, *Kökem-Yabgu* ve *Sereng*'den sonra, kendi başlarına bir padişah çıkarıp, tahta oturtamadı.

Oğuz İlinin Mang-Kışlak ve Balhan'da oturanları, Ürgenç'de kim padişah olursa, ona tâbi oldular. Horasan'da oturanlar, Horasan'da kim padişah olursa, ona tâbi oldular. Mâveraünnehr ve her yurtta oturanları, bunun gibi yaptılar.

Salur'lardan ÖGÜRCİK-ALP'ın babası, küçük kardeşleri ve oğulları:

Şah-Melik'in mağlûbiyetinden sonra Irak'a varan Salur İli, çok yıllar orada oturduktan sonra, onların içinde âsil (toğuşlı) bir yiğit

peyda oldu. Türkmenlerin tarih bilen kişileri *Ögürcik-Alp*[126] adlı bu yiğidi, 16 nesilden sonra Oğuz-Han'a bağlarlar. Soy kütüklerini (neseb) böyle kurarlar (S. 65).

Ögürcik-Alp'ın babası : *Kara-Gazi* (Ayrı yazılış : *Kara Kadhı*); onun babası : *Karaç*; onun babası : *Benâm-Gazi*; onun babası : *Burıcı-Gazi*; onun babası : *Kılal Gazi*; onun babası : *Inal-Gazi* onun babası : *Süleyman-Gazi*; onun babası : *Ot-Közli-Urus* (Kononof : *Ötküzli-Urus*); onun babası : *Kazan-Alp*; onun babası : *Engeş* (Kononof : Enkeş); onun babası : *Ender*; onun babası : *Ata*; onun babası : *Temür*; onun babası : *Salur*; onun babası : *Tağ-Han*; onun babası Oğuz-Han.

Fakat bu soy kütüğünün aslı yanlıştır. Çünkü *Oğuz-Han* zamanından bu vakte kadar, 5.000 yıl geçmiştir. *Ögürcik-Alp* zamanından bu vakte kadar ise, 500 veya 600 yıl geçmiştir. Bu duruma göre Ögürcik-Alp ile Oğuz-Han arasında 4.500 yıl geçmiş demektir. 16 nesil için, 400 yıl dahi fazla olsa gerektir. 450 yıl bile olsa, Ögürcik'in 4.000 yıllık atalarının adları nerde kalır? Burada yazılan bu Oğuz oğlanlarının adları doğrudur. Ögürcik'in ataları da doğrudur. Fakat (tarih bilenler), il içinde kim meşhur olursa, onu yazarlar ve diğerlerini yazmazlar. Oğuz-Han ile Ögürcik arasında 4.400 yıl geçtiğini bunun için söylüyorum. Her bin yılda kırk nesil geçse gerektir. Bu duruma göre, Ögürcik'in Oğuz-Han'a kadar 200 nesli geçmiş olmalıdır. Salur Kazanın altı neslini sayıp, yedinci neslini Oğuz-Han'a bağlıyorlar. Şimdi bu sözleri

[126] Eski türkçede *ögür*, koyun, geyik, bağırtlak kuşu, deve gibi hayvanların sürüleri ile cariye v.s. topluluklarına denirdi (Kaşgarî, terc., I, s. 54). Sürü sahibi kimselere de *ögürlig-er* adı verilirdi (Aym esr., I, s. 152). Çağatay lehçesinde ise *ögür*, dört yaşındaki kısraklar ile, alıştırılmış hayvanlara verilen bir addır (Şeyh Süleyman Ef., *Lug. Çağatayî*, s. 37). Kalküta'da bulunmuş *Lug. Çağatayî* ise, bu sözün "alıştırılmamış hayvan" anlamına geldiğini söyler (Radlof, I, s. 1198). Öyle anlaşılıyor ki, Çağatay lehçesindeki *ögür* kökü ile küçültme ekinden meydana gelmiş bir addan başka bir şey değildi.

Karaç ise, *kara-ç* yolu ile küçültme ekinden yapılmış bir ad olsa gerektir. Bunu *Karacı*'dan ayırmak lâzımdır. *Karacı* için bk. Pelliot, La Horde d'Or, s. 64.

Burıcı-Gazi'nin adı da karanlıktır. Eski Türk adları arasında *Bürçi*, *Baruçı* gibi kişi adlarına rastlıyoruz (S. E. Malof, *Uygurskiye rukopis.*, s. 140; Radlof, *Uig. Sprachdenkmäler*, s. 270). *Burç-Oğlu*, *Borç-Oğlu* (?) gibi adlar da varsa da, bununla ilgisi olmasa gerektir (Rasony, T. Tarih Kurumu, Belleten, 39, s. 415). Tangutlardan bir general *Burç-Noyan* ve Tatar Durbay-Noyan'ın oğlu da *Buracu* adını taşıyordu (Reşideddin, I, s. 145, 109). Tabii olarak buna benzer daha bir çok örnekler vardır. Kanaatımızca bu adın kökleri ve türeyişi hakkında kesin bir şey söylemek henüz daha erkendir.

okuyan ve dinleyen kişiler, iyi düşünün. Oğuz-Han, bizim peygamberden, 4.000 yıl önce yaşamıştı. *Kazan-Alp* ise, bizim peygamberden 300 yıl sonra idi. (Kazan-Alp), ihtiyarlık çağında, Mekke'ye (S. 66) varıp Hacı olmuştu. Böyle olunca, *Salur-Kazan* altı nesil sonra Oğuz-Han'a nasıl dayanır? Ayrıca Salur-Kazan, *Korkut-Ata* ile aynı zamanda idi. Salur-Kazan, (Korkut-Ata) ile karşı karşıya gelmişti. (Korkut-Ata'nın) onun için söylediği soylaması da şöyledir :

"*Kazgurd* dağından, aşağı taş yuvarlattı,
"*Salur-Kazan*, karşı varıp, kavrayıp tuttu,
"*İt-Beçene*, onu görüp, aklı gitti,
"Alplar, beyler, gören var mı Kazan gibi?

"Bir kazana, kırk bir atın, etini saldı,
"O kazanı, sol eliyle, tuttu aldı,
"Sağ eliyle, onun ile ulaştırdı,
"Alplar, beyler, gören var mı *Kazan* gibi?

"Ta göklerden, indi geldi, bir canlı yılan,
"Her adamı, yutar idi, gördüğü zaman,
"*Salur-Kazan*, başın kesti, vermedi aman,
"Alplar, beyler, gören var mı *Kazan* gibi?

"Otuz, kırk bin, asker ile *Kazan* varıp,
"*İt-Beçene* illerini gelip kırıp,
"Bir nicesi, kurtuldular, çok yalvarıp,
"Alpler, beyler, gören var mı Kazan gibi?

"Türk ve Türkmen, Ârap, Acem râ'iyetler,
"Kazan kıldı, müslümana terbiyetler,
"Kâfirleri ise kırdı, her fırsatta,
"Alpler, beyler, gören var mı Kazan gibi?

"Ondan hüner öğrendi, nerde varsa her ulu,
"Bazısına mevki verdi, hem sağlı ve hem sollu,
"Bize oldu, bütün ilin, en değerli mevkii,
"Alplar, begler, gören var mı *Kazan* gibi?

"Garip *Korkut*, ölür buldun, onu bil!
"O Kazan'ın devletine dua kıl,
"Kervan gitti, çok geç kaldın, yola gir,
"Alplar, beyler, gören var mı *Kazan* gibi? (S. 67)

Şimdi, *Ögürcik*'in hikâyesini anlatalım : O çağda Irak'ın en güçlü halkı Bayındır ili idi. *Ögürcik-Alp*, Bayındır Beyinin idaresi altına girmedi. (Bu yolla) Bayındır Beyi ile *Ögürcik*'in arası açıldı. Ama Ögürcik'in, Bayındır Beyi ile vuruşacak kadar kuvveti yoktu. Bayındır'dan korktu ve 1.000 evlik halkı ile Irak'tan kaçtı. Şemâhî'ye gitti. Salur, 900 evli, Karkın ise 100 evli idi. Onlar da orada oturan Bayındır'dan korkup Kırım'a geldiler. Oradan da göçüp, İtil Suyunu geçerek Yayık Suyuna geldiler. O çağlarda *Ala-Kenk* ve *Kara-kaş* adlı yerlerde Kanklı'lar otururlar idi. Onların Hanlarının adları *Kök-Tonlı* idi. Onun yanına gelip bir nice yıllar, yanında oturdular. Sonunda, onunla da araları açıldı. Bunun üzerine göçerek (oradan) kaçtılar. *Kök-Tonlı* onların peşinden yetişti. 700 evlik halklarını ellerinden aldı. Geriye kalan (ancak) 300 ev kaçabildi. Mang-Kışlak'a vardılar ve orada *Kara-Han* adlı yerde üç yıl oturdular. Kök-Tonlı, Ögürçik'in nereye gittiğini bilmiyordu. Üç yıl sonra, nereye gittiklerini duydu ve atlanarak (onların üzerine gitti). Onun geldiğini duyan Ögürcik, ili yine kaçarak kurtuldu ve *Balhan* dağına gitti. Bu sırada Ögürcik'in söylediği şiir şöyledir :

"Döndüm, kaçtım, *Kanklı-Han*'dan, güneye gittim,
"Kır, il aşıp, gelerekten, doğuya döndüm, (S. 68)
"Kırı, yeri bilenlere yol gösterttim,
"Kaygan, karlı yamaçlarda, yol buldurttum,
"Arkıt, arkıt (?) karlara torcumu (?) saldım,
"Art, önüme dönüp, daldım, gücümü tarttım,
"Kır atımla, dağ yolundan aşıp vardım,
"*Kabaklı*'dan *Alta*'ya deg, yurt yurtladım,
"Gürüldeşip, ardımdan, düşman bana yetince,
"Kayık başlı yayıma, iş buyurdum.
"Kanlı ve irinli okuma kan kusturdum,
"Vursan, keser, sert çeliğe tuğ bağlattım,
"Kılıcımı sıyırıp, bileğimle kuyu kazdım,
"Vadilerde kışladım, kırlarda yayladım, dağları aştım,
"Yassı yatan Kara-Dağ'ın sağrısına uğrayıp geldim,
"Sert çeliğe tuğ bağlattım,
"Kim ki toy tutmadıysa, onları buldum,
"Altın gözlü bir tavşan getirdi diye,
"Ona kaz ayaklı bir damga verdim.

Kara-Gazi Bcg'in dört oğlu var idi. Bunlar, *Ögürcik-Alp*, 2. *Suvarcık*[127], 3. *Dudık* (veya, *Dudak?*), 4. *Kabacık*. Bu dört oğlanı, tanrım izin verirse bir bir anlatalım (S. 49) :

Ögürcik'in 6 oğlu var idi. Her ikisi bir ikiz olup, üç defa biribiri arkasından ikiz olarak doğmuşlardı. Adları şunlardı :

Berdi ve *Buka*, bir ikiz; *Avsar* ve *Kusar*[128], bir ikiz; *Yaycı* ve *Dingli*, bir ikiz.

Berdi'nin iki oğlu var idi. Birinin adı *Kulmı* ve birinin adı da Kul-Hacı idi. *Kulmı*'nın oğullarından Yomut ve Kaltak illeri çıkmıştır.

Yomut'un iki oğlu var idi. Birinin adı *Özli-Temür* ; diğerinin de adı, *Kutlu-Temür* idi.

[127] Bulgarların Suvar şehri meşhurdur. Pelliot'ya göre *Suvar* sözü, türkçe *suva-* kökünden, aorist eki ile *Suva-r* olmuştur (*La Horde d'Or*, s. 231). Kanaatımıza göre söz, bu kökten gelmiş olsaydı bundan türeyen deyim *Suwgar* olurdu. Çünkü eski türkçe'de "suvarmak", *suwgarmak* sözü ile karşılanırdı (Kaşgarî, terc., II, s. 188). Bunun yanında *Suvar* adlı bir Türk boyu da vardı (Aynı esr., I, s. 30). Burada *Suvarcık* kişi adının hangisinden türediğini bilemiyoruz. Fakat diğer paralellerinin yanında, ne kadar açık Tükrçe bir ad olduğunu görebiliyoruz.

Dudık şeklinde Kononof tarafından okunan bu ad, Türk dilinin ses düzcnine (phonologie) uygun değildir. Kononof bu adı, daha ziyade yazılış (orthographie) zorunlukları sebebi ile böyle okumuştur. Türkçede *Tutuk* şeklinde söylenen bir ad vardır. Bunun *Tutık* şeklinde söylenmiş olanlarına da rastlanır (Radlof, III, s. 1482). Yalnız şu hususa önemle dikkat etmek lâzımdır. *Tutuk*, *Tutık* ile *Tutak*, aynı mahiyette adlar değillerdir. Türk (İ. Kafesoğlu, Melihşah, s. 62, 66) ve Moğol çağlarında (E. Blochet, Reşid., II, s. 7; App., s. 13) çok rastlanan *Tutak* adı, Moğollara da *Tuta'u*, *Tutaku* şeklinde geçmiş ve hatta *Tutkaul* ünvamna bile köklük etmişti (Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 380). Tutak adının da aslı herhalde *Tutgak* ve *Tutkak*'dan başka bir şey değildi

Fakat türkçede orijinal şekillerden kaymalar, sık sık meydana geliyordu. Meselâ türkçede "rehin" anlamının Kaşgarlı Mahmud çağındaki karşılığı *tutguk* idi. Bu söz Uygurcada zaman zaman *tutuk* olmuş ve Çağatay lehçesinde de *tutak* haline girmişti Sonradan Dede Korkut kitabında olduğu gibi yumuşama yolu ile *Dudık* şekline de girmiş olabilirdi.

[128] *Avsar*, *Avşar* sözlerinin türeyişini Oğuz boylarının adlarını incelerken açıklamağa çalışmıştık. *Kusar*'a gelince, bunu da *Kuzar* gibi kişi adları ile mukayese etmek lâzımdır. Hattâ üstad Pelliot, Hazar kavim adının bile *Kuzar*, *Kuz-er*'den geldiğini zannediyordu (*La Horde d'Or*, s. 215) *Kabacık*, belki de yamaç anlamına gelen *Kabak* sözünden küçültme eki ile yapılmış *Kabakcık*'dan geliyordu. Kşl. Radlof, II, s. 435. Tabiî olarak bunun, Türk onomastiğinde bir paralelini bulamıyoruz. Fakat türlü ihtimalleri gözönüne koymak da bizim vazifemizdir.

Özli-Temür'ün üç oğlu var idi. Adları şunlardır: *İsa*, *Musa* ve Behram-Şah idi.

Kutlu-Temür'ün 3 oğlu var idi. Adları, *Cunı*, *Şıran* ve *Kucık* idi.

Kul-Hacı oğlu *Arsari (Ersari) - Bay*'ın üç oğlu var idi. Adları şunlardır: *Inal-Gazi*, *Zeynal-Gazi* ve *Mustafa-Gazi* idi.

Inal-Gazi'nin liki oğlu var idi. Birinin adı *Tura* ve birinin adı da *Sokman*'dır. Layna ve Çarşankı, bu ikisinin oğlanlarından gelir.

Zeynal Gazi'nin oğulları şunlardır: *Kara* ve *Bukaul*.

Tura'nın 2 oğlu var idi. Birinin adı *Cehar*, diğerinin adı ise, Şongğur idi.

Sokman'ın kızlarından kalan çocukları bilinmiyor (S. 80).

Mustafa-Gazi'nin oğulları, *Uluğ-Tüpe* ve *Küneş*'dir.

İç-Salur'lar *(İçki-Salur)*, *Buka*'nın oğullarından gelirler. Bir kitapta şöyle yazılmıştır: Salur ilinden *Engeş* adlı biri var idi. Bunun Hatun'unun adı da, *Cıcaklı* idi. Oğlunun adı ise, *Kazan-Salur*, *Kazan-Alp* idi. O çağda Becene ilinin de bir padişahı var idi. Adı da *Toymaduk*'dur. Bu sırada *Toymaduk* gelerek, *Engeş*'in evini bastı ve *Cıcaklı* [129]'yı esir ederek, alıp gitti. Aradan 3 yıl geçti. *Engeş*, mal vermek yolu ile onu yeniden aldı. Cıcaklı, eve gelişinden altı ay sonra bir çocuk doğurdu. Kazan-Alp, annesine, "bu çocuğu nereden aldın diye" sordu ve sonra da ağaçla vurarak başını yardı. Bunun üzerine, Cıcaklı da şöyle dedi:

> "Yağı keldi. Kararıb, kaçıb kitting.
> "Bozarıb tüyöge minib bara erdim.
> "Kabarıb, İt-Becene izimdin yetti.
> "Tüyömnin başın tutdı.
> "İçi kaynadı, taşı yaynadı, üstümge minib oynadı.
> "İhtiyarımnı aldı, bu oğlanı içimge saldı!"

[129] Kononof'un Cıcaklı şeklinde okuduğu bu ad, herhalde aslını *çiçek*, *çeçek* isimlerinden alan *çiçekli*, *çeçekli* gibi bir ad olmalıydı. Türk kadın adlarında buna benzer pek çok örnek görüyoruz. Meselâ *Ay-Çeçek* (F. W. Müller, Pfahlinschriften, s. 10), *Kır-çeçek* (Radlof, Uig. Sprachdenkm., s. 282), *Banu-çeçek* (Dede Korkut kit., s. 222) gibi.

İrek şeklinde okunan adın, *İrik* okunması bizce daha doğrudur. *İrik* sözü Çağatay lehçesinde, "İntihab, kudret, yüksek hisar" v.s. gibi anlamlara gelir (Lug. Çağatayî, s. 49). *İrik*, aynı zamanda "iri ve büyük" anlamına da gelirdi (Radlof, I, s. 1460). Dört yaşına giren eke koyuna da *İrk* veya *irik* denirdi (Kaşgarî, III, s. 420). Bütün bu anlamların birbirleri ile ilgileri vardır. Herhalde bu ad da, bu kök ve bu anlamdan gelmiş olmalı idi. *Serek* ve *Sergek* adı üzerinde daha yukarıda durmuştuk.

Bu oğlan, İt-Becene ilinden gelmişti. Bunun için de onun adını *İrek* koydular. Çünkü onlar köpeğin adına da *İrek-Serek* derlerdi.

İrek'in bir oğlu var idi. Adı da *Arıklı* idi. İşte bu İç-Salur *(İçki-Salur)*, Arıklı'nın oğlanlarından gelir. Böyle derler. Biz o zamanlarda yok idik. Bu sebeple bu sözün, doğru olmayan ve yanlış taraflarını bilemeyiz. Bunu ancak Tanrı bilir. Eğer bunun bir günahı varsa, bu da eski tarihçilerin boynunda kalsın (S. 71).

Usar'ın oğullarından Salur Türkmenleri gelirler. Dingli'nin oğullarından ise Cabı halkı çıkmıştır.

Yaycı'nın oğulları ise bu çağda, Amu-Suyı (Amu-Derya)'nın yakasında *Kara-Kök* yakınında oturup dururlardı. Zamanımızda da onlara, halâ Yayçı deyip dururlar. Bu suretle Ögürcik-Alp'ın 5 oğlunu anlatmış olduk. *Kusar*'ın oğullarından kalan nesiller ise belli değildir.

Şimdi, *Ögürcik*'in küçük kardeşlerinden gelen soyları anlatalım :

Suvarcık'ın bir oğlu var idi. Adı da *Hurşid*'di. Şimdiki "Olam-Ürgençli" ili halkı, Hurşid'in soyundan gelirler.

Azlar uruğu, *Dudak (Dudık)*'ın neslidir. Sakır ili, *Kabacık*'ın neslindendir.

Bu suretle, *Ögürcik*'in küçük kardeşleri ile onların nesillerini de anlatmış oluyoruz. Şimdi de başka illeri anlatalım :

Agar ve Aymaklı illeri, Oğuz-Han'ın oğlu olan Kün-Han'ın veziri *Irkıl-Hoca*'nın neslinden gelirler.

Yemir ili halkının aslı ise şöyledir : *Mang-Kışlak*'da oturan İç-Salur ilinden bir kişi, diğer bir kişiyi öldürerek kaçmıştı. Bu adam, *Durun*'da oturan Salur iline gelerek onlara sığınmış ve orada yaşamıştı. Yemir ilinin halkı, işte bu kişinin oğullarıdır.

Burkas ili : Salur ilinden, *Temür-Tuğlı Han* adlı biri vardı. Yine aynı ilden *Isık-İsmail* adlı biri daha vardı. Isık-İsmail, bir gün bir yerden gelirken bakmış ki, Temür-Tuğlı Han'ın evi konduğu yerden kalkmış, başka bir yere göçüyor. Isık-İsmail bunu görünce, hemen atından inip beklemiş. Göç gittikten sonra (S. 72), acaba yurtta kimse kaldı mı, diye yurda gidip bakmış. Yurdu ararken, bir de bakmış ki, ocağın içinde, küçük bir oğlan ağlayıp duruyor. Isık-İsmail'in de hiç bir oğlu yokmuş. Bu oğlanı almış ve kendine oğul kılıp, saklamış.

Oğlanın adını da bilmiyormuş. Bunun için adını da *Burkas*[130] koymuş. Bütün Burkas ili, işte bu çocuğun neslinden gelir.

Teke, Sarık ve Salur ilinde de bir kişi var idi. Bunun adı da Toy-Tutmaz idi. Bu da, Teke ve Sarık ilinin sonuncusudur.

TÜRKMEN olup da, TÜRKMENLERE koşulan iller :

Eski ili : O sıralarda, Ürgenç, Balhan ve Mang-Kışlak, *Özbek-Han*'ın oğlu, *Cani-Bek Han*'a aitti. Cani-Bek Han, Uygurlardan Sanklı-Sin[131] adlı birini, kötülük yapanları ve devlete karşı suç işleyenleri soruşturup bulsun diye, bu bölgeye gönderdi. *Ayaz* adlı da bir memuru *(kul)* vardı. Etrafındaki bütün memurlardan, beş ayak önde dururdu. Sanklı-Sin geldi ve il içinde bir yıl oturdu. Nerede suçlu ve iyi olmayan bir hareket varsa, onları sordu, durdu. "Ya başımdan, ya malımdan ayrılırım", diyen suçlu Türkmenlerin hepsi bir yere toplandılar. Ayaz'a bir çok rüşvetler vererek ona şöyle dediler :

— "Eğer sen beyini öldürürsen, ilden ve yurttan gelecek vergi ve hediyelerin hepsini sana veririz. Eğer Cani-Bek bunu duyar da, seni götürmek için bir kişi gönderirse, biz yok olsak bile seni tutup da ona vermeyeceğiz!"

Ayaz, vadedilen malın çokluğuna ve bu adamların da şirin sözlerine gönlünü veriverdi (S. 73). Sanklı-Sin gece yatarken, Ayaz onu gafil avlayıp öldürdü. Ama Ayaz'a, hocasının malından bir oğlak bile değmedi. Bir çok yerlere konmuş olan mallara, kim yakın idiyse o el koydu. Ayaz'a bir şey kalmadı. Sanklı-Sin'in diğer beğleri de, (bu olaydan sonra) orasını bırakıp, Cani-Bek Han'ın yanına gittiler. (Cani-Bek Han'dan) korktuğu için, Ayaz gidemedi. Balhan dağında yaşayan

[130] *Burkas* sözünün de etimolojisi karanlıktır. Hangi kökten geldiği pek anlaşılamıyor. *Bozgaç*, *Buzgaç* gibi adları eski Türk onomastiğinde buluyor isek de, *Burkas*'ın bunlarla ilgisi çok şüphelidir (Belleten, 39, s. 420). Burgay gibi adlar da vardır (Radlof, *Uig. Sprachdenkmäler*, s. 270).

İsik-İsmail'in adı da yanlış yazılmış olmalıdır. *İsig* sözünün eski türkçede iki anlamı vardır : Birincisi "sıcak, ılık" demektir (Kaşgarî, I, s. 72, III, s. 400). Eski türkçede *İsig yer* de, "uzayıp giden, uçsuz bucaksız bozkır" anlamına gelirdi (Aynı esr., I, s. 72). Eski türkçede *İsig-Sengün* gibi ünvanlar da vardır. Fakat bu sonuncular, Çin tesiri ile meydana gelmiş ünvanlardır.

[131] Bu Uygur adının ayrı yazılışı *Sangısın-Beg* şeklindedir (Kononof, s. 72). Budist bir ada benziyor. Fakat mahiyeti anlaşılamıyor. *Ayaz* adı da gerçekten, Türkler tarafından kölelere verilen bir isimdir (Kaşgarî, terc. I, s. 123). Bundan da anlaşılıyor ki, bu budist Uygurlar müslümanlığa henüz daha yeni girmişlerdi.

Türkmenler arasında kaldı. Aynı senede Cani-Bek Han da, İtil-Suyı'nın yakasındaki Saray şehrinde hakkın rahmetine kavuşmuştu. Eski ilinin halkı, Bu Ayaz'ın oğullarının neslindendir.

Hızır ili[132]: Salur ilinden *Arsari-Bay* adlı biri vardı. Bu adam uzun ömürlü, devletli ve müslümanlığa bağlı bir kişi idi. Bu sözümüzün delili de şudur : O zamanlarda Ürgenç'de yaşayan aziz bir kişi vardı. Adı *Şeref* idi. Kendisi, hem şeyh ve hem de molla idi. Arsari-Bay bu şeyhe vardı ve şeyhe 40 devre ederek saygıda bulundu ve ona rica ile şöyle dedi :

— "Biz Türk halkıyız. Bizim arapça kitapları okuyup, manasına erişip, ona göre hareket kılmamız çok zor oluyor. Eğer arapça yazılan meseleleri, türkçeye tercüme kılıp, bir yardımda bulunursanız, sevaba girersiniz!" Bunun üzerine /Şeref-Hoca, bütün dinî meseleleri tercüme edip, bir kitap haline get irdi. Bu kitabın adını da *"Mû'in al-Murid"* koydu. (Bundan sonra da) Arsari-Bay'a verdi. O vakitten bu zamana kadar bütün Türkmenler, bu kitabın içindekilere göre hareket ederler.

O çağlarda İran Padişah'ı, Horasanı *Kuma-Bek* adlı birine vermiş idi (S. 74). Bu bey, Horasan'a gelince, *Arsari-Bay*'ın *Mama* adlı güzel ve iyi bir kızı olduğunu işitti. Bir kişi ile pek çok mal göndererek bu kızı istedi. Fakat Arsari-Bay (kızını bu kişiye) vermek (istemedi). Kuma-Bek bunu duyunca, büyük bir ordu toplayarak, Döker adlı yerde, Arsari-Bay'ı şehit etti. Bunun üzerine (Arsari-bay'ın) 7 ilini aldı ve kızını da alarak, kendine nikâhladı. /Aradan çok yıllar geçti; fakat (hatunu) *Mama-Bike*'den bir oğlan çocuğu olmadı. Bu sebeple (Kuma-Bek), Arsarı'nın oğullarına bir kişi gönderip, gelerek kız kardeşlerini almalarını söyledi. Onlar da (kız kardeşlerini) almak için *Koltak Karaca-Bek* adlı birini gönderdiler. Kuma-Bek, pek çok mal vererek Mama-Bike'yi Karaca-Mergen'e verip gönderdi. (Kuma-Bek ayrıca Mama-Bike'ye) evli bir köle de vermişti. Bu kölenin de 4 oğlu ve 2 kızı vardı: Büyük oğlunun adı *Hızır*; 2. Oğlunun adı, Ali; 3. Oğlunun adı, *İg-Bek*; 4. Oğlunun adı ise, Kaşğa idi.

[132] Hızır veya Hıdır-Eli'ne bağlı kabileler hakkında G. P. Vasilyeva'nın güzel bir araştırması vardır: *Rabotı Turkmenskogo etnografiçeskogo otryada v* 1954 - 1956 gg., Polevıe issledovaniya Horezmskoy ekspeditsiil v 1954 - 1956 gg., Materialı Horezmskoy ekspeditsii v, I, s. 170. Hızır-Eli'nin Buhara'da sekiz boyu, Hive'de ise 12 aulu vardı.

Mama-Bike ihtiyarladıktan sonra, malının tümünü Tanrı yoluna vermişti. Bu sırada, Kuma-Bek'in kendisine verdiği kölenin kendisi de, karısı da ölmüş idi. (Bu sebeple) onun 4 oğlu ile 2 kızını, Amu Suyu kenarındaki Kurtış'a, ekin ekip hayvan beslemeleri için yerleştirdi (S. 75). /Bunlar, zamanla çok zengin (uluğ bay) oldular.

O çağlarda herkes, Özbeklere *Moğol* derlerdi. Dört Moğol gelerek, Hızır-Çora'ya sığınmış ve mallarına bakmıştı. Ondan sonra 6 Salur geldi, onlar da sığındılar ve onlar da zengin oldular. Bunu duyan, her tarafta aç, zayıf, eşkiya veya malını kaybeden kim varsa gelip (Hızır-Çora'ya) bağlandılar. Pek çok il oldular.

Onların yurtlarının yukarı kısmı Ton-Kırı ve aşağısı (*ayağı*) ise, *Karı-Keçit* idi. Kim onlara, "Siz hangi halktansınız," diye sorsaydı; onlar da, "Biz, *Hızır-Bay*'ın kişileriyiz," diye cevap verirlerdi. Vara, vara onların adı da *Hızır-ili* oldu. Hızır -ili'nde bir boy var idi. Boya Kutlar-uruğı derlerdi. Onlar da Hızır-Çora'nın neslindendirler.

Hızır'ın küçük kardeşi ALİ :

Şimdi de, *Hızır*'ın küçük kardeşi *Ali*'yi anlatalım: *Ali-Çora* da ağabeysinin (aka) Amu-Suyunun kenarındaki (yerinde) yurt tutup oturmuştu. O da zengin ve kuvvetli oldu. Özbek ve Türkmenlerin fakirleri ve miskinleri hep onun yanında oturmuşlardı. Onların adlarına da Ali-İli[133] denir. Ali-İli içinde bir boy vardı. Bu boya Moğolcık adı verilirdi. Onlar da *Ali-Çora*'nın neslindendirler. Onların yurdu, Amu-Suyunun iki tarafında bulunur. Yurdun yukarısı *Karı-Keçit* ve ayağı ise *Ak-Tam*'dır.

Üçüncü kardeşi *İg-Beg*, azâd olduktan sonra Arsarı-Bay'ın oğullarından ayrıldı; fakat başka bir yere gitmedi. Bunun için onun oğullarına Kullar derler. Onlar da iki bölük idiler: Bunlardan birisine,

[133] Üstad Paul Pelliot'nun Ali-Eli hakkında çok önemli bir görüşü vardır ki, i, kanaatımızca, biz de bu görüşe katılmak zorundayız. Üstad'a göre başlangıçta bu kabilelerin adları türkçe *Alı* şeklinde idi. Sonradan İslâmiyetin tesiri ile türkçe Alı, tesiri ile türkçe Alı, arapça *Ali* şekline girmiştir. Gerçekten Ebülgazi Bahadır Han, arapça *Ali* şekline girmiştir. Gerçekten Ebülgazi Bahadır Han, *Alıs* şeklinde yazılmış bir boydan söz açmaktadır (Desmaison neşr., metin, s. 207, 210). *Al-Eli* adını taşıyan başka Ortaasya kabileleri de vardır. Bk. *La Horde d'Or*, s. 197. Ayrıca türkçede *Alı* şeklinde bir kişi adı da vardır. Bu fikir şüphesiz ki, çok önemlidir. Fakat şunu da hatırdan çıkarmamak lâzımdır: Bu çağda Türkmenler çoktan müslüman olmuş idiler.

"Kullar"; diğerine de "Çağatay - Kullar" derler. Bunlara "*Çağatay*" denmesinin sebebi şudur: Horasan'daki Temür-Oğulları (*Temürli*)'nın (S. 78) kollarından biri olan *Uluğ-Tübe* (halkı, *Balhan* dağında ve Amu-Suyu'nun yakasında oturuyorlardı. Günün birinde, nehrin öte yakasına bir adam gelmiş ve "Beni alırmısınız"! diye bağırmış. Uluğ-Tübe'ler, hemen bir gemi göndermişler ve adamı alarak, "Kimsin, nereden geliyorsun," diye sormuşlar. O da:

— "Ben Çağatay'ın Arulat boyundanım. Durun şehrinde, bir gün bir çok yiğitlerle beraber, şarap içip eğleniyorduk. İçimizde iyi bir kişi vardı. Benimle kavga etti. Ben de onu bıçakla yaraladım ve az sonra öldü. Vakit gece idi. Onun kardeşleri daha bunun haberini almadan, dışarı kaçtım ve sizin halkınızın içine geldim!" Demiş. Bu adam uzun zaman *Uluğ-Tübe*'de yaşadı; fakat hiç kimse ona kız vermedi. En sonunda *İg-Beg*'in oğullarından biri, ona kızını verdi. Ondan doğanlara da, "Çağatay-Kullar" adını verdiler.

Dördüncüsü, *Kaşğa-Çora*'dır. Onlar da, Amu-Suyu'nun yukarısında ve Acı-Tengiz (Aral Gölü)'in yakınında yurt tutup oturmuşlardı. Onlara "Kara-Üyli (Evli)" ler denirdi. Onlar da büyük ağabeyleri (*uluğ aka*) gibi zengin oldular. Fakat onların yanına hiç kimse gelip oturmadı. Çünkü oturdukları yer, kötü (*yaman*) idi. Ekin ekilecek yerleri olmadığı gibi, hayvanların otlayacağı otlaklar da az idi.

Teveci-İli: *Sayın-Han* (Batu-Han) evladından idiler. Ataları müslüman olmuştu (S. 77). *Özbek Han*, İtil-Suyunun kenarındaki Saray şehrinde ölmüştü. Cani-Bek Han, babasının yerine tahta çıktı. *Ürgenç* ile *Kargalı-İlik*'ten ta aşağıda *Astrabad*'a kadar uzanan Türkmenlerin hepsi, Cani-Bek Han'a bağlı idiler. Bir gün Han'dan şöyle bir dilekte bulundular :

— "*Balhan dağı*, deve yetiştirmek için çok elverişli bir yerdir." Bunun üzerine Han, otuz evli *Sârbân* göçürterek, Balhan dağı'na yerleştirdi. Onların içinde, her boydan insan vardı. Hepsi bizce malûm değildir. Padişahların hizmetinde, her tâifeden insanlar bulunur. Onlar da böyle idiler. *Cani-Bek Han*'ın bir adamı Balhan-Türkmenlerine gelir, her ilden alacağı malları alır ve bütün develeri söylediğimiz otuz deveciye verir ve giderdi.

Cani-Bek Han ölünce, bunlar yine Balhan dağı'nda oturdular.

Bunun için de, onlara "D e v e c i l e r" dediler. Cani-Bek Han, hakkın rahmetine kavuşunca, yerine oğlu *Berdi-Bek* (1359-1361) Han oldu. O zamanda da bu deveciler Han'a ait *(Hanlık)* develere bakıp otururlardı. Berdi-Bek Han olduktan sonra, Özbeklerin içi bozuldu. Balhan Türkmenleri bunu duyunca, Padişah'ın develerini yağma ettiler *(taladılar)*. Ayrıca, devecileri de bastılar. Deveciler aç kaldılar. Bu sebeple, balık avlayıp da yaşarız diye, *Kaşğa-Çora*'nın nesli olan *Kara-Üyli*'lerin yanına gidip oturdular. Bir çok yıllar geçtikten sonra, bu deveciler de (çoğalıp) pek çok halk oldular. Onların yurtlarının yukarısı, *Ak-Tam;* aşağısı (ayağı) ise *Oğurça* idi.

K a r a - E v l i'lerin, D e v e c i l e r ili içinde pek çok nesilleri oturmuştu. (S. 78). Onların içinde, *Halil* adlı âsil bir yiğit meydana çıktı. O sırada Kara-Evli'lerin durumu çok iyi idi. Halil'in başlık ettiği, *Arsarı* halkının bütün "*On-Begi*" leri ile ileri gelenleri toplanarak, şöyle bir dilekte bulundular :

— "Biz, sizin hizmetkârlarınız olduk. Biz, aç ve halsiz bir durumdayız. Sizden dileğimiz şudur : *Uluğ-Balhan* ile *Küçük (Kiçig-Balhan* dağı'ndaki kuşlar ile ekine yarayan çeşmeleri bize veriniz. Biz de size, ne isterseniz onu verelim!" Bundan sonra, Arsarı Boyu'nun ileri gelenleri yine oturup, şöyle sözleştiler: — "Büyük atamız Arsarı-Bay'ın satın aldığı altı akar çeşme ile on *lâçin* ve altı it kapan *(İt alğu)* av kuşu yuvası var. Bu çeşmelerden ne türlü mahsul olsa, onları bize verin. Ayrıca *aran* dikmek için, 2.000 tane de kamış verin. Bunlardan başka, on büyük lâçin *(Uluğ lâçin)*, on *Çora-Lâçin*, 18 büyük it kapan *(Uluğ* it alğu*)* kartal ve altı Sarıca *(Sarıçı)* av kartalı her yıl getirip verin. Kuşları bağlayacak urganımız, bunlara yedirecek yiyeceğimiz de yok", dediler. (Bunun karşılığı olarak) On-begi'ler ile diğer ileri gelenler ile gittiler. 100 kulaç *arğamçı* altı tane oğlaklı keçi, iki tulum çökelek ve bir eşek bulup verdiler. Onlar, pek çok yıllar bu söylenen şeyleri verip durdular. Bu çağda onlara, "T a ğ - S a k a r" ı derler idiler. Onun için onlar da *Kaşğa-Çora*'nın neslinden sayılırlar.

Oğuz İlinde beylik yapan kızlar (S. 79) :

Türkmenlerin tarih bilen ileri gelenleri *(Yahşıları)*, derler ki y e d i - k ı z, bütün Oğuz İlini ağzına bakındırıp, çok yıllar beylik yaptılar.

Bunlardan biri, Altun-Közcki[134] dir. Kendisi *Sundun-Bay*'ın kızıdır. *Salur Kazan-Alp*'ın da hanımı idi. "*Boyu uzun Burla-Hatun*" izi.

İkincisi, Karmış-Bay'ın kızı ve Mamış-Bek'in hanımı Barçın-Salur idi. Onun mezarı, *Sir-Suyı*'nın (Sir-Derya) kenarındadır ve halkça meşhurdur. Özbekler (o mezara), "*Barçın'ın Kök Külşeni*" derler. "*Külşen*" demek, iyi yapılmış, güzel kümbed demektir.

Üçüncüsü, *Kayı-Bay*'ın kızı *Cavuldur Bala-Alp*'ın hanımı, Şabatı idi.

Dördüncüsü, *Kondı-Bay*'ın kızı ve *Beyakan* (?) - *Alp*'ın hanımı Künin-Körkli idi.

Beşincisi, *Yumak-Bay*'ın kızı, *Karkın Konak-Alp*'ın hanımı, adı yine Künin-Körkli olan hanımdı.

Altıncısı, *Alp-Arslan*'ın kızı Kestan Kara-Alp'ın hanımı, Kerçe-Buladı adlı hanım idi.

Yedincisi, *Kınık-Bay*'ın kızı, *Dudal-Bay*'ın oğlu (S. 79) *Kımaç*'ın hanımı Kuğatlı idi..."

[134] *Közcki*'yi Kononov *Gözeki* şeklinde okumuştur. Öyle anlaşılıyor ki, bu ad, *köze-* kökü ile *-ki* ekinden türemişti. *Köze-* Uygur lehçesinde "arzu etmek, istemek" anlamına gelirdi (Radlof, II, s. 1300; *Kutadgu-Bilig*. R. Arat neşri, s. 51. 363: *Küse-*). *Köse-* şekli için bk. Kaşgarî, terc., III, s. 265. *Köse-gi* veya *Köze-gi*, "Arzu edkilen şey, kimse veya kız" anlamına gelmelidir. Krşl. *Küdegü*, "güveyi" (Bang, UJb., VI, 118). Bu ad, gramer bakımından bir *(gerundium necessitative)* olmalıdır.

Sundun-Bay kişi adının da etomolojisi karanlıktır. Eski türkçede *sun kişi*, "yumuşak huylu insan" anlamına gelir (Kaşgarî, tede., III, s. 138). *Sun*, "erkek turna" (*Lug. Çağatayî*, s. 194), *sundılaç*, " çayır kuşu" gibi kuş adlarının yapıldığı kökler de vardır (Kaşgarî III, s. 178). Kırgız beylerinden *Suyunduk* adlı bir kişiye de rastlıyoruz.

Burla-Hatun, gerçekten üzerinde durulması gereken çok önemli bir addır. Bu ada, Dede Korkut kitabında da rastlıyoruz. Anadolu Masallarında bu ad görülür. Meselâ bir Elâzığ masalına göre bir farenin adı *Sıçan-Beg* ve karısı kara böceğin adı ise, *Boyu uzun Burla-Hatun, saçı uzun sırma Hatun*'dur. Kara böcek bir gün su içmek için su birikintisinin yanına gider. Fakat nasıl olursa suya düşer. O sırada da su birikintisinin yanından bazı atlılar geçiyormuş. Bunları gören kara böcek kocası *Sıçan-Beg*'e şöyle bir haber gönderir: "*Ey atlılar, atlılar! Takırdısı tatlılar! Gidin Sıçan-Beg'e deyin ki, boyu uzun Burla Hatun, saçı uzun sırma Hatun, suya düşmüş boğuluyor!*" Atlılar kara böceğin sözünü tutarlar ve gidip *Sıçan-Beg*'e haber verirler. Sıçan, bu haberi alınca, aman karım boğuluyor diye koşup gelir. Elini karısına uzatır: "Ver elini çekerek," der. Kara böcek ise kızarak, "Oşt köpek, ben senden küserek!" Der. Bunun üzerine Sıçan-Beg kızarak, "Küserekse, küserek," der ve ayağı ile kara böceği ezerek boğar.

VII.

OĞUZ DESTANLARI HAKKINDA BAZI NOTLAR

1. TÜRK İÇTİMAÎ DÜZENİNİN TÜRK MİTOLOJİSİNDEKİ İZLERİ

Özet

Dünyada bir çok milletler ayrı ayrı devlet kurmuşlar ve ayrı devletler sahip olmuşlardı. Bazı kavimler ise tarih boyunca ancak bir devlet kurabilmişlerdi. Kurulan bu tek devletin tarihi yazılabilmişti; fakat o milletin kalbine ve an'anesine devlet kurma ve idare etme mefhumu bir türlü girememişti. Eski Yunan sitelerinde olduğu gibi küçük bir şehre veya küçük bir vadiye sıkışıp kalan devletçiklerin halklarında devlet mefhumu, ancak bir teori veya fikir spekülasyonundan ibaret kalmıştı. Ortaasya, Çin ve Roma gibi büyük devlet ve kavimlerde ise devlet fikri, ilk oluşunu ve şeklini aile inanış ve kuruluşlarından alarak gelişmişlerdi. Bu sebeple bir devlet yıkılsa bile, ailenin ve kişilerin iliklerine kadar işlemiş olan bu köklü an'ane sebebi ile, yeni bir devletin kuruluşu olağan bir iş haline gelmişti.

Bundan da anlaşılıyor ki bir devlet fikri ve anlayışı, an'anelerin ve dinsel inançların temelinde yatar. Mitolojiler ve efsaneler ise bu devlet fikrine bir açıklık ile objektiflik verir ve devlet anlayışını sembollerle anlatırlardı.

Bazı sosyolog veya hukukçuların arasıra tasnif ettikleri, "Teokratik Devlet", vs. gibi devlet tipleri, henüz daha gerçeği ifadeden uzak ve teorik kalmış sıralamalardır. Bugün dinin yerine başka fikirler geçmiştir. Fakat eski devletin esas pirensipleri aşağı yukarı yine devam etmektedir. Bu sebeple Türk devletlerinin dinsel ve mitolojik temellerini incelerken, böyle dar ve gerçekle ne derece ilgili olduklarını henüz daha kimsenin bilmediği, kesin sınıflamaların tesiri altına girmemeğe çalışacağız. Ayrıca son senelerde memleketimizde bazı değerli meslektaşlarımızın, Türklerin teokratik devlet telâkkisinden, "*İmperium*" anlayışına nasıl geçtikleri hakkındaki teorilerine de iltifat edemeyeceğiz. Şunu unutmamak lâzımdır ki, Fatih'den sonra Osmanlı Devletinde bazı

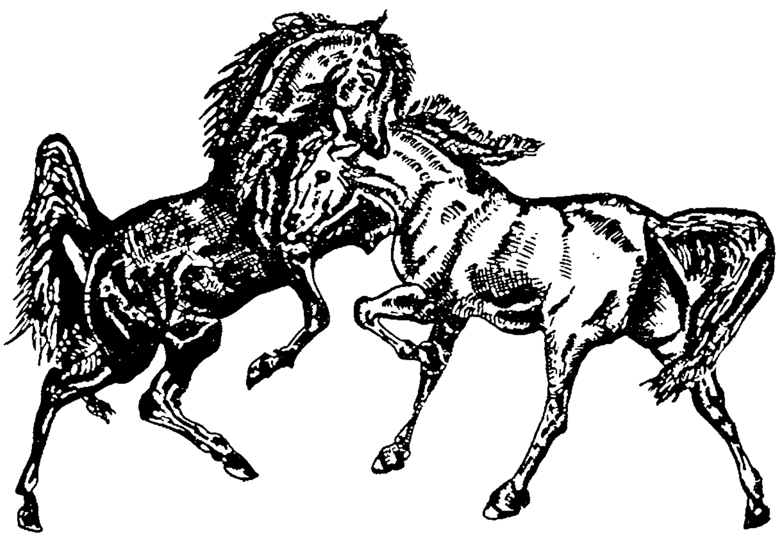
şehzadeler Anadolu'ya artık vali olarak gönderilmiyor idiyseler, bunun sebebi Osmanlı devletinde bir "İmperium", merkezden idare edilme, zihniyetinin doğuşu, daha doğrusu devlet telâkkisinde erişilmiş bir reform değildir. Bu, daha çok basit ve kişisel korkulara dayanan bir gerileme idi. Esasen meselelerin iyice derinine gitmeden, teokratik devletler içine koyduğumuz eski Türk devletlerinde, gerçek bir imperium tatbikatının bulunup bulunmadığını da, incelemiş olamayız. 1967 de Manchester'de toplanan Altaistler Kongresinde verdiğimiz "Moğol Devletinde Sivil İdare" adlı tebliğimizde bu konuya dokunmuş ve meselelerin derinine gitmeden büyük teoriler kurmağa giden meslektaşlarımızdan şikâyet etmiştik. Gerçekten Çingiz Han'ın devleti oğulları arasında taksim edilmişti. Bu, eski bir devlet fikri ve anlayışına dayanmış olabilirdi. Ama hiç bir pirens, başkent Kara-Korum'da oturan Baş Kâtip *(Uluğ Bitikçi)* veya Sadrazam Çinkay'ın mührü veya imzası olmadan yeni bir vergi koyamaz veya büyük bir memur tayin edemezdi. Ölüm cezaları için de başkentin onayı alınırdı. Sivil ve yüksek bir memur olan Türk asıllı Mahmud Yalavaç'ın saygısı büyük Mogol İmparatorlarından daha çoktu. Bunu teokratik devlet düşüncesi ile nasıl uyuşturabiliriz? Mahmud Yalavaç, yalnızca bir mâliyeci idi.

İşte yukarıdaki sebeplerden dolayı, burada konumuzu incelemeğe başlarken, yalnızca vesikaları göz önünde tutup, başka hiç bir kimsenin tesirinde kalmamağa çalışacağız. Bunun için de vesikaları eksiksiz olarak toplayıp, komşu kültürlerle mukayese ederek, konumuzu mümkün olduğu kadar bir aydınlığa kavuşturmağa gayret edeceğiz. Bunları söylemekten maksadımız, eski Türkleri en doğru yönleri ile tanıyalım ve eski teorilerin tesiri altında kalmıyalım diyedir.

"Dünya Devleti" düşüncesi ve bu düşüncenin gerçekleştirilmesi, Dünya Tarihinde ancak bir kaç millete nasip olmuştur. Bu tür devlet düşüncesi, Türklerin devlet anlayışının kökünde ve mayasında vardır. Bu anlayış çok eski çağlarda doğmuş ve din düşüncesinin içinde yer almıştı. Sonra da bu düşünce, bir mitoloji olarak Türkler tarafından anlatılmış ve onları gütmüştür. Bu, aile düşüncesinin ve düzeninin içine sızmış. Bir an'ane olmuş, kanun gibi yasaklar koyan bir töre olmuş ve Türk milleti inanır olmuştu, bunun tek doğru yol olduğuna. Ortaya çıkan kuvvetli kişiler, bu yolu tutarak, ellerinde bir meşâle gibi aynı pirensiplerle yürümüşlerdi. Millet de onlara inanmış. Şan ve şerefle dolu bir tarih meydana gelmiş. Bir çok Türk devletleri batmış ama; yine aynı veya benzer düzenlerle ortaya çıkmıştı.

At yetiştiren kavimlerin "Sosyal düzenleri":

Ortaasya'nın tabiatı ve hayat düzeni, Türk devlet düşüncesinin meydana gelişinde en önemli faktör olmuştur. Sıcağı soğuğu, güneşi, yaylaları, ormanları, çölleri bol bir ülke. Dağlar göklere değercesine büyük. Ama toprak ana verimsiz. Verimli olsa bile, tarlalarda pirinç veya buğday ekmek, yaylalarda at yetiştirmekten daha mı kârlı olacaktı? Ziraatçılık, onbinlik sürülerin getirdiği gelirlerden daha mı verimli idi? Hergün tabiat ananın içinde bulunmak, sabahtan akşama kadar hareketli bir hayat yaşamak, bazı insanlar için daha az mı zevkliydi? Bu sebeple bir tarihçinin tek hayat düzenini ele alarak, onu öğüp göklere çıkarması ve diğer hayat düzenlerine sahip olan milletleri ise, vahşilik ve iptidaîlik damgası ile damgalaması, ilim adamlarının tarafsızlığına uymayan bir harekettir. Düşünelim ki, eski Yunanistan'da üç kişi bir fikrin etrafında toplanamazken, Ortaasya'da milyonları, ve kıt'aları emrinde toplayan büyük imparatorluklar kuruluyordu.

Şekil 36 : Çin tarihlerine göre "Kuzey Türkleri" her sene at güreşleri düzenler ve birinci gelen atın soyunu türetirler.

Ortaasya Türk halkları at çobanı idiler. Tarihçiler, böyle at sürüleri besleyip yetiştiren kavimlere" Atlı Nomad", yani "atlı göçebe" der-

lerdi. Bu milletlerin başlıcaları, Ortaasya halkları ile Cermenlerin doğuda, Güney Rusya'da oturan bölümlerinden gelen Got'lardı. Atlı Cermenlerin hayat ve kültür düzenleri Alman bilginleri tarafından çok daha iyi işlenmiştir. Bu sebeple, Almanların izledikleri bilim metodu ve sonuçlar, bizim için de çok faydalı olmakta ve Ortaasya atlı kavimlerinin hayatını anlama yönünden bize bir ışık tutmaktadırlar. Şunu unutmayalım ki, bizim buradaki konumuz, eski Türklerin içtimaî teşkilâtı değildir. Biz kendimizi burada, yalnızca eski Türk devlet fikrinin ve içtimaî teşkilâtının, Türk mitolojisindeki yankılarını izlemekle görevli tutuyoruz.

Insanlar tabiatı nasıl anlamışlar ve nasıl anlatmışlardı? Bu, mitolojinin bir konusudur. Bir Çinli, sabahtan akşama kadar pirinç tarlasında çalışıp didindikten sonra evine dönüp de, şöyle bir düşünmeğe vakit bulduğu zaman. ilk hatırına gelen şey, türlü zehirli hayvanlarla, yılanlar ve ormanda dolaşan kaplanlar olurdu. Kaplumbağalar, kurbağalar vs. gibi zararsız hayvanlar da bunların yanında sıralanırdı. Yağmur ve bereket, onun günlük ve en önemli gailesidir. Çinlinin düşünce hayatı, bu âlemin dışında kalamazdı. Onun efsaneleri, dini, kendi hayatının bu aktörleri ile örgütlenmiştir. Tabiatüstü güçlere de sahip olmak ister. Ama yine kendi çevresinin kahramanlarından seçer bunları. Onun rutubetli ve güneşsiz evi, düşüncesini ve dehasını sınırlamıştı. Onun dışına çıkamaz. Hayat düzenini de ona göre kurardı.

Ortaasyalı bir atlı göçebenin ise hayatı başka türlüdür. Onun yerle, böceklerle, kaplumbağa ile ilgisi yoktur. Yaz günlerinde alabildiğine parlak bir güneş ve açık bir gök; kış günlerinde ise dondurucu bir soğuk ve etrafta uluyan kurtlar vardır. Sürüsü vardır. Bu sürü yaşamalıdır. Otlar ve sular onun hayatının en önemli unsurlarıdır. Her sabah doğudan doğan güneş, ona en parlak ve en saygı değer bir şey olarak görülür. Ona iyilikler ve felâketler veren gök, ona en yakın olanıdır. Tek Tanrıya inanan insanlar, niçin çöllerden ve bozkırlardan çıkmıştır? Bunların gerçek sebebi, hep tabiat ve coğrafya şartlarının içinde yaşar. Ortaasya'lı göçebeler, sürülerinin içinde bir çoban hayatı yaşamazlardı. Onların sürüleri yaylalarda, çobanları tarafından otlatılırdı. Bu hayatın çok güzel tasvirlerini Manas destanının içinde bulunuyoruz. Çobanların da bir başı bulunurdu. Manas destanındaki baş çobanın adı *Kara-Beğ*'dir. Türklerde "*Beğ*" lik, bir görev ve mes'uliyeti yüklenme ünvanıdır. Bundan da anlaşılıyor ki Türkler, at sürülerini gütme ve koruma işlerini bir memurun üzerine veriyor ve kendileri, içtimaî gelişme ve yaşama için

en münasip bir yeri seçerek, obalarını oraya kuruyorlardı. Oba, ister büyük, isterse küçük olsun; hatta bir ailelik de olsa, asırlardan beri gelen kaidelere ve töreye göre kurulur ve yine aynı töreye göre idare edilirdi. Her isteyen, her istediği yerde obasını kurup, sürülerini salamazdı. Her kabilenin, her obanın belirli bir otlağı vardı ve bu otlak, kuvvetli bir devlet varsa, devlet tarafından; yoksa töreye veya kuvvete dayanılarak sınırlandırılırdı. Eski türkçede bu belirli arazi parçasına "*İl*", Osmanlılar devrinde ise "*Yurtluk*" denirdi. Bu sebeple konar göçer olmalarına rağmen, bir yurt ve il sevgisi vardı kendilerinde. Askerlik ruhu ve askerî teşkilât ise, obanın kuruluş ve yaşayışının içine sinmişti.

Atlı kavimlerde "Halk" ve "Ordu" aynı idi:

Askerlik ruhu oba teşkilâtının içine nasıl sinmesindi ki? Ortaasya, eski küçük Yunan siteleri gibi değildi. Eski Yunanistan'da düşmanın geldiği gözcüler tarafından haber verilebilirdi. Ama koşar adım bile gelse düşman, kaç saatte kendilerine yetişebilirdi? Böyle durumlarda eski Yunanlının harbe girmesi için, bir öğle yemeği yeyip öğle uykusunu almağa bile vakti vardı. Fakat Ortaasya'da öyle midir? Gelenler atlıdır. Hem de seçme atlı. İleri karakoldaki nöbetçi askerler, düşman geliyor dedikten on dakika sonra, düşman atlıları obanın içini alt üst edebilirlerdi. Düşününüz ki bir toplum, binlerce senedenberi aynı hayatı yaşar ve aynı tehlikeleri her an burnunun dibinde hissederse, nasıl bir düzene girer ve nasıl teşkilâtlanırdı? Atlı toplumların çok az bir zamanda hazırlanması lâzımdı. Eli silâh tutan ve düşmana karşı koyabilecek kimseler, nerede ve nasıl göreve başlıyacaklarını çok önceden bilmeliydiler. Kadınları ve çocukları kimlerin, nasıl ve nerede koruyacakları kesin kaidelerle belirtilmiş olmalıydı. Bütün bunları topluma kim talim ettirir ve öğretir Hiç kimse! Yalnızca asırlardan beri devam eden ve olgunlaşan "*Töre*" ve toplumun köklü an'anesi, bu askerlik hazırlığını meydana getirir ve düzenlerdi.

Bir oba, bir yerden göçüp başka bir yere konduğu zaman, çadırlar bir daire meydana getirecek bir şekilde kurulurlardı. Kuzeyde, güneyde ve diğer yönlerde kimlerin çadırlarının kurulacağı, törece belirtilmişti. Kabile reisinin çadırının sağında ve solunda kimlerinki bulunacaktı. Bütün bunların hepsi, eski Türk toplumlarınca çok iyi bilinen kaidelerdi. Hiç bir kimse törenin çizdiği bu usullerin dışına çıkamazdı. Şunu unutmamalıyız ki, bütün bu kaidelerin kökleri dinsel düşüncelere dayatılmış

ve ayrıca asırlarca pratik olarak da tecrübe edilmişti. Çadırın içinde bile, aile reisinin nerede oturacağı belli idi. Türkler çadırdaki bu şeref yerine "*Tör*" derlerdi. Hatunun, çocukların, akrabaların veya daha uzak kimselerin nerelerde oturacakları da bilinen şeylerdendi.

Bir çadırda herkesin bağlı olduğu oturma protokolu, ufak farklarla kabile teşkilâtında ve dolayısiyle devletin kuruluşunda da görülürdü. Devlet teşkilâtı da, Türklerin dünya veya uzay anlayışına paralel giderdi.

Türkler ve "Dünya Devleti" düşüncesi :

Bu düşünce, Türklerin devlet anlayışının temelinde vardır. Eski Türklere göre bütün dünyanın insanları, Türk devletinin halkı, Türk hükûmdarı ise dünyanın hakanı idi. Hukuk tarihinde bu tür devlet anlayışına "*Üniversal Devlet*", bu düşünceye dayanan doktrine de "*Universalismus*" denir. Aslında "Universe", dünya, bütün cihanı içine alan mekân anlamına gelir. Esasen yukarıda da söylediğimiz gibi, bizim buradaki konumuz, eski Türklerin devlet teşkilâtını veya devlet anlayışlarını incelemek değildir. Ancak Türklerin dünyayı nasıl anladıklarını ve anlattıklarını öğrenebilmek için, bu mesele üzerinde durmak da zorunludur. Ayrıca eğer Türk mitolojisi ve dinsel inanışlar, devlet teşkilâtı ile işleyişi üzerinde etkilerde bulunmuşsa, bu konu da mitoloji meselelerinin içine girer demektir. Türk kabile teşkilâtı veya Oğuz Türklerinin bölümlere ayrılması, Oğuz Destanındaki esaslara uyuyorsa böyle bir benzeyiş, bir kavim olarak Türklerin, bir millet şuuruna sahip olduklarını ve bunu nazariyesiyle, pratiğiyle ispat ettiklerini gösteren en önemli bir delildi.

Diğer bölümlerimizde geniş olarak gösterdiğimiz gibi, eski Türklerin de dünyanın kuruluşu, yönleri, bölümleri v.s.i hakkında kendilerine göre inanışları ve bilgileri vardı. Kendi kurdukları devletleri de, kendi dünyalarının içine yerleştiriyorlardı. Bu sebeple dünya düzeniile devlet teşkilâtı arasında da bir benzerlik ve uygunluk meydana geliyor du. Güneşin doğuşu, batışı, gece gündüz, yer ve gök, büyük dağlar, kutsal ormanlar devlet teşkilâtında ve idaresinde birer sembol mahiyetinde de olsalar, çok önemli rol oynuyorlardı. Böylece devlet düşüncesi, kendi yankılarını bol olarak mitoloji de de gösteriyordu. Devletin doğu tarafı, güneşin doğduğu taraf olması sebebiyle önem kazanıyordu. Halbuki Göktürk devletinin Batı tarafları, Doğuya nazaran daha zengin topraklara sahip idiler. Göktürk Devletini

kuran kalabalık Türk kabileleri de batı bölgelerinde yaşıyorlardı. Asıl Gök-Türk Devleti batıdaki on kabile tarafından kurulduğu halde, devlet kurulduktan sonra başkentin, doğudaki Orhun nehrinin kaynaklarında bulunan *Ötügen*'e kaldırıldığını görüyoruz. Büyük Hun Devletinin, Uygur Kağanlığının, Çingiz - Han imparatorluğunun başkenti de hep bu Ötügen'de idiler. Niçin başkentler burada kuruluyordu? Bunun sebebi de gayet basitti. Çünkü Ötügen Ormanı *(Ötügen Yış)* ve *Ötügen Yer*'i kutsal idi. Avar (Juan-Juan) Devleti Gobi çölünün ta güneylerinde, yani Çin'in doğusundaki bölgede kurulmuştu. Bu devlet de kurulur kurulmaz, başkenti derhal Ötügen'e kaldırıldı. Tıpkı Göktürk Devleti gibi. Belki Ötügen bölgesi, yeni kurulan bir devlet için pek stratejik olmayabilirdi. Göktürkler gibi batıda kalan esas Türk kitlelerinin desteğinden de mahrum kalınabilirdi. Ötügen'in başkent yapılmadığını farzedelim. Acaba ne olurdu? Ortaasya halkları bu yeni devleti tanıyıp ona tâbi olurlar mıydı? Kubilay Han'ın Mogol Devletinin başkentini buradan kaldırıp, abadan, güzel, tıpkı cennet gibi bir şehir olan Peking'e kaldırması, Çingiz - Han İmparatorluğunun bile parçalanmasına sebep olmuştu.

Başka bir örnek daha verelim: Türgeş Devleti, Batı Göktürk Devletinin on kabilesi tarafından kurulmuştu. On kabileden beşi doğuda, İli Nehri kenarlarında; diğer beşi de batıda, bereketli ve zengin Çu ve Talas nehirlerinin vadilerinde yaşıyorlardı. Devlet, doğudaki beş kabile tarafından kurulmuştu. Doğudaki bu kabileler, daha âsil Türk boyları oldukları için bu devlete "Sarı" Türgeş Devleti denmiştir. M.S. 716 da Sarı Türgeş Devleti yıkılınca, yerine batıdaki beş kabile tarafından Kara Türgeş devleti kuruldu. Kara Türgeş devletini kuran batıdaki beş kabile, hem zenginlik ve hem de halk sayısı bakımından daha kuvvetli idiler. Fakat ne zenginlik ve ne de güç, onları "Kara" lâkabını almadan kurtaramamıştı. Çünkü an'ane ve Türk tarihinin özellikleri böyle gerektiriyordu.

Türk Devlet Teşkilâtının, dünya ve uzay düzeni ile ilişkileri :

Her çağda ve her yerde olduğu gibi, Türklerde de yüksek bir devlet felsefesi ve bunun yanında da bir halk mistisizmi vardı. Bu ikisini birbirine karıştırmak doğru değildir. Elbette ki bu yüksek devlet mefhumunun temelleri halk inançlarının içindeydi. Köklerini de halkın düşüncesinin içinden alıyordu. Ama devlet zihniyeti, asırların tecrübesi ile ger-

çekçi bir yola girmişti. Bu sebeple devletin yapısı ve idaresi hakkındaki fikirler, berrak, açık ve anlaşılabilir bir hale gelmişti Türklerin devlet anlayışında, toplum hayatının sırları çözülmüş ve pratik hayatta defalarca tecrübe edilmişti. Şunu bilhassa söylemek isteriz ki, bir çok büyük devletler kurmuş ve idare etmiş Türk halkları için de, durum böyledi. Ama Çingiz imparatorluğuna bir göz atalım. Bir yandan eski Ortaasya Türk Devletlerinin yüksek devlet anlayışı ve idaresi uygulanırken, diğer yandan da, eski, iptidaî Moğol kabile an'anesinin devlet idaresinde sık sık kendini gösterip, devleti sıkıştırdığını görmekten geri kalmayız. Meselâ eski Türk Devletlerinde bir hükûmdar ölürse onun tabii vârisi, hükûmdarın büyük oğlu idi. Çingiz-Han devletinde de, bu eski kaideye riayet edilmek istendiği açık olarak görülmektedir. Meselâ Kubilay-Han, Toluy'un Mengü Han'dan sonra gelen büyük oğlu olduğu için, Peking'de bu töreye riayet edilerek büyük Han ilân edilmişti. Çünkü bu sırada Mengü-Han ölmüştü. Fakat eski Türk ve Moğolların kabile ve aile an'anesinde ise, baba ocağını devam ettiren çocuk, en küçük oğuldu. Bunun için Türk masallarında da en büyük önem, küçük oğullara verilmişti. Diğer oğullar evlendikten sonra baba ocağından dışarıya çıkarlar; fakat küçük oğul, hatunuyla baba ocağında kalırdı. Bu sebeple babanın mirâsının büyük kısmı da küçük oğula kalırdı. Fakat malın idaresine büyük oğul bakardı. Meselâ Çingiz Han, oğulları arasında görev bölümü yapmış ve kendisinden sonra hükûmdarlığa ikinci oğlu Ögödey'i tayin etmişti. Fakat Çingiz-Han'ın en değerli malı sayılan ordusu, en küçük oğlu Toluy'a kalmıştı. Toluy, Çingiz-Han'ın sağlığında da başkomutandı. Yüksek devlet an'anesine göre Kubilay-Han, Büyük Han seçilince; en küçük kardeş olan Erig-Büge, kabile ve aile an'anesine göre önce kendisinin hükûmdar olması gerektiğini iddia etti. Çingiz-Han gibi bir hükûmdar, yerine Hakan olarak Ögödey'i tayin ettiği halde, en küçük oğlu olan Toluy'un çocukları, bu makamın kendilerine ait olduğunu ileri sürdüler ve hükûmdarlığı Ögödey Han'ın soyundan zorla aldılar.

Görülüyor ki geri bir toplumdan gelerek bir Dünya imparatorluğu kuran bazı Ortaasyalılar, eski Türk devlet an'anesini kendilerine pirensib olarak almış olmalarına rağmen, mistik kabile zihniyetini hafızalarından söküp atamamışlar ve bu iki ayrı devlet anlayışı, aynı devlet içinde sürekli olarak çarpışagelmişti. Proto-Moğol kabilelerinin kültürce geri, güney kollarından biri olan Kitan'lar, M. S. 930 dan sonra Çin'in kuzeyinde bir devlet kurmuşlardı. Bu devlete Avrupalılar

Hıtay ve Çinliler ise Liao Devleti derler. Devletin kurucusunun karısı, Uygur âsillerinden birinin kızı idi. Devleti idare eden esas pirensipler, Uygur ve Çin Devlet anlayışından alınmışlardı. Fakat senenin belirli zamanlarında yapılan dinî ve resmî törenler o kadar geri ve mistik bir bir inanışla düzenlenmişlerdi ki, sanki kendinizi en iptidaî bir kılan içinde yaşıyormuş gibi zannedersiniz.

Bunları niçin söylüyoruz? Bununla şunu söylemek istiyoruz ki Türklerin devlet anlayışı, hayat tecrübesi ile yoğrulmuş, mistisizmden arınmış ve bütün Ortaasya devletlerine en yüksek derecede örnek olmuş bir sistemdir. Buna rağmen Türklerin devlet anlayışı ve pirensipleri de temellerini, zaman (Takvim) ve mekân (Dünya ve uzay)'ın değişmez sistemlerinden almıştır.

Bu duruma göre Türk devlet anlayışı, başlıca iki prensip üzerine kurulmuştu: 1. Zaman. 2. Mekân. Zaman sistemlerine göre işleyen Türk devlet teşkilâtının açıklamasını daha sonra yapacağız.

Mekân bakımından Türk devleti üç buutludur: 1. Enlemi: *Doğu-Batı* ekzeni. 2. Diklemi: *Güney-Kuzey* ekzeni. 3. Yüksekliği: *Gökteki* yüksekliği.

Dört yön ve gök, Türk devletinin mekânını meydana getiriyordu. Bu da esasını Türk dininden almış ve yankısını da Türk mitolojisinde göstermişti. Gerçi Türk budunu ve Türk devleti yeryüzünde idi ama; Türklerin zihninde devletlerinin mahiyeti daha başka türlü tasavvur ediliyordu. Onlara göre devlet içindeki mevkiler, gökten itibaren sıralanıyor, yeryüzünde de, sağa ve sola doğru dağılıyordu.

Dört yön de şüphesiz ki Türklerde çok önemlidir. Devlet teşkilâtı bakımından, tatbikatta güney ve kuzeye önem verilmiyordu. Durum Çinde de hemen hemen aynıdır. Çünkü Çin'de Doğu ile güney ayrı; batı ile kuzey ise, ayrı birer yön sayılırlardı. Doğu ile güney gök'dür. İmparator ve akrabaları orada otururlardı. Batı ile kuzey ise yerdir. Yerde, İmparatorun kadınları ile büyük memurları otururdu. Böyle bir anlayış, belki Türklerde de vardı. Ama bunu gösterebilecek vesikalar, elimizde maalesef yoktur.

Çin'deki bu düşünceyi örnek alarak, karşılaştırma suretiyle Türklerde bunun bir paralelini bulabiliriz. Ama bunun paraleli derken, Türklerdeki düşüncenin Çin'den alındığını veya ona tam olarak benzediğini ifade etmek istemiyoruz. *Türk Devlet teşkilâtında Doğu -*

Batı yönleri daha ağır basardı. Doğu ve Batı yönlerini tek başına temsil eden büyük devlet memurlarını, Türk devletlerinde her zaman için görebiliyoruz. Fakat Güney-Kuzey yönlerini idare için, tek başına tayin edilmiş büyük memurlara rastlamıyoruz. Güneşin doğduğu taraf, doğu yönüdür. Türklerde en kutsal olan yön de, bu yöndür. Esas Türk kitlelerinin batı da olmasına rağmen, devletin önemli olan tarafları da, doğu bölümleriydi.

Yukarıda, yüksekliğine *(Vertical)* devlet anlayışından bahsetmiştik. Ayrıca Çin'de devletin gök tarafının, doğu ve güney tarafları olduğunu söylemiştik. İşte böyle bir kıyasa dayanarak, acaba şöyle bir fikri ortaya atamaz mıyız: Türklerde devletin, gök yanı, doğu tarafıydı. Çünkü Göktürklerde Büyük Kağan bu tarafta bulunuyordu. Büyük Hun devletinde ise Çin biçiminde, hem hükûmdar ve hem de veliaht o tarafta idiler. Göktürk Devletinde hükûmdar ve en yakın soyu doğuda bulunurken, batıyı Bumın -Kağan'ın küçük kardeşi İstemi- Kağan idare ediyordu. Kardeş, Türklerde tam soy sayılmazdı. Bu söylediklerimiz, ispatı güç, yalnızca karşılaştırma ve yakın Çin örnekleri yoluyla varılmak istenen faraziyelerden ibarettir. Fakat Türk tarihi incelemeleri o kadar fakirdir ki, artık böyle şeyleri faraziye de olsa yazıp geçmenin çok faydaları vardır. Türk düşüncesi üzerinde biraz düşünmek ve bazan da hayale dalma lâzımdır. Bu yazdıklarımız, tamamiyle dayanaksız da değildir. Sibirya halklarının, büyük nehirlerin geldiği güney taraflarının yukarı, yani gök; yine nehirlerin aktığı kuzey taraflarının ise aşağı, yani yer olduğunu söylemiştik. Yine aynı Sibirya halkları, nehirlerin Kuzey Buz denizine döküldüğü noktada ise artık yerin de sona erdiğine inanırlardı.

Türklerde yer ve su kültünün en birinci mümessilleri dağlardı. Bu yüksek dağların zirvesi, bazan Tanrıya ulaşır ve bunun için de bazı yüksek dağlara kurban kesilirdi. Sayın üstadımız Prof. Abdülkadir İnan, Şamanizm adlı eserinde bu konu üzerinde uzun uzun durmuştu. (s. 48). Sayın üstad bu konu üzerinde, din ve dinle ilgili merasimler dolayısiyle durmuşlardı. Biz ise bu inanışlardan Türk Devlet Teşkilatına biraz aydınlık vermek için, bazı izah yolları aramağa çalışacağız. Gerçekten Ortaasya'nın en kutsal dağları ve bölgesi, olan *Ötügen* de, Göktürk devletinin doğu tarafından bulunuyordu. Tanrının dünyaya, dünyanın da Tanrıya en yakın olduğu yer, Ötügen olmalıydı. *Yani Göktürk Devletinin Gök yanı, Ötügen bölgesiydi de diyebiliriz.*

Göktürk yazıtlarında, Ötügen'in kutsallığından çok bahsedilir. Fakat yönlerin gösterilişinde, bu alçaklık veya yükseklik mefhumuna pek rastlamıyoruz. Yazıtlar yalnızca doğuya ön veya ileri, batıya da geri taraf derler. Ayrıca eski Türk devlet anlayışında, Çin'de olduğu gibi, doğu yönünün Gök, batı yönünün ise yer olduğuna dair herhangi bir belge veya kayıd da görmüyoruz. Öyle anlaşılıyor ki, Türk devlet anlayışı, Çin devlet anlayışına nazaran daha ileri idi. Türkler, din ve eski an'anelerin etkisinde olarak doğu tarafına kutsallık veriyorlar ve Tanrıya daha yakın bir bölge olduğuna inanıyorlardı. Fakat resmî kitabelerde, dünya ve devletin durumunu daha gerçekçi ve daha açık bir ifadeyle söylüyorlardı. Bu kitabımızda sık sık söyleyeceğimiz gibi, eski Türklerde devletin din anlayışı ile halkın inanışı arasında bir ayrılık vardı. Devletin dinle ilgisi, asırların tecrübesi, elde edilen zaferler ve felâketler, pratik hayatta öğrenilen şeylerle gerçekçi bir yola girmişti. Bu ayrılışların nedenleri buradan gelir. Bu iki fikrin devlet içinde çarpıştığını da yukarıda söylemiştik. Mistik halk an'anesi ise, gerçekçi devlet anlayışının yanında sık sık çıkışlar yapardı.

Eski Türk resmî yazıtlarına göre dünya dört kat idi: 1. *Gök*. 2. *Kağan*, yani hükûmdar. 3. *Kişi oğlu*, yani insanlar. 4. *Yer*. Bütün bunlar, gökle yer arasında sıralanmıştı. Tabii olarak, Tanrı'nın da göğün üstünde bir panteonu, yani mâiyeti vardı. Fakat Tanrı ile Dünya devleti, kesin olarak birbirinden ayrılmışlardı. Göktürk yazıtlarında bu sıralama şöyle yapılıyor: Bu metin üzerinde, dünyanın yaratılışı ile ilgili bölümümüzde de durmuştuk. Fakat bu metin öyle önemli bir metindir ki, bir çok meselelerde ancak onun tuttuğu ışıkla doğru yolda yürüyebiliriz :

"*Üze Kök Tengri, asra yağız yer kılındukda, ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlında üze, eçüm apam Bumın Kağan, İstemi Kağan olurmış*". Yani, "Yukarıdaki mavi gök, aşağıdaki yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında kişi oğlu, yani insanlar yaratılmış. Kişi oğlunun üzerine de büyük amcalarım Bumın Kağan ve İstemi Kağan (hükûmdar) olarak tahta çıkmış."

Başka yerlerde de söylediğimiz gibi, yeri göğü yaratan bir tane Tanrı vardı. Türkler her ne kadar göğe Tanrı (*Tengri*) diyorlar idiyseler de, gök kendi kendine bir Tanrı değildi. Belki de Tanrı gök yönünde olduğu için öyle denmişti. Yaratılış sırasında önce gök, sonra yer, daha sonra da insanoğlu geliyordu. Türk Kağanı, insanları idare

etmek için sonradan Tanrı tarafından, insanoğlunun üzerine tahta oturtulmuştu.

Eski türkçe, bugünkü türkçeye nazaran, daha kesin ve daha sağlam temellere göre kurulmuştu. Hemen hemen her mefhum için bir söz aranmış ve bulunmuştu. Bir sözün iki anlama geldiği çok seyrekti. İki şeyi birbiri üzerine koyalım. Meselâ masanın üzerine. Eğer masanın üzerindeki şey, masaya değerse, bunun için eski Türkler "*Üst*", yani "üstünde" sözünü kullanırlardı. Eğer o şey masanın üzerinde asılı veya boşta duruyorsa o durum için de, "*Üze*" derlerdi. Eski türkçede "*-re,-ra*' eki, yön gösteren bir ekti. Bizim bugün kullandımız "*Üze-ri-*, *üze-re*" sözleri bu kökten gelmiştir. Almancadaki "oben" ve "auf" sözleri de, bu iki ayrı anlamı göstermek için kullanılırlar. Yukarıdaki Göktürk yazıtı parçasında, birbiri üzerine sıralanan katlar, hep "Üze" sözü ile ayrılmışlardır. Türklere göre en yukarıda gök, onun altında Kağan, yani hükûmdar, hükûmdarın altında insanoğlu ve insan oğlunun altında ise yer vardı. Bu her dört kat birbirleri üzerine oturmuyorlardı. Aralarında bir mesafe vardı. Hiç bir metinde, Türk hükûmdarının insanların veya tebaasının üzerine basıp, adeta ezercesine oturduğuna dair bir belirti yoktur. Hakan, gökle yer arasındaki, kendi katında otururdu. Bu bakımdan Çin devlet ve hükûmdar anlayışı ile, Türklerinki arasında bir benzerlik vardı. Bu anlayış, Çinlilerden mi Türklere, yoksa Türklerden mi Çinlilere geçmişti? Bu, halâ münakaşa konusudur. Gök dini ve bu dinle ilgili kaideler, Ortaasyalı atlı göçebelere ait bir özelliktir. Bu devlet anlayışı Çin'de, ancak M.O. 10. asırdan itibaren, Chou (Cov) Sülâlesi ile görülür. O da Çin mistisizmi ile karışık olarak meydana çıkmıştır. Fakat Çin'in yerli halk an'anesi ile bu yeni devlet anlayışı arasında büyük farklar vardı.

Eski Türklerde kağanla insan oğlunun, yerle gök arasında, ayrı ayrı katlarda olduklarına dair başka bir belgemiz daha vardır. Bu da, Göktürk yazıtlarındadır. Göktürk yazıtlarına göre, Türk milleti yok olmasın, bir budun olsun diye Tanrı, İlteriş Kağanla hatununu tepesinden tutup, yukarı (*Yügerü*) götürmüş ve Türk milletinin başına kağan yapmış. Tanrı, her ikisini de tepesinden tutup yukarı götürmüştür. Diyebiliriz ki, yukarı kelimesi burada sembolik bir anlamda kullanılmıştır. Fakat şunu da unutmamalıyız ki, bu yazıtlar zamanımızdan 1200 sene evvel yazılmıştı. Bugün sembolik olarak kullandığımız sözlerin, o zaman da aynı şekilde kullanılıyordu, şeklinde dememize imkân yoktur. Yukarıda da söylediğimiz gibi o çağda, her sözün ayrı bir anlamı

vardı. İlteriş Kağan, Tanrı tarafından saçından tutularak, insanla gök arasındaki kendi katına götürülmüş olmalıydı.

Şekil 37 : Bir avcının kartalları kurtların elinden geyiği alıyorlar (Atkinson'dan).

Eski Türk dininde, yerle gök arasında ayrılık ve mücadele yoktu: İran'da olduğu gibi, eski Türk inanışında yerle gök sürekli ve sonu gelmiyen bir vuruşma ve mücadele halinde değil idiler. Çin'de de yerle gök birbirlerinin düşmanları değildirler. Yer ve gök birbirini tamamlayan iki kutsal bütündü. Türklerde de bu her iki unsur, biri diğeri için lâzım olan iki vücuttan ibaret idiler. Göğün, Tanrının; yerin de Şeytanın ülkesi olduğuna dair fikirler, Türk dinine sonradan, yeni zamanlarda Şamanizm yolu ile girmiştir. Eski Türkler dualarında, hem yerin ve hem de göğün yardımını istemekte idiler. Türk milletine ve onun hükûmdarı olan Türk Hakanına, hem gök ve hem de yer yardım ederdi. Göktürk Yazıtlarındaki şu cümleler, dediklerimizi destekliyen canlı belgelerdir:

"*Üze Türk Tengrisi, Türk ıduk yeri, subı inçe itmiş: 'Türk Budun yok bolmasun,' tiyin, 'Budun bolçun,' tiyin, kangım İlteriş Kaganıg, ögüm İl-Bilge Katunıg, Tengri töpüsinde tutup, yügerü kötürmiş erinç.*"

Yani: "Yukarıda Türk Tanrısı, Türkün kutsal yeri ve suyu şöyle yapmış: 'Türk Milleti yok olmasın', diye, 'bir millet olsun,' diye, babam İl-Teriş Kağan'ı, annem İl-Bilge Hatun'u Tanrı tepesinden tutup, yukarı götürmüş."

Yukarıdaki metinde de açık olarak görülüyor ki, Türk milleti yok olmasın diye, eskiden olduğu gibi yine bir millet olsun diye, Türkleri koruyan Gök Tanrı ile yine Türklerin kutsal yer ve suları, el birliği ederek, hep birlikte İl-Teriş Kağan'la Hatun'una, milleti toplayıp devleti yeniden kurmaları için yardım ediyorlardı.

Gökle yerin müşterek yardımı ile hükûmdar olma ve başarıya ulaşma ile ilgili inanış Çingiz Han devrinde de vardır. Meselâ "Moğolların Gizli Tarih'inde (§ 113), Çingiz Han ın, Camuka ve Toğrıl-Han'la şöyle bir konuşması vardır:

—"Han babam Toğrıl-Han ve andaşım Camuka'dan birer arkadaş gibi yardım gördüm. Gök ve yer'in yardımı ile kuvvetim arttı. Güçlü Tanrının takdiri ile ünvanımı aldım. Anamız Etügen'in yöneticiliği ile buraya geldik. Bunun için Merkit erkeklerinden intikam aldık. Onların halkının bağrını boş bıraktık..."

Moğolların Gizli Tarihi'nden alınan yukardaki metin, bizim anlayışımıza göre, yeniden tercüme edilerek verilmiştir. Çingiz Han'a iki arkadaşı insan olarak yardım etmişti. Gök ve yer ise onun gücünü artırmış ve başarıya ulaşmasını sağlamıştı. Bu başarısının sonucu olarak, Allah

ona hükümdarlığı münasip görmüş ve yine Allahın takdiri ile, İmparator ünvanını almıştı. Şimdiye kadar herkes bu metni "Çingiz Han, arkadaşlarının, Göğün, yerin, Tanrının, v.s. nin yardımı ile" bu işleri yaptı diye, yuvarlak kelimelerle tercüme edip gitmişlerdi. Halbuki, insanoğlunun yardımı başka, gök ve yerin yardımı başka, kutsal Etügen ruhunun ki ise başkadır. Bu incelik metinde de gösterilmiştir. Tanınmış Fransız bilgini P. Pelliot da bu inceliğin farkındadır. Bu sebeple Mogolların Gizli Tarihi'nden yaptığımız yukarıdaki tercümemizin, yeni ve ayrı bir özelliği vardır.

Çingiz Han'ın sözü arasında geçen "*Etügen*" Anamız'ın, Göktürklerin mukaddes yeri sayılan "*Ötügen*" le ilgili olması çok muhtemeldir. Bu da Türklerin kutsal bir yer ruhudur. Bu ruh Çingiz Han'ın önüne düşerek, onu zaferin eşiğine getirmişti. Tıpkı Oğuz Kağan'ın Gök yeleli kurdu gibi. Görülüyor ki, Çingiz Han çağında da Gök'le yer arasında bir ayrılık gösterilmiyor ve her ikisinin de insanlara yardım ettiğine inanılıyordu. Ama eski Türklerde olduğu gibi onların hepsinin üstünde büyük bir Tanrı vardı ki, Çingiz Han ancak onun takdiri ve yargısı ile imparatorluk ünvanını alabilmişti. Göktürk yazıtlarının söylentileri de aynı yoldadır.

Çingiz Han, yine Mogolların Gizli tarihinin başka bir yerinde (§ 125), iki büyük komutanı ile konuşurken, onlara karşı : —"Gök ve yer benim gücümü artırdığı ve koruduğu için..." Şeklinde bir söz de kullanmaktadır. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Türk-Mogol inanışında, İran'da olduğu gibi; Gök, insanlara her zaman iyilik getiren; yer ise kötülük veren ve kötü yolu gösteren bir Şeytan değildi. Türklerde Gök'le yer, birbirinden hiçbir zaman ayrılmıyan iki kutsal varlıktı. Her ikisi de, insanlara beraberce iyilik veriyorlar ve yardım ediyorlardı. İnsanlara başarı gücünü veren de, yalnızca bu iki kutsal şeydi.

Altay Türklerinin söylediği bir masalda da, iki kahraman döğüşmek için karşılaşırlar (*Prob.*, I, s. 16). Kahramanlardan biri diğerine: —"Ne göğe ve ne de yere dua et! Hiç faydası yok!" Der. Bu da gösteriyor ki, Türkler sıkışık anlarında, hem yerin ve hem de göğün, ikisinin birden yardımlarını diliyorlardı.

Yine Altay Türkleri Büyük Gök Tanrısı Ülgen'i ve yeraltı ruhu Erlik'i çağırırken, dağ ruhları ile, yer ve su ruhlarını çağırmağı da ihmal etmezlerdi. Şu dua, bu bakımdan ilgi çekicidir:

—"Biz, sizin hepinizi, bizim 70 dağımızı, Yer ve Sularımızı, herkesin atası Bay-Ülgen'i, ayrıca Erlik'i adlayarak çağırıyoruz!" (*Prob.*,

I, 150). Ayrıca Bay-Ülgen'ini şerefine şarap saçarlarken, Yer ve Su ruhları için de aynı saygıyı gösterirlerdi. Bunun için de, bu işi yapacak olan ev büyüğünden önce içmek, Altay Türklerince yasaktı (*Prob.*, I, 156). Şaman dualarında yer ve su ruhları, Büyük Tanrı Bay-Ülgen'in adından bile önce gelmektedirler.

Bu günkü Türkçemizde nedense hep "Yer ve Gök" diyerek, önce yeri ve sonra da göğü söyleriz. Bu daha ziyade insanların yakından başlayıp uzağa doğru sayma meyillerinden ve herşeye özünden bakma (Egocentric), düşünceden ileri gelir. Halbuki eskiden Türkler önce gökten başlar ve sonra da yeri sayarlardı. Çünkü yerle göğün ikisid kutsaldı ama, gök daha önemli idi.

Çin'de de yerle gök, birbirinin amansız rakibleri değillerdi. Her ikisinin de, insanlara iyilik verebilme özellikleri vardı. Meselâ efsanevî Çin Sülâlelerinden birini gök göndermiş; diğerinin ise yer kurmuştur. Her iki Sülâle arasında hiçbir fark yoktur. Her ikisi de kutsal birer Çin Sülâlesidir. Bu iki Sülâle de, yer ve göğün fazileti, erdemi ile yer yüzüne gelmişlerdir. Bu erdemler arasında hiçbir ayrılık yoktur ve her ikisi de kutsaldır. İkisi beraber olmazsa, bir bütün meydana gelmezdi. Biri diğerini tamamlıyan gerekli iki unsur özelliğinde idiler. İmparator gücünü ve hükmetme meşruiyetini gökten alır. Büyük memurlar vezirler, v.s. ise erdemlerini yerden alırlardı. Yerle göğün erdemi birleşir ve devlet işlerinde, birbirlerini tamamlarlardı. Biri olmazsa, diğeri yarım kalırdı. Gökle yer arasındaki ayrılık, ancak bir oluş ve şekil başkalığından başka bir şey değildi. Yoksa İran'da olduğu gibi gök, iyi ruhların; yer de kötü ruhların barındıkları birer yurttan ibaret değil idiler.

Türk ve Çin inanışlarındaki bu yakınlığı, Çin'in lehinde olarak tefsir edemeyiz. Bu inanş Türklere Çin yolu ile girmemiştir. Çin'in gökle ilgili inanışlarının kökü, daima Çin'in kuzey sınırları ve Ortaasya'da doğmuştur.

Devletin Doğu ve Batı yönü :

Ortaasya'nın coğrafya durumu bakımından eski Türk Devletleri, doğu ile, batı arasında yönlenmişlerdi. Doğuda Çin ve Proto-Moğol âlemi; batıda ise medenî Batı âlemi ve Güney Rusya bozkırları Türklerin gözlerini ister istemez bu yönlere çevirmişti. Kuzeydeki tundralar ve verimsiz bölgeler onların ne işlerine yarayabilirdi. Güneydeki Tibet de yüksek

dağlarla kendilerine kapalı idi ve zaten oraya gitmekte de bir gerek yoktu. Bu sebeple Göktürk yazıtları, devleti sık sık doğuda Kadırgan dağdağları, batıda da Demir-Kapı ile sınırlamışlardı. Kuzey-doğu'daki kavimler ise, Dünya kuşağı diye bir inanışa sahiptiler. Onlara göre Ural Dağları, dünyayı baştan başa geçen bir kuşaktır. Tabii olarak bu kesiş, dünyamıza da bir doğu-batı yönü vermiş oluyordu.

Fakat eski Türk an'anesinde, dünyayı baştan başa kesen bir dağa rastlıyamıyoruz. Kaşgarlı Mahmud da haritasında, dünya içinde böyle önemli bir yer tutan bir dağ göstermiyor. Dünyayı baştan başa kesen kuşak olsa olsa yine Türk devletiydi.

Oğuz Kağan Destanı ile ilgili bölümümüzde de görüleceği üzere Oğuz Kağan'ın kurduğu teşkilât yalnızca Oğuz boyları için değil, bütün dünyanın idaresi içindi. Oğuz Kağan'ın nazırı *Uluğ Türük*, rüyasında altından yapılmış bir yay görmüştü. Rüyadaki bu yay, gün doğusundan gün batısına kadar uzanmış imiş. Ayrıca destanda, önce gün doğusunun söylenmesi, eski Türklerin doğu yönüne ne kadar önem verdiklerini de gösteren bir delildir. Yine aynı rüyada, bu yaydan atılan üç gümüş ok da kuzeye doğru gidiyormuş. Bu rüya görüldüğü zaman, Oğuz Kağan dünyanın her yanına akınlar yaparak, her yeri almıştı. Artık bu rüya, onun "Dünya devletinin" Tanrı tarafından bir onayından başka birşey değildi. Nazır bu rüyayı gördükten sonra, rüyasını Oğuz Kağan'a anlatır ve eski Türklerin "*Alkış*" dedikleri şöyle bir dilekte bulunur:

—"Gök Tanrı, rüyamda ne verdiyse onu gerçek yapsın! Bütün yeryüzünü de senin soyuna versin!"

Doğudan batıya kadar uzanan altın yay, dünyanın ve dolaylı olarak da Oğuz Kağan devletinin enlemesine *(Horizontal)* bir kesitini veriyordu. Dikkat edilecek olunursa, rüyada devletin ve dünyanın yalnızca doğu-batı kesiti verilmiştir. Kuzey-güney kesiti yoktur. Kuzeyden, yalnızca üç gümüş ok dolayısiyle bahsedilmiştir.

Kuzeye giden üç gümüş okun ise, devletin gökteki yüksekliğini göstermiş olması çok muhtemeldir. Bu da devletin dikine *(Vertical)*, boyunu veriyor demektir. Kuzey yönünde Kutup yıldızı vardır. Bu yıldızla ilgili bölümümüzde göstereceğimiz gibi Kutup yıldızı, Türklerce bir "*Altın Kazık*" veya göğün direğidir. Yine Türklerin başka inançlarına göre, Kutup Yıldızı, Tanrı'ya gidilen göğün bir kapısı veya deliği idi.

Bu duruma göre Oğuz Kağa'nın Devleti, doğu-batı ve yer-gök kesitleri ile belirtilmiş bir dünya devleti idi. O, Tanrının da iştirâk ettiği kutsal bir devletti. Oğuz dünyayı alırken, Tanrının bir sembolü olan Gök yeleli erkek kurt ona yol göstermişti. Tıpkı Çingiz Han'ın "Etügen,Anamız" dediği Yer ruhu gibi. Çünkü Çingiz Han'a göre Etügen, onu yöneterek Merkit kabilelelerinin önüne getirmiş ve onları yok ettirmişti (YCPS, § 113). Dünyanın zaptı tamamlandıktan sonra da Tanrı, yine ermişlerden biri olan vezirin rüyasına girerek Oğuz Kağan'a böyle bir bildiride bulunmuştu. Tanrı onun Dünya Devletini onaylamış ve armağan olarak da ok ve yayı, onun devletinin arması olsun, diye göndermişti. Şu halde Büyük Selçuk Devletinin arması olan ok ve yay'ın mitolojik bir anlamı da var demekti. Oğuz Han'ın gökle yerin kızını aldığını ve çocuklarının bunlardan türediklerini de söylemiştik.

Sol ve sağ pirensipleri üzerine kurulmuş ilk Ortaasya devleti, Büyük Hun Devleti'dir. Tabii olarak orta'da hükûmdar bulunuyordu. Ortayı, bundan sonraki bölümlerimizde inceliyeceğiz. Yukarıda demiştik ki, Çin imparatorunun yüzü güneye dönüktü. Bu sebeple sol taraf, devletin doğu kısımlarını meydana getiriyordu. Büyük Hun Devletinde de durum aynıdır. Bu sistem Göktürk ve Uygur Devletlerinde yoktur. Yalnız Çin'de İmparator, devletin gök tarafında, yani yüksek kısmında oturuyor ve göğün doğu ile güney tarafları ise, kendisi ile çocuklarına ait bulunuyordu. Büyük Hun Devletinde de devletin yüksek veya alçak, yani gök ve yer bölümlerinin bulunup bulunmadığı hakkında bir bilgimiz yoktur. Yalnızca devletin sol, yani doğu tarafını idare eden büyük memurlar, hükûmdarın büyük oğlu, yani veliahti ile diğer oğulları idiler. Sağ kolda, yani batıda ise hükümdarın kardeşleri bulunurlardı. Bu da, Çin devlet düzenine az çok uyan bir sistemdir. Batı tarafın en yüksek memuru, doğudaki iki şehzadeden sonra ancak üçüncü olarak gelebiliyordu. Bu devlet düzeninin Çin sistemine yakın olmasına rağmen; eski Türk devletlerindeki hükûmdarla çocukları arasındaki bağlantılarla karşılaştıracak olursak, bunun Türk an'anesine daha uygun olduğu görülür. Türk devletlerinde hükûmdarlık büyük oğula geçerdi. Ancak veliaht devleti idare edemiyecek bir durumda olursa, devletin selâmeti için, o zaman hükûmdarın yerine kardeşi geçebilirdi. Göktürk tarihi bunun örnekleri ile doludur. Hükûmdar, devlet veya hanedan ağacının kökü ve gövdesi olarak kabul edilirdi. Hükûmdarın çocuğu da bu gövdeden idi. Hükûmdarın kardeşi ise, bu ağacın dalları

ve yaprakları idi. Büyük Göktürk hükûmdarı Işbara Kağan ölürken, oğlunun küçük olması sebebiyle kardeşinin hükûmdar olmasını vasiyet etmişti. Fakat kardeşi, ağacın gövdesi, yani Işbara Kağan'ın oğlu dururken; dal ve yaprakların, yani kendisinin hükûmdar olamıyacağını ileri sürdü. Bunun üzerine Işbara'nın oğlu, evet sözleriniz doğrudur ama; siz de benim ailemin büyüğü ve ağasısınız diyerek amcasını kandırmağa çalıştı ve ancak bu yolla amcası kağan oldu

Bu sebeple Büyük Hun Devletinde hükûmdarın çocukları devletin önemli yanı olan sol, yani doğu tarafındadır diye, bunu hemen bir Çin tesiri ile izah etme doğru olamaz. Esasen Çin, devlet teşkilâtı ve bilhassa askerî düzen bakımından Hunlardan çok şeyler almıştır. Eski Ortaasya devletlerinin teşkilâtı, bir nevi ordu düzeninin yankısıdır. Büyük Hun devletinde imparator, "*Şan-yü*" ünvanını taşırdı. Bu okunuş, çince işaretlerin bu günkü telâffuzudur. Bu işaretler eskiden ise "*Tan-hu*" diye telaffuz edilirdi. Doğru şekli Tan-hu'dur. Fakat bu ünvanın hangi türkçe sözün karşılığı olduğunu bilemiyoruz. Yalnız bu ünvanın anlamı hakkında Çin kaynakları bize bazı bilgiler vermektedirler. Onlara göre, Hun İmparatorunun ünvanının anlamı, "sonsuz genişlik ve vâsi" anlamına imiş. Bu ünvan da şüphesiz ki, anlamını göğün genişliğinden ve sonsuzluğundan alıyordu. Türkçe "*Kür-Han*", moğolca "*Gur-Han*" da aynı anlama gelirdi. Tibetlilerin "*Dalay*" ve türkçe "*Tengiz*" sözünün moğolca karşılığı olan "Çinggiz"in anlamı da aynıdır. Tarihçi Reşideddin'in dediği gibi, eğer Camuka elini çabuk tutup "Kür-Han" ünvanını almasaydı; Çingiz Han'ın adı Kür-Han olacaktı. Kür-Han mitolojik bir Uygur hükûmdarıdır. Herkes kendisini ona bağlayıp Uygur, İmparatorluğunun devamı olma isteğine düşmüştü.

Dünyanın yaratılışı ile ilgili bölümümüzde görüleceği üzere, dünya başlangıçta baştan başa bir tek deniz, yani "*Kaos*" tan ibaretti. Bu inanış, Ortaasya'ya dışarıdan gelmiş olmalıdır. Bu sebeple, hükûmdar için bir ünvan olarak kullanılan ve tibetçe deniz anlamına gelen "Dalay" ve nihayet "Çingiz" imparatorluk adı, buradan gelebilirdi. Türkler gök boşluğuna. "*Kök kalığı*" derlerdi. Bu sebeple Büyük Hun Devleti hükûmdarı ünvanını, tek renk ve sonsuz gök boşluğundan anlamını almış olabilirdi. Bu boşluk bütün dünyayı içine alıyor ve dolayısiyle Hun hükûmdarı da bütün dünyanın imparatoru oluyordu. Göktürklerin inancı da aşağı yukarı, Büyük Hun dev-

letindeki inancın bir benzeri idi. Esasen "*Kağan*" sözünün menşeinin türkçe olduğu da şüphelidir. Göktürk Devletinden önce Ortaasya'yı egemenlikleri altında tutan Avar (Juan-Juan) imparatoru, "Kağan" ünvanını taşıyordu. M. S. 552 de Göktürkler bu devleti yıkıp, Avarların mirâsına kondular. İşte bu mirâs dolayısiyledir ki, Göktürk hükûmdarları da Kağan ünvanını almışlardı. Bu sebeple Çin kaynakları, Göktürklerin bu yeni ünvanlarından söz açarken, hemen eski Hun imparatorlarının ünvanlarından da bahsederler. Anlaşıldığına göre Göktürkler kendilerini Büyük Hun devletinin bir devamı olarak kabul ediyorlardı. Zaten Göktürk devletinde, bir çok eski Hun ünvanlarının bulunması da bunu gösterir. Bilge-Kağan, tahta çıkmadan önce eski bir Hun ünvanını taşıyordu. "Bilge" adı da bu eski ünvandan geliyordu. Türkler, "Kağan" ve "Hatun" ünvanlarını Avarlardan alırken, diğer yandan da Büyük Hun imparatorlarının ünvanlarını kullanmışlardı. İşte bu ikili an'ane karşısında, Çin kaynakları durumu izah zorunda kalmışlardı. Aslında Türkler, bütün dünyaya hâkim olan, büyük bir imparator için "*Kan*", yani Han derlerdi. Kağan adı, daha küçük Han'lar için kullanılmıştı. Nitekim Çingiz-Han zamanında da bu inanç kendisini göstermişti. İmparatorların en büyüğü olan Çingiz-Han'ın ünvanı "Kan", yani Han'dır. Diğerlerine ise "*Ka'an, Kağan*" denirdi. Mesela Çingiz Han'ın oğlu ve halefi Ögödey, Han değil; Ögödey-Ka'an'dır. Türk tarihinde açıklanmamış mesele ve problem çoktur. Bu söylediklerimizin hiç birisi yazılmamıştır. Bu sebeple karanlık bir noktayı aydınlatmağa kalktığımız an, hemen karşımıza daha bir çok meseleler çıkıyor ve bu meseleleri de ele alıp konuya bir açıklık getirmek zorunluğu beliriyor.

Eski Türklerde "Sağ" yan daha önemli idi. Göktürkler yüzlerini güneşe dönerlerdi. Bu duruma göre sağ tarafları, güneşin gezindiği güneye gelirdi. Güney tarafın, sol yandan, yani karanlık ve soğuk kuzeyden daha önemli olması en tabii bir şeydi. Eski türkçede sağ yan için kullanılan söz, *Bırı– = (Bı-rı–)* idi. Yukarıda bu sözün bugünkü türkçemizde kullanılan "*Beri*" sözü ile ilgili olduğunu söylemiştik. Moğolcada sağ anlamına kullanılan *(Baragun=Ba–ra–gun)* sözünün de aynı kökten gelmiş olması muhtemeldir.

Büyük Hun devletinde ve daha sonraki Türklerde, meselâ Oğuz Kağan Destanında yüz güneşe, yani güneye doğru dönülürdü. Çingiz Han zamanında ve sonra da durum böyle idi. Büyük Hun devletinde, sol önemliydi. Fakat Oğuz Destanında ve Çingiz imparatorluğunda ise

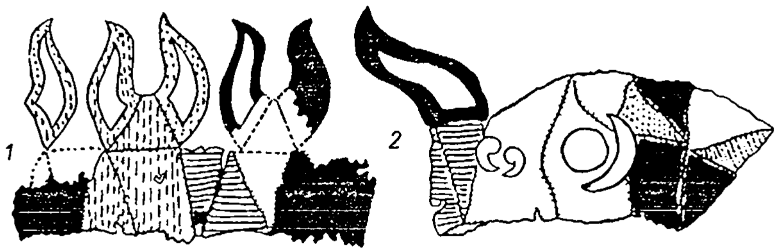
sağ daha önemlidir. Oğuz-Han'ın sağ yanında gökle ilgili adlar taşıyan üç oğlu, yanı Bozoklar vardı. Oğuz Han öldükten sonra, onun yerine tahta çıkan da, yine sağ yandaki oğullarından Gün Han oldu. Esasen sağ tarafın sembolü bir "Ak koyun", solun ki ise "Kara Koyun" du. Sağın renginin beyaz oluşu da, bu yöndekilerin soyluluk ve üstünlüklerini gösteriyordu.

Türkler arasına islam dininin girişi de, sağ tarafın önemini kaybettirmedi. Kutadku-Bilig'de de sağ taraf iyi *(Edgü)* ve iyilik getiriyordu. Cennet de sağ taraftadır. Sol tarafta ise cehennem vardır (K. B., 917). Bu bakımdan eski Türk inanışı, müslümanlığın bu pirensibi ile uygunluk halinde idi.

Güneşin doğuş ve batış yönünden ilhamla meydana gelen bu sağ-sol teşkilâtı kendisini sarayın içinde ve daha küçülerek, aile içinde bile gösterebiliyordu. Eski Türkler devlet teşkilâtlarını asırların tecrübesi sonucunda meydana getirmişler ve olgunlaştırmışlardı. Böyle bir teşkilât yalnız din ve an'ane tesiri altında değil; pratik ve hayatla ilgili olması sebebiyle onlar arasında tutunmuş ve böylece genişlemişti. Bu sebeple bir Türk hükûmdarı veya beyi, sarayında veya çadırında otururken, devlet veya kabile içindeki görev düzenini, bu oturma sırasında da uygulardı. Çin'de ise İmparatorun akrabaları ve yakınları solunda ve sağında otururlar, görevliler ise sırtlarını güneşe ve yüzlerini de kuzeye dönerek karşısında dururlardı. Bu oturma düzeni aşağı yukarı Türklerde de vardır. Dede-Korkut Kitabında bu oturma düzenlerinin çok güzel tasvirleri vardır. Bay Böre'nin oğlu Bamsı Beyrek, babasının sağında otururdu (S. 28) Bir başka yerde Beğ'in sağında kardeşi ve solunda da dayısı oturmuştu (S. 47). Burada da Beğ'in birinci derecede akrabası sağa geçmiştir. Bunlar için pek çok örnek vardır. Fakat biz burada, Dede-Korkut Kitabı üzerinde, bu kadar durmakla yetiniyoruz.

Türk devlet teşkilâtının yankılarını Altay Türklerinin mitolojilerinde de bulabiliriz Altay Türkleri tarafından anlatılan bir masalda şöyle bir rüya görüyoruz: "Rüyada sağda güneş, solda da ay duruyormuş. Rüyayı görenin alnında da sabah yıldızı (Zühre) parlıyormuş" (*Prob.*, I, 32). Bu rüya bize ister istemez, Oğuz Kağan destanındaki altın yayla, kutup yıldızına doğru giden üç oku hatırlatıyor. Bu rüyayı gören kimsenin yüzü kuzeye çevrilmiş olmalıydı. Esasen Sibirya'da Yenisey nehri kenarlarındaki Türklerin güneyle pek ilgileri yoktu. Onların

yüzü kuzeye çevrilidir. Yalnız ilgi çeken nokta, bir yönde güneşin, diğer yönde de ayın oluşudur. Büyük Hun devletinde, doğuda güneşe ve batıda da aya ibadet edilirdi. Bu inanış ve ibadet şekli Toba Devletinde de devam etmişti.

Şekil 38 : Bez üzerine işlenmiş kurt dişleri. Yukarıda ay ve güneş ile, gece-gündüz sembolleri görülür. Bunun da herhalde kutsal ve efsanevî bir anlamı var idi (Rudenko, 1961, T. CXXIII).

Uzay, dünya, devlet, kabile ve aile nasıl benzer düzenlere sahip ise, insan vücûdu da aynı düzen içinde görülmek istenmiştir. Çin'de bu, o kadar ileri götürülmüştü ki, adeta bir fal konusu olmuş ve her insanın vücûd yapısından geleceğinin okunabileceği inanışı zihinlere yerleşmişti. Vücûd yapılarına göre formüller meydana gelmiş ve bu formüllere göre de, kimin gökteki hangi burca ait olduğu söylenegelmişti. Çin'deki kadar değilse de; Türklerde de bu inanış az çok vardır. Hele müslümanlığı kabul edişimizden beri, bu daha da çoğalmıştır. İslâmiyette de sağ koltuk ve sağ el önemlidir Fakat müslümanlıkla hiç bir ilgileri olmayan Sibirya Türkleri de buna inanırlar. Hatta asâlet ve seçkinlik örneği olarak kahraman bir kimse için, "Sağ omuzu altın, sol omuzu gümüş" diye bazı deyimler de kullanırlardı (*Prob.*, I, 403). Onlar omuz yerine koltuk tabirini korlardı. Biz omuzumuza daha fazla önem verir ve vücudumuzun daha şerefli bir üyesi olarak kabul ederiz.

Çingiz Han zamanında da sağ ve sol teşkilâtı, aşağı yukarı Oğuz Kağan Destanındaki duruma benzer bir şekildedir. Şimdiye kadar Moğolların içtimaî teşkilâtı hakkında yazı yazanlar, daha ziyade sonraki Moğollara ve Kalmuklara önem vermişlerdir. Esasen Çingiz Han-tarafından kurulan devlet teşkilâtı, sonraki Moğollar tarafından dejenere edilmiş ve geriye götürülmüştür. Çingiz-Han kendi teşkilâtını eski Uygur ve Türk teşkilâtı üzerine kurmuştu. Bunları bilmeyen Vladimirtsof gibi bilginler, sanki gökten yeni düşmüş gibi, bir Moğol medeniyeti kabul etmişler ve

buna herkesi inandırmağa çalışmışlardır.1966 de Manchester'de toplanan Altaistler kongresinde aynı sözleri söyleyip, bir çok örnekler vererek Vladimirtsof'un hayranı olan bilginler karşısında onu yermiş ve şiddetle tenkid etmiştik. Bu sebeple burada, bu meseleye derin olarak girip, tartışmalara girişecek değiliz. Çingiz Han'ın devletini Sağ ve Sol diye ikiye ayırışı, *Boroğul Noyan*'la *Mukali*'yi tayini ile başlar. Boroğul Noyan, Çingiz Han ordusunun Sağ-kol başkomutanı idi ve Altay Dağlarının batısında otururdu. Mukali ise Çin'de idi. Kaynaklarımız, Çingiz Han devletinde sağ kolun daha önemli olduğunu yazıyorlar. Bu mesele de şimdiye kadar kimse tarafından yazılmış değildir.

Türk devlet teşkilâtının zaman ve takvim'le ilgileri:

Eski Türklerin sosyal hayatında rakamlar ve sayılar, daima önemli bir yer tutmuştu. Düşünceleri, efsaneleri, masalları hep bu sayılar doldurmuş ve Türk dilinin ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdi. Şimdi bile, kırk defa söyledim, yiğidin şartı üçtür, dokuz yerden kovuldu, dünyanın dört yanını gezdi, yedi gün yedi gece gibi, ağzımızdan düşürmediğimiz sözler nereden geliyorlardı, bunları hiç düşünüyor muyuz? Şüphesiz ki, bunları boşuna söylemiyoruz ve bütün bu sayıları söylemelemizin sebepleri de vardır. Bunların sebebi de, Türk tarihinin çok derininde ve Türklüğün benliğindedir. Türklerin önemli sayıları için ayrı bir bölüm yazmak isterdik. Bu sayılar boşuna söylenmemişlerdir. Türklerin zaman anlayışı ve sosyal hayatlarının kuruluşu ile çok yakından ilgileri vardı. Türklerin hayatını düzenleyen bu önemli sayıları, elbette onların sosyal hayatı ile ilgili bölümlerde inceleyeceğiz.

Türklerin fanatik ve mistik bir millet olduklarını hiç bir suretle kabul edemeyiz. Onların hayatı matematik hesaplarla düzenlenmiştir. Türklerin önemli sayıları, birer fal işareti veya sihirbazların uydurdukları rakamlar da değildir. Elbette kökleri dinden gelmektedir. Fakat bu sayıların Türk dinine girmelerinin bazı sebepleri de vardır. Önce gerçekçi bir gözle hesaplanmış ve sonra da Türk dinine girmiştir. Bunu, başka türlü de diyebiliriz. Türk dini, mistik bir din değildi. Temellerini tabiatın gerçeklerinden ve hesap üzerine kurulmuş düzeninden alıyordu.

Bilindiği üzere Türk takvimine, "Oniki Hayvanlı Türk Takvimi" denir. Bu onikili düzen üzerinde, saatlar, günler, aylar ve hatta seneler hesaplanırdı. Bunun için de bu 12 sayısı, çok önemli bir birimdi. Bu tam birim, Türklerde o kadar büyük bir önem kazanmamıştır. Fakat bunun bölüleri, bütün toplum hayatını idare etmiştir.

İkinci önemli sayı da dört'dür. Bu da önemini, "*Dört mevsim*" ve dolayısiyle "*Dört yön*"den alır. 4 rakamı, 12 sayısının bir bölücüsüdür. Tabii olarak 12 ay, 4 mevsime ayrılmıştır. Hesapla bunu şöyle ifade edebiliriz : 12/4=3. Buradan çıkan üç rakamı da, bir mevsimin sembolüdür. Aynı zamanda "*Dört yön*" den birini gösteren bir sayı birimidir. Şunu hatırımızdan çıkarmamamız lâzımdır: On iki hayvanlı Türk takvimindeki hayvanlar, bir dairenin etrafında eşit aralıklarla dizilmişlerdi. Bu eşit aralıklar, 12 saatı, 12 ayı ve seneler devresini gösterirdi. Ama bu aralıklar aynı zamanda, hem uzayın ve hem de dünyanın yönlerini ve bölümlerini gösteren ölçüler durumunda idiler. Yani bu suretle eski Türklerde, zamanla mekân anlayışı birleşmiş oluyordu. Eski Çin düşüncesinde de zaman ve mekân (Le *temps et l'éspace)*, birbirinden ayrılamaz, iki unsur olarak kabul edilmiş ve bütün Çin düşüncesini bu prensip idare etmişti.

Türk devlet teşkilâtını ve düşünce düzenini izâha girişmeden önce, bu konuda biraz daha fazla bilgi edinmemizi faydalı görüyoruz. 4 sayısının, dört mevsim ve dört yönü gösterdiğini yukarıda söyledik. 3 sayısı da, bir mevsim ve bir yönün sembolü idi. Bu durum, hem Çin'de ve hem de Türklerde böyledir. Yukarıdan beri görüldüğü üzere, bu konuda bir sonuca varmak için Çin'le Türkler arasında mukayese yapmağa ve bu karşıt malzeme ile bir aydınlığa kavuşmağa önem veriyoruz. Çünkü Çin'de de on iki hayvanlı bir takvim vardır. Bu takvim, Türklerden mi Çin'e gitmiştir; yoksa Çin'den mi Türklere gelmiştir, bu mesele henüz halledilmiş değildir. Son zamanlarda artık büyük sinologlar, "Çin veya Türk takvimi" gibi yuvarlak bir söz kullanarak bunun münakaşasından kaçmak istemektedirler. Bu meseleyi ilk defa ortaya atan meşhur sinolog E. Chavannes olmuştu. Bu bilgin, Çin dili üzerinde incelemeler yapan gelmiş geçmiş bilginnlerin en büyüğüdür. Çinlilerin bile anlamasına imkân olmayan, en zor klasik metinlerin fransızca tercümesini yapmış ve açıklamıştır. Yeri gelmişken, Türk tarihine de büyük hizmetleri geçen, bu büyük bilgiden biraz söz açmağı, bir Türk olarak görev bilelim. Chavannes'ın eserleri kütüphane raflarını doldurur. Devrinin bu sahadaki en büyük bilginidir. İngiliz hükûmeti, Çin'de bulunan Çince yazıtların tercümesi için onu davet etmiş; Rus akademisi ise, Göktürk yazıtlarının bulunması ile, Göktürk tarihine ait Çince metinlerin incelenmesini yine ona sipariş etmişti. Chavannes'ın her eseri ölmez değerdedir ve şimdiye kadar da, o çapta bir eser yazan bir ikinci bilgin çıkmamıştır. İşte bu bilgin, Türklerin on iki hayvanlı takvimleri hakkında bir yazı yazmış

ve bu takvimi Çinlilerin Türklerden aldıklarını ileri sürmüştü. Chavannes'ın bu yazıyı yazması Türkler için büyük bir şans olmuştu. Bunun üzerine Çin'de ve Avrupa'da büyük bir gürültü kopmuştu. Nasıl olurdu da, Chavannes gibi bir bilgin, takvimi barbar Türklerden Çin'e getirirdi? Fakat karşılarında Chavannes vardı. Bu sebeple gürültü ve telâş, polemikten ve eski Çin kültürünü biraz daha methetmekten ve yükseltmekten ileriye gidemedi. Mesele de böylece kapanmış oldu. Tabii olarak durum, bu bilgin sayesinde, Türklerin lehine idi. İtiraf edelim ki şimdi bizim yaptığımız, Chavannes'ın bu yazısını iyice okuyup daha iyi anlamak çabasından başka bir şey değildir. Ona katkıda bulunacak güçte de değiliz.

Bunları niçin söylüyoruz? Çin'den örnekler getirerek, Türk düşüncesini aydınlatmağa çalıştığımız zaman, sakın kimsenin aklına gelmesin ki, Çin tesirlerinden bahsediyoruz. On iki hayvanlı Türk takvimi Türklerle Çinlilerin müşterek malıdır. Hayvanlarla süslenen bu takvim, Çin düşüncesine ve an'anesine aykırıdır. Bunun başka bir örneğini Çin düşünce düzeninin başka bir yerinde de görmüyoruz. Hayvanlar ve hayvanlı üslûp, Ortaasya'nın hayat ve mücadele dolu kültürünün baş özelliğidir.

Proto-Moğol Devlet Teşkilâtında Türk Mitolojisinin İzleri

Devlet teşkilâtına ve törenlere ait bir çok adetlerin, devrin değişmesi ve toplumun da ileri bir seviyeye yükselmiş olması sebebiyle, artık hayatta uygulama imkânları kalmamıştı. Fakat zaman, bu adetleri halkın hafızasından kolaylıkla silip atamamıştı da. Artık bunlar, efsaneleşmiş birer hatıra idiler. Hatta, ataların adetlerine bir saygı olsun diye, töre gereği olarak, devlet merasimlerinde yer aldıklarını da görüyoruz. Bu adetler Türk mitolojisinin artık birer parçası (Épisode) haline gelmişti. Bu parçalar toplanıp bir araya getirildiği zaman, gerçek Türk mitolojisinin temelleri atılmış olacaktır.

Tahta çıkma törenleri

Bunu bir örnekle açıklayalım : Eski bir Göktürk rivayetine göre bir kimse hükûmdar ilân edilmeden önce, boynuna ip geçirilerek nefesi kesilinceye kadar sıkılır ve bundan sonra da ne kadar zaman hükûmdarlık yapacağı sorulurmuş. Bu, tam bir efsane motifidir. Çok eski çağlarda, belki de tarihten önceki devirlerdeki Türklerin sosyal hayatını yansıtan bir hatıradır. Gerçi belirli bir zaman için seçilen reisler, Türk içtimai tarihinde görülmemiş değildir. Fakat bu adeti, yüksek bir toplum hayatına erişmiş olan Göktürklerde hâlâ uygulanır görmek, imkân dışında olan bir şeydir. Her şeyden önce Göktürklerde, gerçekçi bir devlet düşüncesi ve tam bir "Dünya İmparator-

luğu" düzeni vardı. Onlarda her kağan, bilhassa başlangıçta, kendi kuvvet ve kudretine göre mevkiini elde eder ve sonra da bu hükümdarlık sağlam ve değişmez veraset kaidelerine göre soyuna geçerdi. Göktürk tarihi ve hükûmdarlarının soy kütüğü, bunun dışında bize böyle garip bir olay göstermiyor. Göktürk tarihini iyi bilenler için, meselâ Bumın, Mohan, İlteriş Kağanlar gibi Türk hükümdarlarının, boynuna ip geçirilerek yarı boğulma haline getirildiklerini düşünmek, çok gülünç bir şey olur. Bu seçim usûlü, esasen Göktürkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynaklarında geçer. Göktürklerin sonraki tarihleri üzerinde çok geniş bilgiler veren Çin kaynakları ise, bu gibi bir törenden söz bile açmazlar.

Han'ın keçe üzerine konarak kaldırılması :

Göktürk devleti çağında, hükümdarların bir *keçe içine konarak 9 defa döndürülmesi* de, olağan şeylerden sayılmamalıdır. Böyle bir törene, tahta çıkma usûlleri hakkında geniş bilgi veren sonraki Çin kaynaklarında rastlamıyoruz. Fakat gerçek olan bir şey varsa, bu âdetlerin eski Türklerde bulunuşuydu. Ama devrin değişmesiyle uygulama imkânları kalmamıştı. Bu, başka bir meseledir. Bu âdetler hakkında bilgi veren Çin kaynağı, o çağda Türkler hakkında fazla bir şey bilmiyordu. Aralarındaki temas azdı ve birbirlerinden çok uzak idiler. Kaynak, Türkler hakkında şurdan burdan duyduğu bilgileri verirken, birden bire durur ve yeni bir rivayeti anlatmağa başlar. Bundan da anlaşılır ki, Çin tarihi yeni bir kaynağa başvurmuştur. İşte bu bölümde, Türk hükûmdarlarının boyunlarına ip bağlandığından, v.s. den bahsedilmeğe başlanır. Öyle anlaşılıyor ki bu yeni kaynak, Türklerin çok daha eski âdetlerinden bahseden çok önemli ve eski bir rapor ve vesikadır. Ama bize kadar kısaltılarak gelen bilgiler bundan ibarettir. Çince metin şöyledir :

"...*Yeni bir hükûmdar seçileceği zaman, devletin ileri gelenleri onu bir keçe içine koyarak, yeni yerine getirirlerdi. Güneşin gezindiği yönü takip ederek, onu 9 defa çevirirler ve her çevirilişte de, ona tâbi olan herkes saygı ile eğilir ve onu selâmlardı. Bu şekilde çevirmelerden ve saygı duruşlarından sonra vezirler, onun ata binmesine yardım eder ve yürütürlerdi. Ondan sonra boynuna bir ipek iplik geçirip boğazını sıkarlardı. O kadar sıkarlardı ki, baygın bir hâle gelir ve ipliği gevşeterek ona şöyle sorarlardı : —"Kaç sene bizim kağanımız olacaksın?" Baygın olan Kağan konuşamaz ve ancak mırıldanırdı. Bu mırıldanmalardan mânâ çıkararak, kaç sene kağanlık yapacağını anlarlardı...*" (CS, 50, 2a).

Hükümdarların tahta çıkma merasiminde bir halı veya keçe üzerine oturtulması âdeti, Toba devletinde de vardı. Çin kaynakları Göktürklerle Toba'lar arasında sıkı bir bağ bulunduğunu açıkça ifade ederlerdi. Gerçi Toba devleti Çin'in kuzeyinde ve Göktürkler ise Ortaasya'da oturuyorlardı. Fakat her ikisi de nihayet Büyük Hun devletinin ananelerini devam ettiren iki zümreden başka bir şey değil idiler. Ayrıca yine Çin tarihleri, Göktürk devletini Toba'ların içinden kaçıp gelen âsil ve eski Hun kabilelerinin kurduğunu da kaydederler. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, hükümdarı halı üzerinde kaldırma âdeti, Büyük Hun Devletinden ve belki de tarihten önceki çağlardan beri gelen bir Ortaasya an'anesi idi. *Biliyoruz ki Altay ve Sibirya Şamanizminde, Şamanların göğe çıkma töreninden önce, Şaman da keçe üzerine konup kaldırılırdı. (Bk. Potanin, Oçerki, IV, ş. 58)*

M.S. 532 senesinde yeni Toba imparatoru tahta çıkmış ve bunun için de şehrin dışında bir merasim yapılmıştı. 7 kişi keçe bir halının altına girerek halıyı tutmuşlar ve yeni imparator da bunun üzerine çıkarak, batıya dönmek suretiyle, saygı duruşunda bulunmuştu. Yine bu töreni bize haber veren Çin kaynağı, bu merasimin eski Toba ananesine göre yapıldığını da ilâve eder *(PS, 5, 9 b)*.

Bilindiği üzere Türklerin ve diğer Ortaasya kavimlerinin saygı gösterdikleri yön, doğu idi. Toba'lar da ise eski Ortaasya ananelerinden biraz kayma olduğu ve saygı için, doğu yerine batıya dönmeğe başladıkları görülür.

Hanlığı üç defa reddetme:

Tahta çıkmadan önce yapılan bir çok adetlerin unutulmasına ve tatbikattan kaldırılmış olmasına rağmen, usûlen bazı formalitelerin halâ uygulandıkları da muhakkaktı. Meselâ verâset pirensiplerine göre tahta çıkması gereken bir hakan, umumiyetle direniyor ve kendisinin bu mevkiye lâyık olmadığını ileri sürüyordu. "Hükümdarlık tekliflerini reddetme" keyfiyetine, Göktürk tarihine ait Çin kaynaklarında da sık sık rastlamak mümkündür.

Çin tarihleri bunları sanki gerçek bir olaymış gibi kabul etmişler ve o üslûpla yazmışlardır. Halbuki eski Türk töresine göre, tahta çıkma merasiminin de bir protokolu vardı. Hükûmdar ilân edilmeden önce, Türk töresine ve terbiyesine göre herkesin böyle bir alçak gönüllülük göstermesi ve *bu vazıfeyi* üç defa reddetmesi usûlden idi. Bunlardan bir tanesini Çin kaynaklarından buraya aynen alalım :

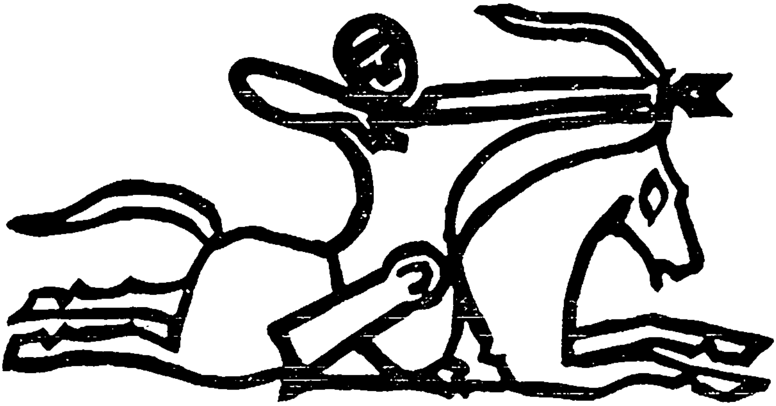
"Yung-yü-lü (İşbara Kağan'ın oğlu), amcası Ch'u-lo-hou'a bir adamını gönderip (başkente) çağırdı. Amcası kendisinin tahta çıkarılmak istendiğini öğrenince şöyle dedi :

—"Mu-han Kağan'dan beri, küçük kardeşleri büyük kardeşlere ve meşrû olmayan çocukları da, meşrû pirenslere tercih etmeğe başladık. Bu yolla, bizim atalarımızın uyguladığı törelerden ayrılmış bulunuyoruz. Bunun için de, aramazda hiç kimsenin kimseye saygısı kalmadı. Tahta siz çıkmalısınız. Siz tahta çıkarsanız, ben de memnuniyetle sizin önünüzde diz çökeceğim!" Bunun üzerine Yung-yü-lü, amcasına şöyle haber gönderdi :

—"Siz benim amcamsınız. Siz ve babam aynı köktensiniz ve tam bir kütüğü tamamlıyorsunuz. Ben ise, bu ağacın dalı ve yaprağıyım. Ağacın kökü ve kütüğü dururken, benim kağan olmam ve aile büyüklerinin de benim mâiyetime girmesi mümkün değildir. Ayrıca ben, çok zayıf ve gencim. Bu sebeple, (senin kağan olmanı) vâsiyet eden babamın arzularının karşısına çıkamam!"

Beş, altı defa karşılıklı komplimanlardan sonra, nihayet amcası Ch'u-lo-hou, kağan oldu..." (SS, 84, 4a).

Çin'in kuzeyinde kurulan Hıtay devletindeki cülûs merasimleri hakkında, Çin kaynaklarında oldukça geniş malzeme bulunur. Yeri geldikçe söylediğimiz gibi bu devleti Kitan kabileleri kurmuştu. Kitan'lar, Proto-Moğol'ların güney-doğu soylarından biri idiler. Göktürk Devleti bulunduğu müddetçe de, Türk hâkimiyeti altında yaşamışlardı. Bu sebeple Göktürk ve Uygur devlet ananelerini, Hıtay imparatorluğunda bol bol bulmak mümkündür. Kitan'ların ve dolayısıyle Hıtay devleti kültürünün Türklerle ilgisi üzerinde, metinlerin izâhını yaparken sık sık duracağız. Aşağıda inceleyeceğimiz Çince belgeler, mukayese malzemesi olarak Türk kültürü için büyük bir değer taşırlar.

Şekil 39 : Eski bir Macar atlısı.

Proto-Moğollarda tahta çıkma törenleri:

Hıtay imparatorunun tahta çıkma merasimi ile ilgili metin, Hıtay devletinin resmî tarihinden alınmıştır. Tören, mümkün olduğu kadar açık ve realist olarak anlatılmıştır. İmparator ilân edilirken, devletin ileri gelenlerinin bir halı tuttukları da, metinde söylenmektedir. Fakat hükûmdarın bu halı içine konup bir kaç defa kaldırılıp kaldırılmadığı hakkında hiç bir bilgi verilmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki Kitanlar cülûs merasimlerinde, sembolik de olsa bu eski Türk-Mogol adetini yerine getiriyorlardı. Fakat devrin değişmiş olması, tekâmül etmiş bir devlete ve hükûmdara sahip olmaları sebebiyle, adetin bütün safhalarını uygulamamış olmaları da muhtemeldir.

Hükûmdarı bir ata bindirip, koşturduktan sonra düşürüp, sonra da bir keçe örtü ile üzerini örterek taht yerine getirmeleri de eski ananelerin tesiri altındadır. Bununla beraber, metinde aydınlatılmayan bazı noktalar da vardır :

Hükûmdarı halının üzerine bile çıkaramazken, nasıl olup da attan düşürdükten sonra, keçe örtüye sararak taht yerine getirebildikleri şüphe ile bakılacak noktalardan biridir. Öyle anlaşılıyor ki, eski ananelerin tesirinde olarak, protokol sırasına göre, metinde yazılmış olan bu adetin günlük hayatta pek yeri yoktu. Yahut da ikinci metindeki âdetler gibi bu tören gizli toplantılarda yapılıyor veya yapılmış gösteriliyordu.

Bu metinde, halkın hükûmdara ve hükûmdarın da halka karşı yapmış olduğu konuşmalar, Türklerinkine nazaran çok daha iptidaîdir. Hükûmdar adayının tahta çıkmamak için gösterdiği bahaneler ve yaptığı konuşmalar ise, yukarıdaki Türklerle ilgili bahislerde incelenmiştir. Hıtay imparatorunun tahta çıkma töreni hakkında bir Çin kaynağı şöyle diyor :

"Ateş yakma suretiyle, hükümdarın tahta çıkışını "Göğe bildirme" merasimi için, münasip bir gün seçildi. Daha önce merasimin yapılması için bir salonda, taht için yüksek bir yer yapıldı. Bu yer, kütüklerin üç köşeli konması suretiyle, çok yüksek olarak yapılmıştı. Bunun üzerine de bir kurban sunağı konmuştu. Bu sunağın her

tarafı yüzlerce metrelik halılarla ve tahtın üzeri ise ejderha resimleri ile süslenmişti. Bu yüksek yerin yanında, imparatorun annesi ve yakınları a, "Yeniden doğuş" merasiminin yapılması için de ayrıca bir mabet yapılmıştı. Merasime gelen İmparator, önce bu mabede girer ve orada ölen anne ve babasına dua ederdi. Bundan sonra 9 Kitan kabile sinin reisleri, İmparatorun önünde yürümek suretiyle taht salonuna girerlerdi. Bu arada her tarafta da sıkı bir muhafaza tertibatı alınırdı. Merasim alayı salonun kuzey-doğu yönüne doğru yürür ve göğe bir kurban verirdi. Bundan sonra imparator bir ata biner ve atı dört nala koştururdu. İmparatorun hemen arkasından, annesi tarafından gelen akrabalarımn en yaşlısı onu takip ederdi. İmparator atla koşarken birden bire yere düşer ve arkasındakiler de hemen ona yetişerek üzerine bir keçe örterlerdi. İmparator bu suretle yüksek bir yere çıkınca, bütün büyük memurlar ve kabile reisleri geri çekilip, merasim düzenine geçer ve belirli bir uzaklıktan ona arz-ı übûdiyet eylerlerdi. İmparator, bunun üzerine bir adam gönderip, devletin ileri gelenlerine şöyle söyletirdi : —"Ölen imparatorun amcaları ile büyük kardeşleri halen hayattadırlar. Onların içinden, lâyık olanlarından biri, pekâlâ hükûmdar seçilebilirdi. Ben bu mevkiye lâyık değilim. Bu durumda devlet idaresini nasıl başarabilirim?" Bunun üzerine devlet erkânı hep birden ona şöyle cevap verirdi : —"Eski imparatorun yerinde arzusu ve siz haşmetmaablarımn da büyük meziyetleri dolayısiyle, tebaanız olan bizler, size tâbi olmak istiyoruz. Bizim aklımıza başka bir şey nasıl gelebilir?" İmparator bu ısrar karşısında daha fazla dayanamaz ve şöyle demek zorunda kalırdı : —"Sizin isteklerinize uymak zorundayım. İdarem sırasında, mükâfat ve cezaları herkese namus yolundan ayrılmıyarak vereceğim. Lâyık olanları terfi ettirip, onları önemli vazifelere tayin edeceğim. Eğer bunlar katil suçu ile karşıma gelecek olurlarsa, bütün vazife ve rütbelerinden mahrum olmuş olacaklardır. Benim emirlerime itaat edip onları büyük bir sadakatla ortadan kaldırmalısınız!" Bunu duyan devletin ileri gelenleri hep birden yüksek sesle bağırır ve şöyle derlerdi : —"Biz, haşmetmaablarının her zaman için emrindeyiz!."

"Merasimin yapıldığı yer, taş ve topraklar yığılmak suretiyle işaretlenir ve orası terkedilirdi. Bundan sonra ölen imparatorun resimlerinin bulunduğu mabede gidilerek saygı gösterilir ve hazır bulunanlara ziyafet verilirdi.

"Ertesi gün imparator, bu yerden ayrılır ve tahtın bulunduğu askerlerle kuşatılmış, yüksek yere giderdi. Tahtın etrafında atalara ait kitabeler dizilir ve devletin yüksek erkânı da etrafta ayakta dururlardı. Büyüklerden bazılarının da, bir halının kenarlarından tutmuş olarak dizildikleri ve bir şeyler mırıldandıkları görülürdü. Bu sırada başvekil, yeşim taşından imparatorluk mührünü getirir ve yine yeşim taşı üzerine oyulmuş bir ferman getirerek okumağa başlardı. Yeni tevcih edilen bir ünvanla imparator ilân edilir ve orada hazır bulunanlar, "İmparator, bin sene yaşa!" Diye, üç defa bağırırlardı. Bu yolla herkes sadakatını ifade etmiş olurdu. Kabile reisleri ve büyük memurların herbiri, krem renginde birer koyun sürüsü hediye eder ve böylece merasim biterdi. Eski elbisesini çıkararak imparatorluk elbisesini giyinen hükûmdar, bütün tebaasına bir şölen verir ve hediyeleri kabul ederdi." *(LS, 49, 3b-4b).*

Poroto-Moğollarda garip Han seçimleri ve Türkler :

Bu metin açıklamalarını, ikinci bölümün sonunda yapacağız. Aşağıda tercümesini vereceğimiz ikinci metin, M.S. 1058 senesinde Hıtay İmparatorunun nasıl tahta çıktığını anlatan önemli bir tarih belgesidir. Bundan önceki vesika Hıtay devletinin resmî

tarihinden alınmıştı. Bu sebeple merasimin safhaları gayet açık olarak gösterilmiş ve devlet protokolunda, mümkün olduğu kadar mistisizmden kurtulmağa çalışılmıştı. Bu metin ise, ikinci elden ve hususi bir kaynaktan alınmıştır. Bununla beraber resmî tarihin işine gelmeyen tarafları belirtmesi bakımından, ayrı bir önem taşır. İmparatora benzeyen 9 kişi seçilerek imparatorla beraber aynı elbise giydirilmesi ve bunlardan hangisinin imparator olduğunun da bir nevi yarışma yolu ile bulunması, resmî tarihte yoktur. Adeta saklanbaç oyununa benzeyen böyle bir olayı yazmak, belki de resmî tarihin işine gelmemiştir. Öyle anlaşılıyor ki, büyük imparatorluk kuran Kitanlar, eski an'anelerini unutmayarak, bunları da devam ettirmek istemişler; fakat bunlardan bazılarını, imparatorluk merasim protokoluna sokamamışlardı. Bunun üzerine hususi seanslar tertip ederek eski an'anelerini devam ettirmişlerdi. Bunları duyan Çinliler de, kendileri için garip şeyler sayılan bu olayları, kitaplarına almışlardır. Hükûmdarı halı üzerine koyup kaldırma, çok eski bir Ortaasya devlet an'anesidir. Bu merasim Hıtay devletinin resmî tarihinde yeralmıştır. Çünkü bu adet, devlet merasimlerinden kaldırılmıyacak kadar önemli bir an'anedir. Özel bir seansdan bahseden aşağıdaki metinde ise, halı merasimini göremiyoruz.

Dokuz kişiye aynı elbiseyi giydirip, bunlar arasından bir başkan seçme adeti de, tamamiyle mânâsız değildir. Göktürk çağında Kitanların başında bulunan Yao-lien ailesi zamanında devlet, Dokuz kabile'den meydana geliyordu. Daha önce ve daha sonra Kitanlar daima "Sekiz Kabile" olarak kalmışlardır. Bu dokuzlu teşkilât, belki de Türkleri taklid suretiyle ortaya çıkmıştı. Bu eski başkan ailesi, yani Yao-lien'ler, Hıtay devleti zamanında da (M.S. 907-1125) eski önemlerini kaybetmemişler ve yeni devlet içinde âsil bir sınıf olarak yaşamışlardı. Dokuz kişiye aynı elbiseyi giydirip, aynı çadırlara yerleştirerek birisinin reis seçilmesi, herhalde Göktürk çağından gelen sembolik bir an'ane olmalıdır. Dokuz kişi, Dokuz kabile reisi idiler. Bu sembolik törenle, dokuz küçük reis arasından, büyük bir *reis seçimi* yapılmak isteniyordu.

Gerçekten Ortaasya kavimlerinde teorik olarak reis tayini, bir nevi seçime tâbi tutularak yapılırdı. Bunun yanında reis adayının kabiliyet ve kudreti, her çağ için ağır basan bir faktördü. Bununla beraber hâkimiyetini zorla kabul ettirmiş hükûmdarlar için bile, sembolik olarak bir seçim merasimi yapılmamış değildir. Aşağıdaki metin böyle an'anevî ve özel bir töreni bize anlatması bakımından ayrı bir önem taşır. Metinde geçen diğer merasimler, aşağı yukarı öncekilere benzeyen ve Hıtay imparatorluğunda ötedenberi yapılagelen törenlerdir.

"Tahta çıkma merasiminden önce imparator ilkönce, bir gece gecelemek için, yasak bölgeye girerdi. İkinci gün tam mânâsıyla imparatora benzeyen 9 kişi seçilir ve hepsine imparatorun giydiği elbiseler giydirilirdi. Bu suretle 10 tane imparator meydana çıkar ve herkes kendisinin imparator olduğunu iddia ederdi. Aynı günün gece yarısında herkes, küçük yasak bölgeden "Büyük yasak bölge"ye çıkarılır ve herbiri ayrı ayrı birer kandille bir iskemle bulunan 10 çadıra konurdu. Üçüncü günün sabahında bir Kitan büyüğü, çadırların önünde birer birer durup, gerçek imparatorun bunlardan hangisi olduğunu tesbite çalışırdı. Bütün büyükler sıra ile bu vazifeyi yaparlardı. Her kim imparatoru tanırsa, ona binlerce baş sığır, koyun, deve ve at hediye verilirdi... İmparator keşfedildiğini görünce, hemen inkâra kalkışır ve ben hükûmdar değilim, derdi. Bulan da ısrar eder ve imparator sizsiniz, derdi. Bunun üzerine bütün halk, "Siz imparatorsunuz!" Diye yüksek sesle bağırır ve imparator da, "Evet

öyle!" Diye tasdik ederdi. Bunun üzerine çadırdan çıkılır ve teşrifatçıların ellerinde taşıdıkları bir sandıktan merasim elbiseleri çıkarılarak giydirilirdi. Artık bundan sonra merasim başlar ve imparator da güneşe karşı 4 defa ok atardı. Daha sonra 7 ata mabedi ile Mu-yeh dağı ve Maden Tanrısına gidilirdi. Bunlardan sonra, sıra ile şunlar ziyaret edilirdi : İmparatorun annesi, "Kırmızı kadın" (Albastı?), 7 atalar ailesi. Bundan sonra hükümdar adayı, ateş kulesinin bulunduğu yere çıkar ve kendisini imparator ilân eden fermanı burada alırdı. Bununla artık resmî formalitelerin bir kısmı bitmiş olur ve ziyafet faslı başlardı. Akşam başlayıp, gece yarısına kadar devam edecek olan ziyafetler, "Küçük yasak bölge" denen yerde yapılırdı.

"Dördüncü gün artık resmî kabuller başlardı. Yukarıda da söylendiği gibi, iki yasak bölge vardı. Küçük yasak bölge, büyüğünün kuzey-doğu kenarında bulunurdu. Kuzey-doğu yönü Kitanlarca kutsal bir yöndü. Küçük bölgede, ancak iki veya üç çadır ve büyük bölgede ise on keçe çadırla, askerlere ait 7 siyah çadır kurulurdu. Bölgelerin dışı da, muhafızlarla sıkıdan sıkıya çevrilir ve her taraf Hıtay devletinin ordusuna mahsus bayraklarla süslenirdi." *(Wittfogel, s. 214).*

Metinde geçen "*yasak bölgeler*", hükümdarın haremi gibi girilmesi yasak olan yerlerdir. Buralar, hükümdarın eski türkçe terimle "*korıg*", yani koru idi. Hıtay devleti idare teşkilâtında *kuzey-doğu yönü*, önemli ve ayrı bir yer tutardı. Kanaatımızca bu yönün ehemmiyeti de daha ziyade, bu bölgede *Proto-Moğollar*, yani Shih-wei vs. gibi kabilelerin bulunmasından ileri geliyordu. Bu sebeple Büyük yasak bölgenin bu yönünde Küçük yasak bölgenin bulunmasını bu şekilde izah edebiliriz. Birinci metinde, tahta çıkma merasimindeki kurbanlar da bu yöne verilmiştir.

"*Üç defa bağırmak*" suretiyle hükümdar ilân etme adeti de eski bir Ortaasya adetidir. Bunu birinci metinde de görmekteyiz. Bu bir nevi, eski Türkçe tabiriyle, *alkış* idi. Hıtay devletinde *üç sayısı* da önemli bir yer tutardı. Selâm, üç defa diz çökme suretiyle yapılır; bazı merasimlerde üç defa dönülür ve nihayet imparatorun "Baba ailesi" de üç kabileden meydana gelirdi.

"*Ateş yakma merasimi*", cülûs merasimlerinin önemli bir kısmı idi. Çin kaynaklarına göre, imparatorun tahta çıkışı, yakılan ateşle göğe, yani Tanrıya bildirilirdi: *(LS, 1, 2b).* Türklerde böyle bir adetin varlığı hakkında fikrimiz yoktur. Türklerde ateş, düğün vs. gibi, ya büyük törenlerde, veyahut da gelecek hakkında bilgi edinmek için bir nevi fal maksadı ile yakılırdı. Böyle bir ateş, merasimin icâbatından idi. Bununla beraber, Altay kavimleri ateşi kendileri ile Tanrı arasında bir haber verme vasıtası olarak kullanmıyorlar da değildi. Meselâ bir kurban verdikleri zaman, yaktıkları bir ateşle bunu Tanrıya haber verirlerdi. Bazıları da, kurban etini yakmak suretiyle bu haberleşmeği kurmak isterlerdi. Hıtay devletinde bu iş için de, özel bir *ateş kulesi* yapıldığı anlaşılıyor.

"*Yedi sayısı*", Hıtay devleti zamanında kutsal sayılar arasına girmiştir. Bunu, daha ziyade Batı Türklerinin bir tesiri olarak görmek de mümkündür. Biraz da Mezopotamya kültürlerinin bir unsuru olan bu rakam, Göktürk devrinden itibaren kozmolojik bir anlam kazanmış ve dünya "Yedi iklimdir" diye, söylenmeğe, başlanmıştır. Aslında Türklerle Proto-Moğolların mukaddes rakamı *dokuz*'dur. Meselâ Altaylarda ve Doğu Sibirya Şamanizm'inde gök dokuz kat iken, batıdaki Fin-Ugor kavimlerinde

yedidir. Hıtay devletinde de yedi, daha ziyade takvimde "yedi gün," "yedinci ay" gibi dinî, ve "Yedi kara çadır" gibi içtimai hayatta önem kazanmıştır. *Yedi ata* da bunlardan biri olmalıdır. Kitabımızda bu konu ile ilgili ayrı bir bölüm vardır. (Bk. S.)

"*Kırmızı albastı*" da, bu metnin orijinal taraflarından biridir. Çince metinlerde, "*Kırmızı kadın*" diye adlandırılan bu ruh, Kitanlarda ölüm veren; fakat insanlığın da anası olan bir ruhtur. Bu konu üzerinde daha fazla bilgimiz yoktur. Türk ananelerinde de, "*Kara Albastı*" nın yanında, bir de "*Sarı Albastı*" vardır. Sarı-kız şeklinde olan bu albastı, karaya nazaran daha az yararlıdır. Nihayet kadınlara mahsus hoppalığın bir temsilcisidir. Hıtay devletinde, "Kırmızı kadın" ın içtimaî bir mevkii de vardı. Meselâ imparator, annesini ziyaretten sonra, Kırmızı-kadın'a giderdi. Bunun iki anlamı vardır. Din bakımından, mukaddes Mu-yeh dağındaki Kırmızı-kadın mabedini ziyaret demektir. İkinci anlamı ise, kendi düğününde başkanlık eden ve baş köşede oturan "*Düğün ulusu*" yani büyüğü olan kadına bir saygı ziyaretinde bulunmakdır. Ne olursa olsun, bu an'anelerde de eski Türk-Mogol ananelerinin izlerini bulmak mümkündür.

Başlıca kaynak ve araştırmalar

Göktürklerde hükûmdarın halı üzerine konması ve boğazının sıkılması hakkındaki rivayet için bk. *Chou-shu*, 50, 4 b; Liu Mau-ts'ai, *Geschichte der Ostürken*, s. 496 : Toba devletindeki aynı an'ane üzerinde yapılan incelemeler : P. Boodberg, Harvard Journal of Asiatic Studies, 4, s. 240 v.d.; W. Eberhard: *Das Toba-reich Nord Chinas*, Leiden, 1949, s. 357; K. Wittfogel, *History of Chinese Society*, Liao, s. 274-275; Göktürklerde tahta çıkmayı üç defa reddetme an'anesi : *Sui-shu*, 84, 4 a : Liu Mau-ts'ai, aynı eser., s. 496. Hıtay devletindeki Cülûs merasimleri hakkında 1. Metin : *Liao-shih*, 49, 3 b - 4 b; 2. Metin : Wang I, Ch'ung-pien yen-pei-lu, 16 a - 17.a; Wittfogel, aynı esr., s. 274 b. Hükûmdarların başkanlık ettiği törenlerde ve özel düğünlerde yakılan ateşler için bk. A. İnan, *Şamanizm*, s. 66-67. "*Sarı albastı*" için de aynı eserde bilgi vardır. Bk. s. 169 v.d.

2. OĞUZ DESTANLARINA BENZER DEĞİŞİK BİR KIRGIZ RİVAYETİ

(*Kara-Han oğlu Alman-Bet Destanı*)

Öyle anlaşılıyor ki Kırgız'lar, Oyrat'lardan korkuyorlardı. Çünkü Oyrat reisi *Kara-Han*'ın oğlu *Alman-Bet*'in doğuşu, adeta olağan üstü bir korku ile anlatılıyordu. Yine bu destanda, Kırgızların Orta-Yüz'ünün reisi *Kökçö (Kökçe) - Han* da Alman-Bet'i Isığ-Göl kenarında görünce, içinden ürpermeler geliyor ve korkuyordu. Ayrıca Alman-Bet doğunca, müslümanların bepsi korkup, dağlara vadilere kaçıp oralarda saklanıyorlardı. Anlaşıldığına göre Kırgız'lar, bu sırada başlıca üç bölüme ayrılıyorlardı.

1. Orta-yüz: Bu bölümün reisi *Kökçö (Kökçe)-Han* idi. 2. Sağ-yüz: Bu bölümün başkanı da *Manas* idi. Manas'ın adı bu destanda, bazan *Er-Manas*, bazan *Manas-Han*, bazan da "Alp-doğan" Manas-Han şeklinde geçer. Tanrı ve Tanrı'nın melekleri daima Manas'a yardım ederler. Fakat Orta-yüz'ün başkanı, Kökçe'ye, melekler pek yüz vermez ve etrafında dolaşmazlar. Bu inanış da, Kökçe'nin Manas'la arasının iyi olmaması veya aralarında rekabet bulunması da rol oynamış olmalıdır. *Manas*'ın ünvanı da *Sarı-Nogay*'dır. Ünvanının başında "Sarı" sıfatının bulunması, Sağ-yüz'ün veya Manas'ın şahsının, Sol-yüz'e nazaran daha âsil ve soylu olduğunu gösterir. 3. Sol-yüz: Bu kolun başkanı da *Kara-Nogay*'dır. *Nogay* veya *Nokay* ünvanı, Altın-Ordu devletinden kalma bir ünvandır. Fakat kabilelerin "Sarı-Kara" diye ikiye ayrılmış olmaları ise, ta Türgeş devletinden kalma hatıralardır.

Yukarıda söylediğimiz gibi, *Alman-Bet*'in doğması ile korkan müslüman Kırgızlar, yerlerini yurtlarını bırakır ve etrafa dağılırlar. Bunu bir fırsat bilen Oyrat'lar, onların bıraktıkları yurtları elde etmek için savaş hazırlıklarına koyulurlar. Oyratların ilk akını Sol-yüz reisi *Kara-Nogay Yamgırçı* (Yağmurcu) üzerine yapılır. Yağmurcu daha ziyade *cada/yada* taşı ile yağmur yağdıran sihirbazlara denirdi. Anlaşılıyor ki, bir meslek ifade eden bu deyim, sonradan bir kişi adı da olmuştu. Kara-Nogay üzerine yapılan akın duyulunca, hepsi birleşip, Oyratlara karşı savaşa geçerler ve Alman-Bet'in de yardımı ile Oyrat'ları yenerler.

Tabiî olarak bu, Kırgızların Oyratlar hakkında zihinlerinde kurdukları bir hayâldir. Kırgız *Bahşi*'leri, kendilerinin tek başına Oyrat'larla başa çıkamıyacaklarını biliyorlardı. Bu sebeple Kırgızların bu arzu ve istekleri, efsanelerde aksini bulmuştu.

Bu hikâyede, "Oğuz Destanı" ile ilgili en önemli motif, *Kara-Han*'ın oğlu *Alman-Bet*'in, babasını müslüman olmağa davet etmesi ve müslüman olmayınca da onu öldürmesidir. Oğuz, destanında da *Oğuz*'un öldürdüğü babasının adı *Kara-Han* idi. Tabiî olarak bu destanda, Oğuz destanında olduğu gibi, "Cihangirlik ruhu", dünyayı zaptetme ideali, v. s. gibi şeyler yoktur. Babasını öldürüp kaçmak, Alman-Bet için en büyük bir öğünme payıdır. Halbuki Oğuz destanında, hükûmdarı öldürüp, onun ülkesini kendisine katmak, destanın değişmez ve en temel bir pirensibidir. *Oğuz-Destanındaki ideal, bir dünya imparatorluğu kurmaktır.* Halbuki, Alman-Bet'in vaad ettikleri, "Bacanı yağla,

çatını yağla yapacağım, fakirleri giydirip, donatacağım" dan ileri gitmez. Ona göre zenginlik, servet ve refahın tek sembolü yağ'dır. Bununla beraber, "*Fakirleri zengin etme*" pirensibi, Göktürk devletinden beri süre gelen ve hükümdara düşen bir vazife anlayışıdır.

Bilindiği üzere, müslümanlığın en önemli işareti sakal bırakmak idi. Ortaasyalılar, saçları kestirmeyi de buna ilâve etmişlerdi. Halbuki eski Türklerin en önemli adetlerinden biri de, "*Bıyık ve uzun saç*" bırakmak üzerine dayanıyordu. Sakalı tıraş etmek, yaygın bir adetti. Bu sebeple Kökçe-Han, Alman-Bet'e, her şeyden önce, saçını, bıyığını kesip, sakalını koyvermesini tavsiye ediyordu. Diğer Kırgız efsanelerinde ise, Nogay-Han'ı *Yoloy-Han*'dan söz açılırken, bıyıklarının göğe değdiği söyleniyordu.

Şapka da, müslüman olmayan Ortaasya'lılarda önemli bir mal ve vazgeçilmez bir giyimdi. Bu sebeple, Alman-Bet'in akınlarından söz açılırken, "*dağ gibi şapka ve kaftan*" yığdığı söylenir. Şapkalarda, kuş tüylerinin bulunduğu da anlaşılıyor.

"*Altı kol-ordu*" deyimi de, burada üzerinde durulacak bir tabirdir. Türk'lerin kutsal "*Yedi*" ve "*Dokuz*" sayılarına karşılık, Oyrat'larda "*Altı*" ve "*Altmış*" sayıları önemli idi. Bunun kökleri de, tabiî olarak Çin'den gelen tesirlerde aranmalıdır. Bu sayıları, Kırgızlar da bazan kullanırlardı.

Eski Türklerde, yabancılar karşısında "*Attan inme*" adeti de bazı kaidelere bağlı idi. Attan inmeden konuşmak, karşıdaki için bir saygı ifadesi değildi. İki kavim karşısında, tam bir dostluk ve anlayış kurulmadan da attan inilmezdi. Bu sebeple Göktürk'ler bazan Çin elçilerini zorla attan indirmiş ve öyle konuşmuşlardı. Yine bunun içindir ki, Alman-Bet, Kur'anı görmeden ve Müslümanlığı kabul etmeden, attan inip de Kökçe-Han'ın çayını içmemiştir.

"*On iki ayda doğma*", yani ana rahminde, normal zaman olan "Dokuz ay" dan fazla kalma da, Türk mitolojisinin önemli motiflerinden biridir. Büyük kahramanlar ve kutsal şahıslar hep, annelerinin karnında dokuz aydan fazla kalırlardı. Bu da, onların ana rahminde diğer normal insanlara nazaran, olgunlaşma ve gelişme çağlarının daha fazla olduğunu gösteren bir inanış olsa gerekti.

"*Kızıl-ince ruh*" da, bir Şamanizm kalıntısıdır. Alman-Bet'in kendisi Müslüman olduğu halde, kızıl ve ince ruhunun cennete gitmesini arzu etmektedir. Bu da gösteriyor ki, Kırgızlar ne kadar müslüman olsalar da, eski inanış ve deyimlerini bırakmamışlardı.

"*Manas'ı koruyan ruhların ağzından girip, düşmana karşı nara salmaları*" da islâmiyetle uzlaşmıyan bir inanıştır. Bu, eski Türk'lerin *Kut* dedikleri ve Tanrının bazı insanlara bahşettiği kutsal kudrettir. İslâmiyet de ise Allah, melekleri ile siyanet eder ve korurdu. Bu koruma, dışardan ve Tanrı vasıtasıyla olurdu. Türkler de ise Tanrının kudreti, insan ruhunun yerini alıp ve o talihli insanı başarıya kavuştururdu.

"*Diyet*" ve "*Ceza*" anlayışları, anlaşılıyor ki tamamen İslâmiyetin tesirleri içine girmişti. Alman-Bet'in : "Öldürdüğüm insana diyet vermiyeceğim, öldürdüğüm deveye ceza vermiyeceğim", sözlerinden bu anlaşılıyor.

Kökçe-Han'ın, Alman-Bet'e göz koyan gözdesinin adı, *Ak-Erkeç*'dir. Yani, "Beyaz-Teke" demektir. Bu adın, vefasızlıkla ilgisinin bulunup bulunmadığını da pek anlamıyoruz.

Kozmogoni, yani uzay ve dünya ile ilgili inanış ve anlayışlar, Türk mitolojisinin temelini teşkil ederler. Kökçe-Han'ın *Ak-Kuyas* ve *Kök-Kuyas* adlı iki yiğidi vardı. Bu adlarının manâsı "*Ak-Güneş*" ve "*Gök-Güneş*" anlamına gelir. Daha fazla derine inilmediği için, Han'ın da bir Tanrı yerine konup konmadığını pek anlıyamıyoruz.

"*Kırk-yiğit*" motifi burada da geçmektedir. Tıpkı Dede Korkut hikâyelerinde olduğu gibi, onlar da Alman-Bet'i kıskanırlar ve Kökçe-Han'ın yanından onu uzaklaştırmak için, iftirada bulunurlar.

KARA-HAN OĞLU ALMAN-BET DESTANI

Yer, yer olanda!
Su, su olanda!
Altı-Ata'nın oğlu, kâfirler hep var iken,
Üç-Ata'lardan gelen, Müslümanlar var iken,
Kaftanı kıl yakalı, Oyrat'ın Büyük Han'ı,
Düğmeli ve kemerli, püsküllü Oyrat-Han'ı,
Tüylü, büyük şapkalı, hotozları altından,
Dünyanın dört yanını, kendi elinde tutan,
Oyrat'lı Kara-Han'ın, bir oğlu olmuş idi,
Büyük toylar yapılmış, gönüller dolmuş idi.
Kara-Han'ın bu oğlu, doğunca sağ selâmet,
Ona ad vermişlerdi, "Kaplan-Doğan" Alman-Bet.
Sözüyle doğmuş idi, bütün enbiyaların,
Duasıyla olmuştu, bütün evliyaların.
Bütün kutsal yerlerin, takdisiyle doğmuştu,

Ardıçlı mezarların, Tanrısıyla doğmuştu.
Alman-Bet doğduğunda :
Kara dağlar korkudan, basılmış alçalmıştı,
Büyük sular korkudan, çay olmuş azalmıştı.
Ne kadar oğlu varsa, Üç-Müslüman Ata'nın,
Kaçmış sığınmışlardı, başına pınarların,
Kırgızların başları, Yamgırçı, Kara-Nogay,
"Talas boyu arslanı", Er-Manas, Sarı-Nogay,
Kanıbar-Han'dı dedesi, Aydar-Han'dı babası,
Aylangıs oğlu Kökçö, Orta-Yüz'ün atası.
Bütün bu başkanların, hepsi de barıştılar,
Yeni bir akın için, durmadan danıştılar.
Dediler hep gidelim, orada il kuralım,
Üç-Müslüman yurdunun, ortasına konalım
Kökçö böyle der iken, bir elçi dedi ona :

> "Kara-Nogay Yamgırçı, vardı senin yurduna!
> "Kermentü-Şatu ona, bir akın yaptı, yendi,
> "O da yerinden göçüp, İli Nehrine indi!"

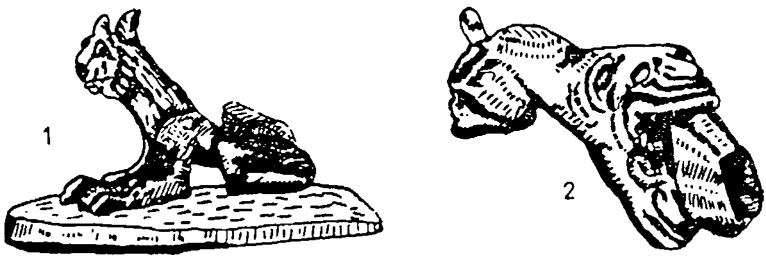
"Oyrat-Han'ı Kara-Han'ın oğlu doğunca, bütün Müslümanlar korkularından kaçıp, vadilere ve gizli, görünmez yerlere sığınıyorlar. Bunu fırsat bilen bir çok Kırgız Beyleri de, onların boşalan yerlerine gidip, oralarda yurt kurmağa hazırlanıyorlar. Tam bu hazırlıkları yaptıkları sırada da, *Kermäntü-Şatu*'nun Yamgırçı ile Kara-Nogay'a bir akın yaptığı ve onları yerlerinden, yurtlarından ettiği haberi geliyor. Bunun üzerine Kırgız beyleri bu pilânlarından vazgeçip, Oyratlara karşı bir akın yapmağa karar veriyorlar.

"*Er-Manas*, "yarışçı doğan, ak-kula" renkli atma biniyor ve yanına da *Sarı-Nogay*'ı alarak, kendi kandaşı Kırgız *Yamgırçı*'nın imdadına gidiyor. Bu sırada bunu, *Orta-Yüz*'ün reisi *Kökçö* de işitip hemen yerinden doğrulup şöyle diyor : —"*Manas*, sağ tarafımdaki; *Yamgırçı* da sol tarafımdaki komşum. Ben nasıl atımın başını çevirir de, burada otururum?" Böyle der ve o da yola koyulur. *Kökçö*, askerlerini alıp *Isığ-Göl* kenarına çıkar. Şöyle bir avlanayım der. "Tan ağarıp atmadan, gün kızarıp çıkmadan, daha ava gitmeden", Kökçe-Han etrafına bir bakar ve şöyle konuşmağa başlar : —"Asker kalksın yürüsün, nasıl bir ok şaklarsa; halk da ona dürülsün, nasıl bir ok vızlarsa! Kızıl bir ateş gibi, yanan Oyrat halkının, varayım bir yanına, sorayım ben onlara, bize nasıl söz getirirlermiş!"

"Bunu deyip, başı kara akıtmalı atına biner ve gider göl yanına. Etrafına kuş salar, önce ayakları yüzgeçli, bir büyük kaz avlar. Bir kuş yine salar. Bu defa da, gök-ala boyunlu bir ördek avlar. Kızıştıkça kızışır ava, şöyle gidip Isığ-gölün kenarına bir oturur.

"İşte tam bu sırada, Oyrat Han'ının oğlu Kaplan-Doğmuş Alman-Bet, gölün öbür kıyısında, yüksek kara börküyle görünür. *Alman-Bet*'i gören *Kökçö-Han* birdenbire irkilir ve durup bakar. *Alman-Bet* de *Kökçö*'yü görünce, "Altai! Altai!" deyip bağırır, "Yabu! Yabu!" deyip çağırır, "Möndü! Möndü!" der, "Kalakai kaşka!" "Biçik Solon!"

der ve selâm verir. Alman-Bet moğolca konuşur. Fakat kendisi Kırgız olan *Kökçe* ise bu sözleri anlamaz. Bu sözleri duyan Kökçe de, Alman Bet'e şöyle seslenir :

Şekil 40 : Manas destanındaki bütün bahadırların ünvanı "*Kaplan doğan*"dır. Halbuki Ortaasya'da kaplan değil, yalnızca vaşak bulunurdu. Yukarıdaki resimlerde, Hun çağı Pazırık kurganında ele geçen vaşak figürlerini görüyorsunuz. Belki sağdaki bir kaplan idi.

—"*Altai*, ne demekmiş, ben anlamadım; *Yabu*'nun mânâsını, hele hiç anlamadım!" Fakat Alman-Bet kırgızca biliyormuş. Bu defa o da, Kökçö'ye kırgızca seslenmeğe başlar :

"Atının başını az, buraya döndür, Kökçö!
"Ne olursun karşımda, azıcık gel dur, Kökçö!"

Kökçö-Han, Alman-Bet'in türkçe konuştuğunu duyunca, bu defa ona, daha önce neler söylediğini sorar. Alman-Bet de ona :

—"*Altai!. Altai!* Diyorsam, esen misin, diyorum. *Yabu! Yabu!* Diyorsam, iyi misin, diyorum. *Kalakai Kaşka!* Dersem, Han'ın var mı, demektir. Biçik solon! da dersem, başkanın kim, demektir!

"Bu dünyadan göçende, ahirete gidende,
"Bizim için de âceb, bir yol var mı diyorum!"

"Bu sözleri duyan Kökçö-Han, meselenin iç yüzünü hemen anlar. Kalmuk reisinin oğlu Alman-Bet, kendisinden müslümanlık hakkında bilgiler istiyordu. Kökçö de, Alman-Bet'e dönüp, müslümanlığın şartlarını şöyle anlatıverir :

"Bıyığını tıraş et, sakalını koyuver,
"Saçların olmaz böyle, kâkülünü kırkıver!
"Başındaki şapkanın, düğmesini kesiver,
"Her cumadan cumaya, mescidlere geliver!"

Der ve Kökçö, Alman-Bet'e böylece ibadet günlerini anlatır. Bunları yerine getirdiği takdirde de, Cennete gideceğini söyler. Tabii olarak Alman-Bet, Allah'ın da ne demek olduğunu bilmiyordu. Bunun için Kökçö-Han, Allah'ı da ona şöyle anlatır :

"Allahü Taalâ'dır, odur her şeyi yapan,
"Ayını geceleyin, âsümanda parlatan,
"Güneşle gündüzleri, gökleri aydınlatan,
"Verdiği sıcaklıkla, toprakları ısıtan!"

"Alman-Bet de, Kökçö-Han'ın söylediği bu sözleri dikkatle dinler ve ona şöyle der :

"Bıyığımı kestirip, sakal koyvereceğim!
"Altınlarla süslenmiş, tuğlar getireceğim!
"Altmış kara bölüklü, ordumu dizeceğim!
"Bıçağın yanında mı? Usturan yanında mı?
"Kitabın koynunda mı? Kur'an'ın boynunda mı?
"Göster sen Kur'anını, bir göreyim onu ben,
"Okuyayım Kur'anı, öğreneyim onu ben!"

Kökçö-Han bu sözleri duyunca, hemen ordusunu yanına çağırır ve ak çadırını diker. Tabanını ipekler ve kadifelerle süsleri, kalın halılar serdirir, sırmalı yataklar döşetir, semaverler kurdurur, kuyruk çaylar demletir. Kaymaklar hazırlatır, şekerler tepeleştirir, güzel elmalar buldurur, içine şekerler koydurur ve Alman-Bet'i çadırına davet eder. Kökçö-Han, eliyle çay yapıp, Almau-Bet'e sunar. Fakat Alman-Bet çayı almaz. Çayı niçin almadığını sorunca da Alman-Bet ona şöyle der :

—"Bıyığımı kesmeden, sakalı koyvermeden, getir bir Kur'anını, ben bir onu göreyim! Göreyim o kitabı, okuyayım bir defa! Kur'anı okumadan, ne çayını alırım ve ne de çadırında, daha fazla kalırım!" Bunun üzerine Kökçö-Han da ona :

—"*Kara-Han*'ın oğlu, Kapıan-Doğan Alman-Bet, beni dinle," der. "Sen bıyığın kestirmeden ve sakalını da koyvermeden, hele başındaki kâkülleri tıraş ettirmeden, şapkandaki süsleri koparıp atmadan, ben sana Kur'anımı getirmem," der. "Yok, eğer benim dediklerimi yaparsan, o zaman kitabımı getirir ve senin eline veririm," diye ilâve eder. Bunun üzerine, Alman-Bet bakar ki başka çare yok, oturur bıyığını, saçlarını kestirir ve başındaki süslerin hepsini açar. Kökçö-Han da getirir kutsal kitabı ve Alman-Bet'in önüne açar. Alman-Bet Kur'am hiç görmemiş ama, Tanrıdan olacak ki, birdenbire okumağa başlar. Okur, okur, sonunda da bir göğüs geçirerek, şöyle der :
—"*Artık ben müslüman oldum*!"

Bunun üzerine hemen koşarlar, bardaklara çay korlar ve Alman-Bet'e sunarlar. Alman-Bet çayı alır, ama içmez ve etrafındakilere şöyle der :

"Göğsüme can koşayım! Aklıma dil koşayım!
"Ayın ışığı gibi, ben de parlak olayım!
"Sizlerin dostu olup, ben de ak pâk olayım!
"Bundan sonra da artık, çaya ortak olayım!"

Alman-Bet, artık onların çayına ortak olur ve onların yanında kalır. Bu sözleri duyan *Aydar-Han*'ın oğlu Kökçö-Han da her yanından artık parlar olur. Kalkarlar, kucaklaşırlar, Alman-Bet'le yar ve dost olurlar.

Kökçö-Han, Kur'anı getirinceye kadar, Alman-Bet attan inmez. Kur'anı okuyup da müslüman olduktan sonra, attan iner ve çayını içmeğe başladı. Çayını içerken de, şöyle dedi :

"Başımda birdir dilim, göğsümde birdir canım,
"Bir ilime varayım, bir yurduma varayım,
"İlime anlatayım, yurduma anlatayım,
"İlim sözüm tutmazsa, hazinemi saçayım,
"Kızıl Oyrat Han'ını, öldürerek kaçayım!"

Bundan sonra yine şöyle ilâve eder : "Eğer benim ilim, benim sözümü tutar da peşimden gelirse, *Oyrat'ın Altı-Oğlu* korkularından kaçıp, su ayağına gizleneceklerdir. Biz de o zaman, müslümanlara katılır, ne kadar malları varsa, bizzat yazarak alır ve bunlara helâlinden sahip oluruz. Bundan sonra da müslümanlarla hep beraber yaşarız!" Der ve atına binerek baba yurduna gider.

Alman-Bet, babasının çadırına girince, "*Asalau malikim!*," yani "Esselâmu âleyküm!" Der. Fakat hiç kimse onun bu selâmına ne cevap verir ve ne de kalkıp saygı gösterir. Alman-Bet ocak başına gider ve orada ayakta kalır. Bir o yanına bakar, bir bu yanına bakar, bakar ki hiç kimse kendine yüz vermiyor. Kendisinin müslüman olduğunu, herkes çoktan anlamış. Bunun üzerine konuşmağa başlar :

"Nesliniz kalmıyacak, çöküp gideceksiniz!
"Ruhunuz yükselmeden, ölüp gideceksiniz!
"Siz bu dinde kaldıkça, ruhunuz yükselemez!
"Tanrının doğru yolu, bu dinle görülemez!
"Bu dünya bir yalandır, o dünyaysa gerçektir,
"Bilelim ki bu dünya, gelip de gidecektir!
"*Kulkuldabat kualdat* (Kul huve Allahu ehad) : Kur'an dili, bilelim
"Mekkeyle Cennet içre, bir yeri dileyelim!
"Müslüman olun artık! Yarın ben geleceğim,
"Oturun da anlaşın, sizi dinleyeceğim!
"Ben atımın başını, sizlere çeviremem!
"Bu yerlerde günümü, artık hiç geçiremem!"

"Alman-Bet bunu söyledikten sonra, girer çadırına ve orada yatar. Alman-Bet'in babası *Kara-Han*, ili ile yurdunun hepsini toplar. Alman-Bet'i de çağırıp, ona şöyle der :

"Gel, gitme, ayrılma! Bu *Geyik-kayası*'ndan!
"Töremizle büyüdün, yuğruldun mayasından!
"Atanın yuvasından, *Keçiler-kayası*'ndan,
"Gel gitme, ayrılma! Ananın yuvasından!
"Yumurtadan ak idin, rahimde de tek idin,
"Biricik oğlum idin, Han'ım Alman-Bet idin.
"Ormanlarda büyüdün, nasıl böyle söylersin!
"Elin bozkırlarını, neden böyle özlersin!
"Gözüme göstermeyin, artık benim oğlumu!
"Hemen tutup öldürün, atıverin okumu!"

"Kara-Han bu emri verince, sanki halk da onu öldürmek için hazırmış gibi bağırmağa başlar. *Oyrat* halkı kendi kendilerini çok beğenirlerdi. Böyle bir şey olunca da, hemen marifetlerini söylerlerdi. Onların bu öğünme şiirleri ise şöyle idi: "*Çadırların okunu, çözeriz ses etmeden. Kartalları avlarız, bir defa öttürmeden. Biz ta nehrin başına, çıkarız yürümeden!*" Bu şiirle, konup göçmede, avlanmada ve yüzmedeki marifetlerini söylemek isterlerdi. Kara-Han, halkının kendisine karşı olan bu bağlılığını görünce çok sevinir. Bu defa da, bağıran halkına dönerek şöyle söyler :

— : "Ey benim büyük yurdum! Siz, tıpkı çok sık bir orman gibisiniz! Sizin sayenizde, *altın tahtımı* kaybetmedim ve ondan düşmedim. Ben de iyi bir insandım. Kimsenin eşiğini

aşmadım, kapısını açmadım. Ama oğlum kötü çıktı. Ben ne yapayım buna! Benim günahım nedir? *Han başım, kara oldu. Karadır artık başım!* Deyip, Han ağlamağa başlar. Bunun üzerinede Oyrat han'ının altınlı tuğları açılır, altı kolordusu yola çıkar. Yardımı olarak da, Çin'den kırk ordu, Rus'dan da on ordu gelir. Hepsi dizilip, Alman-Bet'in yolunu beklerler. "Tan ağarıp atanda, gün göğerip çıkanda," Kaplan Doğan Alman-Bet, doru atına biner ve kıldan yapılmış zırhına bürünerek çadırından dışarı çıkar. Çin'in kırk ordusunu, Rus'un da on ordusunu yarar ve kendi öz ordusuna yetişir. Onları da geçip, babasının tahtının önüne gider. Bu sırada altın tahtta oturup duran babasına, *Assalau magalikim*, yani "esselâmü âleyküm" deyip bir selâm çakar. Ama babası hiç oralı olmaz ve oğlunun selâmına el vermez. Yalnızca oğluna kapıyı açmak için, tahttan inip gelir. Oğlan kapıyı açan babasını yakalayıp, kendine doğru çeker ve ona şöyle der :

"Oğlun elden gidince, kuruyup kalacaksın,
"Öbür dünyanın ise, yolundan sanacaksın!
"Gel, seninle iyilik, yolunda bir gidelim,
"*Kukuldabat kualdat*, Kur'an gibi diyelim!
"Gel müslüman olalım, var, bir Han olmayalım,
"Kâfire Hanlıkdansa, İslâma kul olalım!"

"*Kara-Han*, oğlunun bu sözlerini dinler, sonra Alman-Bet'e döner ve şöyle bir cevap verir :

"O dünyayla, bu dünya, iyiliğin bilemem!
"Mekke ile Cennetin, ortasına gidemem!
"Ben müslüman olamam, başımı kessen bile,
"Ben ilimden ayrılmam, kanımı döksen bile!"

"*Kara-Han* bunları deyip, oğlunun yüzüne daha fazla bakmadan, kara-aygır'ına binip gider. Kaplan-doğan Alman-Bet gürleyerek yerinden sıçrar. Hemen koşar annesine ve ona da şöyle der :

— : "Ben babamla konuştum, çok şeyler dedim ona. Gel baba bana uy da, müslüman ol dedim. Çok yalvardım. Çok yakardım. Gel de bu dünya ile, öbür dünya arasındaki farkı bilelim, dedim. Gel müslüman olalım, dedim... Çok şeyler dediysem de, bir türlü sözümü dinletemedim. Beni takip etmedi, müslüman da olmadı :

"On iki ay ben senin, omurganı sızlattım,
"Dar karnın geniş yaptım, taş memeni yumşattım,
"Gel anne, etme anne, gel de beni reddetme!
"Gel, kendi öz yavrunu, bırakarak terketme!"

"Alman-Bet ne kadar söylerse de, anası oğlunun sözlerine uymaz ve der ki: "Eğer baban, senin sözünü dinler de, senin sözünden giderse, ben de peşinden varırım. Yok eğer benim sözümü dinlemeyip, benden önce gideceksen, hemen git, burda durma," der. Oğlunun ardından da : "Emrindeki adamlar, sana hiç yan bakmasın; ardından kovalayan, adamlar tutamasın!" Diye de bir dua eder.

"Alman-Bet bunu duyunca, annesini de bırakıp gider ve giderken de kendi kendine şöyle der : "Burada ne malım varsa, artık etrafa saçıp dağıtmalıyım. Ama bunu yaparken

de, Kızıl-Oyrat Han'ı olan babamı da sağ bırakmamalıyım. Ben nasıl kâfire Han olabilirim? Burda Han olmaktansa, gidip müslümanlara kul olmak, benim için daha iyidir!" Bunları dedikten sonra, doru atına binip gider.

"Çinden gelen ordular, kırk kol olmuşlar ve dağın eteklerine uzanmışlardı. Rus'dan gelen ordular da, on kol olmuş, ova içinde yatmışlardı. Kaplan-Doğan Alman-Bet, kara-pulad kılıcını kınından çıkarır ve karşısındaki orduların içine bir saldırıverir. Kızıl bir ateş gibi yanan, kalabalık Oyrat ili, Alman-Bet'i görünce ikiye ayrılıverir. Oyrat'ı yaran Alman-Bet, düşmanın içine salar, ne kadar asker varsa hepsini aşar. Karşısına Kalmuklardan bir ordu çıkar, onu da yarar. Kılıcını kavrar, sapından tutup alır, kınından sıyırır ve göklerde bir sallar; o korkunç Oyrat kavmi, tıpkı bir kızıl ateş gibi yanarken, Alman-Bet'in kılıcının altında, adeta söner ve savrulur. Han oğlu Han, *Karaça* adlı biri vardı. Altın gibi kâkülü, başının üstünde adeta dalgalanırdı. "*Kara, dişi bir deve, onu döndürmez idi.Onun başına asla, bir sopa değmez idi. Düz geniş ovaların, sanki bir tilkisiydi. İnsan toplumlarının, her an efendisiydi.*" Alpların alpı Alman-Bet, Karaça'yı görünce ona şöyle der :

— : "Benim gayem, hem bu dünyanın ve hem de öbür dünyanın iyiliklerini sorup anlamaktır. Artık ben, bedenimdeki "Kızıl-ince" ruhuma, öbür dünyadan, cennetden başka bir şey istemiyorum. Bu Oyrat ilinin, o ala renkli, o kula renkli atları gözümde yok. Benim gönlümde yatan, *Medine*'nin o sarı ve geniş kum çölleridir. Ben, onları almak, onları elime düşürmek isterim!" Karaça Alman-Bet'in, hoşuna gider. Onun için de, şöyle bir duada bulunur :

"Gökte bütün melekler, senle beraber olsun!
"Kutsal kudretin sana, yanında rehber olsun!"

"Alman-Bet'in korkusundan, bütün Oyrat ili, evini yurdunu bırakmış ve doğuya kaçmıştı. Alman-Bet'se tek kalmış ve zafer bayrağını yere dikmişti. Yine oturdu, Tanrısına dua eder : "Göğsümde bir canım var, ağzımda bir dilim var ! Bunlardan başka da bir dostum yok. Tanrıdan dilerim, gökteki melekler de bana rehber olsunlar. Çok şükür, Oyrat ilinin ne ala renk atlarını alıp kaçırdım ve ne de kula renk atlarını yağma ettim. Ey Tanrım, hayatı veren sensin. Ben sana ne suç işledim!"

"Alman-Bet bir eteğini bir yanına kaldırır, öbür eteğini de öbür yanına kaldırır. Sonra da : "Kökçö! Kökçö!" Diye *Kökçe-Han*'ı çağırır. Ama Kökçe-Han'a yardım eden melekler az olur. Bunun için de talihi yaver gitmez. (Herhalde mağlûp olmuş olacak.) *Manas-Han*'ı koruyan ruhlar ise, Manas'ın ağzından girer, onunla beraber, düşmana nara salarlar. Manas-Han'ın atı Kıl-Ceylan hep öndeymiş. Yüzlerce at da dört nala onun arkasında :

"Ne büyük yağma yaptı, şapkadan tepe yaptı,
"Kaftanlardan ev yaptı, paralar yere saçtı!"

"Kızıl-alevli Oyrat'ın Han'ını da öldürüp kaçtı. "*Ay gibi parlak olup, etrafa şöhret saçtı.*" (Bundan da anlaşılıyor ki, asıl Büyük Oyrat Han'ını öldüren Manas'tı. Alman-Bet'in babası Kara-Han ise, ikinci derecede Hanlardan biri idi.)

"Alman-Bet de, babası müslüman olmadı diye, sürer atını babasının ordusunun üstüne. Askerler kaçışırlar ve babasını tutup öldürür. Savaş meydanını seyre çıkar.

Ölülerin üstünde, at sıçratır durur. Bu sırada, karşıdaki tepelerde, dostu *Er-Kökçe* (Kökçö-Han)'yi görür. Sürer atını, onun yakınma gider ve başlarlar sözleşmeğe. (Bu sözleşmeler iki savaş ve can yoldaşının, neler duyduklarını ve ne için birbirlerine bağlandıklarını gösteren iki güzel "*Arkadaşlık destanı*" dır. Metni fazla uzatmamak için bunları buraya almıyoruz.)

"Alman-Bet Kökçe-Han'a, önce kendisinin suçsuz olduğunu anlatır. Yeni bir hükümdar gibi, halka yaptığı ve yapacağı hizmetlerden bahseder. "*Fakirleri giydirip, doyurduğunu*" söyler. Tıpkı Göktürk Yazıtlarında yazıldığı gibi. Fakat zihniyet iptidaîdir. Meselâ Alman-Bet, Kökçe-Han'a vaadlerde bulunurken, şöyle der :

"Senin çatını artık, yağla yapayım, dostum!
"Yurdunun halkını da, zengin kılayım, dostum!
"Şapka ile başları, örteceğim, ey dostum!
"Fakirlerini zengin, edeceğim, ey dostum!

(Alman-Bet'e göre zenginlik, yağa ve şapkaya sahip olmaktır.) Kökçe-Han, Alman-Bet'i çok sevmiştir. Alır onu, götürür evine. Gelirler evin önüne. Kökçe-Han'ın gözdesi *Ak-Erkeç*, Alman-Bet'i görünce, hoşuna gitmiş olacak ki, koşar hemen Alman-Bet'in atının dizginlerinden tutar ve onun inmesine yardım eder. Kökçe-Han bunu görünce kıskanır. Bunun farkına varan zeki kadın, kendisinin de her zaferden dönüşünde atının dizginini tutup attan indirdiğini hatırlatır ve Kökçe'yi yumuşatır. Kökçe-Han da; "Benim *Ak-Erkeç*'im bilir her şeyi, bilir! Misafir ağırlamasını da bilir," der ve gönlünü alır. Attan inip, girerler çadıra, otururlar Alman-Bet'le karşı karşıya. Ak-Erkeç bir tulum şarap getirir. Sürer semaveri ateşe. Ak-kuyruk çaydan demler. Kaymaklar toplar, şekerler kor. Elmalar toplar, kadeh sunmağa başlar. Alman-Bet artık tamam olur, çaydan içemez olur. *Buday-Beg*'le *Ak-Erkeç* Hatun, alır götürürler onu, girerler bir çadıra; istirahat etsin diye de, korlar ipekten bir yatağa.

"Tan ağarıp atınca, gün kızarıp çıkınca," yani sabah olunca, Kökçe-Han gider kendi at sürülerine. Ağırlamak ister Alman-Bet'i; ama ona layık bir at bulamaz. Bakar ki, iki tay döğüşüyor. Ama ne döğüş, birbirini öldüresiye. Hemen ayırır tayları, kestirip sunar misafirine. Toy yapılır, şölen çekilir. Alman-Bet, Kökçe'nin babası *Aydar-Han*'ın altın, tahtının altında oturur. Ne dediyse o olur.

"Kökçe Han'ın da Kırk yiğidi varmış. Bunu gören yiğidler, kıskanırlar ve başlarlar aralarında konuşmağa :

—"Bu yaddan gelen kâfir tohumunu, bizim kahraman Kökçe-Han'ımız, kendi kırk yiğidinden üstün tutuyor. Böyle şey olur mu? Ne yapıp yapıp bu uzaktan gelen kâfirin ayağını buradan kesmeliyiz!" Böyle diyen beylerden iki kardeş, *Ak-Kuyas*'la *Kök-Kuyas*, giderler Kökçe-Han'a ve derler ki: "Bu elin kâfiri, her gece *Ak-Erkeç* Hatun'un çadırına girip, onun koynunda yatıyor." Öbürü de der ki, "Evet doğrudur, ben de gördüm". Kökçe-Han bunları duyunca kızar ve hemen : "Çabuk bana Ak-Erkeç'i çağırın," der. Bir adam da Alman-Bet'e gönderir. Alman-Bet de gelir. Durumu anlar. Eski günleri, eski savaşları anlatır. *Kök-Kuyaş*'ın bir yalancı olduğunu söyler. Bu yalanın, zaten onun gözlerinden anlaşıldığını hatırlatır. Sonra da çadırdan çıkıp atına biner. Şöyle bir dağ bayır dolaştıktan ve biraz da avlandıktan sonra, gelir yine Kökçe-Han'ın çadırına. Bakar ki, ne kimse kendisine selâm veriyor ve ne de kimse önceki gibi

karşısında ayağa kalkıyor. *Ak-Kuyaş*, Alman-Bet'e döner : "Ne istersin yiğidim! At mı, elbise mi," der. Bu demektir ki, artık buralarda durma ve memleketimizi, terket. Alman-Bet de : "Atım da var, elbisem de, " diyerek, oradan gitmeyi reddeder. Bu defa Kökçe-Han da Alman-Bet'e döner ve ne istediğini sorar. Bunun üzerine Alman-Bet, döner Kökçe Han'a ve "Senin kısrağın *Tekeçi* ile onun aygırı Konggur-Bay'ı isterim," der. Alman-Bet de böylece izzeti nefsini korumak ister.

"Fazla uzatmıyalım, Manas'ın şöhreti, savaşçılığı ve insan olarak sahip olduğu faziletler, zaten Alman-Bet'in kulağını doldurmuştur. Atına bindiği gibi, Manas-Han'ın yanına gider..."

Altay-Türk masallarından örnekler:

1. "*Kara-Atlı Han*" *adlı bir Altay masalı*[1]:

Aşağıdaki bu çok güzel Altay destanının baş kısımları, Oğuz'un çocukluk ve gençlik çağlarını hatırlatan güzel bir örnektir. Bu masal W. Radlof tarafından Altay'daki Urussul bölgesinde derlenmiştir. Uygur harfleri ile yazılmış olan Oğuz destanının baş kısımları maalesef kaybolmuştur. Göktürklerin türeyiş efsanelerinde de halk, bir düşman tarafından tamamen yok edilmiş ve geriye yalnızca bir çocuk kalmıştı. Belki Oğuz destanının başında da böyle bir giriş vardı. Burada da baba, Kara-Atlı Han *(Karattuu Kan)* öldürülmüş ve yurtta canlı diye bir şey kalmamıştı. Geriye yalnızca beşikteki bir çocuk kalmıştı. Göktürklerin türeyiş efsanelerinde de durum böyle idi. Yalnızca burada, Göktürklerdeki dişi kurt yerine çocuğu, tesadüfen kurtulan kendi annesi büyütmüştür. Bu çocuk da tıpkı Oğuz-Han gibi, bir günlük iken konuşmuş ve yedi günlük olunca da kalkmış, yürümüş ve ayrıca savaşa girmişti. Oğuz destanında Oğuz-Han, bir gergedan öldürmüştü. Bu masalın kahramanının da ilk işi, büyük ve korkunç bir canavarı öldürmek olmuştu. Masala göre canavarın boynuzu ta göklere değiyordu. Alnında da kızıl bir ben vardı. Bu belirtilere göre bu canavarın da bir gergedan olması çok muhtemeldi. Ayrıca masalda bu canavara *Yaan* adı da veriliyor. Eski türkçede *yagan*, "fil" demektir. Oğuz-Han'ın öldürdüğü canavara da *Kiang* adı verilmişti. Bu iki söz arasında bir yakınlık vardır. Ama hangisinin doğru olduğunu şimdiden söyleme bir ihtiyatsızlık olur.

"*Kuşla konuşma*" olayı da bu masalın önemli motiflerinden biridir. Kara-Atlı Han, bir oğlu olduğu hakkındaki müjdeyi, kayın ağacının üzerindeki bir kuştan almıştı. Türeyişle ilgili kutsal kayın ağacı ile kuşla

[1] Radlof, *Proben*, I, s. 59 - 65 (Metin), 61 - 67 (Terc.).

konuşma motiflerini Uygurların türeyiş efsanesi ile ilgili bölümümüzde incelemiştik (Bk. S. 86). Bu masalda çocuğu koruyan ve ölümden kurtaran da, yine bu kutsal kayın ağacının koğuğu olmuştu.

Yedi kurt tarafından kovalanan kısrağın göğe uçması: Bu konu üzerinde Büyük Ayı ve Küçük Ayı burçlarını incelerken duracağız. Türk mitolojisine göre Küçük ayı burcu iki at, Büyük Ayı burcu ise onları kovalayan yedi kurt idiler. Göğe uçan kısrağın renginin gök renkte olması da, onun bir Tanrı sembolü olduğunu gösteren bir delildir.

Çocuğun annesinin bir adaya sığınması: Bu, İt-Barak akınında mağlup olan Oğuz-Han'ın, bir adaya sığınmasını hatırlatan bir olaydır. Uygur hanedanı da ada ortasındaki bir ağaçtan türemişlerdi. Deniz geçen Türk, Macar ve Moğol ataları gibi çocuğun annesi de, denizler geçerek evladına kavuşmuştur.

"*Buzağı motifi*"*de* bu masal da önemli bir yer tutar. Yeryüzüne dönen kurtlar, bu defa da çocukla buzağısını yemek isterler. Bu masalda buzağının bir çok marifetleri vardır. Bilindiği üzere buzağı da eski Türklerde bir yıldız burcunun sembolü idi. Küçük Ayı burcunun sembolü olan kısrağı tutamayan yedi kurt, yani Büyük Ayı burcunun yedi yıldızı, bu defa da buzağı burcunu elde etmek istiyorlardı. Masalın kahramanı olan çocuk, bütün burçların bir koruyucusu rolündedirler.

"*Yedi gün* ve *yedi yıl*" da Türk mitolojisinin önemli motiflerinden biridir. Bu masaldaki çocuk, yedi günlük olmadan kendisinde bir şey yapma kuvvetini bulamamaktadır. Bu sebeple annesine yedi gün daha beklemesini tavsiye eder. Oğuz-Han, bir şeyler yapma gücünü 40 günde bulmuştu. Türk masallarının çoğunda, çocuklara ad koyma töreni *yedi yaşında* yapılırdı. Çünkü çocuk, kendine uygun bir ad alabilmek için kan dökme ve baş kesme imkânını ancak yedi yaşında bulabilirdi. 17 yaş ise, bir bahadırın en olgun çağıdır.

"*Bahadırların demirci oluşu*"da yine Türk mitolojisinin en önemli özelliklerinden biridir. Bu sebeple bu masaldaki çocuk, 80, 7 ve 6 kulplu kara kazanları döverek kendisine kargı, kılıç ve ok uçları yapmıştı. *Türklerde yay yapımı* da önemli bir iş ve san'attır. Bunun için çocuk, dağlara düşerek yedi geyik tekesi yakalar ve bunların boynuzlarından yayını hazırlar. Boynuz, ağaç ve sinirden teşekkül eden türk yayı, bunların balık tutkalı ile yapıştırılması ile meydana gelirdi. Bu sebeple masal, yayın yapıştırılması işine de büyük bir önem vermektedir.

"*Kar yağdırma ve rüzgâr estirme*" de bu çocuğun güçleri içinde gösterilmektedir. Çocuk bir nara atınca karlar yağmış. Ayrıca sıcak ve kara rüzgârlar esmişti. Rüzgâr ve kar ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde geniş olarak duracağız. Sıcak rüzgârlar bahadırlara güç verir, kara rüzgârlar ise düşmanları helâk ederdi. Tabii olarak bu rüzgârlar da Tanrının bir elçisi gibi sayılırlardı:

"Kara-Atlı Han adlı bir bahadır varmış ve Kara ormanlar içinde yaşarmış. Kıyıları kayalık bir denizden de su içermiş. Fakat bir çocuğu olmazmış ve bunun için de, hep ağlar ve sızlarmış: "Dertleşip sözleşmek için ne bir oğlum ve ne de bir kızım var. Sözlerimi tutacak ve dediğimi yapacak eğer bir oğlum olsaydı, ne iyi olurdu," dermiş. Kara-Atlı Han böyle söylenip dururken, yanındaki ağaca küçücük bir kuş konmuş ve ihtiyar Han'la sözleşip konuşmağa başlamış. Kuş, Han'a şöyle demiş:

"— Ey ihtiyar amcacığım, ne ağlayıp, inleyip duruyorsun! Az sonra eve dönünce bir oğlun olmuş göreceksin. Bu çocuğun göğsü som altından yaratılacak, sırtı ve arkası ise gümüşle kaplanacaktır!" Kara-Atlı Han bunu duyunca sevinmiş ve hemen evine dönmüş. Bakmış ki, gerçekten bir oğlu olmuş. Çocuğun sırtı gümüşten ve göğsü de altından yapılmış. Gel zaman, git zaman. çocuk yavaş yavaş büyümeğe başlamış.

Kara Atlı Han'ın bir de, can düşmanı varmış. Bu adamın da lâkabı Kara-Kula, adı ise, Mattır imiş. Kara-Kula'nın bir gün canı istemiş ve gideyim de şu Kara-Atlı Han'ı öldüreyim, demiş Kara-Atlı Han bunu duyunca, "İhtiyarım, savaşmağa gücüm yok," diye, başlamış ağlayıp sızlamağa. Bakmış ki, Kara-Kula'nın elinden kurtulmağa hiç bir imkân yok, ne yapsın, oğlunu sırtına vurduğu gibi kaçmış gitmiş dağlara."Hiç olmazsa oğlum yaşasın," diye de çocuğu bir ağaç kavuğuna sokmuş ve orada saklamış. Bu ağaç, zaten Kara-Atlı Han için çok uğurlu imiş.Çünkü kendisine oğlunun olduğunu haber veren kuş da, müjdesini aynı ağaç üzerinde vermiş."Düşman elinde ölmektense, oğlum bu kuru ağaç içinde ölsün," diyen Kara-Atlı Han, dönmüş gelmiş evine. Az sonra Kara-Kula gelmiş ve Kara-Atlı Han'ın ocağını söndürmüş. Bir vuruşta da Kara-Atlı Han'ı ikiye bölmüş. Kara-Kula, oğlanın anasını da yakalamış. Öldürmek istemiş ama, sonra kara ve pis bir ineğe bağlayarak kadını kırlara salmış. Bu sırada fevkalâde olaylar olmuş ve Kara-Kula da korkmuş. Metin şöyle diyor:

"Ama tam bu sırada, yerle gök sanki birden, birbirine çarpmıştı.
"Üç kâküllü gök-boro, üç yaşında bir kısrak, sürüsünden kaçmıştı,
"Kara-Kula Mattır'sa, her şeyi bırakmıştı, kendisi de şaşmıştı,
"Fakat nasılsa birden, bu Tanrısal gök kısrak, ta göklere uçmuştu,
"Kara-Kula Mattır da, yedi kurduna hemen, şu emri buyurmuştu:

"- Hey tutun şu kısrağı, durmayın yakalayın!" Kara-Kula Mattır, yedi kurduna bu emri verdikten sonra evine döner. Yedi kurt da, kısrağı yakalamak için, göklerde döner dururlar.

"Yedi kurt, Gök Kısrağı göklerde kovalayadursun. Gelelim pis ve kara ineğe bağlı olarak kırlara salınan oğlanın annesine. Kadın, ineğin sırtından kurtulduktan sonra, bir adacığa sığınmış ve günlerini orada geçirmeğe başlamış. Düşmanın geri döndüğünü anlayınca, kadın da adacığından çıkmış ve yurduna dönmüş. Yurduna dönmüş ama, ne yuka-

rıda ve ne de aşağıda canlı bir şey bulamamış. Böyle başı boş gezerken, birden bire ağacın oyuğunun içinde, çocuğunu beşiğinden doğrulmuş kendisine bakar görmüş. Çocuğunu aldığı gibi adasına gitmiş. İhtiyatlı davranmak için de, bir üstteki adaya ve bir de alttaki adaya, "Hey," diye bağırmış. Canlı bir kimse olmadığını anlayınca da, gitmiş oraya sığınmış. İki yüz tavşan vurmuş. İki yüz daha vurmuş. Çocuğunu beslemeğe başlamış. Bu sırada eski sürüsünden, yedi gök kısrağı ile yedi ineği de gelmiş. Başlamışlar hepsi kadına hizmet etmeğe.

"Aradan zaman geçmiş. Kara-Kula Mattır'ın yedi kurdu, göğe uçan gök kısrağı bulamayınca, dönüp gelmişler kadının yanına. Kurtların yadisi birden bağırmağa başlamışlar : "Çocuğunu yiyelim! İneğini yiyelim!" Kadın bu sesleri duyunca korkmuş ve kurtlara : "-Ben yavrumu veremem, gel yeyin ineğimi!" Demiş. Fakat kurtlar yanaşmamışlar. Az sonra yine gelip, yine aynı şeyi söylemişler. Bunu duyan çocuk Allahtan dile gelmiş ve "Bunlar nedir, ne diyorlar anne," demiş. Annesi de olan ve biten herşeyi anlatmış. Bunun üzerine oğlan da annesine şöyle demiş :

"—Anne, sen kurtlara şöyle de : "Oğlum, yüksek dağlara çıksın, beyler gibi uyusun; kara dağlara çıksın, Hanlar gibi uyusun; aradan yedi gün geçsin, yedi gün sonra gelin. Alacaksanız o zaman alın!" Kadın da oğlunun öğüdüne uyar ve dışarı çıkarak kurtlara böyle der. Bundan sonra da metin şu şiiri söyler :

"Yedi gün geçmişti ki, oğlan başladı işe,
"Kırdı demir beşiği, kendini attı dışa!

"Beşikten çıktığı gibi doğrulan oğlan, seksen kulplu bir siyah kazanı eli ile yırtar. Ayrıca altı kulplu demir siyah kazanı da döverek, bundan da altı keskin ağızlı, çelik bir kılıç yapar. Yedi kulplu demirden kara kazanı da alır ve yedi keskin ağızlı keskin bir kargı yapar. Yedi dağı dolaşır ve yedi geyik tekesinin boynuzlarını toplar. Boynuzları yanyana getirir, yapıştırır ve bunlardan da çok büyük ve çok kuvvetli bir yay yapar Yay kirişsiz olmazdı. Ama bu öyle bir yaydı ki, her kiriş de buna uymazdı. Büyük denizin ta öbür ucunda, Yaan adlı bir hayvan yaşarmış. Oğlan der ki, "Bari gideyim de, bu canavarı öldüreyim, onun derisini yüzeyim, bu deri ile de yayıma bir kiriş yapayım!" Böyle diyen oğlan, eline küçük bir bıçak alır ve yollara düşer. Irmağın akıntısının tersine yol alarak, en sonunda gidip canavara ulaşır.

"Bu ne müthiş hayvandı, bir dağa yaslanmıştı,
"Öbür dağa dayanmış, upuzun uzanmıştı!
"Oğlana bakaraktan, sanki göz kırpıyordu,
"Uzun boynuzlarıysa, gökleri yırtıyordu!

"Oğlan canavara aman vermeden, sıçradığı gibi burnundan içeri girer. Bunu başardıktan sonra da, işi kolaylaşır. Cebinden bıçağını çıkardığı gibi canavarın ciğerini parçalayıp dışarı çıkarır. Ama oğlan bakar ki nerede! Canavar bir türlü ölmek bilmiyor! Canavarın alnında "kızıl bir beni" varmış. Oğlan beni görünce, meseleyi anlamış. Ne yapıp, yapmış ve bu kızıl beni kesmiş. Meğerse canavarın canı, bu bende imiş. Bunun için de, yedi canlı canavar ölüp gitmiş. Oğlan da derisini yüzerek çıkarmış. Bu deriden uzun sırımlar yapmış ve bu sırımları da bükerek Sarı yayma güzel bir kiriş düzmüş.

"Oğlanın sarı yayı, artık kirişlenmişti,
"Bu çok güçlü büyük yay, kirişle süslenmişti!

"Oğlanın silâhları tamam olmuştu ama, ne yazık ki atı çıplakmış. Oğlanın bir buzağısı varmış. Buna bir eyer yapıp koşturmağa başlamış. Buzağı koşa koşa aksırmış. Her aksırdıkça da, burnundan eyerlerle dizginler düşermiş. Bu Gök-Buzağı da kutsal bir hayvanmış. Bir gün yine buzağı aksırınca, burnundan altın yazılarla yazılmış, şöyle bir mektup çıkmış :

"— Eğer istemez isen, kendine kara ölüm,
"Git düşmanın evine, düşmana ara ölüm!
"Eğer korkup diyorsan, gelmesin bana ölüm,
"Düşmana varmadan da, yetişir sana ölüm!

Şekil 41 : Bir bahadır'ı kaçıran efsanevî kartal, "*Ağaç Ana*" nın üzerinde (İvanof'dan).

"Oğlan mektuptaki bu sözleri okuyunca, her tarafı kuvvet ve cesaretle dolmuş. "Oğlan binince ata, ıslıklar çalar olmuş; Attığı nara ile, dokuz karış kar olmuş; sıcak kara bir rüzgâr, her yandan çıkar olmuş!" Oğlan düşmüş yedi kurdun peşine. Yedi dağ, yedi zirve aşmış. En sonunda yedi kurda ulaşmış. Kurtlar karlar içinde yatıyor ve yuvarlanıyorlarmış. Oğlan kurtlara dönüp, şöyle bağırmış :

"— Ey kurtlar haydi yeyin, oğlunuz geldi işte, durmayın haydi yeyin! Yesenize ey kurtlar! Dananız geldi işte, durmadan hemen yeyin! Demiş ama, Kurtlar oğlanı görünce, içlerini korku kemirmeğe başlamış. Oğlan kurtları canlı, canlı tutmuş. Burunlarını da delerek ip geçirmiş..."

2. "*Ak-Han ve Atın-Taycı*" *adlı Altay masalı*[2]:

Aşağıdaki masal da çok çabuk güçlenen bir efsane kahramanının hayatını anlatır. *Ak-Han* Altay ve Sibirya'daki Türkçe efsanelerde, iyiliği temsil eden bir Han'dır. Daha doğrusu İnsanoğlu'nun başında bulunan ve insanları korumakla görevli bir hükûmdardır. Tabii olarak Yarı-Tanrı şeklinde görülen daha başka bir çok Hanlar da vardı ki, bunlar da Ak-Han'ın ve dolayısı ile insanlığın düşmanları idiler. *Ak-Han*'ın *Ak-Dağ*'a ava çıkması da burada önemli bir efsane motifidir. Tanrı, Ak-Han'ın bir an evvel evine ve yeni doğan çocuğuna dönmesi için, Ak-Dağ'daki bütün av hayvanlarını kurutmuş ve dolayısı ile de ona bir yol göstermişti.

"*Ak-Dağ*", Ortaasya mitolojisinde de efsanevî ve kutsal bir dağdır. Ak-Dağla ilgili bilgiler, bu kitabın türlü yerlerinde geçmiştir. Masalın kahramanı olan çocuğun "*altmış*" ve "*yetmiş*" yaşlarında olması da, Türk mitoloji ve masallarının tanınmış nakaratlarından biridir.

"*Çocuğa ad koyma töreni*", kendisini burada daha orijinal bir şekilde göstermektedir. Bilindiği üzere büyük efsane kahramanlarının adları, ya *Dede Korkut* gibi büyük ozanlar veyahut da *Ak-Sakallı*, *Gök-Sakallı*, *Hızır* gibi kutsal kimseler tarafından verilirdi. Bu masalda ad verme için düzenlenen toy ve törenler çok güzel bir şekilde anlatılıyordu. Çocuğun adını veren Ak-Sakallı ihtiyar da birdenbire çıkıyor ve birdenbire de kayboluyordu.

"*At ve elbise verme*" töreni de, ad verme merasimlerinin bir parçası idi. Burada çocuğun at ve elbisesi, Tanrı tarafından gönderilmiştir. "*Ak-Kır at*" motifi de efsanenin önemli bir yanını teşkil eder. "Ak-Kır" renk, bir nevi gök renk, yani kutsal bir renktir. Efsanenin baş kısmı şöyledir :

[2] Aynı esr., I, s. 342 (Metin), s. 366 (Trc.).

Ortaasya ve Sibirya mitolojisindeki efsaneler, başlangıçta orijinal olan parçanın sonuna, sonradan bir çok masalların eklenmesi ile uzatılmıştı. Bu sebeple orijinal olan ve eklenen parçaların tanınma ve ayıklanması ayrı bir iştir. Sonradan yapılan ilâveleri ayıklıyarak masalın devamını şöyle özetliyebiliriz: Çocuk atına bindikten sonra, Altay mitolojisinin "*Yedi başlı*" devi olan *Yelbegen* veya *Celbegen* ile vuruşmağa gider. Oğuz-Han'ın gergedanı öldürmek için yola çıkması gibi. Bu masal da, Yedi Başlı Dev'e *Sarı-Yelbegen* deniyor. Sarı renk ve "*Sarı-Ejderha*", biraz da Çin mitolojisinin malıdır. Çocuğun devle vuruşmağa gitmesinin bir sebebi de vardır. Çünkü dev, çocuğun babasının atını çalmıştır.

"*Sıcak bir rüzgârın esmesi*" de Türk mitolojisinin önemli bir motifidir. Çünkü başlangıçta çocuk, dev ile vuruşurken müşkül durumlara düşer ve zaman zaman kuvveti tükenir. Devin ağır bastığı ve çocuğun da ümidini kaybettiği bir sırada sıcak bir rüzgâr eser. Bu rüzgâr çocuğun iliklerine kadar işler. Dolayısı ile de çocuk gittikçe güçlenir ve devi yener. Bu sıcak rüzgâr, Tanrının gönderdiği bir kut ve güçden başka bir şey değildi.

"*Ölüyü diriltme*", eski Türk kahramanlarının bir özelliğidir. Alevî ve Bektaşî'ler de *Ali*'nin ölüleri diriltebildiğine inanırlardı. Bu sebeple efsane kahramanı bir kadının ölen kocasını da diriltmiştir:

"Çok eski çağlarda Ak-Han (Ak-Kan) adlı bir Han varmış. Karısı altmışında ve kendisi ise yetmişinde imiş. Çocukları da yokmuş. Günlerden bir gün Ak-Han, kır-beyaz atı ile Ak-Dağ'a çıkmış bu dağda avlanmak istemiş. Bu dağ eskiden av hayvanları ile dolu imiş. Fakat nedense o gün, dağ boşalmış; bir av hayvanı bile karşısına çıkmaz olmuş. Ak-Han bir süre dolaştıktan sonra, eli boş olarak evine dönmüş. Yurduna dönünce, bir de bakmış ki bir oğlu olmuş. Yetmişinden sonra sahip olduğu bu çocuktan dolayı çok sevinmiş ve kendini oğlunun yetişmesine vererek, yaşayıp gitmesine devam etmiş. Nasılsa çocuk, bir kaç gün, bir kaç ay içinde büyümüş ve babasına, "Haydi beni adlayın, bana bir ad koyun," demiş.

"Babası buna çok memnun olmuş. Büyük bir toy toylamış. Bütün halkını toplamış. Büyük bir ziyafet vermiş. Herkese bir ad bulmalarını rica ve emir etmiş. Ama hiç kimse, oğlana uygun bir ad bulamamış. Oğlana bir ad bulunamayınca da, toy halkı yeyip içmiş ve üzüntü ile çıkıp, gitmiş.

"Adsız kalan oğlan dışarı çıkmış ve etrafına bakınmış. Birden karşısına Ak-Sakallı bir ihtiyar çıkmış. İhtiyarın sakalı o kadar uzunmuş ki, yürürken sakallarına basa basa gidiyormuş. Oğlan adamı görünce tanıyamamış ve kendi kendine, "Kim ola bu ihtiyar," diye de söylenmiş. Sonra da aklına gelmiş. Hemen giderek ihtiyarın elinden

tutarak, "Gel," demiş, "Beybaba bana bir ad bul!" Demiş. İhtiyar da oturmuş ve söylemeğe başlamış :

> "Ak-Han'ın oğlanına, Ak-Kır atlı, Altın-Taycı desinler!
> "Ak-Kır atın koştuğu bozkırlarda, sular eksik olmasın!
> "Altın-Taycı'nın at sürdüğü yerlerde, elgün eksik olmasın!
> "Güçlüler seni alt edemesin!
> "Alpler seni yenemesin!
> "Bu sabah Tanrı, Ak-Kır atını göndermiş olsun!
> "Geysilerle, silâhlarını Tanrı versin!

Bu sözleri söyleyen ihtiyar, hemen gözden kaybolmuş. Altın-Taycı da derin bir uykuya dalmış. Sabah olmuş uyanmış. Bir de bakmış ki, evin önünde ne görsün. Ak-Kır renkte bir at bağlanmış duruyor. Atın üzerindeki bohça içinde de türlü türlü elbiseler görünüyor. Elbiseleri aldığı gibi giyinmiş. Ama elbiseler kendisine çok büyük gelmişler. Oğlan da kendisinin, henüz daha tam manası ile büyümediğini anlamış. Fakat babasına, "Baba benim nişanlım kim?" Demekten de geri kalmamış. Oğlan atına binmiş ve koşturmağa başlamış. Kendisi o kadar küçükmüş ki, babası bile korkmuş. Bunun için de, "Şimdilik sen çok küçüksün, atına daha sonra binersin," demekten de kendisini alamamış...'

3. "*Altun-Han ve oğlu Kara-Atlı Pergen*" *adlı Şor masalı*[3] *:*

Aşağıdaki destan W. Radloff tarafından, Altay dağlarının kuzeyindeki Mras suyu boylarında yaşayan Şor Türklerinden derlenmiştir. Ana çizgileri bakımından önceki destana benzer. Fakat zamanla aralarında büyük farklar meydana gelmiştir. Burada da Göktürk'lerin menşe efsanelerinde olduğu gibi bütün halk öldürülmüş ve geriye yalnızca Han'ın çocuğu ile bir kaç kişi kalmıştır. Çocuğu düşmanlardan korumak için bir kuyu kazılmış ve bu suretle çocuk, toprak altına saklanmıştır. Bu gibi *toprak altına saklama* motiflerine, Kırgızların önemli bir destanında da rastlıyoruz (Radlof, Proben, III, s, 63-70)

"*Yedi yaş*" burada da kutsal çocukların en olgun ve güçlü bir çağı gibi gösterilmektedir. Tanrı tarafından korunan çocuğa kılıç da işlememektedir. Oğuz destanı artık tam bir mitoloji olmaktan kurtulmuştur. Bu masalda ise gerçek hayat ile mitoloji yanyanadır. Çocuk, amcası tarafından kaçırıldıktan sonra, "*Göklere çıkmış ve* 30 *kat göğü dolaşmıştır*". Daha sonra canavarı öldürmek için, göğün yedi katını da aşmış ve Gök-Deniz'de yaşayan canavara varmıştır.

"*Ad koyma töreni*" de bu masalın Türk mitolojisi bakımından en önemli tarafını teşkil etmektedir. Türkmen Şeceresi'ndeki tıpkı

[3] Aynı esr., I, s. 349 - 364 (Metin), s. 373 - 388 (Terc.).

Kanlı Yabgu gibi, kendisine sataşan bir çocuğa bir tokat atmış ve çocuğu yarı ölü bir hale sokmuştur. Bu olay bütün yurtda sevinç yaratmış ve ad verme hazırlıkları için toy hazırlıklarına başlanmıştır (Bk. S. 238). Yukarıda da söylediğimiz gibi bu efsane Oğuz destanının henüz daha din ve mitoloji tesirlerinden kurtulamamış bir *prototip*'i mahiyetindedir. Bu sebeple göğün en üst katındaki Altın-Dağ'da yaşayan 9 Tanrı ile; yine göklerde yaşıyan 30 yiğid de bu törene davet edilmiştir.

"Tanrılar Panteonu" da bu efsanede kendisini çok ilginç bir şekilde göstermektedir. Altay Şamanizminde daha ziyade gökte yaşayan yaratıcı "*Yedi Kuday*", yani "*Yedi Hüda*, yedi Tanrı" çok önemlidir. Burada ise Altın-Dağ'da yaşayan "*Dokuz Tanrı*" karşımıza çıkmaktadır. Dokuz Tanrı pirensibi elbette ki daha orijinal ve eski Türk dinine daha çok yaraşan bir sistemdir. Buna rağmen efsanede "*Yedi kat gök*" deyimi daha çok geçmektedir. Fakat zaman zaman "*Otuz kat gök*" deyimi de gözden kaçmamaktadır. "Otuz kat gök" deyimine başka efsanelerde de rastlamıyor değiliz[4]. Burada daha ziyade "30 *alp*, 9 *Tanrı*" nakaratı hâkimdir. Tıpkı başka efsanelerde rastlanan "*Otuz kat zırh, üç kat çizme*" nakaratı gibi[5]. "*Otuz yaşında*" güreşme gibi nakaratlara da rastlanır[6].

"*Altın-Dağ*" ve "*Gök-Deniz*" motifleri de bu efsanede daha açık ve seçik bir şekilde görülmektedir. Dış tesirler altında kalan Altay Şamanizmine göre, bu kutsal Gök Dağı'nın üzerinde "*Süt denizi*" vardı. Bu efsaneye göre ise bu deniz, Süt denizi değil, Gök-Deniz'dir. Elbetteki *Gök-Deniz* deyimi Türk mitolojisi ile eski Türk inançlarına daha uygun gelen bir anlayıştır.

"*Otuz alp*" ve "*Otuz yenge*" deyimleri de, üzerinde durulacak önemli motiflerdir. Bunlar da efsane kahramanının gökte yaşayan veya hiç olmazsa gökle yer arasında yaşayan "Yarı-Tanrı" kutsal yaratıklardı. Yengeler, "Birer çocuğumuz olacak ve *altmış* olacağız" diyorlardı. 30, 60, 90 rakamları "*Séxagenaire*" takvim sisteminin sayılarıdır. Bu sistem de, Çin, Tibet ve Türkler arasında yayılmış bir takvim düzenidir.

"*Bir canavarı öldürme olayı*" da Oğuz destanının bir motifidir. Bundan önceki canavar gibi buradaki canavar da boynuzlu bir yaratık idi. Oğuz destanındaki Gergedan cinsine yakın bir yaratık olması

[4] Aynı esr., I, s. 391 (Metin), s. 415 (Terc.).
[5] Aynı esr., I, s. 310 (Metin), s. 334 (Terc.).
[6] Radlof, *Sibirya*'dan, I, s. 396.

da çok muhtemeldi. Dinin tesirlerinden az çok kurtulmuş olan Oğuz destanındaki bu hayvan, yeryüzünde yaşayan normal bir yaratık gibi kabul edilmiştir. Altaylarda ki gerçek mitolojide ise bu canavar, göğün yedinci katındaki Gök-Deniz'de yaşıyordu.

Bu gibi efsanelerin genel olarak baş kısımları orijinaldir. Bundan sonraki bölümler artık zamanla yapılan ilavelerle uzatılmıştır. Bu ilâvelerin çoğu da Budist masal ve menkibelerden alınmıştır. Bu sebeple masalların orijinal olan ve olmayan taraflarını birbirinden ayırd etmek, bu kitabımızın başlıca gayesi olmuştur:

"Altun-Han adlı çok ihtiyar bir Han varmış. Çok ihtiyar olmasına rağmen bu Han'ın ne bir oğlu ve ne de bir kızı olmuş. Bir gün Altın-Han'ın Hatunu oturup ağlamağa başlamış. "Ah!" Demiş. "Sen artık çok ihtiyarladın. Eğer bir gün komşumuz ve baş düşmanımız Kuskun-Alp gelir de, bizi öldürür ve malımızla mülkümüzü talayarak giderse, biz ne yaparız?". Gerçekten bir gün Kuskun-Alp gelmiş. Altun-Han'ı öldürmüş. Malı, mülkü ve neyi varsa hepsini talamış. Hatununun da gözlerini kör ederek, bir ata bağlamış ve bırakıp gitmiş.

"Altun-Han'ın Uluğ-Biligci ve Kiçik (Küçük)-Biligci adlı iki veziri varmış. Yurtta bunlardan başka bir kimse kalmamış. Bir gün Uluğ-Biligci, yanmış ve yıkılmış yurtta dolaşırken, bir çocuk sesi duymuş. Altun-Han'ın otağına doğru yaklaşmış ve Han'ın bir oğlu olduğunu görmüş. Vezir çok sevinmiş ama, bir yandan da korkmuş. "Kuskun-Alp duyarsa, bu çocuğu ne yapıp yapıp, gelip öldürür" diye de söylenmiş. Hemen yere bir kuyu kazmışlar. Üzerini örtüp çocuğu oraya saklamışlar. Kuyunun içine iki de boru uzatmışlar ve çocuğun sütü ile yemeğini buradan vermeğe başlamışlar.

"Gel zaman, git zaman Kuskun-Alp, Altun-Han'ın bir oğlu olduğunu duymuş. Kızmış ve küplere binmiş. Hemen bir ordu topladığı gibi Altun-Han'ın yurduna gelmiş. "Çocuğu bana verin", demiş ama, herkes herkes dilini tutmuş ve böyle bir çocuğun olduğunu söylememiş. Bu defa Altun-Han'ın hatununu tutmuşlar. Dövmüşler. Kılıçlarla kesmişler ama, bir türlü söyletememişler. Çocuğun yerini, anası ile büyük vezir Uluğ-Biligci'den başka hiç kimse bilmiyormuş. İkinci vezir Küçük-Biligci ise, Altun-Han'a hıyanet etmiş ve Kuskun-Alp ile anlaşmış. "Aman çocuğu bulun", diye de bağırmış. Bir ara Kuskun-Alp'a dönmüş ve "Bu çocuğu, ne edip edip bulmalıyız", demiş. "Yok eğer, bu çocuk bir yedi yaşına basar da, büyürse, hepimizi ortadan kaldırır", diye de ilâve etmiş.

"En sonunda, araya araya çocuğu kuyunun içinde bulup getirmişler. Kuskun-Alp çocuğu eline aldığı gibi, kılıcı ile vurmuş. Vurmuş ama, kılıç çocuğa bir türlü işlememiş. Ne yapmışlarsa çocuğu öldürememişler. En sonunda, "Çocuğu yakmaktan başka çare yok", demişler. Bunun için de odun toplayıp, büyük bir ateş yakmışlar. Çocuğu, tam ateşe atacakları sırada bir atın nal seslerini işitilmiş. Bir adam geldiği gibi çocuğu kapmış ve sür'atle uzaklaşmış. Bu adam meğerse çocuğun amcası Er-Kulatay'mış.

"Çocuğu kaçıran amcası oğlanı büyütmeğe başlamış. Çocuk yedi günlük olunca, başlamış allahtan yürümeğe. Amcası ata binmiş, o da binmiş. Amcası ava gitmiş, o da silahlanıp gitmiş. Avlanıp kuşlanıp dönmüş. Amcası ona ak bir kısrak çekmiş. "Bari

yeğenim buna bin", demiş. Çıkmışlar beraberce göğün otuz katım dolaşmışlar. Günün birinde obanın çocuklarından biri, oğlana sataşmış. Oğlan bir yumruk vurunca. çoçuğu yarı ölü bir hale sokmuş. Amcası bunu duyunca çok sevinmiş. Attan aygır, sığırdan boğa kestirmiş. Tulum, tulum kımızlar yığdırmış. Bundan sonra da Altun-Dağ'ın üzerinde oturan 9 yaratıcı Tanrıya gitmiş. "Tanrılar, buyurun gelin benim toyuma. Hep beraberce Altun-Han'ın oğluna bir ad koyalım", demiş. Ayrıca "30 Yiğide" de gitmiş. Onları da ad koyma toyuna davet etmiş. Bütün Tanrılar ve yiğitler toplanarak oğlana Kara-Atlı Pergen adını koymuşlar. Çok büyük bir toy eylemişler. Yedi gün yiyip içip eğlenmişler.

"Oğlanın başka bir yerde de 30 Yenge'si varmış. Bu 30 Yenge bir gün oğlanı çağırmışlar. "Aman", demişler. "Yedi kat göğün ötesinde, gök mavisi bir deniz vardır. Bu denizin içinde de Puspas Pulan adlı korkunç bir hayvan yatar. Yarın, hepimiz birden 30 çocuk doğuracağız. Bu suretle de sayımız 60ı bulacak. Duyduğumuza göre bu canavar, gelip de hepimizi yemeğe hazırlanıyormuş. Ne olur, git bu canavarı öldür de, canımıza kıymasın".

"Oğlan bunu duyunca, binmiş atına çıkmış göklere. Yedi kat göğü aşmış. Bakmış ki, karşıda mavi bir deniz uzanıyor ve denizin içinde de bir canavar uzanmış yatıyor. Öyle bir canavar ki, bir boynuzu dünyanın bir ucuna, öbürü de öbür ucuna ulaşıyor. Hele bir kulakları var ki, her biri birer kara koç. Oğlanın kara atı, canavarı görünce ürker ve kendisini bırakıp kaçar. Oğlan, canavarla yedi yıl savaşır ve en sonunda canavarı öldürerek, derisini yüzüp getirir. 30 Yenge daha canavarın derisini uzaktan görünce, "Aman, canavar geliyor", diye ürküp kaçarlar. Sonra da işin aslını anlayıp, hayatlarını kurtardığı için oğlana çok teşekkür ederler. . ."

4. *"Ak-Köbök" (Ak-Köpük) adlı Altay-Teleüt destanı*[7]:

Aslında bu masal çok güzel bir destandır. İçinde biraz da mizâh vardır. Ak-Köpük doğduğunun ikinci günü ava gitmiştir. Destanın kahramanına bu adın verilmesinin sebebi, biraz da kendisinin körpeliği ve çocukluğu içindir. O da diğer efsane kahramanları gibi beşiğini kırarak kalkar. Bu destan oldukça uzundur. Oğuz destanını ilgilendirmesi bakımından destanın yalnızca baş kısmından kısa bir parça aldık :

"Ak-Köbök adlı bir çocuk doğmuş. Annesi buna çok sevinmiş ve dünyanın her yerinden süt anneleri getirmiş. Çin'den gelen en iyi ketenli kumaşları yırtarak, oğluna kundak yapmış. Oğlan beşiğinde ancak bir gün yatmış. İkinci gün beşiğini kırarak fırlayıp kalkmış. Karşısında annesini görünce şöyle demiş :

"—Anne, ben balık avına gideceğim!" Annesi bunu duyunca bir şey diyememiş, şaşırmış kalmış. Oğlan ağlarını aldığı gibi çıkıp gitmiş balık avına. Balığa giderken de, Ködön Beğ (Ködön Pi) adlı birine rastlamış. Ködön Beğ oğlanı görünce, şaşırıp kalmış. "Oğlum nereye gidiyorsun", diye sormuş. Oğlan da, "Nereye gideceğim, balık avına gidiyorum", demiş. Ködön Beğ büsbütün şaşırmış. Şu bebekle bir alay edeyim demiş ve şöyle sormuş :

[7] Radlof, *Proben*, I, s. 205 (Metin), s. 225 (Terc.).

"—Oğlum senin adın ne?" Oğlan da hemen cevap vermiş : "—Adım ne olsun benim, elbetteki Ak-Köbök", demiş. Ak-Köbök, Ak-Köpük demekmiş. Bunun içinde adam alayla çocuğa şöyle demiş :

"—Ben seni de, adını da bir süt köpüğü zannetmiştim. Köpüklü bir süt gibi, seni de dökesim ve içesim geliyor", demiş. Öküzün sırtına da Ködön derlermiş. Adamın da adı Ködön Beğ olduğu için, oğlan da ona şöyle cevap vermiş :

"—Doğrusunu istersen öküz sırtındaki (yani ködön kısmından) bir parça kesip de yemeği çok isterdim. Böyle bir kebabı yürekten istiyorum. Ama sen, o kadar kart, o kadar âdi bir cinstensin ki, doğrusu senin gibisinin sırtını yemek istemem!"..

TÜRK MİTOLOJİSİNDE YAY VE OK

Memleketimizde yay ve okun bir sembol olarak değeri üzerinde ciddî araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalarda ele alınan konuları burada yeniden tekrarlıyacak değiliz. Yukarıdaki Kırgız efsanesinde geçen, yayın güneş ışığı tarafından tutulması, şimdiye kadar hiç kimsenin dikkat nazarını çekmemişti. Yayın Türklerde göğün, daha doğrusu gök kubbesinin bir sembolü olabileceğini de, Oğuz destanı ve gök ile ilgili bölümlerimizde göstermeğe çalışmıştık (Bk. S. 140). Ebe kuşağı ile ilgili bölümümüzde ise, Şamanların kötü ruhlarla mücadele için kullandıkları sembolik kutsal yaylarından ve yayın ebekuşağı ile ilgisinden söz açacağız. Dış tesirlerden kendilerini az çok koruyabilmiş olan Altay Şamanları , omuzlarındaki "Dokuz-ok", *(Yebe)* ile "Yay", *(Ya)* sembollerini hiç eksik etmezlerdi. Onlara göre bu dokuz ok ile yay, "*Kudaydan tarıkan*", yani "Tanrıdan uzatılan" şeylerdi [1]. Önemli Türk silahlarından biri olan kılıç, Altay Şamanları yanında böyle bir önem taşımıyordu. Bu kutsal yayların, efsaneleştikçe mahiyetleri daha da değişiyor ve demirden yapılmış fevkalâda şeyler gibi tasavvur ediliyorlardı. Mesela Minusinsk Tatarlarının efsanelerinde, Ak-Deniz'de, yani dünyanın öbür ucundaki kutsal okyanusda oturan "Demir yaylı" *Ak-Han*'dan sık sık söz açılıyordu [2]. Bazı Türk lehçelerinde *Demir yay* deyimi de sembolik olarak, güçlü kuvvetli, eğilmez insanlarla, güç işler için söylenen bir sözdü [3]. Attila'nın hakimiyet sembolü, sapından yere saplanmış olarak bulunan kutsal bir kılıç idi. Attila bu kılıcı bulduktan sonra yeryüzüne hükmetmeği, Tanrı tarafından alnına yazılmış bir kader olarak kabul etmiş ve bundan sonra da hare-

[1] Anohin, *Materialı*, A. İnan tercümesi, Ülkü, 1940, s. 22.
[2] Schiefner, *Minusinskische Heldensagen*, s. 4, 5.
[3] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 4.

ketlerini buna göre uygulamıştı. Ebülgazi Bahadır Han da Oğuz destanını anlatırken ,Oğuz Han'ın bir beyine altın bir yay ile üç ok verdiğini, yayı doğuda, okları ise batıda ıssız bir sahraya yarı yerlerine kadar gömüp gelmesini emrettiğini yazıyordu (Bk. S. 205-7). Oğuz Han bundan sonra çocuklarını ava gönderiyor ve doğuda bu altın yayı bulanlara hükûmdarlık veriyor ve bunun da Tanrının takdiri olduğunu söylüyordu. Oğuz destanlarının daha eski metinlerinde böyle bir bölüm yoktu. Ebülgazi'nin bunu kendisinin mi uydurduğu, yoksa bize kadar gelmeyen Oğuz-nâmelerde mi bulduğu ve yahut da kendi çağında söylenen efsanelerde söylenegelen bir olaydan mı ilham aldığı pek anlaşılamıyor. Bizans tarihçisi Jordanes'e göre Roma imparatorunun o çağda dünya güzeli sayılan bir kızı vardı. Hun İmparatoru Attila, kızın güzelliğini duyar ve Roma imparatorunu tehdit ederek kızı alır ve otağına getirir. Fakat gerdek gecesinde Attila'nın burnundan kan boşanır ve ölür. Aynı gece Roma İmparatoru da bir rüya görür ve rüyada Attila'nın yayı parçalanarak kırılır. Roma imparatoru bu rüyayı iyiye yormaz ve Attila'nın başına bir felâketin geleceğini düşünerek beklemeğe başlar. Gerçekten az sonra da Attila'nın ölüm haberi gelir. Yay, Romalılarda bu derece kutsal ve önemli bir silâh değildi. Belki de Jordanes, Hunlar arasında söylenen bir rivayeti Romalılara atfederek yazıyordu. Tabii olarak bu konuda da kesin bir şey söylememize imkân yoktur.

Altay Şamanları yayla fala bakarlar ve yağmur yağdırırlardı. *Ya-bıla kamnadı* (Tub.) deyimi, "yay ile fala baktı, yağmur yağdırdı" anlamına geliyordu[4]. Eski Çağatay edebiyatında da *İlm-i yay*, "fala bakmak ve yağmur yağdırmak" anlamını karşılayan bir deyim idi[5].

Kutadgu-Bilig'den itibaren, Batıdaki yıldız burçlarına ait adların Türkler arasına da girip yerleştiğini görüyoruz. Belki daha çok önceleri de Türkler arasında bu burçların adları yine böyle idiler. Rabguzî artık eserinde açık olarak *Çıyan*, *Yay*, *Oğlak* burçlarından bahseder olmuştur[6]. Aynı burç adları Kutadgu-Bilig'de de vardır. Fakat Kutadgu-Bilig'deki burç adları daha ziyade eski telâffuzlara ve Uygur üslûbuna göre yazılmıştır. Mesela şu mısrada, bu burçların durumu çok güzel bir şekilde anlatılmaktadır : *Basa Ülgü boldı, Çadhan, Ya eşi*[7], "Terazi, Çıyan, yani Akreb burçları ile Yay burcu, yine oldular eş ve arkadaş".

[4] Aynı esr., III, s. 1.
[5] Aynı esr., s. 4.
[6] Aynı esr., III, 4-6.
[7] *Kutadgu-Bilig*, Radlof neşr., 16, 10; R. Arat neşr., s. 30, 140

"Deli-Dumrul" Masali
ve Bir Altay Efsanesi.

Bu Altay masalı, diğerlerine nazaran daha gerçekçidir. Ayrıca Türk efsanelerindeki bazı motifleri de içinde toplar. Masal, diğerleri gibi annesiz ve babasız bir çocuğu kahraman olarak seçer. Ama ona insan üstü birçok özellikler vermekten de çekinir. Yine Türk masallarında olduğu gibi çocuk, bir atın hasretini çeker ve konuşan bir at, Tanrı tarafından ona hediye edilir. Masalda tek Tanrı fikri yaygındır ve bu Tanrı'ya da şükredilir. Uygur'ların menşe efsanesinde olduğu gibi, kayın ağacına önem verilmiştir. Uygur'ların neslini nasıl kayın ağacı doğurmuşsa, burada da oğlanın adını kayın ağacı üzerindeki Tanrı vermiştir. Ad verme âdeti de burada diğer masallara nazaran daha açık olarak belirir. Adını verecek bir büyük olmayınca çocuk adsız kalmış ve Tanrı da onun adını vermekle, ona kut vermiştir.

Masalın ikinci kısmı da aynı öneme sahiptir. Masalın kahramanı olan oğlan, düşmanının kızıyla evlenmiş ve kendine bir eş bulmuştur. Başka birinin gelip de, "Tanrı bu kızı bana yazmıştı demesi" ve kaderini bozmamak için çocukla mücadeleye girmesi de ayrıca önemlidir. Bu mücadelede, Tanrı'nın yazdığı kız için savaşan kimse, bu vuruşmada kuvvete sahiptir ve ağır basar. Fakat diğeri de normal bir yolla yuva kurmuş ve Tanrı'dan adını da almış, iyi bir kişidir. Bu sebeple Tanrı onuda öldürtüp büsbütün yok etmez. Nihayet yine Tanrının melekleri olan iki şarkıcı, gelir ve oğlanın canını kurtarırlar.

"Cana can bulma" olayı, tıpkı Deli Dumrul hikâyesinde olduğu gibi burada da sık sık geçer. Melek şarkıcıların, oğlanın canı yerine kendilerini feda etmeleri, onu kurtarır. Bk. (Proben, I, s. 331-342).

"*Ay-Mangus*" *adlı Altay masalı*

"Geçmiş zaman içinde bir oğlancık varmış. Oğlanın Ne annesi, ne de babası varmış. Çıplakmış, ne varmış elbisesi giyecek, ne yemeği varmış yiyecek. Bir yengesi varmış, o da dulmuş, kocasız yaşarmış. Oğlanı besleyip, büyüten hep yengesi olmuş. Oğlan çıplak gezdikçe, yengesi ona bakar, hep şöyle dermiş : —"Ah biz nasıl, böyle yaşayıp gideceğiz!" Oğlanın yüreğine inmiş bu durum. Demiş : —"Artık ben ava, çıkıp da gitmeliyim!" Oğlan çıkarak gitmiş, avda avlanır iken, tam dokuz geyik görmüş, ok atmış hepsini de, bir anda yere vurmuş. Oğlan almış avını, sırtına taşımış ta evine. Yüzmüş derilerini, kendine kürkler yapmış, etini de yiyerek, böylece günler geçmiş. Oğlan bir gün oturup, kendi kendine demiş : —"At istiyorum ben de, binip dolaşmak için. Ama atım yok ki, ben ne yapayım, ne çare!"

"Derken uyuya kalmış, uykudan uyanınca, ansızın şaşa kalmış. Bir at evin önünde, bağlanmış duruyormuş. Ama ne eyeri varmış; ne de koşumu varmış. At görünce oğlanı, başlamış konuşmağa. Demiş : —"Nasılsın oğlan? Biner misin sen bana?" Oğlan demiş : —"Ben sana, binemez olur muyum! Binemem, nasıl derim. Binmem gerektir sana."

"Bunu işitince at, oğlana yakın gelmiş. Oğlan binmiş üstüne, at koşmağa başlamış. Ama ne dizgin varmış, ne de bir eyer varmış. Bunu gören halası, başlamış ağlamağa. Demiş : —"Ey oğul binme, bu at öldürür seni. Dizginsiz eyersiz at, üstünde tutunulmaz!"

"Oğlan bakmış kadına, gözüyle helâllaşmış. Sonra da mahmuzlayıp, atı koşturup gitmiş. Gitmiş, gitmiş çok gitmiş, ama yine az gitmiş. Erişmiş bir denize, kıyıda hemen durmuş. Denizin kıyısında, güzel bir kayın varmış. Oğlan kayına bakıp, dururken hayran

kalmış. At da dönmüş oğlana, demiş : —"Güzel bir ağaç, burda konaklayalım." At durup kalmış orda, oğlan da attan inmiş, dalmış uykuya gitmiş. Sabah olmuş uyanmış. Bir de baksın ne görsün, baş ucunda duran at, gemlenmiş eyerlenmiş. Oğlan sevinip kalkmış, ata selâma durmuş. At da söze gelerek, bakalım ne söylemiş :

> "Tanrı yardımiyle, bütün işler baş oldu!
> "Hiç aşımız yok iken, kursağımız aş doldu!
> "Elbisemiz yok iken, elbisemiz var oldu!
> "Hiç atımız yok iken, bir atımız var oldu!
> "Eyer, dizgin yok iken altınlı yular oldu!

Oğlan atma dönmüş yine şöyle söylemiş :

> "Ne var idi bir annem, ne de babam var idi,
> "Bana bir ad koyacak, ne bir adam var idi!
> "Adımı biri koysa, ama kim koysa söyle!"

At demiş : —"Tanrı koysun!" Oğlan demiş : —"Pekiyi, ama bu Tanrı nerde? Burda mıdır acaba, gelse adımı koysa!" At demiş : "Bin üstüme, mahmuzlayıp sür beni." Oğlan binmiş atına, daha beş adım gitmiş, bakmış bir insan sesi, çağırıyor kendini. Kayın ağacındaki, bir insan ona demiş : —"Dur oğlancık, burda dur!" Oğlan durmuş ağaca, bakmış ki bir aksaçlı, bir ihtiyar oturmuş, kayının tepesinde. İhtiyar yine demiş : —"Dur oğlancuk dur sana, adını vereceğim, Ay-Mangus olsun adın, sana uğurlu olsun!"

"Ay-Mangus adı almış, oğlan da rahatlamış, bu adı da almakla alpler içine dalmış. Bunu görünce oğlan, sormadan duramamış. Demiş : —"Sen kimsin söyle, bana ad verdin böyle!" İhtiyar cevap vermiş : —"Ben bir insan değilim, sorma sen bana böyle! Ben yaratan Tanrı'yım, babasız bir insana, münasip bir ad verdim. Senin baban öldüydü, ama kahraman öldü; ne kaldı sürüleri, ne de kaldı bir halkı. Şimdi sen fakir düştün, kalmadı bir tek atın. Düşmana gitme sakın, ölebilirsin orda!" Oğlan Tanrı'ya dedi : —"Sürümün, hem halkımın, peşinden gitmeliyim, ölsem bile ne çıkar. Bir ağlayanım mı var!"

"Oğlan bindi atma, sürdü, sürdü çok gitti, ama yine az gitti. Baktı, baktı bir büyük, dağ göründü ufukta, Çıktı geldi bu dağa, baktı ki at ağlıyor. Ağlayan ata bakıp, dedi : —"Ey benim atım, neden ağlar durursun?" At oğlana dedi ki : —"Nasıl ağlamayayım! Şu gördüğün dağ var ya, baban burda ölünce, kemikleri yığıldı, bu dağ meydana geldi! Benim ağladığımın, sebebi işte budur!" Ay-Mangus dağa bakıp, dağa bir selâm verdi.

"Yine atma bindi, gitti gitti çok gitti, ama yine az gitti. Karşıda bir yurt gördü, ne çok sığır, ne çok at, yığılmıştı bu yurtta. Bir görüşte anladı. Bu halklar, bu sürüler, babasından alınan, kendi malları idi. Gelip durdu bir evin, eşiğinden gözledi. Baktı çok insanlar var, hediyeler sunuyor; görsen ev sahibine, ne saygı sunuluyor.

"Bunu gören Ay-Mangus, dedi : —"Bu er herhalde, çok kuvvetli bir ermiş. Adını bir sorayım, bakayım kim, ne imiş. Nasıl olmuş da bu zat, babamı da öldürmüş. Oğlan atından inmiş, evden içeri girmiş. Evde oturan bu er, oğlanı görüp sormuş : —"Nasılsın arkadaşım? Kimin oğlusun sen?" Oğlan da cevap vermiş : —"Sen babamı öldüren, ersin biliyorum ben! Senin adın ne? Sen gel de, bana söyle!" Adam : —"Benim adıma derler, Al-atlı Çek-pergen!" Oğlan sormuş : —"Ne için, sen babamı öldürdün?" Adam oğlana bakmış, ona şöyle söylemiş : —"Baban vergi vermedi, öldürdüm ben de onu. Ama senin halkınsa, burada işte gel al! Senin sürülerinse o da, burdadır gel al! Sen ister isen eğer,

al götür hep evine! Çünkü biz olduk artık, bundan sonra arkadaş, öldürmesi yasaktır, arkadaş arkadaşı!" Oğlan demiş: —"Sen benim, babamı öldürmüştün. Ben de seni öldürmem, gerektir yasa budur. Sığırlarını alıp, halkım da toplayıp, götürmeliyim eve!" Adam demiş: —"Gel de al, gel kızkardeşimi al! Öldürmeyelim artık, kendimizi bizler de!" Fakat durmadı oğlan, Çek-Pergen'e bir vurdu, güreşler güreşildi, döğüşler döğüşüldü, oklarla oklaşıldı. Az tutuştularsa da, çok tutuştularsa da, hiçbirisi ölmedi, adamın kızkardeşi, yetişip şöyle dedi : —"Durun artık yeter bu, ben varmak istiyorum, Ay-Mangus adlı ere!" Ay-Mangus, yani oğlan, dönüp kıza bir baktı, aklı başından gitti, savaşı da bıraktı. Hep beraber kardeşçe, girdiler hepsi eve, sofralar donatıldı ve yemekler yenildi. Düğündür dernek diye, halka yemek çekildi, ne şaraplar içildi, ne sığırlar kesildi, ne kebaplar yenildi.

Düğün dernekden sonra, adam dedi oğlana : —"Ey Ay-Mangus şimdi sen, artık eşe sahipsin. Ama benim eşim yok, bana da bir eş lâzım. Ben bir kız tanıyorum, gel gidelim alalım !" Atlarına bindiler, az, ama uz gittiler, o kıza eriştiler. Kan-kus (Han-kız?) derlerdi kıza. Han-Kız adlı bu kızın, çok sığır sürüleri, çok çok da halkı vardı. Kız geldi Çek-Pergen'e, dedi: —"Varmayacağım, eşin olmayacağım! Vuruşalım seninle! Sen beni yener isen, ben sana varacağım; ben seni yener isem, seni öldüreceğim!" Başladılar savaşa, vuruşup döğüştüler, oklarla oklaşdılar. Karşılıklı oturup, beraber ağlaşdılar. Ama öldüremedi, birbirini hiç kimse. Tam yedi sene geçti, Çek-Pergen yorulmuştu, oğlan yerine geçti. Kızlar da kızı tuttu, karşılıklı vuruştu, oklarla oklaştılar, beraber ağlaşdılar, yedi yıl yine geçti, oğlan da yorulmuştu. Çek-Pergen yine geldi, kızla yine tutuştu. (Masaldaki bu güreşler uzun sürer. Biz burada metni kısaltarak vereceğiz). Çek-Pergen başlayınca, bu sonuncu güreşe, birden T a n r ı g ü ç v e r d i, kızı da vurdu yere. Aldı kızı yanına ulu toy düğün yaptı. Beraber yaşadılar.

Ay-Mangus'la Çek-pergen. Bir gün otururlarken, yabancı bir er geldi. Yurda girip oturdu, Ay-Mangus'a dedi ki : —"Nasılsın arkadaşım? Benim kısmetim olan, sen bir kızı almışsın!" Ay-Mangus ona sordu : —"Nedir adın, kimsin sen? Senin baban da kimdir?" Adam dedi : —"Ne anam ne de babam var benim! Atım ay karasıdır, adım da Altın-Ergek!" Ay-Mangus ona dedi : —"Ben veremem karımı! Gel şimdi vuruşalım, kim kuvvetli çıkarsa, karım da kalır ona!"

"Hemencc tutuştular, güreşler güreştiler, birbirine vurdular, ne oklar atışdılar, az oldu, uzun oldu; Ay - Mangus çok ağladı, kuvveti yetişmedi; ama Altın-Ergek de, onu öldüremedi. Ay-Mangus dedi ona : —"Öldür beni çabuk ol! Al karımı elimden! Beni öldürmedense, karımı vermem sana, (Kaderi yenemezsin)!" Altın-Ergek çok vurdu, fakat öldüremedi. Tam bu sırada idi, Çek-pergen çıka geldi. Dedi : —"Onu öldürme! Beni yerine öldür!" Altın Ergek bıraktı, güreşti Çek-pergen'le, aradan üç yıl geçti, öldürdü Çek-pergen'i.

"Yine Ay-Mangus geldi, başladılar güreşe, oklarla oklaşdılar, kılıçla vuruşdular, yine Ay-Mangus düştü, gücü azaldı gitti, (Tanrı'dan) ölmüyordu, bağırıp söylüyordu : —"Öldür beni çabuk ol! Al karımı elimden!"

"Tam bu sırada idi, iki şarkıcı geldi, şarkılar söylediler. Dediler : —"Bu Ay-Mangus, bizce ölmemelidir. Eğer öldüreceksen, bizi öldür yerine!" Şarkılar söylediler, durmadan söylediler. Şarkılar söylenirken, Altın Ergek'le atı, Tanrı'dan mı nedendir, kaya oldular birden. Ay-Mangus çok sevindi, onlara doğru gitti, selâmladı onları. Dedi : —"Siz böyle nerden, teşrif ediyorsunuz?" Şarkıcılar dedi ki : —"Biz senin halkındanız!" Ay-

Mangus dedi : —"Ama, kim olabilirsiniz?" Şarkıcılar dediler : —"Anasız, babasızız! Önemsiz insanlarız! Size arkadaş olmak, bizim isteğimizse!"

"Çek-Pergen dirilmişdi, can gelmişdi canına, evlerine döndüler, ziyafetler verdiler, içkiler içerekten beraber ağladılar, şarkılar söylediler. Üç gün bayram yaptılar. Bayram sona erince, Ay-Mangus dedi artık : —"Ben eve dönmeliyim"

"Mallarını halkını alarak geri döndü. Az gitti, uz gitti de, ta evine ulaştı. Yengesi yurdundaydı, selâmlaşıp durdular, hasreti dindirdiler. Toy şölenler çekildi, etlerle halk sevindi. Ay-Mangus'la karısı, elbiseleri bile, çıkarıp dağıttılar, fakirler giyindiler, beraber yaşadılar, etrafta gezmediler, ata da binmediler.

3. OĞUZ BOYLARININ ADLARI ÜZERİNDE "ETİMOLOJİK BİR DENEME"

Kitabımıza bu bölümü koymakla, Oğuzlar hakkındaki bilgilerimize yeni bir renk vermek istedik. Hiç şüphe yoktur ki, filolojinin en güç dalı etimolojidir. Yalnız dil bilgisi değil; tarih ve kültür meselelerinde de derinleşmeği gerektiren bu tür araştırmalar, sonunç elde etme bakımından ilim adamlarını her zaman kesin olarak tatmin etmeyebilirler. "Türk Mitolojisi" gibi iddialı bir kitapta, bugünkü varlığımızın esasını teşkil eden yirmi dört Oğuz boyunun yalnızca boy adlarını yazmak yolu ile yetinmeği doğru bulmadık. Hele bazı meslektaşlarımızın, "*Dodurga*" gibi Oğuz boy adlarının, gerçek mâhiyetlerinin anlaşılabilmesi için, eski Anadolu toponimisine veya rumca'ya baş vurma gibi tavsiyelerde bulunmaları, artık bu konunun ele alınma zamanının gelmiş olduğunu bize hatırlattı. Yalnız şunu da söylemek istiyoruz ki bu araştırmamızda, eski Türk söz hazinesi ile Türk gramerinin bütün imkânları, örneklerle ve objektif olarak göz önünde bulundurulmuştur. Bazan da bir boy adının kök ve ekleri için bir kaç ihtimal gösterilerek, hatalarımızı azaltma yoluna gidilmiştir.

Yirmidört Oğuz boyunun adlarını ilk defa eleştiren yazarlardan, belki de birincisi, D'Ohsson* olmuştur. Bundan sonra, kendisi daha ziyade Moğol etnolojisi ve Çingiz Han'ın nesilleri üzerinde çalışan ve aynı

* D'ohsson'un eski fikirleri için bk. *Histoire des Mongoles, depuis Tchinghiskhan jusqu'à Timour Beg ou Tamerlane*, La Haye-Amsterdam, 1834-1835, I, s. 423; F. von Erdman, *Temudschin der Unerschütterliche*, Leipzig, 1829, s. 503-504; *Vollständige übersicht der ältesten türkischen, tatarischen und mongolischen Völkerschaften nach Raşid-ud-Din's Vorgange*, Kazan, 1841, s. 19-22; Berezin, *Sbornik letopisev*, Trudı VAOIRAO, I, s. 32-38; H. Vambery, *Das Türkenvolk*, s. 4; Houtsma, WZDM, II, 1888, s. 221-26; Kononov, *Rodoslovnaya Turkmen*, Moskova-Leningrad, 1958, metin, s. 35-37. P. Pelliot, *Etudes sur l'histoire de la Horde d'or*, Paris, 1950.

zamanda türkçe bilgisi de çok az olan F. von Erdmann, bir kaç defa bu konu üzerinde durmuş ve bir mongolist olarak bazı sonuçlara varmak istemişti. Fakat Erdmann'ın fikirleri çok eskimiştir. Rus bilgini, Berezin, Reşideddin'in tarihini neşrederken, eskilere nazaran daha yeni bir hamle yapmış ve bir çok yanlış yazılışları düzeltmiştir. Berezin'i H. Vambery takip etmiş ve *Selçuknâme*'lere dayanarak bazı yenilikler getirmişti. Anadolu Selçuklarına dair tarih metinleri neşreden Houtsma'da bu konuda bir deneme yapmış; fakat Houtsma'nın bu denemesi maalesef Berezin kadar başarılı olmamıştır. Reşideddin'in Hekaturov ve Smirnov tarafından yapılan yeni Rusça tercümelerinde ise, Ruslar tam bir başarısızlığa uğramışlar ve Berezin çağından çok daha geride kalmışlardı. Rus literatüründe Oğuz boylarının adlarını bir dereceye kadar, doğru yazabilen ilk yazar Kononov olmuştur. Kononov'un bu başarısı da, Türkiye'deki araştırmaları yakından takip etmiş olmasına bağlıdır. Türkiye'de bu konuda atılan ilk ciddî adımlar, her sahada olduğu gibi, yine Fuad Köprülü tarafından denenmiştir. Üstad Pelliot, bu meseleyi geliştirmiş ve ilmî bir yöne sokmuştu. En son olarak hayatını bu konuya büyük bir ciddiyet ve samimiyetle veren ve Oğuz boyları hakkındaki bilgimizi bugünkü ileri seviyeye getiren sayın Prof. Faruk Sümer'in adını da burada anmağı ihmal edilemez ilmî bir borç olarak görüyoruz.

Müşahedemize göre Oğuz boylarının adları, oldukça eski çağlarda meydana gelmişler ve zamanla bazı değişimlere uğramışlardı. Bu eskiliği bize gösteren en güzel delil, boyların adlarının ortaçağda bile çok az kullanılan ve adeta unutulmuş, ekler ve köklerle yapılmış olmasıdır. Bununla beraber Reşideddin ve diğer Türk kaynakları bu boy adlarının hangi anlamları ifade ettiklerini yazmaktan geri durmamışlardı. Şüphesiz ki bunların çoğu "*Halk etimolojisi*" dir. Fakat unutmayalım ki, halk etimolojisinin de ayrı değeri vardır. Bugün, köklerini, eklerini tanımadığımız, anlamlarını bugünkü zihniyetimizle çıkaramadığımız bir çok sözleri, Reşideddin çağında anlıyanlar ve bilenler vardı. Bugün bile türkçeyi ve türk gramerini, Kaşgarlı Mahmud kadar iyi anladığımızı iddia edemeyiz. Bu sebeple Reşideddin ve diğer Türk kaynaklarının, Oğuz boylarına ait adların hangi anlama geldiğine dair verdikleri bilgileri, ilmî önemi yoktur diye bir tarafa atamayız.

Bununla beraber, "*Uygur*" gibi bazı Türk kavim adları vardır ki, bunlar ta İsadan önceki asırlardan itibaren Çin kaynaklarında görülmeğe başlarlar. M. S. 14. asırda "*Uygur*" sözünü Türk grameri bakımından

açıklama ve bu açıklamaya göre bir anlam verme, elbetteki ilmî bir değer taşımıyabilir. Reşideddin'in istifade ettiği kaynaklar, Uygur sözünü "*Uy-*" fiil kökü ve "*-gur*" eki ile izah ederek, "uyan, tâbi olan" anlamını çıkarmışlardır. Bu, âdi bir halk etimolojisi değildir. Bu açıklamayı, türk gramerini iyi bilen bir kimse yapmıştır. Fakat Uygur sözü çok eskidir. Bunun için de, böyle bir anlama geleceği şüphelidir.

Hiç şüphe yok ki, Oğuz boylarının adlarından bazıları da çok eski çağların hatıralarıdır. İncelememizde bu yönü daima göz önünde tuttuk. Bunun yanında boy adlarına verilen anlamlara da önem vererek, o çağın anlayışını kavramağa çalıştık:

1. Kayı: Kaşgarlı Mahmud bu boy adını "*Kayığ*"[1], Reşideddin ise "*Kayı*" şeklinde yazar[2]. Bu "*Kayı*" şeklindeki yazılış, bundan sonra devam edip gider. Şekil bakımından "*Kay-*", "kaymak, meyletmek" fiiline yakındır[3]. Bundan yapılmış bir sıfat da vardır : *Kayığ yer*, "sapa, yoldan kaymış, yoldan uzak yer" anlamına gelirdi[4].

Bilindiği gibi Çingiz-Han'ın kabilesi *Kıyan* veya *Kıyat* (pl.) boyu idi. Reşideddin bu kabileden bahsederken şöyle der[5]: "*Moğol dilinde "Kıyan", dağın tepesinden akan kuvvetli sele denir. Sert, çabuk, kuvvetli anlamına da gelir. "Kıyan-Bahadır" çok yiğit ve cesur bir kişi idi. Bu ad, yiğitliğinden dolayı ona verilmiştir. "Kıyat" sözü, "Kıyan" ın çoğuludur. Bu sebeple o soydan gelenlere ve onlara en yakın olanlara, eski çağlarda "Kıyat" denmişti*".

Görülüyor ki Reşideddin'in istifade ettiği kaynaklar, *Kıyan* kabile adını türkçe "*Kay-mak*" fiilinden getiriyorlar ve anlam bakımından da "dağlardan aşağıya kuvvetle akan sellere" benzetiyorlar. Sel ve Sel basması motifi Türk mitolojisinde çok önemlidir. Şa-to'larda ve Macarlardaki selle ilgili inanışları kendi bölümlerinde inceleyeceğiz. *Selçuk* sözünün de, "*Sel-cik*" den getirilmek istendiğini unutmamamız gerekir.

Reşideddin, "kuvvetli sel" anlamından ikinci ve üçüncü bir manâ daha çıkarmakta ve *Kıyan* sözünün, "sert, kavî" ve dolayısiyle "yiğit, bahadır" anlamına kullanıldığım da söylemektedir. Aynı Reşideddin, Oğuzların birinci ve en önemli kabilesi olan Kayı'lar için de, *Kayı*,

[1] M. Kaşgarî, terc., I,. s. 155; III, s. 166.
[2] Reşideddin, Berezin neşr., I, s. 32.
[3] M. Kaşgarî, III, s. 182; Radlof, Wörterbuch, II, s. 3: *Kai*.
[4] M. Kaşgarî, III, s. 166.
[5] Reşideddin, Berezin neşr., I, s. 177.

"muhkem" anlamınadır der[6]. Görülüyor ki, hem Oğuzların ve hem de Moğolların en önemli kabilelerinin adlarında, manâ bakımından bir birlik meydana getirilmiştir. Reşideddin'in türkçe bilip bilmediğini bilmiyoruz. Bize göre bilmesi lâzımdı. Ayrıca Moğol imparatorunun hazinesinde saklı "*Altın debter*" onun eline verilmişti. Etrafında da pek çok Türk ve Moğol bilginleri vardı. Ayrıca kitabı da Moğol İmparatoruna sunulan bir tarihti. Çingiz Han'ın kabilesinin adını, —eğer Moğol hanedanı tarafından benimsenmemişse— türkçe ile izah etmek, mümkün olmasa gerektir.

Kıyan sözünün, türk. *Kay-an* ile ilgili olduğu biraz şüphelidir. Fakat Moğolcada böyle bir söz yoktur. Ebülgazi Bahadır Han da Reşideddin'in bu açıklamasını aynen almış[7] ve Radlof da bu sözü *Kiyan* şeklinde moğolca bir söz olarak kabul etmiş ve sözlüğüne koymuştur[8]. P. Pelliot, haklı olarak Radlof'un böyle sun'i olarak moğolca bir kelime yaratışını tenkid ediyor ve osmanlıcadaki "Kay-an" sözünü niçin hatırlamadığını soruyor[9]. Pelliot'nun görmemiş olmasına rağmen, gerçekten Ahmet Vefik Paşa, "*Kayan*", "dağlardan şiddetle inen muvakkat sel" diye, bir sözü meşhur sözlüğüne koymuştur[10]. Ahmet Vefik Paşa *Türk Şeceresi*'ni türkçeye tercüme edenlerden biri idi. Bunu, Ebülgazi'nin tesiri altında yapıp yapmadığını bilmiyoruz. Fakat bu söz, Anadolu türkçesinde de vardır. Ayrıca Ortaasya'da *Kıy*[11] ve *Kıyat* adını[12] taşıyan Türk kabilelerine de rastlamıyor değiliz.

Bu birinci ve en önemli ihtimal üzerinde durmayan Türk kaynakları daha ziyade *Katığ*, "katı"/*Kadhığ* (?)/*Kayığ* ilermesi üzerinde duruyorlar. Kaşgarlı Mahmud, *Kadhığ* şeklinden hiç söz açmıyor. Uygurca da da *Katığ*'dır. Moğolcada *Katan*, "çelik" anlamına gelir[13]. Bununla ilgili olarak yapılmış bir sıfat olan *Katankui*, "sert" sözü de türkçe *Katığ*'la ilgili bir söz olsa gerektir[14]. Moğolcada da "*Kadh-" şekli

[6] A. esr., I, s. 32.

[7] Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türkî*, Desmaisons neşr., s. 32.

[8] Radlof, a. esr., II, s. 857.

[9] P. Pelliot, *La Horde d'or*, s. 74. Eskiden *Kıyan* olan tekil şeklin yerini, sonradan çoğul *Kiyat/Kiyot*, almış olabilir. Bk. Sanang Setsen, Schmitt neşr., s. 63; Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 122.

[10] Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 618; buradan naklen bk. Redhouse, *Turkish-English dictionary*, s. 1426.

[11] *Kıy* adını taşıyan Abakan, Sagay ve Şor boyları için bk. Radlof, *Sibirya'dan*, A. Temir terc., I, s. 208, 209, 214.

[12] Aristov, *Zametki*, s. 421-425; Pelliot, a. esr. s. 74 ve not.

[13] Bk. *Yüan-ch'ao pi-shih*, 106.

[14] A. esr., 197, 240.

pek görülmez [15].

2. Bayat: P. Pelliot, ölümünden sonra yayınlanan eserlerinden birinde, bunu hemen kolaylıkla, Mog. *Bayan/Bayat* (pl.) ile birleştirmiştir [16]. Halbuki, yine ölümünden sonra basılan, daha önceki eserinde böyle dememektedir [17]. Pelliot'nun sonraki eserlerindeki bu fikir ayrılığı, basımı kendisinin bizzat kontrol edememesinden ileri gelmiştir. Moğolların Gizli Tarihinde, *Bait/Bayit* adlı, Moğolistanda Kobdo bölgesinde yaşayan bir Moğol kabilesinden bahsedilir [18]. Sonraki tarihler ise aynı kabilenin adını *Baya'ut* (Bayağut) şeklinde yazarlar [19]. Bundan da anlaşılıyor ki, *Bayat* kabile adının, moğolca ilk söylenişi *Bait/Bayit* idi ve yine aslen *Bayat* sözünden geliyordu [20].

Fakat meselenin önemli tarafı, en orijinal bir şekil olan *Bayat* sözünün ve hatta kabile adının Moğolcada görülmemiş olmasıdır. Bunu P. Pelliot'nun kendisi de bizzat söylemektedir [21].

"*Bayat*" sözü türkçede, yalnızca Oğuzların *Bayat* boyunun adında görülmüyor. Türkçede "*Bayat*", aynı zamanda "Tanrı" anlamınadır. Tanrı anlamına gelen "Bayat" sözü, nedense Kaşgarlı Mahmud'un kitabında ve Uygur metinlerinde görülmez. Daha ziyade Karahanlılar çağın-

[15] *Yüan-ch'ao pi-shih*, 177 de geçen *qadıqlıq* (Kadıklık) yer adı, *Ch'ing-cheng-lu*, 28 de, *qadmlıq* şeklinde yazılmıştır. Reşideddin ise bu sözü eserine. Batı Türk lehçelerinin telâffuzuna göre, "*kayınlık*" şeklinde almıştır (Reşideddin, Berezin neşr., II, s. 179; Pelliot, *Gengis-Kahn*, s. 272). *Kayınlık*, "kayın ormanı, korusu" demektir. Doğu Türk lehçelerinde "*Kadhın*" şeklinde söylenen bir söz, Batı lehçelerinde "*kayın*" oluyordu (M. Kaşgarî, terc., I, s. 32). Türkçedeki *katığ*, "katı" sözünün diğer lehçelerdeki "**kadhığ*" şekline rastlamıyoruz. Bu sebeple elimizde bulunan bugünkü kaynaklarımıza göre, "*katığ*" (=katı) ile "*kayığ*" (=kayı) arasında bir ilgi kurmak çok zor ve tehlikeli bir iş olur.

[16] Pelliot, *Horde d'or*, s. 187 ve n.

[17] Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 88.

[18] *Yüan-ch'ao pi-shih*, 239; Vladimirtsov, *Moğolların içtimai teşkilâtı*, terc., s. 82, 194.

[19] Pelliot, *Gengis-khan*, s. 88.

[20] Moğolcada doğrudan doğruya *Bayat* sözüne rastlamıyoruz. *Bayot/Bayit* şeklinde görülen Moğol kabile adı, türkçede orijinal şeklini muhafaza eden *Bayat* sözü ile ilgili olmalıdır. Nitekim moğolcada böyle değişiklikleri görüyoruz: Meselâ *noyan/noyun* veya *noyin* gibi. Bk. Pelliot, a. esr., a. yer.

[21] Bk. Pelliot, a. esr., a. yer. *Baiyan*, "zengin" sözü *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de vardır (YCPS, 3, 137). Fakat *bayat* şekli yoktur.

da ortaya çıkar[22]. "*Bayan*", "zengin" sözü, moğolcada ve eski Türk ünvanlarında vardır. Fakat eski türkçede yoktur. Bunun yerine Türkler, "*Bay*", yani "zengin" sözünü kullanırlardı[23]. "*Bayı-*", "*Bayın-*", "*Bayu-*", "*Bayu-t-*" fiilleri, hep bu kökten gelir[24]. *Bayar* sözü de türkçede bir memuriyet ve şeref ünvanı olarak kullanılırdı[25].

Gramer bakımından görülen bu imkânlara rağmen, *Bayat* boy adının köklerinin ve oluşumunun çok eski çağlarda meydana gelmiş olması muhtemeldir. Yine bilindiği gibi *Baya'ut (Bayağut)* adlı bir Moğol kabilesi ile, *Bayawut* adını taşıyan bir de Kıpçak boyu vardır. Marquart'a göre bu kabile, doğudan batıya göç ederek gelmiş bir Moğol kabilesi idi[26]. İsim benzerliklerine bakarak böyle büyük nazariyeler ileri sürmek daima tehlikeli olmuştur. Marquart'ın bu nazariyesi lâyık olduğu cevabı bulmuştur. Burada bunlardan bahsedecek değiliz. Hârezm-Şah Tekeş'in hatunu *Tergen* veya *Türgen* Hatun bu boydan idi[27]. Daha kuzeyde veya Kuzey-batıdaki *Ulu-Berli* kıpçaklarından diğer bir *Bayawut*[28] kabilesi daha var idi. Eski yazarların yaptığı gibi, *Bayat*'la *Bayawut*'u birleştirmek ve aynı söz, aynı kabile imiş gibi bir kanaata kapılmak da doğru olamaz[29].

Bayağut, "zengin, mal ve emlâk sahibi" anlamına, Uygurcada da vardır[30]. *Alpağut* da, "Alp" sözünden yapılmış böyle bir sözdür. Bu da türkçe bir sözdür[31]. Bizce türkçe, ile moğolcanın kökleri çok eski çağlarda bulunan müşterek bazı ekleri ve morfolojik benzerlikleri vardı ki, bu problemlerin hepsi oradan gelmektedir. Moğolcada bulunmayan *Bayat* boy adını, moğolca ile nasıl izah edebiliriz?

[22] Abu Hayyan'ın *Kitâb al-idrâk li-lisân al-Atrâk* adlı eserinin, Prof. A. Caferoğlu tarafından neşrinde, "*bäyär*" okunan ve "Uygur ve Türkistan dilinde Allah" anlamına gelen söz, üstad Pelliot'ya göre, "*Bayat*" şeklinde okunmalıdır. Bk. *Horde d'or*, s. 188, n.1.

[23] Bu söz Orhun yazıtlarında da bulunur. Ayrıca bk. M Kaşgarî, I, s. 349.

[24] M. Kaşgarî, terc., II, s. 274, 325.

[25] Budagof, I, s. 259. Bunu Kazan lehçesindeki *boyar* ile karıştırmamak lâzımdır. Bu konu için bk. Pelliot, *Horde d'or*, s. 188, n. 2.

[26] Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 171.

[27] Bk. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, s. .

[28] Bk. B. Ögel, *Sino-Turcica*, s.

[29] Grum-Grçimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, III, s. 89.

[30] F. W. Müller, *Uigurica*, II, s. 36. *Bayaqut* şekli için bk. Bang, *Briefe*, IV, s. 37.

[31] M. Kaşgarî, terc., I, s. 144.

3. **Alka-evli**: Bu boy adında anlaşılmayan kelime, baştaki *alka* sıfatıdır. Kaşgarlı Mahmud, bu kabileye *Alka-Bölük* der[32]. Berezin ise bu boyun adını yanlış okumuştur[33]. Bu boyun adını Kaşgarlı Mahmud'un *Alka-Bölük* diye açık bir şekilde yazmış olması ve bu boydan sonra da *Kara-Evli* boyunun söylenmesi, bu konuda her türlü şüpheyi kaldırmış bulunmaktadır.

Yine mantıkla düşünecek olursak, "*alka*" ile "*kara*" nın karşıt, zıt anlamda iki kelime olduklarını kolaylıkla anlıyabiliriz. Fakat "*alka*" sözünü günümüze kadar gelen sözlüklerden hiç birinde bulamıyor ve dolayısiyle de manâsını anlıyamıyoruz. Reşideddin, *Alka-Evli* sözünün, "nereye varırsa başarı gösterir" anlamına geldiğini söyler[34]. Fakat bu izah da, bize bir şey ifade etmekten uzaktır.

Biz burada *alka* kelimesini, bir fiil kökü olarak ve bir de renk sıfatı olarak inceleyeceğiz. Uygurlara ait hukukî metinlerde *Alka* şeklinde yazılmış bazı kişi adlarına rastlıyoruz[35]. "*Alka-*" fiili türkçede "hayır dua etmek"[36] ve "alkışlamak"[37] anlamına gelir. Türkçe *alkış* sözü de buradan gelir. "*Alkamış*" "takdis edilmiş" anlamına gelen kişi adlarına rastlamıyor değiliz[38]. Bununla beraber şunu da itiraf etmek lâzımdır ki, "alka-' fiil kökünün, yalnız başına isim olarak kullanıldığını gösteren bir örneğimiz de elimizde yoktur.

Türkçe *ala*, "alaca", öyle anlaşılıyor ki başlangıçla *alak* şeklinde idi[39]. Alka sözünün, *bilig* > *bilge*'de olduğu gibi bir değişime uğramış olması da muhtemeldir[40]. Bu duruma göre, *Alka-Evli* sözünün manâsı, "*Ala-Evli?" anlamına gelebilir. Böylece, "Ala-Evli" ile "Kara-Evli" arasındaki zıt anlam da ortaya çıkmış olur.

[32] A. esr., I, s. 56.

[33] Reşideddin, Berezin neşr., I, 33; F. Sümer, *Oğuzlar*, lev. II.

[34] Reşideddin, a. esr., a. yer.

[35] Radlof, *Uigurische Sprachdenkmäler*, s. 261. Aynı eserde *Alkaşı* şeklinde bir kişi adına daha rastlıyoruz (A. esr., s. 262). Bu kişi adı" *alka-şı?*" şeklinde "*alka-*" fiilinden türemiş olabilir. Etimolojisi şimdilik karanlıktır.

[36] Radlof, Wörterbuch, I, s. 389.

[37] M. Kaşgarî, terc., I, s. 184.

[38] Aynı eser.

[39] Türk-Moğol *alal/alak* meselesinin münakaşası için bk. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 270. Anadolu lehçesindeki *alak-bulak* sözü de, bu eski çağın bir hatırasıdır. *Alak*, *deyimi ala* sözünün prototipi mi, yoksa bir küçültme eki ile meydana gelmiş bir türeyişi midir? Bu konuyu ayrı bir yazımızda incelemek istiyoruz. Bu gibi küçültmeler için bk. Bang, KSz, VII, s. 128; v.d.; H. Eren, KCzA, III, 2, s. 2.

[40] *Bilig* > *bilgä* değişmesi için bk. Bang, KSz, XVII, s. 115.

Değerli meslektaşım Prof. Faruk Sümer, "*Alka-Evli*" lere Anadolu'da, "*Halka-Evli*" dendiğini ve dolayısiyle bu iki söz arasında bir ilgi bulunup bulunmadığından haklı olarak şüphe ediyorlar[41]. Düşüncemize göre bu, halk benzetmesinden ve alışkanlıktan başka bir şey olmasa gerektir. Esasen türkçe olmayan "Halka" sözü, Uygur ve diğer doğu lehçelerinde de "Alka" şekline girmiştir[42]. Türk içtimaî hayatında, renklere göre bir sosyal sınıflama yapıldığını bildiğimize göre, "*Alka-Kara*" şeklinde zıt bir renklendirme ihtimali üzerinde ısrarla durmamız gerektiği kanaatındayız.

4. Yazır: Yazır boyunun adı hakkında, üstad P. Pelliot'nun kısa bir incelemesi vardır[43]. Fakat biz burada, meseleyi gerek ele alış bakımından ve gerekse sonunç bakımından, bu büyük üstaddan ayrılacağız. "*Yazır*" boy adı, şimdiye kadar kök ve ek olarak "*Yaz-ır*" şeklinde ikiye bölünmüş ve gramer bakımından da, bu yolla açıklanmıştır. "*-ır*" eki bir (aorist) çekimdir. "*Yaz-*" kökünü, bazıları türkçe "*Yaz-mak*", "yaymak"[44], bazıları da "*Yaz-*", "başı boş dolaşmak"[45] fiil kökleri ile izah etmişlerdir. P. Pelliot da, bu konu da "*Yaz-mak*" fiilini "yaymak" anlamına almış ve sonucuna bu yolla varmıştır. Ona göre, "*Yaz-ır*" bu fiilin, (Présent duratif veya participe aoriste) çekimidir[46].

Nemeth de, bu sözü aynı çekim yolu ile "*Yazar* > *Yaz-ar*" okumuştu[47]. Gerçekten de bu çekim yolu ile, sözün böyle okunması lâzımdır. Bize göre üstad Pelliot, Reşideddin'in "Yazır" boy adına verdiği manâyı biraz değişik olarak tefsir etmiştir. Ona göre Reşideddin sözün manâsını, "İl étend (ses domaines)", yani "hükmünü yayan veya yayar" anlamına açıklamıştır. Halbuki Reşideddin, Yazır'ın manâsı, "Çok vilâyete, ülkeye hâkim" demektir, sözünü kullanmıştır[48]. Üstad ise, bu açıklamaya "yaymak" fiilini katmak suretiyle tefsire gitmiştir.

[41] F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 243.

[42] *Halka/alka* için bk. Radlof, a. esr., I, s. 389.

[43] Pelliot, Horde d'or, s. 188-190.

[44] Houtsma, WZKM, II, s. 222 : "yaymak, genişletmek" (ausdehnen) anlamına getirir.

[45] Z. Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter im ungarischen Sprache*, MSFOu, XXX, s. 199.

[46] Pelliot, a. esr., s. 190 ve n. 2.

[47] G. Nemeth, *La provenance du nom "Bulgar"*, Symbola *grammatica in honorem Ioannis Rozwadowski*, Cracowie, 1929, s. 221.

[48] Reşideddin, Tpk. Revan, nr. 1518, s. 13.

Halbuki Kaşgarlı Mahmud, "*Yazır*" boy adını "*Yazgır*" şeklinde yazmıştır[49]. Üstad Pelliot, Salgur boy adını incelerken "*-gır, -gur*" ekine önem vermiş ve bu yolla sonuca varmağa çalışmıştır[50]. Bu örnek ortada iken, üstad nedense "*Yazgır*" şeklini, Kaşgarlı Mahmud'un bir yazış (orthographie) hatası olarak kabul etmiştir.

Bize göre "-gır, -gur" ekini daha derin olarak incelemek lâzımdır. İsimlerin sonlarına gelen bu eki Prof. Bang incelemiştir. *Yazır*, *Yazgır* ise fiilden yapılan (deverbal) isimlerdir. Türkçede bu kaideyi uygulayan bir çok örnekler vardır. Meselâ, "*Kal-*" fiilinden, "*Kalgır*" (Kırg.), "geriye kalan şey"[51]; "*Öt-*" fiilinden, "*Ötkür*" (Çağ.)[52]; "*Tut-*" fiilinden, "*Tutkar*" (Çağ.), "topluluk, kengeş, meşveret yeri, çokluk[53]"; "*Çap-/Çab-*" fiilinden "*Çapkur/Çapgur*" (Çağ.) "fırtına, yağmur[54]"; "*Tai-/Tay-*" fiilinden, "*Taigur*" (Çağ.), "çok kayan şey[55]", v. s. gibi.

"-gır-, -gur-" eki, fiillerin sonuna gelip fiil yapınca da (faktitif) hâli verir[56].

Yukarıdaki kaidelerin ışığında, şimdi "Yazgır" sözünü inceleyelim : *Yaz-gur-* (Çağ.), "1. Birbirine bağlamak, 2. Günah işlemek ve işletmek[57]" anlamına gelir. Elimizde örneği yoksa da, *Yazgur* şeklinde bir ismin de olması gereklidir. Nitekim "*Öt-kür-*" (Çağ, Uyg.) şeklindeki bir fiilin yanında, "Ötkür" diye aynı anlamda bir isim daha vardır[58].

"*Yaz-*", "yaymak", "Yadh-/Yay-", "Yaz-/Yas-" söylenişleri de vardır[59]. Fakat en şüpheli ve nazarî (hypothetique) şekli, "*Yaz-" şeklidir. Bizce Reşideddin'in, "çok ülkeye hâkim olan"; Ebülgazi Bahadır Han'ın ise, "iller akası, yani iller büyüğü" diye mana verdiği, *Yazgır* sözünü, başka bir fiil kökü ile izah etmek lâzımdır. Kaşgarlı Mahmud'a

[49] M. Kaşgarî, terc., I, s. 56.

[50] Pelliot, a. esr., s. 198-202. Uygur hukukî metinlerinde *Yazır-Tonga* adlı birinin bulunması, üstad Pelliot üzerine derin bir tesir yapmıştır. Bu sebeple bu adı Kaşgarlı Mahmud'un da yanlış yazdığı kanaatındadır. Ona göre bu boy adının orijinal ve eski şekli, *Yazgır* değil; *Yazır*'dır.

[51] Radlof, a. esr., II. s. 255: *Kalgır*.

[52] Radlof, a. esr., I. s. 1270-71 : *Ötkür*.

[53] *Lug. çagatayî*, s. 114; Radlof, III, s. 1489 : *Tutkar*.

[54] *Lug. çag.*, s. 144; Radlof, III, s. 1923-24 : *çapkur*.

[55] *Taigur;* Lug. Çag., s. 106; Radlof, I, s. 770.

[56] "*-gır-*" eki için bk. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 80.

[57] "*yaz-gur-*" için bk. Radlof, III, s. 238.

[58] *Ötkür* için bk. Radlof, I, s. 1270-71.

[59] Pelliot, a. esr., s. 190, n. 2.

göre "*Yas-*" fiili, "dağıtıp yaymak ve çözmek" anlamına gelir[60]. Buna göre, "* *Yas-gır*" şeklinde bir prototip düşünmek gereklidir.

"*Yasa-*" fiili ile "*Yasa*", "*Yasak*" sözleri Kaşgarlı Mahmud'un kitabında görülmüyor. Fakat bu fiil kökü, Göktürk ve Uygur çağında kullanılıyordu. Bizce Ebülgazi, "* *Yas (a) -gır*" şeklinden ilham alarak, "iller akası" manasını vermiş olabilir. Reşideddin verdiği mana da buna yakındır.

5. **Döger:** Bu boy adının söylenişi, Batı lehçelerinde *Döger*, eski türkçede ve Doğu lehçelerinde ise *Töker* olmalıdır. Bu konuda çözülmesi en güç olan mesele, adın *Döger* mi; yoksa *Düger* mi olduğudur. Urfa bölgesindeki Türkmenler kendilerine *Dügerlü* adını vermektedirler[61]. Brockelmann ve Besim Atalay, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında kullandığı ses düzenine göre bu boy adını *Tüger* okumuşlardır[62]. Bazı köy adları da *Düğer* şeklinde söylenirler[63]. *Döger* veya *Döğer (Döyer)* şeklinde yer adları da yok değildir. Bu sebeple hem *Düger* ve hem de *Döger* şekillerini incelemek lâzımdır.

Reşideddin, *Döger*'in kelime manasını, "bir yön üzerinde dönüp ve toplanan" anlamına izah etmiştir[64]. Yazıcıoğlu ise, "yani derilmeg üçün bir yere geleler", şeklinde açıklamıştır[65]. Ebülgazi yalnızca "*tügerek*", yani "yuvarlak, daire" diyerek, Döger'in kelime manasını vermiştir[66].

Anadoluda da "yuvarlak" anlamına *düğer, düver* kelimesi kullanılır. *Tögerek/Tügerek* (Kırım)[67], *Tögürök/Tügürük* (Kırg.)[68] sözleri de küçültme eki ile "yuvarlak" anlamına gelirdi. Daha Doğu Türk lehçele-

[60] M. Kaşgarî, terc., III, s. 60; Radlof, III, s. 212.
[61] F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 251.
[62] M. Kaşgarî : Brockelmann, s. 250; terc., I, s. 57.
[63] A. esr., terc., I, s. 57; B. Atalay, notlarında Anadolu'daki köy adlarından da bahsetmektedir.
[64] Reşideddin, Berezin neşr., I, s. 32, 36; V, s. 225 : "*Be cihet kerdâmedend*". Reşideddin, Berezin, V, 225 : "toplanan" anlamını veriyor. Gombocs, Reşideddin'in verdiği izahlara bakarak, *Döger* sözünün, "göçebe hayat süren" anlamına geldiğini ileri sürer.
[65] F. Sümer, *Oğuzlar*, lev. III.
[66] Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, s. *26* ; *Şecere-i Türkî*, Desmaisons neşr., s. 28 : "*tügäräk*".
[67] Radlof, *Proben*, VII, s. 205.
[68] Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 1245.

rinde *Dügele* - (Tar.) "yuvarlama, veya yumak yapma [69]", *Dügelek* (Tar.) ise, "yuvarlak, değirmi" anlamlarına geliyordu [70].

Görülüyor ki, Reşideddin ve Ebülgazi'nin verdikleri anlamlar tamamiyle boş değildir. Boyun adının, "bir yere derlenen, toplanan ve oba kuran" şeklinde izah edilmesinin bir sebebi vardır.

Türkçede "*Tök-mek*" fiil kökününde ayrı bir kaç anlamı vardır. Birinci manası, "dökmek" tir [71]. İkinci manası da birincinin genişlememesinden meydana gelmiştir. "Döküntü gibi açılmak, yayılmak" anlamınadır [72]. Üçüncü manası ise "döğmek" anlamınadır.

Fakat Reşideddin ve diğer Türk kaynakları, daha ziyade "düğmek, düğümlemek ve bilhassa "toplanmak" anlamına gelen "*Tüg-mek*" fiiline önem vermişlerdir [73]. "Yuvarlak, değirmi, yumak" gibi isim ve sıfatlar hep bu fiil köklerinden yapılmıştır. "Toplanmak, derlenmek" manasını taşıyan sözler de bu fiilden köklerini almıştır [74].

Öyle anlaşılıyor ki, Döğer boy adının aslı başlangıçta *Tüker/Tüger* idi. Bundan sonra aynı boyun adı, *Tüger/Töger/Döger* ve hatta *Döver* şeklinde bile söylenmeğe başlanmıştı.

6. Dodurga: Anadolu'da *Dodurğa*, *Doturğa*, *Todurğa*, *Doturğa*, *Toturğa* [75] şeklinde geçen bu boy adının etimolojisi üzerinde şimdiye kadar hiç kimse durmamıştır.

Reşideddin bu boy adının manasını, "ülke alan, kanun ve nizâm kuran" şeklinde izah eder [76]. Ebülgazi Bahadır Han, "yurt almağı ve onu saklamağı bilen" demektir, diyor [77].

[69] Radlof, a. esr., s. 1802.

[70] A. esr., a. yer.

[71] M. Kaşgarî, II, s. 19.

[72] Pelliot, "s'étaler" manasını veriyor (*Horde d'or*, s. 191). Bu mana, Reşideddin'in verdiği anlama uymamaktadır.

[73] "*tüg-mek*" fiilinin anlamları için bk. M. Kaşgarî, II, s. 20.

[74] Çağatay lehçesinde, *Döger* boy adı ile bir ilgisi bulunmayan "*töker*", "*töger*" gibi sözler de vardır. Bunların incelenmesi burada konumuz dışında kalmaktadır. Meselâ *töker* (Çağ.), "harap olmuş, felce uğramış" (Radlof, *Wb.*, III, s. 1242); *töger* (Çağ.), "alnında beyaz bir nişanesi olan at, akşga at" (*Lug. Çag.*, s. 124), anlamına gelirler.

[75] F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 253.

[76] A. esr., lev. II.

[77] *Dodurga'nıng manası, "yurt almaknı ve yurt saklamaknı bilgici", timek bolur* (*Şecere-i Terâkime*, Kononov neşr., 595). Yazıcıoğlu, "yani milk tutmak ve yaşamak" diyor (F. Sümer, *Oğuzlar*, Lev.III.).

Kaşgarlı Mahmud, "*Tuturgu neng*", "tutulması ve buyrulması gerekli olan şey" anlamına gelir diyor [78]. Dodurga sözünü bu yolla açıklamağa doğru gidersek, bizce en emin yolu takip etmiş oluruz. "*Tut-*" fiil kökü ve "*-ur-gu*" ekleri ile "*Tut-ur-gu*" şeklinde meydana gelen bu söz, hâlen Anadoluda "*Dutarga*" şeklinde kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, "*Tuturgu*" sözünü verdiği yerde, *Kasırku* (Kasırga), *Sakırgu* (Sakırga), *Kötürgü* (Götürge) gibi değişimlere uğrayan sözleri de örnek olarak vermiştir. Sondaki "*-gu/-ga*" değişimi türk dilinde olağan bir şeydir. Türkçe *Kavurga* sözü de, *Tuturga*'nın gramer bakımından paralel bir örneğidir [79].

Ayrıca, *tuturgu* (Çağ.), "utanma, perde, hicâp [80]", *tuturgu* (Çağ.), *tuturgan* (Kom.), "pirinç" ve *Tuturgan* (Çağ.), "öldürücü zehir" anlamına gelen morfoloji bakımından benzer örnek sözler de vardır [81].

Bizim düşüncemize göre *Dodurga* boy adı, başlangıçta **Tuturga* şeklindeydi.

7. Yaparlı: Bu boy adının etimolojisi karanlıktır. Ebülgazi Bahadır Han, "neye değerse onu yakar" demektir diye, bir mana da veriyor. Fakat adı, "*Yasır, Yasar, Yısar?*" şeklinde yanlış yazıyor [82], Bu konuda şimdilik susmağı daha uygun buluyoruz.

8. Avşar: Reşideddin'e göre Avşar sözünün manası, "çevik ve vahşi hayvan avına hevesli" demektir [83]. Ebülgazi Bahadır Han ise bu boy adını, "işini çabuk işleyen, yapan" anlamı ile izah etmektedir [84].

78 M. Kaşgarî, terc., I, s. 489.

79 *Kavurga, kaburga, onurga* sözlerinin gramer bakımından tahlili için bk. Pelliot, JA, 1925, s. 226; *Gengis-Khan*, s. 129. Bu ek, moğolcada da vardır: Von Gabain, *Alttürk. Grammatik*, 115, 141, 225. (Denominales nomen) eki olarak bk. A. esr., 61, 207.

80 *Lug. çagatayî*, s. 114.

81 Radlof, III, s. 1484.

82 Ebülgazi, *Şecere-i Terâkime*, Kononov neşr., 595. Tumanskiy, kendi neşrinde, "yolunda ne varsa, alt üst eder" manasını çıkarıyor (*Şecere-i Terâkime*, Tumanskiy neşr., s. 34).

83 Reşideddin, "canavarların (*cânvârân*) avına meraklı", diyor (Tpk., Revan, nr. 1518, s. 13). Üstad Pelliot bunu, "Kuş avına meraklı" diye açıklıyor. Fakat bunu neye göre yaptığını söylemiyor (*Horde d'or*, s. 193). Yazıcıoğlu, "ava, canavara, kuşa hevesli", diyor (F. Sümer, *Oğuzlar*, lev. III).

84 Ebülgazi, "*Avşar'nıng manası, işni ıldam işlegüçi bolur*," diyor (*Türkmen Şeceresi*, Kononov neşr., 600). "*Ildam*" sözü Çağatay lehçesinde, "seri, çabuk, tiz" anlamına gelir (*Lug. Çagatayî*, s. 59; Radlof, I, s. 1495).

Kaşgarlı Mahmud bu boy adını *Afşar* şeklinde yazar[85]. Bu yazılış farkı, nihayet Batı ile Doğu lehçelerindeki yazış ve söyleyiş ayrılığından ileri gelir. Mesela *Yabgu* ünvanı, yine Kaşgarlı Mahmud tarafından *Yafgu* şeklinde yazılmıştır[86]. Oğuzlar ise aynı ünvanı *Yavku* şeklinde yazarlar.

"Ava hevesli" anlamından hareket edersek, yine incelemeğe "*Av*" sözünden başlamamız en doğru yol olur. Kaşgarlı Mahmud, *Aw/Au* isminden iki türlü fiil yapmaktadır : Birincisi "*Aw-*, *aw-dı*, *aw-ar*, *aw-ıp*" gibi doğrudan doğruya isim kökünden yapılan fiillerdir[87]. İkincisi "*Aw-a-la-*" gibi isimden ekle yapılan fiiller ve üçüncüsü de, bugün dahi kullandığımız, "*Aw-la-*, *aw-la-l-*, *aw-la-n-*, *aw-la-ş-*" gibi fiillerdir[88].

Avşar boy adının tahlilinde bize yardımcı olacak örnekler, bugün artık türkçede kullanılmayan birinci tip, yani doğrudan doğruya fiil kökü gibi çekime tabi tutulan, *aw-* fiilidir. Bu durumda, *Afşar/Avşar/Awşar/Auşar* sözünün *aw-/au-* kökü ile "*-ş-ar*" eklerinden meydana gelmiş olması lâzımdır. "*Aw-ş-ar*" şeklinde morfolojik bir yapıya sahip olan bu fiilin zamanı da (réciproque présent durativ) dir[89].

9. Kızık: Reşideddin'e göre bu boy adının manası, "kuvvetli ve yasakta ciddî", demektir[90]. Ebülgazi Bahadır Han'a göre ise, "dirayetli, idarede bilgili" anlamına gelir[91].

[85] Kaşgarî, terc., I, s. 56.

[86] Aym esr., III, s. 32.

[87] Aynı esr., I, s. 174; II, s. 137.

[88] Aynı esr., II, s. 295, v.s.

[89] Sonuç bakımından burada üstad Pelliot ile birleşiyoruz. Bunun için bk. La Horde d'or, s. 191. Yalnız üstad, Kaşgarlı Mahmud'un eserinden Brockelmann'ın indeksi yolu ile istifade etmiştir. Bu sebeple "*aw/au*" sözünün hem fiil ve hem de isim olarak kullanıldığının farkına varamamıştır. Halbuki, Kaşgarlı'nın metninde bu konuda açıklama yapılmıştır.

[90] Reşideddin, Tpk., Revan, nr. 1518, s. 13. Yazıcıoğlu, "kuvvetlu, yasakda ciddî ve cehd edici" diye mana verirken, sadece kendi kaynağı olan Reşideddin'i açıklar. Elbetteki tefsir mâhiyetindeki bu açıklamaya bakarak bir sonuca varamayız.

[91] Ebülgazi Bahadır Han, "*Kızık'nıng manası bügä timäk bolur,*" diyor *(Türkmen şeceresi, 600)*. *Bügä* sözü, eski türkçedeki *bügü*'nün daha sonraki değişmiş şeklidir. *Bügü* eskiden, "sihirbaz, büyük din adamı" anlamına gelirdi. Halbuki Kaşgarlı Mahmud çağında bu anlam değişmiş ve "akıllı" anlamına gelmeğe başlamıştır (Kaşgarî, terc., I, s. 428). Yine aym esere göre *Bügü-bilgä* terimi de aym anlam için kullanılıyordu (Aym esr., III, 228). Bu ünvanda *bügü* ile *bilgä* aym anlamda iki söz olarak karşımıza çıkıyor. Bu durumda yine "akıllı" değil de; "bilgi ve hikmet sahibi kimse" şeklinde mana verirsek, daha doğru bir yol takip etmiş oluruz. Çingiz-Han'ın torunu Toluy'un küçük oğlu *Arik-Bügä*'nin adı da türkçe idi. *Bügä* sözünün türkçe ve moğolcadaki şekilleri için bk. P. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 250.

Bu boy adının, "*Kıs-/Kız-*" kökünden geldiği şüphesiz gibi görünüyor. Göktürk yazıtlarındaki şu cümle, "*Kıs-*" fiilinin en eski anlamını bize çok güzel açıklamaktadır :

(Türk Kağanı), "*Tört bulunıg kısmış*", yani Göktürk "Kağanı, dünyanın dört köşesindek milletlerin hepsini kendi hakimiyeti ve töresi altına almış", demektir. Uygurcada ve Karahanlılarda da, töreye saygılı, disiplinli, ciddî halk için "*Kısıglı*" terimi kullanılırdı. *Kudatku-bilig*'in şu parçası, bu konuda bize çok güzel bir fikir verebilir :

"*İlig bolsa isiz, ajunug buzar,*
"*Kısıglısı*[92] *bolmasa, yoldın azar*"[93]

Yani : "Eğer Han kötü olsa, acunu bozar; halk da ciddî olmazsa, yolundan azar." "*Kıs-mak*" fiili, ailede de çocuğu disiplin ve terbiye düzeni içine sokmak anlamına gelir. Çocuğun terbiyesinden mes'ul olan baba için de "*Kıstaçı*" denirdi[94].

Eski türkçede "*Kısık*" (*=Kıs-ık)*, "Hapishane" demektir[95]. Bu fiil kökünden, "cezalandırma, yasama" anlamına gelen pek çok kelime vardır. Meselâ *Kızgur- (Kız-gur-)*, "Cezalandırmak"[96] *Kızgut (Kız-gut)* "ceza"[97], *Kızgutlan- (Kız-gut-lan-)*, "Ceza görüp, işten çekilme"[98], *Kıstur-* (Kıs-tur-), "ceza verme, işkence"[99].

[92] Radlof, "*kızıklısı*" şeklinde okuyor (Kutadku-bilig, Radlof neşr., II, 194, 24).

[93] *Kutadku-Bilig*, R. R. Arat neşr., metin, 525, 5282.

[94] *Kutadku-Bilig*'in şu mısraları, *Kızık/Kısık* sözünün gerçek manası hakkında bize açık bir fikir verebilmektedir :

"*Kıs(z)a tutsa oğlın, kör edgü bolur:*
"*Atası anası yarunğu bolur:*
"*Kalı kıs(z)taçı bolmasa ol oğul,*
"*Yava boldı, sen ol oğuldın tönggül.*"

"Sıkı (ciddî) tutsan, oğlun gör iyi olur,
"Babası ve anası, çok mes'ut olur,
"Yok sıkı tutulmazsa, bil ki o oğul,
"Yavan olur, oğlundan sen de geri dön."

Buradaki "*kıs-*" fiili, *Kutadku-Bilig*'in Radlof neşrinde "*kız-*", R.R. Arat neşrinde ise "*kıs-*" şeklinde yazılmıştır (Radlof neşr., II, 51, 5; R.R. Arat neşr., s. 139, 1219)

[95] Kaşgarî, terc., I, s. 326 : *Kısık (=kıs-ık)*, "hapis" anlamınadır.

[96] *Kızgur- (=Kız-ğur-)* fiili için bk. *Kutadku-Bilig*, Radlof neşr., II, 824; R. R. Arat neşr., s. 63, 480. *Kızğu (=kız-ğu)*, "cezalandırma" (Kaşgarî, terc., II. s. 194). "*-ğu, -gü*" eki ile fiilden yapılmış bir (deverb. substantiv) dir.

[97] *Kızğut (= kız-ğut)*, "ceza" (Kşagarî, I, s. 451). Krşl. *Kızkut (qızqut)*; F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, s. 20.

[98] "*Kızğutlan-*" (Kaşgarî, II, s. 271).

[99] "*Kıs-tur-*" (Aynı esr., II, s. 191).

Devlet işlerinde önemli ve ciddi görülen meseleler için de *Kızık* denirdi[100]. Töre ve disiplin ifade eden bir sözdür. Bütün bu örnekler bize gösteriyor ki, Reşideddin ve diğer Türk kaynakları bu boy adını manalandırırken, boş bir halk etimolojisi yapmamışlar ve sağlam bir esasa dayanmışlardı.

10. Beg-dili: Bu boy adının etimolojisi aşağı yukarı açıktır. Bu sebeple üzerinde durmayacağız.

11. Karkın: Reşideddin tarafından, "çok ve doyurucu aş" ve Ebülgazi'ce de "aşlı" diye manalandırılan bu boy adı, maalesef çok karanlıktır[101].

12. Bayındır: Kaşgarlı Mahmud bu boy adını *Bayundur* şeklinde yazmaktadır[102]. Türk grameri bakımından bu sözü tahlil edecek olursak "Bay-un-dur", ek ve kökler bakımından "*Çav-un-dur*", "*Çav-ul-dur*" boy adına benzemektedir. Bayındır sözünün fiil kökü Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, "*Bayu-*" şeklinde yazılmıştır[103]. Bu sebeple o çağda bu Oğuz boyuna *Bayundur* denmesi normaldır. XIV. asırda, Abu Hayyan çağında ise bu fiil kökü "*Bayı-*" şeklinde söyleniyordu. Yine bu sebeple o çağda da *Bayındır* denmesini de normal görmemiz lâzımdır[104]. Öyle anlaşılıyor ki Doğu lehçelerin de *Bayundur* şeklinde söylenen bu boy adı, Batı lehçelerinde de "*Bayı-*" fiil kökü sebebiyle, *Bayındır* şeklinde söyleniyordu.

Bazı yazarlar Çağataycada *Bayandur* diye söylendiğini yazmışlarsa da[105] bu, moğolca ile benzeştirme gayretinden başka bir şey değildir. Çağataycada da *Bayındır/Baindır* şeklinde idi[106].

[100] *Kızık* sözü Kırgız lehçesinde, "önemli ve enteresan" olan devlet işleri için kullanılan bir sıfattır. Meselâ, "*Eki Kan kızık kördi*" cümlesi, "iki Han da (meseleyi) önemli ve ilgi çekici gördü" anlamına gelir. Bk. Radlof, *Wb.*, II, s. 823-824. Altay Şamanizmindeki Tanrılardan, Büyük Tanrı Ülgen'in yardımcılarından, *Kızığan* adlı bir Tanrı da vardır (Radlof, Aynı esr., II, s. 825). *Kızığan* sözünün, "*kız-*, *kıs-*" fiili ile ne derece ilgili olduğunu burada açık bir şekilde söyleyemiyeceğiz.

[101] Ebülgazi'nin açıklaması için bk. *Türkmen Şeceresi*, Kononov neşri, s. 36.

[102] Kaşgarî, terc, I, s. 56.

[103] "*Bayu-*" fiili için bk. Kaşgar, III, s. 274. "*Bayut-*" (*=bayu-t-*) için bk. Aynı esr., II, s. 325.

[104] Abu Hayyan, Caferoğlu neşr., indeks, s. 16.

[105] Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turc Orientale*, s. 156.

[106] *Lug. çagatayî*, s. 73.

Bu boy adının, eski türkçede ve Moğolcadaki, "zengin" anlamına gelen *Bayan* sözü ile bir ilgisi yoktur. Bununla beraber *Bayan* sözü de sonradan *Bayan/Bayın* şeklinde, tıpkı Noyan/Noyın sözünde olduğu gibi bir değişikliğe uğramıştır[107].

Bayındır sözü, "*Bayı-*" fiilinin "*Bayı-n-*", "zenginleşme", yani passiv (daha doğrusu réflechie) çekimi ile başlar ve sonuna "*-dır*" ekini alır. Asıl güçlük sondaki ekin açıklanmasındadır.

"-dır, -dur, -dar" şekillerinde görülen bu ek, türkçede çok nadir olarak kullanılır. Bilindiği üzere kişi ve boy adları, çok eski çağların izlerini taşırlar. Bu sebeple günlük dilde kullanılmayan ve artık unutulmuş ekler ve kökler, çok eski çağlardan beri değişmeyen boy, kişi ve yer adlarında görülür.

Kanaatımızca türkçe ve moğolcadaki bu eklerden ilk defa üstad P. Pelliot söz açmıştır[108]. Eski Türk ve Moğol ünvanlarından *Baga* ünvanının diğer bir şekli olan *Bagatur* (Bahadır)'un sonundaki "-tur, -dır" ekinin de, *Bayındır*'ın sonundaki ekle aynı olması muhtemeldi. Moğol adlarından Yesüder, Negüder, Temüder kişi adlarında ve Mongoldur kabile adlarında da görülür.

Bizce bu ekin, türkçedeki "*-dır*" eki ile yakından ilgili olması muhtemeldir. "-duruk" eki ise bunun küçültmesi olmalıdır[109].

13. Beçene: Bu boy adı üzerinde pek çok inceleme vardır. Bu sebeple bu konu üzerinde bizim söyleyeceğimiz yeni bir şey yoktur.

14. Çavuldur: (Çawuldur) : Kaşgarlı Mahmud bu boy adını nasılsa "Çuvaldar" yazmıştır[110]. Bu boy adını da incelerken, bize göre *Bayındır*'da takip edilen yolu tekrarlamada fayda vardır kanaatındayız[111]. *Çaw* sözü, eski türkçede, "şan, şöhret" ve aynı zamanda "ses, ün" anlamına gelirdi. Bu isimden iki türlü isim yapıldığını görü-

[107] P. Pelliot, *La Horde d'or*, s. 195n.
[108] Bk. Pelliot, aynı esr., s. 196 ve n.
[109] "*-duruk*" eki için bk. Bang, Turan, 1918, s. 293.
[110] Kaşgarî, terc., I, s. 58.
[111] Üstad P. Pelliot, *çawuldur* boy adının türlü kimseler tarafından yapılagelen yanlış yazılışlarını tenkit etmiştir. Üstad. "*çaw- çau-*" fiil kökünden hareket etmek yolu ile bir sonuca varmak da istemiştir. Fakat üstad, *Bayındır* boy adında yaptığı gibi, iyi bir sonuca giderken, birden bire mongolistliği tutarak duralamıştır. Fikrimize göre, *Bayındır* boy adında takip edilen etimolojik yolu, *Çawuldur* boy adına da tatbik etmek mümkündür. Bu sebeple meseleye tam bir aydınlık getirdiğimiz kanaatındayız.

yoruz. Bunlardan birincisi "*çaw-la-n*" formunda [112] ve diğeri de [113], "*çaw-ış-*" veya "*çawı-k, çaw-ık*" şeklindedir. Bu duruma göre fiil kökü olarak, "*çaw*" ve "*çaw-ı-*" halinde iki form görülmektedir. *Çawuldur* sözündeki fiil kökü de, *Bayındır* boy adındaki "*bayı-/bay-ı-*" gibi, "*çawı/ çawı-*" olmalıdır.

Bayındır sözündeki morfolojik yapıya paralel olarak, bu fiil kökünden de bir söz türettiğimiz takdirde, "*çawındır/çawundur*" şeklinde bir türeyiş ortaya çıkar. Nitekim bu şekle Anadolu'daki Osmanlı metinlerinde [114] ve Ortaasya ile ilgili kaynaklarda da rastlamıyoruz değiliz [115].

İkinci şekil de yine, Türk gramerine uygun olarak yapılmış bir türeyiştir. Bu da, "*çawı-l-dur/çawu-l-dur*" dur. Sayın Prof. Faruk Sümer, bu ikinci şeklin bilhassa Anadolu köy adlarında çok görüldüğünü ifade etmektedir [116]. Reşideddin [117] ve Ebülgazi bu boyun adını ikinci şekli ile, yani "*Çawuldur/Çawuldur*" olarak yazarlar [118]. Kaşgarlı Mahmud ise, bu boyun adını yanlış olarak *Çuwaldar* yazmıştır. Türk grameri bakımından Reşideddin'inki doğrudur.

Bu boy adının üçüncü bir yazılış şekli daha vardır. Yazılı kaynaklarda ve Ortaasya kabilelerinin adlarında rastlanan "*Çawdur/Çavdur*" şeklinin etimolojik izahı, gerçekten bir çok güçlükler göstermektedir. Anadolu'da [119] ve Ortaasya'da [120] yer ve kabile adı olarak görülen *Çavdur*'un, *Çavuldur* boy adı ile ilgili olduğu hususunda hiç kimsenin bir şüphesi olmamıştır. Bununla beraber meseleyi güçleştiren bir nokta daha vardır. O da *çawdur/çavdur* sözünün Çağatay lehçesinde müstakil olarak bulunması ve kendine özel bir anlama sahip olmasıdır. *Çavdur* sözü için Şeyh Süleyman Efendi, bu sözün manası, "namus sahibi, şanlı" demektir, diyor [121]. Bize göre *çavdur* sözü, *Çawundur* veya *Çavul-*

[112] Bk. Kaşgarî, terc., II, s. 245.

[113] Aynı esr., II, s. 117; F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, s. 59; Radlof, *Wb.*, III, s. 1935.

[114] Bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 315.

[115] Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 190.

[116] F. Sümer, aynı esr., a. yer.

[117] Reşideddin, Berezin neşr., I, s. 36. Berezin, bu boy adını *çawuldar* şeklinde okur.

[118] Ebülgazi, *Şecere-i Türk*, Desmaisons neşr., s. 27; terc., s. 27.

[119] F. Sümer, aynı esr., a. yer.

[120] Aristov, *Zametki*, Jivaya Starina, 1896, s. 414-420.

[121] *Lug. çagatayî*, s. 149. P. de Courteille de aynı manayı verir. Bk. *Dict. Turc Orient.*, s. 281.

dur'un kısaltılmış şeklinden başka bir şey değildir. Bununla beraber moğolca tesiriyle Çağataycaya girmiş bir söz de olabilir. Çünkü moğolcada, "*-dur, -dar*" eki, türkçeye nazaran isimlerin sonuna daha çok gelmektedir.

Çawuldur boy adının sonundaki "*-dur*" eki, "*Bayındır*" veya "*Bayundur*" daki "*-dır, -dur*" eki ile aynıdır. Bu ek üzerinde, Bayındır boyu ile ilgili bölümümüzde daha fazla bilgi vermiştik.

Çawuldur/Çavuldur sözünün anlamını Reşideddin, "ünlü, şerefli, ünü yaygın[122]"; Ebülgazi ise "namuslu" sözleri ile karşılarlar[123]

15. **Çepni**: Bu boy adını Kaşgarlı Mahmud, *Çepni*[124] ve diğer bazı kaynaklar da *cepni* veya *cebni* şeklinde yazarlar. Bu da, etimolojisi çok karanlık boy adlarından biridir. Bu boy adına Reşideddin, "düşman gördüğünde hemen savaşır"; Ebülgazi ise "bahadır" şeklinde mana vermişlerdir. Düşüncemize göre verilen bu anlamların, boy adının esas kökü ve etimolojisi ile ilgisi yoktur.

Öyle anlaşılıyor ki, gerek Reşideddin ve gerekse Ebülgazi, aslen moğolcadan türkçeye girmiş olan "*cebe*" sözüne bakarak, *Çepni* boy adını manalandırma yoluna gitmişlerdir. Çingiz-Han çağında bile Türkler, meşhur Moğol generali *Cebe*'nin adını bu şekilde söylememişler ve moğolca *Cebe*'nin karşılığı olan türkçe *Yeme* sözünü kullanmışlardı. *Cebe* sözünü, Çingiz Han çağından önce yazılmış türkçe sözlüklerde de görmüyoruz. Harezmşahlar çağında türkçe eklerle yapılmış *cebelikler* gibi sözler varsa da[125]; yine aynı sözlükde Moğ. *cebe* sözü, türkçe *sağıt* sözü ile karşılanmıştır[126]. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Türklerin general *Cebe*'ye, *Cebe* dememelerinin de bir sebebi vardı[127]. Çingiz Han'ın ikinci oğlu *Cöçi*'ye de Türkler Cöçi dememişler ve bu kelimenin türkçedeki karşılığı olan *Tüşi* sözünü ona ad olarak kullanmışlardı.

Çepni boy adının Reşideddin tarafından yapılan etimolojik izahı, bir halk etimolojisidir. Şunu da unutmamalıyız ki, halk da sözleri manalandırırken, kendi çağlarındaki köklere, eklere veya bize kadar gelmemiş, kaybolmuş sözlere bakarak bu manayı veriyordu. Bir gerçek varsa,

[122] Reşideddin, aynı esr., a. yer.
[123] Ebülgazi, *Türkmen Şeceresi*, Kononov, neşr., s. 36.
[124] Kaşgarî, terc., I, s. 58.
[125] *Mukaddimat al-Adab*, Poppe neşr., s. 373.
[126] Aynı esr., s. 204.
[127] Bk. P. Pelliot, Journal Asiatique, 1920, I, s. 172-173.

o da *Çepni* boy adının Çingiz çağından çok önceleri meydana gelmiş olmasıdır. Bu sebeple halkın, eski türkçedeki gramer kaidelerini ve kaybolmuş sözleri bilmesine imkân yoktu. Bununla beraber, bu sözlerin halk tarafından nasıl anlaşıldıklarını bilmekte de bir fayda vardır.

Moğolca da *cebe* sözü "silâh" anlamına gelirdi. Bu anlamdan genişleyerek, aynı sözün "bahadır ve cesur insan" anlamına da geldiği, bazı örneklerden anlaşılmaktadır. Fakat halkın "*-ni*" ekini nasıl açıklıyarak bu sonunca vardıklarını anlıyamıyoruz. Türkçede isimlerin sonuna gelen böyle bir ekin varlığından haberimiz vardır. Prof. Bang bu ek hakkında, (KO, III, 30) da önemli tahlillerde bulunmuştur. Acaba halk, *cebe* sözünden *aşnı*, *koşnı* gibi bir türeyiş mi yapmak istemişti? Maalesef bütün bu noktalar, şimdilik karanlık kalmaktadırlar.

16. **Salur:** *Yazır/Yazgır* Oğuz boyunun adını incelerken, fiil köklerinin sonuna gelen "*-gır, -gur*" eki üzerinde durmuştuk. *Yazgır/ Yazır* boy adında, bu ekin bulunduğuna inanmayan üstad P. Pelliot, *Salgur* sözüne gelince yumuşamış ve bu boy adının "*Sal-gur*" ek ve kökü ile yapıldığını soylemişti [128].

Bu boy adı da, "sal-" fiil kökü ile ve maalesef iyice izah edilememiş ve anlaşılamamış "-gur" ekinden meydana getirilmiş olmaktadır. Bilindiği üzere Kaşgarlı Mahmud, bu boy adını *Salgur* şeklinde yazmıştı. Sonraki kaynaklarda ise bu söz, ekin kısaltılarak söylenmesi yolu ile *Salur* şekline girmişti. *Salgur* sözüne Reşideddin, "nereye gitse kılıç ve çomağı iyi iş görür"; Ebülgazi ise "kılıçlı" şeklinde mana vermişlerdi [129]. P. Pelliot ise, *Salgur* sözüne ait "*sal-*" fiil kökünün "koymak" anlamına geldiğini söyler [130]. Gerçi türkçede bardağa rakı veya kımız "salmak", koymak anlamına gelir ama; bu fiil kökünün asıl anlamı başkadır. "*Sal-dır-mak*", hücum, taarruz etmek; "saldırma", bir nevi kılıç gibi sözlerin çıktığı bir fiil köküne, "koymak" gibi bir mana vermek doğru olmasa gerektir düşüncesindeyiz. Bizim anladığımız fiil kökünden hareket edildiği takdirde, Reşideddin'in verdiği mana ile aralarında bir uygunluk meydana geleceği aşikârdır.

Salgur, *Salur* ve *Salar*'lar hakkında pek çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Bu sebeple biz burada etimolojik meselelerin dışına çıkacak değiliz.

[128] P. Pelliot, *La Horde d'or*, s. 202.
[129] Ebülgazi, *Türkmen Şeceresi*, s. 36, 605.
[130] P. Pelliot, Aynı esr., s. 201.

17. **Eymür**: Bu oğuz boyunun adı üzerinde üstad P. Pelliot da bir deneme yapmıştır[131]. Yalnız üstad konuyu daha ziyade "*-ür*" (présent durativ) eki bakımından ele almış ve bir sonuca varmak istemiştir.

Biz burada meseleyi tamamen ayrı bir yönden ele alacağız. Üstad Pelliot da, bu boy adının türediği fiil kökünü emin bir şekilde tesbit edememiştir. Biz burada *Eymür/Eymir* sözünü daha ziyade, "-mür, -mir" eki ile açıklama yoluna gideceğiz.

Kaşgarlı Mahmud, bu boyun adını açık olarak *Eymür* şeklinde yazmıştır[132]. Daha sonraki kaynaklarda bu ad, *Eymir* şeklinde de geçer[133]. Anadolu'da ise genel olarak Eymür diye söylenmiştir[134]. *Eymür* veya *Eymir* şeklindeki bu değişme, daha ziyade dudaksıl (labial) "*-m-*" sessizinin tesiriyle meydana gelmiş olmalıdır. Filoloji bakımından bu özelliğe dikkatleri çekerken, bu boyun adının eski ve orijinal şeklinin "Eymir" olduğunu ve sonradan dudaksıllaşma (labialisé) yolu ile "Eymür" haline girdiğini de söylemek istemiyoruz. Çünkü elimizde bu durumu ispatlıyacak delillerimiz yoktur.

Bu boy adının nasıl okunup ve yazılabileceğini, yine Türkiye'de yapılan incelemeler açığa çıkarmıştır. Bu sebeple eski şarkiyatçıların *Eimür* veya *Aimur* şeklindeki yanlış okuyuşlarını burada tenkid edecek değiliz[135]. Üstad P. Pelliot nedense bu boyun adının *Eymür* şeklinde söylenebileceğine şüphe ile bakmaktadır[136]. Bu şüphelerinin sebebi de, Anadolu'daki materyalleri tanımamalarından ileri gelir. Marquart, bu boy adını *Emür/Imür* şeklinde kurmuş ve Kıpçakların Doğu ucu olan *İmak*, *Yamak* ve *Yimak* boy adları ile birleştirmişti. Ona göre *Eymür* adı, Yimak sözünün yanlış bir yazılışından başka bir şey değildi[137]. Tabiî olarak bu günkü bilgimizle bu nazariyeyi anlatmak bile gariptir.

[131] Pelliot, aynı esr., s. 197 v.d.

[132] Kaşgarî, terc., I, s. 56.

[133] Ebülgazi, Türkmen Şeceresi, Kononov neşr., s. 36, 610 : Burada *Eymür* şeklinde doğru okunmuştur. Fakat Desmaison, *Şecere-i Türkî*'de (s. 32) de, "*Yimür-ili*" okunmuştur.

[134] F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 336.

[135] Meselâ Brockkelmann böyle okunmuştur : Mittel-türkisches Wortschatzt, s. 240.

[136] Aynı esr., a. yer.

[137] Marquart, *Komanen*, s. 96.

Üstad P. Pelliot, daha ziyade "*em-* > *am-*" fiil kökünden hareket ederek bir sonuca varmak istemiş ve sondaki "-ır" (présent durativ) eki ile, bu boy adının başlangıçta "**Em-ir*" şeklinde olduğunu ileri sürmüştür[138]. Fakat üstadın bulduğu ne kök ve ne de ekler kandırıcı olamamışlardır. Kendileri de bu düşüncededirler. Esasen *Eymür/Eymir*'in orijinal şeklini *Emir* (?) şeklinde düşünmek oldukça güçtür.

Yukarıda da söylediğimiz gibi biz burada *Eymür* sözünün tahlilinde başka bir yol izlemek istiyoruz. Türkçede, henüz daha iyice tahlil edilmemiş ve açıklaması yapılamamış bir "*-mir, -mür*" eki vardır. *Yag-mur* (Yağmur), *al-mır*, "hırs", gibi fiilden yapılmış isimler de bu ekle yapılmıştır. Ayrıca isim veya sıfattan bu ekle kurulmuş, *çokmar* gibi sözleri de bilmiyor değiliz. Şunu da itiraf etmek lâzımdır ki, ekin varlığının bir gerçek olmasına rağmen, etimolojisi henüz daha karanlıktır[139].

Bu sözün, "*ei-* (?)" veya "*ey-*" kökünden yapılmış olması çok muhtemeldir. Bununla beraber bu kökün de ne olabileceğini söyleyebilecek durumda değiliz. Reşideddin'e göre, *Eymür*'ün manası, "son derece iyi ve zengin" demektir. Ebülgazi de Eymür için, "zenginlerin zengini" manasına gelir diyor[140]. Öyle anlaşılıyor ki gerek Reşideddin ve gerekse Ebülgazi'nin faydalandığı kaynaklar, türkçedeki "*iyi*" sözüne ve bu sözün diğer değişik söyleniş şekillerine bakarak bu anlamı vermişlerdi. Fakat Eymür sözü oldukça eski çağlarda meydana gelmiş olmalıydı. Türkçedeki "*iyi*" sözünün aslı "*edgü*" dür. Eski türkçede, daha iyi anlamına gelen "yeg" sözü de vardır. Bütün bunlara rağmen, bu boy adını meydana getiren kökün izahı işinde, bizim de bir sonuca varamadığımız açık olarak görülüyor.

18. Ala-yontlıg: *Yont* eski türkçede bir at cinsi ile at sürülerini ifade eden bir sözdür. Sözün aslı "yont" dur. Bu söz Anadolu'da, bilhassa yer adlarında "*yunt*" şeklinde söylenmeğe başlanmıştır. *Yont/yunt* şekillerinin bir lehçe farkından mı; yoksa kolaylık (Bequemlichkeit) aramadan dolayı mı meydana geldiğini burada inceliyecek değiliz. Kaşgarlı Mahmud, bu boyun adını yanlışlıkla *Ula-yondluğ* şeklinde yaz-

[138] Pelliot, *La Horde d'or*, s. 197.

[139] A. von Gabain. *Alttürkische Grammatik*, s. 73; C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik*, Formenlehre.

[140] Ebülgazi, *Türkmen Şeceresi*, Kononov neşr., s. 36, 610 : "*Baylarnıng bayı*".

mıştır. Kaşgarlı'nın devrinde bu sözün *Ala yondluğ/Ala-yontluğ* şeklinde söylendiği hususunda hiçbir şüphe yoktur[141].

Ala-yondluğ/Ala-yontluğ, Doğu Türk lehçelerine ve hatta Uygurcaya göre bir okunuştur. Daha doğrusu, "*-luğ*" eki Uygur dilinin ses düzenine göre söylenmiş bir ektir[142]. Halbuki bu boy, bir Oğuz boyudur. Bu sebeple Oğuz boylarının adını da Batı Türk lehçelerine göre incelememiz lâzımdır.

Batı Türk, yani Oğuz lehçelerine göre bu boyun adının biraz daha başka türlü, *Ala-Yondlığ/Ala-yontlığ* okunması lâzımdır. Reşideddin çağında artık sondaki "-ğ" sesi de düşmüş ve boyun adı, *Ala-yontlı* şekline girmiştir[143]. Aynı boy adı, Anadolu'daki yer adlarında ise, *Ala-yuntlu/Ala-yundlu* olmuştur[144]. Kononov, Özbek lehçesine göre, bu boyun adını *Ala-yontlı* şeklinde okumağı tercih etmiştir[145]. Kanaatımızca Kononov bunda haklıdır. Çünkü Doğu lehçeleri, biraz daha muhafazakâr olarak, orijinal okunuşu saklıyabilmişlerdidr.

19. Üregir: *Üregir/Yüregir* boy adı da, bizim görüşümüze göre, *Salgur* ve *Yazgır* boy adları gibi, "*-gir*" eki ile bir fiil kökünden yapılmış olsa gerektir. Diğer boy adlarında olduğu gibi, burada da fiil kökünü bulmak, en önemli bir meseledir.

Eski türkçede "*yürü-mek*" fiili, "*yorı-*" şeklinde idi[146]. Bunun yanında bir "*yügür-*" fiili de vardı. "Koşmak ve acele etmek" anlamına gelen bu sözden[147], "*yügrük >yürük*", yörük sözlerinin de çıkmış olması çok muhtemeldir[148]. His ve anlayışımıza göre, "*Yügür-*" fiilinin kökü de "**yü-gür-*" olmalı idi. "*-gür-*" ekinin fiillerin sonuna gelerek, faktitif yaptığını yukarıda söylemiştik.

Uygurca Oğuz destanı, Çingiz Han çağından sonra yazılmış türkçe bir metindir. Bu destanda şöyle bir cümle geçiyor. *Üregir/Yüregir* boy

[141] Brockelmann, bu boy adını *Ula-Yonduluğ* şeklinde okumuştur: Aynı esr., s. 251. Bize göre Besim Atalay'ın *Ulayundluğ* şeklinde okuyuşu daha doğrudur (Kaşgarî, B. Atalay terc., I, s. 57).

[142] Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 90.

[143] Reşideddin, Berezin neşr., I, s. 37.

[144] F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 341.

[145] Ebülgazi, *Türkmen Şeceresi*, 610.

[146] Bk. Radlof, *Wb.*, III, s. 423.

[147] Radlof, III, s. 594.

[148] Şeyh Süleyman Efendi, *Lug. Çagatayî*'de bunu açık olarak söylüyor (s. 305).

adının fiil kökünün bulunması ve anlaşılması bakımından bu metni buraya almağı faydalı buluyoruz. Oğuz Kağan, Cürcet seferinden sonra çok ganimet elde etmiş ve bu malların kendi yurtlarına götürülmesi adeta bir mesele haline gelmişti. Bunun üzerine askerlerin içinden bir Bey, kağnı'yı icât etmiş ve malları bu ilk arabaya yüklemeğe başlamıştı. Bunun üzerine Oğuz - Kağan onlara şöyle dedi : *Kanğa birle ölügni dirig yürügürsün!* "Kağnı ile cansız (ları), canlı (lar) yürütsün[149]".

Oğuz destanındaki "*yürü-gür-*" fiil çekimi, "*-gür*" eki ile faktitif bir hal almıştır. Hatta biraz daha ileri giderek bu fiilin kökünün "**yü-rü-gür-*" şeklinde *(elativ-faktitif)* birleşimi ile meydana geldiğini de söyleyebiliriz. Yukarıda da "*yügür-*" fiilini, "**yü-gür-*" şeklinde, aslına çevirmek istemiştik. Eski türkçede, "*tir-gür-*", "*amırt-gur-*" gibi fiillerin varlığından da haberimiz vardır[150]. *Yazgır* boy adını incelerken, "yaz-gur-" şeklindeki fiillerin yanında, "yaz-gır" gibi isim veya sıfatların da var olduğuna işaret etmiştik. Üstad P. Pelliot'nun da dediği gibi, fiil köklerinden isim veya sıfat yapan bir "*-gır*", "*-gur*" ekinin var olduğu bir gerçektir. Fakat ne yazık ki bu eki, türkçe üzerinde yazılmış gramer kitaplarında bulmak mümkün değildir[151].

Yüzde yüz emin değil isek de, sonunç olarak şöyle diyebiliriz : Bu duruma göre, "*yürü-gür*" fiilinin yanında, yukarıdan beri veregeldiğimiz örneklere göre, bir "**yürü-gür*" isim veya sıfatını da kurabiliriz. Tabiî olarak bu konuda bazı karanlık noktalar da yok değildir. Meselâ Oğuz destanındaki bu fiil, "yürü-gür > ? *yügrü-gür-" den de gelebilir. *Yürügür/Yüregir* değişimi nasıl meydana geliyor? Bu konuyu da ayrı bir yazıda inceliyeceğiz. Bu duruma göre, *Yüregir* sözü, (Part. présent durativ) bir mana ifade ediyor demektir. Bizim de tahlillerimiz işte burada kalıyor ve daha fazla ileri gidemiyor.

Reşideddin'e göre *Üregir/Yüregir* sözü, "daima iyi, iş ve düzen kurucu" demektir[152]. Ebülgazi ise bu söze yalnızca "iyi iş yapan" anlamını veriyor[153]. *Yüregir* sözü için verilen bu anlamlar, az çok türkçedeki "*Yügrük, yürük*" sözlerinin manalarını karşılarlar. Bu sözlerle

[149] R. R. Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İst., 286.

[150] A. von Gabain, *Alttürk. Grammatik*, s. 80.

[151] Pelliot, *La Horde d'or*, s. 190.

[152] Reşideddin, Berezin neşr., I, s. 37; F. Sümer, *Oğuzlar*, lev. II.

[153] Ebülgazi, *Türkmen Şeceresi*, Kononov neşr., s. 36, 610 : "*Yahşı iş kılğıcı*". Bu boyun adına Anadolu'da *Yüregil* de derler (F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 344).

ilgili fiilleri yukarıda incelemiştik. Türkçede aynı anlamı karşılayan ve eski Türklerin ünvan olarak kullandığı diğer deyim de, "*külüg*" idi.

20. **İğdir**: Kaşgarlı Mahmud, Oğuzların bu boy adını "*İgdir*" şeklinde okur[154]. Bu boyun adı, Reşideddin'de ise "Yigdir" olarak yazılmıştır[155]. Anadolu'da "İğdir" şeklinde söylenir[156]. *Üregir/Yüregir*'de olduğu gibi burada da *İğdir/Yiğdir* şeklinde bir lehçe farkı kendini göstermiştir.

Üstad P. Pelliot, *Bayındır* boyunun adında, "*-dır*" ekinin varlığına ve önemine inandığı halde, belki de bu yazısında güttüğü gayenin türkçedeki aorist eki "*-ar*" olması sebebiyle eski tahlillerini unutup, *İğdir* sözünün tahlilinde başka bir yola girer. P. Pelliot'ya göre *İğdir* boy adı, "**İgid-är*" şeklinde bir fiil kökü ve (prés. durative) ekinin çekimi ile meydana gelmiştir. Gerçi "*igid-*" fiili, eski türkçede "yetiştirmek, büyütmek" anlamına gelirdi[157]. Fakat böyle bir ekle sonuca varmak oldukça güç bir iştir. G. Nemeth de, henüz iyice tanımadığımız bu "*-dir*" ekine önem vermiş ve bu yolla izahını yapmak istemiştir. Ona göre "*ig*" sözü, eski bir Türk ünvanıdır. *İğdir* boy adı da, bu sözün sonuna "*-dir*" ekinin gelmesi ile meydana gelmiştir[158]. Bu sonuçtan dolayı P. Pelliot'nun Nemeth'i tenkidi haklı gürülebilir. Çünkü eski türkçede Nemeth'in söylemek istediği bu ünvan *ig* değil; *igä/iä/iyä* dir[159]. Bu sebeple Nemeth'in kendi türeyişini "*igä- dir*" şeklinde kurması gerekirdi. Bu arada P. Pelliot ile Nemeth'in söylemedikleri bir şeyi de burada ilâve etmeği faydalı görüyoruz. *Türkmen Şeceresi*'nde *İg-Beg* adlı bir kişi adı veya bir ünvan vardır. Bu konuyu metin notlarında incelemeğe çalıştık.

Şunu unutmamalıyız ki "*-dir*" eki, fiilden isim yapan bir ektir. *İgä* sözü ise bir isimdir.

[154] Kaşgarî, terc., I, s. 57; F. Sümer, Oğuzlar, Lev. II, not. 52. Brockelman, bu boy adım yanlış olarak *Igdär* okumuştur (*Mitteltürk. Wortschatzt*, s. 244).

[155] Berezin'in yanlış olarak okunduğu bu boy adını, sayın Prof. F. Sümer düzeltmiştir (*Oğuzlar*, lev. II, n. 52).

[156] Bk. F. Sümer, Aynı esr., s. 347.

[157] Kaşgarî'de de bu söz "*ikidh-/ikit-*" şeklinde görülür. Bk. B. Atalay terc., I, es. 213; Brockelman, aynı esre., s. 65.

[158] G. Nemeth, *Der Volksname "Türk"*, KCzA, II, 1927, s. 281.

[159] "*İgä*" sözü, "sahip, efendi" anlamına gelir. Ünvan olarak da pek rastlanmaz. Bu söz için bk. F. W. Müler, *Uigurica*, I, s. 23; Pelliot, *La Horde d'or*, s. 149 ve n.

Biz burada daha ziyade eski türkçede "daha iyi" (superlativ) anlamına gelen *yeg/yig* sözleri üzerinde durmak istiyoruz. Çok muhtemel olarak bu sıfat kökünden şu fiiller de türemiştir : "*yägä-*", "iyileşme" ve "*yegäd-/yigäd-*", "iyileştirme". Bize göre *İğdir* boy adını incelerken bu fiiller üzerine daha fazla önem verilmelidir [160]. Hem bu suretle, tarih kaynaklarında verilen anlamlarla da bir uygunluk elde edilmiş olacaktır.

Houtsma da İğdir boy adını incelerken *yeg* sözü üzerinde durmak istemiştir. Houtsma bizce, hem Nemeth ve hem de Pelliot'nun takip ettikleri yoldan daha isabetli bir metod izlemiştir. Gerçi *Bayındır*, *Çawuldur* boy adları, "*-dır, -dur*" eki ile fiil köklerinden gelmiştir. Fakat bu ek moğolcada *Baidar (Bai-dar)*, *Tämüdär (Tämü (r) -där)* v.s. gibi sıfat ve isimlerin sonlarında da görülmektedir. Tabiî olarak Houtsma bu incelemesini yaparken, "-dır" ekinden habersizdi. İğdir sözünün türeyişi "yeg-/yig-dir" şeklinde de olmuş olabilir. Fakat bu türeyişi desteklemekiçin Türk dilinde hemen hemen hiç bir örneğimiz yokgibidir.

Bu sebeple biz burada "*yeg/yig*" sıfatını uygun bulmakla beraber, şimdiki gramer güçlüklerinin önüne geçmek için, bu sıfattan yapılmış bir fiil aradık. Zannettiğimize göre "yegä-/yägâ-", "iyileşme" ve "*yegäd-/yigä-d-*", "iyileştirme" fiilleri bu ihtiyaca cevap verecek durumdadırlar.

Sonunç olarak *İğdir/Yiğdir* Oğuz boyunun adı, belki de başlangıçta şu türeyiş ihtimali üzerinde meydana gelmişti : "*Yig-ä-d-ir/Yeg-ä-d-ir*". Bu sözün anlamı da "iyileştirir, yükseltir" manasını kapsar. Reşideddin, İğdir/Yigdir sözünün manası için, "iyilik, büyüklük, yiğitlik"; Ebülgazi ise yalnızca "uluğ", yani ulu demektir diyor [161] Ayrıca "*yigit*" sözünü de incelemek lâzımdır. Bu sözün kökleri de, *İgdir/Yigdir* boy adı ile ilgili olabilir.

21. **Bügdüz**: Kaşgarlı Mahmud'un kitabında bu boyun adı *Bügdüz* şeklinde yazılmıştır [162]. Anadolu'da da genel olarak yumuşatılarak *Büğdüz* denir [163]. *Bögdüz* şeklinde okumak isteyenler de olmuştur [164].

[160] "*Yigädmäk*" fiilinin türeyişi için bk. W. Bang, *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut*, V, Ung. Jahrbücher, X, s. 16-26.

[161] Ebülgazi, *Türkmen Şeceresi*, Kononov neşr., 615.

[162] Kaşgarî, terc., I, s. 56; Brockelman, *Bükdüz* şeklinde okumuştur (Aynı esr., s. 242). Dede Korkut Kitabında, Batı lehçesi kurallarına göre *Bügdüz*'dür. Eski Özbekçe'ye göre Kononov, *Bükdüz* okumuştur (Türkmen Şeceresi, s. 36, 615).

[163] F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 350.

[164] Pelliot, *La Horde d'or*, s. 195.

Fakat bu gibi okuyuş tarzları, bir esasa dayandırılarak yapılmamıştır. Esasen bu boy adı hakkında şimdiye kadar yapılmış ciddî bir inceleme de yoktur[165]. Öbür boy adlarında olduğu gibi burada da esas güçlük, adın sondaki ekinden ziyade, kökünün izahıdır.

Bügdüz boy adının kökünü bize hatırlatan bazı kelimeler yok değildir. Bu boy adı ile ilgisi ihtimalinin az olmasına rağmen, eski Türkçede "dağların girinti ve çıkıntı yerlerine" *büktir (=? bük-tir)*, denir[166]. Diğer önemli bir fiil de eski türkçedeki "böküt-" (= ? bökü-t-?), "doyurmak, bıktırmak" fiilidir[167]. Fakat bunlardan hiç biri, bir sonuca varmak için birer emin vasıta olarak görünmüyorlar.

Biz burada "*-düz, -duz*" ekinden hareket edip, daha başka bir yol izlemek istiyoruz. *Gündüz, munduz* "aptal, alık", *yıldız, yulduz* v. s. gibi sözlerdeki, isimlerin sonuna gelen bu "*-düz*" eki hakkında epey bilgilerimiz vardır. Prof. Bang'a göre bu ek, "*-du-z*" şeklinde bir türeyişle meydana gelmişti[168]. Aynı eke moğolcada da rastlıyoruz[169].

Eski türkçede "aptal, alık" kimselere, *mun kişi* derlerdi[170]. Yine aynı çağ türkçesinde, "*-duz*" eki ile yapılmış *munduz (=mun-duz)* sözü de, "aptal, alık" anlamına gelirdi[171].

Bügdüz boy adında da "*-düz*" eki açık olarak görülmektedir. Buna bir kök aramak lâzımdır. Bu kökün de isim olması gerekmektedir. *Bügü* sözü eski türkçede ve bilhassa Uygur çağında "sihirbaz, hikmet sahibi kimse" anlamına gelirdi. Kaşgarlı Mahmud çağında ise bu sözün anlamı din ve sihirle ilgili olma mahiyetinden kurtulmuş, "akıllı, becerikli" manasına bürünmüştü[172]. Eğer bu söz, yukarıdan beri söz konusu ettiğimiz "-düz" ekini alarak, "**Bügü-düz/büg (ü) düz/bügdüz*" şeklinde bir inkişaf göstermişse, hiç şaşmamak lâzımdır. Yalnız moğolcaya girmiş olan *bögä* ve çağataycadaki *bügä* sözlerini bunlarla karıştırmamak lâzımdır. Esasen "*munduz*" paraleli de gözümüzün önündedir.

[165] G. Nemeth, *Bökädür (=Bökä-dür)* le mukayese ediyor (Ung. Jahrbücher, X, 1930, s. 30).

[166] Kaşgarî, terc., I, s. 455.

[167] Aynı esr., I, s. 309.

[168] W. Bang, *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, IV, s. 19; KSz, XVII, s. 12.

[169] Pelliot, Journ. Asiatique, 1925, s. 219.

[170] Kaşgarî, terc., III, s. 140.

[171] Aynı esr., I, s. 458.

[172] Aynı esr., I, s. 428.

Reşideddin'e, göre *Bügdüz* sözünün manası, "herkese tevazu gösterir ve iş görür" demektir. Ebülgazi ise, yalnızca "hizmetkâr" demekle yetinmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bu kaynaklar, biraz da türkçe *bökegül*[173] ve moğolca *böge'ül* söz ve ünvanlarımn tesiri altında idiler. Eski türkçedeki *bügü*, moğolcaya *bögä* ve *bö'ä* şeklinde geçmiştir. Bunu da, "pehlivan" anlamına moğ. *bökä* ile karıştırmamak lâzımdır. Bu sözün türkçe karşılığı *bükä*'dir. Bu sebeple moğ. *bö'eül*'ün, türkçesi, *bükägül*'dür. *Bükä* sözü türkçede, pehlivan "muhafız", ve hem de *yiğit* ve *alp* sözleri gibi "hizmetkâr" anlamına gelebilir. Prof. Bang, türkçede *bügä* ve *bükä* sözleri üzerinde derin olarak durmamıştır.

1 2

Şekil 42 : Geyikleri kovalıyan Hun ve Macar kartalları,

Bu durumda, *Bügdüz* boy adının meydana gelişi hakkında ikinci bir ihtimal daha belirmektedir. Bu da "**bükä-düz/bük (ä)-düz/bükdüz/ bügdüz*" inkişafı ihtimalidir.

22. Yıva: *Iwa/ıva* ve *yıwa/yıva*[174] şeklinde söylenen bu boy adının üzerinde de, şimdiye kadar hiç kimse durmamıştır. Biz burada, Uygurcadaki "*yıv-mak*" fiili ile işe başlamak istiyoruz. Uygurcada

[173] Bu memuriyet, türkçe ve moğolcada müşterektir. Türkçede *Bökägül/Bükägül*, moğolcada *Bögäül/Bögä'ül*'dür. Selçuk ve Altınordu Devletlerinde Batı lehçelerinin özelliklerine göre *Bögäwül/Bügäwül* olmuştur. Bu konuda *Selçuk Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*'nde bir yazımız vardır. Bang'a göre bu ünvan, fiillerin sonlarına "*-gül*, *-gul*" ekinin takılması ile meydana gelmiştir : W. Bang, *Vom Köktürk. zum Osmanischen*, 1919, s. 61-62. Bununla beraber şunu da ilâve etmek zorundayız. Çünkü türkçede bir "*bökä-*" fiilinin varlığı şüphelidir. Biz burada yeni bir örnek vermek istiyoruz. Bu da Kaşgarî'deki "*bököt-*", "doyurmak, bıktırmak" fiilidir (Kaşgarî, terc., I, s. 309).

[174] Ayrı yazılışları için bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 351.

yıv-mak[175], "öğmek, methetmek"; *yıvılmak*[176] ise, "öğülmüş ve methedilmiş olmak" anlamına gelir.

"*Yıv-*" fiil kökünc, bir "*-a*" eki ilâve etmek yolu ile, fiilden bir isim (deverb. subst.) meydana getirilmesi mümkündür. Bunun Türk dilinde diğer paralelleri de vardır : Meselâ "*ög-*" den "*ög-ä*", "*tol-*" dan "*tol-a*", "*bas-*" dan "*bas-a*" gibi[177].

Bu duruma göre, Yıva (=Yıv-a) nın manası, "öğülmüş, seçkin kimse" anlamına gelir. Reşideddin, *Yıva* boyunun manası için, "derecesi, mertebesi hepsinden üstün" diyor ve Ebülgazi de aşağı yukarı aynı manayı veriyor[178]. Buna göre boy adının etimolojisi ile, tarihlerde verilen açıklamalar arasında, az çok bir yakınlık var demektir.

23. Kınık: Reşideddin, *Kınık* Oğuz boyunun manası için, "nerede olsa aziz" anlamına gelir diyor[179].

"*Kın-mak*" fiili Altay lehçelerinde genel olarak, "istemek, bir şeyi şiddetle arzu etmek ve tutulmak" anlamına gelir[180]. Yine aynı Türk lehçelerinde, "*kınık*" *(=kın-ık)* sözü de, yine aynı fiil kökünden yapılmış bir sıfattır. *Kınık* demek, "zahmete katlanan, çalışkan, fedakâr kimse" demektir[181]. Eski türkçede de "*kınış-mak*" *(=kın-ış-)* fiili, "istekle işe koyulmak" anlamına gelirdi[182].

Öyle anlaşılıyor ki yardım etmeği seven, istekle her türlü işe koyulan, çalışkan, fedakâr ve faal insanlarla boylar için *kınık* sözü bir sıfat olarak kullanılıyordu. "Aziz" sözünün ise manası geniştir. Bu sebeple yukarıda söylediğimiz *kınık* sözünün anlamını da için de kapsıyabilirdi.

[175] Bu sözün tahlili için bk. F. W. K. Müller, *Uigurica*, III, s. 46.

[176] *Türkische Turfan-Texte*, I, s. 9; A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Glossar, s. 354. Abu Hayyan, *Yıwıldı* sözü için, "büyüyerek uzadı, uzandı" anlamını veriyor (Caferoğlu, indeks, s. 99).

[177] A. von Gabain, *Alttürk. Grammatik*, s. 70; Brockelman, *Osttürk. Grammatik*, Formenlehre.

[178] Ebülgazi, "mertebesi bülend" anlamını veriyor. Bk. *Türkmen Şeceresi*, Kononov neşr., s. 36, 615.

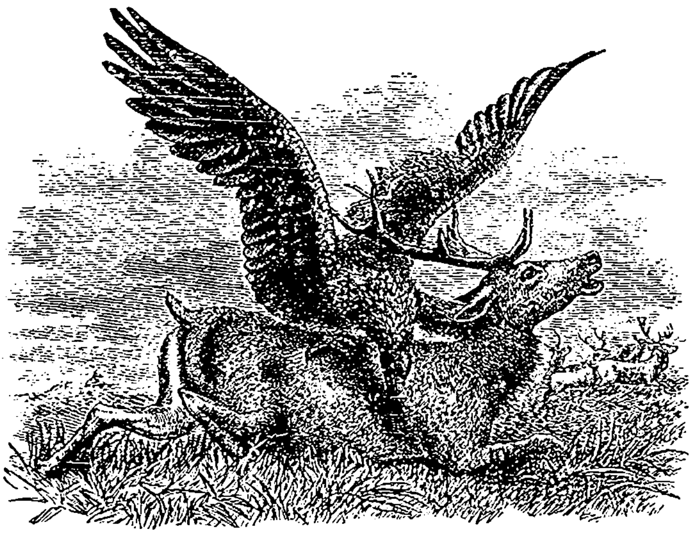
[179] Ebülgazi, yalnızca "aziz" anlamını vermekle yetiniyor : *Türkmen Şeceresi*. s. 37, 615.

[180] (Şor. Sag. Küer.) (Radlof, *Wb.*, II, s. 725).

[181] (Alt. Tel. Leb. Sag. Koyb.) (Radlof, Aynı esr., II, s. 729). *Kınış (=kın-ş)* sözü de "arzu ve istek" anlamına gelir (Radlof, aynı esr., a. yer).

4. OĞUZ BOYLARININ "ONGUN KUŞLARI"

Reşideddin, Oğuz boylarının *ongun*'u olarak ancak bir kaç kuş adı vermiştir. Onlar da bazı av kuşu cinslerine verilen genel adlardır. Ebülgazi Bahadır Han, bu konuda daha geniş bilgi vermiş ve Orta-asya'daki av hayatı ile içtimaî bağlantıları adeta canlandırmıştır. Bu kuşlardan bazılarını maalesef biz de tespit edemedik. Fakat bir çoklarının türkçe adlarını ve cinslerini bulmağa muvaffak olduğumuzu söyleyebiliriz. "Türkmen Şeceresi" ni ilk olarak Anadolu türkçesine tercüme ederken, bu önemli bölümlerin Kononof'un yaptığı gibi açıklamasız geçmesine gönlümüz razı olmadı. Kuş adlarını incelerken izlediğimiz sıra, "Türkmen Şeceresi" ndeki boy sırasıdır.

Şekil 43 : Geyik avlayan bir Ortaasya av kartalı *(Bürküt)* (Atkinson tarafından çizilmiştir).

1. **Kayı boyunûn kuşu:** *Şunkar: Şunkar*[1] sözünün aslı türkçe *Songkur*'dur. Bu kuşun adı, yine Türklerin tesiri ile Abbasî'lerden sonra

[1] *Şunkar* sözü, Doğu Türkistan'da da, doğan nevinden bütün kuşlar için kullanılan genel bir addır. Bk. G. Raquette, *English-Turki dictionary*, Leipzig, 1927, s. 35. Dr. Rıza Pekün'ün söylediklerine göre ise, şunkar tabiri Doğu Türkistan'da az kullanılan bir sözdür.

Arap kaynaklarında *şungar* ve *şunkar* olarak görülmeğe başlamıştır. "Araplarda av ve sporlar" adlı bir kitap yazan M. Mercier, türkçe bilmemesine rağmen bu yabancı tesirlerin farkına varmıştı. Bu kuşa Anadolu'da genel olarak *sungur* adı verilir. Kırgızlarda ise *şumkar* sözü, doğan ve atmaca cinsinden bütün kuşlar için kullanılagelen bir ad olmuştur [2].

Öyle anlaşılıyor ki *songkur* veya *şunkar*, doğan *(Falco)* cinsinden olan av kuşları için verilmiş umumî bir addır. *Şâhin (Buteo)* veya *atmaca (Accipiter)*, songkur cinsinin dışında kalmaktadırlar. Sungur cinsi kuşlar, genel olarak doğan sözü ile değiştirilerek söylenir. Meselâ "ak-sungur, ak-doğan" gibi. Bu av kuşlarının cinsleri, Ortaasya'ya nazaran Anadolu'da daha iyi tespit edilmiştir. Rahmetli Ahmet Vefik Paşa'nın verdiği bilgileri, zoolojik terimlerle de tamamlıyarak kendi sözlüğünde veren Redhouse'un "*sungur*" maddesini aşağıya aynen koyuyoruz :

"*Songur/Sungur (Falco):* Türkçede *şungar* derler. Ak-doğan = *Ak-sungur (Falco gyrfalco).. Kara-sungur (Astur palumbarius)*, beneklisidir... *Bay-sungur (Falco lanarius)*, bu pek büyük doğandır. *Lâçin* de derler [3]".

Şimdi de Ahmet Vefik Paşa'dan, Redhouse'la mukayese suretiyle *Doğan* maddesini okuyalım :

"Soylu kuş, doğışlu, necip.. şâhbâz, bâz. Akça tüylü *ala-doğan (Falco peregrinus). Ak-doğan*, sungur, *ak-sungur (Falco gyrfalco)*,... beyaz doğan. *Lâçin*, bir nev'i tepeli ak-doğan. *Üsküflü-doğan (Circus ceruginosus)*, bir nev'i kara-doğan. *Delüce-doğan* (Falco subbuteo), *Çakır-doğan (Hypotriorchis aesalon)*, yani *seyfî*. Küçük çakır, cûre, sefîde... *Boz-doğan = Bay-sungur (Falco lanarius)*. Koca başlu *bala-ban-doğan (Astur palumbarius). Toy-doğanı (Chiquera falcon)* veya *(Hypotriorchis chiquera)* [4]".

Bununla beraber Redhouse, Anadolu'da *doğan* kelimesinin daha ziyade *boz-doğan (Falco lanarius)* için kullanıldığını ilâve etmiştir.

Kırgızlar da genel olarak *sungur*'a (Falco), *şumkar* derler. *Küykö-şumkar* bir nevi Türkistan sungurudur. Fakat cinsini bilemiyoruz. Kırgızlarda *küykö*, *(Falco tinnunculus)* cinsinden küçük doğanlar için ad-

[2] Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, terc., s. 692.
[3] Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 502.
[4] *Lehç. Osmanî*, s. 549; Redhouse, *Turkish-English dictionary*, s. 1526.

olarak kullanılmıştır[5]. Bu cins doğanlar çok küçüktür. Serçe v. s. yakalamak için kullanılırlardı. Anadolu'da *doğan* sözü genel olarak *bozdoğan (=Bay-sungur) (Falco lanarius)* için kullanılırdı. Bu doğan cinsi hem büyük ve hem de av kuşlarının en beceriklilerinden biridir. Yoksa Kayı boyunun *ongun*'u, serçe doğanlarından birisinin olması düşünülemezdi.

2. Bayat boyunun kuşu : *Ügi:* Türkler baykuşa genel olarak, *ügi/ügü/ükü/ükkü* adı verirler. Fakat baykuşun da bir çok cinsleri vardır. Bu sözün aslı türkçe olmasa gerektir. Kaşgarlı Mahmud. bu kuşun adını *ühi* şeklinde yazar[6]. Kutadku-bilig'de bu kuşun adı *ügi* diye yazılmıştır. Kudatku-bilig'in bir nüshasında bu kuş adı *ügi* yazılmış iken[7], öbür nüshasında da *sarıg-kuş* diye kaydedilmiştir[8]. Bize göre bu ayrılık tesadüfen yapılmış bir yanlışlık olmasa gerektir. *Sarıg-kuş*, yani sarı kuş, baykuşların doğan türünden bir cinsi olmalıdır. Ortaasya'da baykuşa *ügü* de derler[9]. Fakat bazı lehçelerde *ükü* sözü küçük türden baykuşlar için söylenmiştir. Normal baykuşlar için ise *ükü-yapalak* denmiştir[10]. Av için kullanılanlar daha ziyade küçük cinsten baykuşlardır. Bu da bize gösteriyor ki, Bayat boyunun ongun'u normal baykuşlar değil, gece doğanlarıydı.

Altay lehçelerinde *ükkü*, "baykuş" anlamına gelir[11]. Kırgızlar ise baykuş türünden kuşları büyüklüklerine göre sıralıyarak, ayrı ayrı ad vermişlerdir. *Ükü*, "puhu kuşu", *mıkıy-ükü*, "baykuş", *kırgıy-ükü* ise, "atmaca baykuş" dur[12].

Anadolu'da da, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi *ügü*, "büyük baykuş" *(Bubo maximus)*, puhu kuşuna denmiştir[13]. Aynı söz, yani *ügü*, Çağatay lehçesinde ise "puhu kuşu" anlamına gelirdi[14]. Ahmet Yefik Paşa açıklama yaparken, "puhu'nun büyük nevi, yahut erkek

[5] *Küykö-şumkar:* Yudahin, terc., s. 544; *Küykö:* a. esr., s. 692.
[6] Kaşgarî, terc., I, s. 9, 161; III, s. 118, 238.
[7] R. R. Arat, *Kutadku-bilig*, s. 246, 2314.
[8] Radlof, *Kutadku-bilik*, 86, 27.
[9] Radlof, *Wörterbuch*, I, s. 1810.
[10] Radlof, a. esr., I, s. 1804.
[11] A. esr., I, s. 1805.
[12] Yudahin, terc., s. 794.
[13] Redhouse, a. esr., s. 263.
[14] Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-ı Çagatayî*, s. 37.

puhu" der ki [15], bunun da *(Bubo maximus)* olması lâzımdır. Radlof her zaman olduğu gibi, bu konu da da yanlış bilgi vermiş ve bu kuşa Osmanlıcada *öyü* dendiğini yazmıştır [16]. Asım Efendi türkçe sözleri, her zaman için en orijinal telaffuzları ile yazmasını bilmiştir. Ona göre Ayıntap'da *ügi* adı verilen kuşa, Batı Anadolu'da *puğu* derlermiş [17]. Aynı kuş için Çagatay lehçesinde [18] ve Moğol lehçelerinde de bir çok sözler vardır [19]. Fakat bizim buradaki konumuz, "puhu" kuşunu incelemek değildir. Bu kadarcık da olsa açıklama yapmamızın sebebi, baykuş nevinden kuşları birbirinden ayırd etmek içindir.

Yukarıda yaptığımız açıklamalardan anlaşılıyor ki, Ebülgazi Bahadır Han'ın bahsettiği *ügi* kuşu, yırtıcı gece kuşlarından, baykuştan küçük "Atmaca-Baykuş" lardı.

3. Alka-Evli boyunun kuşu : *Köykenek.*

Köykenek sözü, Kırgızca'da yine avcı bir kuş adı olan *küykö*'nün, küçültme eki ile yapılmış bir şekli olsa gerektir. *Küykö* (Kırg.), (Falco tinnunculus) cinsinden bir doğan nevidir [20]. Radlof, *Köykenek* (Şor) için, almanca "der Habicht" anlamını veriyor [21]. Halbuki almanca "der Habicht", bizim "atmaca", yani *(Accipiter nisus)* dur. Teleüt Türk lehçesinde ise, "büyük toy", yani *(Otis tarda)* anlamına gelir.

Köykenek kuş adı Çağataycada da vardır. Çağatay lehçesi ile ilgili sözlüklerden bir kısmı, bu kuşun kartal cinsinden bir kuş [22]; bir kısmı da *muymul* adı verilen bir kuş olduğunu söylerler [23]. *Muymul/Buymul* kuşu Anadolu'da da vardır. Redhouse'a göre *Buymul, (Circus cyaenus)* veya *(C. ceruginosus)* cinsinden bir kuştur [24]. *Muymul* için de aynı şeyi söyler [25]. Ahmet Vefik Paşa meseleyi daha başka bir yönden alır. Ona

[15] *Lehç. Osmanî*, s. 144.
[16] Radlof, *Wb.*, I, s. 1210.
[17] Asım Efendi, *Burhan-ı katı* tercümesi, s. 203.
[18] Denisson Ross, *A polyglot list of birds in Turki, Manchu and Chinese*, Calcutta, 1909, s. 278'de Çağatayca ile ilgili *uglı* şeklinde bir kuş adı geçer. Bu da "baykuş" anlamına gelir.
[19] Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbubh*, s. 454. Bu kuş adı moğolcaya *ugulı*, *uglı* ve *uulı* şeklinde girmiştir.
[20] Yudahin, terc., s. 544.
[21] Radlof, *Wb.*, II, s. 1418.
[22] *Lug. Çağatayî*, s. 263.
[23] Radlof, *Wb.*, II, s. 1418.
[24] *Buymul:* Redhouse a. esr. s. 413.
[25] *Muymul:* A. esr., s. 2039.

göre *Muymul*, "Terbiye kabul etmeyen bir doğan cinsidir. Çağataycada *Köykenek* derler. Kütahya'da Tavşancıla bağlı bir yer adıdır [26]". Şeyh Süleyman Efendi, *Muymul* sözünü açıklarken, buna "*Hayırsız doğan*" dendiğini de ilâve eder [27]. Kırım'da *Küykenek* adı verilen yırtıcı kuşun da, bu kuş cinsi ile ilgili olması muhtemeldir [28]. Kırgızcada *Küyköntei* adlı bir kuş daha vardır [29]. *Küyköntei* sözünü gramer bakımından tahlil edecek olursak, anlamı, "doğanımsı, *küykö* adlı doğana benzer" demektir.

Görülüyor ki bu kuş, doğanın çok vahşi bir cinsidir. Türkler böyle vahşi ve yırtıcı hayvanlara daima önem vermişlerdi. Arada sırada terbiye edilen bu tip doğanlar, diğerlerine nazaran çok üstün özellikler gösterirlerdi. Orta boyda bir doğandır. (*Falco tinnunculus*) da olabilir. Fakat bu cins doğanlar küçüktür. Başları ve kanatlı morumsu bir doğan cinsidir.

4. Kara-evli: Ebülgazi Bahadır Han, bu boyun kuşu, *göbek-sarı* kuşudur der. Maalesef mevcut imkânlarımıza göre, böyle bir kuşu tespit edemedik.

5. Yazır: *Turumtay/Turumtai/Torumtay* kuşu.

Metinlerde Turumtay/Turumtai şeklinde geçer. Türkçede *turum*, "tay"; *torum* ise "deve yavrusu" anlamına gelir. Bundan da anlaşılıyor ki, sözün orijinal şekli yine "*torumtay*" olmalı idi.

Kırgızlar ise yalnızca, (*Falco vespertinus*) cinsinden doğanlara *turumtay* derlerdi [30]. Radlof da *turumtay* cinsinden olan atmacaların küçük olduklarını ilâve etmeği unutmamıştır [31]. Öyle anlaşılıyor ki Kalmuklar da Türk halklarının tesirinde kalarak bu cins doğanlara aynı adı vermişlerdir [32]. Kalmukların da *Turumte* dedikleri doğan cinsi, küçük ve Almanların "Neuntödter" dedikleri doğan türüdür. Ruslar bu tip doğanlara "kobçik" veya "kopçik" derler. (*Falco apivorus*) da denir. Bu küçük atmacaların bir çok cinsleri vardır. Moğollar yırtıcı kuşların yalnızca er-

[26] *Lehç. Osmanî*, s. 785 : *Muymul*.
[27] *Lug. Çagatayî*, s. 281.
[28] *Küykenek* (Krm.) : Radlof, *Wb.*, I, s. 1491.
[29] *Küyköntei* (Kırg.) : Radlof, a. esr., a. yer.
[30] *Turumtay* (Kırg.) : Yudahin, terc., s. 762.
[31] Radlof, a. esr., III, s. 1456.
[32] Ramstedt, *Kalm. Wb.*, s. 411 a.

keğine *turumtai* adını verirler[33]. Fakat XVI. asırdan itibaren, belki de yine Türk tesiri ile bu nev'i atmacalara *turumtai* demişlerdir[34]. Rusların *(Falco apivorus)* dedikleri atmaca nev'ini maalesef zooloji sözlüklerinde bulamadık. Buna rağmen, bu doğan cinsinin küçük türden bir kuş olduğu da gerçektir. *(Falco vespertinus)*, mor kanatlı, mor başlı, küçük bir doğan cinsidir. Ayak ve bacakları kırmızıdır. Bilhassa akşamları yapılan avlara çok elverişli bir kuştur.

Şekil 44 : Altay Hun çağı Tuyahta ve Başadar Kurganlarında bulunmuş figürler.

6. Yapar: *Kırgu* kuşu.

Kaşgarlı Mahmud, *karguy/kırguy/Karkuy/kırkuy* adlı kuşun atmaca *(Accipiter nisus)* nevinden bir av kuşu olduğunu söylüyor[35]. Çağataycada da *Kırgu* atmaca ve aynı zamanda serçe anlamına gelirdi. Şeyh Süleyman Efendi, bu kuşun *karcıgay* ile aynı olduğunu söylerse de, bu konuyu aşağıda münakaşa edeceğiz[36]. Kırgız ve Teleüt lehçelerinde ise, *kırgiy*, çok iyi av yapan küçük bir atmaca cinsidir[37]. Kırgızlar genel olarak küçük av kuşlarına [illegible] derlerdi[38]. Kuzey Asya'daki türk lehçelerinde, *kırgayak* adlı bir av kuşuna da rastlıyoruz[39]. Bu söz de, *kırguy/kırgay*'ın küçültme eki ile yapılmış başka bir şekli olsa gerektir. Radlof *kırgayak* kuşu için, "*Falco apivorus*" diye zoolojik bir terim de veriyor.

Bize kalırsa, bu kuş adının ve türünün en orijinal şeklini ve zoolojik tespitini yine Anadolu'da ve Osmanlıcada buluyoruz. Anadolu türkçe-

[33] Bk. A. Temir, *Caca Bey*, s. 217.
[34] Poppe, *Mukaddimat al-Adab*, s. 407.
[35] *Karguy :* Kaşgarî, terc., III, s. 241.
[36] *Lug. Çagatayî*, s. 245; Radlof, *Wb.*, II, s. 752.
[37] Radlof, a. esr., II, s. 750; Yudahin, terc., s. 459 : *Kırgıy* (kırg. Tel.).
[38] Yudahin, terc., s. 794 : *Kırğıy ükü.*
[39] *Kargayak* (Sag.) : Radlof, a. esr., II, s. 750.

sinde *kırgay*[40] ve *kırgaw/kırgaw*[41], atmaca türünden *(Accipiter nisus)* bir kuştur.

Yukarıda verdiğimiz örnekler bize açık olarak gösteriyor ki *kırgu*, bir tür atmaca *(Accipiter nisus)* idi. Ruslar küçük doğanların tümüne "kobçik" *(Falco apivorus)* demişlerdir. Fakat bu küçük kuşları da birbirinden ayırmak bizim vazifemizdir.

7. **Dodurga** boyunun ongun'u : *Kızıl-Karçıgay* kuşu.

Çağatay lehçesinde de *karcıgay/karçıgay* adlı bir av kuşu vardır. Şeyh Süleyman Efendi, bu kuşun hangisi olabileceğini anlıyamamış, atmaca, doğan ve şahin cinsinden ne kadar kuş varsa hepsinin adlarını saymıştır[42]. Radlof ise sözün manasını atmaca (Al. der Habicht) türü ile karşılamıştır[43]. Çağatayca ile Kuzey Altay leçhelerinde bu kuşa *karçıga* da denir[44]. Kırgızlar da hem *karçıgay* ve hem de *karçıga* derler. Kırgız lehçesinde de bu kuşun cinsi atmaca *(Accipiter nisus)*'dır[45].

Anadolu'da da *karçıga/karçığu* denen bir atmaca cinsi vardır[46]. Dr. Rıza Pekün'ün söylediklerine göre, Doğu Türkistan'da tavşancıl gibi büyük kuşlara da bu adı verirlermiş. Raquettes ise Doğu Türkistan'da atmacaya *karçıga* dendiği yazmaktadır[47].

Kuşların adlandırılması konusunda, tabii olarak her bölgeye göre bazı ayrılıklar meydana geliyor. Fakat sonunç olarak diyebiliriz ki, bu kuş da atmaca *(Accipiter nisus)* cinsinden bir kuştur. Yalnız Ebülgazi Bahadır Han bu kuşun renginin "*kızıl*" olduğunu da söylemektedir[48]. Atmacanın kızıl renkte olanının bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. *Kızıl-şahin (Buteo rufinus)* vardır. Görülüyor ki bu konularda, yüzde yüz gerçek sonuçlara varmanın imkânı yoktur.

[40] Radlof, a. esr., a. yer.
[41] *Kırkaw* (İst.) : Redhouse, a. esr., s. 1505.
[42] *Karçıgay* (Çag.) : Lug. Çagatayî, s. 217.
[43] Radlof, a. esr., II, s. 205.
[44] *Karçığa* (Tur. Tob. Bar. Kom.) : Radlof, a. esr. a. yer.
[45] Yudahin, terc., s. 408.
[46] Redhouse, a. esr., s. 1410 a.
[47] Raquette, a. esr., s. 48.
[48] Ebülgazi, *Türkmen şeceresi*, kononov neşr., s. 35, 595.

8. Döger boyunun ongun'u : *Köçken* kuşu.

Bu adı taşıyan bir kuşa, Ortaasya lehçelerinde pek rastlamıyoruz. Osmanlı türkçesi ile ilgili kaynaklarda ise *göçgen* adlı bir kuş vardır. Bu sözlükler göçgen kuşunu, arapça *sûred* kuşu ile karşılarlar [49]. Arapçada *sâred* kuşu, (Parus major) dur [50]. Ahmed Vefik Paşa, "*Göçgen*, yani *boyun-buran* kuşu" diyor ki, bu doğru olmasa gerektir [51]. Çünkü, *boyun-buran* kuşu *(Junx torquilla)* dır [52]. Bu sebeple Redhouse da *göçgen* kuşunu *(Parus Major*, ing. the great titmouse) türünden saymıştır [53].

9. Avşar boyunun ongun'u : *Cure-lâçin* kuşu.

Çağatay lehçesinde *cure/çure* genel olarak beyaz doğanlara verilen bir addır [54]. Farsçadan türkçeye girmiş bir kelimedir. Bu söz sıfat olarak Osmanlıcada da kullanılır [55]. Ahmed Vefik Paşa, *lâçin* maddesinde şöyle diyor : "Beyazlı, kızıl ayaklı şâhin. Yalçın, sarp ve şedîd manasından *ak-şâhin*'e isim olmuştur [56]". Yine rahmetli Paşa, sözlüğünün başka bir maddesinde, "*Lâçin* = *Bay-sungur*" diyor [57]. Halbuki *bay-sungur*, *(Falco lanarius)* dur [58]. Redhouse ise bu kuşun, yani *lâçin*'in, (Falco peregrinus) türünden gelen doğanların dişileri olduğunu yazar [59]. *Lâçin* sözü Kuzey Altay'daki Türk lehçelerinde de doğan *(Falco*, Al. der Falke) anlamına gelir [60]. Doğu Türkistan'da ise lâçin vahşi ve küçük doğanlara verilen bir addır [61]. Lâçin sözü, moğolcaya *naçin* şeklinde girmiş ve yine doğan için kullanılmıştır [62].

[49] *Göçgen: Lehç. Osmanî*, s. 726.
[50] Redhouse, a. esr., s. 1174.
[51] "Araplaırn *sured* kuşu nevinden" : *Lehç. Osmanî*, s. 726.
[52] *Boyun-buran* kuşu için bk. Redhouse, a. esr., s. 413.
[53] Redhouse, a. esr., s. 1583.
[54] *Lug. Çagatayî*, s. 151.
[55] *Cure/Çure*'nin Anadolu'daki az değişik manası için bk. Redhouse, a. esr., s. 719.
[56] *Lâçin*; *Lehç. Osmanî*, s. 747.
[57] A. esr., s. 502.
[58] *Bay-Sungur*'un cinsi için bk. Redhouse, s. 1195.
[59] A. esr., s. 1617.
[60] *Lâçin* (Osm. Sag. Şor.) : Radlof, *Wb.*, III, s. 735.
[61] Raquette, a. esr., s. 35.
[62] Ramstedt, *Kalm. Wb.*, s. 272 b.

Osmanlı kaynakları *lâçin*'in *ak-şahin* olduğunu açık olarak söylemektedirler. Buna rağmen Redhouse'un bu kuşa *(Falco peregrinus)* demesi biraz karanlık gibi görünüyor. Çünkü bu cins doğanların başı ve kanatları açık, mor renktedir. Üzerinde küçük kahverengi benekler bulunan beyaz doğanlar ise, daha ziyade *(Falco gyrfalco)* türünden olan doğanlardır.

10. Kızık boyunun ongun'u : *Sarıca* kuşu.

Kononof, öbür boyların kuşları hakkında hiç bir fikir ileri sürmediği halde, notunda bu kuş hakkında bazı şeyler söylemiştir. "Türkmen Şeceresi" nin başka bir yerinde de bu kuşun adı geçmektedir[63]. Arsari Bey'in nesilleri *sarıça/sarıçı* kuşundan altı tane istemişlerdir. Kononov'a göre bu kuş, *(Buteo)* türünden bir av kartalı olmalıdır[64]. Kırgız lehçesinde de *caman-sarı* adlı bir kuş vardır ve bu da (Archi-buteo) türündendir[65]. Yukarıda da söylediğimiz gibi Prof. R. R. Arat'ın yayınına esas olan Kutadgu-bilig nüshasında *ügi* şeklinde geçen bir kuş adı[66], Radlof'un nüshasında *sarıg-kuş* olarak geçmektedir[67]. Tabii olarak bu sarı kuşun, bizim burada konumuzu teşkil eden *sarıça* ile bir ilgisi olup olmadığını tespit edebilecek durumda değiliz.

Osmanlıcada da *sarı-doğan* adlı bir av kuşu vardır. Bu kuş da *(Hypotriorchis subbuteo)* türündendir[68]. Görülüyor ki, bu da *(Buteo)* türünün içindedir. (Buteo) türündeki yırtıcı kuşlar için bizim zoologlar genel olarak *şahin* derler. Bu şahinlerin, kızılla sarı karışımı bir cinsi vardır ki, buna da *(Buteo rufinus)* derler.

11. Beg-dili boyunun ongun'u : *Bahrî kuşu.*

Ortaasya ile ilgili sözlüklerde böyle bir kuşa rastlamıyoruz. Ahmed Vefik Paşa, "*Tüylü bahrî = Deniz doğanı*" diyor[69]. Osmanlı kaynakları *bahrî* kuşunu, daha ziyade *(Pandion haliaetus)* olarak kabul ederler[70]. Bu bir nevi, gerçek deniz doğanıdır. Nehirlerde de bulunur. Türkler,

[63] Ebülgazi, *Türkmen Şeceresi*, Kononov neşr., 1430.
[64] A. esr., not. 187.
[65] *Caman-sarı* (Kırg.) için bk. Yudahin, terc., s. 639.
[66] *Kutadgu-bilig*, R. R. Arat neşr., s. 246, 2314.
[67] *Kudatgu-bilig*, Radlof neşr., II, 86, 27.
[68] *Lehç. Osmanî*, s. 478; Redhouse, a. esr., s. 1156.
[69] *Lehç. Osmanî*, s. 963.
[70] Redhouse, a. esr., s. 443.

deniz ördeği'ne de *bahrî* derler ki, bunu deniz doğanı ile karıştırmamak lâzımdır[71]. Bu da, *(Spatula clypeata)* türünden bir kuştur[72].

12. Karkın boyunun ongun'u : *Su-Bürkütü.*

Bürküt, Ortaasya'da genel olarak büyük kartallara verilen bir addır. Öyle anlaşılıyor ki bu da, yukarıda adı geçen *bahrî*, yani deniz veya nebir doğanının daha büyük bir cinsidir.

13. Becene boyunun ongun'u : *Ala-toğanak* veya *ala-toğan.*

Toğanak, *toğan*'ın bir küçültmesi olmalıdır. Şeyh Süleyman Efendi, "*Toğan = Ötlegü*" der[73]. Halbuki *ötlegü*, büyük bir kaya kartalıdır. Yine aynı yazar, *Toğanak* için ise, "Şâhbâza benzer bir av kuşudur" der[74]. Bu, daha makûldur. Radlof ise, *Toğan/Doğan* için, sözün normal karşılığı olan doğan (*Falco*, Al. der Falke) manasını koymuştur[75]. *Ala-doğan* veya *alaca-doğan* Anadolu'da genel olarak, *(Falco peregrinus)* için kullanılır[76]. Bu, *(Tinnunculus alaudaris)* türünden olan kuşlar için de söylenen bir terimdir. Fakat burada bizi ilgilendirenler, daha ziyade birinci türden olan kuşlardır. *Toğanak* sözünde bir küçültme yapıldığına göre bu kuşun, *(F. peregrinus)*'ndan da küçük ve doğanla şahin arasında *(Falco subbuteo)* olması, daha muhtemeldir.

14. Çavuldur boyunun ongun'u : *Bugdayık kuşu.*

Öyle anlaşılıyor ki bu kuş, kartal türünün en büyüğü ve kartalların en yırtıcısıdır. Yudahin yalnızca, "Büyük, yırtıcı kuş" demektedir[77]. Halbuki bir Kırgız atasözü, bu kuş hakkında bizi yeter derecede aydınlatmaktadır[78]. Bu ata sözü şöyledir : "*Kuş törüsü buudayık, it törüsü kumayık*". Yani, kuşların reisi *buudayık* kuşu, köpeklerin reisi de *kumayık*'dır. Çağatayca ve Özbekçedeki *bugdayık*, Kırgızcada ise *buudayık* olmuştur.

Kartalların en büyüğü, *şah-kartal* (Aquila heliaca) dır. Ortaasya'-da bu büyük kartalların bir çok tipleri vardır. Bir gerçek varsa, o da en büyük kartalın, Çavuldur boyuna ait bir ongun olduğudur.

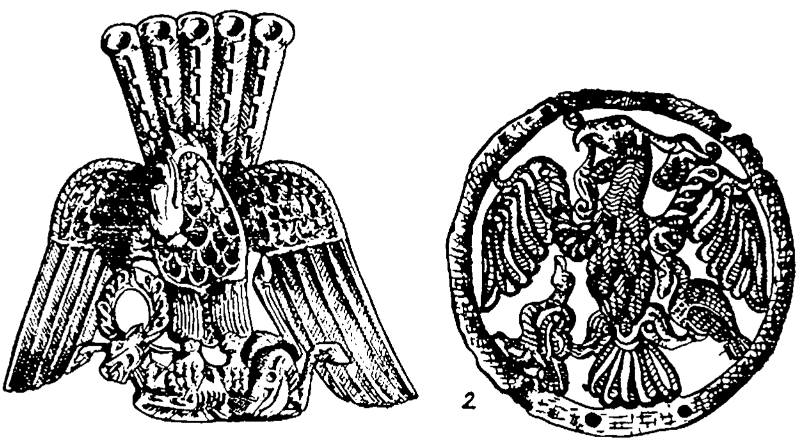
[71] *Lehç. Osmanî*, s. 963.
[72] Redhouse s., 413.
[73] *Lug. Çağatayî*, s. 120.
[74] A. esr., s. 121.
[75] Radlof, *Wb.*, III, s. 1159.
[76] *Lehç. Osmanî*, s. 547; Redhouse, s. 1256.
[77] Yudahin, s. 106.
[78] Yudahin, tere., s. 520.

15. Cebni (**Çepni**) **boyunun ongun'u :** *Humay/Kumay* kuşu.

Bu kuşun adı, efsanevî *Hümâ/Hümây* kuşunun adından gelir. Bununla beraber bu ad, bugün yaşayan kuşlara da verilmiştir. Meselâ *huma* veya *hüma*, Kırım'da en iyi cins kartallardan birine verilen bir addır[79]. Bu kuşun adı, Kırgız lehçesinde *kumay* olmuştur. Kırgızlar, *(Vulturidae)* türünün en büyük cinsine *kumay* derler[80]. Bu, *akbaba* cinsinden, *kar-kuşu* da denilen büyük bir kartaldır.

16. Salur boyunun ongun'u : *Bürküt.* Ortaasya'da kartalın umumi adı *bürküt*'dür. Bürküt'ün de bir çok nevileri vardır. Meselâ Yudahin Kırgızların tanıdığı bir kaç bürküt cinsi yazmıştır. Ebülgazi Bahadır Han, bürküt'ün başına bir sıfat yazmamıştır. Belki de onun çağında, yalnızca bürküt sözü belirli bir kartal cinsini ifade ediyordu.

17. Eymür boyunun ongun'u : olan kuşun adı maalesef tespit edilememiştir. "Türkmen Şeceresi" nin muhtelif nüshalarının hemen hemen hepsinde ayrı yazılmıştır. Kitabı istinsah eden yazıcılar eğer bu kuşun adını doğru olarak bilselerdi, aralarında bu kadar büyük bir ayrılık olmayacaktı. Nüshalardaki yazılışlar şöyledir : *Encari*, *anhazi*, *ancabi*, *ancaz*, *ancanı*, v. s.

Şekil 45 : Efsanevî Sibirya ve Macar arma kartalları.

[79] Radlof, a. esr., III, s. 79.
[80] Yudahin, tere., s. 520.

18. **Ala-yontlı**: Bu boyun ongun'u olan kuş, *yagılbay* kuşudur. Şeyh Süleyman Efendi bu kuştan, yalnızça "bir av kuşudur" deyip, geçmektedir. Radlof ise bu kuş adını *yağilbai* ve *yağlabai* olmak üzere, iki şekilde okumaktadır. Bize göre Radlof'un ikinci okuyuşu yanlış olsa gerektir. Yine Süleyman Efendi, *karçığay* kuşundan da bahsederken, bu kuşun *cağılbay* kuşu ile aynı olduğunu söyler. Moğolcada *cagalmai* ve Kalmukçadaki *zagalmä*, "siyah kartal" için kullanılan tanınmış deyimlerdir. Moğolcada *cagal*, Kalm. *zagal*, "atların boynunun iki yanındaki saçlar, atın göğsündeki kıl saçakları veyahut da köpeklerin boynundaki açık renkte çizgiler" için kullanılan bir sözdür. Mongolistlerin bütün çabalarına rağmen, buna türkçe *sakal* sözünden başka bir kök aramak, boşuna bir emek olacaktır.

Kore'de *mai* sözünün ve türkçede *bay*'ın eski çağlarda av kuşları için kullanılan umumî bir ad olması çok muhtemeldir. *Bay-kara*, v. s. gibi kuş adları da bu sözle ilgilidir.

Bu sebeple türkçedeki bu kuş adının *yağıl-bai/yağıl-bay*, moğolca sözün ise *cagal-mai* şeklinde bir ayrıntıya tabi tutulması lâzımdır. *yağıl* sözünü de, çağataycadaki *yağıl-mak (yağı*'dan*)* fiili ile mukayese etmemiz gereklidir. Bize göre bu kuş adının menşei, iddia edildiği gibi moğolca değil; yine türkçe kökler ve kaidelerdir[81].

19. **Üregir boyunun ongun'u** : Ebülgazi'ye göre *bigu* veya *beygu* adlı bir kuştur. Çağatay lehçesi ile ilgili sözlüklerde de bulduğumuz bu sözü, Selçukluların ilk beylerinden birinin adı olarak da görüyoruz. Sözün türeyişi biraz karanlıktır. Belki de *kırgu*, *turgu* kuş adları gibi (< ? *bay-gu* veya *bay-ı-gu)* dan geliyordu[82].

20. **İğdir boyunun ongun'u** : *Karçıgai/Karçıgay/Karcıgay*.

Yukarıda yazdığımız gibi, Dodurga boyunun ongun'u *kızıl-karçıgay* idi. Burada ise yalnızca *karçıgay* söz konusudur. Türk lehçelerinde *karçıgay* sözünün değişik şekillerini de Dodurga boyu ile ilgili bölümümüzde incelemiştik. *Karçıgay/Karçıgai* adı, genel olarak güvercin avlayan orta boy doğanlara verilen addır. Kırgızlarda ise *Karçığa*

[81] *Karçıgai=Cagıl-bay (Lug. Çagatayî*, s. 217*)*. *Cagalmai* (Mog.), *zagalmä* (Kalm.) için bk. Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 463. *Yagılbay* (Çag.) için bk. *Lug. Çağatayî*, s. 395; Radlof, a. esr., III, s. 48. Radlof'un *yaglabai* şeklinde yanlış okuyuşu için bk. III, s. 52.

[82] *Beygu?*, kuşu için bk. *Lugat. Çagatayi*, s. 92.

sözü bütün atmaca, doğan ve şahinlere verilen umumî bir addır[83]. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu kuşun, güvercin doğanı olması çok muhtemeldir.

21. **Bügdüz** boyunun ongun'u : *İtelgü* kuşu.

Kononov, Oğuz boylarının ongunlarından bahseden bölümlerde bu kuşun adını *itelgü* şeklinde yazmıştır. "Türkmen Şeceresi" nin sonlarına doğru yine aynı kuşun adı geçmiş ve bu defa da sözü *it-algu* diye anlamış ve öylece transkripsiyonunu yapmıştır[84]. *İt-algu*, "köpek kapan" demektir. Az sonra göstereceğimiz gibi Anadolu'da *ötlegü* adlı kartala, aynı zamnda *uşak-kapan* da derler. Bununla beraber Çağatay lehçesinde ve Doğu Türkistan'da da büyük bir av kuşuna *itelgü* veya *itelgi* derler[85]. Şeyh Süleyman Efendi'ye göre bu kuş, orta boy doğanlardan biridir[86]. Bu fikir yanlış olsa gerektir. Ayrıca Çağatay lehçesinde *ötelgü* adlı bir av kartalı da vardır ki, buna *kuzu-kartalı* da derler[87].

Anadolu'da *ötlegü/ötlegi* adı verilen kuş için Ahmed Vefik Paşa şöyle diyor : "Havada çok devir yapan, bir nevi kerkes kuşu : *Uşak-kapan*[88]". Redhouse'a göre *ötlegü*, *(Aquila chrysaetos)*, yani kaya kartalı veya altın kartaldır[89]. Gerçekten bu cins kartal havada dönüp avını ararken, bir takım sesler çıkararak, devamlı bir surette öter.

22. **Yıva** boyunun ongun'u : *Toygun* kuşu.

Çağatay lehçesi ile ilgili sözlükler, *toygun* adlı av kuşunu, *toygar* la karıştırırlar[90]. Halbuki *toygar*, "çayır kuşu, turgay" ve bazan da serçe anlamına gelir[91]. Anadolu'da da *toygan* adlı bir kuş vardır ki, bunu da toygun ile karıştırmak doğru değildir. *Toygan* da serçe gibi küçük bir kuştur[92]. *Toy-doğan* ise ayrı bir kuştur. Bu da bir doğan cinsi-

[83] *Karçıgai* : Radlof. a. esr., II, s. 2204; *Karçıga* (Kırg.) : Yudahin, terc., s. 408.

[84] Ebülgazi, *Türkmen Şeceresi*, Kononov neşr., s. 36, 615; yine aynı eserin şu kısmına da bk. S. 78, 1430.

[85] Radlof, a. esr., I, 1502.

[86] *Lugat. wagatayî*, s. 46.

[87] Radlof, I, s. 1265.

[88] *Lehç. Osmanî*, s. 137.

[89] Redhouse, a. esr., s. 236.

[90] *Lug. wag.*, s. 129; Radlof, III, 1142.

[91] *Lug. wag.*, a. yer.

[92] Radlof, III, s. 1142.

dir. Fakat menşei Hindistan olan ve zoologların *(Chiquera falcon)* dedikleri bir türdür[93]. İşte bütün bu benzerlikler, sözlük yazanları şaşırtmış ve küçük kuşlarla, yırtıcı av kuşlarını birbirine karıştırmıştır.

Bu kuş hakkında en sağlam bilgiyi yine Kırgız sözlüğü ile Osmanlı kaynaklarında bulabiliyoruz. Yudahin, Kırgızların *tuygun* dedikleri av kuşunun beyaz atmaca olduğunu söylüyor. Yudahin'in "Kırgız Sözlüğü" nü türkçeye tercüme eden B. Abdullah Taymas ise buna, *(Astur Palumbarius)* zoolojik terimini ilâve ediyor[94]. Asım Efendi, *toygun*'un bir av kuşu olduğunu, buna *tuğrul* da dendiğini söylüyor[95]. Toygun kuşunun farsçası *tuğra*'dır. Osmanlı kaynakları da *toygun*'u *(Astur palumbarius)* cinsinden bir av kuşu olarak kabul ederler[96]. Unutmayalım ki *bay-sungur* da aynı kaynaklara göre, bu cins bir kuş olarak sayılmıştı[97].

23. Kınık boyunun ongun'u : *Cure-doğan.*

Açık renkli, güvercin avlayan bir atmaca nevidir[98]. Bu tür atmacaları yukarıda incelemiştik.

Reşideddin'in bahsettiği "Ongun kuşları"

a. *Şâhin :* Osmanlı hayvanat kitapları genel olarak *şâhin*'i *(Falco peregrinus)* cinsinden kuşlar arasında gösterirler[99]. Yeni zooloji kitapları, mesela Dr. Sevinç Karol'un "Zooloji terimleri sözlüğü" nde ise şâhin, *(buteo)* türünü temsil eden umumî bir ad olarak kabul edilmiştir.

Yukarıdaki modern adlandırma ve sınıflandırmalar, bizi burada bağlamamalıdırlar. Unutmayalım ki biz burada, Reşideddin çağındaki kuş adlarını tetkik ediyoruz. Kaynaklarımız da ona göre eski ve sağlam olmalıdır. Mütercim Asım Efendi, bu konuda en sağlam kaynağımızdır. Asım Efendi, *şâhin* maddesinde şöyle diyor : "Av kuşudur. *Karagöz* cinsindendir. Onunla ekseriya turna avlarlar[100]". Asım Efendi'nin

[93] Redhouse, s. 1256.
[94] Yudahin, (Rusça), s. 516; terc., s. 767.
[95] *Burhan-ı katı terc.*, s. 315.
[96] Redhouse, s. 1264 b.
[97] *Lehç. Osmanî*, s. 502; Redhouse, s. 1195.
[98] *Lehç. Osmanî*, s. 548.
[99] Redhouse, s. 1113.
[100] *Burhan-ı katı terc.*, s. 383.

gayet açık olarak gösterdiği gibi şâhin, turna avlayabilecek kadar büyük bir kuştur. *(Falco peregrinus)* ise turna avlayacak derecede cüsseye ve kuvvete sahip değildir.

Türkçe sözleri daima Arap ve Fars deyimleri ile açıklayan Ahmet Vefik paşaya dönelim: O da *şâhin* maddesinde şöyle diyor: "*Doğan*'ın baş cinsi. Şâh-bâz" [101]. Yine dönüp, Asım Efendi'nin *şâh-bâz* maddesine bakalım. Asım Efendi bu maddede şöyle diyor: "*Doğan* nevinden *balaban* tabir olunan kuştur. Cüssece *çakır*'dan büyüktür. Avı az olur. Büyük doğan'a da bu ad verilir" [102]. Görülüyor ki Ahmed Vefik Paşa da aldanmıştır. Asım Efendi, şâh-bâz ile şâhin arasında bir fark gözetmektedir. Öyle anlaşılıyor ki doğan'ın büyük cinslerine genel olarak şâhin adı verilmiştir. Bunun içinde *balaban* [103], *(Astur palumbarius)*'a da şâhin denmiştir. Balaban'a yeni zooloji kitaplarında *tavuk şâhini* adı verilmiştir. Bu yeni terimlerin hepsi, yabancı dilden tercüme edilerek aktarılmıştır. *Sarıca* gibi, *(buteo)* cinsinden büyük kuşlara da şâhin denmiştir. Şâhin sözü farsçadır. Esasen farsça sözlüklerde av kuşlarının adları, çok az bir yer tutar.

b. Tavşancıl; Ortaçağda Türklerin bütün *kartal* cinsleri için kullandıkları umumî bir tabirdir. Ahmed Vefik Paşa da, "bir çok envaı vardır", dedikten sonra, hemen hemen bütün kartal cinslerini sayar [104]. Saydıkları bu büyük yırtıcı kuşlar arasında, farsça *tuğra*, yani *toygun* da vardır [105]. *Tavşancıl* için, tanınmış sözlük sahiplerinden Şeyb Süleyman Efendi [106], Redhouse [107] ve W. Radlof [108], ise "kartal" manasını verip geçerler. Kara kartal için kullanılmış umumî bir tabir olsa gerektir.

c. *Çakır-Doğan :* Yukarıda da söylediğimiz gibi bu doğan cinsinin arapçası *sakr*'dır ve türkçeden arapçaya girmiş bir sözdür. Kaşgarlı

[101] *Lehç. Osmanî*, s. 1188.

[102] *Burhan-ı katı terc.*, s. 303. Redhouse, *şâh-bâz* için "a royal falcon" (A. esr., s. 1112); *çakır-doğan* için ise *(Hypotriorchis aesalon)* cinsinden doğandır diyor (A. esr., s. 705).

[103] Redhouse, s. 379.

[104] *Lehç. Osmanî*, s. 526.

[105] Farsça *tuğra/tuğre*, *toygun* kuşudur (Redhouse, a. esr., s. 1241.)

[106] *Lug. Çag.*, s. 119 : Yalnızca "kartal" diyor.

[107] Redhouse, s. 1229.

[108] Radlof, a. esr., I, s. 991.

Mahmud zamanında bu kuşa *songkur*, yani sungur deniyordu[109]. Ahmed Vefik Paşa, "*Çakır-doğan*, pençesi büyük ve keskin bir kuştur", dedikten sonra, farsça ve arapça karşılıklarınıda doğru olarak vermektedir[110]. Osmanlı hayvanat kitapları bu kuşu genel olarak, *(Hyportriorchis aesalon)* cinsinden bir yırtıcı kuş olarak kabul etmişlerdir[111]. Farsçası *çerğ*'dir. Eski farsça-türkçe sözlükler de, bu kuşun *çakır-doğan* olduğunu söylerler[112]. Ahmed Vefik Paşa bir ara aldanır ve çakır-doğan'ın *seyfî çerğ* olduğunu söyler[113]. Halbuki *seyfî* diye ad verilen kuş, *(Falco lanarius)* dur[114]. Bu kuşa Türkler *bay-sungur* adını verirler.

Burada Selçuk hükûmdarı Tuğrul-Bey'in kardeşi *Çağrı-Bey* in adına da dokunmadan geçemiyeceğiz. Şimdiye kadar inanıldığına göre Çağrı-Bey'in adı da, av kuşlarından birinin adıdır. Kanaatımıza göre bu adın, yanında "çağır-mak" fiilinden yapılan bir ünvan da vardır. Kudatku-Bilig'in şu iki satırından bunu açık olarak anlıyabiliriz :

"*Kayusı İnanç-Beg, kayusı Çağrı-Bek,*
"*Kayusı Tigin-Beg, kayu Çavlı-Beg*"[115].

[109] Kaşgarlı Mahmud, *çakır-doğan*'ın adını, *çağrı* şeklinde yazmış ve arapça karşılık olarak da "*sakr*" sözünü vermiştir (Kilisli neşr., I, s. 352). Bu arapça sözün farsça karşılığı "*çerg*" dir. Asım Efendi, bu kuşun *çakır-doğan* olduğunu söylüyor *(Burhan-ı katı terc.*, s. 217*)*. Rahmetli Ahmed Vefik Paşa da, bu iki arapça ve farsça terimi vermeği ihmal etmiyor *(Lehç. Osmanî*, s. 336*)*. Redhouse zamanındaki türkçe zooloji kitapları, farsça *çerğ* (A. esr., s. 718) ve türkçe *çakır-doğan* sözlerini, *(Hypotriorchis aesalon*, ing. Merlin*)* cinsinden yırtıcı bir av kuşu için kullanıyorlardı.

Bize kalırsa, bugün de *çakır kuşu* dediğimiz, *(Accipiter gentilis)* e de *çakır-doğan* denmiş olması çok muhtemeldir. İri bir atmaca çeşidi olan çakır kuşu, son derece iştahlı ve o nispette de saldırgan iri bir kuştur. Sırtları kurşunî, karınları da çizgilidir. Yüzlerinde siyah işaretler bulunur. Kırmızı, gözleri sanki ateş saçar gibidir. Usta bir avcı olduğundan, üzerine iniş yaptığı avlarını kaçırdığı hemen hemen görülmemiştir. Bazan tavuklara da musallat olur ve onları da kovalar.

[110] Bk. Redhouse, a. esr., s. 705.

[111] *Burhan-ı katı terc.*, s. 217.

[112] *Lehç. Osmanî*, s. 549.

[113] Redhouse, a. esr., s. 1102.

[114] *Kutadgu-bilig*, R. R. Arat neşr., s. 410; Radlof neşr., bk. *Wb.*, III, 1849.

HAN, VEZİR VE BOYLARIN "ET PAYLARI" HAKKINDA

Gün-Han'ın payı: Gün-Han, Oğuz-Han'ın büyük oğlu ve hükûmdardı. Bu sebeple, elbette ki onun payı koyunun en iyi yerlerinden ayrılacak ve diğerlerine nazaran miktarca da çok olacaktı. Hükûmdarın esas payı sırt kısmı, yani eski türkçe koyunun *uca*'sıydı. Koyunun sırt kısmı çıkarılırken, başından kuyruğuna kadar olan üst kısımların da hep beraber kesilip alınmasına bilhassa dikkat ediliyordu. Koyunun *bağrı* ve ciğeri de hükûmdara ait idi [1]. Bu günkü et kombinalarında ve kasaplarda da, et olarak hayvanın en değerli kısımları, sırtındaki parçalar sayılır. Eski Türklere göre, koyunun iki türlü *uca* kısmı vardır. Bunlardan birisi ve en önemlisi *uca*, yani "sırt" kısmıdır. Diğerine de *kuyruklu uca* derlerdi ki, bu kısmın da koyunun arka sağrısının üst parçaları olması çok muhtemeldir [2]. Bu sebeple *uca* sözü bazı Türk lehçelerinde, "kuyruk sokumu" anlamına da gelir [3]. Fakat *uca/uça* sözünün eski Türkçedeki gerçek anlamı, "sırt, arka" demektir [4]. Yalnız hükûmdarlar için değil, halkın evine gelen önemli misafirler için de yemekler hep koyunun bu sırt etlerinden yapılırdı. Yemeği bu kısımlardan yapmak, misafir için büyük bir saygı gösterisi sayılırdı. Biliyoruz ki eski Türkler ölülerini gömerken, ölü ile birlikte silâhlar, eşyalar, atlar ve hatta mezara yemekler de korlardı. Bu yemek artıklarından kalan kemiklerin, hep koyunların sırt kısmına ait olmaları da çok önemli bir noktadır. Ölüye saygı göstermek için, bu yemekler de *uca* (sırt) etlerinden yapılırdı. Bugünkü Altay Türkleri, nişan merasiminden önce kız evine bazı hediyeler gönderirler. Bu hediyeler arasında, koyunun sırt etlerinden kesilerek kızartılmış bir et parçasının da yer alması, vazgeçilemez şartlardan biridir. Onun için Altaylılar bu hediyeye *uça* adını verirler. Yine Budagov'un, *Tarih ül-Enbiya*'dan alarak, meşhur sözlüğüne koyduğu şu hikâye de bu bakımdan çok önemlidir: "İbrahim Peygamber ineği yedikten sonra, Allaha şükretmiş ve ondan sonra da ineğin sırtını *(uca)*, kâbe duvarına asmış ve bununla tefahür etmiş [5]."

Reşideddin'in bazı nüshalarına göre koyunun *uca* kısmı, *Salur*, *Eymür*, *Ala-Yuntlı* ve *Yüregir* boylarının payıdır [6]. Halbuki Ebülgazi'de bu payları, devlet hiyerarşisine

[1] Ebülgazi Bahadır Han şöyle diyor: "Altın örgening törinde Kün-Han olturdı. Barca il yahşıları ittifak kılıb, koyning başın ve arkasın, kuyruklu ucasın ve bağrın, ucasınıng üstinde koyıb, Kün-Han'ıng aldında koydılar. Hem kim Han bolsa, ülüşleri bu bolsun tidiler..." *Bağır* sözünün manası, Anadolu ve Ortaasya'da aynıdır. Çağatay lehçesinde bağır, aynı zamanda ciğer manasına da gelir (Lug. Çagatayî, s. 70).

[2] Şeyh Süleyman Efendi bu iki "uca" yerini birbirinden ayırd edememiştir. Bu sebeple de *Uca*, "oturak yeri, puşt, arka" şeklinde mana vermiştir (Lug. Çagatayî, s. 26). Ebülgazi ise bunları, *uca* ve *kuyruklu uca* diye iki kısma ayırmıştır.

[3] *Uça* sözü Kırgız lehçesinde, "kuyruk sokumu kemiği" ve "kıç" anlamına gelir. Meselâ birbirine şöyle küfür ve beddua ederlermiş: *Kuday uçangan urgur!* ="Tanrı kıçından vursun!" (Yudahin, terc., s. 778).

[4] *Uça* sözü için Kaşgarlı Mahmud, açık olarak, "sırt, arka" manasını vermektedir (I, s. 87). Bu söz moğolcada *uuça* ve Mançucada da, türkçedeki *Uça* şeklinde bulunur (Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 455 a).

[5] Bk. Radlof, *Wb.*, I, s. 1721.

[6] Reşideddin bu et parçasına *ucayla/Uceyle* اوجيله demiştir (Berezin neşr., I, s. 36; Sümer, aynı esr., s. 366). Kanaatımızca bu yazılışı *Uca-ilik (Yilik)* şeklinde düzeltmemiz, en doğru bir hareket olacaktır. *Uca-ilik*, "Uca kemiği" manasına gelir (Radlof, I, s. 1481; III, s. 519-520).

göre daha iyi düzenlenmiş olarak görüyoruz. Hükûmdar ve Vezir Irkıl-Hoca otağdaki yerlerini almış, boylar da mevkilerine göre dizilmişlerdir. Koyundan pay alma, Türklerin yalnızca bir *ülüş* sistemidir. Halbuki Ebülgazi, herkesi yerlerine oturtarak "*Orun*" sistemini de kurmuştur.

Vezir Irkıl-Hoca'nın payı: Koyunun *töş*, yani "döş" kısmı vezirin payı idi. Döş sözü, genel anlamı ile bütün Türk lehçelerinde "gögüs" mânâsına gelir [7]. Fakat Osmanlıcada döş'ün asıl mânâsı, "göğsün boyuna doğru olan kısmıdır [8]" Onun için bu kısma "göğüs başı" da denir [9]. Hatta Anadolu'da şöyle bir atasözü de vardır : "*Deve döşlü at karnı, uzun kolan tutmaz* [10]". Bu atasözü biraz yanlış anlaşılmıştır. Aslında deve gibi boynu sarkık olan at makbul değildir. Anadolu'da döş kelimesini, "kaburga" anlamına da kullananlar vardır. Fakat doğru mânâsı "göğüs başı" demektir [11].

Kayı boyunun payı : Ebülgazi'ye göre *sağ aşıklı eligi*, Kayı boyunun payı idi. Yani, "sağ arka ayağı" demektir. Reşideddin ise, *sağ karı yağrın* kısmının, *Kayı*, *Bayat*, *Alka-Evli*, *Kara-Evli* illerine ait pay olduğunu yazar [12]. *Karı* sözü eski Türkçede "kol" mânâsına gelir [13]. Tabii olarak koyun için ön ayak anlamına kullanılmıştır. *Karı* sözünün bir çok lehçelerdeki durumuna bakılırsa, bu deyim daha ziyade kolun yukarı kısımları için söylenen bir tabirdi. Biliyoruz ki, iki kol kemiği vardır. Biri yukarı ve diğerî de aşağı kol kemikleri. *Karı* demek, yukarı kol kemiği anlamına geliyordu [14]. *Yağrın* ise, umumiyetle kürek kemiği için kullanılan bir sözdür [15]. Atın, omuzları arasındaki yere de yağrın derler. Fakat yukarıda gördüğümüz gibi bu kısım, sırt ile beraber, baştanbaşa hükûmdara aitti [16]. Bazı itimad edilir sözlükler, boyunla omuz kemikleri arasındaki kısımlara da yağrın dendiğini söylerler [17]. Bu söylediklerimizi özetliyecek olursak, Reşideddin'e göre, sağ ayakla, kürek kemiği, etrafındaki sığ etler, yukarıda adı geçen dört kabileye aitti. Diğer et payları *(ülüş)* metnin notlarında izah edilmiştir.

[7] Radlof, III, s. 1268; Yudahin, terc., s. 756; *Lug. Çagatayî*, s. 119.

[8] Redhouse, fizyolojik terimleri her zaman için iyi tespit etmişlerdir. Bk. s. 922.

[9] Besim Atalay, "döş, göğsün başı" diye, iyi tercüme etmiştir (Kaşgarî, terc., III, s. 125-346).

[10] *Lehç. Osmanî*, s. 407.

[11] Ön iki ayağın arasındaki yağlı ve sık etler, umumiyetle kürek kemiği ile beraber çıkar ve yalnız kemik kalır.

[12] Bk. Berezin neşr., I, s. 34; F. Sümer, aynı esr., s. 366.

[13] Radlof, II, s. 167.

[14] (Tel. Alt. Bar.) lehçelerinde, *Karı-sök*, "yukarı kol kemiği" anlamına gelir. *Koş-karı* ise, "çift kemik, yani aşağı kol kemiği" dir (Radlof, II, 167).

[15] Radlof, III, s. 51 : *Yağrın bakmak*, "kürek kemiği ile fala bakmak" demektir.

[16] Bk. *Lug. Çagatayî*, s. 295; *Lehç. Osmanî*, s. 817.

[17] Bk. Redhouse, s. 2187.

5. TÜRKLERİN İSLÂMİYETE GİRİŞİ İLE KURULAN "YENİ TÜRK ŞECERELERİ"

A. OĞUZ-NÂME'LERE GÖRE

Tarihçi Reşideddin'in kendisi bir İran yahudisi idi. Buna rağmen Türklerin şeceresi ile ilgili bölümlerde, Tevrat ve Kur'andaki Nuh Peygamberle ilgili bölümlere fazla önem vermemiştir. Türklerin müslüman olmaları ile, kendi soy kütüklerini İslâmî köklere bağlamaları gayet olağan ve normal bir şey idi. Hiç şüphe yok ki, Reşideddin'in yaşadığı çağda da Türkler, kendilerini çoktan Nuh Peygambere bağlamış ve buna göre yeni soy kütükleri kurmuş bulunuyorlardı. Fakat Reşideddin, bunlardan hiç birine önem vermemiş ve Türkleri ilk ataları olan *Bulca-Han* ile başlatmıştı. Bununla beraber *Bulca-Han*'dan bahsederken, bazılarının da bu Han'a *Yafes* adını verdiklerini söylemekten kendini alıkoyamamıştı. Zamanla İslâmiyet, Türkler arasında iyice yayılmış ve Türklerin ruhları ile an'anelerinde önemli bir yer almıştı. Bu sebeple Ebülgazi Bahadır Han zamanında, artık Nuh Peygamber ile soylarının Türk destanlarının baş kısımlarını kaplar görüyoruz. Buna rağmen, Ebülgazi Bahadır Han'ın istifade ettiği *Oğuz-nâme*'ler İslâmiyetin tesirleri altında ezilmiş ve Türk karakterlerini kaybetmiş değillerdi. Gerçi bu *Oğuz-nâme*'ler Türkleri *Nuh* ve *Yafes*'in nesillerinden getiriyorlardı. Fakat bunu yaparken de, Tevrat'daki türeyiş *(Genesis)* bölümlerini kendilerine göre değiştiriyorlar ve Türklere birinci derecede önem vermeği ihmal etmiyorlardı. Onlara göre, *Yafes*'in büyük oğlu ve ölümünden sonra da onun varisi *Türk* idi. Ebülgazi'de Türk şeceresinin bu baş kısmı, çok açık ve Türkler lehine olarak düzenlenmiştir.

İmâmî'nin *Han-nâme*'si daha ziyade bir Kıpçak Destanıdır. *Han-nâme*'nin baş kısımlarında İslâmî hurâfeye daha fazla yer verilmiştir. Ebülgazi'de olduğu gibi Türk Şeceresi, hurâfeden ayıklanmış ve duru bir hale gelmiş değildir. Ebülgazi kendine göre, bir Türk soykütüğü kurmuştur. *Han-nâme* ise kitaplardan ve halk arasından topladığı bir çok rivayetleri yanyana getirmiş ve bu bilgi çokluğu içinde, bunlardan herhangi birini tercih edememişti. Bununla beraber *Han-nâme* dikkatle okunduğu takdirde, karışık olmasına rağmen, Türk halkları arasında yaşayan bazı önemli inanışların yaşadığını da görebiliriz. Meselâ *Han-nâme*, Özbekleri "dağlarda gezen, eşkiya" *(Alaman)* diye tarif ederken, Türkmenlerin de *Yafes*'in çok iyi ve akıllı kızı *Vâjile*'den

türediklerini söylemeği ihmâl etmemektedir. Bu çok önemli bir itiraftır. Çünkü aslında *Han-nâme*, Özbeklerin millî bir destanıdır.

Han-nâme'de, İslâmiyetin tesirleri yanında, İran mitolojisi'ninde kalıntılarını görebiliyoruz. Ebülgazi'nin eserlerinde ise kuvvetli bir Moğol an'anesi, İran mitolojisini adeta silip atmıştır. Esasen insanoğlunun bu ilk ataları bakımından, Tevrat ile İran mitolojisi arasında büyük bir benzerlik de yok değildir. Bu sebeple Türk mitolojisine giren bu dış tesirleri, daha başlangıçta ikiye ayırmak istiyoruz :1) İran mitolojisinden gelen parçalar (épisode): *Tur*, *Turan*, *Efrasiyab*, v. s. gibi unsurlar, hep İran mitolojisinden girmiştir. Bu sebeple Ebülgazi Bahadır Han, Selçuklu hükûmdarlarının kendilerini Efrasiyab'ın soyundan getirmelerini adeta yadırgamış ve hatta işi, bu meşhur Türk sülâlesine hakaret etmeğe kadar götürmüştür. Bu konuları *Türkmen Şeceresi* ile ilgili bölümümüzde ele almıştık. *Han-nâme*'de İran tesirleri, *Oğuz-Destanı*'na kadar girmiştir.2) İslâmiyet yolu ile gelen tesirler. Bunların da başlıcaları *Nuh* ve *Yafes* şeceresidir. Bunları, örnek metinler verirken daha derin olarak inceliyeceğiz.

Biliyoruz ki ilk İran hükûmdarlarından *Cem*'i, Sâmilerin reisi *Dahhâk* öldürmüştü. Zend-Avesta'da Cem'in adı *Yima* olarak geçer. Bunun da Altay Türklerinin türeyiş destanındaki *Şal-yime* adlı kahramanla ilgili olması çok muhtemeldir. Herhalde bu ad, Maniheizm yolu ile Altay Türklerine de geçmişti. Firdevsî'nin Şah-nâme'sinde *Dahhâk* olarak adlandırılan bu Sâmi hükûmdarının adı, eski İran edebiyatında *Aj-dahâka* veya *Azhi-dahâka* şeklinde kaydedilmiştir [1]. *Han-nâme*'de de Türk hükûmdarlarına vezirlik eden *Izdıhak* adlı, akıllı bir şahıstan sık sık söz açıldığı görülmektedir. Sayın Orhan Şaik Gökyay, bu şahsın *Or-Han* şeklinde okunması gerektiğini düşünmüşlerdir [2]. Eğer *Han-nâme* bozulmamış bir Türk destanı olsaydı, sayın Gökyay'ın bu düşüncelerinde belki hakları da vardı. Fakat *Yafes*'in oğlu *Kimerî*'nin de, Izdıhak gibi Oğuz-Han'ın ve daha sonraki Türk padişahlarının yanında vezirlik *(Atalık)* yaptığını görüyoruz. İran mitolojisinin bir çok kahramanları arasında, bir de *Or-Han*'ın adının geçmiş olmasına pek ihtimal veremedik.

İran mitolojisindeki meşhur İran padişahı *Feridûn (Thraetaona)*, *Dahhâk*'ı öldürerek İran tahtını yeniden ele geçirmişti. Bunun da *Nuh*

[1] Darmsteter, *Le Zend-Âvesta*, I, s. 86-87.

[2] O. Ş. Gökyay, *Han-nâme*, Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968, s, 287.

Peygamber gibi üç oğlu vardı. Bütün insanlık, *Tûr (Tura)*, *Selm (Sairima)*, *İrec* veya *İrac (Airyü)* adlı bu üç çocuktan türemişti. Tıpkı Tevrat'taki *Ham*, *Sam* ve *Yafes* gibi. Amu-derya'nın kuzeyi, *Tûr*'un hissesine düşmüştü. Bunun için de nehrin kuzeyindeki bütün bölgelere Turan adı verilmişti[3]. Eski İran coğrafyasında Turan sözü, Ortaasya ile birlikte, bütün Çin'i ve Güney Rusya'yı da içine alan umumî bir tabirdi[4]. *Sairima (Selm)*, Sâmi kavimlerinin atası olmuştu. *İrec*'in hissesine ise, dünyanın en güzel yeri ve aynı zamanda dünyanın ortası olan İran düşmüştü. İranlılar tıpkı Tevrat gibi, dünyayı kendi nesillerinden türetirken, kendilerine de bir üstünlük payı ayırmağı unutmamışlardı. *İrec*'in annesi *Tâmâri*, aslen İranlı idi. *Tûr* ve *Selm*'in anneleri ise, kendisi üç başlı bir yılan olan *Dahhâk*'ın kızları idiler. Görülüyor ki İran mitolojisinin, Çin an'anesi ile bu bakımlardan bazı yakınlıkları da vardır. Çinlilere göre de Çin, dünyanın orta memleketi *(Chung-kuo)* idi. Bu düşünce tarzına, *(geocentric)* deyimi kullanılır. Çinlilere göre de Çinli olmayan herkes, insanlıkla ilgisi çok az olan barbarlardan başka bir şey değil idiler.

Türklerin ilk yurdu, Isığ-Göl:

Ebülgazi'nin istifade ettiği Oğuz-nâme'lere göre *Yafes*, ilk defa İdil (Volga) ve Yayık (Ural) nehirlerinin kenarlarına gelmiş ve oralarda yerleşmişti. Oğlu *Türk* ise, Isığ-Göl bölgesinde oturuyordu. Türk halkları Isığ-Göl'e büyük bir önem veriyorlardı. W. Barthold da, Türk efsanelerinin merkez bölgesi olarak Isığ-Göl yakınlarını görmüştür[5]. Diğer İslâm kaynakları da, Türklerin ana vatanı olarak, Isığ-Göl bölgesi üzerinde adeta birleşmiş gibi idiler[6]

Önce bu konuda notlarla açıklanmış olarak Ebülgazi Bahadır Han'dan bir metin okuyalım. Ondan sonra da *Han-nâme*'ye geçelim. Bu bölümler, Ebülgazi'nin hem *Şecere-i Terâkime* ve hem de *Şecere-i Türki* adlı eserlerinde aynıdır:

[3] *Burhan-ı Katı*, terc., s. 139.

[4] Clement Huart, *La Perse antique*, Paris, 1925, s. 257.

[5] W. Barthold, Isığ-Göl bölgesini Türk mitolojisinin adeta bir merkezi olarak görmüştür. Diğer İslâm tarihlerinde de aynı kayıtlar vardır: Barthold, *Turkestan*, metin, II, s. 28; *Oçerki istorii Semireçya*, s. 20-21.

[6] Ayrıca bk. H. G. Raverty, *On the Turks, Tartar, and Mughals*, Trudı tretyago mejdunarodnaya syezda orientalistov.. Petersburg, 1876, Sen-Peterburg ve Leiden, 1879, T. II, s. 71-124.

"Nuh Peygamber'in üç oğlu vardı. Oğullarından her birini ayrı yerlere gönderdi. *Hâm* adlı oğlunu Hindistan'a, *Sâm* adlı oğlunu İran'a [7], *Yafes* adlı oğlunu da Kuzey Kutbuna [8] göndermiş ve onlara şöyle demişti : — "(Tufan'dan sonra) artık insanoğlundan dünyada hiç kimse kalmadı. Her üçünüzün de, ayrı ayrı nesilleri türesin ve soyları çoğalsın. Gittiğiniz ülkeler de yurdunuz olsun ve oralarda oturun!"

"*Yafes* için bazıları peygamberlik mertebesini erişmiştir; bazıları da erişmemiştir derler. *Yafes* babasının yanından ayrıldıktan sonra, İtil (Volga) ve Yayık (Ural) nehirlerinin arasındaki bölgeye gitti ve orada 250 yıl oturdu.

"*Yafes*'in 8 oğlu vardı. Bu oğullarının soyları da gittikçe çoğalmağa başladı. Bu çocukların adları da şöyle idi : 1. *Türk*, 2. *Hazar*, 3. *Saklab* [9], 4. *Rus*, 5. *Ming* [10] (?), 6. *Çin*, 7. *Kimerî* veya *Kimarî* [11], 8. *Tarıh* [12].

"*Yafes* ölürken büyük oğlu *Türk*'ü yerine koydu ve diğer çocuk larına şöyle dedi : — "*Türk*'ü kendinizin hakanı olarak bilin ve onun sözünden çıkmayın!" Bundan sonra *Türk*'e *Yafes-oğlu* lâkabı verildi. Kendisi çok bilgili ve tecrübeli bir hakandı. Babasının ölümünden sonra

[7] *Sâm*, Sâmi'lerin atasıdır. Ebülgazi burada aldanmaktadır.

[8] Ebülgazi, "*Temür kazuk*" diyor. Bu, kutup yıldızı yönü, yani kuzey demektir.

[9] Saklab sözü, her çağa göre üç etnik grubu göstermiştir : 1. Avar'lar (Moravcsik, *Byzantino-Turcica*, II, s. 278). 2. Bulgar kıralı *Tervel* ve onun İslav ırkından gelen tâbileri. 3. Bulgarlar. Arap kaynaklarındaki anlamları için bk. Z. Velidi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939, s. 295 v.d.

[10] Buradaki Ming kavim adı biraz karanlıktır. Özbeklerden Ming adlı bir kabile vardır (Radlof, *Sibiryadan*, II, s. 466). *Han-nâme*'de adı geçen Özbek boyları dolayısı ile bu konuya yeniden döneceğiz. Ancak Ebülgazi'nin şeceresindeki *Yafes*'in oğullarından birinin, böyle küçük bir boy olması pek düşünülemez. Çince *Ming* veya *Ming* Sülâlesinin tesiri altında yapılmış bir şecere de olabilir. Çünkü *Ming* Sülâlesinin Ortaasya Müslümanlarına tesirleri büyüktür.

[11] *Ahd-ı Atik*'e göre *Yafes*'in 7 oğlu vardı : 1. *Comer* (yani *Kimeri, kemari)*. 2. *Magog* (Me'cuc). 3. *Maday*. 4. *Yavan*. 5. *Tobal* (Ruslar kendilerini bundan getirirler). 6. *Mâşek*. 7. *Tirâs* (Tarıh?). *Comer (Kimeri)*'nin üç oğlu vardı : *Eşkinaz, Rıfat, Togarma* (Hazar Hakanları da kendilerini *Togarma*'dan getirirler). Mes'udî, *Murûc-üz-Zeheb*'inde (Mısır bas., I, s. 61), Yafes'in üç oğlundan bahseder : *Betvil* (veya *Subil*), *Abur (veya' Amur)*, *Raû (veya Arû)*. *Arû*, Aryaların ceddidir. *Comer, Gomer, Kemarî, Âmur, Abur*, Türk âleminde genel olarak aynı şahıs olarak kabul edilmiştir.

Kuzey Türklerinin inanışları, şu eserde toplanmış ve münakaşa edilmiştir : Muhammed Murad Remzi, *Telfik ül-ahbar ve telkih ül-âsâr fi vekâyi-i Kur'an ve Bulgar ve mülûk ül-Tatar*, Orenburg, 1908, s. 17. Mikkola'ya göre *Yafes* ve onunla ilgili şecereler, Kuzey Türklerine yahudilik yolu ile gelmiştir (JSFOu, XXX, 3, s. 23).

[12] *Karneyn* ve *Zülkarneyn*, genel olarak *Tarıh*'ın soyundan getirilir.

çok yerler dolaştı. En sonunda bir yerin havasını ve suyunu beğenip, orasını kendine yurt yaptı. Bu yere şimdi bile Issıg-Köl derler.

"Çadırı icâd eden ve yapan hakan da budur. Türklerin bir çok adetleri hep ondan kalmıştır. Türk'ün de 4 oğlu vardı. Bunların adları da, 1. *Tutuk*[13], 2. *Hakal* (?)[14], 3. *Barsacar*[15], 4. *Amlak*[16] (?), idi. Türk ölürken yerine *Tutuk*'un geçmesini vâsiyet etti.

"*Tutuk*'un kendisi çok akıllı, çok bilgili ve adalet yolundan ayrılmayan bir hakandı. Türklerin bir çok adet ve törelerini de o koymuştur. İranlıların birinci hükûmdarı *Keyomers* ile aynı zamanda yaşamıştır[17].

[13] Ebülgazi'nin *Şecere-i Türkî*'sinde طوطوق şeklinde yazılmıştır. Kononov ise توتك şeklindeki ayrı yazılışı tercih etmiştir (*Şecere-i Terâkime*, s. 13). Öyle görünüyor ki bu ad, türkçe "*Tutuk*" olmalıdır. *Tutuk* ünvanı Uzakdoğu'daki Türk ve Moğol âleminde kavim adı olarak da yayılmıştır. Bk. P. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 5-7. Ebülgazi'ye göre *Türk*, çadırı icad etmiştir. Fakat ateş'in icadı hakkında hiç bir şey söylenmiyor. Göktürklerin menşe efsanesine göre, ateşi ilk olarak *Türk* (T'u-chüeh)) icad etmişti. Bunun için de onun küçük kardeşleri onu başlarına reis olarak geçirmişlerdi. On-ok'lar, yani Batı Göktürklerin on kabilesi, bunun neslinden türemişlerdi. Bk. B. Ögel, Belleten, 81, 1957, s. 87.

[14] Yazılışları حاقال ve حكل şeklindedir. Kononov, ikinci şekli tercih ederek bunu *çigil* okumuştur (*Şecere-i Terâkime*, s. 13). Fakat bu kadar çok Türk kavimleri arasında Çigil'lerin böyle önemli bir yer tutmuş olmaları şüphelidir.

[15] Kononov, *Bersacar* okuyor (Aynı esr., a. yer). Ayrıca برسجق *Barsacak?*, *Barscık?* şeklinde de yazılır. Herhalde bu adın sonundaki ek, türkçe ve moğolcadaki "*- car*" küçültme eki ile ilgili olmalıdır. Meselâ *Berke-çar*, *Kara-çar*'da olduğu gibi. *Balancar*, Hazar devletinin başkenti ve *Barsil* de bir Hazar kabilesi idi. Ayrı yazılışları için bk. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 87. Bunları söylerken kesin bir sonuca vardığımız lütfen anlaşılmasın. Sırf bu adları, hatırlanması gereken karşılaştırma malzemeleri olarak veriyoruz.

[16] Metinde hep املاق olarak yazılmıştır. Bk. Kononov, aynı esr., s. 11). *Han-nâme*'de ise (S. 34), *Ozgan-Han* (Oğuz-Han)'ın akraba ve tabilerinden *Ilak-Han* adlı biri geçmektedir. Ayrıca bk. O. Ş. Gökyay, Han-nâme, s. 287. Eski İran edebiyatında da *Ilak* adlı bir yerden sık sık söz açılır. Steingass'a göre burası, "*Khata* (Hıtay, Çin) ve *Ighur* (Uygur) başkenti" dir. Bu yer adı, "*yaylak*" sözü ile ilgili bir ad da olabilir.

[17] *Gayomarth*, İran Mitolojisinin bir nevi *Âdem*'idir. Onun oğlu *Tahmures* ve onun oğlu da *Cem (Yima)* idi. Türklerin atası *Türk*'ün, *Gayomarth*'dan önceye alınmış olması, Türklerin kendilerini İranlılara nazaran daha eski bir kavim olarak saydıklarını gösterir. Ebülgazi Bahadır Han, *Oğuz-Han*'ın yaşadığı çağı ve kronolojisini münakaşa ederken, *Oğuz-Han*'la *Gayomarth*'ın aynı zamanda yaşadığını iddia eder (*Şecere-i Terâkime*, Kononov neşri, s. 65). Oğuz-Han'ın atalarını da bildiğimize göre, Türk mitolojisinin başlangıçları, İran'ınkine nazaran daha eski sayılmış oluyor.

Günlerden bir gün ava çıkmış ve bir geyik vurmuştu. Geyiği kebap edip yerken, nasıl olmuşsa, etten bir parça yere düşmüş ve bu et parçası telef olmasın diye onu alıp yemişti. Yere düşen eti alıp yiyince, etin lezzetinin değişmiş olduğunu gördü. Meğerse orası tuzlu bir yermiş. Ete tuz bulaşınca birden tadını değiştirivermiş. Böylece tuzu keşfedince, herkese bundan sonra etin içine tuz koymalarını ve öyle yemelerini emretmiş. Bu yolla tuzu da ilk defa bu hakan keşfetmiş. 240 yıl yaşadıktan sonra ölmüş.

"Bundan sonra yerine oğlu *Bulca-Han* geçti[18]".

B. HAN-NÂME'YE GÖRE[19]

Han-nâme'de İran tesirleri :

Han-nâme, ayrı ayrı bir kaç rivayeti almış ve aralarında bir bağ kuramıyarak hepsini birden esere aynen koymuştur. Biz bu rivayetleri birbirinden ayırıp, ayrı ayrı inceleyeceğiz :

1. *Nuh*'un, *Hâm*, *Sâm*, *Yafes* adlı üç oğlu ile bir de *Vâjile* adlı bir kızı vardı. *Nuh*, Tufanda gemi yapan marangozlara kızını vermeği vâad etmişti. Tufan bittikten sonra, gemiyi yapan üç marangoz gelmiş ve *Nuh*'a bu sözünü hatırlatmışlar. Nuh Peygamber Allahın izniyle bu sözü vermiş. Fakat Tufandan sonra bu sözü yerine getirmek ona çok güç gelmiş. Tanrı *Nuh*'a Cebrail'i gönderir ve bir eşekle bir köpek alıp, onları kızı Vâjile ile birlikte bir odaya kapamasını emreder. Nuh, Tanrının emrini yerine getirir ve bir müddet sonra gidip odanın kapısını açınca, içeride

[18] Metinler bu han'ı, *(İlce?-Han)* şeklinde yazıyorlar. Bu ad, *(Abulca-Han*'ın*)* yanlış yazılışından başka bir şey olmasa gerektir. Çünkü bu da, *Abulca/Bulca-Han* gibi *Dib-Yavku* Han'ın babası idi. Kononov ise, bunun *Amulca(?)-Han* okunması düşüncesindedir (Aynı eser, s. 12 ve n. 26). Fakat Reşideddin'in kurduğu şecere de bizim fikrimizi destekler.

[19] *Han-nâme*'den bir çok notlar almış ve bu önemli metni incelemek için hazırlıklara başlamıştık. Fakat bizden önce sayın Prof. Z. Velidi Togan, geniş bilgileri ile bu konuya el atmış ve eserin mâhiyetini bir aydınlığa kavuşturmuşlardı *(Das Özbekische Epos Chan-nâme*, Central Asiatic Journal, vol. I, 2, s. 144-156). Yine bizden önce sayın O. Ş. Gökyay, *Han-nâme*'nin gayet geniş bir metin özetini verdiler *(Necati Lugal Armağanı*, s. 275-329*)*. Bizim tahlil ve notlarımızdan da anlaşılacağı üzere, *Han-nâme* içinde işlenmesi gereken pek çok mesele vardır. Han-nâme'den verdiğimiz metinler tam bir tercüme değil; nihayet açıklanması gereken meselelere, bir örnek teşkil etmek üzere seçilmiş parçalardır.

birbirine benzeyen üç kızın oturup durduğunu görür[20]. Nuh, bu üç kızı üç marangoza pay ederek verir ve merakla da sonuncu bekler. Kızların çocukları olur, aradan epey bir zaman geçtikten sonra, Nuh marangozlara sorar. Hanım ve çocuklarınız nasıl, diye. Marangozlardan biri, benimki çok huysuz ve sert, der. Nuh Peygamber içinden, tamam der, "bu kız köpeğin neslinden" olmalıdır, der. İkinci marangoz ise, karısının çok gevşek, yumuşak ve sessiz olduğundan bahseder. Nuh anlar ki, bu da "eşekten gelen" kızdır[21]. Üçüncü marangoz ise, karısının iyiliklerini anlata anlata bitiremez. İyiliği, güzelliği ve hizmetleri ile kendisini mahcup ettiğini söyler. Bunun üzerine Nuh, kendi kızını tanır. Tamam der, bu benim kızım olmalıdır[22]".

(*Han-nâme*'deki bu bölüm, *Kısas-ı Enbiya* kitaplarından aktarılmış bilgiler değildir. Türk halklarının hafızasında, örf ve adetlerinde yer almış ana'anelerdir. Bu sebeple *Dede Korkut kitabı*'na da geçmiştir).

Nuh'un kendi öz kızı olan *Vâjile* ile kocasından bir oğlan çocuğu doğuyor ve adını *Türkmen* koyuyorlar[23]. Bu oğlandan da 28 tane çocuk

[20] *Nuh* Peygamberin üç marangoza kızını verememesi, nihayet üç erkeğe bir kız düşmesinden dolayıdır. Fakat Nuh'un, üç kızın içinde kendi kızını ayıramaması meselesi, yine mitolojik bir motif olsa gerektir. Proto-Moğol kavimlerinden *Kitan*'lar, hükümdar seçiminde 9 kişiye aynı elbiseyi giydirerek bir çadıra korlar ve gerçek hükümdarı bu 9 kişi arasında ayırt ederek seçmeğe çalışırlardı.

[21] *Dede Korkut Kitabı*'nda Nuh'un eşeğinden türeyen kadınlar şöyle tarif edilir : "... *Ne gelür ise benüm sağrıma gelsün deyü elin götine urur. Yönin angaru, sağrısın erine döndürür. Bin söylerisen birisini koymaz, erün sözüni kulağına koymaz. Ol Nuh Peygamberün eşegi aslıdur...* "(*Dede* Korkut Kitabı, M. Ergin neşr., s. 3). Görülüyor ki Nuh Peygamberin eşeğinin aslından geldiğine inanılan kadınlar, Dede Korkut Kitabında, Han-nâme'de olduğu gibi yumuşak huylu kadınlar değildi. Önemli olan nokta, Han-nâme'nin bahsettiği Nuh Peygamber'in aslından gelen kadınların, Dede Korkut kitabında da bulunmuş olmasıdır.

[22] Bunun yanında Nuh Peygamber'in öz kızı gibi iyi huylu olan kadınlara da, yine *Dede Korkut Kitabı*'nda "*Ayşe Fatma soyıdur*" denir (Aynı esr., s. 1).

[23] *Han-nâme*'nin bir Özbek Destanı olmasına rağmen, Türkmenleri, *Nuh*'un öz kızı *Vajile*'den türetmiş olması üzerinde durulacak önemli bir noktadır. Bu da gösteriyor ki Ortaasya'daki diğer Türklerle, Türklere akraba olan kavimler, Türkmenlere hususî bir önem veriyor ve saygı gösteriyorlardı. Az sonra görüleceği gibi yine *Han-nâme*, kendi Özbeklerini dağlarda başıboş gezen, âsi ve eşkiya *(alaman)* bir kavim olarak gösterecektir.

ouyor[24]. Bu çocukların adlarıda *İski*[25], *Salur*, *Çaudur/Çawdur*[26], *Çawuldur*, *Çandır*[27] v. s. konuyor. Bu çocuklardan da 27 *Türkmen uruğı*[28] meydana geliyor.

Dişi köpekten gelen kızın soylarından ise çingeneler *(Luli)*[29] türüyorlar. İbrahim Peygambere kadar kimse bunların adını bilmiyordu. Nemrûd, İbrahim Peygamberi mancınığa koymuş ve onu ateşe atmak istemişti. Bu sırada gökten melekler de inmiş ve İbrahim'i kurtarmak istemişlerdi. Fakat Şeytan'ı bir türlü razı edememişlerdi. Bunun üzerine Şeytan bir şart ileri sürmüş ve mancınığın altında, birisinin zina işlemesi şartı ile gideceğini söylemişti. Bunun üzerine tellâllar çağırtılmış ve mancınığın altında zina işleyecek birisi aranmıştı. Buna karşılık da bin dinar vâdedilmişti. İşte bu sırada köpek neslinden gelen bir çingene gelmiş ve mancınığın altında kız kardeşi ile zina işleyerek bin dinarı alıp gitmişti[30]. Eşekten türeyen kız ise iki çocuk doğurmuştu. Bunlardan biri erkek ve biri de kız idi.

[24] *Han-nâme*, önce 28 ve sonra da 27 çocuktan bahsetmektedir. Ebülgazi'nin de 24 *Oğuz Boyu*'na, Kanglı, Kıpçak v.s. yi katarak 30 boydan bahsettiği de görülmüştür *(Türkmen Şeceresi*, Kononov neşr., s.). Fakat *Han-nâme*'de, Ebülgazi'de olduğu gibi şuurlu, hesaplı ve geniş bir bilgiye dayanan düzen yoktur.

[25] *İski/İskä (? > äski) ili* hakkında *Türkmen Şeceresi*'nde geniş bilgi vardır (Kononov neşr., s. 72, 1295). *Cani-Bek Han* zamanında, Hazar Denizi'nin doğusundaki Balhan dağlaında oturuyorlardı. Çok muhtemel olarak türkçe *eski (äski)* sözünden gelmelidir. Bu söz, Kıpçaklara yakın Tobolsk Türklerinin lehçesinde *iskä* şeklinde telâffuz ediliyordu. Altınordu Devletinde, Rus şehri Kozel'e de Kozel-iskä adı verilirdi. Bu da, Kıpçak lehçesinin özelliğinden ileri geliyordu. Bk. Pelliot, *La Horde d'or*, s. 114 ve n. Bir Özbek Destanı olan *Han-nâme*, bu sebeple *İski* kabilesine özel bir önem vermiştir.

[26] *Çawdur/Çaudur* kabilesi Ortaasya'da müstakil bir boy olarak görülür (Aristov, *Zametki*, Jivaya Starina, 1896, s. 414). Ayrıca *Kara-Çawdur* boyu da vardır (Aynı esr., s. 420). Ayrıca bk. Fuad Köprülü, *Les origines de l'Empire Ottoman*, s. 53. Bu konuyu *Çawuldur* boy adının etimolojisini incelerken ele almıştık.

[27] Ortaasya'nın batısındaki kabileler arasında *Çandır* boyunu da görüyoruz. Bk. Aristov, *Zametki*, s. 424, pr. 5.

[28] *Han-nâme*, az evvel 28 çocuktan bahsettiği halde, burada 27 uruktan söz açıyor.

[29] Kırgız lehçesinde *Lölü*, "çingene, kıptî" demektir (Yudahin, terc., s. 547). Çağatay lehçesinde de *Lüli (Lüli?)* dir *(Lug. Çagatayî*, s. 275*)*.

[30] *Dede Korkut Kitabı*'nda dört türlü kadın sayılıyor. Fakat zinâ yapan kadınlardan hiç söz açılmıyor.

2. "*Nuh*'un, *Hâm*, *Sâm* ve *Yafes* adlı üç oğlu vardı[31]. Nuh bir gün uyurken, âvret yeri açılıyor. *Hâm* ile *Yafes* bunu görünce gülüyorlar. Nuh uyanıp da durumu öğrenince *Hâm*'a "senin soylarına da gülsünler", diyor. Bunun için *Habeş*, *Zengibâr* ve Hindistan halkları Hâm'ın soyundandırlar ve bu halkların renklerine herkes gülerler. Nuh Peygamber, sonra da Yafes'e dönmüş ve "Tanrı senin de soyunu değiştirsin", demiş. Sâm'a da, "Tanrı bütün peygamberleri senin soyundan getirsin", diye, duada bulunmuş...

"Bütün Han'lar, *Özbekler*, *Türkler* ve Kuzey kavimleri hep Yafes'in soyundan gelirler[32]. Bütün güzeller *Yafes*'in soyundandırlar. Buhara'nın güzelleri, Horasan'ınkilerden, Semerkand'ın güzelleri Buhara'nınkilerden, Taşkend'in güzelleri de Semerkand'ın güzellerinden daha güzeldir[33]. Ta kuzeye kadar hep bu böyle gider.

"*Yafes*' in karısı ikiz doğurmuştu. Yafes çocukları görünce, baktı ki bunların yüzleri pek insana benzemiyor. Bunun üzerine hemen babasının kendisine yaptığı beddua aklına gelir. Çocukların adlarını da *Ye'cuc* ve *Me'cuc* koydular[34]. Yafes hemen giderek babasına yalvardı. Babası da onun dileğini yerine getirip, bundan sonraki çocuklarını güzel yaptı...".

3. "*Yafes*'in iki oğlu vardı : *Tarıh*[35] ve *Maruh*[36]. Türk dili *Maruh* tarafından meydana getirilmiştir. Bunun için bu adama *Maruh-i*

[31] *Han-nâme*'de buradan itibaren başka bir rivayet başlamaktadır. Önceki bölüm, Türkmenlerin menşei ile ilgili idi. Artık bu bölümde, *Tevrat*'da, *Kur'an*'da ve diğer *hâdis* kitaplarında v.s. rastlanan bilgiler verilmeğe başlanmıştır. Bu bilgiler, rahmetli İ. Hâmi Danişmend tarafından da toplanmıştı *(Türklerle Hind-Avrupalıların menşe birliği*, s. 118, 162 v.d.*)*.

[32] *Han-nâme* yazarı, İmâmî, "*Bütün Hanlar ve hükûmdarlar Yafes'in soyundandır,*" derken, kendi ırkı, Türk ırkı ile de gururlandığını gösterir.

[33] Nazân Danişmend, Türklük mecmuasında çıkan "*Tarihte Türk güzelliği*" adlı makalesinde, hâdislerdeki ve diğer islâm kaynaklarındaki bu konu ile ilgili bilgileri kısmen toplamıştır.

[34] *Stature deforme*, yanî ucûbelerden olan ve dünya mitolojisinde çok önemli bir yer tutan, bu çok büyük veya çok küçük insanlara Çin edebiyatında da rastlıyoruz. *Ahd-Âtik*'de, *Yafes*'in oğulları arasında yalnızca *Magog* (Me'cuc) görünüyor. *Gog-Magog* (yani Ye'cuc-Me'cuc) şekli yalnızca mitolojide vardır.

[35] *Tarıh*'ı, Ebülgazi'nin *Yafes* oğulları şeceresinde de görüyoruz.

[36] *Maruh*'un mâhiyeti karanlıktır. Belki de Sanskrit dilinden İran mitolojisine giren ve oradan da Islâm an'anesinde görülen *Marut*'la aynıdır. *Marut*, yıldırım tanrısı *Indra*'nın yardımcısı idi. Islavların *Maruha* adlı bir ev ruhları da vardır. Rusça olarak bu ruha *Domowoi* da denir. *Brockhaus*'da bu konu ile ilgili bir madde de vardır.

Türkî de derler. Bütün Han'lar, Oğlan, Özbek, hep bunun soyundandır. *Zülkarneyn* de *Tarık*'ın soyundandır[37]. *Yafes*'in 12 oğlu vardı. *Ye'cuc* ve *Me'cuc*, bu çocukların güneş gibi parlayan yüzlerini görünce, dayanamayıp Karnülbakar dağına kaçtılar[38]. Bunlar, yerlerinden çıkıp dünyayı yıkmak istediler. Bunun için de Büyük *Karneyn* ünvanını taşıyan *Hürmüs-Han*[39] büyük bir set yaptırdı. Bu set altmış yılda bitti. Her otuz yıla bir *karn* dediklerinden ve set de iki karn'da bittiğinden, ona bu adı vermişlerdir[40]...

4. "... *Yafes*'in çocuklarının hepsi arslan ve kurt oluyorlar. Arslan, padişahlara ve kurt da nökerlere derler. Arslanlar, hep han ve sultan olanlardır. Kurtlar ise hep Özbek ve eşkiyalar *(alaman)* dır[41]".

5. "*Nuh*'un çocuklarından ilk önce iki kişi padişah olmutşu. Bunlardan biri *Kil-Şah*, diğeri de *Kil-Han* idi[42]. Bu iki padişah dünyayı iki eşit bölgeye bölüyorlar, bunu yaparken de Amu-derya'yı sınır olarak kabul ediyorlardı. Suyun kuzey yakasına Turan diyorlar, *Kil-Han*'a veri-

[37] İ. Hâmi Danişmend, *Karneyn* ve *Zülkarneyn*'in ataları ile ilgili rivayetleri de toplamıştır (Aynı esr., s. 118 v.d.).

[38] Michel Syrien, Türklerin *(Türkaye)*, *Yafes*'in oğlu *Magog* (Me'cuc) dan türediklerini söyler *(Chronique de Michel Syrien*, Chabot neşr., III, s. 149).

[39] Efsane yine burada İran Mitolojisi'nin tesirleri altına girmiştir. *Hürmüz* (Ormazd), Türklerin *Hormuzda*, *Kurbustan* dedikleri İran'ın meşhur iyilik Tanrısıdır. *Karneyn* burada, İran mitolojisindeki *Hürmüz*'ün rolünü almıştır.

[40] *Zül-Karneyn* adının menşei hakkındaki rivayetler için bk. İ. Hâmi Danişmend, aynı esr., s. 110 v.d.

[41] Han-nâme'nin 34. sahifesinde, önce de söylenmiş olan bu meseleler tekrarlanmağa başlanır. Ayrıca bk. O. Ş. Gökyay, aynı esr., s. 286. Çin kaynaklarına göre, Göktürk Kağan'larının muhafız erlerine de *Böri*, yani "kurt" denirdi. (Liu Mau-ts'ai, Die *Geschichte der Osttürken*, s.). Uygur Kağanları ise hep *Arslan* ünvanile adlandırılmışlardır. *Alaman* sözü ise Ortaasya Türk lehçelerinde "haydut, çete" anlamına gelirdi (Radlof, Wb., I, s. 368). Çağatay lehçesinde ise, "gayrı muntazam, başıbozuk asker" anlamına gelir *(Lug. wagatayî*, s. 18).

[42] *Han-nâme*, burada yine yeni bir söylentiyi anlatmağa başlar (S. 32; O. Ş. Gökyay, Aynı esr., s. 286). Sayın O. Ş. Gökyay bu ilk hanları, *Gülşah* ve *Gülhan* diye okumuştur. Kanaatımızca bu adların aslı "*Gül*" değil; farsça "*Gil*" ve türkçe "*Kil*" olmalıdır. "Kil toprağı veya balçık" anlamına gelir. Rahmetli mütercim Asım Efendi bu konuda şöyle diyor : "Dîl vezninden, yani *balçık padişahı*, *Şâh-ı Gîl*. *Keyumers* Padişaha da bu ad verilir. Zamanında su ve topraktan başka bir şey olmadığı için, bazılarına göre *Keyumers*, *Âdem Aleyhisselâm* ile aynıdır derler. Balçıktan yaratıldığı için, ona bu ad verilmiştir. Bazılarına göre, *Keyumers*'in ilk padişah olması sebebiyle ona böyle dendi." *(Burhan-ı Katı*, s. 527*)*.

yorlar; güney yakasını da *Kil-Şah*'a verip, İran diyorlar[43]. Bunun için de ta ezelden ebede kadar Turan hükûmdarlarına *Han; İran* padişahlarına da *Şah* demişlerdir. Yine onun için de, Firdevsî *Şah-nâme*'yi yazmıştır. Çünkü o, bir İranlı idi. İmâmî de Turanlı olduğu için *Han-nâme*'yi yazmıştır. Bu her iki akıllı kişi de, câhillerden ve aptallardan yana bir tek söz söylememişlerdir. Onların bahsettikleri, hep Şahlar, Hanlar ve er kişilerdir.

Özbek'lerin menşei hakkında garip efsaneler:

Han-nâme, s. 34 de başka bir rivayete kapılarak yeniden bir şecere meydana getirir. 32. sahifede *Kil-Han*, Yafes'in oğlu olarak gösterilmiş iken, burada *Maruh-ı Türk*'ün oğlu olduğu söylenmeğe başlanır. Artık yazar, burada Özbekleri de soylular arasına koymuş ve yapma bir şecere meydana getirmiştir. Halbuki şimdiye kadar Özbeklerin hep eşkiya olduklarından bahsediyordu. Özbekler, sonradan *Karnülbakar* dağına çekilirler. Bilindiği üzere bu dağ, *Ye'cuc* ve *Me'cuc*'ların yeri idi. *Han-nâme* yazarı İmâmî, Özbekleri bir nevi Ye'cuc ve Me'cuclar'ın yerine koymaktadır, Bundan da anlaşılıyor ki *Han-nâme*'nin bu düşüncesi de, Özbekler için pek büyük bir iltifat sayılmazdı:

"Bu duruma göre, *Maruh-ı Türk*'ün *Kil-Han* ve *Özbek* adlı iki oğlu vardı. Özbek, Kil-Han'dan ayrılıp, Karnülbakar dağına gitti. *Maruh-ı Türk*'ün 72 tane karısı vardı ve bunlardan 32 çocuk doğmuştu. İlk oğlunun adı *Kil-Han* idi. İkinci oğlunun adı ise *Oğlan*[44] dı. Üçüncü oğlunun adı *Kıyat*[45] ve bundan sonrakiler de *Moğol*, *Dürlügin*[46], *Ay*[47], *Calayır*, *Naiman/Nayman*, *Kanglı*, *Hıtay*, *Keräit/Keräyit*, *Kıfçak*, (Kıp-

[43] *Zend-Avesta* ve *Şâh-nâme*'ye göre ise bu bölgeler, *Feridûn*'un oğulları arasında bölünmüştü (Darmsteter, *Le Zend-Avesta*, III, s. 58; *Burhan-ı Katı*, s. 139).

[44] اوزخان 'ı, belki de اورخان *(Or-han)* okumak gerekecektir.

[45] *Kıyan/Kıyat*, Çingi-Han'ın kendi kabilesidir. Fakat sonradan batıda da bu adı taşıyan Türk kabileleri türemiştir.

[46] *Dürlügin* tek bir boy değil; Moğolların bir kabile birliğidir. (P. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 34). Sayın Gökyay, *Dürülgen* okumuştur (Aynı esr., s. 286).

[47] Türk ve Moğol kabileleri arasında, şimdilik *Ay adını* taşıyan bir boya rastlıyamadık.

çak), *Ming*[48], *Şici'ut/Şiciwut*[49] (?), *Tübäy*[50], *Tama*[51], *Bu:ukud*[52] (?), *Cürçä'üt/Cürçäwüt*[53] (?), *Katagin*[54], *Alçın*[55], *Manggıt*[56], *Yüz*, *Konggrat*,

[48] Bugünkü Özbek boyları arasında *Ming* adını taşıyan bir kabileyi tanıyoruz (Radlof, *Sibirya'dan*, A. Temir terc. II, s. 466. Ming adlı bir kavme, Ebülgazi'nin *Yafes* oğulları şeceresinde de rastlamış ve bu küçük Özbek kabilesi ile ilgisi olamıyacağını söylemiştik. Boy adının aslı, *ming*, "bin" sözünden türemiş gibi görünüyor. Fakat bizce bunun *mäng* şeklinde okunması daha doğru olacaktır. Çünkü bu türkçe sözden pek çok kişi adları da yapılmıştır (P. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 117). Altınordu şehzadelerinden biri olan *Şiban*'ın nesillerinden *Ming-Tämür* adlı soylu bir kişi de vardır (Ebülgazi, *Şecere-i Türki*, Desmaisons neşr., metin, s. 182).

[49] Sayın Gökyay'ın *Sızıvıt* okuduğu bu boy adı, belki de Moğolların *Şici'ut (Şiciwut)* kabile adına benzetilmiş bir ad olmalıdır. Özbek Kabileleri arasında *Kereyit* ve *Kıpçak* boy adlarını da görüyoruz (Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 466).

[50] *Tübäi/Tübäy* kabile adının durumu karanlıktır. *Kereyit*'lerin, *Tübägän-Keräit* adlı bir kabileleri vardır (*Moğolların Gizli Tarihi*, 134, 142). Aynı kabile *Tübäyit-Keräit* adı ile de görülür (Aynı esr., 11). *Tübäyit* ve *Keräyit* kabile adları, yapı ve gramer bakımından bir benzerlik gösterirler. Bu her iki boy adının da kökleri *Keräi/Keräy* ve *Tübäi/Tübäy*'dir. Çin kaynaklarında da Tübay adlı bir kabileye rastlıyoruz (*Yüan-shih*, 120, 5a; Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 56). Urianhay kabileleri arasında da, *Tuba* adlı bir kabileye rastlıyoruz (Radlof, A. esr., II, s. 231).

[51] Özbek kabileleri arasında *Tama* adlı bir boy vardır (Radlof, A. esr., I, s. 288; ayrıca bk. Aristov, *Zametki*, indeks, s. 24). Sözlüklerde bulunmamasına rağmen, Çingiz-Han çağında *Tama* sözü, "öncü kıt'alar" anlamına gelirdi. Bk. P. Pelliot, *Les Mongols et la Papauté*, s. 108-109; T'oung-Pao, XXVI, s. 220-221.

[52] Türkmenlerden *Burkut* kabilesi için bk. Aristov, *Zametki*, s. 423. Moğol *Bargut (= Barkut)* kabilesi de, vardır (*Yüan-shih*, 122, 5b; Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 6). *Ch'ing-cheng-lu*. Kereyit Han'ı *Ong-Han*'ın generallerinden *Burukudai* veya *Bulukudai* adlı birine de rastlıyoruz (Pelliot, aynı esr., 379). Etnik "*-dai*" eki ile bu general *Burugud* kabilesine mensup olabilir. Kırgızların diğer etnik adı da *Burut*'dur. *Torga'ut (> Torgoot, Torguut, Torgut)* kabilesi ile de ilgili olabilir.

[53] *Çelçiwut* adlı bir Türk veya Moğol kabilesini tanımıyoruz. Belki de *çürçät (? > Cüçä'üt/çürçäwüt)* şeklinde bir türeyişle meydana gelmiş bir kabile adıdır. Fakat bu görüş de, zayıf bir ihtimal zannından ileri gidemez.

[54] *Katagin* adlı bir Moğol kabilesi vardır (*Moğolların Gizli Tarihi*, 42, 96). Moğolca *Kadan* kişi adının da aslı *Kada'an/Kadagan*'dır (Pelliot, Gengis-Khan, s. 19).

[55] Ak-Tatar veya Önggüt'lerden bir kabilenin adı *Alçi (n) - /Alçi-Tatar* idi (*Moğ. Gizli Tarihi*, 153). *Alçin/Alçın* adını taşıyan Özbek ve Kırgız kabilelerini de tanıyoruz (Howorth, *History of the Mongols*, II, s. 6, 12). *Alcan* adlı bir Kazak boyu da vardır (Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 330).

[56] *Mangıt/Manggıt*, Türk-Moğol *Manggut/Mangkut* kabile adının türkçeleşmiş şeklidir.

Uygur, *Baday* [57], *Känägäs*, *Kıyat*, *Kelcci* (?), *As* [58], *Çerkesî Kılan* (?), *Korulas*'lardır.

"Özbeklerin 32 uruğu da, bu *Maruh*'nn soylarından gelir. Geriye kalan uruklardan 15 tanesi *Alan-Kowa* zamanında, 25 tanesi de Çingiz han zamanında meydana gelmişlerdir. Bu suretle, urukların hepsinin sayısı 72 tane idi.

"*Maruh*, *Kil-Han*'ı kendisine veliaht yapıyor. Fakat bunu duyan kardeşleri, "onu bize neden bey yaptın", diye feryada başlıyorlar. "Han, onu bize neden bey kıldın. Onun bu hali bizce de malûm olsun. O, hangi işi bizden daha iyi yapmıştır?" diyorlar. Babalarına böyle diyen çocukların hepsi *Kil-Han*'a karşı birleşiyorlar. "Öyle ise biz de kendi kendimize bir bey seçelim", diyorlar ve (böylece ayrılıp kendi kendilerine bey seçen çocukların) adları da *Özbek* (Özbâk = Öz-Bâg) oluyor[59]. Bu suretle Özbekler, (*Kil-Han*'ın devletinden) ayrılıp gidiyorlar. Ta *Uluk-Han* zamanına kadar, dağlarda sefalet içinde ve başı boş olarak gezinip duruyorlar. Yalnızca *Kil-Han*'ın küçük kardeşi *Oğlan* (Or-Han?), ağabeysine tâbi olup onun yanına geliyor. Kil-Han'da ona lâyık olduğu mevkii veriyor.

[57] Özbek boyları arasında *Yüz* (Radlof, Aynı esr., I, s. 227), *Kongrat* (A. esr., II, s. 466) kabilelerine rastlıyoruz. *Bıday/Baday* kabile adının durumu karanlıktır. *Bataş* adlı bir Özbek kabilesi vardır (A. esr., II, s. 466). Fakat aralarındaki ilgiyi kestirmek güçtür. *Kelcci*'lerin kim olduğunu da tespit edemedik. Özbek boyları arasında *Galca* adlı bir boy vardır (A. esr., II, s. 466).

[58] *Keneges*'ler tanınmış bir Özbek boyudur (Radlof, A. esr., II, s. 466). *As*'lar Türk değildirler. Bununla beraber Reşideddin, *Çerkes*'leri Kıpçak ülkesinde yaşayan Türkler arasında saymaktadır. Münakaşası için bk. Pelliot, *La horde d'or*, s. 127.

[59] Özbek'ler meşrû devlet otoritesine karşı gelmişlerdir. Bu sebeple, Han-nâme'nin *Özbek (Öz-bek, Öz-beg)* sözü üzerindeki açıklaması üzerinde dikkatle durmak lâzımdır. *Han-nâme*'ye göre, "*öyle ise biz kendi kendimize bir bey seçeriz*," deyip ayrılan Türk halklarına *Özbek* adı verilmiştir. *Özbek* sözünün kelime mânâsı da şöyledir : "*Öz*, Beg" "kendi kendine bey" demektir. Bu konu için ayrıca bk. Pelliot, *La horde d'or*, s. 92. Ebülgazi Bahadır Han'ın, "*her evde bir Kara-Han*," yani her evde bir hükûmdar, şeklinde sık sık söylediği ata sözünü hatırlamamanın daimkânı yoktur. *Kara-han*, *Öz-bek*, *Kazak* sözleri, Türklerde feodalizm'in doğuşunu ifade eden önemli tabirlerdir. Ebülgazi'ye göre *Oğuz-Han*, kendine tabi olmayan amcası oğullarını Moğolistan'a kovmuş ve sonradan Moğolları meydana getirecek olan bu halklar, sefalet içinde yaşamağa başlamışlardı. *Han-nâme*'deki Özbek'lerin durumu da, Oğuz destanındakı bu acıklı olayı hatırlatmaktadır.

Özbeklerin, Ye'cuc-Me'cuc olmaları :

(*Han-nâme* bundan sonra, yine *Şah-nâme*'nin tesirinde kalarak, *Ozgan-Han (? = *Oz-gan/Uz-gan < Oğuz-Kan)* adlı bir Han'ın yedi seferinden bahseder ve ondan sonra da *Ozgan-Han*'ın Ye'cuc-Me'cuc'lar tarafından nasıl öldürüldüğüne geçer. *Ozgan-Han*'ın *Oğuz-Han* olması çok muhtemeldir. *Ozgan-Han*'ın akınları ile ilgili parçaları *(épisodes)*, Oğuz destanı içinde incelemiş bulunuyoruz).

Ozgan-Han (Oğuz-Han?)'ın Ye'cuc ve Me'cuclar tarafından öldürülmesi ve Turan ülkelerinin Zülkarneyn'in eline geçmesi :

(*Han-nâme*'de *Kıfçak* (Kıpçak) ve *Barak-Han*, Oğuz'a karşı isyân etmiş iki kardeş gibi gösterilir. Oğuz-Han, bunları kendine baş eğdirmek isterken, Karnülbakar dağındaki Özbeklerin isyân edip şehre indikleri haberi gelir. Karnülbakar dağı, aslında *Ye'cuc ve Me'cuc*'ların oturdukları yerdir. *Han-nâme*'nin Özbekleri Ye'cuc ve Me'cuc'ların yerine koyması, Özbekler için bir şeref teşkil etmese gerektir) :

"Haberciler, Özbek'lerin *Karnülbakar* dağından inip, Tohmaş şehrinin etrafını sardıklarını haber verdiler[60]. Oğuz-Han bu sırada, kardeşleri *Kıfçak* (Kıpçak) - *Han*'la *Barak-Han*'ı kendisine baş eğdirmekle meşguldü. Oğuz-Han bu haberi alınca, iki düşmanla savaşamıyacağını anladı ve kardeşleri ile anlaşmak için, onlara elçi gönderdi. *Kıfçak-Han*'la *Barak-Han*, Oğuz-Han'ın yanına geldiler ve Oğuz-Han onlara kendisine baş eğmelerini teklif etti. Onlar da Oğuz-Han'a şöyle dediler :

— "Ey Han, bizim elimizden bir şey gelmez! *Karnülbakar* dağından bir sürü indi. Bunların boyları çok uzun, başları tıpkı fil başı, kulakları kalkan gibi, sayıları da çekirgelerden ve karıncalardan daha çok. Savaş sırasında kulaklarını hemen vücutlarına örtüp gizliyorlar. Bunun için onlara ne ok ve ne de kılıç işliyor. Onlarla savaşmanın imkânı yoktur. Birini öldürsen, onu geliyor; onunu öldürsen, yüzü geliyor; yüzünü öldürsen bini birden geliyor. Ot, ağaç ve dal, ne varsa hepsini yiyorlar. Pınarlarda ne kadar su varsa, hepsini içiyorlar. Yeryüzünde, ne ot ve ne de su kalıyor. Taştan başka bir şey bırakmıyorlar. Onlarla öyle çetin bir savaş yaptık ki, leşleri dağlar gibi yığıldı. En sonunda onları yine *Karnülbakar* dağının içine sokabildik. Ama ne fayda, daha çoğalmış olarak yine çıkıp geldiler... Artık bize dost ol, halimizden haberiniz olsun.

[60] Biz buradaki Han-nâme metinlerini özet, olarak seçme suretiyle almaktayız. Daha geniş özet için bk. O. Ş. Gökyay, aynı esr., s. 291.

Bizim bu halimiz ne olacak? Artık sende kendi ilinin kaygısına düş. Onlar bizi geçip sana doğru geliyorlar. Onlar bize benzemez; size de benzemez. Bunlar Allahın tam bir belâsıdır"[61].

"Oğuz-Han, ordusunu toplayıp bunların üzerine yürüyor ve onları pek çok kırıyorsa da, bunun bir fayda vermediğini görerek *Tohmaş*'ı terkederek çekiliyor ve Rûyin-Hisar'a sığınıyor[62]. Bütün halk ve Özbek'ler de onun peşinden geliyorlar[63].

"Tohmaş şehrinde yalnızca bir kişi kalıyor. O da yine Yafes'in oğlu olan *Karneyn* imiş"[64].

(Han-nâme İran ve müslüman mitolojisini birbirine karıştırarak bir sentez yapmak istemiştir. Fakat bunu iyice becerememiş ve her satırda bir tezada düşmüştür. *Karneyn* Tohmaş'ta kaldı derken, birden konuyu değiştiriyor ve aynı Padişah'ın Babil'de oturduğunu söylüyor ve onun hikâyesini anlatmağa başlıyor).

"...*Karneyn* İran'ı zaptettikten sonra Turan'a geliyor ve bakıyor ki bütün Turan ülkesi harabe ve çöl halinde. Bunun sebebini soruyor. Ye'cuc-Me'cuc felâketini ona anlatıyorlar. Bunun üzerine Karneyn ile Ye'cuc-Me'cuc'lar arasında büyük bir harp oluyor. Karneyn bir set yaptırıyor ve onları mağlûp ederek bu setin arkasına kapatıyor[65].

"*Karneyn*, bir gün dünyanın oturulacak en güzel yerinin neresi olduğunu soruyor. Etrafındakilerden herkes bir şey söylüyor. Güzelliği ile meşhur olup da, Karneyn'e oturmak için tavsiye edilen şehirlerin adları şunlardır : Hıtay, Huten, Horasan, Irak, Çin ve Mâçin, Şehr-i Hâr, Buhara, Semerkand, Tayy, Kazan, Rum, Yemen, Mısır, Şam.

[61] İslâmî hadislerde de, "kulaklarından birini altlarına ve diğerini de üstlerine örtmek yolu ile yatan" bu acayip mahlûklardan bahsedilir. Bk. İ. Hâmi Danişmend, aynı esr., s. 162. Han-nâme, Yafes'in iki oğlu olan *Ye'cuc ve Me'cuc*'un, Çin padişahı *Melkiya* ile kızı *Hüsniye*'den doğduklarını söylüyor. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu acayip *(stature deforme)* kavim, *Nuh*'un bedduası üzerine *Yafes*'ten türemişti. Bu rivayet de, yine Han-nâme'nindir.

[62] *Rûyin*, yukarıda da söylediğimiz gibi, *Efrasiyab*'ın oğludur. Bu adı taşıyan şehrin neresi olduğunu tespit etmek, elbette çok güçtür. Cüveynî'ye göre *Rûyin*, Bijen pehlivanı Kara-Korum şehrine hapsetmişti (Cüveynî, I, s. 40, 62).

[63] Halbuki *Han-nâme*, az evvel Özbek'lerin Karnülbakar dağından çıktıklarını söylemişti.

[64] *Han-nâme*'ye göre, bir adı da *Hürmüs* imiş. Han-nâme, İran ile Kur'an'daki mitolojileri birbirine karıştırmış veya bunlar arasında bir uygunluk kurmak istemiştir.

[65] *Ye'cuc-Me'cuc* seddi hakkındaki Türk inanışlarını ayrı bir bölümde inceliyeceğiz.

"*Karneyn*, yaşlı ve bilgili bir kişiden *âb-ı hayat* suyunun nerede olduğunu soruyor. O da, 'Kuzeydeki karanlıklar ülkesi' ndedir, diyor. Bunun üzerine Karneyn hayat suyunu aramak üzere yola koyuluyor ve bu maksadını halktan gizlemek için de Cabulka kalesine[66] gidiyorum diyor. Karneyn, karanlıklar ülkesini baştan aşağıya kadar dolaşıyor. Ama hayat suyunu bulup da içmek kendisine nasip olmuyor...

"*Hızır*[67] adlı birisi bu hayat suyunu bulup içiyor ve bunun için de kökleri yeşeriyor. Cabulka şehrine yönelen Karneyn, anlıyor ki ölümden kaçmanın imkânı yoktur... Ondan sonra ölüyor ve yerine oğlu *Zülkarneyn* geçiyor...

[66] Arapların *Câbalak* ve İranlıların *Câbulka* dedikleri bu ülkeyi, Kaşgarlı Mahmud'un haritasında *Câbarka/Caberka* veyahut da *Caburka(?)* şeklinde görüyoruz. Ona göre dünyanın doğu taraflarını, *Ye'cuc-Me'cuc*'lar kaplamıştır. Kuzeyde ise *Cabarka* ülkesi, dünyanın kuzey ucunu meydana getirmektedir.

[67] Han-nâme burada Hızır'a, *Zülkarneyn*'den daha fazla önem vermiştir. Hızır'ın Türk Mitolojisindeki yeri büyüktür.

VIII.

HAN-NÂME

Vaktiyle Han-nâme'yi gözden geçirmiş ve bir çok notlar almıştık. Fakat çok sayın Orhan Şaik Gökyay'ın gayet geniş ve güzel bir özeti, bu kitabımızdan önce yayınlanmış oldu. Buna rağmen Han-nâme'de geçen yer ve kişi adları ile, bir çok olay ve adetlerin açıklanmağa muhtaç olduğu da bir gerçektir. Bu sebeple kitabımızda, Han-nâme'nin açıklanması gereken kısımlarının, seçme yolu ile bir özetini verdik ve karanlık olan meselelerin aydınlatılmasına çalıştık. Fakat bu özetleri seçip düzenlerken de, olayların gidişini ve kitapta anlatılan konuların tümünün, ana hatları ile kaybolmamasına dikkat ettik.

Han-nâme yazarı İmâmî'nin yaşadığı devir ve muhit hakkında, muhterem üstadımız Prof. Zeki Velidî Togan'ın notlarımızda sık sık geçen çok önemli bir araştırması vardır. Bu araştırmada, kitabın yazarının bilgi derecesi, yetiştiği muhit, içeriden ve dışarıdan aldığı tesirler, geniş olarak incelenmiştir.

Bizim burada yaptığımız, daha ziyade Han-nâme' in Türk mitolojisindeki yeri, adet ve an'aneler, yer, kişi ve kavim adlarının işlenmesi ve metnin bir aydınlığa kavuşturulma işidir. Prof. Togan'ın da dedikleri gibi, eserin yazarı edebî farsçaya pek vakıf değildi ve daha ziyade Tacikçe biliyordu. Şah-nâme'yi de çok okumuştu. Fakat Şah-nâme'den aldığı isimler de, Tacik lehçesinin tesiri altında bozulmuş ve orijinal şekillerinden biraz uzaklaşmış durumda idiler.

Eserin yazarı ve muhiti daha ziyade "Efrâsiyâbcı", yani kendilerini Efrâsiyâb'a bağlamak isteyen bir an'aneye sahipti. Ebülgazi Bahadır Han Selçuk Hanedanından bahsederken, Selçuk hükûmdarlarının, Kınık boyu içine vaktiyle gelip yerleşmiş bir Efrâsiyâb soyundan geldiklerine inandıklarını söyler. Bundan sonra da, bu uydurma şecereden dolayı Selçuklulara adeta hakarette bulunur. Bu örneği vermekten maksadı mız, Oğuz-Han'cı Ebülgazi ile Efrâsiyâb'cı Selçuklular arasındaki farkı göstermek içindir. Han-nâme'de de büyük hükûmdarların yanındaki büyük vezirler ve komutanlar, hep Peygamberlerin tarihleri ile İran mitolojisinden alınmış şahıslar idi. Bunların yanında Ulug-Arslan gibi

Türk vezirler de yok değildi. Özbek ve Kıpçak ordularına daima Ulug-Arslan komuta ederdi. Savaşlarda her zaman için kesin sonucu alan da yine Ulug-Arslan idi. İran mitolojisinin bütün tesirlerine ve kalpleri saran İran modasına rağmen Han-nâme yazarı, Türk halklarının kudret ve kuvvetini Ulug-Arslan'la sembolleştirmekden geri duramamıştı. Sonradan Ulug-Arslan gözden düşmüş ve Uygur arazisinde yaşamıştı.

Ilan-nâme yazarının üzerinde, Tacik muhitinin tesirleri büyüktür. Ebülgazi gibi, Türk halkları arasında yerli kaynak ve rivayetleri bulma gibi bir araştırıcılık özelliği de yoktur. Kendi çağındaki Özbek ve Türkmen kabilelerini efsaneye konu etmiştir. Kendisinde, Türkmenlere karşı bir düşmanlık hissi vardır. Bununla beraber, zaman zaman Türkmenlere karşı bir aşağılık duygusu hissettiği de gözden kaçmamaktadır. Doğudaki Uygurlara da büyük bir önem verir. Zaman zaman kendi padişahlarını onlara mağlup ettirir. Çingiz-Han'ın babasının kabilesi Kıyan kabilesini de Uygurlara mal eder.

Han-nâme'ye göre Hazer Han'ları sık sık Özbeklerin başına geçer ve onları idare ederlerdi. Ilan-nâme'de, Hazerlere karşı beslenen ezelî düşmanlığın yanında, bir aşağılık duygusu da gözden kaçmamaktadır, Bu da, gerçek tarih olaylarının hatıralarda yer edip de, silinmeyen izleridir. Çünkü Tarihin akışı da böyle olmuştur.

Alan-kowa ile ilgili efsane, Tarih-i Güzide'den değiştirilerek alınmış ve bunun içlerine de, Türk halk folkloru ve mitolojisinden seçilmiş pek çok motifler serpiştirilmiştir. Bu bakımdan, eserin bu bölümleri Türk mitolojisi bakımından ayrı bir önem taşırlar. Aslen Moğolca olan isimler de türkçeleştirilmiştir. Eserin Çingiz-Han kısmı da, yine halk zihninde yer eden bir efsane mahiyetindedir. Tarih kaynaklarındaki gerçeklerle ilgisi azdır. Eski Özbek padişahları ile Şah-nâme'den alınmış İran kahramanları, Çingiz Han'a da öncülük yapar ve akıl verirler. Kanaatımızca bunlar, Türk ve Türkmen muhitinin değil; biraz da Tacik muhitinin inanışları olsa gerekti.

Han-nâme yazarı İmâmî, eserini Astrahan Han'ı Abdülaziz Han'ın (1645-1680) mâiyetinde yazmıştır. Bu Han'ı da, İran hükûmdarı Keyhüsrev ile mukayese eder. İran mitolojisi, Han-nâme yazarının zihnini sarmıştır. Ebülgazi Bahadır Han'da ise böyle şeylere rastlamak hemen hemen imkânsızdır. Ebülgazi, Oğuz-Han'cıdır ve İran mitolojisi ile rekabet halindedir. Yaptığı kronolojik mukayeselerde efsanevî Türk Hanlarını, en eski İran Şahlarından bile önceye alır. Şah nâme, İran

Şahlarının tarihi idi. İmâmî de buna karşılık Han-nâme'yi, yani Türk Hanlarının tarihini yazmıştır. Bu bakımdan, milliyetçilik hislerini de görmüyor değiliz. Han-nâme'nin tahlilî özeti şöyledir :

I. EFSANEVÎ
ÖZBEK VE HAZAR HANLARI

(İRAN MİTOLOJİSİ İLE KARIŞMIŞ SOY KÜTÜKLERİ)

1, Ozgan-Han[1] (= ? Oğuz-Han)

Bu Han hakkında Han-nâme'de verilen bilgileri Oğuz destanı ile ilgili bölümümüze koymuş bulunuyoruz (Bk. S. 178-81).

2. Ulug-Han

(Han-Nâme'de Ozgan-Han'ın ölümünden sonra, yerine oğlu Ulug-Han'ın geçtiği söyleniyor). "Başsız ve padişahsız gezen Özbek'ler, *Ulug-Han*'a bir elçi gönderiyorlar ve kendilerine baş eğmesini, aksi halde harbedeceklerini söylüyorlar. Bu sırada Özbek'lerin içinde *Irkıl-Kûgerdî*[2] adlı akıllı bir adam varmış. Bu yaşlı kişi bütün Özbekleri topluyor ve Ulug-Han'a bağlanmaları için öğüdlerde bulunuyor. Bunun üzerine bütün Özbekler Ulug-Han'a baş eğmeğe razı oluyorlar ve bir çok hediyelerle Han'a geliyorlar. Han da onları bey yapıyor[3]...

[1] *Ozgan-Han*'ın akınlarını, "Oğuz-Han" bölümümüzün, "Kıpçak akınları" kısmında inceledik.

[2] *Irkıl-ı-Kûgerd*, Oğuz-Han'ın oğlu *Kün-Han*'ın meşhur Yengi-Kent'li *Irkıl-Hoca*'sı olmalıdır. Önemli olan nokta, Irkıl'ın Oğuz-Han'ın vezirlerinden olmasına rağmen, bir Özbek büyüğü sayılmış olmasıdır. Özbeklerin de iyi tanımaları gereken bu tanınmış kişiyi, iyice bilmedikleri Ozgan-Han'ın Özgan'ın yanına vermemişler ve bir Özbek büyüğü saymışlardır. Sayın O. Ş. Gökyay, *Arkıl(?)* okumuştur *(Necati Lugal armağanı*, s. 293*)*. Bu bölüm, *Han-nâme*'nin 180. sahifesinden başlar.

[3] *Ozgan-Han* bölümünde de söylendiği gibi, ilk ata sayılan *Kil-Han*'ın buyruğu ile tahta geçen, Turan ülkesinin meşrû padişahı sayılıyordu. Bu sebeple Ozgan-Han'ın soyları bu üstünlüğü daima ellerinde tutmuşlardı. "Kendi kendini *Bey*" ilân edenler ise, Özbek adı ile adlandırılıyorlardı. Burada *Ulug-Han*, meşrû bir "*Bey'lik*" vermiş oluyordu.

Ulug-Han'ın Türkmen savaşı :

"Türkmen'lerin başında *İlçin-Han*[4] adlı bir Han varmış. Adamlar gelerek *Ulug-Han*'a, Türkmen Han'ı *İlçin-Han*'ın ordusunu toplayarak kendi üzerine geldiğini haber veriyorlar. İlçin-Han babasının intikamını ve kendi yurdunu Ulug-Han'ın elinden almak için çıkıp geliyor. Çünkü vaktiyle Turan, hep onun ili imiş[5]... Nihayet *İlçin-Han*'la *Ulug-Han*'ın orduları karşılaşıyorlar ve Türkmen'lerden *Almazuk* (?) adlı bir er çıkıyor ve teke tek savaşta karşısına kim çıkarsa onu öldürüyor. Döğüşecek başka bir er diliyor ve bunun üzerine *Ulug-Han*'ın ordusundan *Büyük Karneyn*'in[6] gözde pehlivanı *Arneyn* ortaya çıkarak *Almazuk*'u öldürüyor. Bunu gören Türkmen'ler hemen (Salur ilinden) *Bilmen-Salur*'u[7] çıkarıyorlar ve üç gün üç gece devam eden bir savaştan sonra *Bilmen*, *Karneyn*'in pehlivanının başını kesiyor. O çağlarda Özbek'ler 32 urukdan; Türkmen'ler ise 27 urukdan meydana geliyorlardı. Aşağıda adları geçen Özbek boyları hemen Bilmen-Salur üzerine saldırıyorlar. Bu boyların adları şunlardı : *Kıyat*, *Moğol*, *Dörmen*[8], *Saray*[9], *Calayır*, *Nayman*, *Kanglı*, *Hıtay*, *Kereyit*, *Kıfçak*, *Ming*[10]. Türkmen'lerin boy-

[4] Ozgan-Han'ın savaşları ile ilgili bölümde de geçtiği gibi, Türkmen'ler *Nuh* Peygamber'in tek ve iyi huylu kızı *Vajile*'nin soyundan geliyorlardı. Ebülgazi'nin şeceresine göre, *Nuh*'un oğlu ve *Türk*'ün torunu *Abulca-Han* (Bulca-Han) metinlerde İlce ایلجه şeklinde yazılmıştır (*Türkmen Şeceresi*, Kononov neşr., s. II). Daha ziyade Tâcik kültürünün tesiri altında yetişen, İmâmî, İlce sözünün mâhiyetini anlamıyarak *İlçin* şeklinde yazmış olabilir. Bununla beraber türkçede *İlçi(n)*, *älçi(n)* sözü de yok değildir. Bu adda biraz Moğol tesiri vardır.

[5] Bu bilgi de çok önemlidir. Demek ki Ozgan-Han'dan önce bütün Turan ili, Türkmenlerin buyruğu altında bulunuyordu. Nasıl Şerafeddin Yezdî v.s., Moğolları ve Çingiz-Han'ı *Türk*'ün soylarından indirmişlerse, *Han-nâme* de Türkmenlerin atası Oğuz-Han'a sahip çıkmıştır. Bu, Özbeklerin Türkmenler karşısında duydukları bir aşağılık duygusunun da ifadesidir.

[6] *Karneyn-i Ekber*, herhalde *Zül-Karneyn*'in babası olmalıdır. *Ozgan-Han*'dan sonra bütün Turan ülkesi onun eline geçmişti. Nasıl olup da, sonradan *Ulug-Han*'ın eline geçtiği *Han-nâme*'de pek aydınlatılmıyor. Fakat hâlâ, Karneyn'in pehlivanı *Arneyn* den bahsedildiğine göre, bu an'ane sönmemiş sayılır.

[7] "*-män*" eki ile fiil kökünden yapılmış böyle bir adın başka paraleline şimdilik rastlamıyoruz. Belki de *alaman (= al-aman)* gibi, *Bil-ä-män (Bil(ä)män)* den türemiştir.

[8] O. Ş. Gökyay, "*Dürmen*" yazıyor (Aynı eser., s. 294) Aristov, *Dürmän* oymağını Türkmenler arasında gösteriyor (*Zametki*, s. 421, pr. 1).

[9] *Saray* kabilesi için bk. Aristov, *Zametki*, 378, 422, 424. Türkmen'ler arasında da bu adla anılan bir kabile vardır.

[10] *Ming* kabilesi için bk. Radlof, *Sibirya'dan*, II, s. 466.

larının adları ise şöyle idi : *Çawuldur*, *Çandır*[11], *Salur-Kazan*[12], *Çawdur*[13], *Çigil*, *İgdir*, *Bükdi*[14], *Bektaş*[15], *Sakar*[16], *Yıpar*[17], *Lenbe (?)*, *Oğud*[18], *Vardıng (?)*, *Kaynar(?)*, *İski*[19]...

"Özbek'lerle Türkmen'lerin bütün bu boyları birbirine girip uzun zaman savaşıyorlar. En sonunda Ulug-Han'ın ordusundan *Anduvid* adlı bir er çıkıyor[20] ve teke tek savaşmak için bir er istiyor. Türkmenlerden *İlsiz*, *Anduvid*'i öldürüyor. *Ulug-Han*, *Bilsen* pehlivanı gönderiyor. O da *İlsiz*'i öldürüyor. Bunun üzerine Türkmen Han'ı İlçin-Han, savaş meydanına giriyor ve *Bilsen*'i ikiye bölüyor. Artık savaş kızışmıştır. *Ulug-Arslan*[21] ortaya çıkıyor, İlçin-Han'ı yıkarak öldürüyor. Türkmen'ler çaresiz ölüm veya kalım savaşına giriyorlar ve Türkmenlerden bir kişi kalmıyor...

[11] Türkmen *çandır* oymağı için bk. Aristov, Zametki, s. 424, pr. 5.

[12] *Salur* kabilesi burada aynı kabilenin meşhur reisi *Salur*-Kazan'ın adı ile anılmaktadır.

[13] Türkmen *çaudur/çavdur*, *Kara-çavdur* kabilesi için, bk. Aristov, Zametki, s. 414, 420. Kırgız'ların *Büyük* Yüz'ünde de *çavdar* adlı bir kabileyi görüyoruz : Aynı esr, s. 380.

[14] Ortaasya'da *Buktı* veya *Bükti* adlı bir kabilenin yaşadığını görüyoruz. Fakat bu kabile daha ziyade Kırgız'lara yakındır. Bk. Aristov, *Zametki*, s. 362, pr. 2.

[15] *Bek-Taş* adı güzel Türkçe bir isimdir. Fakat Ortaasya'daki Türk kabile adları arasında görülmüyor. Yalnızca *Bekzat (= ? Bek-zat)* adlı bir kabile vardır. Bk. Aristov, aynı esr., s. 422. Bu kabile de Türkmen'dir.

[16] *Sakar*, önemli bir Türkmen oymağıdır. Bk. Aristov, *Zametki*, s. 415; Pelliot, *La Horde d'or*, s. 205.

[17] Bu *Yıpar* boyu, tanınmış Oğuz boylarından *Yapar*, *Yaparlu* boyu ile aynı adı taşımış olmalıdır.

[18] *Oğud* adlı böyle bir boy bulamadık. Belki de *Oğuz*'dan bozulmuş bir boy adıdır.

[19] *İski/Eski* de tanınmış bir Türkmen boyudur. Bk. Ebülgazi, *Türkmen Şeceresi*, Kononov neşr., s. 72, 1295.

[20] *Anduvid*, bazan da *Han-nâme*'de *Andebîd* şeklinde yazılmıştır. Bu adın mahiyetini tespit edemedik. Kanaatımızca İran edebiyatında geçen bir alp adıdır.

[21] *Ulug-Arslan*, bir nevi *Kara-Budun*, yani halkı temsil eden bir semboldür: "Savaşlarda bütün kuvvetler tükendiği zaman Ulug-Arslan ortaya çıkar ve durumu kendi milleti lehine çevirir. Genel olarak komuta ettiği ordular, Türk aslından gelen askerlerle Özbeklerdir. Ömrünün sonunu Kıyat yaylasında geçirmiştir. Yine Hannâme'den öğrendiğimize göre, *Kıyan* veya (çoğul) *Kıyat* yaylası Uygurların yurdudur." Bu konuya tekrar döneceğiz.

Ulug-Han'ın, Hazer Han'ı Kümüş-Han'la savaşı :

"*Ozgan-Han*, Hazer'lere (Hazer, Hurer-Han) yaptığı akında, Hazer Han'ını öldürmüştü[22]. *Hazer-Han* öldüğü zaman ise oğlu *Kümüş-Han*, henüz daha doğmamıştı. Kümüş-Han büyüdükten sonra olup bitenleri öğrendi ve *Ozgan-Han*'ın oğlu *Ulug-Han*'dan babasının intikamını almağa karar verdi. *Ulug-Han* da bunu duyunca, hemen ordusunu alıp, onun üzerine yürüyor ve iki ordu karşılaşıyorlar. Yine teke tek savaş başlıyor ve Hazer'lerden *Dımuk* (?) adlı bir er ortaya çıkıyor. Ulug-Han da kendi alpi *Macar-Pehlivanı* ortaya sürüyor. *Macar-Pehlivan*, Hazer'lerden çıkan üç eri de arka arkaya öldürüyor. Bunun üzerine Hazerler *Tuğrak-Dilâver*[23] adlı bir eri savaş meydanına sürüyorlar ve *Tuğrak*, *Macar*'ı tuttuğu gibi öldürüyor. *Tuğrak*'ın da karşısına *Tahmas*[24] adlı bir pehlivan çıkarıyorlar. O da Tuğrak'ı oklayıp vuruyor. Bu defa Hazer Han'ı *Kümüş-Han*, *Barak-Pehlivan*[25] adlı bir pehlivanını ortaya sürüyor. Barak da öldürülünce, artık iki ordu birbirine giriyor. Aradan kırk gün geçiyor; fakat harp bir türlü bitmiyor. Bunun üzerine Ulug-Han, şöyle bir plân kuruyor :

"*Ulug-Han*, ordusunun orta kısmını *Izdahak-Bey*'in komutasına veriyor[26]. *Râk* ilinden gelen orduyu *Dayun-Bahadur*[27], Özbek ordu-

[22] Bu konular, kitabımızın "*Oğuz-Han*" bölümünün (Kıpçak) akınları kısmında incelenmiştir. Bk. S. 178-9.

[23] Eski türkçede *Tuğrag/Tugrak* sözünün iki anlamı vardır : Birincisi "tuğra" sözünün eski şeklidir. Diğeri de "beylik at," savaş için ve geri verilmek üzere Han'dan alınan attır (Kaşgarî, terc., I, s. 462, II; s. 273).

[24] Görülüyor ki Hazer'ler türkçe ad taşıyan bir er çıkardıkları halde, Özbek'ler *Tahmas* adlı bir İranlı pehlivan çıkarıyorlar. Han-nâme yazarı, Selçuklular gibi kendilerini *Efrasiyâb* soyundan saymış ve bu sebeple kendi tarafından hep İranlı kahramanlar çıkarmıştır. Bu da yine Tacik'lerin tesiri ile olmuş olsa gerektir.

[25] Yine Han-nâme'ye göre, *Saklab-Han*'ın iki oğlu vardı : *Kıfçak* ve *Barak*. Güney Rusya soylarını teşkil eden Barak'ın, bu zamanda Hazer'lere bağlı olduğu anlaşılıyor. Daha doğrusu efsane bunu sembolik olarak ifade etmektedir.

[26] *Ulug-Han* ordusunu, yine İran mitolojisinden ilham yolu ile yaratılmış bir vezirin emrine veriyor.

[27] *Dayun* adının mâhiyeti pek anlaşılmıyor. Eğer bu adın kökü türkçe ise, "*Taya-*" fiil kökünden yapılmış bir isim olmalıdır. Aynı fiil kökünden yapılmış, *Tayangu (= Taya-n-gu)* gibi türk ünvan ve memuriyetlerini bilmiyor değiliz. Bk. Kaşgarî, terc., III, s. 380; W. Bartold, *Vorlesungen*, s. 24*)*. Ayrıca, *Tayançı* ünvanı da vardır *(*Radlof, Uig. Sprachdenkmaler, s. 294*)*. *Tayınçak (=Tayın-çak)* Uygur adı da güzel bir paralel olabilir. Bk. Aynı eser, s. 294. Fakat kanaatımızca *Dayun*'un adının aslı, türkçe de olsa, bozulmuş ve Tacikleşmiş bir hale girmiştir.

sunu ise *Ulug-Arslan* idare ediyor[28]... Hazer Han'ı da ordusunu ikiye bölüyor. Hazerler ordunun solundan, Tibetli'ler ise ordunun sağından gidiyorlar[29]. Bu iki Hazer ordusu, böylece iki koldan giderken, onların yolları üzerinde saklanan Ulug-Han'ın ordusu ortaya çıkıp onlara saldırıyor. Hazerler zannediyorlar ki Tibetliler kendileri üzerine saldırdı. Hemen düşmanı bırakıp Tibetlileri eziyorlar. Sabah olunca, *Kümüş-Han* bir de bakıyor ki, ordu diye elinde hiç bir şey kalmamış. Son çareyi kaçmada buluyor ve kendi babasının yurdunda olan *Sebâ-dağı*'na, (gidip sığınıyor. Ulug-han da onun peşini bırakmayıp, hemen gidip dağı kuşatıyor. Ama tam bu sırada *Kıfçak-Han*'ın ordusunu Saklab sahrasından alarak[30], *Ulug-Han*'ın başkenti *Tohmaş*'a doğru yürüdüğü haberi geliyor. Bu haber üzerine Ulug-Han, çaresiz kuşatmayı bırakıp, kendi yurdunu müdafaa etmek için yola koyuluyor..."

Ulug-Han'ın, Kıfçak-Han'la savaşı :

"Kümüş-Han'ı kuşatmaktan vazgeçerek Tohmaş'a gelen Ulug-Han kendi tahtına oturuyor. Bu sırada *Kıfçak-Han*'ın ordusundan haber geliyor. Bu habere göre *Kıfçak-Han*, Kurug-Tag[31]'a kadar gelmiş ve orada konaklamış imiş. Yine *Ulug-Han* öğreniyor ki, Kıfçak-Han, Kurug-Tag'da yalnız değilmiş. Kıfçak-Han'a Kıyat ve Kongrat[32]

[28] Yine burada görülüyor ki, İran mitolojisinin tesiri altında kurulmuş olan başka orduları diğer komutanlar idare ederlerken, Türk Özbek'lere *Ulug-Arslan* komuta etmektedir.

[29] *Tibet-Han* da Han-nâme de, *Kil-Han*'ın oğullarından ve *Ozgan-Han* (=? *Oğuz-Han*)'ın kardeşlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bk. O. Ş. Gökyay, aynı esr., s. 289. Bundan sonra Tibet'in adı genel olarak Hazer'lerle birlikte geçmektedir. Tabii olarak efsane aradaki coğrafya ayrılığını gözönünde tutmamaktadır.

[30] Han-nâme'de, *Kıfçak-Han*, *Saklab-Han*'ın oğlu sayıldığından aynı adı taşıyan bozkırdan getiriliyor. Burada açık olarak. Hazer'lerle Kıpçak'lar birbirlerinden ayrılmışlardır.

[31] Ozgan-Han, Râk-Han ile yaptığı savaşı da Kurug-Tag'ın eteğinde yapmıştı. Ayrıca bk. O. Ş. Gökyay, aynı esr., s. 287. Han-nâme'nin başka yerinde geçen bir bilgiye göre, Râk dağı Tohmaş şehri ile Kıpçak ili arasında idi (*Han-nâme*, s. 256-257; O. Ş. Gökyay, aynı esr., s. 296).

[32] Kıyan bozkırı ve Kıyat ili, Han-nâme'nin sonlarına doğru Uygurların yurdu olarak kabul edilmiştir (*Han-nâme*, 668 v.d.; O. Ş. Gökyay, aynı esr., s. 314). Esasen *Uygur-Han*, *Ozgan-Han* tarafından öldürülmüş ve Uygurlar daima bunun kan davasını gütmüşlerdi. Bu sebeple efsanenin böyle bir anlaşmayı kurması normal görülebilir.

Kongrat ili ise Han-nâme'de, hemen hemen ilk defa burada geçmektedir. Yan, büyük devletlerden biri olarak. Bu sebeple Han-nâme kendi çağındaki kabilelere göre bir paralelizm kurmuş olabilir.

illeri de, kendisi ile savaşmak için yardım edeceklermiş... *Ulug-Han* çaresiz yola çıkıyor ve Kurug-Tag'a erişiyor. Dağın eteklerine gelince, her iki ordu da karşılaşıyorlar ve yine teke tek savaş başlıyor. Kongrat ilinden *Sonkurat*[33] (=*Songkurat*) adlı bir er hemen savaş meydanına atılıyor ve Özbek'ler de ona karşı *İl-Köçär* adlı bir erlerini ortaya çıkarıyorlar. Özbek İl-*Köçär* karşısındakini öldürüyor ve yine er istiyor. Ama meydana kim gelirse *İl-Köçär*'in kılıcında can veriyor. Bakıyor ki olmayacak, *Kıfçak-Han* hemen ortaya atılıp, *İl-Köçär'i* öldürüyor. *İl-Köçär*'in kardeşi *İl-Tüzer* Kıfçak-Han'a saldırıyor. Fakat o da Kıfçak-Han'ın kılıcı ile ölüyor. Elhasılı Kıfçak-Han'ın önünde pek çok Özbek can veriyor.

"*Ulug-Han* bakıyor ki olmayacak. Yine (babasının büyük veziri ve Atalık'ı) *Ulug-Arslan*'ı ileri sürüyor. *Ulug-Arslan Kıfçak-Han*'ı bir zincirle bağlayıp, Han'ının önüne getirmeğe muvaffak oluyor[34] *Ulug-Han, Kıfçak-Han*'ı affeder. Fakat etrafındakiler Han'a, "bir ormanda iki arslan ve bir mağarada iki ejderha olmaz," derler ve Kıfçak-Han'ı öldürürler[35]."

[33] Burada Kongrat (=*Konggurat*) ilinin vezni ile, bir de *Songkurat* şeklinde kişi adı yapılmıştır. *Konggurat*, bu kabilenin türkçe adıdır. Moğollar *Konggirat/Onggirat* derler. *Konggur* sözü, türkçede bir at rengini ifade ederdi Buna bakarak bu kabile adını *Konggur-at*, yani "Konur at" şeklinde tahlil etmek isteyenler bulunmuştur (Howorth, *History of the Mongols*, I, s. 682, 703). Üstad Pelliot, bu kabile adının moğolca *Onggiran* sözünden çıktığını iddia eder ki, herhalde üstad bu nazariyesinde pek haklı olmasa gerektir. Bk. *Gengis*-Khan, s. 406. Çağatay devrinde *Konggurat*'lar genel olarak Kıyat boyu ile birlikte söylenir (Aynı esr., a. yer). Han-nâme'de de her iki kabile, beraber söylenmektedir. Esasen bugünkü Özbek boyları arasında Kıyat-Kongrat diye müşterek adlı bir kabile vardır (Aristov, *Zametki...*, Jivaya Starina, 1896, s. 425). Kıyat (Aynı esr., s. 421) ve Kongrat (A. esr., s. 370, 372-73) adlı, başlı başına ayrı olarak yaşayan Özbek kabilelerini de tanıyoruz. Belki de *Han-nâme* yazarı İmâmî, sonradan meydana gelen bu Kıyat-Kongrat kabileleri için efsanevî çağlar düşünmüş ve bu sentezi ona göre meydana getirmiştir. Esasen bu yazar, halk inanışlarına da, her zaman olmasa bile, bazan önem vermiştir. Songgurat adının ise, etimoloji bakımından açıklanması güçtür. Kabile adından taklit yolu ile yapılmış bir kişi adı olsa gerektir.

[34] Bu, *Han-nâme*'deki mitolojik savaşların, benzeri olarak devam eden motifleridir. Her savaşta çaresiz kalınacaktır ve ortaya *Ulug-Arslan* çıkarılarak galip gelinecektir. Bu sıra, her savaşta hiç bozulmadan sürüp gider.

[35] "*Bir ormanda iki arslan ve bir mağarada iki ejderha olmaz*" cümlesi, Ortaasya göçebe Türklerine mahsus bir atasözü değildir. Çinliler, "*gökte iki güneş ve yerde de iki Han olmaz*," derlerdi. Bu konu ile ilgili en orijinal Türk atasözlerini, yine Ebülgazi Bahadır Han'ın *Türkmen Şeceresi*'nde buluyoruz.

3. Tohtamış-Han

"*Ulug-Han*'dan sonra yerine kardeşi *Tohtamış*[36] geçer... *Tohtamış-Han*'ın hanlığının otuz altıncı yılında, Saklab ülkesinde *Kıfçak-Han*'ın kardeşi *Barak-Han* baş kaldırır. *Barak-Han*, kardeşi *Kıfçak*'ın intikamını almağı kafasına koymuştur. Onun için ordusunu alarak, *Tohtamış-Han*'ın başkentine yaklaşır. *Tohtamış-Han* bunu duyunca hemen vezirleri *Izdahak* ile *Dımnak*[37] (?= *Damkak*)'a danışır... Ordu toplanır ve Râk[38] sahrasına doğru yol alınır. *Tohtamış-Han*, Râk dağının eteğine geldiği zaman, *Barak-Han*'ın dağın arkasına konmuş olduğunu haber alır. Her iki ordu karşılaşırlar ve savaş üç gün sürer. *Barak-Han* çekilmek zorunda kalarak, Uygur-Dağı'ndaki Uygur'lara sığınır[39]. Bu sırada Uygurların başında da *Uygur-Han* adlı bir Han bulunuyormuş. Barak-Han, Uygur-Han'a maksadını anlatır ve onun yardımını ister... Her iki Han da birleşerek Tohtamış'ın başkenti Tohmaş'a doğru yürürler. Tohtamış-Han bunu haber alır ve acele gelir. Bundan sonra da harp başlar.

"İlk önce meydana Barak-Han çıkar, Tohtamış-Han da kendi bahadırlarından *Dımnak (Damkak?)-Bahadur*'u çıkarır. *Barak-Han*, bu eri kılıcı ile kolundan yaralar ve onu saf dışı eder. Bunun üzerine Tohtamış-Han tarafından *Dayun-Bahadur*[40] savaş meydanına gelir.

[36] *Tohtamış* (> *Tokta-mış*), kökü ve eki türkçe olan bir addır. Bu konunun münakaşası için bk. Pelliot, La horde d'or, s. 70. Krşl. *Toktasun* (K. Menges, *Volkskundliche Texte aus Ost-Turkestan*, SPAW, 1933, s. 1242-1246).

[37] *Dımnak/Damnak* adının da mahiyeti karanlıktır. Hafız Abru *Oğuz-nâme*'sinde, *Inal-Yavku*'nun vezirleri arasında, *Salur Damkak* adlı biri geçmektedir (yap. 385; F. Sümer, Dil ve T. C. Fak. Dergisi, 1959, s. 370). Bu iki ad arasındaki ilgileri kontrol edebilecek başka vesikalara sahip değiliz. Eski İran bahadırlarından birinin adı olması çok muhtemeldir.

[38] Râk ülkesinin yerini bulma bakımından bu kayıt çok önemlidir. Burada verilen bilgiye göre Râk, Tohmaş şehri ile Saklab bozkırı arasında bulunuyordu.

[39] Han-nâme'nin verdiği şecereye göre *Barak* ile *Kıfçak*, *Saklab*'ın oğulları idiler. Uygur'ların yerleri ise, Orhun nehri bölgeleri ile Turfan yöreleri idi. Her iki bölgenin, birbirleri ile bir ilgisi yoktur. Aralarında çok uzun mesafeler vardır. Han-nâme'nin, Güney-Rusya'daki eski Ogur kavimlerinden söz açtığı da düşünülebilirse de, yarı yarıya bir Tacik gibi düşünen Han-nâme yazarının, bu kadar derinliklere inebileceğine ihtimal verilemez.

[40] *Dayun* adının türkçe olup olmadığı üzerindeki fikirlerimizi yukarıda yazmıştık. Bk. Not. 27. Şu önemli noktaya işaret etmek isteriz ki, *Han-nâme*'de *Ulug-Han*'ın soyundan gelen Hanların büyük bir kısmının bahadırları, hep İran adları taşımaktadırlar.

Dayun-Bahadur, *Barak-Han*'ı öldürür ve bunu gören *Uygur-Han* da gelip, Dayun'u bir kılıç darbesi ile ikiye böler. *Tohtamış-Han* için başka çare kalmamıştır. Kendisi bizzat barp meydanına sıçrar ve atına biner. Gerçi Uygur-Han çok kuvvetlidir. Fakat talih de Tohtamış'a güler. Tohtamış, Uygur-Han'ın başını keser ve bir sırığa geçirir. Sırık üstünde bu başı gören dünya ibret alır. Artık orduların savaşına sıra gelmiştir. Barak ve Uygur'un orduları hemen Tohtamış-ın üzerine yüklenirler. Fakat bu sırada Râk ve Ilak[41] illerinin orduları Tohtamış'ın imdadına yetişir ve düşmanın ordusunu dağıtıp kaçırırlar. Barak'ın ordusu Saklab bozkırına, Uygur-Han'inkiler de Uygur dağı'na giderler.

"Tohtamış-Han beylerini toplar ve iyi fikirlere ihtiyacı olduğunu ifade eder... Beylerden *Pîr-Arslan* adlı biri, Benân şehrinde *Kimeri* adlı bir vezir oturduğunu ve bunun *Ozgan-Han*'a da vezirlik ettiğini, ancak iyi öğüdlerin ondan alınabileceğini söyler. Tohtamış-Han hemen adamlar göndererek Kimeri'yi getirtir ve ondan öğüdler alır..."

4. Bekitmiş-Han

"*Tohtamış-Han* ölünce yerine oğlu *Bekitmiş*[42] geçiyor. Bu Han, henüz daha on beş yaşındadır... Bir gün tufan ve bir fırtına kopuyor ve veziri Ulug-Arslan'la birlikte kendini bir dağ üstünde buluyor... Bir pınardan su içip beraberce uyuyorlar. Uyurlarken mağaradan bir ejder-

[41] *Toktamış-Han*'ın *Barak-Han*'la yaptığı savaşta, Râk ve Ilak illerinin de yardımda bulunabilmesi, bu ülkelerin de Güney Rusya bölgelerine yakın bir yerde olduğunu gösterir. Bu konu için ayrıca bk. S. 199-200.

[42] Sayın O. Ş. Gökyay, *Bektemiş* şeklinde okurlar. (Aynı esr., s. 298). Belki *Toktamış* ile bir ilgi görmüşlerdir. Fakat Toktamış'ın kökü olan *tokta* kelimesi çok eski bir ünvan, isim ve sıfattır (B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 166, 272). Halbuki biz burada bu adı *Begitmiş* okurken, Türk onomastiğinin diğer örneklerini vermek ve parelellerini bulmak da en büyük arzumuz olmuştur. Meselâ meşhur general *Bogorçu*'nun torunlarından birinin adı *Bägilmiş*'tir. (*Yüan-shih*, 9, 5b : Pich-ch'i-li-mi-shih. Ayrıca bk. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 357). Berezin, bu adı *Bäklämiş* okumuştur (*Reşideddin*, terc., I, s.-220). Fakat Çince yazılışa göre bu adın Beklemiş okunması gerektiğini anlıyoruz. Çünkü Arap harfleri Türkçe adları tam olarak ifadeden uzaktır. Ayrıca Nüveyrî, *Bägil-Buka* adlı bir Altın-Ordu şehzadesinden bahsediyor. Bk. D'Ohsson, *Histoire des Mongoles*, IV, s. 756. Eğer *Bägilmiş*, bu fiil kökünün (passiv) hali ise, *Bägitmiş* de (faktitiv) halidir. Ayrıca eski türkçede bir "*Bäkit-*" fiil kökü de vardır ki, "pekitmek, sağlamlaştırmak" mânâsına gelir (Kaşgarî, terc., II, s. 309).

ha çıkıyor ve *Bekitmiş*'i yutuyor. *Ulug-Arslan*, Han'ı yutturmamak için ne kadar uğraşıyorsa da kaderin önüne geçemiyor[43]..."

5. Kümüş-Han'ın nâipliği

"*Bekitmiş-Han*'ı ejderha yuttuktan sonra *Ulug-Arslan* yurda dönüp, olup bitenlerin hepsini anlatıyor. Bunun üzerine halk, bir müddet için *Ulug-Arslan*'ı nâib olarak memleketin başına getiriyorlar. Fakat bakıyorlar ki olmayacak. Bir Han arıyorlar ve Hanlığa en uygun olarak Hazer Han'ı *Kümüş-Han*'ı görüyorlar[44]. Ulug-Arslan'ı gönderip Kümüş-Han'ı getirtiyorlar ve Han olarak tahta oturtuyorlar. Bekitmiş Han'ın henüz daha sekiz yaşında bir oğlu vardır ve adı da *Telim*'dir[45]. Vezir Dımnak da korkar ki, Kümüş-Han bir gün düşünür de, bir devletde iki Han olmaz diye, Telim'i öldürür. Bu korku ile çocuğu alıp götürür ve bir yere saklar...

"Aradan epey bir zaman geçer ve *Telim* yirmi yaşına gelir. Telim olan bitenleri öğrenince, aklını bir Hanlık sevdasıdır sarar. Üstelik bunu gören vezir Dımnak da onu teşvik eder ve babasının tahtını istemesini söyler... Telim, Kümüş-Han'a baş kaldırır ve bir ordu ile onun üzerine yürür. *Râk, Ilak, Rûyin, Kimerî, Saklab ve Uygur*'ların hepsi Telim'i desteklerler[46]....

[43] Eski Türk masallarında devler ve ejderhalar, çoğu zaman pınar başlarındaki mağaralardan çıkar. Esasen Ejderhanın meskeni mağaradır. Nitekim az evvel *Hannâme*, "*bir mağarada iki* ejder olmaz," diye bir de atasözü söylemişti. Ortaasya'daki *Er-Töştük* masalında da pınardan çıkan bir devi görüyoruz (Radlof, *Proben*, V, s. 530-594.

[44] Eski Türklerde *Kümüş*, "gümüş" adı, umumiyetle âsil ve soylu olmayan kimselere verilirdi. Daha ziyade bir "köle ve cariye" adıdır (Kaşgarî, terc., I, s. 371). *Kümüş-Tegin* de bir köle adı idi (Aynı esr., I, s. 413). Hazer Han'ının bu adından da anlaşılıyor ki Özbek ve Kıpçaklar, onları âsil ve soylu bir hakan olarak kabul etmek istemiyorlardı. Efsaneler, kavimlerin hislerini gösteren, en önemli ve sağlam bir aynadır.

[45] Sayın O. Ş. Gökyay bu adı *Telim-Han* okumuştur. (Aynı esr., s. 399). Bizce de bu adı, başka türlü okumak doğru değildir. *Tälim*, eski türkçede "hadsiz, hesapsız, çok" mânâsına gelir (Kaşgarî, terc., I, s. 44; F. W. Müller, *Uigurica*, III, s. 40). Krşl. *Täläm* (Tel.), aynı anlamda (Radlof, Wörterbuch, III, s. 1083). Kırgızcada, "harp ganimeti veya silâh arkadaşı" anlamına gelir (Radlof, aynı esr., III, s. 1085).

[46] *Saklab-Han*'ın oğulları ile Uygur'lar, Han-nâme'ye göre Özbeklerin düşmanıdırlar. Fakat burada müttefiki olmuşlardır. Esasen Han-nâme, Türk halklarını Özbeklerden ayırır ve onların düşmanı yapar. Bu kaynağa göre Özbeklerin dostları, Efrâsiyâb'ın torunları ve İran kahramanlarıdır. Bu da, Han-nâme yazarı üzerindeki Tacik görüş ve tesirlerini gösterir.

"Kümüş-Han harpten önce bir plân yapar ve buna göre karşı tarafa, Telim'le teke tek savaş etmeği teklif eder. Nasıl olsa Telim daha çocuktur, onu yenerim, der... Savaş başlar, Telim bir fırsatını bularak Kümüş-Han'ı öldürülerek babasının tahtını eline geçirir[47]..."

6. Telim-Han

Telim-Han'ın **Türkmen**'lerle savaşı :

"*Telim-Han* bütün **Turan** ülkesinin padişahı oluyor. Fakat atalarının (Büyük Veziri ve Bahadır'ı) *Ulug-Arslan*'a karşı da sevgi ve saygısı gittikçe azalmağa başlıyor. Herhalde babasını niçin ejderhanın ağzından kurtarmadı diye[48]. Ulug-Arslan bakıyor ki başka bir çare yok, düşüyor bozkırlara ve **Kıyan**[49] bozkırında kendine yurt kuruyor.

"Telim-Han on dört yıl padişahlık yapıyor.. Tam bu sırada **Serûş**[50] tan gelen bazı kimseler, **Türkmen** ordusunun kendilerine doğru

[47] Bundan sonra halk, Tobmaş şehrinde *Ulug-Arslan*'ın başkanlığında toplanır ve *Telim*'i İlan yapmağa karar verirler. Türk halklarının bir nevi sembolü olan Ulug-Arslan'ın otoritesi, hanedan tarafından kıskanılmış gibi görünüyor.

[48] Şimdiye kadar Hanların baş veziri ve baş Bahadırı olan Ulug-Arslan'ın bir tarafa atılmış olması önemlidir. Sonra yine Han soyundan gelenler onun yardımını isteyecekler ve ondan akıl danışacaklardır. Daha sonra Ulug-Arslan'ın oğlu Ejder-i Arslan, yeniden babasımn yerini alacaktır. İmâmî, Ulug-Arslan'ı kovdurduktan sonra, Özbek Sarayını **Tacikleştirir**.

[49] Kıyan, Çingiz Han'ın kendi kabilesinin adıdır. Daha sonra Han-nâme'de, **Uygurların** oturduğu bozkırın adı olarak geçecektir *(Han-nâme*, metin, s. 668; O. Ş. Gökyay, s. 314*)*. **Reşideddin**, Kıyan sözü için şöyle der :" *Kıyat, Kıyan'ın çoğuludur. Bu soydan gelen ve bu asıla en yakın olan kişilere Kıyat derler... Ergenekon'daki körükleri, Kıyan kabilesinin en soylu bölümü üflemişti.* "(**Reşideddin**, Berezin neşr., I, s. 179). Bilindiği üzere, Ergenekon'da dağı eritmek için körükler yapılmıştı. Kıyan kabilesi bu körükleri üfleyerek herkesi kurtardıkları için, bir asâlete sahip olmuşlardı. **Reşideddin**'in böyle demiş olmasına rağmen, üstad **Pelliot**'nun da dediği gibi, *Bartan-Ba'atur*'dan önce Moğol isimlerinin başlarında Kıyan sözüne rastlamıyoruz *(Gengis-Khan*, s. 118*)*. Üstad **Pelliot**'nun, bu nazariyesi ile söylemek istediği fikri şudur :" *Kıyan kabilesinin, kesin olarak Çingis-Han'ın kılanı olup olmadığını bilmiyoruz. Bu, sonradan ailenin bir soyluluk kazanması için sun'i olarak çıkarılmış bir an'ane de olabilir.*" Bu konuya notlarımızda yeniden döneceğiz. Ne olursa olsun, yine bir gerçek var ise, o da şudur : *Büyük vezir ve Bahadır **Ulug-Arslan**'ın gidip yerleştiği yer, Uygur'ların oturduğu ve sonradan Moğollarca da bir soyluluk ve saygı sembolü olarak kullandıkları Kıyan adlı yerdi. Ulug-Arslan'ın, bir nevi Türk halklarının sembolü olduğunu da, yukarıda söylemiştik..*

[50] Bu yer adını tespit edemedik. *Han-nâme*'de sık sık geçen *Şeruy*'la bir ilgisi olup olmadığım da bilmiyoruz.

geldiğini haber veriyorlar. Türkmenler, hem atlı ve hem de güçlü bir kavimdi. Doğu ülkelerinden, Telim Han'la savaşmak için geliyorlardı. Türkmen'lerin Han'ı *Bükdi-Han* [51]'dı. Kendisi çok bilgili ve tecrübeli bir kimseydi... *Ulug-Han* tarafından öldürülen Türkmen reisi *İlçin-Han*'ın da oğluydu. Babasının intikamını almak için geliyordu...

"İki ordu karşılaşınca, yine başabaş savaş başladı. Türkmenlerden *Dilmuz-Türkmen* ileri atıldı [52]. Özbek'lerden de *Küldürüm* [53]. Küldürüm, Dilmuz'u öldürdü. Bunun üzerine Türkmen'lerden *Dilgur-Türkmen* [54] ortaya çıktı. Dilgur da, Küldürüm'ü öldürdü. Küldürüm'ün kardeşi *Kaydur* [55] da, Dilgur'u öldürdü. Bükdi-Han, ordusunun sarsıldığını görünce bizzat kendisi savaş meydanına gelip, Kaydur'la birlikte epey Özbek'i kılıçtan geçirir. Bundan sonra da artık Türkmen Bükdi-Han'la, Özbek Telim-Han'ın başabaş savaşı başlar. Telim-Han en sonunda, Türkmen Han'ı Bükdi'yi öldürmeği başarır.

Özbek'ler, Türkmen'ler hakkında ne düşünüyorlardı :

"(Ortaasya halkları), Özbek'lere bekâr ve Türkmen'lere ise "nâbekâr" derlermiş. (Tabiî olarak bu, Özbeklerin görüşüdür. Yani bu duruma göre, Özbek'ler "faydalı", Türkmenler de "faydasız", "zararlı" oluyorlardı. Çünkü Türkmenler fakirlere ve halka zarar verirler

[51] Yukarıda *Bükdi/Bükti* şeklinde yazılmış bir kabile ismi de geçmişti. Ayrıca bk. Aristov, *Zametki*, s. 362.

[52] *Han-nâme*'de türkçe adlar tacikleştirilmiştir. Bu sebeple adları, asıllarına göre kurma konusunda, bir çok güçlükler karşımıza çıkmaktadır. Türkçede isim yapan "*-mır, -mur*" ekini biliyoruz. "*-mız, -muz*" eki hakkında ise bir bilgimiz yoktur. Bir adın tahlilinde, ekler köklerden daha önemlidir. Türkçede "*tälmir-, tälmür-*" fiili vardır (Kaşgarî, terc., II, s. 180; Radlof, III, 1091). Haydi diyelim bu, "*tel-*" fiil kökü ve "*-mür*" eki ile yapılmış bir isimdir. Bu açıklama tarzı Türk gramerine uygun olabilir. Fakat Türk onomastiğinden örnekler bulmadıkça, ölü bir nazariye olarak kalır.

[53] *Küldürüm*'ün de durumu aynıdır. Türkçede bir "*Küldrä/Küld (ü)rü-*" *(Kül-kökünden)* bir fiil kökü vardır (Kaşgarî, terc., III, s. 448). Ayrıca bk. Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1478. Fakat adın ne eki ve ne de kökü bellidir, Bir yerde de *Kal (=Kul?) -durum (=? Torum)* şeklinde yazılmıştır.

[54] *Dilgur* adının da durumu şüphelidir. Çağataycada, *Tilgür- (=Til-gür-)*, "bir yerde ebedî olarak oturup, yurt tutmak" anlamına gelir *(Lug. çagatayî*, s. 136; Radlof, aynı eser., III, s. 1386*)*. Sondaki ek ise, *Salgur* (Salur), *Yazgır* Oğuz boylarının sonlarındaki ekdir.

[55] "*Kay*" kökü ve "*dur*" eki ile yapılmış bir kişi adı olabilir. *Baydur (=Bay-dur)* gibi. Kaydu/Kaidu (=Kai-du), *Kaiçı* adlarında görülen köklerle ilgili olabilir. Bu adların etimolojisi için bk. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 74.

miş ve Özbekler de bunun önüne geçip, halka faydalı olmak isterlermiş. Bu, eski Türkmen - Özbek mücadelelerinin, Özbekler lehine çevrilmiş bir tefsirinden başka bir şey değildir.) *Bükdi-Han*, Özbek Han'ı *Telim* tarafından öldürülünce, Türkmenler Özbeklere sert bir şekilde saldırmışlar ve çetin bir savaş başlamıştı. Özbeklerin tarafında, *Özbek*, *Râk*, *Ilak Tohmaş*, *Kimerî*, *Saklab*, *Uygur* ve *Tibet* gibi on il bulunuyormuş. Türkmen ordusu ise, *İski*, *Salur-Kazan*, *Temir-Taş*[56], *Çavdar*, *Çavuldur*, *Bükdi*, *Çandır*, *Çigil*, *Lebne*(?), *Sakar*, *Yıpar* ve *Oğud (Oğuz?)* illerinden meydana geliyordu. Çetin bir savaştan sonra Türkmen ordusu bozuluyor ve Telim-Han savaş meydanından galip ayrılıyor..."

7. Zirih-Han

Özbeklerin ikinci defa Hazer hâkimiyetine girişleri :

"*Telim-Han*, Hazer Han'ı *Kümüş-Han*'ı öldürerek babasının tahtını almıştı. Kümüş-Han'ın *Ay-Tokuş* adlı bir oğlu vardı. Ay-Tokuş, büyüyüp serpilince, olan bitenleri öğrenir ve babasının intikamını Telim-Han'ın oğlundan almak için yola koyulur. Tibet'liler de Ay-Tokuş'u desteklerler ve Tohmaş şehrine doğru yola çıkarlar. Yolda Ay-Tokuş'a, *Kirû*, *Şirû*, *Uzun-Kaş*, *Sangalak*, *Kılavaz*, *Kestire*[57] illeri de katılır. Her iki Han'ın ordusu gelip Kıyan[58] sahrasında karşılaşırlar. Özbek'lerin yanında da, *Râk*, *Ilak*, *Rûyin*, *Kimerî*, *Uygur*, *Saklab*[59] illeri vardır...

"Savaş meydanında, Zirih-Han'la Ay-tokuş karşılaşırlar ve Ay-Tokuş, bir vuruşta Zirih-Han'ı atından düşürür ve öldürür...

"Ay-Tokuş, Özbek'lerin başına geçer ve onlara Han olur. Ölen Zirih-Han'ın bir de on iki yaşında, *Kumuş*[60] adlı bir oğlu vardır. Eski

[56] *Temir-taş* boy adının türkçe olmasına rağmen, Aristov'un kabile adları listesinde bulamıyoruz.

[57] Bu zamana kadar *Ozgan* ve *Ulug-Han*'ların yanlarından ayrılmayan bu iller, şimdi Hazer Han'nın etrafında toplanmışlardır. Bu adların kökleri, İran mitolojisindedir.

[58] Kıyan bozkırı buraya sembolik olarak konmuş olabilir. Çünkü Han-nâme'nin son kısımlarında, burasının Uygurların oturdukları yer olduğu söylenir. Uygurlar doğuda idiler.

[59] Saklab, yine *Han-nâme*'ye göre Hazer'lerin akrabaları idiler. Fakat burada Özbek'lerin yanında görülüyorlar.

[60] *Komuş/Kumuş/Kumış* adının da durumu karanlıktır. Altay lehçelerinde *Komıs (=Kongıs)*, bir hayvan adıdır (Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 670). Fakat bu belgeler Türk onomastiğinde kesin bir söz söylemek için yeterli değildirler.

vezirlerden *Damnak-Atalık*, nasıl Hazer Han'ı Kümüş-Han öldürmesin diye Telim'i sakladıysa, bunu da alır ve Râk bozkırına götürerek, orada saklar. Bu suretle, Ay-Tokuş'un gözlerinden uzak tutar...

"Ay-Tokuş Han bütün Turan'ı kendi elleri altında tutarken, bir yandan da Ozgan-Han'ın soyları ve eski vezirleri Kıyan bozkırında toplanmağa başlarlar. (Biliyoruz ki daha önce Ozgan-Han'ın eski meşhur vezir ve bahadırı ve aynı zamanda Türklerin temsilcisi *Ulug-Arslan*, ta *Telim-Han* zamanında Kıyan bozkırına giderek orada yerleşmiş ve yaşamağa başlamıştı.) Bin yaşını geçtiği halde bir oğlu olmuş ve bu oğlana *Ejder-i Arslan* adını koymuştu...

"Zirih-Han'ın oğlu Kumuş-Han da Râk yaylasında hayvan otlatıyor ve çobanlık yapıyordu... *Ulug-Arslan*'ın oğlu Ejder-i Arslan da birgün, bir pars'ın peşine düşerek Râk yaylasına gelir... Kumuş-Han'la aralarında parsın postu yüzünden kavga çıkar. Bu kavga günlerce devam eder. Nihayet Kumuş-Han'ı Ay-Tokuş'un korkusu ile Râk bozkırına saklayan vezir Damnak-Atalık[61], bu her iki çocuğu da kavga ederlerken bulur. Evine getirir... Hep beraber gidip Ulug-Arslan'la tanışırlar ve Ay-Tokuş'un üzerine yürüme kararı Ulug-Arslan'ın evinde verilir...

"Özbeklerden *Kumuş-Han* ordusu ile Hazer Han'ı *Ay-Tokuş*'un orduları karşılaşırlar. Râk'lı *Noyın-Bahadır* savaş meydanına çıkar ve konuşur. Noyın'ın ileri sürdüğü fikir önemlidir. Der ki, .."padişahlık *Kil-Han* ve onun buyruğu ile Han olan *Ozgan-Han*'ın evlatlarının hakkıdır." Sonra ilâve eder, "*Kil-Han*'ın buyruğu olmadan hiç kimse bu tahta çıkamaz"[62]. Noyın yaralanınca yerine *Çonak* geçer[63], o da yaralanınca yerini *Sunak* alır. Fakat o da *Ay-Tokuş* tarafından öldürülür[64].

[61] Bu ad hakkındaki fikirlerimizi 37. notumuzda söylemiştik. Kanaatımızca, bu da *Efrâsiyâb*'ın, yani İran mitolojisinin vezirlerinden biri idi. Artık Türklerin sembolü olan *Ulug-Arslan* bir tarafa atılmış ve *Ulug-Han*'m nesillerini Efrâsiyâb nesilleri yönetmeğe başlamışlardır.

[62] Bu da, Ortaasya'daki âsil soy düzenini ve an'anesini göstermektedir. Ortaasya tarihinde öyle bir çağ gelmiştir ki, Çin İmparatorunun vermediği herhangi türkçe bir ad veya ünvan da meşrû sayılmamıştır.

[63] Uygur'larda *çonai/çonay* şeklinde söylenen bir kişi adı görüyoruz (S. E. Malov, *Dva Uigurskih dokumenta*, Ikd ül-cumân, V. V. Bartoldu, Taşkent, s. 393). "*Çung-*, *Çun-*" fiil kökleri, "büyümek" manasına gelir (Radlof, aynı esr., III,. s. 2172). Korulas boyundan *Çonak* adlı biri de vardır (*Moğolların Gizli Tarihi*, 141; Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 59).

[64] *Sunak* sözü morfoloji bakımından türkçedir. Fakat Türk onomastiğinde böyle bir ada rastlamak güçtür.

(Bunun üzerine her zaman olduğu gibi, *Ulug-Arslan*'ın oğlu), Ejder-i Arslan ortaya gelir ve Er-Tokuş'u yakalar[65]...

"Ejder-i Arslan, kendi kendine şöyle der: –"Kumuş-Han da bir Han'dır, Ay-Tokuş da. Ben, Ay-Tokuş gibi bir Han'ı nasıl öldürürüm?" Der ve Ay-Tokuş'u öldürmekten vazgeçer ve getirip Kumuş-Han'a verir... Kumuş-Han da, Ay-Tokuş'u bir vuruşta öldürür[66]...

8. Kumuş-Han

Kumuş-Han'ın Türkmen'lerle savaşı :

(Bundan sonra, Kumuş-Han'*ın müslüman ve hacı olmak istediği anlaşılıyor. Bu konu ile ilgili hikâyeler anlatılır.)*

"... *Kumuş-Han*'a Türkmenlerin geldiği haberi veriliyor... Her iki ordu da Seruş bozkırında karşılaşıyorlar. Özbek *Kumuş-Han*'ın sağında (Ulug-Arslan'ın oğlu) *Ejder-i Arslan* ve solunda da *Çonak-Pehlivan* vardır... Bu sırada Türkmen'lerin Han'ı ise *Bek-Taş*[67] Han'dır. Onun da sağında *Yalduwuz-Türkmen*[68] ve solunda ilse *Kul-Dorum-Türkmen*[69] bulunuyormuş. İki ordu karşı karşıya gelince, yine bahadırlar çıkıp, başabaş savaşıyorlar. En sonunda Türkmenlerden Ardınak-Türkmen[70] adlı biri çıkıyor ve Özbeklerden karşısına kim çıkarsa öldürüyor. (Bütün savaş sahnelerinde olduğu gibi, Ulug-Arslan'ın oğlu) Ejder-i Arslan çıkıyor ve (Han soyundan gelmeyen) son Türkmen bahadırını da öldürüyor Bundan sonra Hanların savaşı başlar ve Kumuş-Han, Türkmen Bek-Taş Han'ı öldürür...

Türkmenlerin Batıya göç etmeleri :

"Bu savaştan sonra Türkmenler, doğudan batıya doğru göç ederler[70]. Doğudan batıya göç eden Türkmen boyları, sırası ile

[65] Savaşlarda daima *Ulug-Arslan* sonuç alırdı. Şimdi de onun yerine oğlu geçmiştir.

[66] Yukarıda da söylediğimiz gibi Ulug-Arslan, *Kara-Budun* veya *Kara-Kemik* denen avam halkından idi. Bu sebeple Han'lar arasındaki şahsî savaşlara katılmamaktadırlar. Karşısındaki Han düşman olsa bile, öldürmeğe cesaret edemedikleri Hannâme'nin bu satırlarından anlaşılmaktadır.

[67] *Bek-taş* adlı bir Türkmen kabilesi de vardır. Bk. Not. 15.

[68] Bu adın da etimolojik durumu karanlıktır.

[69] Sondaki "*-ak-nak*" eki türkçedir. Fakat adın baş kısmı bozulmuştur.

[70] Türkmenlerin batıya gitmeleri tarihçiler için de önemli bir kayıttır. Fakat *Han-nâme* yazarı İmâmî'nin aklının, Türk tarihinin inceliklerine ermediği de bir gerçektir. Ebülgazi'nin, anlattığı, Moğol akınları karşısında Türk'men'lerin batıya itilmeleri çok sonraki çağla da meydana gelmiştir.

şunlardı: *Baklan*[71] *Aklan*[72], *Köklen*[73], *Vardıng*(?), *Teke*, *Yomut*, *Derden*[74]. Artık bundan sonra doğu bölgelerinde Türkmenlerden hiç kimse kalmıyor. Hepsi batıya gidiyorlar.

"Doğudaki bölgeler boşalınca, Kumuş-Han doğu illerine gelip Vâjile[75] şehrine giriyor... Buradan ayrılırken de, bu bölgeleri idare etmesi için *Sundak-Beg*[76]'i tayin ediyor...

"Bundan sonra Kumuş-Han, kuzey diyârlarına gider ve Benân[77] şehrine rastlar. Orada dört yıl oturduktan sonra, ölmezlik sevdasına kapılır ve hayat suyunu bulmak ister... Hayat suyunun Cabulka[78] şehri yakınlarında olduğunu söylerler. Bu defa yönünü Cabulka'ya doğru çevirir... Bir ormanda kaybolur. Ejder-i Arslan gelir onu kurtarır[79].

Hazer-Han'ının üçüncü nâipliği :

"... Kumuş-Han, hayat suyunu bulmak için gittiği Şehr-i Hayat'da kalır ve bu suretle kendi ilindeki tahtı boş kalır. Halk çaresiz kalıp, yine Hazer-Han'ı *Ay-Tokuş*'un oğlu *Anduvid*'i kendi Hanları olarak tahta oturturlar. Bu sırada *Kumuş-Han*'ın bir oğlu da olmuştur... Adını *Çolpan-Han* korlar. Fakat Hazer-Han'ı Çolpan'ı öldürür diye korkarlar ve çocuğu bu defa da Serûş yaylasında saklarlar. Sonra da alıp doğuya götürürler. Az sonra, *Kumuş-Han*'ın yurduna dönmekte olduğu haberi gelir. Herkes buna sevinir... Baba, oğul Serûş bozkırında buluşurlar. Fakat Kumuş-Han sevincinden ölür...

[71] Ortaasya'da *Bakay* ve *Bakat* kabileleri vardır. (Aristov, Zametki, s. 354). Fakat *Bakan* adlı bir boy bulamadık.

[72] Bu boy adları, *Aklan (>ak-lan)*, *Kök-len* gibi renklerden yapılmış isimlerdir. *Aklan* boy adını bulamadık.

[73] Ortaasya Türkmen'leri arasında *Köklen* adlı bir boy vardır. Bk. Aristov, *Zametki*, s. 414.

[74] *Derden* boy adı yanlış yazılmış olmalıdır.

[75] *Han-nâme*'ye göre Türkmen'ler, *Nuh* Peygamber'in kızı *Vajile*'den türemişlerdir. Bu sebeple efsanede, Türkmen Başkentine de bu kızın adı verilmiştir.

[76] Not. 69 daki *Sunak* Bey'le bir ilgisi bulunmalıdır.

[77] *Benân* şehri, Han-nâme'ye göre *Yafes*'in oğlu *Kimeri*'nin başkentidir ve kuzey diyarlarında bulunan bir şehirdi. Yine efsaneye göre, *Kıyat-Han* da bu şehirden gelmekte idi

[78] Cabûlka, İran ve Arap mitolojisinde adı geçen bir şehirdir. Güya Cabulka, Uzakdoğunun en uç şehri idi. Ayrıca bk. S.

[79] *Ejder-i Arslan*, Türk halklarının sembolü ve *Ulug-Arslan*'ın oğludur.

9. Çolpan-Han

"Kumuş-Han ölünce, devletin ileri gelenleri, Çolpan Han'ı Hanlık tahtına oturturlar ve Hazer Han'ı ile savaşa karar verirler... Hazer Han'ı ile savaşta, önce haşabaş savaşlar başlar. Hazerlerden *Han-Murat*[80] ile *Çonak-Bahadır*'ın savaşları sırasında, Hazer Han'ı Anduvid hançerle öldürülür ve bu suretle daha savaş bitmeden Hazer ordusu dağılmış olur...

"Çolpan-Han'ın elli tane karısı varmış. Fakat bunlardan hiç birinden bir çocuğu olmamış... Günün birinde, bu kadınlardan birisi bir oğlan doğurmuş. Han koşarak gelmiş ve çocuğunun yüzüne bakmak istemiş. Fakat bakar bakmaz, aklı başından gitmiş. Çünkü cılız ve sarı benizli bir oğlanmış. Çolpan-Han'ın bir beyi varmış. Adı da Kanış-Biy (Bey) imiş[81]. Han, kime kızarsa hemen Kanış-Bey'e emredermiş ve onu öldürürmüş. Onun için Han-nâme, buna *Emir-i gazâb* demektedir. Çolpan-Han, Kanış-Bey'e, "al bu oğlanı götür de ne yaparsan yap," diyor... Kanış-Bey oğlanı alıp gidiyor; fakat kıyıp da öldüremiyor. Saklab bozkırında, oğlanı bir adama veriyor ve iyi bakmasını tenbih ediyor[82]. Ayrıca oğlana bir de *Beygu*[83] adını veriyorlar... Sonra Çolpan-Han da ölüyor..."

10. Beygu-Han

"Çolpan-Han ölünce yerine *Beygu-Han*'ı tahta çıkarıyorlar. Beygu beceriksiz ve işten anlamaz bir Han olmuş. Babası gibi etrafındakiler de kızmağa başlamışlar. Onun ileri gelen adamlarından, *Dayun Bayın*[84],

[80] *Han-nâme*'nin bu kısımlarında, ilk olarak bir müslüman ismi geçmektedir. Ad, belki de yanlış yazılmıştır.

[81] *Kanış*, Türk onomastiğinde pek rastlanan bir ad değildir. Fakat gramer yapısı türkçeye çok benzemektedir. Belki de, "*Kan-*" fiil kökünden yapılmış bir isimdir.

[82] Öldürülmek üzere verilen bir çocuğa kıyamıyarak, bir yere bırakmak da, Türk mitolojisinin önemli motiflerinden biridir.

[83] *Beygu*, bir kuş adıdır. Selçuk hükümdarı *Toğrıl* ve *Çağrı* Bey'lerin kardeşlerinin adı da *Beygu* idi.

[84] *Bayın* il adı, Han-nâme'de ilk defa burada geçer. Türkçe bir ada benzemektedir. Belki de "*Bay-ı-*" fiil kökünden gelmektedir. Bk. S. 341-2.

Rûyin, Râk, Ilak, Çonak, Damnak, Sundak, Barak[85], *Bıdak*[86], *Toğrıl, Sıpak*[87], *Konuş*[88], *Ejder-i Arslan* gibi beyleri Beygu-Han-ı yalnız bırakıp, başlarını alıp gidiyorlar...

"Otuz yıl sonra, halk artık Beygu'nun bu kötü idaresinden bıkıyor ve kendi başlarının çaresini arıyorlar. Beyler toplantısında *Betan*[89] adlı bir bey, Beygu'nun oğlu *Taygu*'nun tahta çıkarılmasından başka bir çare kalmadığını söylüyor.

"*Beygu-Han*'ın *Taygu*[90] adlı bir oğlu olmuştu. Bu çocuk on beş yaşına gelince, babası tarafından Hazer ve Tibet ülkesine verilmiş ve ayrıca Uygurlar da onu başlarına getirmiş ve ona candan bağlanmışlardı. İlin ileri gelenleri, Taygu'yu Han yapmak için gidip getiriyorlar ve Beygu'ya da artık yaşlandığını ve Hanlıktan ferağat etmesi gerektiği söylüyorlar... Fakat Han bu öğüdü bir isyân hareketi olarak kabul ediyor[91] ve bunun üzerine hiç kimse daha fazla ileriye gitmeğe cesaret edemiyor...

[85] Türkmen'lerin *Vajile* şehrini idare etmek üzere, tayin edilen beyin adı *Sundak/Sındak*(?)'dır. *Barak* ise, *Saklab-Han*'ın oğlu sayılan İt-barak'lar olmalıdır. Bk. Not. 76.

[86] *Bıdak* veya *Badak* adının mâhiyeti belli değildir. Bu ad, Han-nâme'de Çingiz-Han'la ilgili bölümde de geçer. Fakat Çingiz-Han tarihinin gerçek yönleri ile bir ilgisi yoktur.

[87] Han-nâme'nin bu bölümlerinde, artık türkçe adlar çoğalmağa başlamıştır. *Şıbaga/Sıbaga*, "talih ve şans" demektir. Bk. Pelliot, *La horde d'or*, s. 44. *Sıpak/Sapak*'ın yine türkçe bir ad olması daha akla yakın görülüyor. Altay masallarında *Altın-Sabak* sözü çok geçer (Radlof, *Proben*, II, s. 173-174). *Sabak* sözü için bk. Vambery, *Tschagataische Sprachstudien*, s. 292.

[88] *Konuş* sözünün de mâhiyeti pek anlaşılmıyor.

[89] *Han-nâme*'de, *Benân* ve *Benânlı* yer ve il adı çok geçmektedir. *Betân* belki de bunların yanlış yazılmış bir şeklidir.

[90] *Taiçu* vezninde bir ad olmalıdır. Çingiz hakimiyetinden sonra Türkler arasına girmiş olması çok muhtemeldir. Türkçede *Taigı* (Tub.) gibi, bazı isim ve sıfatlara rastlıyoruz. Bk. Radlof, *Wörterbuch*, III, s. 768. "*Tay-*" fiili de vardır (Kaşgarî, terc., III, s. 244). *Birgü*, "vergi" gibi fiilden isim yapan "*-gü,-gu*" eki de mevcuttur (Bang, Ung. Jahrb., VI, s. 118). Bütün bunlara rağmen bu ada, eski Türk onomastiğinde rastlamıyoruz ve bu sebeple de çeşnisinde, Moğol tesiri görüyoruz.

[91] Bu küçük kayıt, eski Ortaasya Halklarındaki devlet düzeni hakkında bize açık bir fikir vermektedir. Hükümdarın aczine ve halkın haklı sebeplerine rağmen, Han'ın, "bu bir isyân hareketidir," diye halka *töre*'yi hatırlatması, toplum içinde bir anda düzen ve asayişin kurulmasına kâfi geliyordu.

"Çaresiz, Taygu'yu yine salıyorlar bozkırlara ve Taygu kimsesiz ve yalnız başına olarak başlıyor çöllerde gezmeğe... Taygu, doğuya gidiyor ve orada 1000 evlik bir ile rastlıyor. Meğerse bu ile bir kaplan dadanmış imiş ve hiç kimseye rahat vermiyormuş. Yine bu kaplan bir at yakalayıp da kanını içmekle meşgul iken, Taygu kaplanın üzerine atılıyor ve kılıcı ile kaplana vurup ikiye bölüyor... Bu ilin *Şıhtım-Bay*[92] adlı bir beyi varmış. Bu beyin de Melike Gül-fâm adlı bir kızı varmış. Taygu bir gece, başına gelenleri Tanrıya anlatıp, tahtını ve tacını elde edebilmesi için Tanrıdan yardım dileyerek yalvarırken, bu yalvarışları beyin kızı duyar ve hemen gidip babasına haber verir. Bey, Taygu'nun Han soyundan geldiğini duyunca, hemen ayaklarına kapanır ve kızını Tayguya verir ve Taygu'yu da Doğu ülkelerinden birine padişah yapar.

"*Taygu-Han*'ın bu sırada bir oğlu olur ve adını *Aşbara* korlar. Taygu-Han, oğlu *Aşbara*[93] için toylar verir şenlik yaptırır. Bu sırada Bey-gu-Han'ın adamları gelir ve bu ülkelerden vergi toplamak isterler... Taygu, vergileri vermez ve "vergileri Taygu-Han aldı", de, diye, babasına ısmarlar... En sonunda Beygu-Han, oğluna mektup yazar ve gelip kendi yerine, tahtına oturmasını söyler... Taygu-Han da yurduna dönüp tahta çıkar ve Han olur...

11. Taygu-Han

Özbeklerin dördüncü defa Hazer hâkimiyetine girişleri :

"*(Çolpan-Han* tarafından öldürülen Hazer Han'ı) *Anduvid*'in *Sülengey*[94] adlı bir oğlu olmuştur. Çolpan-Han'dan korkan Hazerler, bu çocuğu alıp götürürler ve Karanggu[95] dağa saklayarak orada bü-

[92] Bu adın da mahiyetini şimdilik tespit edemedik.

[93] Aşbara şehri Ortaasya tarihinin önemli yerlerinden biridir. Bu konuda ayrıca açıklamada bulunmağı lüzumsuz görüyoruz. Yalnız kanaatımıza göre, *Aşbara* çok eski bir Türk adı olmalıdır. *Aşbara*'yı eski Türk ünvanlarından *Işbara* ve Göktürklerin hükûmdar lâkabı *Sha-po-lüeh* ile mukayese etmelidir.

[94] *Sülengey* adı da Özbek'lere Moğol tesiri ile girmiş bir ad olmalıdır. Gerek kök ve gerekse ek, tamamı ile Moğol üslûbundadır. Bize göre bu ad, *Solangay* da okunabilir. Sonradan bozulup Sülengey de olmuş olabilir. Krşl. *Solangkai*, *Solangkatai* (B. Ögel, *Sıno-Turcica*, s. 241). Bu adın menşei için bk. P. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 276.

[95] Karangu-Tag'a, *Ozgan-Han*'ın Tibet seferinde de rastlıyoruz. Bk. O. Ş. Gökyay, aynı esr., s. 288.

yütürler. Sülengey büyüyünce, babasının intikamını almak için yola çıkar ve Tohmaş'a doğru yürür...

"Aralarında çetin bir savaş olur. Taygu-Han da savaş meydanına girer ve kılıcını sallamağa başlar. Bu sırada nereden geldiği bilinmeyen bir ok Taygu-Han'ın göğsünden girdiği gibi, omuzundan çıkar ve Taygu-Han ölür. Her iki ordu arasında çok çetin bir savaş olur ama, en sonunda Hazer Han'ı *Sülengey-Han* galip gelir ve bütün Turan ülkesine padişah olur.

12. Aşbara-Han

Özbek ilinde karışıklıkların başlaması ve hanedan değişimi :

"Taygu-Han'ın oğlu *Aşbara* bu sırada Doğuda herhalde büyük babası *Şahtım-Bay*'ın illerinde hanlık yapmaktadır. Bunu duyunca babasının hem kanını ve hem de tahtını almak için yola koyuluyor. Büyük babası ile beraber gelip Tohmaş şehri yakınlarına konuyor. *Sülengey-Han* da bunu duyunca ordusunu toplayıp Aşbara-Han'a karşı çıkıyor... Her iki ordu savaşıyor, fakat bir sonuca gidilemiyor. İki Han da bunu görünce, bizzat kendileri savaş meydanına çıkıp vuruşmağa başlıyorlar ve Aşbara-Han, Sülengey'i kılıcı ile ikiye biçiyor ve bu suretle de tahtına sahip oluyor.

(Öyle anlaşılıyor ki, Tohmaş'lılar Hazer Han'ı Sülengey'le anlaşmış ve Aşbara'ya karşı gelmişler. Aşbara, soyca Ozgan-Han'ın neslinden geldiği halde, Tohmaşlıların bu hıyanet yoluna sapmalarını affedemiyor.) Tohmaşlıları kılıçtan geçirmek istiyor. Fakat büyük babası buna mani oluyor. Aşbara küs olarak Özbeklerin başına geçiyor. *Ejder* ve *Arslan* [96] adında iki oğlu oluyor. Çocuklar büyüyünce, babalarından ayrı ayrı ülkeler istiyorlar. Babaları devletin birliğinin bozulacağını düşünerek onların bu isteğine karşı çıkıyor ve her iki oğlunu da başkentinden dışarı atıyor... Fakat başıboş insanlar oğullarının etrafına toplanıp karışıklık çıkarıyorlar. Aşbara-Han ızdırabından başkent Tohmaş'ı terkedip, kendine bir şehir yaptırıyor Aşbara-Han tarafından yapılmış olması sebebiyle bu şehre halâ Aşbara [97] adını verirler..

[96] *Ejder-i Arslan*, Türk halklarının sembölü ve Özbek Han'larının büyük vezir ve bahadırı *Ulug-Arslan*'ın oğlunun adıdır. Burada, bu ad ikiye bölünerek, *Aşbara-Han*'ın iki kötü oğlunun adları meydana getirilmiştir. Mitolojide bu gibi adlandırmaların birer manası vardır. Fakat bu inceliğin biz de farkına varamadık.

[97] Bu şehrin eski durumu için bk. E. Chavannes, *Documents sur les T'ou-kiue Occidenteaux*, s. *12-24*.

II. KIYAT-HAN VE SOYU

(ÇİNGİZ-HAN'DAN SONRA DÜZÜLEN YENİ ÖZBEK–TÜRK ŞECERELERİ)

"*Kil-Han*'ın oğullarından *Kimerî* adlı bir Han vardı. *Kimeri-Han*, Ozgan-Han'ın en ileri vezirlerinden biri idi. Kendisi Benân şehrinde otururdu. Kimerî'nin soylarından *Kıyat-Han*[98] adlı bir Han da vardı. O da Benân şehrinde idi. *Ozgan-Han*'ın neslinden gelen diğer büyük Özbek Hanları zamanında bu şehirde saklanmış ve sesini çıkaramamıştı[99]. *Aşbara-Han*'ın oğullarının durumunu haber alınca, kendisinin de Kil-Han'ın torunlarından geldiğini söyleyerek, Turan üzerinde hak iddia etmeğe başlamıştı. Bir ordu toplayarak Tohmaş şehri üzerine gelmiş ve Aşbara-Han'ın oğlu *Arslan* ile karşılaşmıştı...

"Arslan ile Kıyat Han arasında geçen bir vuruşma sonucunda, Arslan öldürülür ve bundan sonra Kıyat-Han Tohmaş şehrinde Turan padişahı olarak tahta çıkar. Aşbara-Han'ın ikinci oğlu *Ejder* de çıkardığı karışıklıklardan ve yaptığı yolsuzluklardan dolayı pişman olarak Kerü-Kırım[100] adlı deniz kenarına gelir ve orada bir şehir kurarak, yerleşip oturur. Bu sebepten dolayı bu şehre halâ Ejder-Han[101] derler.

'Otuz yıl sonra Kıyat Han ölüyor ve yerine oğlu Dürlügin geçiyor[102]

[98] Kıyat, Kıyan sözünün çoğuludur. Kıyan bozkırında Uygur'ların oturduklarını *Han-nâme* bir kaç defa söylemişti. *Kıyan-Han* ünvanı, bu Han'ın Kıyat kabilesi ile ilgisini gösterebilecek bir sıfat da olabilir. Reşideddin, "gayet cesur ve kahraman insanlara *Kıyat-Bahadır* adı verilir," der. Bunun sebeplerini de, *Kıyat (Kıyan)* sözlerini açıklarken anlatır (Reşideddin, Berezin neşr., I, s. 177-179).

Öyle anlaşılıyor ki *Han-nâme, Kıyat-Han*'la yeni bir Moğol hanedanı başlatmak istemektedir. Fakat *Şahnâmeci* ve *Efrâsiyâbcı* İmâmî, bu hanedanı da *Yafes*'in oğullarından, Benân'lı *Kimeri*'ye bağlamıştır.

[99] *Han-nâme*'nin, yukarıda söyledikleri ile, burada anlattıkları arasında ayrılık vardır. *Kimeri*, daha başlangıçta gönlü ile *Ozgan-Han*'a bağlanmış ve ona vezirlik etmişti. Baş eğmek istemeyen ülkelere, savaştan önce elçi olarak girmiş ve onları kan dökülmeden tabi kılarak, Ozgan-Han'ın ayağına getirmeğe muvaffak olmuştu.

[100] Buradaki *Kirü/Kerü* kelimesini ne türkçe ve ne de farsça ile açıklıyamıyoruz Belki de eski türkçe'deki yön gösteren *Kerü/Kirü* sözü ile bir ilgisi vardı.

[101] Tarihlerde yazılı olmayan, bu eski Kıpçak ve Altın-ordu inanışlarının burada. söylenmiş olması da önemli bir noktadır.

[102] Yukarıda da söylediğimiz gibi *Dürlügin*, tek bir kabile veya şahıs adı değil; bir kabile topluluğunun adıdır. Meselâ Korulas kabilesi *Dürlügin*, Barulas'lar ise, *Nirun* grubundan idiler (Reşideddin, Berezin neşr., II, s. 149).

Yirmi yıl Hanlık yapan *Dürlügin* ölünce, oğlu *Korulas*[103] tahta çıkıyor. Korulas'dan sonra oğlu *Noyan*, Han oluyor... Korulas'dan sonra da oğlu *Buyan*[104], bütün Turan ülkesine padişah oluyor.

1. Buyan-Han ve Uygur'lara karşı yaptığı akınlar

"*Buyan-Han*'ın dört nikâhlı karısı ve Kırk tane de kuması vardı[105]. Buyan'ın hiç oğlu yoktu. Kendisi hep oğlan istemişti ama; Tanrı ona hep kız vermişti. Bu suretle Kırk-Kız'ı olmuştu[106]. Bu kadınlardan doğan Kırk-Kız'dan, bugün de *Kırk-Kız (Kırgız)* denen kavim meydana gelmiştir.

"Günlerden bir gün Buyan-Han hâremine geliyor ve bakıyor ki karılarından birinin karnı çok şişkin... Kadına karnının niçin bu kadar şişkin olduğunu soruyor, O da, Karnında bir oğlan çocuğu olduğu için karnının böyle kabarık olduğunu söylüyor... Buyan-Han da ona, "eğer sen bana bir oğlan çocuğu doğurursan, seni Baş-Hatun *(Bânû-yı Bânûvân)* yaparım... Yok bir kız doğurursan, seni de kızını da öldürürüm," diyor.

2. Uygur hâkimiyeti

"... Bu sırada *karavul*[107]'lar geliyorlar ve Kıyan[108] bozkırın-

[103] Az önce yukarıda da söylediğimiz gibi, Korulas'lar *Dürlügin* kabile grubunun bir kolu idiler.

[104] *Buyan*, türkçe bir sözdür Türkçeye de sanskritçe *Puyan*'dan girmiş olması muhtemeldir (Türkische Turfan Texte, I, s. 72). Kaşgarlı Mahmud ise bu sözü *Muyan* şeklinde yazmıştır (Metin, III, s. 135). Geç olarak Moğolcada da görülür. Meselâ *Moğolların Gizli Tarihi*'nde yoktur. Bu, önemli bir noktadır. Türkçede isim olarak da görülür (F. W. K. Müller. *Pfahlinschriften*, s. 8, 7). Ayrıca Buyançuk şeklinde, küçültme ekleri ile yapılmış, Uygur kişi adlarının varlığını da biliyoruz (Radlof, *Uig. Sprachdenkmäler*, s. 260). Ayrıca *Buyan-Tämür* ve *Buyan-Kara* Uygur kişi adları için bk Aynı esr. a. yer. *Noyan*'la *Buyan*, biraz da vezin ve kafiye isteği ile yapılmış gibi görülüyor. Fakat Buyan, eski Türkçe bir sözdür. Bu sebeple, İmâmî'nin eski bir metni görmüş olması lâzımdır.

[105] "Kırk" sayısının eski Türklerdeki önemi hakkında, ayrı bir bölümümüzde durmuştuk. Bk. S. 497 v.d.

[106] *Kırgız* ve "Kırk-kız" hakkındaki efsaneler için bk. S. 498-500.

[107] *Karawul*, Karakol, yani öncü kıtaları demektir. Çağatay lehçesinde *Karawul* olmuştur.

[108] İki türlü Kıyat kabilesi vardır: Bunlardan birincisi, Reşideddinin' tabiri ile *Kıyat-ı mutlak*'dır ki *Çanşi'ut* ve *Yürgin* kabileleri bu gruba dahildir. İkincisi

daki Uygur Han'ı *Buğur*-Han[109]'ın isyân edip kendisine doğru yürüdüğünü haber veriyorlar. *Buğur-Han*, "Atam *Uygur*-Han'ın intikamını alıp ve ayrıca da Tolımaş şehrini Ulug-Han'ın[110] soylarından alacağım", diyormuş. Bunu duyan Buyan-Han hemen ordusunu topluyor ve Kıyan bozkırına doğru yürüyor. Uygur-Han ile Buyan-Han savaşa başlıyorlar... Bu savaş, tam on altı yıl devam ediyor. Uygur Han'ı Buğur-Han, Buyan-Han tarafından öldürülüyor...

"Uygur Han'ı *Buğur-Han* öldürüldükten sonra oğlu *Bekiş* büyüyor ve Uygurların başına Han oluyor. Buyan-Han bunu duyunca Uygurlar üzerine ikinci defa bir akın daha yapıyor. Aralarında büyük bir savaş oluyor ve Buyan-Han, Uygurların Han'ı Bekiş-Han tarafından öldürülüyor...

"Buyan-Han'ın kızı Alan-Kowa'nın oğlu Buzencer, Moğol illerine padişah oluyor. Bütün illere ferman gönderip, hepsinin kendisine baş eğmesini istiyor. Fakat Kıyat[111] bu fermanı dinlemiyor. Bu sırada Uygurların başında Bekiş-Han varmış. Kıyat'takiler diyorlar ki, "başımızda *Buğur-Han*'ın soyundan gelen bir Han var, biz size nasıl boyun eğeriz!" Bunun üzerine *Buzeneer*[112] ordusunu alarak Uygur Han'ı *Bekiş-Han*[113] üzerine geliyor ve çetin bir savaş sonunda Bekiş-Han'ı öldürüyor."

---

de *Kıyat-Borçıkın (Bor-Çigin)* kabilesidir. Çingiz-Han'ın babasının kabilesi olan bu boyun, baba Yesügey-Bahadır zamanında meydana gelmiş olması çok muhtemeldir. Bk. Reşideddin, Berezin neşr., s. 12. Bu kabile adı teşekkül ederken, Çingiz-Han'ın babasının *Kıyan/Kıyat* adını seçmiş olmasının da tesiri vardır. Hannâme'de de görüldüğü gibi Kıyan sözü, Ortaasya mitolojisinde büyük bir yer tutuyordu.

[109] Bu *Buğur-Han*, belki de *Bugu*, *Bögü-Han* idi. 763 de Maniheizm'i almış meşhur Uygur Kağanıdır. Sonraki Mani metinlerinde ve Cuveynı'deki Uygurların menşe efsanesinde adı geçer (Cuveynî, I, s. 40-44, 196). Bu kağanın adı uzun zaman unutulmamıştır.

[110] *Uygur-Han*'ı, *Ozgan-Han* öldürmüştü.

[111] Bu da önemli bir kayıttır. Yine Uygur Han'ı, burada da *Kıyan*'ın çoğulu olan *Kıyat* adı ile adlandırılıyor.

[112] Han-nâme'de yanlış olarak *Buzencer* yazılmış olan bu kişi, Çingiz'in atalarından *Boduncar*'dır.

[113] *Bekiş* adlı bir Uygur hükûmdarı tanımıyoruz. Yalnızca, Çingiz-Han'a giden ilk Uygur elçilerinden birinin adı *Bekiş*'tir. (B. Ögel, *Sino-Turcica*, s. 346).

3. Moğolların atası Alan-Kowa'nın çıkışı

(Han-nâme *yazarı İmâmî, her ne kadar bu bölümleri Tarih-i Güzide' den aldığını söylüyorsa da, Tarih-i Güzide ile karşılaştırıldığı takdirde, epey değişiklikler yaptığı görülür. Esasen* Han-nâme, *Çingiz-Han*'ın *biyografyasına bile sadık kalmamış, Tacik ve Kıpçak rivayetlerini ilâve etmiştir. Bu sebeple Çingiz-Han*'ın *biyografyası bile Türk Mitolojisi bakımından okunmağa ve incelenmeğe değer parçalardır. Alan-Kowa'nın çıkışı hakkında iki rivayet vardır. Bu anlatışların tarih, kültür, mitoloji ve dil bakımından önemli olan kısımlarını seçme yolu ile bir sıraya koyarak, burada özetleyeceğiz)*:

Birinci söylenti : "Buyan-Han'ın karılarından birinin gebe olduğunu ve bir oğlan doğuracağına dair bahse girdiğini yukarıda söylemiştik. Aradan zaman geçip, çocuk doğunca, doğan çocuk erkek değil, kız oluyor. Buyan-Han da kadına, kız doğuracak olursa, kendisini de kızını da öldüreceğini söylemiş ve ondan sonra Uygur seferine gitmişti. Bunun üzerine çok korkan kadın, çocuğu bir erkek gibi giydirmiş ve öyle büyütmeğe başlamış. Adını da *Alan-Kowa*[114] koymuş. Babası Uygur savaşı ile meşgul iken, erkek elbisesi ile gezen kız da büyümeğe başlamış... On beş yaşına gelince, kız tıpkı bir yiğit gibi oluyor ve tuttuğunu koparıyor. Dağlara, kırlara gidiyor, avlanıyor, arslanlar kaplanlar tutup, bunları başbaşa vurduruyor..

"Buyan-Han savaşta iken, bir oğlu olduğu hakkında haber gidiyor. Buyan-Han çok seviniyor. Savaştan dönünce de baba kız karşılaşıyorlar... Buyan-Han bir sürek avı düzenliyor. Kız da babasının yanında ava iştirak ediyor. Kız bir geyik avlayıp, temizliyor ve atının terkisine atıyor. Fakat kızın babası, kızın ata biniş şeklinden şüpheleniyor. Çünkü babası, ata erkekler nasıl, kadınlar nasıl biner, bunu biliyor. Kız da babasının şüphelendiğini anlıyor. Bu şüpheyi ortadan kaldırmak için, dağdan inen bir yaban eşeğini *(kulan)*, atla kovalıyarak tutuyor ve babasının önüne getirip yere vuruyor. Kız eşeği yere vurur vurmaz, eşek parça parça oluyor ve bu yolla da babasının şüphesi dağılıyor... Kız eve gelince babasından kendisine ayrı bir ev döşemesini diliyor... Babası da kızının bu isteğini yerine getirip, bir ev döşetiyor...

[114] Bu kadının adı *Alan-Ko'a*'dır. Çagatay lehçesinde *Alankowa* şeklinde söylenmiştir.

"Kız kendi evinde yatarken, geceleyin birden eve parlak bir "Ay" giriyor[115] ve *Alan-Kowa* bu parlak aydan gebe kalıyor. Ay çadırdan içeri girerken arslan ve kurt gibi bir şeyler de görünüyor. Sabah olunca, kız kendisinde bazı değişiklikler hissediyor ve gebe kaldığını anlıyor. Aradan biraz daha geçince karnında bir şişkinlik meydana geliyor. Daha sonra da, karnında bir şeylerin kımıldadığını hissediyor. Kız durumu annesine anlatıyor. Annesi de şüpheleniyor. Fakat kızının henüz daha bir bâkire olduğunu görünce o da şaşıyor. Bu suretle, kızın çadıra inen aydan gebe kaldığı anlaşılıyor[116]...

İkinci söylenti: "Kıyat[117] kabilesi içinde biri varmış. Adamın eceli gelmiş ve ölmüş. Geriye üç oğlan bırakmış. Karısının adı da *Alan-Kowa* imiş. Kocası öldükten sonra kadın bir gece uyuyormuş. Gece yarısı pencereden ay ışığı gibi bir ışık girmiş ve sonra da bu ışık, arslan veya kurt şeklinde çıkıp gitmiş. Kadın bu ışıktan gebe kalmış[118]..."

(Buraya kadar anlatılan olaylar tarihlerde de görülür. Bundan sonra Han-nâme, Alan-Kowa olayını Mitoloji ve eski Türk masallarının motifleri ile süsler):

"*Alan-Kowa*'nın annesi, kızının gebe kaldığını duyunca telâşa düşer... Babası *Buyan-Han*, Uygur akınından daha dönmeden, kızı bir sandık içine kor ve sandığı da Serûş nehrine salıverir. Nehir sandığı kaptığı gibi alır götürür. Sonra, Buyan-Han'ın Uygur akınında öldüğü haberi gelir. Kızın annesi çok pişman olur ama, pişmanlık hiç bir fayda vermez. Kız elinden gitmiştir bir defa...

[115] Bacadan böyle bir ay girme olayı başka kaynaklarda yoktur. Bu bilgi, Türk mitolojisi bakımından oldukça önemlidir Uygurca *Oğuz-nâme*'ye göre, Oğuz-Han'ın babası da *Ay-Han* idi.

[116] Bu rivâyet, *Tarih-i Güzide*'den biraz daha değiştirilerek alınmış olmalıdır.

[117] *Alan-Ko'a* Korulas boyundan, kocası *Dobun-Mürgän* ise Kıyat'lardan idi. Bu sebeple Han-nâme'nin burada söyledikleri doğrudur. Reşideddin, *Alan-Ko'a*'nın kocasını *Dobun-Bayan* adı ile anar (Berezin neşr., I, 181-82). *Alan-Ko'a*'nın babası *Korilartai-Mergen* idi. Halbuki Han-nâme'ye göre *Buyan* idi. Acaba kocasının lâkabı *Bayan*, burada babasına ad olarak verilmiş ve ayrıca türkçeleştirilerek de, *Buyan* mı denmişti? Bu hususu bilmiyoruz. Alan-Ko'a'nın neslinden *Nirun* Moğolları meydana gelmiştir (Reşideddin, Berezin neşr., I, s. 173).

[118] Bu ikinci rivayet *Moğolların Gizli Tarihi*'ne daha uygundur. Tabii olarak Gizli Tarih, arslan ve kurt'dan söz açmamaktadır. Yalnızca bu hayvanı köpeğe benzetmektedir. Bu kitaptaki özel bölümümüzde de göstereceğimiz gibi, Moğol'ların ataları olan *Proto-Moğol*'larda. "Köpek kültü" daha yaygındı.

"Dürlügin ilinden iki kişi nehir kenarında avlanıyorlarmış. Her avladıkları şeyi de iki arkadaş, aralarında eşit parçalara bölüyorlarmış. Bunlardan birinin adı *Dam-Buga*[119], diğerininki de *Duvay*[120] imiş... Bir gün bunlar yine su kenarında avlanırlarken, bir de bakıyorlar ki yukarıdan bir sandık nehrin sularına sürüklenmiş geliyor. Hemen sandığı tutup kıyıya getiriyorlar ve içini açıyorlar ki, içinde güzel bir genç kız oturup duruyor. Kızı sandıktan çıkarıyorlar. Kız başından geçenlerin hepsini bir bir anlatıyor. Adamlar da kızı alıp illerine getiriyorlar. Aradan "kırk gün[121]" geçiyor ve kız nur topu gibi bir oğlan doğuyor... "Yedi gün[122]" sonra da oğlana *Buzancar*[123] adını koyuyor. Bu çocuk, *Çingiz-Han*'ın "Yedinci göbekten[124]" atasıdır.

Aradan üç yıl geçtikten sonra kız,"Tek gözlü" *Duvay*[125]ile evleniyor Kızın bu adamdan da "On iki[126]" oğlu oluyor. Fakat kadın, çocukları içinde en çok Buzancar'ı seviyor Bunu gören diğer çocuklar bu kardeşlerini kıskanmağa başlıyorlar. Bu kıskançlık öyle ilerliyor ki, neredeyse çocuğun hayatına mal olacak. Kadın bakıyor ki, kardeşleri Buzancar'ı öldürecekler. Alıyor oğlunu nehir kenarına götürüyor. Su kenarında ana, oğul otururken, kadın oğluna nasihat ediyor. Sen bu yurttan değilsin, diyor. Bu sebeple yurt halkının ve kardeşlerinin sana bir kötülüğü olabilir ve seni öldürebilirler. Ayrıca oğlana şöyle de bir yol gös-

[119] Dobun-Mergen veya Reşideddin'e göre *Dobun-Bayan*'dır.

[120] Doğrusu *Duwa-Sohor*'dur.

[121] Buradaki "Kırk-gün" deyimi de Türk mitolojisine göre söylenmiş bir deyimdir. Bu masalın aynını "*Kırgızların menşei*" ile ilgili bir Kırgız masalında da buluyoruz (Radlof, *Proben*, V, s. 63-69, metin): "*Güneş ışığından gebe kalan Altın-Bel Han'ın kızını bir sandığa koyup, nehre atarlar. Domdagul-Sokur ve Toktagul-Märgän adlı iki kişi sandığı nehirden çıkarırlar ve Şıngız adlı bir çocuk doğar. Kardeşlerinden korkan çocuk, nehrin yukarısına kaçar ve annesine sağlık haberini, suya attığı kuş tüyleri ile verir.*"

[122] Ad koymak için yedi gün çok erkendir. Oğlana bu adı umumiyetle Hızır verir.

[123] *Buzancar*, yanlış bir yazılıştır. Bu çocuğun asıl adı, Bodonçor-Mungkak'dır. Üçüz doğmuşlardı. Diğer kardeşlerinin adları da *Buku-Katagı* ve *Bukatu-Salçı* idi. Bk. *Moğ. Gizli Tarihi*, 19.

[124] *Bodonçar*, Çingiz Han'ın on birinci göbekten atası idi. Burada yine Türk mitolojisinin bir deyimi olan "*Yedi göbek*" tabiri kullanılmıştır.

[125] *Alan-Ko'a*'nın kocası *Dobun-Mergen*'dir. Tek gözlü *Duwa-Sokor* ise Dobun'un kardeşidir.

[126] Yalnızca iki çocuğu vardı: Bügünötey ile Bälgünütey. Burada kullanılan "on iki" deyimi de Türk mitoloji ve masallarının bir sayısıdır.

teriyor: —"Bu suyun ayağını tut ve yukarıya doğru git. Tabii senin sağ mı, yoksa ölü mü olduğunu da bilmek isterim. Senin sağlık ve esenliğinden haberdar olabilmem için, kuş avladıkça, kuşların başını suya at. Bu başları buldukça da senin sağ olduğunu öğrenir ve avunurum." Kadın bu sözleri söyledikten sonra, oğlunu selâmetleyip geliyor...

"Oğlanın gittiği *Keru* (=?*Kerülen)* suyu kıyısında[127] bir yurt ve bu yurtda da dört kişi varmış... Bir gün ineklerinin bir ayağı kırılıyor. İneğin ayağını, kıran kardeşlerine sardırıyorlar. Fakat ineğin ayağına sarılan bez alev alıyor ve yakındaki harmana giden inek, harmanı da tutuşturuyor. Bunun üzerine kardeşler arasında kavga çıkıyor ve bütün suçu ineğin ayağını kıran kardeşlerinin üzerine atıyorlar. Bunu duyan *Buzancar* aralarına giriyor ve ayağı kırık olan bir inek harmana nasıl giderdi," diye onları aydınlatıyor. Çünkü bu dört kardeş de, ineğin dört ayağını paylaşmışlar ve kırık ayağı, kıran kardeşlerine vermişlermiş. Harman, bu kırık ayaktaki bezle yandığı için de suçu onun üstüne atıyorlarmış. Fakat Buzancar, "üç sağlam ayağı, yani sizinkiler olmasaydı, inek harmana nasıl giderdi," deyince de akılları başlarına geliyor Buzancar'ın çok akıllı bir adam olduğuna inanıyorlar ve onu kendilerine baş yapıyorlar...

"Yavaş yavaş *Buzancar* bütün Moğol illerinin üzerine padişah oluyor. Herkes onun buyruğu altına giriyor. Fakat büyük babası Buyan-Han'ı öldüren Kıyat[128] boyun eğmiyor. "Bizim *Buğur-Han* soyundan hanımız var" deyip direniyorlar. Bu sırada onların da başında (Uygur) *Bekiş-Han* bulunuyormuş. Buzancar silahlanıp ordusu ile Bekiş'e hücum ediyor ve Bekiş'i öldürüyor. Kıyat halkını da kılıçtan geçiriyor...

"*Buzancar*'ın *Bukay* adlı bir oğlu oluyor[129]... Babasının yerine geçen *Bukay-Han* halkına iyi davranmıyor... Onun yerine oğlu *Kaydu-*

[127] Han-nâme'de *Kerûy* ve *Şerûy* gibi Şah-nâme'de de görülen adlar, sık sık bazan insan ve bazan da yer adı olarak geçmektedirler. Fakat buradaki *Kärü/Kerü*'nün Moğol'ların yurdu ile ilgili bir yer olması lâzımdır. Bu yerin de Kerülen nehri olması çok muhtemeldir. Han-nâme yazarının bilgisi çok azdır. Bu sebeple her yere Keru, Şeru, Benân deyip geçmektedir.

[128] Burada Uygurlara yine *Kıyat* adı verilmektedir.

[129] *Boduncar*'ın oğlu *Barim Şı'ıratu-Kabıçı* idi (Moğ. Gizli Tarihi, 43). Reşideddin'e göre ise, Boduncar'ın *Buka* ve *Buktai* veya *Buk(a)tai* (?) adlı iki oğlu vardı (Berezin neşr., II, 19).

Han[130], onun yerine oğlu *Bay-Songur*[131] onun yerine oğlu *Tümene*[132] ve onun yerine de oğlu *Kabul-Han* geçiyor[133]. *Kabul*-Han'ın iki oğlu vardı: Bunlardan biri *Bartan-Han*, diğeri de *Noyan-Han*'dır. *Temür-Gürgen*, *Noyan*'ın soyundan inen, *Karacar*'dan gelir....

Bundan sonra Han-nâme Çingiz-Han'a ve babası Yesügey'e geçer. Ona göre Çingiz-Han, bir Özbek padişahıdır. Temüçin'e Çingiz-adını veren de Hızır'dır. Manas Destanında ve diğer Kırgız masallarında, yeni doğan çocuğa, bir süre geçtikten sonra Hızır gelir ve dualarla ona bir ad verirdi. Çingiz-Han'la ilgisi tarih kaynaklarında görülmemesine rağmen, Hızır'ın Han-nâme tarafından katılmış olması, Türk Mitolojisi bakımından ayrı bir önem taşır. Çingiz-Han'ın savaşlarında da yine başa baş savaşlar olur. Çingiz-Han da sefere çıkarken, Tohmaş şehrinden hareket ederek yola koyulur. Bundan da anlaşılıyor ki Han-nâme, Tohmaş şehri ile Kara-Korum, Ordu-Balıg ve Ötügen'i aynı yer olarak kabul ediyordu. Eski Kıpçak padişahlarının büyük veziri Damnak-Atalık, bu defa da Çingiz-Han'a vezirlik yapar. Görülüyor ki Özbekler ne kadar Çingiz an'anesinin tesirleri altına girmiş olsalar da, eski Kıpçak mitolojisi baskısından kurtulamıyorlardı.

130 *Kaydu*, *Buka*'nın oğlu değildir. Kabıçı'dan sonra soy kütüğü şöyle devam eder: Kabıçı/Menen-Tudun/Kaçı-Külük/Kaidu.

131 Han-nâme, bu adı türkçeleştirmiş ve *Bay-Songur* demiştir. Moğol kaynaklarında ise *Bai-Şıngkor* şeklinde geçer (Moğ. Gizli Tarihi, 47). Reşideddin bunu *Bai-Singkur* yazar (Berezin, II, s. 33). Bu da Moğol telâffuzuna göredir.

132 Reşideddin de *Tümänä-Han* yazar (Berezin, II, s. 40). Moğolcası Tumbınai'dır (Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 63-64). Reşideddin'deki yazılış, *Tumina*, veya *Tumına* da okunabilir.

133 *Kabul-Han*'ın yedi tane oğlu vardı (L. Hambis, *Le chapitre CVII du Yuan-che*, T'oung-Pao, 1945, s. 18). *Bartan-Bahadır*, *Kabul-Han*'ın oğludur (Reşideddin, Berezin, II, s. 54). Fakat *Noyan* adlı oğluna rastlamıyoruz.

IX.

YARATILIŞ DESTANLARI

Giriş

Ortaasya ve Sibirya'da söylenen Yaratılış Efsaneleri içinde, en büyük ve en doğru olanı, W. Radlof tarafından derlenmiş olan Altay Türklerine ait efsanedir. Bu efsane Batılılar ve bizim tarafımızdan, çok defa noksan da olsa kopya edilmiş ve halka tanıtılmak istenmiştir. Fakat şimdiye kadar hiç kimse bu efsanenin kökleri ve düşünce pirensipleri üzerinde durmamıştır. Bu efsanede Altay Türkleri, İranlıların *Hürmüz* Tanrısına, *Kurbustan* demektedirler. Kurbustan sözünün, Moğolların şivelerine göre söylenmiş olduğuna kısa bir atıf yapan bilginlerin bazıları, bunun Moğol menşeli olabileceğini imâ etmişlerdir [1]. Altay bölgesi uzun zaman Kalmuk egemenliği altında kalmıştır. Bu sebeple Altay Yaratılış Efsanesinde Moğol etkileri de düşünülebilir. Fakat tümü ile ve fikir yönünden incelemeğe başlayacağımız zaman, bizim başka yollardan hareket etmemiz gerekmektedir. Moğollar arasında en çok yayılmış olan dinler, Budizm ve Tibet'in Lamaizm dinleridir. Altay Yaratılış Efsanesi ise, temel bakımından İran mitolojisine ve İran düşüncesine bağlıdır. Moğollara ise İran kültür çevresi çok uzak idi. Altay Yaratılış efsanesi için, burada ilk olarak başlıca iki temel ve kök arıyacağız:

1. Göktürk çağından önce de Türkler arasında İran kültür tesirlerini görebiliyoruz. Çünkü Göktürk Devletini kuran ve bir nevi Türklerin soylu tabakasını teşkil eden Batı Türkleri Altay Dağları ile bunun batısında oturuyorlar ve İran âlemine çok yakın bulunuyorlardı. İlk Göktürk ünvanlarında, İran tesirlerinin bulunması, Türklerle İranlılar arasındaki kültür münasebetlerini gösteren bir belirtidir. Göktürklerde Çin tesirleri ise, ancak VII. asrın birinci yarısından sonra görülmeğe başlamış tır. Ayrıca Ortaasya'nın yerli halklarından, İran dilinin oldukça ayrı bir lehçesi olan Soğdça'yı konuşan ve yazan bir çok Ortaasya'lı kavimler de mevcuttu. Bunlar Ortaasya'nın yerli halkları idiler. Fakat İran kültü-

[1] Bk. S. 446-7.

rüne bağlılıkları vardı. Bu sebeple Türklerin Suğdak dedikleri bu halkların tesiriyle, Altay Yaratılış Efsanesinin meydana gelmiş olması çok muhtemel görülebilir.

2. Fakat bizim burada duracağımız ikinci temel, kanaatımıza göre birinci derecede öneme sahiptir. Bu temel de Maniheizm, yani Mani dinidir. Mani dininin esas pirensiplerinde, İran Kültürünün bir çok unsurları bulunduğu gibi, Önasya dinlerinden ve kutsal kitaplarından birçok şeyler de alınmıştır. Bu sebeple Altay Yaratılış Destanlarında, eski İranlıların Tanrıları yanında, Tevratın Âdem Aleyhisselâmı'nı ve onunla ilgili hikâyeleri de bulabiliyoruz. Fakat bunların üstünde olan en önemli mesele de, dışarıdan gelen bu an'anelerin, eski Ortaasya adet ve inanışları ile kaynaştırılmış olmasıdır. Maniheizm gibi, içinde her dinden unsurlar bulunan bir dinin en önemli yayıcıları ve propogandacıları olan Türklerin kendi efsanelerinde böyle motiflerin bulunması, gayet tabiî karşılanmalıdır. Bunun dışında, eski Grek mitolojilerinin, Hıristiyanlığın etkilerini aramak, ilim metoduyla uyuşmayan hayalî çıkışlardır.

Elbette ki Altay Yaratılış Efsanesinde Mani dininin bütün pirensiplerini bulmanın imkânı yoktur. Uygurlar bu dini, M. S. 763 senesinde aldılar. Orhun nehri bölgesiyle Kuzey Asya'da 840 senesine kadar bu din, şiddetle propoganda edilmiş ve Uygurların siyasî güçleri ile yayılmıştır. 840 dan sonra, yani Uygurların Beş-Balıg ve Turfan'da yeni bir devlet kurmalarıyla Altay bölgesi, yine Uygur tesirlerinden kurtulmuş değildi. Bununla beraber, bu yaratılış destanının kökü, yine de eski Türk ve Sibirya mitolojisinin ana çizgilerine oturtulmuştu. Bunları, yeri geldikçe açıklamağa çalışacağız. Aşağıda vereceğimiz metinlerde okunacağı üzere, aynı Yaratılış destanı, Kuzey Buz Denizi'ne yakın bölgelerde oturan Yakut Türklerinde de vardı. Bu bölgelere hafifçe Hıristiyanlık sızdıktan sonra bile, Türklerin Tanrısı yerine Hazreti İsâ ve Şeytan'ın yerine de Hıristiyanların Şeytanları, adları ile beraber oturtulmuştu. Fakat efsane, yine eski Türk-Yakut efsanesi olarak kalmıştı. Altay Yaratılış destanında da durum aynıdır. Yalnız Altay efsanesinde, Türk ve "İrano-Mani" mitolojisinin karışımı *(Adaptation)*, daha ustaca ve bilinçle olmuştur. Burada, yalnızca Tanrıların adları değiştirilmekle kalmamış, bir yapı ve bünye *(Structure)* değişikliği de meydana getirilmiştir. Ayrıca efsane tam olsun diye, bilinen diğer rivayetler de, yine ustaca ve bilinçli olarak yanyana getirilmiş ve bir

kompozisyon *(Composition)* doğmuştur. Bunun için Altay Yaratılış Efsanesini incelerken, içindeki bu efsane parçacıklarını *(Épisode)* da birbirinden ayırd etmemiz lazımdır.

Türk yaratılış Efsaneleri ve ikili düşünce (Dualism) prensibi:

İkili düşünce pirensibi *(Dualism)* İran mitolojisinin en başta gelen özelliğidir. Hürmüz, gökte oturur. İyilik Tanrısıdır ve insanlara iyilik verir. Ehrimen ise yerde karanlıklar hükûmdarıdır. İnsanlara kötülük getiren ve insanları iyi yoldan ayıran hep odur. Ama güç bakımından her ikisi de birbirine eşittir. İnsanları yaratan Hürmüz'dür. Fakat Ehrimen de kutsallıkta onun kadar önemlidir. O da yaratıcıdır. Fakat onun yaratıkları kötü varlıklar ve şeytanlardır. Kâinatın ta başlangıcında, her ikisi de vardı ve halâ var olmakta devam etmektedirler. Hürmüz olsun, Ehrimen olsun, biri diğerini yaratmamıştır. Binlerce seneden beri harp halindedirler; fakat hiç kimse, kimseyi yenememiştir.

Görülüyor ki bu gerçek ikili (Dualist) düşüncede de, tam bir kuvvetler muvazenesi vardır. Biri diğerinden ne çok güçlüdür ve ne de daha kutsaldır. Fakat biz insanlar menfaatçıyızdır ve her zaman kendi özümüze yararlı (Egocentric) olarak düşünürüz. Bu sebeple Hürmüz, insanlarca daha kutsal gibi görünür. Fakat varlığın temelinde bu iki kuvvet eşit olarak meydana gelmiştir. İran'da da zaman zaman yeni mezhepler çıkıp, ağırlığı tek Tanrıya doğru kaydırarak, tek Tanrılı dine (*Monoteism*) doğru gitmemiş değillerdi. Altay Yaratılış efsaneleri de bu reform hareketlerinin tesirleri altında kalmış olabilirdi. Fakat bu gibi hareketler daima, eski İran'ın şöhretli ve büyük edebiyatı ile kutsal kitaplarının ağırlığı karşısında, önemlerini az zamanda yitirmişlerdi.

Altay Yaratılış efsanesinde de, kâinatın başlangıcında, yalnızca iki varlık vardır. Bunlar da Tanrı *Ülgen* ile Kişioğlu (*Erlik*)'dir. Bu durum, diğer Ortaasya ve Sibirya efsanelerinde de böyledir. Bu sebeple Altay efsanesinin ilk parçası (Épisode), efsane motifleri bakımından Ortaasya'nın yerli inanışlarına uygundur. Diğer Türk efsanelerinden ayrı olan tarafı, fikir ve düşünce bakımındandır. Türk efsanesi, düşünce bakımından, İrano-Maniheist düşünce ile telif ve adapte edilmiştir. Erlik başlangıçta Tanrının yardımcısı olan bir insan iken, sonradan Şeytan olmuş ve Ehrimen'in yerine geçmiştir.

Doğrusunu söylemek lâzım gelirse, aşağıda okuyacağınız, Altay, Yakut gibi birbirinden çok uzakta bulunan Türklerin yaratılış destan-

larının tümünde, kâinatın başlangıcından beri başlıca iki varlık vardı: Tanrı ve Şeytan. Bu düzen, prensipler bakımından eski İran mitolojisinin temel sistemine benzer. Tanrı insanı, yeryüzü yaratıldıktan sonra yaratmıştır. Halbuki Altay Yaratılış efsanesinde insanoğlu, kâinatın daha başlangıcında bile var idi. Bu, Altay efsanesini diğerlerinden ayıran bir özelliktir. Bu durum bir yanlışlık eseri de olabilir veya bilmediğimiz mitolojik bir temelden de gelebilir.

İkili düşünce pirensibi, fikir hayatının her yönüne tesir ederdi: "İyilik-kötülük, aydınlık-karanlık, Tanrı-Şeytan, yükseklik-alçaklık acıma-zâlimlik, sabır-hiddet, bilgi-cehâlet, sadakat-vefasızlık", v.s. gibi karşıt pirensipler, ikili düşünce düzenini meydana getirirlerdi. Altay Yaratılış efsanesini bu görüşle okuyacak olursak, bu pirensiplerin çoğunu bulabilir ve efsaneyi daha iyi anlıyabiliriz.

Bu ikili düşünce sistemi, eski Türk Maniheizm"inde, iki yıldız, yani "*iki kök*" sembolü ile ifade edilmiştir. Bu kök, gerçekte bir ağaç köküdür. Bazıları, bu köklerin, "*Ölüm ağacı*" ile "*Hayat ağacı*"nın kökleri olabileceğini söylemişlerdir. Bu ağaçlar da yine yaratıcı Hürmüz ile felâket veren Ehrimen'in birer sembollerinden başka bir şey değil idiler[2]. Eski türkçe yazılmış, Mani dininin Uygurca bir metni bu iki kökü şöyle anlatıyor:

"Gerçek Tanrıyı ve saf kanununu öğrendikten sonra, şimdi *iki kök*'le *(Yıltız)* ve *üç zaman kanunu*'nu *(Üç ödki-i nomuğ)* öğrendik. Öğrendik ki, aydınlıkların kökü, Tanrı'nın yeridir. Karanlıklar köküyse, bir cehennem yeridir. Yine öğrendik ki, yerle gök yok iken bunlar var idi. Tanrı ile Şeytanın niçin savaştığını, nur ile zulmetin birbirine nasıl karıştıklarını, yer ile göklerin kimin tarafından yaratıldığını hep öğreniverdik. Yine Arkon'ların yeri ile göklerinin niçin yok olacağını, aydınlıkla karanlığın nasıl ayrılacağını, bundan sonra da ne olacağını hep öğrendik."

"Üç zaman kanunu" üzerinde ayrıca duracağız. "İki kök" pirensibi, dualizmden başka birşey değildir. İyi-Kötü, v.s. gibi. Fakat Türkler bu iki pirensip için niçin "Kök" terimlerini kullanmışlardı? Bunu da bizce yine en açık olarak Prof. Pelliot açıklamıştır[3]. Herhalde bu deyim, "Hayat" ve "Ölüm" ağaçla-

[2] P. Pelliot, JA, 1913, I, s. 102-104.
[3] A. esr., a. yer.

rının köklerinden geliyordu. Kâinat hiç yoktan, "*Ex nihilo*" var olmuş değildi. Bunun için de yerle gök ve hiç bir şey yok iken, bu "İki pirensip" var idi. Nitekim Altay Yaratılış destanında, henüz daha hiç bir şey yok iken, iyiliğin sembolü Tanrı Ülgen ile kötülüğün sembolü olan Şeytan Erlik büyük deniz üzerinde uçup duruyorlardı. Eski İran ve Ortaasya inanışlarına bir "Üçüncü Varlık" daha eklenmiştir. Bu da "Gök boşluğu", "*Ether*" idi Eski Türkler bu aydınlık gök boşluğuna "*Kök kalığı*" derlerdi. Yukarıdaki eski türkçe metinde de görülebileceği üzere, yaratıcı Tanrının yeri, bu aydınlıklar içinde bulunan gök boşluğu idi. Ayrıca Şeytan'm da bir dünyası vardı. Fakat bu âlem, karanlıklar ve zûlmet dünyası idi. Bunun içinde bu âlem, Cehennem'in ta kendisi idi.

Az sonra yaratılışın üç çağından söz açacağız. Yukarıdaki metin, aydınlıkla karanlığın birbirine nasıl karıştıklarını anlatırken, "İkinci çağ"dan da bahsetmek istemektedir. Çünkü bu çağda, Tanrı ile Şeytan birbirine girmiş ve sonucu belli olmayan büyük harpler olmuştu. Arkon'ların yer ve göklerinin yıkılmasından söz açarken de, kıyamet gününden bahsedilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu çağ ise, "Üçüncü zaman"dır. Mani dininde "*Arkon*"lar, karanlıklar âlemindeki güç sahibi olan ruhlar idiler[4]. Nasıl Tanrının aydınlıklar içinde bir göğü var idiyse, Ehrimen'in de karanlık bir göğü ve yeri vardı. Bizim dünyamız da, ikinci zamandaki karışmalar sonucunda, bu karanlık dünyalar içine kısmen olsun girmişti. Üçüncü zaman sonucunda, yani kıyamet ile, kâinat tam olarak aydınlığa kavuşmuş olacaktı.

Görülüyor ki, şimdiye kadar bir söz ve gramer kaynağı olarak baktığımız bu eski türkçe metinler, Türk düşüncesinin de en değerli hazineleridir.

Yaratılışın çağları ve "Üç Zaman Pirensibi":

Eski İran'da ve Maniheizm mezhebinde çok önemli olan bu "Üç Zaman Pirensibi" ne, yukarıdaki Uygur metninde de görüleceği üzere "*Üç ödki nom*", yani "Üç Zaman Kanunu" derlerdi. Eski Türkçe kitaplar bu üç zamana, genel olarak "Üç öd" derlerdi[5]. Eski türkçede "Öd" sözü, zaman ve çağ anlamma gelirdi. Üç zaman terimi, genel olarak iki

[4] A. esr., s. 114 - 115.

[5] *Uigurica*, II, s. 52.

anlama kullanılırdı: Birincisi, yaratılış çağları ile ilgiliydi. Diğeri de genel anlamda, zamanı ifade etmek içindi. Mani mezhebine girmiş olan Türkler, üç türlü ve devreli zaman bilirlerdi: 1) Geçmiş zaman: "*Ertmiş*"; 1) Şimdiki zaman: "*Közünür*"; 3) Gelecek zaman: "*Kelmedük*"[6]. Mani dini bu pirensipleri Budizm'le karıştırmış ve türkçe Budist kitaplarda da yer almıştır. Bu Üç Zaman Pirensibi'nin hem Budizm ve hem de Maniheizm'de bulunmasına rağmen, gayeleri ve yolları ayrıdır. Meselâ Budizm'de, bu üç zaman pirensibinden çıkan "üç mevsim" düzeni vardır: Sıcaklık, yağmur ve soğukluk mevsimleri. Bu pirensip, eski Türk ana'nesinde ve destanlarında yoktur.

"Üç Bölge" pirensibi de, kökünü Üç Zaman Kanunu'ndan alır[7]. Bu fikir de Mani mezhebinin pirensiplerindendir. Türk Budizminde de kendisini gösterir. Bu üç bölge: Gök, Yeryüzü ve Yeraltıdır. Verbitskiy' in topladığı Altay -Türk Yaratılış destanında da bu üç bölgeyi ve bu bölgelerin teşkilâtlanmasını görüyoruz. Bu meseleler çok karışıktır. Çin'de Budizm'de, İran'da ve Türklerde ayrı ayrı şekillerde görülürler[8]. Bu sebeple bu konuların daha derinine inmeyeceğiz.

Esas İran mitolojisinde ise, yaratılış ve dünya, "Dört çağ" içine sıkıştırılmıştı[9]. İran'da, aydınlık ve karanlık pirensipleri, başlangıctan beri mevcuttu. Onları yaratan ve onların daha üstünde olan bir Tanrı yoktu. İran mitolojisi, 12.000 senelik bir devreyi içine alırdı. Bu, dört devrelik bir zamandı. Bu zaman dört çağa bölününce, her çağ 3.000 sene oluyordu. 1. Çağ, baştan aşağıya kadar bir "Ruh âlemi" idi. Bütün yaratıklar bu çağda bir ruh hâlinde idiler. Ne hareketleri ve ne de düşünceleri vardı. Bu sebeple ruhların bu halini ve İran mitolojisini, Eflatun'un "*Ideas*"ları ile mukayese edenler bulunmuştur. Aynı çağda Ehrimen, iyilik Tanrısı Hürmüze karşı harp ilân etmiştir. Çünkü Hürmüz, ruh halinde bir çok yaratıklar yaratmış ve Ehrimen de Hürmüz'den, bu yaratıkların hiç olmazsa bir kısmını kendisine vermesini istemişti. Hürmüz, Ehrimen'in bu isteğini reddedince de, aralarında harp başlamıştı. Gerçi Ehrimen de bir çok ruhlar yaratıyordu; fakat nedense bunların hepsi Şeytanlar ve kötü ruhlar oluyordu. Bu bakımdan Türklerin yaratılış destanları ile İran mitolojisi arasında bir benzerlik vardır. Fakat bu

[6] A. eser., a. yer.
[7] Pelliot, JA, 1911, I, s. 102 vd.
[8] Pelliot, JA, 1911, s. 497-617; 1913, s. 99-199.
[9] Louis, H. Gray, *Enc. of Religion*, IV, s. 161,

benzeyiş tam değildir. Türk mitolojisinde de başlangıçta, Tanrı Ülgen'le Şeytan Erlik vardı. Bunlar da birer ruh olmalıydılar. Kaz veya kuğu haline girerek uçmaları da tamamen sembolik olarak söylenmiştir. Fakat Türk mitolojisinde, İran da olduğu gibi her iki Tanrı arasında bir kuvvet muvazenesi ve eşitliği yoktur. Tanrı Ülgen daha güçlüdür. Erlik'in yaptığı hileleri istediği anda keşfedebilmekte ve onu cezalandırabilmektedir. Mesela kendisi için de ağzında toprak saklayan Erlik'i, cezalandırmak için ölümün eşiğine kadar götürüp sonra tekrar affedebilmektedir. Yani Türk mitolojisi, eski Türklerin tek tanrılı *(Monoteist)* dinlerinin tesiri altındadır. Türk mitolojisinde de Erlik, Tanrının yarattığı yaratıklardan istemektedir. Fakat verip vermeme, Tanrının arzusuna kalmıştır.

Esasen Türk Yaratılış destanı da, başlangıçda Tanrı Ülgen ile Şeytan Erlik'in dost olduklarını söylemektedir. I. Çağ, bu iki kuvvetin iyi geçindikleri ve sulh içinde yaşadıkları çağdır. Ortaasya Mani mezhebi ile ilgili, kısa; fakat çok meşhur bir Çince metin şöyle diyor:

"Birinci çağda, ne gök ve ne de yer vardı. Yalnızca, bir yanda karanlık ve diğer yanda da aydınlık bulunuyordu. Aydınlığın temeli ve tabiatı akıl ve iyiliktir. Karanlığın ise budalalık ve kötülüktür. Birinci çağda bu iki pirensip, ister hareket halinde, isterse istirahat halinde olsunlar, hiç bir zaman birbirlerine karşı cephe almamışlar ve düşmanlık gütmemişlerdi [10]".

Dikkat edilirse, hep örneklerimizi Mani mezhebinin kitaplarından alıyoruz. Çünkü bu mezhebin en büyük propogandasını yapan ve bu dini inceleyenler hep Türkler olmuşlardır. Türk efsanelerini anlamak için de, bunların derinliğine inmekten başka bir çare yoktur.

"İkinci Çağ", yaratılış çağıdır. İran mitolojisine göre aydın göklerin Tanrısı Hürmüz, sıra ile şu yaratıkları yaratmıştı: 1) Tanrının maiyeti olan kutsal melekler. İran mitolojisi bunlara "*Ameşa-Spenta*" adını verir. Tanrı Ülgen'in *May-Tere*, *Mandı-Şire*, *Şal-Yime*, *Yapkara* gibi maiyeti bunlarla mukayese edilebilir. 2) Gök. Yeraltı buna dahil değildir. Yeraltı, Ehrimen'in yarattığı bir âlemdir. 3) Su. 4) Yeryüzü. 5) Bitkiler ve hayvanlar. 6) İnsan. Mani mezhebinde de durum böyledir. Radlof'un topladığı Altay yaratılış destanında, Şeytan Erlik insanın ta kendisidir. Halbuki Verbitskiy'in Altay yaratılış destanında, dünyanın yaratılışın-

[10] JA, 1913, I, s. 115.

dan insanın yaratılışı çok sonra anlatılmaktadır. Ayrıca bu ikinci efsanenin motiflerinin birinciye yakın olmasına rağmen, henüz Şeytan ile Ehrimen ortada yoktur. Türklerin tek tanrılı düşüncesi, efsaneyi kendine uydurmuştur. Ayrıca insanın yaratılışına ait Türk efsaneleri de bu kitaba alınmıştır. İnsan yaratılırken, Tanrı insanın bekçiliğini bir köpeğe vermiş; fakat köpek Tanrıya hıyanet etmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, Türk mitolojisinde de hayvanlar, insanlardan daha önce yaratılmışlardı [11].

"Üçüncü Çağ," artık Hürmüz'le Ehrimen'in mücadele ve savaş çağıdır. Ehrimen, Altay yaratılış efsanesinde olduğu gibi, Tanrının iyi yaratıklarını elde etmeğe çalışır. Kötü ruhlar etrafa hastalık ve felâket dağıtırlar. İlk insanlar, kendi türlerinde ilk yaratık olan öküzü öldürürler. Altay Türk efsanesinin bu kısmına, Tevrat'tan Adam ile Havva hikâyesi girmiştir. Efsanenin bu kısmı, Hıristiyanlar tarafından sokulmuştur diye bir nazariye ileri sürülemez. Efsanenin tümü hangi kültür çevresinin tesiri altında kalmışsa, bu kısım da aynı yolla girmiştir. Bu kısmın tek menşei de Uygur Maniheizm'inde aranmalıdır. Aslına bakarsanız, Maniheizm'in peygamberi Mani, Manes, Tevratı reddetmiş ve doğruluğunu kabul etmemişti. Onun kabul ettiği mukaddes kitap, İncil idi [12]. Mani, kendisini Hazreti İsa'nın bir nevi halefi gibi kabul ederdi. Hıristiyanlığın bir nevi mezhebiydi. Uygurların Estrangelo metinleri de, bu iddiayı destekleyen bir delildir. Ayrıca Uygurlar arasında Hıristiyanlık da oldukça çok yayılmıştır.

Türklerin "Yaratıcı Tanrısı" Ülgen:

Bilhassa Altay Türklerinin Yaratıcı Tanrı'sı "*Bay-Ülgen*"*in*, diğer Türk lehçelerinde adının görülmemesine rağmen, diğer Türklerin de eski ve müşterek bir Tanrı tipini temsil ettiği söylenebilir. Adının başında bulunan "*Bay*", beylik gösteren bir ünvandır. Asıl adı ise "*Ülgen*"dir. Buradaki Bay ünvanı da, uzun zaman Altayları egemenlikleri altında tutmuş olan Kalmuk Moğollarının tesirlerini gösteren bir delildir. Radlof'un derlediği Yaratılış destanı, daha ziyade Uygur Maniheizm'inin tesirleri altındadır. Verbitskiy ve Potanin'inkiler ise, daha orijinal efsanelerdir. Bu efsaneleri iyi okuduğumuz zaman, Ülgen'in, büyük

[11] Bk. S. 465-7.

[12] Bk. Pelliot, aynı esr., a. yer.

Tanrı'nın tam kendisi olmadığını açık olarak görürüz. Nasıl Sibirya'nın kuzeyinde oturan Yakut'ların bir Ak-Yaratıcı'sı ve bir de bunların yardımcıları vardıysa, Ülgen de yardımcı ve ikinci derecede bir yaratıcı olarak görülüyordu. Meselâ ikinci efsanede Ülgen, ancak denizden çıkan *Ak-Ana*'nın tavsiyeleri üzerine yeryüzünü yaratabilmiştir. Kendi önüne bir taş fırlayarak gelmiş ve dünyayı bu taşla yaratmıştı. Bu taşı Ülgen'in önüne fırlatan kimdi? Eski Göktürklerin tek tanrılı, monoteist dinlerini önümüzde bir örnek olarak tuttuğumuz takdirde, bir çok kültürlerden tesirler alan bu efsaneleri daha iyi anlama yolunda, daha emin adımlar atmış oluruz. Gerçi Türklerin menşe efsanelerinin hepsinde, "Tanrı-Şeytan" ikilisi, hemen kendilerini başlangıçtan beri gösterirlerdi. Fakat bir çok defalar söylediğimiz gibi, Türklerin Yaratılış destanlarında kuvvet muvazenesi, hep Gök Tanrısı lehindedir. Daha doğrusu tesirlere rağmen, monoteizme doğru gitme isteği, veyahut da eski bütün dış monoteist düşüncelerden kurtulamama sıkıntısı, kendisini açık olarak gösterir.

Tanrı Ülgen, Hürmüz gibi her bakımdan tam ve mükemmel, "*Par excellence*" bir varlık idi. Olgunlaşmış ve iyilikte kemalâta ermiş böyle Tanrı veya evliyalar için eski Türkler, "*Tükel Tengri*" derlerdi. "*Bilgi*" yani eski türkçede *bilig*, bu olgunluğun, "Tükellig" in temel taşı idi. Bu sebeple eski farsçada "Hürmüz"ün adının anlamı da "Bilgi, bilgili" sözlerinden gelmiştir[13]. Tanrı Ülgen de her şeyi bilen, "*Omniscient*" bir varlıktır. Erlik, kendi dünyasını yaratmak için ağzında bir parça toprak saklamıştır ve Ülgen bunu derhal farketmiştir. Ayrıca Tanrı Ülgen'in konuşmalarının hepsinde derin bir fikir ve felsefe vardır. Tanrı Ülgen, Türk Maniheizm'inde olduğu gibi, insanların idaresi için gerekli olan "Yüce Kanunu" da kendisi yaratmıştır. İnsanların takip etmesi gereken adalet kanunlarını, fazilet yollarını, söylenecek iyi sözleri, iyi işleri, iyi düşünceleri, yalancı ve aldatıcı kötü ruhlardan kaçınmağı, hep o yapmış ve göstermiştir[14]. Tanrı Ülgen'in bu görevlerini de, Yaratılış destan'ında yaptığı konuşmalardan anlıyoruz.

Altay Yaratılış Destanlarında Tanrının devletinden ve onun teşkilâtlanmasından da bahsedilmiştir. Fakat insanlar tarafından idare edilen yeryüzü devletlerine ve imparatorluklarına inilmemiştir. *May-Tere*, *Mandı-Şire*, *Şal-Yime* gibi ancak kutsal ruhlara, insanlığın idaresi için

[13] A. J. Carnoy, *Enc. of Relig.*, IX, s. 566 - 570.
[14] Aynı esr., a. yer., s. 567.

vazifeler verilmiştir. Tanrı bu görevleri, kut verdiği bir insan oğluna değil; yine kendi meleklerine vermiştir. Göktürk çağında, Tanrı ile Yeryüzü hükûmdarı olan Türk Hakan'ı arasında bir bağ bulunmuştu. İran'da da İmparator Daryüs'le Hürmüz arasında bu bağın kurulduğunu görüyoruz. Bu yaratılış destanları, etnoğrafik derlemeler sonucunda elde edilmiştir. Altay dağlarının ıssız vadileri arasına sıkışmış olan bu Türk halkları, Ortaasya Türkleri ile benzer ve aynı kökten din inançlarına sahip olsalar da, bir devlet kurma ve idare etme mefhumu onların zihinlerinde yer etmemişti. Ayrıca çok kuvvetli bir devlet idaresini kabul etmeyen Maniheizm'de bu devlet fikri yoksunluğunu meydana getirebiliyordu.

İran ve Mani mezhebindeki mitoloji, yer yüzünün de bizzat Tanrı tarafından idare edildiğine inanıyordu. Onlara göre dünya, "Yedi bölge"ye bölünmüştür ve "Yedi nazır" tarafından idare edilir. Dünyanın yedi iklime ayrılması ve bu konu ile ilgili inançlar, Türkler de Uygurlardan çok evvel, Göktürk çağında bile görülmeğe başlanmıştır. İstemi Kağan'ın Bizans imparatoruna yazdığı mektupta, Göktürk Kağanının Yedi iklimin hükûmdarı olduğu söylenmektedir. Bu inanış, Türklere belki de Göktürklerden çok önce girmiş ve yayılmıştı. Nitekim Güney Rusya'da oturan Batı Türkleri ile Macarlar ve Fin-Ugor kavimleri de aynı inanca sahip idiler. Bu konuyu Türklerde "Mikro-kosmos" ile ilgili bölümüzde inceleyeceğiz.

Hindistan'da Veda mitolojisinde de Tanrı "*Asura*", Türk yaratılış destanında olduğu gibi bir mâiyet ve kabineye sahipti. Bu bakımdan Veda mitolojisi ile İran Tanrılar panteonu arasında büyük yakınlık görenler vardır[15]. Bu meseleler üzerinde daha fazla duracak değiliz. İran ve Mani mitolojisi, tabiat kuvvetlerini sembolleştirmiş ve realist kalmıştı. Hint ve Veda mitolojisi ise her yönü ile mistik düşünce ile örülmüştü. Türk Yaratılış destanında Tanrı hem monoteist, tek Tanrı olarak kalmış ve hem de realizmden uzaklaşılmıştır. Ayrıca İslâmiyet ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi Tanrı sevgisi geniş olarak ifade edilmiştir.

Türklerin Kötülük Tanrısı ve Şeytanı "Erlik":

"Erlik", Türk destanlarında Şeytan'ın kendisidir. Birinci destanda Erlik'in bir insan olduğu söyleniyor. Bu, ya bir yanlışlık

[15] Aynı eser., a. yer.

veyahut da başka bir destanla karıştırılmış bir parça olmalıdır. Çünkü aynı destanda, sonradan insanın ilk ceddi olan Âdem ile Havva hikâyesi anlatılmaktadır. Erlik de Türklere, Maniheizm mezhebi veya daha önce Soğdça konuşan Ortaasyalılar tarafından getirilmiş olan İran mitolojisinin "Ehrimen" inden başka bir şey olmasa gerekdi. Türk destanında da Erlik, başlangıçtan beri Gök Tanrısı Ülgen ile beraberdi ve ebediyete kadar beraber *(Co-Eternal)* kalacaklardı. Tanrı, Erlik'i yerin dibine süreceğini ve orada hapsedeceğini söyler. Fakat onu öldüreceğinden veya hayatına son vereceğinden hiç söz açmaz. Bu, Tanrının elinde değildir. Erlik de Ehrimen gibi daima kötülük getiren kutsal bir semboldür. Türk yaratılış destanlarında Tanrılara çoğu zaman bir insan şekli ve şahsiyeti verilmiştir. Erlik her zaman kendi istek ve yaratılışı gereğince, kötü şeyleri seçer ve kötü işleri yapmağı tercih eder. İyi şeylerin temeline ve köküne muhaliftir ve kendiliğinden onlara karşı çıkar. Bilgisizdir, yıkıcıdır, karıştırıcıdır. Düzen ile sulh ve sükûn istemez. Sonsuz karanlıkların bağrından kopar gelir ve Kuzeydeki karanlık ülkeler onun yurdudur. Tanrı onu affeder ve iyi yaşaması için göklerde ona yer verir; fakat o kördür, geleceği düşünmeden hemen kötülük yapmağa başlar. Daha doğrusu kendi kendisine hâkim olamaz. İradesi yoktur ve iradesizliğin timsalidir. Başı boştur, aklına ne gelirse onu yapar. Örse vurur, domuz çıkar, deve çıkar, şeytan çıkar. Birbiri ile ilgisi olmayan ve mantıksız bir yaratış sistemi vardır. İyilikle hiç bir ilgisi yoktur ve baştan aşağıya kötülüktür. Kendisinin bir ünvanı da vardır. Şeytanların hükûmdarı ve yaratıcısı odur. Yarattığı şeyler ve kendi maiyeti de baştan başa savaş ve taarruz için hazırlanmış *(Antagonist)* yaratıklardır. Haristir. Tanrı Ülgen'in halkını elde etmek ister ve eğer bunu yapamazsa, hiç olmazsa onları Tanrıya karşı kışkırtır. Âdem ile Havva'yı kandırmakla, bu yönde başarı da kazanmıştır. Çok kuvvetlidir. Tanrının meleği Mandı-Şire'yi, püskürdüğü ateşle yakmış ve kaçırmıştır. Yukarıdan beri söylediklerimiz aynı zamanda İran mitolojisindeki Ehrimen'in de özellikleridir [16]. Fakat Ehrimen, Tanrının bir yaratığı olan Gayomars'ı öldürmüştür. Türk mitolojisinde bu görülmüyor. Ayrıca Türk mitolojisi Tanrıya istediği an, Ehrimen'i mağlup edecek ve yaratıklarını yok edecek bir kuvvet vermiş ve bu yolla monoteizme doğru bir adım atmıştır. Destan'da Şeytana, sık sık "*Körmös*" de denmektedir. Altay Türk lehçelerinde, "Körümes" şeklinde de görülen bu söz, belki de türkçe bir kök-

[16] A. W. Williams, Jackson, *Enc. of Relig.*, I, s. 237.

ten gelmiştir[17]. Şeytanın körlüğünü ve görmezliğini ifade etmek için. Soğdça yolu ile Ortaasya'ya gelip de türkçede en çok yayılan ve Şeytan anlamına gelen söz "*Yek*"dir. Mani mezhebinde de Şeytan için en çok kullanılan söz budur. Bu söz, Türklerin islâmiyete girişinden sonra da devam etmiştir. Bu konuda bir iki misal vermeği faydalı buluyoruz. Kaşgarlı Mahmud, "*yek*, *yeg*" diye adladığı şeytan hakkında, şöyle iki atasözü ve hikmet veriyor[18]:

"Vardı sana da Şeytan tuttu bir parçacık bal,
"Artık ipekliler giy, aklı yufka, deli kal!"

Yine aynı eserden başka bir atasözü[19]:

"Tanıdığın olursa, daha iyidir Şeytan,
"Tanıyıp bilmediğin yabancı bir insandan!.

Kutadku-Bilig'de fikirler, biraz daha İslâmî kılığa girmiştir[20]:

"Bu dünya hep Şeytanın bir tuzağı gibidir.
"Bu tuzağa tutulan seni yeyip bitirir."

Kutadku-bilig'de bazan Şeytan yerine "*Dev*" sözü de kullanılmıştır. İran mitolojisinde, Şeytan Ehrimen'in yarattığı kötü yaratıklarınların tümüne dev derlerdi. Bunlara eski farsçada ise "Daêvas" denirdi.

I. YAKUT TÜRKLERİ VE YARATILIŞ

1909 senesinde Yakut Türklerinin dini hakkında önemli bir inceleme yapan Troşçanskiy, kendisine bizim de burada destek olabileceğimiz bazı fikirler ileri sürdü. Ona göre Yakut Türkleri dünyanın yaratılışı ile pek ilgilenmiyorlardı. Çünkü onlar, dünyanın başlangıçtan beri zaten var olduğuna inanıyorlardı. Var olan bir şeyin de, yeniden yaratılması gereksiz birşey olacaktı: *(s. 22)*. Bu önemli fikir üzerinde nedense fazla durulmadı. Yalnızca, çoğunun kökü dışardan gelen yaratılış efsaneleri, yazılıp tekrarlanadurdu.

Sık sık söylediğimiz gibi, Türk kavimlerine zamanla birçok yeni din ve kültür tesirleri girmiş ve bunların sonucunda da Türk dininde, bir çok aykırı fikirler meydana çıkmışu. Tabii olarak ilim adamlarına düşen iş, bunları ayıklamak ve Türklere ait olan özellikleri ortaya çıkarmaktır. Bütün bunlara rağmen Yakut Türklerinde, ilk ve büyük bir yaratıcının var olduğu da şüphesizdir. Yakutlar, bu büyük yaratıcıya Ürüng-Ayıg-Toyon derlerdi. Eski Türkçede "*Ürüng*" beyaz demektir. "*Ayıg*" yaratan, "*Toyon*" ise Tanrı, efendi demektir. Yakutça'da ve eski Türklerde "Toyon", rahip veya şaman an-

[17] Radlof, *Wb.*, II. s 1258.
[18] Kaşgarî, terc., III, s. 156.
[19] Aynı esr., III, s. 160.
[20] Radlof yayını, II, s. 136, 15.

lamına gelirdi. Eski Türkler, Tanrı sözünü kullanarak, daha büyük ve daha güçlü bir yaratıcı meydana getirmişlerdi. Yakut dili sözlüğünü Pekarskiy yazmıştır. Bu çok büyük sözlük, gerçekten Türk kültürünün değer biçilmez bir hazinesidir.

Yakutlarda, Göktürklerde olduğu gibi tek bir yaratıcı yoktur. "*Ayığ*" sözü, yaratıcılık ve iyilikle ilgili şeyleri temsil eden iyi ruhların ve meleklerin umumî adıdır. Onlar istedikleri zaman, insanlara şu veya bu iyilikleri yapabilirler. İstemezlerse, yapmazlardı. Bu da insanlar için bir kötülük sayılırdı. Günlük hayatın her noktasında bunların tesirleri görülebilir. Bütün insanlar gibi, Yakutlar da menfaatçıdırlar ve ancak kendilerine iyilik yapan ruhlara bu adı verirler. Hatta yaratıcılık özellikleri olmadığı halde, sırf insanlara iyilik ettikleri için, bu adı alan ruhlar da vardır. Bunlardan iyilik dilenmek için Yakutlar, onlara ateş vasıtasıyla veyahut da eski Türk âdetlerine uygun olarak kurbanı kansız olarak sunarlardı.

"*Beyaz-yaratıcı*" ise, diğer yaratıcı ruhların en üstünde olanıdır. O, büyük bir varlık ve iyi bir ruhtur. Kâinatı o yaratmıştır. Dünyayı idare eden de odur. İnsanlara yaratıcıgücü ile çocukları o verir. Yerin ve toprağın verimli olmasını da o sağlar. Hayvanların çoğalması ve bolluk da onun desteği ile olur. Yeri, havayı ve insanları o yaratmıştır. İnsana can *(Kut)* veren de odur. Fakat bu büyük yaratıcı, diğer küçükler gibi insanların özel işlerine karışmaz. Onların zengin olması için özel bir etkide bulunmaz. Şahsi dileklerini de dinlemez. Ancak insanlara yardım ederek, onları çaresiz bir ölümden kurtarabilir. Bu yardımını da her zaman yapmaz. Ancak bu lutfunu, büyük efsane kahramanları için gösterir. Bu sebeple Yakutlar, bu büyük yaratıcıyı diğerlerinden ayırırlar ve ona "*Canlı kurban*" verirlerdi. "Canlı Kurban", hayvanları başıboş bırakmaktır. Kurban olarak başıboş bırakılan hayvanlardan artık istifade edilmezdi. Onların ne eti yenir, ne sütü içilir ve ne de yük hayvanı olarak kullanılırdı. Eski zamanlarda Yakutlar at sürülerini canlı olarak doğu bölgelerine sürerlerdi *(Pekarskiy, Sözlük I, s. 47)* Büyük yaratıcıya kurban olsun diye. Unutmayalım ki doğudan güneş doğuyordu. Büyük yaratıcının da doğu ile ilgisi vardı. Eskilere gittikçe, Türklerde din düşüncesi berraklaşıyor ve aydınlanıyordu. Şiir dolu bir din ve düşünce hayatı doğuyordu.

"Toyon" sözü, rahip, şaman, efendi anlamına kullanılan bir deyimdi. Ama eski Yakutlar, bu büyük yaratıcı için, "*Ayığ Tanğara,*" yani "Yaratıcı gök" terimini de kullanırlardı. Eskiden Göktürkler gibi Büyük Tanrı, her şeye hâkim ve kadirken, dış tesirlerle bu anlamı kayboluyor, yerine hafif, anlamsız terimler giriyordu.

II. ALTAY TÜRK KOZMOGONİSİ

Kozmogoni *(Cosmogony)*, bütün dünya ve âlemin *(Universe)* meydana gelişi hakkındaki nazariye ve görüşlerdir. Bu görüşlerin hepsinin de aynı millete ait olması, mitoloji araştırmalarının bir şartıdır. Yüksek derecede kozmogonilere sahip olan milletlerin, düşünce bakımından da büyük gelişmeleri olmuştur. Bu sebeple kozmogonileri yüksek veya iptidaî diye iki bölüme ayırmak lazımdır. Türklerde de seviye bakımından çeşitli kozmogoniler vardır. Dış tesirleri ayıkladığımız takdirde bütün Türk kozmogonileri arasında birleşik ve yakın bazı görüşler

olduğu bir gerçektir. Ancak bu destanlar, türlü yerler ve şartlarda söylenmişlerdir. Büyük devletler kuran ve yüksek bir toplum hayatı yaşayan Türklerle ilgileri azalmış, dağ başlarında yaşayan Türklerin söyleyişleri başka; Sibirya tundralarında sıkışmış bezgin ve görüşleri daralmış Türklerinki ise başka idi. Bununla beraber bunların hepsinde de, ana çizgiler bakımından birleşik olan noktalar vardı. Konu aynı idi fakat, konunun işlendiği sahne ayrı idi. Oğuz destanı da Türk kozmogonisinin bir parçasıdır. Fakat bu destan, büyük cihan devletleri kurmuş olan Türklerin eski anılarıdır. Güney Sibirya'daki Türklerin destanları ise, tıpkı küçük bir ailenin hayatı ve hayalleri gibidirler. Oğuz destanındaki konu ve motifleri, bunlarda da bulmak mümkündür. Fakat Sibirya'dakiler, sanki birer aile kahramanı gibidirler. Yeryüzünde bir şey yapamadıkları için, onların savaş ve maceraları da hep göklerdedir. Belki Oğuz Kağan da çok önceleri göklerde yaşayan bir kahraman idi. Efsanenin ortaya konuş ve anlatılışından, bunu anlamıyor da değiliz. Fakat gerçeklerle başbaşa kalan ve gerçek güçlerini yenen Türk milleti, Oğuz-Han'ın kaderini de yenmiş ve önce yeryüzüne indirmişti. İşte ileri ve yüksek koz mogoni bu idi. Bu, topluma yol gösteren ve toplumu güden bir mitolojidir.

Altay Yaratılış destanlarına Mani dininden tutalım, ta Budizm, Lamaizm ve hatta Hıristiyanlık gibi türlü dinlerin, türlü tesirleri girmiştir. "Türk mitolojisi" adını taşıyan bu kitapda, bu destanlar tümü ile anlatılmıştır. Fakat esas gayeden hiç bir zaman da uzaklaşılmamıştır. Bütün dış tesirleri ayıkladıktan sonra elimizde Türkler için neler kalıyordu? İşte bu kitabın ele aldığı tek konu ve amaç, yalnızca bu idi. Türlü yerlerde söylenmiş Türk efsanelerinde, esas olan bir çekirdeği ve tek temeli bulmak, bu kitabın ele aldığı ve güttüğü tek gaye olmuştur. Yaratılış destanlarını başlıca iki gruba bölerek inceledik: 1 — Dünyanın yaratılışı. 2 — İnsanın yaratılışı.

1. VERBİTSKİY'İN DERLEDİĞİ ALTAY YARATILIŞ DESTANI

"Dünya bir deniz idi, ne gök vardı, ne bir yer,
"Uçsuz, bucaksız, sonsuz, sular içreydi her yer!
"Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak,
"Uçuyor, arıyordu, katı bir yer, bir bucak.

"Kutsal bir ilham ile, nasılsa gönlü doldu,
"Kayıptan gelen bu ün, ona bir çare buldu.
"Göklerden gelen bir ses, Ülgen'e buyruk verdi :
"— Tut önündeki şeyi, hemen yakala!" Dedi.
"Ülgen bu emre uydu, uzattı ellerini,
"İçinden tekrarladı, Semânın sözlerini.
"Denizden çıkan bir taş, fırladı çıktı yüze,
"Hemence taşı tuttu, bindi taşın üstüne!
"Artık Ülgen memnundu, rahatı bulmuş idi,
"Üzerinde duracak bir yeri olmuş idi.
"Göklerin emri ile, bulunca Ülgen durak,
"Artık vakit gelmişti, gökleri yaratacak!
"Ülgen hep düşünmüştü, ta göklere bakarak :
"— Bir dünya istiyorum, bir soyla yaratayım!
"Bu dünya nasıl olsun, ne boyla yaratayım!
"Bunun çaresi nedir, ne yolla yaratayım!"
"Bir Ak-Ana (Ak-Ene) var idi, yaşardı su içinde,
"Ülgen'e şöyle dedi, göründü su yüzünde :
"— Yaratmak istiyorsan, sen de bir şeyler Ülgen,
"Yaratıcı olarak, şu kutsal sözü öğren!
"De ki hep, "Yaptım oldu!" Başka bir şey söyleme !
"Hele yaratır iken, "Yaptım olmadı!" Deme!
"Ak-Ana bunu dedi, sonra kayboluverdi,
"Denize dalıp gitti, bilinmez noluverdi.
"Ülgen'in kulağından bu buyruk hiç çıkmadı,
"İnsana bu öğüdü iletmekten bıkmadı :
"— Dinleyin , ey insanlar! "Var'ı yok demeyiniz !
"Varlığa yok deyip de, yok olup gitmeyiniz!"
"Ülgen yere bakarak : "— Yaratılsın yer!" Demiş.
"Bu istek üzerine, denizden yer türemiş.
"Ülgen göğe bakarak : "— yaratılsın Gök!" Demiş.
"Bu buyruk üzerine, üstünü gök bezemiş!
"Tanrı Ülgen durmamış, ayrıca vermiş salık,
"Bu dünyanın yanına, yaratılmış üç balık.
"Bu büyük balıkların, üstüne dünya konmuş,
"Balıklar çok büyükmüş, dünyaya destek olmuş.

"Dünyanın yanlarına, iki de balık konmuş,
"Dünya gezer olmamış, bir yerde kalıp donmuş.
"Bir başka balık ise, yere gerilmiş imiş,
"Kapkaranlık kuzeye, başı çevrilmiş imiş.
"Ortadaki balığın başı tam kuzeydeymiş,
"Tufan hemen başlarmış, yönü az değişseymiş.
"Onun başı her zaman, tam yönle durmalıymış,
"Bu yön hiç değişmeden, kuzeyde olmalıymış.
"Onun başı az düşse, tufanlar başlar imiş,
"Tufanla taşan sular, dünyayı kaplar imiş.
"Başı zincirler ile, bu yüzden bağlanmıştı,
"Başın oynamaması, bu yolla sağlanmıştı.
"Zincirler bağlanmışmış, ortadaki direğe,
"Balık nolur, ne olmaz, kımıldamasın diye!
"Tanrı balık işini, verdi Mandı-Şire'ye
"Mandı-Şire düzeltti, başı dönse nereye.
"Günlerden bir gün yine, yer suya gömülmüştü,
"Çünkü balığın başı aşağıya düşmüştü.
"Dünya yaratılınca, Tanrı rahatı seçti,
"Oturmak için yine, Altın-Dağ'ına geçti.
"Çok büyük bir dağ idi, Altın-Dağ dedikleri,
"Ayla Güneşe değer, gökteydi delikleri.
"Bulunurdu Altın-Dağ, gökle yer arasında,
"Ülgen de otururdu, bu dağın ta başında!
"Dağın etekleriyse, dünyaya değmez idi,
"Bir adam boyu kadar, durur da düşmez idi.
"Dünya yaratılışı, altı günde olmuştu,
"Yedinci günde ise, Bay-Ülgen uyumuştu.
"Bir gün yattıktan sonra, Bay Ülgen kalktı yine,
"Etrafına bakındı, neler yarattım diye.
"Bizimkinden başkaydı, kendine eş dünyası,
"Onun eğildi yalnız, Ay ve Güneş dünyası,
"Dokuz ayrı dünya da, fazla yaratılmıştı,
"Birer cehennem ile, bir de yer katılmıştı.
"Dünyaların büyüğü, Han-Kurbustan-Tengere,
"Bu dünyalar içinde, yok o dünyadan üzre!
"Ülgen bu dünyasına, verdi yardımcı bir Han,
"Bu Han'ın adı idi, Mangızın-Matmas-Burkan.

"Tanrılar barınağı, Han-Kurbustan-Tengere,
"Cehennemi'nin adı, Mangız-Toçiri-Tamu,
"Altın-Telegey ise, onun yerin ise namı
"Cehennemi yaparken, Tanrı hiç boş durmamış,
"Matınan-Kara adıyla, bir de mühür atamış.
"Doksan dokuz dünyanın, ortancalar ortası,
"Adı Ezre-Kurbustan, Tengere, Gök dünyası.
"Bu dünya müdürünün kendisi de idi Han,
"Belgein-Keratlu, Türün-Musıkay Burkan.
"Kurulduğu yer ise, Altın-Şarka adlı yer,
"Cehennemine herkes, Tüpken-Kara-Tamu der.
"Biri bu Cehennem'i, idare eder baştan,
"Bu da kutsal ruhlardan, bir Matman-Karakçı Han,
"Dünyamıza gelince, dünyalar düzeninde,
"En küçük olanıdır, insan yaşar içinde.
"İnsan'ın Dünyasına derler Kara-Tengere,
"İdare eder onu, kutsal büyük May-Tere.
"Dünya cehennemine, toptan Kara-Teş derler,
"Kerey-Han adlı biri, onu idare eder.
"Sanma ki bizim dünya, dünyalar içre tektir,
"Otuz üç katlı gökle, dünya çok çok yüksektir.

*

"Yine günlerden bir gün, Tanrı Ülgen denize,
"Bakarak duruyordu, şaşırdı birden bire,
"Bir toprak parçacığı, sularda yüzüyordu,
"Toprağın üzerinde, birde kil duruyordu.
"Toprak üstündeki şey, dedi, nedir acaba,
"İnsan oğlu bu olsun, insana olsun baba,
"Görünmeğe başladı, insan gibi bir şekil,
"Birden insan olmuştu, toprak üstündeki kil.
"İnsanda toplanmıştı, her çeşitten yeterlik,
"Bu ilk insanın ise, adı olmuştu Erlik.
"İnsan yaratan Tanrı, ortalardan kayboldu,
"Erlik de yola çıktı, arayıp onu buldu.
"Tanrı'nın gönlü temiz, yücelerden yüceydi,
"— Bir küçük kardeşim ol! Diye, Erlik'e dedi.
"Erlik Tanrı Ülgen'in kardeşi olmuş idi,
"Fakat nedense kalbi, hırs ile dolmuş idi.

"Erlik yaratılınca, gezip, tozup, eğlendi,
"Aradan günler geçti, birden durup söylendi :
"— Ben niçin olmayayım, Tanrı'dan daha yüksek,
"Tanrı neden dolayı, göklerde olsun bir tek!
"Ben niçin olmayayım, hem kuvvetli, hem yüce,
"Bu bir kabahat mı dır, ben doğduysam yenice!
"Daha ileri gidip, gözleri hırsla doldu,
"Tanrı'yı kıskanarak, ezelî düşman oldu.
"Güçlü Tanrı'ya baktı, kutsal gücü kıskandı,
"Söylenmeğe başladı, kendi nefsine kandı :
"— Ah! Keşki ben de böyle, insan yaratabilsem!
"Dünya sahibi olsam, dünya yaratabilsem!"
"Tanrı baktı ki. Erlik, pek bir işe yaramaz,
"Erlik'in varlığıyle bu dünya da yaşamaz.
"Yarattı Mandı-Şire, adlı bir kahramanı,
"Dedi, Erlik yerine korusun bu insanı.
"Mandı-Şire'den başka , kemikleri kamıştan,
"Yedi kişi yarattı, etleri de topraktan,
"Nefesiyle üfledi, tuttu kulaklarına,
"Yedi insanın hemen, can geldi ruhlarına
"Tuttu burunlarına, bir dahacık üfledi,
"Akıl verdi, insana, ruha akıl ekledi.
"Kutsal er Mandı-Şire, İnsanı koruyacak,
"Onu yaşatacaktı, düşmanları koğarak.
"Ama İnsanoğluna biri lazımdı ancak,
"Onun idaresini, bir düzene koyacak,
"Bunun için de Tanrı, May-Tere'ye verdi can,
"Dedi İnsanoğlu'nun başına oluver Han!"

Destan hakkında açıklamalar

Verbitskiy, bilindiği üzere, Altay Türkleri arasında bir misyoner olarak uzun zaman yaşamış bir araştırıcıdır. Altay Türk lehçelerinin en iyi sözlüğü de yine Verbitskiy tarafından yazılmıştır. Bu araştırıcı Altay Türklerinin yerli olan veya dışarıdan gelen kültür ve an'anelerini de en iyi tanıyan etnoğraflardan biridir. Bu sebeple Verbiskiy, Altaylılarm en orijinal inançlarını seçmiş ve kitaplarına yalnızca bunları koymuştu. Bu sebeple Verbitskiy'in kitaplarında, dışarıdan gelmiş bir çok hurafelerin tekrarına lüzum görülmemiştir. Verbitskiy inanışları o kadar

dikkatle ve eleyerek seçmiştir ki, onun kitabında bulunan materyelleri başka bir araştırıcının eserinde bulmağa imkân yoktur. Bu sebeple Altay Türklerinin yukarıdaki Yaratılış Destanları ayrı bir özellik ve önem taşırlar.

Yukarıdaki eser, iki efsanenin yanyana getirilmesi suretiyle meydana gelmiştir. Bu sebeple Verbitskiy'in efsanesini yukarıda tam olarak aldık. Fakat efsanede geçen motifleri incelerken bu her iki parçayı da birbirinden ayırarak işlemeği tercih ettik.

Efsanede Yüce ve Tek Tanrı'nın varlığına înanılıyordu : *Bay-Ülgen* burada bütün varlığın ve kâinatın sahibi ve yaratıcısı olarak görülmüyor, O daha ziya, Yakut Türklerindeki bir çok yaratıcı *(Yayuçı)* ruhlar gibi, ikinci derecede ve yardımcı bir Tanrıdır. Bu sebeple dünyayı yaratmadan önce, Büyük Tanrının kutsal bir ilhamı, Bay-Ülgen'in bütün varlığını sarmıştı. Bu sırada dünya sonsuz bir denizden başka bir şey değildi. Tıpkı Tasavuftaki *Vücûd-u Mutlak* gibi. Altay efsanesindeki bu hali Bektaşi şairi Veli baba ne kadar güzel anlatmış :

"Arif sundu, aldı cihânı biçti,
"Cebrail çok vakit deryada uçtu,
"Hak bir avuç toprak deryaya saçtı
"Derya süzülüp de yer olmadı mı! **Veli Baba**

Bu Bektaşi nefeslerinin çoğu konularını Peygamberlerin tarihlerinden almışlardır. Bununla beraber bunlar arasında, İslâmiyet bakımından çok garip olanlar da yok değildir. Bu sebeple rahmetli Fuad Köprülü, Sadettin Nüzhed Bey'in "*Bektaşi Şairleri*, İstanbul, 1930" adlı eserine yazdığı önsözde, bu fikirleri sık sık "garâibi itikadat" diye vasıflandırmıştır. Bununla beraber Tasavvuf edebiyatında "Vahdet" bir okyanusa benzetilmemiş de değildi :

"Deryayı muhit cûşa geldi, "Kevn ile mekân huruşa geldi!
"Sırrı ezel oldu aşikâra, "Arif nice eylesün müdâra!

Seyyid Nesimî

XIII. asrın büyük Azerî mutasavvıfı Seyyid Nesimî, Hurufî mezhebindendi. *Vahdet-i Vücud* nazariyesinin de en büyük temsilci-

lerinden biri idi. Sözleri ve yazıları şeriata aykırı görüldüğü için. Halep'de derisi yüzülerek öldürülmüşdü. Seyyid Nesimî bu şiirinde Vahdet'i okyanusa, yani *Muhît*'e benzetiyor. Ona göre önceleri bu okyanus çok durgundu. Fakat yaratılış, yani *Tecellî* anında coşarak, cûşa ve huruşa geldi. Bu coşkunluk ve korkunç dalgalanma sırasında da, varlık âlemi meydana gelmişdi. Ezelî sır bu suretle meydana çıktıktan sonra, kendisi gibi bu işin aslını bilen Arifler de buna karşı nasıl çıkarabilirlerdi? Böyle bir gerçeği söyleyemezler de, nasıl saklıyabilirlerdi? Seyyid Nesimî aynı zamanda büyük bir Türk filozofudur. Bu sebeple sözleri baştan aşağıya kadar semboliktir.

Yine aynı asırda yaşamış olan meşhur Türk şairi Hucendî de, kendi *Letafetnâme*'sinde daha basit sözlerle ve açık olarak sudan nasıl yaratıldığını söylemekte idi :

"*Hudavendi ki ol âlem yarattı,*	"*Meni sudın, Ben-i Âdem yarattı!*

Hucendî

İnsanın "Dört Unsur"dan, yani ateş, su, toprak ve ateşten yaratılmış olması ile ilgili nazariyeler üzerinde durmuştuk. Bu konuya yeniden dönecek değiliz. Bununla beraber ateşle sudan yaratıldıklarını kabul etmeyen büyük Anadolu Dervişleri de vardır :

"*Kim ne bilür bizi, nice soydanuz,*	"*Ne zerrece ottan, ne de sudanuz!*
"*Bize meftun olan marifet söyler,*	"*Biz, Horasan elleründe, Baydanuz!*
"*Bizüm zahmımuza merhem bulunmaz,*	"*Biz kudret okunda, gizlü yaydanuz!*

Abdal Musa

Biz bu şiirleri buraya, eski Türk dervişlerinin Altay Yaratılış destanları ile bir ilgileri vardır diye almadık. Böyle bir iddiada bulunmak da şimdilik en büyük bir ihtiyatsızlıktır. Ama ne yapalım ki, her iki inanışın da temellerinde yatan düşünce düzenleri birbirlerine çok benzemektedirler.

Diğer yaratılış destanlarında, taşı ve toprağı denizin dibinden Tanrı Bay-Ülgen için, insanoğlu ve Erlik çıkarmıştır. Burada ise bunları, Yaratıcı Bay-Ülgen'e veren ve gösteren Ulu Tanrının ta kendisidir. Denizin içinden çıkarak Bay-Ülgen'e akıl veren ve gösteren Ulu Tanrının kendisidir.

Ak-Ana üzerinde ayrıca duracağız. Diğer Altay destanlarında Yer ile Göğün Bay-Ülgen tarafından yaratıldığına dair bir işaret yoktur. Bu destan da ise Türk Mitolojisinin "Ana prensipleri" daha açık bir şekilde görülmektedir. Gök ile Yer, Bay-Ülgen tarafından, Ulu Tanrı'nın buyruğu ile yaratılmıştır. Yer vé gök, bütün katlari ile Bay-Ülgen'in kendi yarattığı bir dünyadır. Ay ile Güneş dünyası ile yıldızlar âlemi ise, Bay-Ülgen'in dünyasının dışında kalıyordu.

Dünyanın "Balık" üzerinde durması : Dünya ile ilgili bölümümüzde dünyayı tutan hayvanlar üzerinde duracak ve bunun nedenlerini inceleyeceğiz. Bu arada, dünyanın balık üzerinde durması ile ilgili inançları da inceleyip ve bu inancın Anadolu'da da nasıl yayılmış olduğunu göstereceğiz. Bu konuya başlamadan önce eski Bektaşi şairlerinden birinin şu güzel nefesini vererek yolumuzu daha aydın bir şekilde görmeğe çalışacağız :

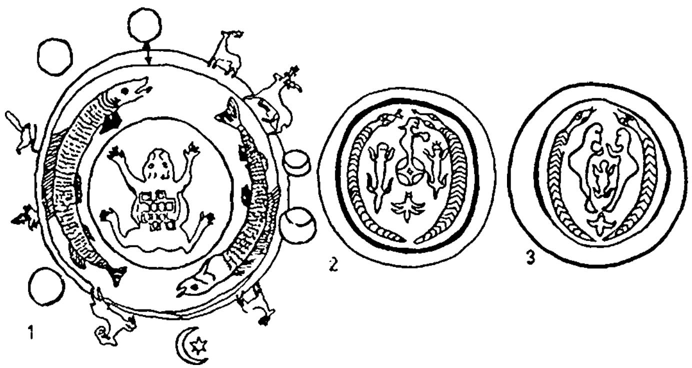
"*Kazanlarda katranların kaynarmış,*
"*Yeraltında balıkların oynarmış,*
"*Ol bu dünya kadar ejderhan varmış,*
"*Şerbet mi satarsın, yılancı mısın?*

Azmi Baba

Dünya ile ilgili bölümümüzde, dünyanın büyük bir balık üzerinde durması inancını, daha ziyade Kuzey-Doğu Asya'da yaşayan balina balıkçılarının inançları ile temasa getirmiş ve buna benzer inanışların bu yoldan gelmiş olması ihtimali üzerinde durmuştuk. Nitekim Japonya'nın kuzey adalarında yaşayan Aynu halkları da, dünyanın büyük bir balık üzerinde durduğuna inanırlardı. Bu bölgelerde sık sık yer sarsıntılarının görüldüğü hepimizce bilinen birşeydir. Bu sebeple, Kuzey Japon adalarında yaşayan bu halklar, yer sarsıntılarının bu balık yüzünden meydana geldiğine inanırlar ve bu balığa da "*Zelzele balığı*" derlerdi.

Yakut Türkleri Baykal gölüne büyük bir önem verirlerdi. Onlara göre Baykal gölünün derinliklerinde büyük bir balık yaşar ve bu balığa da *Arağıt Balığı* denirmiş. Bu adı kısaltarak, sadece *Arat Balık* diyenler de vardır. Yine Yakutlar Baykal gölüne *Arağt Bayağal* adını da verirlerdi. Bu balığın adının gölden mi, yoksa gölün adının bu efsanevî ve kutsal balıkdan mı alındığını iyice bilemiyoruz. Yakutlara göre

doğudan doğan güneş, dünya üzerinde dönerek Baykal gölünün içinde batarak kayboluyor ve ertesi gün yine çıkıyordu. Onlara göre Baykal gölünün dibi, dünyanın tabanı ve kıyıları da dünyanın kenarları idi [1].

Şekil 46 : Altay Şamanlarının "Takvim" ve "Dünya" diskleri (İvanof'tan).

Güney Sibirya'da söylenen türkçe destanlarda da bu inanışı açık olarak görüyoruz. Onlara göre : "*Dünyanın altında* 40 *boynuzlu bir öküz ile Kiro-Balak adlı büyük bir balık vardı. Bunlar zaman zaman yeryüzünde yaşayan insanlardan kurban olarak çocuk isterlerdi Ataman adlı bir Şaman bunların kurban isteğini yeryüzüne iletince,* 60 *çocuk bağlanarak, kurban edilmek üzere hazırlanmıştı* [2]"

Yakut Türklerine göre *Doydu-Balıga* denen bu dünya balığının ağzı, gırtlağının altında ve gözü de ensesinde idi. Yakutlar aynı balığa *Ölüg-Balıga*, yani "Ölüm Balığı" veyahut da "Ölüm yeri balığı" da derlerdi. Yine Yakut efsanelerine göre ise, bu balığın belkemiği tersine çevrilmişti [3].

Altay Şamanizminde de yeraltında yaşayan, *Abra* ve *Yutpa* adlı, timsaha benzer, iki büyük anavar vardır. Bilhassa bunlardan Abra adlısı, yeraltı dünyasındaki büyük bir denizde *(Tengis)* de yaşardı. Anohin, bu iki mahlûku şöyle anlatıyor [4]:

[1] Pekarskiy, *Yakut sözlüğü*, terc., I, s. 29a.
[2] Schiefner, *Minusinsk. Heldensagen*, s. 4.
[3] Pekarskiy, Aynı esr., s. 62.
[4] Anohin, *Materialı*, Bk. Ülkü, 1943, s. 25.

"Yeşil bir kumaştan yapılmış ve ayrıca örgülerle süslenmiş Abra, Şamanın elbisesine asılırdı. Abra'nın başı pubu tüyleri (Ülberk) ile süslenirdi. Gözü, parlak bakır düğmelerle yapılır ve dört ayağı ile çatallı kuyruğu ise, bilhassa belirtilmeğe gayret edilirdi. Ayakları genel olarak kırmızı kumaşlardan seçilen yamalarla yapılırdı. Bunlara, örülmüş 9 püskül ilâve edilirdi. Abra, Altaylılara göre, Erlik dünyasındaki Pay-Tengis, yani "Bay-Deniz" adlı bir denizde yaşardı... Şamanın elbisesinde aynı zamanda Erlik'in bir sembolü de olurdu. Abra'nın insanların hâmi ve koruyucu ruhu olduğuna da inanılırdı. Bu ruhlara Altaylılar Tös derlerdi. Dualarda: "Babam, sahibim, Ay Abram!" Diye dua ederlerdi...

"Yutpa, koyu kestane rengindeki kumaşlardan yapılırdı. Kumaş üzerine kalın bir örgü ile örülür ve baş kısmında uzun bir boyun ve büyük bir ağızla gösterilmek istenirdi. Dört kısa ayağı ve bir de uzun, çatallı bir kuyruğu vardı. Göğün olduğu gibi yerin katları da vardı. Bu katlara Puudak, yani "Menzil" denirdi. Bu müthiş canavar, bu menziller üzerinde bulunurdu. Altay türkçesinde "Yutpa" sözü insanları "diri diri yutan" anlamına gelirdi. Altay Şamanları bu efsanevî hayvanın resmini omuzlarına asarlardı..."

Verbitskiy'in topladığı bu çok önemli Altay yaratılış destanındaki en önemli motif, şüphesiz ki dünyamızın üzerinde durduğu büyük balıktı. Budizm ile Çin kültürünün tesirleri altına girmiş olan halklara göre ise dünya, bir kaplumbağa üzerinde duruyordu. Dünyayı sırtında taşıyan balık efsaneleri öyle anlaşılıyor ki, Altaylar yolu ile Kuzey-Batı Sibirya'daki Fin-Ugor ve Macarlarla akraba olan kavimler arasında da yayılmıştı. Aynı yolla da bu inanç, Rus'lar arasına da girmişti. Bu düşüncenin Anadolu ve Kırım yolu ile Ruslar arasında yayılmış olması da çok muhtemeldir. Mesela Fin-Ugor kavimlerinden biri olan Votyak'lar, dünyanın üç büyük balık üzerinde durduğuna inanırlardı. Onlara göre bu balıklar her kımıldadıkça, büyük zelzeleler olurdu [5]. Aslında ise bu bölgeler, yer sarsıntılarının çok az olduğu yerler idiler. Yine Fin-Ugor kavimlerinden Mordvin'lere göre ise dünya, bir tek büyük balık üzerinde dururdu [6]. Tabiî olarak bu kavimlerin mi Ruslara ; yoksa Rusların mı bunlara aynı inançları verdiklerini tesbit etmek oldukça güç bir iştir. Öyle anlaşılıyor ki Altay yaratılış destanında üç balık'dan söz açılmış olmasına rağmen, dünyayı taşıyan ortadaki balığın, dünyanın iki yanını destekleyen diğer iki balıktan daha önemli ve daha büyük olması daha mutemel idi [7].

[5] Jivaya Starina, 1900, s. 199.

[6] Aynı esr.,a. yer.

[7] Verbıtskiy, *Altayskie İnorodtzu*, s. 90.

Altay yaratılış destanında, zincirlerle bağlı tutulan ve başı kuzeye doğru çevrilen balığın durumu ise, astronomik bakımdan ayrı bir önem taşır. Başı hafifce düşünce de büyük tufanlar koparmış. Bilindiği üzere tam kuzeyde Kutup yıldızı vardır. Yine destanda sözü edilen, balığın zincirlerinin bağlandığı Orta direğin de, yine Kutup yıldızı ile ilgisi bulunan *Demir Kazık* olması çok muhtemeldi. Kutup yıldızı ile ilgili bölümümüzde bu konular üzerinde geniş olarak duracağız (Bk. II. cilt). Yedi-Kardeş burcu da, demir Kazık'a zincirlerle bağlanmış yedi kurt veya yedi vahşi köpek şeklinde tasavvur edilmişti. Dünyanın üzerinde durduğu bu balığın da, "Balık burcu" ile bir ilgisinin bulunup bulunmadığını bilmiyoruz.

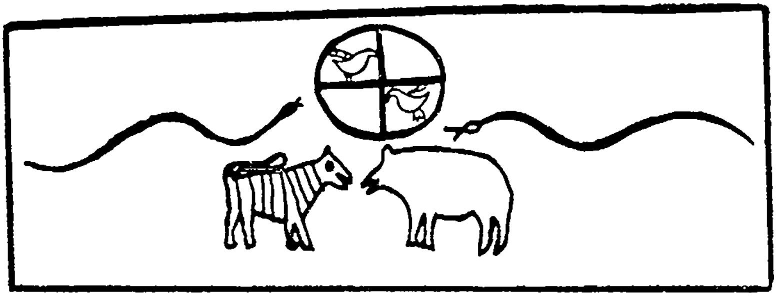
Hint mitolojisinde de Meru dağının bir balıkla ilgisi vardı. Ayrıca Siyam halklarına göre de, dünya büyük bir balık üzerinde duruyordu. Fakat bu güney efsanelerinin oluş ve anlatılış şekilleri, Altay dağlarından, bütün Sibirya, Rusya ve Anadolu'ya kadar uzanan balık efsanelerinden, mahiyet itibarı ile çok ayrılır. Çin ve Hint mitolojisine göre dünya, daha ziyade büyük bir kaplumbağa üzerinde duruyordu. Eski Hint mitolojisine göre ise Tanrı *Vişnu*, bir kaplumbağa şekline girmişti ve bütün dünyayı üzerinde taşıyordu. Sonradan Vişnu yerine Buda geçmiş ve bu defa da Buda dünyayı taşımağa başlamıştı. Bu inanış Çin'de de vardır. Ayrıca bu inanış Budizm yolu ile Ortaasya'ya da girmişti. Mesela Dörböt Kalmuklarına göre *Bodhisatva Manjuçri*, dünyanın gerçek bir yaratıcısı idi. Bir kaplumbağa şekline girerek sırt üstü yatmış ve Kaplumbağanın göbeği de yer yüzünü meydana getirmişti. Zaman zaman keneler bu kaplumbağayı ısırır ve kaplumbağa da kımıldamak zorunda kalırmış. Bu yüzden de büyük zelzeleler olurmuş [8]. Görülüyor ki Ortaasya'ya Budizm tesiri ile girmiş inançlar da yok değildi. Fakat Moğollar, bu inançları da dejenere etmiş ve çok iptidaî bir şekle sokmuşlardı.

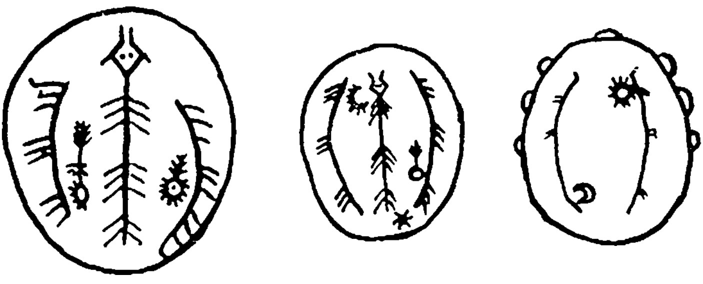
DÜNYAYI TAŞIYAN "BALIK":

Diğer milletler gibi Türkler de dünyanın bir hayvan üzerinde durduğuna inanmışlardı. Bilhassa İslâmiyetin Ortaasya'ya etkilerinden sonra, yüksek kültüre sahip olan Türkler arasında dünyanın, bir öküzün boynuzları üzerinde durduğuna dair inanış umumileşmiştir. Yukarıda anlatılan dünyanın yaratılışı ile ilgili efsanede ise Altaylıların dünyayı üç balığın taşıdığına inandıklarını görüyoruz. Bu inanış, daha ziyade Güney Asya

[8] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 223; Harva, *Relig. Vorstellungen der Altaischen* Völ*ker*, s. 27.

kültürlerinin bir özelliğidir. Meselâ eski Hint ananesinde *Meru* adlı efsanevi bir dağın, bir balık üzerinde durduğunu unutmayalım. Bu inanış Çin Hindistanı'na da yayılmış ve dünyanın *Orta-dağı* böyle bir balık üzerine oturtulmuştu. Çin ve bilhassa Japon kültürlerinde, yer sarsıntısının sebebi olarak da dünyayı taşıyan böyle büyük bir balığın harekete geçmesi gösterilmişti. Nitekim Müslüman Türkler de yer sarsıntısının sebebini, yeri boynuzları üzerinde tutan öküz'ün kımıldamasına atfetmişlerdi.

Şekil 47 : Sibirya Mitolojisinde yeraltı yılanları.

Öyle anlaşılıyorki, Budizm veya diğer Güney kültürlerinin tesirleriyle bu inanış, Ortaasya halkları arasına da yayılmış ve mitolojide yerini bulmuştur. İslâmiyet, Müslüman Türkler'de bu inanışı ortadan kaldırırken, Fin-Ugor kavimleri Hıristiyan Rusya'da tesirlerini göstermişler ve Rusya ile Avrupa'da böyle bir an'aneyi yaymışlardı. Meselâ Fin-Ugor kavimlerinden Votyak'lar yeraltındaki üç balığın, Mordvin'ler ise bir balığın zelzele yaptığına inanıyorlardı. Bu inanış Batıda yaşayan bu kavimlerde yerli bir anane içine bürünmüş ve Budist karakterini kaybetmişti. Yeri taşıyan bu balık inanışı, meselâ Buryat'lar da ise, tam mânâsı ile budist bir karakterde görünüyordu. Onlara göre Ortadeniz'de yüzen büyük bir balık, aynı zamanda

dünyayı da taşırdı. Zelzelelerle sebep olduğu kadar, doğum ağrıları v.s. gibi şahsî bir çok işlerle de o meşguldü.

Yine Çin etkisi ile, bazı Sibirya kavimleri balık yerine ejderha'yı koymuş ve dünya görüşünü buna göre düzenlemişlerdi. (Şekil : 47)

Altayhların ceplerinde taşıdıkları 12 burçlu bir takvimin resmini veriyoruz. (Şekil : 46). Ortada, efsanelerimizde sık sık geçen ilk *Ortadeniz* görülüyor. Bu denizin ortasında yaşayan *Kurbağa-Kaplumbağa* karışımı efsaneleşmiş bir mahlûk yer almış ve iki tarafını da iki büyük balık kuşatmıştır. Bu resim, Çin ve Budist kültürlerinin Ortaasya ananeleri ile karışmış bir örneğidir.

Denizin dibinden "Ak-Ana"nın çıkması ve dünyanın yaratılışı hakkında fikir vermesi : Bizce Vierbitskiy'in topladığı Altay Yaratılış destanının en önemli motifi de budur. Yakut Türklerinin yeri bir ana gibi kabul etmeleri ve ona *Yer-Anası* demeleri üzerinde uzun uzun duracağız. Yakut mitolojisinde insan ve hayvanlara süt veren, bir Gök-Anası da vardı. Beyaz renkleri, yani herkesin eşini bularak birleştiren hayvan ilâhesi[9], 8 iyi kadın ruh[10], cadılar[11], yeni evlileri koruyan tanrıçalar[12] gibi bir çok yardımcı Ana Tanrılar da Yakut Panteonunda pek çok idiler. Fakat şimdilik, denizde yaşayan böyle bir Ak-Ana'ya Yakutlar arasında da rastlayamadık. Bilindiği üzere *Ürüng-Ayıg-Toyon*, yani "Beyaz Yaratıcı" Yakutların en büyük Tanrısı idi. Bu efsanede adı geçen *Ak-Ene*, yani "Ak-Ana"nın da "*Ürüng-Ayığsıt*", yani "Beyaz Kadın Yaratıcı" olması da çok mutemeldi. Bilindiği üzere Yakutların esas Ana Tanrıları Hayat Ağacı'nın kökünde yaşayan ve insanlara can veren kutsal bir Tanrıça idi (Bk. S. 94-7).

Denizin içinden çıkıp da dünyayı yaratmak isteyen Tanrı Bay-Ülgen'e : "*Yaptım oldu!*" söyle, "Yaptım olmadı!" söyleme, gibi vecizeler söyleyen Ak-Ana'nın bu sözlerinin de manaları pek anlaşılmıyor. Esasen Altay dağların da söylenen türkçe duaların manası, Verbitskiy gibi büyük araştırıcılar da dahil, bir çok dilci ve etnoğraflar tarafından da anlaşılamamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, asırlar önce söylenmiş olan bu dualar, XIX. asra kadar Şamanlar tarafından ezberlenmiş olarak ve ifade ettiği manaya da önem verilmeyerek tekrarlanıp duruyorlardı.

[9] Pekarskiy, Aynı esr., s. 79.

[10] Aynı esr., s. 47.

[11] Aynı esr., s. 96.

[12] Aynı esr., s. 74.

Radlof'un topladığı bir efsanede de Su Atası ile ilgili şu bilgiler vardır (*Sibiryadan*, terc., I, 402).

"Kartaga-Mergen, büyük ve küçük herkesten kız kardeşini sorarsa da, onun nerede olduğunu hiç kimse ona söyleyemez. Kara-kır atma binip kız kardeşinin izinden gitmeğe başlar. Ak-Deniz'in kıyılarından ilerlerken, Deniz-Atası'na şöyle bağırır:

"— Ey, Su Atası babam! Kız kardeşimin nerelere gittiğini biliyor musun? Ey Su Atası!" Su Atası da şöyle cevap verir:

"— Hayır, dostum, ben onu görmedim." Oğlan:

"— Peki bunu bile bilmiyorsan, burada ne yapıyorsun?" Diye sorar. Su Atası:

"— Çakılları saydım, kumların sayısını bile hesapladım ama, onun nereye gittiğini bilmiyorum!" Oğlan:

"— Eğer (kız kardeşim) denize girdiyse, ne olur onu buluver!" Der. Su Atası da:

"— Eğer denizde ise onu bulurum!" Der ve turna balığı kılığına girerek denizin diplerine dalıp gider. Kartaga-Mergen de dağ sırtlarını takip ederek yoluna devam eder..."

Altay destanındaki diğer önemli motifler: İran mitolojisinde *Tekvin*, yani yaratılış 6 gün sürmüştü. Bu sebeple en eski İran'da hafta, 6 günden ibaret idi. Altay'da toplanan bu ikinci yaratılış destanın da ise, Tanrı Bay-Ülgen, dünyayı yarattıktan sonra 6 gün uyumuş ve 7nci günde de, kalkarak, neler yarattığını görmek istemişti. Öyle anlaşılıyor ki bu inanış da Altaylara, Uygur Maniheizmi yolu ile gelmişti.

33 *katlı gök* : Bu da Budizm tesiri ile girmiş bir inanç olsa gerektir. Bilindiği üzere, Hint mitolojisindeki Meru dağının dört katı vardı. Bu dağın yarı yerinde ise, 33 Tanrı otururdu. Bunların reisleri de *İndra* idi. Burada Tanrının oturduğu *Altın-Dağ*'ın durumu da Meru dağını hatırlatmaktadır.

Verbitskiy'in topladığı Altay Yaratılış destanının içine karışan ikinci destan: Vetbitskiy'in Altay Türkleri arasında topladığı bu yaratılış destanının sonu, Budist an'anelerle tamamlandıktan sonra, yeniden ikinci bir destan başlar. Birinci destanın başında, pek yabancı tesirler yoktur. Altay ve Sibirya masalları da, bunlar gibi yerli an'anelerle başlar; fakat nedense masalın son kısımlarına, bir çok yabancı hikâyeler ilave edilirdi. Burada da durum aynıdır. Masal veya efsanelerin baş kısmına pek dokunulmuyordu. Birinci destan Budist dünyalar ve cehennemlerin tarifleri ile sona erdikten sonra su katılmamış yeni ve yerli bir destan yeniden başlar. Burada da esas tem bütün dünyayı kaplıyan

ilk *Okyanus*'tur. İkinci olarak toprak gelir. İnsanoğlu ise *Kil*'in şekillenmesinden meydana gelmiştir. Bu başlangıç da, İran mitolojisinin tesirleri de açık olarak görülebilir. İran Mitolojisindeki *Kil-Şah* ile ilgili olarak, insanlığın başlangıçları üzerinde bu kitabın bir çok yerlerinde durmuştuk (Bk. S. 380-4).

Kil'den meydana gelen ilk insanın Erlik adını alması ve Tanrı ile rekabete girişmesi de Altay mitolojilerinin yerli motifleridir. Tanrının, ilk olarak yaratmış olduğu insanı beğenmiyerek, yeniden *yedi insan daha yaratması*, Yakut Türklerinin yaratılış destanlarına benzer (Bk. S. 443-6). İnsanların etlerinin topraktan ve kemiklerinin de kamıştan yaratılmış olmasına gelince, bu da yeni bir efsane motifidir. Potanin'in topladığı bir Altay Yaratılış destanında da, insanın etini topraktan, kemiklerini ise taştan yaratmıştı. Buryat Moğollarının Yaratılış efsanelerinde de durum böyledir [13]. Öyle anlaşılıyor ki Verbitskiy'in topladığı efsane, daha ziyade Batı Türklerinin tesirleri altında bulunuyordu. Çünkü Batı Türklerince yedi rakamı çok önemli idi. Radlof'un topladığı Yaratılış destanında ise Tanrı, ilk olarak dokuz kişi yaratmıştı.

Bu ikinci destan da bundan sonra yine Budist hurafeye gömülecektir. Potanin'in topladığı Altay Yaratılış destanına göre ise Tanrı, insanların boynuna kamıştan bir düdükle üflemek yolu ile can ve ruh vermişti [14]. Burada ise Tanrı, insanın kulaklarına üflemek suretiyle can ve burnuna üfleyerek de akıl vermiştir. Bu iki motife, bu iki efsaneden başkasında rastlamıyoruz. Artık efsanenin bundan sonraki kısımları, Radlof'un topladığı Yaratılış destanlarına benzer. Mandı-Şire ve May-Tere gibi kahramanların rolleri ve vazifeleri, Radlof destanında daha geniş olarak anlatılmıştır.

Yaratılış destanındaki Budist deyimler hakkında: *Mai-Tere* adı üzerinde, Radlof'un topladığı Altay Yaratılış destanları ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Üstad P. Pelliot'ya göre Budizm'de *Bodhisattva Maitreya* adlı bu Tanrı, Maniheizm yolu ile Ortaasya lehçelerine *Mai-Tara* şeklinde geçmişti [15]. Mogolcası *Maidarı* idi.

Mandı-Şire veya *Mangdı-Şire* ise, yine Budist Tanrılardan *Bodhisattva Manjuçrî*'den başka bir şey değildi. Kalmuk Dörbötleri bu Tanrıya *Mandı-Şiri* derlerdi.

[13] Potanin, *Oçerki*, IV, s. 219 - 220.

[14] Aynı esr., a. yer.

[15] E. Chavannes - P. Pelliot, *Un traité Manichéen*, J. Asiatique, 1912 - 13; İndeks.

Yukarıda da söylediğimiz gibi Budistlere göre dünyanın gerçek yaratıcısı bu Tanrı idi. Kaplumbağa şekline girerek dünyayı meydana getirmişti [16].

Han Kurbustan Tenggere deyimi tam manası ile İran mitolojisinin malıdır. Yukarıda da söylediğimiz gibi Ortaasya'ya, Uygur Maniheizm'i yolu ile gelmiş olması çok muhtemeldir. Bu, *Hormuzta, Hürmüz,* yani Tanrıların en büyüğüdür. Bundan sonra gelen *Mangızın-Matmas Burkan, Mangız-Toçiri, Matman-Kara* deyimleri pek anlaşılmıyor.

99 *âlem* veya 99 *Tengri* de Altay Mitolojisinin motiflerinden biridir. Esas itibabarı ile, dokuz rakamından türeyen 99 adet Tanrı veya gök, Büyük Tanrı'nın yardımcıları idiler. Mogollarda da başlangıçta bu Tanrıların sayısı 99 idi. Fakat sonradan dış tesirler nedeni ile bu sayı, 54 veya 44 e düşmüştü [17].

Ezre-Kurbustan-Tenggere, orta dünyadır. *Ezrua* İran mitolojisinin bir terimidir. Bu dünyanın idaresi *Belgein-Keretlü-Türün-Musıkay Burkan*'a verilmiştir. *Kerettik, Keretlik,* türkçede "akıllı" anlamına gelir [18]. Uygur lehçesinde *Türüng* ise, "gayretli ve çalışkan" demektir [19]. Bu dünyanın cehennemi ise *Tüpken-Kara-Tamu,* yani "Derin kara Cehennem"dir. *Matman Karakçı*'nın manası nasılsa "Haydut Matman" anlamına gelmektedir [20].

İnsanların yaşadığı dünyaya, "Kara Dünya", yani *Kara Tenggere* denmektedir. Bu dünyayı *Mai-Tere* idare ederdi. Cehennem ise, *Erlik*'in oğlu *Kerey-Han*'ın elindedir. [21] Bu Han'ın burun kemiği, bakırdanımış [22].

Biraz da Radlof'un derlediği Yaratılış destanındaki isimler üzerinde duralım. Bu destanda Havva'ya *Eçi* denir. *Eçe* sözü, eski türkçede "Büyük kız kardeş [23]", *Eçi* ise "Yaşlı kadın" anlamına gelirdi [24].

2. YAKUT-TÜRK YARATILIŞ DESTANLARI

1. DÜNYA'NIN YARATILIŞI:

Burada örnek olarak Yakutlardan iki tane yaratılış efsanesi vereceğiz. Genel çizgileriyle her iki efsane de, Altay'larda söylenen yaratılış destanlarına benzerler. Her ikisinde de her yeri kaplayan ilk deniz *(Ocheanos)*, temel motifi meydana getirmektedir. Aşağıda vereceğimiz Yakut efsanelerinden biri Kuğu-kız'lı; diğeri ise, kuşsuzdur. Yaratılış efsanesinin bu her iki formu da Yakutlarda vardır.

[16] Potanin, Aynı esr., IV., s. 223; Harva, Aynı esr., s. 27.
[17] Harva, Aynı esr., s. 165.
[18] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1092.
[19] *Türkische Turfan Texte*, I, 13, 152.
[20] Radlof, Aynı esr., II, s. 150.
[21] Anohin, *Materialı*, 2, 4, 7 - 8.
[22] Radlof, Aynı esr., II, s. 1086.
[23] Kaşgarî, terc., I, s. 86.
[24] Aynı esr., I, s. 87.

Efsanelerde Türk kavimlerince kutsal sayılan sayılar da vardır. Meselâ şeytan, denize ü ç defa dalar. İnsanın yaratılışı ile ilgili efsanede ise Tanrı, "Yedi insan" yaratmıştır. Bu, diğer yaratılış efsanelerinde görülmez. Yakutlarda "Ateş Tanrıları" da 7 kardeş idiler. Bununla beraber 7 sayısı, Batı Türklerinde daha çok kullanılan bir sayıdır.

1. Aşağıdaki efsanede hafif Hıristiyanlık tesirleri de vardır. *Seroşevskiy'in "Yakutlar, s. 653"* adlı eserinden aşağıya bir örnek alarak verelim :

"Büyük Ak yaratıcı *Ürüng-ayıg-toyon*, ta başlangıçlarda, büyük denizin üzerinde, yükseklerde durup dururken, su üstünde yüzen bir köpük gördü. Tanrı durdu ve köpüğe sordu : —"Sen kimsin?"Diye. Köpük baktı Tanrı'ya, dedi : —"Ben bir Şeytanım. Ta su dibinde yerde, ben orada yaşarım." Tanrı döndü Şeytana —"Gerçek mi bilmem sözün! Var mı su altında yer! Öyleyse getir bana, yerden bir parça toprak!" Şeytan daldı denize, epey bir zaman geçti. Sonra Şeytan göründü, elinde az toprakla. Tanrı eline aldı, kara toprağa baktı. Takdis etti toprağı, elinden suya attı. Sonra Şeytan düşündü, şu Tanrı'yı ben nasıl, suya batırayım da, suda boğayım diye. Fakat tam bu sırada, toprak nasıl olduysa, başladı büyümeğe, etrafa yayılmağa. Sertleşti katılaştı. Denizin büyük kısmı, hemen toprakla doldu."

2. Tepegöz efsanemizi hatırlıyalım. Tepegöz nasıl pınarın önünden bir köpük içinden çıktıysa, Şeytan da burada denizin köpüğünün içinde yatıyordu. Fakat bu efsanede kuş yoktur. Kuşlu Yakut efsanesi de vardır. Ama Hıristiyanlığın tesirlerine bürünmüş olarak. Yine Seroşevskiy'den bu efsaneyi okuyalım :

"Şeytan, hazreti İsa'nın büyük kardeşi idi. Ama kardeşi nasıl iyiyse, o da o kadar kötü idi. Tanrı durmuş, düşünüyordu. Bir dünya yaratayım ama, nasıl yaratayım diye. Düşünüp dururken Tanrı, Şeytan'a şöyle dedi : —"Sen hep parlaksın, hep kuvvetlisin, her şeyi yaparsın diye, öğünür durursun. Gel öyle ise, gel de denize dal ve denizin dibinden bana biraz kum çıkar!" Şeytan denize daldı. Az sonra yine çıktı. Çıktı, çıktı ama, kum da avucundan akıp gitti. Şeytan ikinci defa yine daldı. Fakat eli boştu yine. Baktı ki Şeytan olmayacak. Hemen bir kırlangıç olup, daldı denizin dibine. Gagasına bir parça balçık aldı ve suyun yüzüne çıktı. Tanrı balçığı aldı ve takdis etti. Sonra da denize attı. Bu suretle yeryüzü yaratılmış oldu. Ama başlangıçta dünya, dümdüz, tıpkı bir tepsi gibi idi. Tanrı böyle istemişti ve böyle olmuştu. Fakat Şeytan daha önceden Tanrı'nın isteğini anlamış ve ağzında bir parça toprak saklamıştı. Niçin Tanrı'nın dünyası olsun da, benim olmasın diye. Çok geçmedi ve Tanrı bunu sezdi. Çağırdı Şeytanı yanına, eliyle vurdu ensesine. Şeytan tokadı yeyince, ağzındaki çamurlar sıçradı etrafa. Her taraf bu çamurla dağ, taş oldu. Tanrı'nın o güzelim dünyası da, bugünkü dünya oldu."

3. Yukarıdaki her iki efsanede de Altay Türkleri'nin tesirleri açık olarak görülür. Tanınmış seyyah ve bilgin *Middendorf*'un topladığı aşağıdaki Yakut efsanesi, insanın yaratılışı ile ilgili bölümleri de kendinde toplar *(IV, 2, s. 1602)*. Yalnız dünyanın yaratılışı burada kısaltılmıştır :

"Çok önceleri Tanrı, yalnızca küçük, dümdüz bir dünya yaratmıştı. Ama şeytan durmadı. Hırsından, el ve ayaklarıyle Tanrının dünyasını çiğnedi ve bozdu. Tanrı önce vazgeçti bu dünyadan, kendi gönlünce olmadı diye. Ama sonra böyle olsun dedi, geç kalmaktansa diye. Daha büyüttü, daha güzel yaptı dünyayı. Gelgelelim ki, şeytanın ayaklarıyle bastığı yerler su ile doldu, denizler oldu. Sıçrayan, kabaran topraklarla dünya, dağlarla doldu..."

2. İNSAN'IN YARATILIŞI :

Bundan sonra efsane, diğer Yakut ve Altay rivayetleri gibi, Tanrı'nın ilk insan örneğini yapıp, köpeğe bırakarak ruh aramağa gittiğini fakat şeytanın köpeği kandırarak hepsini nasıl tükrüğe boğduğunu anlatmağa başlar. Sonuna doğru yeniden değişik bir hâl alarak diğer rivayetlerde bulunmayan yeni bilgiler vermeğe şöyle başlar :

"Tanrı, insan şeklinde 7 tane şekil yapmıştı. Hepsine can *(kut)* verip, 7 tane erkek yaptı. Ayrıca 4 tane de kadın yapmıştı. Bu kadınları, insanoğlunun 4 ü ile evlendirdi. Ama geriye kalan 3 kişi kadınsız kaldı. Gidip Tanrıya şikâyet ettiler. Bu böyle olur mu diye! Fakat Tanrı hiç oralı olmadı. Ne cevap verdi, ne de kadın. Tabii bu 3 kişi boş durmadılar. Kadınların etrafında dolanmağa başladılar. Ne olduysa böyle oldu, insanoğlu vefasız oldu. Kadınların vefasızlığı da, hep burdan gelirmiş. Ama sonunda diğer 3 erkek nasıl bulmuşlarsa, 3 kadın daha bulmuşlar. Evlenmişler ve 3 oğulları olmuş. Diğer 4 insanın da 4 kızı olmuş. Evlendirmişler bunları birbirleriyle. Ama kızlardan biri açıkta kalmış. Erkeklerden biri de onu karısının üstüne almış. Bu suretle çok kadınla evlenme âdeti *(polygamy)* meydana gelmiş. Ama erkekler, bu kalan kızı, ben alayım diye, uğraşırken vefasız olmuşlar. Erkeklerin vefasızlığı da buradan gelirmiş." *(Aynıeser., a. y.)*.

3. BALIKÇIL VE YABAN ÖRDEĞİ EFSANESİ :

Aşağıdaki Yakut efsanesi balıkçıl kuşunun hikâyesidir. Fakat yaratılışla ilgili olduğundan buraya almağı faydalı bulduk :

"Ana yaratıcı, artık bir dünya yaratmağa karar vermişti. Ama ne ile yaratsındı? Elinde hiçbirşey yoktu ki. Bunun üzerine kırmızı boyunlu balıkçılla, bir yaban ördeğini çağırdı ve onlara : —"Haydi, dalın da denizin dibine, bana biraz toprak getirin!" Dedi. Daldılar kuşlar denizin dibine, az sonra yaban ördeği ağzında bir parça çamurla göründü suyun yüzünde. Ama balıkçıl ortalarda yoktu. Yaratıcı bu balıkçıl nerde kaldı diye düşünürken, o da çıktı suyun yüzüne. Ama ağzında ne bir çamur, ne de başka bir şey vardı. Yaratıcı, hani senin toprağın diye sorunca, balıkçıl da boynunu büktü : —"Yok! Denizin dibinde ben toprak bulamadım! Onun için de toprak getiremedim." Dedi. Yaratıcı bunu duyunca çok kızdı ve balıkçıla şöyle dedi : —"Seni gidi kurnaz kuş seni! Ben sana yaban ördeğinden daha kısa ve daha az kuvvetli mi bir gaga vermiştim? Seninki, onunkinden hem kuvvetli, hem de uzun. Nasıl oluyor da, yaban ördeği denizin dibinde çamur buluyor da, sen bulamıyorsun? Bu olacak şey mi? Sen beni kandırdın ve denizin içine hile soktun. Ben seni cezalandıracağım ve sen yeryüzünde oturamıyacaksın. Gez, uç, ne yaparsan yap; ama denizin üstünde yap. Dal denize, yiyeceğini orda bul. Orda yat, orda kalk. Ne yaparsan yap, fakat yeryüzüne gelme!

"Ana yaratıcı, yaban ördeğinin getirdiği çamurla dünyayı yarattı. Aldı çamuru eline, denizin üstüne koydu. Nasıl olduysa, Tanrıdan çamur denizin dibine batmadı. Ne dalgalar ve ne de rüzgâr onu yerinden kımıldatamadı. Tıpkı bir adacık gibi, denizin ortasında durup kaldı. Az sonra ada büyümeğe başladı. Öyle büyüdü, öyle büyüdü ki, bugünkü dünya oldu". *(Tretyakof, s. 207)*

Türkler ve Moğol-Buryat kozmogonisi : Baykal Gölünün kuzey-batısında yaşayan Buryat Moğollarının Yaratılış destanı, Altay destanının dejenere edilmiş bir şeklidir. Ana hatları itibarı ila Altay destanına dayanır. Yalnız Moğollarda iyilik getiren büyük Tanrı *Ülgen*, "Batı bölgeler de oturan Tanrı", şeklinde adlandırılmıştır, Şeytan ve kötülük tanrısına ise, "Doğu-Tanrısı" adı verilmiştir. Eski Türk-Moğol ananelerini kaybetmeyen Türk halklarınca doğu, daima kutsal tutuluyordu. Buryat'larda ise eski an'ane tamamı ile tersine çevrilmiştir. Bu da, kökten ne kadar ayrılmış olduklarını gösteren bir delildir. Bunları söylemekten maksadımız, Altay konuları üzerinde çalışan bilginlerin, Buryatlar üzerine de büyük önem vermelerinin yersiz olduğunu göstermek içindir. Buryatlarda Doğu Tanrısı, insanların düşmanıdır. İnsanları kötülüğe yönelten, her türlü fena şeylere meylettiren odur. Hastalıklar, fırtınalar, soğuklar ve talihsizlikler hep ondan gelir. *Kara-Şaman*'ların patronları da onlardır. İnsanları cezalandıran ve yine insanların ruhlarını çalanlar da onun adamlarıdır. Nedense bütün demirciler, artistler ve san'atkârlar da şeytanın adamları oluyorlardı. Bu Doğu-Tanrısı'nın özelliği, iyilikle ve iyilik getiren her şeyle mücadele idi. Buryat kozmogonisinde de, Altay'da olduğu gibi, Tanrı ile şeytan arasındaki savaş, insanın yaratılışı ile başlıyordu. Altay'daki durum da aşağı yukarı böyledir. Bu düşmanlık *(antagonism)* bazı kısa sulh devreleri ile devam edip gidiyordu. Moğollardaki bu ikili Tanrı *(dualizm)*, Türk Maniheizm'inde ve Altay'da olduğu gibi mücerret ve yüksek bir din özelliğini göstermiyordu. Onlara göre İyilik Tanrısı, bir defa kızını "Kötülük Tanrısı"na vermişti ve bu arada düğün hediyesi olarak da kestane renginde bir atla, kırmızı bir inek göndermişti. Bu sebeple de senenin belirli günlerinde bütün Buryatlar, böyle bir atla kırmızı bir ineği, Tanrı'ya kurban olarak veriyorlardı. Altay'da böyle bir şey yoktur. Moğollarda da, Altay destanında olduğu gibi, *Erlik*'in bütün kötülüklerine rağmen, kutsallık ve Tanrılık özelliği kaybolmamıştır. Halbuki Buryatlar, Erlik'i kişileştirmiş ve kötü bir kişi haline sokmuşlardır. Erlik, bazan bir Han'dır ve bazan da ölüm veren bir hâkimdir. Tabii olarak Moğollar buna *Erlik* demiyorlardı. Ona her Moğol kabilesi, kendine göre bir ad takmıştı. Daha doğrusu destanlarda bir birlik yoktu. Kötülük getiren Doğu-Tanrısı'nın mâiyetinde bir çok küçük Tanrılar da vardır. Bunlar arasında "*Dokuz Kana Susamış Tanrılar*" *(Yuhun-Şuhan-Tenggeri)*, insanlara kötülük getiren fırtınalar ile "kan yağmurları" verirlerdi. Hastalıklar ve felâketler hep bu fırtınalar sonunda meydana gelirdi. Demirciler'in patronu ise *(Hara-Dargahi-Tenggeri)*, yani "Demirci Tanrı" idi. *Kara-Şaman*'ların hepsi demirci idiler. Bu "Demirci Tanrı"ya, *Boron-Hara-Tenggeri*, yani "Siyah Yağmur Tanrısı" da denirdi. Bu Tanrı, *Hocir* adında bir demirci yetiştirmişti. Sonradan demirci şamanların hepsine de, demirciliği bu öğretmişti. Bundan başka bu Tanrılar içine, Budizm ve Lama dininden pek çok Tanrı da girmişti.

Altay Türklerinin *Kurbustan* dedikleri Tanrı *Ülgen*'e, Buryat Moğolları *Hormuzda* derlerdi. Bazıları da onu, *Tiurmes-Han* diye adlandırırlar. *Kurbustan* adına, diğer Moğollara nazaran daha az bozulmuş olan Buryatlarda rastlanmaz. Çünkü bazı bilginler, meselenin iç yüzünü bilmeden Türklerin bu adları Moğollardan aldıklarını ileri sürmüşlerdi.

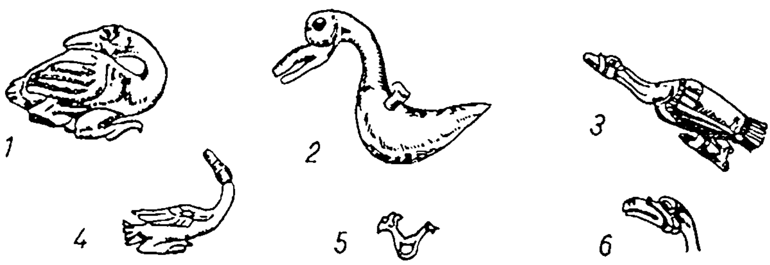
Buryat efsaneleri başlıca şu iki kitapta toplanmıştır : *Skazaniya Buryat*, İrkutsk, 1890; *Buryatskiya skazki*, İrkutsk, 1889. Buryat inançları, notlarımızda çok defa adı

geçen Agapıtov ve Hangalov'un tetkiklerinde, mukayeseli olarak incelenmiştir. Demetrius Klementz'in *Encyclopaedia of religion and ethics*, III, s. 14'de güzel bir incelemesi vardır.

3. RADLOF'UN DERLEDİĞİ

ALTAY YARATILIŞ DESTANI

Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer,
Ne gök vardı, ne de ay, ne güneş, ne de bir yer.
Tanrı uçar dururdu, insan oğluysa tekdi,
O da uçar, dururdu, sanki Tanrıyla eşdi.
Uçar, hep uçarlardı, yer yoktu konmazlardı

Şekil 48 : Altay Hun çağı Tuyahta ve Başadar kurganlarında bulunmuş kutsal kaz figürleri. Kazların çoğunun yüzüne kişilik ve Tanrılık verilmiştir (Rudenko, 1960, s. 276).

Tanrı idiler çünkü, ondan yorulmazlardı.
Yoktu Tanrının hiç bir, işiyle düşüncesi,
İnsanoğlunun ise, durmadı hiç hilesi.
Bir rüzgâr çıkarmıştı, suları kaynatarak,
Tanrıyı kızdırmıştı, yüzüne sıçratarak.
Sandı ki İnsanoğlu, bununla bütün oldum,
Ben çok güçlendim artık, Tanrıdan üstün oldum.
Ama nasıl olduysa, sulara kaydı birden,
Gömüldükçe, gömüldü, denize daldı yerden.
Tanrıya yalvarmıştı, sularda boğulur iken,
"Kurtar beni, ey Tanrı!", diye bağırır iken.

Tanrı insafa geldi, gitmedi üzerine,
Dedi: —"Ey İnsanoğlu, çık suların yüzüne!"
Tanrının buyruğuyla, İnsanoğlu kurtuldu,
Gitti Tanrı yanına, orada uslu durdu.
Tanrı birgün buyurdu : —"Yaratılsın, katı taş!"
Denizlerin dibinden, nasılsa çıktı bir taş.
Taş birden yüzerekten, geldi Tanrı önüne,
İnsanı da alarak, çıktı taşın üstüne.
Tanrı bir gün insana, şöyle bir buyruk verdi:
"İn suların dibine, bir toprak getir," dedi.
İnsan daldı sulara, aldı bir avuç toprak,
Sulardan çıkıp verdi, Tanrısına sunarak.
"Yaratılsın yer!" Dedi, Tanrı sulara saçtı,
Yeryüzü yaratıldı, denizler karalaştı.
İnsana şöyle dedi, Tanrı ona bakarak:
"Dal suların dibine, getir yine az toprak."
İnsan dedi : —"Ben artık, bu defa da dalayım,
"Kendi payıma olsun, biraz toprak alayım."
Daldı sular dibine, bu düşünce üstüne,
İki avuç toprakla, çıktı sular yüzüne.
Birini özü için, soktu kendi ağzına,
Birini de uzatıp, sundu Gök Tanrı'sına
Kendi kendine dedi : —"Dur, bunu saklıyayım,
"Denizlere saçarak, payıma yer alayım!"
Tanrı toprağı aldı, tutup sulara saçtı,
Tanrının isteğiyle, birden yer kalınlaştı.
İnsanın ağzındaki, gizlice saklı toprak,
Büyümeğe başladı, boğazını sıkarak.
Tıkadı nefesini, boğulur gibi oldu,
Ölür gibi olurken, etrafa koşa durdu.
Oh, Tanrıdan kurtuldum, deyip düşünür iken,
Etrafına bakındı, Tanrıyı hazır buldu.
Boğulmak üzereyken, becerdi demesini:
"Ey Tanrı, gerçek Tanrı, nolursun kurtar beni!"
Tanrı kızıp söylendi : —"Ne yaptın sen, ne yaptın!
"Saklıyacağım diye, ağzına toprak attın,
"Niçin böyle düşünce, yer alıyor aklında,
"Toprağı nene gerek, saklarsın sen ağzında!"

İnsan dedi : —"Ey Tanrı, düşündüm ben payıma,
"Yerim olsun diyerek, toprak aldım ağzıma."
Tanrı insanoğluna : —"Tükür!", diye bağırdı.
Tükürdü insanoğlu, tükrük yere dağıldı.
Yeryüzü dümdüz iken, kırışıp birden soldu,
Sanki bitti yerlerden, tepeler dağlar doldu.
Tanrı bu hale kızıp, İnsanoğluna döndü:
"Kötü düşüncen ile, şimdi günahkâr oldun!
"Bana kötülük için, kötü hislerle doldun!
"Saklasın hep içinde, senin halkın da sana,
"Onlar da öyle olsun, nasıl duydunsa bana!
"Benim halkımın ise, düşüncesi hep arı,
"Gözleri güneş görür, aydınlıktır ruhları.
"Gerçek *Kurbustan* diye, adlandırırlar beni,
"*Erlik*, şeytan diyerek, adlandırsınlar seni!
"Benden suç saklayanlar, senin halkın olsunlar!
"Günahkâr olanlarsa, senin malın olsunlar!
"Senin suçundan kaçan, gelsin kul olsun bana,
"Günahından gizlenen, gelip sığınsın bana!"

*

Günlerden bir gün idi, Tanrı dolanıyordu,
Baktı bir ağaç gördü, göğe tırmanıyordu.
Garip bir ağaç idi, dalsız budaksız idi,
Tanrı bunu görünce kendine şöyle dedi:
"Çıplak kalmış bir ağaç, böyle dalsız budaksız,
"Zevk vermiyor gözlere, görünüşü pek tatsız!"
Tanrı yine buyurdu : —"Bitsin, dokuz dalı da!"
Dallar çıktı hemence, dokuzlu budağı da.
Kimse bilmez Tanrının, düşüncesi ne idi,
Soylar türesin diye, şöylece emir verdi:
"Dokuz kişi kılınsın, dokuz dalın kökünden,
"Dokuz oymak türesin, dokuz kişi özünden!"
Bir gün Erlik Tanrının yanma konmuş idi,
Tanrının karşısında, çöküp oturmuş idi.
Bir çok gürültü geldi, Tanrının sarayından,
Bu ne diyerek Erlik, ölmüştü merakından.

Bunu duyunca Erlik, hemen sordu Tanrıya:
"Nedir bu gürültüler, geliyor dışarıya?"
Tanrı dedi : —"Ne olsun, sen de Hansın, ben de Han,
"Onlar benim ulusum, benim emrime bakan."
Şeytan bunu duyunca, birdenbire sevindi:
"Bu ulusu bana ver, ne olur, Tanrı!" Dedi.
Şeytanın bu sözünden, Tanrı sezmişti işi,
"Hayır veremem sana," deyip, bitirdi işi.
Şeytan bunu duyunca, dalmış bir düşünceye,
Kendince pilân yapıp, başlamış hep hileye :
"Ne eder, eder elbet, ben bir yol düşünürüm,
"Tanrının ulusunu, ben yerinde görürüm!"
Varmış yola koyulmuş, uzun uzun yürümüş,
Yetmiş bir günde bulmuş, ama çok şeyler görmüş.
Bakmış Tanrının halkı, kimi insanlar gibi,
Kimi yaban hayvanı, kimi de kuşlar gibi
Şeytan sormuş kendine: "Tanrı bütün bunları,
"Ne yaptı, nasıl aldı, almalıyım şunları;
"Bu da benim isteğim, ne edip almalıyım,
"Bütün bu ulusları, ulusum yapmalıyım."
Böyle söyleşen Şeytan, kendi kendine sorar :
"Ne yeyip ne içerler, ne ile bunlar yaşar?"
Bakmış ki, halk toplanmış, bir ağacın yanında,
Meyva yeyip dururlar, ağacın tek dalında.
Yemiyormuş, hiç kimse karşıki dallarından,
Meyvayla dolu iken, geçmezmiş yanlarından.
Şeytan bunu görünce, şaşırmış doğrusu bu,
Demiş bari sorayım, nedendir acaba şu :
"Şimdi gördüm buradan sizlere bir bakınca,
"Niçin sizler yersiniz, şu dallardan yalnızca?"
Tanrının ulusundan, biri de şöyle demiş:
"Bu dallardan yiyoruz, Tanrı bu emri verdi,
"Biz onun kullarıyız, Tanrımız böyle dedi.
"Tanrı bize dedi ki, görün şu dört budağı,
"Yemeyin hiç birinden, değdirmeyin dudağı.
"Dedi, gün doğusunda, beş dal uzanıyor ya,
"Sizin aşınız olsun, uzanın bu meyvaya.
"Bunu diyen Tanrımız, çıkıp göklere gitti,

"Bu ağacın dibine bir iti bekçi dikti.
"Giderken ite dedi: "—Sakın uyuyup kalma,
"Eğer Şeytan gelirse, sakın onu bırakma!"
"Bekçi itin yanına, bir de yılan vermişti
"Yılana da ayrıca şöyle tenbih etmişti :
"—'Eğer Şeytan gelirse, sok hemen sen Şeytanı!"
"Ayrıca tenbihledi, hem iti hem yılanı;
"Dedi: —"Gün doğusunda, uzanan şu beş daldan,
"Kim ona yanaşır da, alırsa meyvalardan,
"Uzak tutun onları, dala yanaştırmayın!
"Bu dallardan birine, hiç el uzattırmayın!"
"İşte ne yapalım biz, bu beş daldan yiyoruz.
"Tanrının emri böyle, buyruğa uyuyoruz!"
Şeytan bunu duyunca, ağaca doğru vardı,
Törüngei adlı biri, halk içinde yaşardı.
Şeytan ona yaklaştı, kurnazca şöyle dedi:
"Tanrı size demiş ki, beş dala uzanmayın!
"Sizin aklınız yok mu? Yalana inanmayın!
"Bu beş dallık meyvayı, yasak etmişmiş size,
"Bu nasıl bir söz imiş, inanmayın bu söze!
"Bu büyük bir yalandır, gerçekle ilgisi ne?
"Dört daldan yenmez diye, kim demiş kendisine?"
Şeytan bunu söylerken, yılan uyuyor imiş,
Dışarda olanları, sezip duymuyor imiş.
Şeytan girmiş yavaşça, ta yılanın içine,
Akıl vermiş yılana, ne uygunsa işine.
Demiş : —"Yılan uyuma! Tırman da çık ağaca:"
Yılan başlamış birden, tırmanmış sık ağaca.
Bu yasak meyvalardan, ilk defa yılan tatmış,
Şeytanın arzusuyla, kendini kötü yapmış.
Hani *Törüngei* adlı, bir er kişi vardı ya,
Vurulmuştu gönülden, *Eci* adlı bir kıza.
Yasak meyva yer iken, bağırmış şöyle yılan:
"Eci ile Törüngei, siz de yeyin bunlardan!"
Törüngei akıllıydı, dedi: —"Yemem onları!"
"Biz nasıl yeriz onu, yemek yasak bunları;
"Tanrı bize buyurdu, yemeyin ondan diye,
"Ben ağzıma vuramam, sen bana versen bile!"

Yılan bunu duyunca, olmayacak bu baktı,
Bir parça meyva alıp, Eci kıza uzattı.
Eci meyvadan alıp, yardı, ikiye böldü,
Meyvanın sularını, yavuklusuna sürdü.
Tam bu çağlarda iken, insanlar tüylü imiş,
Bu meyvayı tadınca, tüyler dökülüvermiş.
Kalmışlar her ikisi de, tüysüz, donsuz, ap ayaz,
Utanmış, aramışlar, saklanacak yer biraz.
Hemen kaçmış birisi, bir ağacın ardına,
Öbürününse koşmuş, bir gölge yardımına.
Tanrı çıkagelmiş, bakmış herkes dağılmış,
"Törüngei! Törüngei! Eci!" Diye çağırmış.
"Nerdesiniz?" Diye de, Tanrı aramış yine,
İnsanlar cevap vermiş, bu soru üzerine :
"Biz ağaçlardayız ama, gelemeyiz size biz!"
Tanrı demiş : —"Törüngei, ne yaptınız böyle siz!"
Erkek demiş : —"Ey Tanrı, benim yavuklum kandı,
"Yasak olan meyvayı, dudaklarıma bandı!"
Tanrı dönmüş kadına, şöyle demiş Eci'ye :
"Ben neler duyuyorum, nedir yaptığın böyle!"
Kız da demiş: —"Ey Tanrım, ben bakmadım meyveye,
"Yılan söyledi bana, bu meyvayı ye diye!"
Tanrı yılana demiş : —"Uymadın sen sözüme!"
Yılan boynunu bükmüş : —"Şeytan girdi özüme,
"Bilmedim nasıl oldu, gittim Şeytan izine!"
Tanrı da şaşmış kalmış, Şeytanın hilesine.
Tanrı demiş : —"Ey yılan, Şeytan senin içine,
"Nasıl oldu da girdi, uydun Şeytan işine!"
Yılan demiş : —"Ey Tanrı, düşmedim ben peşine;
"Sende idi kulağım, hazırdım her sesine;
Ben burada uyurken, Şeytan bana sokulmuş,
"İçime girerekten beni bu hale koymuş!"
Tanrı dönmüş köpeğe —"Ey köpek, sen ne yaptın?
"Şeytanı tutmadın mı, neden uyuyup yattın?
Köpek demiş : —"Vallahî, Şeytan nedense benim,
"Gözüme görünmedi, nasıl onu göreyim?"
Bunları duyan Tanrı, yılana demiş bir yol :
"Ey yılan, bundan sonra Şeytan'ın kendisi ol!

"İnsan düşmanın olsun, öldürsün canın alsın,
"Kötülük timsali ol, adın da öyle kalsın!"
En çok kadına kızan, Tanrı şöyle söylemiş :
"Vefasızlık örneği, ey Eci adlı kadın!
"Şeytan sözüne kandın, onun aşına bandın!
"Benim yeme dediğim, meyvayı alıp yedin!
"Üstelik eşine de, al da bunu ye dedin!
"Bundan sonra çocuğu, hep kadınlar doğacak,
"Doğum ağrılarıyla, ızdıraplar boğacak!"
Tanrı erkeğe dönüp, ona da şöyle demiş :
"Sen de kadına uydun, tuttun Şeytan sözünü,
"Şeytan aşını yeyip, kaybettin sen özünü!
"Benimkini tutmadın, Şeytan sözünü tuttun,
"Yerini bende değil, Şeytan yanında buldun!
"Bana kulluk etmeyen, ışığımıla dolamaz
"Benim sözümden çıkan, rahmetimi bulamaz!
"Senin yerin ben değil, karanlık yerler olsun,
"Kalbin aydınlık değil, karanlıklarla dolsun!
"Bilirsiniz pekâla, Şeytan benim düşmanım,
"Şeytanla dostluk ettin, utan, oldun düşmanım!
"Nedir senin yaptığın, reva gördüğün bana!
"Senin bu yaptığını, düşmanlar yapmaz sana!
"Eğer yemeseydin sen, Şeytanın bu aşını,
"Benim sözümü tutup, çevirseydin başını,
"Olurdun, eş, arkadaş, Tanrı yanında er geç,
"Şimdi artık kendine, kendi öz yolunu seç.
"Sizler çocuk doğurun, türetin soyunuzu,
"Dokuz kız, dokuz oğlan, türetsin boyunuzu.
"Ben payıma yaratmam, faydasız, İnsanoğlu!
"Şeytanın arkadaşı, vefasız İnsanoğlu!
"Şeytanın meyvasına, kanan sen, İnsanoğlu!
"Şeytanın duasını, alan sen, İnsanoğlu!
Tanrı döndü Şeytana, kızarak şöyle dedi :
"Sen nasıl aldatırsın insanı böyle," dedi.
Şeytan Tanrıya bakıp, küstahça cevap verdi :
"Ulusundan ver diye, rica ettim ben sana,
"Bu ricamı tutmadın, sen vermem dedin bana!
"Ben de hırsızlık ettim, kandırıp yine çaldım,

"Atla kaçanı bile, düşürüp yine aldım!
"Kalbine fesat soktum, rakı, içki içenin,
"Dayakla canın aldım, insanla döğüşenin!
"Suya girenlerin de, aklını alacağım,
"Su dibine daldırıp, canını alacağım!
"Ağaca çıkanların, kayaya çıkanların,
"Ayağını kaydırıp, ölüme atacağım!"
Şeytanın bu sözüne, Tanrı da şöyle dedi :
"Bir kat var sana göre, üç kat yerin dibinde,
"Ne ay var, ne de güneş, karanlıklar içinde.
"Seni gökten aşağı, sürüp indireceğim!
"Seni yerin altında, tutup sindireceğim!"
Bundan sonra da Tanrı, insana şöyle dedi :
"Bekleme benden yemek, benden artık yardım yok!
"Kendiniz çalışınız, aşınızı yapın çok!
"Bundan sonra ben size, görünmem artık bitti!
"Benim elçim *Mai-Tere*, sizinle yere gitti!
"O artık ne gerekse, sizlere öğretecek!
"Bana elçim olarak, haberi iletecek!"

*

Gönderdi *Mai-Tere*'yi, Tanrı gitti katına,
Öğretti ne gerekse, insanın hayatına.
Arpalı kara ekmek, şalgam aşıyla doyduk,
Tanrı aşı yerine, türlü soğanı koyduk.
Günün birinde Şeytan, *Mai-Tere*'ye giderek :
"Ne olur ey *Mai-Tere*, Ne olur benim için,
"Tanrıya yalvarı ver, varı ver benim için!
"Kurtulur da çıkarım, belki Tanrı katına,
"Belki de kavuşurum, göklerin hayatına!"
Mai-Tere kabul etti, Tanrı katına vardı,
Altmış iki yıl derler, Tanrısına yalvardı.
Tanrı gelip insafa, Şeytana şöyle dedi :
"Ey Şeytan bana eğer, düşmanlık yapmaz isen,
"İnsanlara hoş bakıp, kötülük saçmaz isen,
"Affettim haydi seni, katımda otur," dedi.
Tanrının affı ile, Şeytan göklere gitti.
Tanrıya vardı bir gün, şöylece rica etti :

"Ne olursun ey Tanrı, ben de gökler yapayım,
"Kut ver bana nolursun, payıma gök alayım!
Bu rica üzerine, kut verdi Tanrı ona,
Dedi : —"Sen de gökler yap, al kendi hesabına."
Şeytan kutu alınca, kendine gökler yaptı,
Gökler Şeytanla doldu, cinlere köşkler yaptı.
Ayrıca göklerde de, kutsal kişiler vardı,
Tanrıya yardım eder, semâda dururlardı.
Mandı-Şire'ydi biri, düşünüp durdu birden,
Şeytanları görünce, kalbi buruldu birden:
"Bu ne kötü düzendir, Şeytanlar hep azarlar!
"Tanrının insanları, yeryüzünde yaşarlar!
"Şeytanın adamları, gökyüzünü basarlar!
Tanrıya doğrusu bu, *Mandı-Şire* darıldı,
Düşman oldu Şeytana, harbe hazırlanıldı.
Şeytan da karşı geldi, vuruştular bir zaman,
Mandı-Şire'yi yaktı, ateş püskürdü Şeytan.
Mandı-Şire kaçarak, yüzün Tanrıya sürdü,
Onun haline bakan, Tanrı sorarak güldü:
Dedi : —"*Ey Mandı-Şire*, bu gelişin nereden?"
Mandı-Şire dert yandı, sordu : —"Bu düzen neden?
"Ey Tanrım şöyle bakın, bu ne kötü düzendir?
"Anlatayım size bir, beni en çok üzendir.
"Şeytanın adamları, gökte hayat sürerler,
"Tanrının insanları, kara yerde tünerler!
"Ben atıldım Şeytanı, gök yüzünden koğmağa,
"Anladım ki bende güç, yok onları boğmağa!
Mandı-Şire'yi duyan, Tanrı doğrulup dedi:
"Korkma ey Mandı-Şire, benden kuvvetlisi yok,
"Şeytamn gücü şimdi, elbet senden daha çok!
"Her şeyin zamanı var, bu çağ bir gün gelecek,
"Bugün git Mandı-Şire!' Diye Tanrı diyecek!"
Bekledi *Mandı-Şire*, yata yata yıl geçti,
Bir gün uykuda iken, güzel bir rüya seçti.
Düşündü Mandı-Şire, o gün mü geldi diye,
Şeytanla vuruşacak, hoş gün mü geldi diye.
Demişti hani Tanrı, elbet bir gün gelecek,
'Mandı-Şire git hemen!' Diye Tanrı diyecek!

Beklediğim o günler, artık gelmiş olmalı,
Aradan yıllar geçti, zaman dolmuş olmalı.
Gerçekten Tanrı onu, görerek şöyle dedi:
    "Ey Mandı-Şire artık, sen bugün varacaksın!
    "Göklerden onu koğup, yerlere atacaksın!
    "Muradına kavuşup, onları koğacaksın!
    "Ondan kuvvetli olup, çok güçlü olacaksın!
    "Kutladım kutla seni, güçlüdür benim kutum,
    "Her işte sana yetsin, sendedir hep umudum!"
Duyunca Mandı-Şire, güle güle katıldı,
Bu ne biçim güç diye, sormak için atıldı :
    "Ne okum, ne okluğum, ne tüfeğim var benim!
    "Ne kargım, ne mızrağım, ne kılıcım var benim!
    "Yalnız var yalın kolum, biliyorsun ey Tanrım!
    "Bir kolun kuvvetiyle, ben ona ne yaparım?"
Tanrı dedi : —"Ne ile, gitmek istersin ona?"
Mandı-Şire söz aldı, dedi ki Tanrısına:
    "Benim hiç bir şeyim yok, göreceğim ben onu,
    "Kendi öz ayağımla, tepeceğim ben onu.
    "Kendi kollarım ile, ben onu tutacağım,
    "Havaya kaldırarak, onu fırlatacağım!"
Tanrı dedi : —"Al şunu, al bu mızrağımı al!
    "Şeytanı görünce de, mızrağımı ona sal!"
Mandı-Şire alınca, bu mızrağı eline,
Göklere çıkıp daldı, gitti Şeytan iline.
Erlik'i buldu yendi, Şeytanı yakaladı,
Gökte neyi var ise, hepsini parçaladı.
Şeytanın her şeyini, göklerden yere attı,
Şeytan bunu görünce, kendi de gökten kaçtı.
Bundan önce dünyada, ne kaya, ne taş vardı,
Ne şimdiki gibi de, yükselen bir dağ vardı.
Şeytanın göklerinden, düşen parçalar ile,
Dünya karışmış oldu, kayalar taşlar ile,
Dünyanın her tarafı, dağla tepeyle doldu,
Dağların her yanı da, yamaçlı sarp, dik oldu.
Dümdüz iken dünyamız, dünyaya olan oldu,
Tanrının yarattığı hep böyle yaman oldu.
Şeytana tâbi olan, kim varsa attı gökten,

Kimi suda boğuldu, tümü gökten düşerken.
Kimi düştü sığıra, boynuzlarında öldü,
Kimi düştü ağaca, budaklarında öldü.
Kimi de taşa çarptı, insanlara kimisi,
Elhasılı öldüler, ne var ne yoksa hepsi.

*

Şeytan Tanrıya vardı, gökte bir yer diledi:
"Benim gökte nem varsa, yıkıldı gitti," dedi.
"Ne olursun, ey Tanrı, küçük bir yer ver bana!"
Tanrı Şeytana dedi : —"Yok veremem ben sana!"
Şeytan dedi : —"Ey Tanrı, küçücük bir yer olsun,
"Tarla yapayım ondan, benim de tarlam olsun."
Tanrı, dedi : —"Olamaz!" Erlik: —"Bir yer ver bana,
Yalnız beş kulaç olsun!" Tanrı vermedi ona.
Şeytan baktı olmuyor, gitti bir sopa buldu,
Sopayı yere sokup, sonra Tanrıya sordu:
"Tanrı bana bu kadar, yer ver başka istemem,
"Sopanın ucu kadar, olsun fazla istemem!"
Tanrı gülerek dedi : —"Haydi bu yeri alın,
"Daba fazla değil ha! Ucu kadar sopanın."
Şeytan yine başladı, kurmağa yuvasını,
Yaymağa başlamıştı, kötülük havasını.
Şeytanın niyetini, Tanrı görüp anladı,
Tanrı kızıp bağırdı, sesi gökte çınladı :
"İn yerin ta dibine, in artık in, hurdan in!
"Neyin var neyin yoksa, al tümünü, burdan in!
"Kur yerin en dibinde, ne istersen kendine!
"Topla damın, deveni, in yerin en dibine!
"Kendine ne istersen, ordunu, askerini!
"Kur yerin en dibinde, sarayını, kaleni!
"Sönmez ateş âlevi, göklerde hiç sönmesin!
"Ne güneş ve ne de ay, gözüne görünmesin!
"Yerin en diplerine, seni kapatacağım,
"Bil seni kıyamette, ancak çağıracağım.
"Yaşarsın ışığımla, iyilikte yürürsen,
"Kat kat indireceğim, kötülükte yürürsen!
"Bil bunu! Sonun böyle!"
Şeytan dedi : —"Ey Tanrı, düşündüm ki alayım,

"Ölüleri yanıma, yer altına varayım."
Tanrı dedi : —"Olamaz! Ölüleri veremem!
"Şeytan eline verip, kötülükler edemem!"
Şeytan dedi : —"Ey Tanrı, ne aile ne halkım,
"Var yerin diplerinde; ben nasıl yaşıyayım?"
Tanrı dedi : —"Ey Şeytan ne sorarsın bunu sen?
"Kut bile verdim sana, insan yarat istersen!"

*

Kutu alınca Şeytan, çekildi dünyasına,
Şeytan yaptı bir körük, bir kerpeten yanına.
Eline çekiç alıp, vurdu örse bir defa,
Tam çekicin altından, fırladı bir kurbağa
Bir vurdu yılan çıktı, kıvrılarak kayboldu.
Bir vurdu ayı çıktı, kaçıp toz duman oldu.
Bir vurdu domuz çıktı, domuzun en vahşisi,
Bir vurdu *Albıs* çıktı, kötü ruhun saçlısı.
Bir vurdu *Şulmus* çıktı, kötülükleri saçtı,
Bir vurdu deve çıktı, Tanrının sabrı taştı.
Tanrı kızarak geldi, topladı neyi varsa,
Kerpeten, çekiç, körük, gibi ne şeyi varsa.
Hepsi birden toplanıp, ateşe atılmıştı.
Körüğün âlevinden, bir kadın fırlamıştı.
Kerpetenle çekiçten, er kişi türemişti.
Tanrı kızıp kadının, yüzüne tükürmüştü.
Kadın kuş oldu uçtu, *Kordoy* derler bu kuşa,
Kokutur bataklığı, köpek havlar bu kuşa.
Erkek de bir kuş oldu, adına derler *Yalban*,
Bacakları çok uzun, şekli ise çok yaman.
Bu çok garip bir kuştur, nedense yok elleri.
Arar bulur nerdeyse, atılmış çizmeleri.
Bayıldığı tek şeyi, topuğu kemirmektir,
Evdeki pisliklerse, ona güzel yemektir.

*

Tanrı halkına dönüp, nasihat verdi şöyle :
"Davar yaratıverdim, aş olsun diye size!
"Dünyada akıp giden, suları yine size,
"Arı ve duru yaptım, içiniz diye size!

"Yardım edin, diyorum! Size yardım ederken,
"Gidiyorum şimdi ben, dönmem artık pek erken!"
Sonra yardımcı olan, ruhlarına da döndü :
"Bu senin görevindir, Ey *Şal-Yime* dinle sen!
"Rakı içip de sarhoş, olanları koru sen!
"Küçücük çocukları, kuzuları koru sen!
"Küçük buzağıları, toy tayları koru sen!
"Sen koru insanları, iyi ölümle ölen,
"Kabul etmem kim varsa, kendisini öldüren!
"Tanrıya hizmet için, Hakan'a hizmet için!
"Harpte savaşıp ölen, hizmette ölmek için!
"İnsanları sen topla, bana getirmek için!
"Şeytanı senden uzak, ırak yerlere sürdüm,
"İnsanoğlu bunu bil! Mutluluk olsun diye!
"Şeytan gelirse sana, yemek istemek için,
"Korkma, ver kendi aşın, iyilik olsun diye!
"Eğer gelirse Şeytan, sana aş vermek için,
"Bil yapıyor bu işi, kötülük olsun diye!
"Şeytan aş veriyorsa, düşün bu veriş niçin?
"Arzuluyor, bil seni, ulusum olsun diye!
"Unutma bu sözümü, adımı her an için,
"Büyük Tanrı başında, Hakanın olsun diye!
"Adımı andıkça sen, ulusum olacaksın,
"Bana tâbi kaldıkça, kut bulup dolacaksın!
"Çok uzak ülkelere, ben şimdi gideceğim,
"Unutma çok geçmeden, ben yine döneceğim!
"Tanrı hiç gelmez diye, aklını bozmayasın!
"De, 'Tanrı gelecektir'. bunu unutmayasın!
"Görür benim gözlerim, bütün iyilikleri!
"Gözümden de hiç kaçmaz, silin kötülükleri!
"Dünya ulusu için, tayin ettim yerime,
"Size baksın, *Yapkara*, *Mandı-Şire*, *Şal-Yime*.
"İnsanlara iyi bak, ey Yapkara, Yapkara!
"Şeytan bir gün gelirse, bil ki ruhu kapkara!
"Ölen insanlarımın, ruhunu çalacaktır,
"Kendi ulusu için, yurdunu alacaktır!
"Varma sakın üstüne, Mandı-Şire'ye söyle,
"Mandı-Şire kutludur, onu, o yener böyle!

"Dedi : —"Ey *Bodo Sungkü*, bekle ayla güneşi!
"Mandı-Şire sen de bak, sakla ayla güneşi!
"Fenaları iyiden, sen uzak tut *Mai-Tere*!
"Düşmanları kamimden, sen de ey Mandı-Şire!
"Benim adımı bep an, tenine güç geldikçe,
"Başkasına yaptırma, kötü şeyi bildikçe!
"Ölenlerin mirası, herkese eşit olsun,
"Fayda bulsun öksüzler, herkesle eşlik bulsun!
"Adı çıkmışsa eğer, bir Hakan iyi diye,
"Sen sanma, inanma hiç, halkı da iyi diye!
"Öğret insanlara sen, her dem iyi olmağı,
"Öğret oltayla balık, ağla balık tutmağı.
"Hayvan beslemenin de, öğret yolu ne ise,
"Öğret sincap tutmağı, yapsınlar bir elbise.
"Sevket insanları hep, yollara senden iyi!
"Ben varmışım gibi, eğit hep, hem benden iyi!"

*

Tanrı bunları demiş, ordan uzaklaşmıştı,
Mandı-Şire dünyada, yapayalnız kalmıştı.
Bir çengel bulup hemen, oltaya çengel taktı,
Kendiri eğirerek, bir ağı kendi yaptı.
Bir de kayık yaparak, onlarla balık tuttu,
Balığı çok olmuştu, artık kendi mes'uttu.
Barutu icat edip, tüfekle atıverdi,
Tüfeğini kullanıp, sincap avlayıverdi.
Her şeyi iyi gitti, Tanrının sözü ile,
Her iş yolunda gitti, Tanrı öğüdü ile!
Her şeyi yapabildi, her şeyi bulabildi,
Aç kalmadı Tanrıdan, her şeyi alabildi.
Mandı-Şire dedi ki, yine günlerden bir gün :
"Bir rüzgâr beni alıp, uçuracaktır bu gün!"
Gerçekten bir rüzgâr geldi, Mandı-Şire'yi aldı,
Girdapları içinde, uçurup göğe saldı.
Bunu gören Yapkara : —"Mandı-Şire'yi," dedi,
"Tanrı kendi payına, alarak bizden gitti!
"Onu aramam artık, çünkü göremem artık,
"Tanrının tek elçisi, şimdilik benim artık.

"Sanki yeniden doğdum, geriye yeni döndüm,
"Tanrının elçisiyim, dünyaya yeni döndüm.
"Sakın yoldan çıkmayın, Tanrıdan öğrenilen;
"Kuvvetin aslı budur, Tanrıdan bize gelen!"

Diye öğütler verdi, sonra da çıkıp gitti.

4. DİĞER ALTAY-TÜRK YARATILIŞ DESTANLARI

1 — BİR ALTAY-TÜRK DESTANI :

"Ülgen, insanoğlunu yaratırken, etlerini topraktan, kemiklerini de taştan yapıp, ona ilk örneğini verdi. Kadını da, erkeğin kaburga kemiklerinden meydana getirdi. Fakat bunların ruhu yoktu. Bir ruh bularak bunları canlandırmak lâzımdı. Bunun için yola çıktı. Yola çıkmadan önce, insanı koruması için tüysüz bir köpek yaratmağı da ihmal etmedi. Az sonra Şeytan *Erlik* çıka geldi. Köpek, Erlik'i görünce havladı ve insan örneklerinin semtine bile uğratmak istemedi. Fakat Erlik ona yanaştı : —"Ben sana tüy vermeğe, insan örneklerini de canlandırmağa geldim. Sakın havlama!" Dedi. Köpek buna inandı ve sustu. Şeytan köpeğe pisliğinden attı ve "bunu ye," dedi. Köpek pisliği yeyince tüy sahibi oldu ve insanları Şeytana bıraktı. Eline bir kamış alan Şeytan, kamışı insanların arkasına soktu ve hızla üfledi. Sonra da gitti. Az sonra Tanrı Ülgen geldi. Ne görsün, kadın ve erkek canlanmış, çoktan ruh sahibi olmuşlardı. Ülgen şaşmıştı. Ne yapsındı? Yeni bir insan mı yaratsın dı? Düşünürken bir kurbağa çıka geldi ve Ülgen'e yanaşarak şöyle dedi : —"Onları yok etmen neye? Bırak, yaşayanı yaşat, öleni de öldür." Dedi. Ülgen de onları kendi hallerine bırakıp gitti". (Potanın, *Oçerki*, (IV, s. 219).

2. ALTAY'DAKİ KARA-ORMAN TATARLARINI EFSANESİ :

"Çok, çok eski zamanlarda p a y a n a, insan şeklinde bir şey yapmıştı. Ama ona can vermek için bir ruh bulamamıştı. Ruhu, gökte arayıp bulmak lâzımdı. Bunun için de Payana, göğe doğru yola çıktı ve ruhu aramağa koyuldu. Yola çıkmadan önce de, köpeği bu insan şeklini korumak için onun yanına koydu ve şöyle de tenbih etti : —"Sen burada kal. Gelen olursa havla ve dikkat et!" O çağlarda köpek, henüz daha tüysüzdü. Tüyleri hiç yoktu. Az sonra Şeytan göründü ve köpeğe yaklaşıp şöyle dedi : —"Sen bu insanı bana verirsen, ben de sana altın tüyler veririm ve kıl sahibi olursun." Köpek de altın tüylerim olsun diye, Şeytanın sözüne kandı ve insanı da Şeytanın ellerine verdi. Erlik aldı insanı eline, neresi varsa, her tarafına tükürdü. Az sonra Tanrı insana ruh vermek için çıka geldi. Erlik, Tanrı'nın geldiğini sezince hemen oradan uzaklaşıverdi. Tanrı gelince bir de ne görsün, kendi yaptığı insan baştan aşağıya kadar tükrük içinde kalmış ve kirlenmişti. Tanrı ne yaptıysa insanı temizleyemedi. Baktı ki olmayacak, tersini yüzüne çevirdi. Bu yüzden insanın içi tükrükle dolu kaldı. Tanrı köpeğe kızıp, köpeği iyice dövdü. Ve döverken de şöyle dedi : —"Sen ey köpek! Sen hep böyle kötü kalacaksın. İnsanoğlu nasıl isterse sana öyle yapsın. Seni ister dövsün, isterse öldürsün. Sen, hep böyle köpek kal!"

3. VESELOVSKİY'İN TOPLADIĞI BİR ALTAY RİVAYETİ:

Diğer yaratılış destanlarına nazaran biraz daha ayrı bir özellik gösterir. Altay Türklerinin "Kurbustan" dedikleri Hürmüz, eski İranlıların inanışına göre de gerçek bir yaratıcıydı. Buna karşılık, yok eden ve kötülük getiren Ehrimen de, kendi kendine bir güce ve kutsallığa sahipti. Daha doğrusu Ehrimen, Hürmüz'e bağlı değildi ve gücünü ondan almıyordu. Her iki kutsal varlık da, ta başlangıçtan beri var idiler ve onları hiç kimse yaratmamıştı. Bütün varlığa, bu ikili *(Dualist)* kuvvet hâkimdi. Aşağıda vereceğimiz Altay rivayetinde, tek tanrılı *(Monoteist)* inanışa doğru bir gidiş vardır. Burada, Şeytanı da, insanı da yaratan, bir tek Tanrıdır. Ama kendisinin yarattığı Şeytan, kendine sormadan ona düşman olmuştur. Bu efsanede Tevrat'ın veya islâmiyetin tesirleri de olabilir. Unutmamalıyız ki, Altay Türkleri'nin büyük yaratılış destanında, Âdem Aleyhisselâmın adı da geçmektedir. Bu kısa efsane şöyledir :

"Bir gün Tanrı Ülgen deniz üzerinde bir çamur parçası gördü. Çamur, nasılsa tıpkı bir insan şeklini andırıyordu. Tanrı ona can verdi ve bu yolla Şeytan Erlik meydana gelmiş oldu. Başlangıçta, Erlik'in Tanrıya saygısı çoktu ve araları çok iyi idi. Ama gel zaman git zaman, araları açıldı ve Erlik, Tanrı'ya düşman oldu." *(Razıskaniya, V, s. 34).*

Diğer Türk yaratılış destanlarında Tanrı insanı yaratırken, Erlik ona yardım etmiştir. Fakat sonradan insana tükürerek, insanın içyüzünü kendine benzetmek istemiştir. Fakat burada ise, insanın bizzat kendisi şeytandır. Şeytanla insan arasında bir fark yoktur. Öyle anlaşılıyor ki bu Altay söylenişi, ya söyleyenler tarafından bozulmuş veyahutda derleyen tarafından kısaltılmış olarak yazılmıştır. Her şeye rağmen değişik bir efsane olması bakımından, bundan da söz açmağı faydalı bulduk. (Potanin, a, e., IV, 218).

4. DİĞER BİR ALTAY-TÜRK DESTANI :

"(Büyük) Ülgen, dünyayı yaratmak için yukarıdan suya indi. Düşündü, düşündü, fakat bir türlü nerden işe başlıyacağını bilemedi. İnsanoğlu o sırada ona geldi. Ülgen, insana sordu : —"Kimsin sen?". İnsanoğlu Ülgen'e : —"Ben de dünyayı yaratmağa geldim," Dedi. Tanrı Ülgen kızdı ve hırsla ona sordu : —"Sizi yaratan ben olmasaydım, siz bunu yapmağa kalkabilir miydiniz?" İnsanoğlu : —"Ama ben, dünyanın mayası olabilecek ilk maddeyi nasıl bulacağımı bilirim," deyince, Tanrı : —"Öyleyse bana hemen toprak getir." Dedi. İnsanoğlu hemen suya daldı. Suların altında bir dağ vardı. Dağdan bir parça aldı, ağzına koydu ve bir defada suların yüzüne çıktı. Toprağın yarısını Tanrı'ya verdi, yarısını ağzında sakladı. İnsanoğlu sakladığı toprağı ağzından dünyaya tükürdü ve onun payına da dünya, bataklık, tarla ve denizlerle doldu."

Potanin (IV, 220), bazı Altay anlatışlarında, insan yerine bir kırlangıçın geçtiğini de ilâve eder.

5. YENİSEY YARATILIŞ DESTANI :

"Çok, çok önceleri hiçbir şey yoktu. Yalnızca dalgalanan ve çalkananan büyük bir deniz vardı. Bir de büyük bir Şaman vardı. (Yeniseyliler, Tanrı yerine Şamanı koyuyorlar). Ne işi, ne de gücü vardı. Bu deniz üstünde, kuğularla, kırmızı boyunlu kutup balıkçıl kuşlarıyla, daha nice nice su kuşlarıyla uçup dururdu. Arkadaşları da, halkı' da hep bu su kuşları idi. Uçup, uçup dururdu ama; şöyle bir konup da dinlenecek, nefes

alacak yerleri yoktu. Bunun üzerine Şaman balıkçıla: —"Şöyle bir dal da, denizin dibinden biraz toprak getiriver!" Dedi. Balıkçıl iki defa suya daldı ama, gagası boş çıktı. Ne bir toprak ve ne de bir balçık getirebildi. Şaman bir daha dal dedi. Balıkçıl üçüncü de, ağzında bir parça çamurla dışarı çıkıverdi. Bu çamurdan bir ada yaptılar ve uçup uçup yine onun üzerine kondular." (Anuçin, s. 14).

İlk Deniz ve Okyanus

Dünya mitolojilerinin hemen hemen çoğunda, yaratılıştan önce bütün dünya su ile kaplı idi. Yaratılışla ilgili bölümümüzde de gösterdiğimiz gibi bu inanç, Ortaasya Türk efsanelerinde de görülüyor. Türklerin oturdukları İçasya bölgeleri, büyük denizlerden çok uzaklarda bulunuyordu. Çin, Hint ve Yunan mitolojilerinde böyle bir motif doğabilirdi. Çünkü onlar, uçsuz ve bucaksız gibi görünen büyük denizlerin kenarlarında oturuyorlardı. Fakat Türklerin tanıdıkları büyük sular ise, yazın kuruyup kışın donan bozkır göllerinden başka bir şey değillerdi. Bu sebeple türkçede "Deniz" *(Tengiz)* denince, ilk hatıra gelen şey, büyük veya küçük göllerdi. Okyanus *(Ocheanus)* mefhumu ise, uzun zaman Türklerin bilgileri dışında kalmıştı.

Göktürk İmparatorluğu ile birlikte Türkler, büyük denizleri görme ve tanıma imkânına da kavuşmuşlardı. Büyük Göktürk Kağanı *İl-Teriş* Kağan, Çin'e yaptığı savaşlardan söz açarken, "*Taluyka tegmedim*" yani, "Çin denizine, Büyük okyanus'a değmedim, erişmedim, diyordu. Göktürk çağında *Taluy* sözü "Büyük deniz" ve "Okyanus" karşılığı olarak kullanılıyordu. Ne yazık ki, bu sözüu aslı da türkçe değildi. Bu bilgi, Hint ve Tibet yolu ile, *Dalay* sözünden geliyordu. Bu sebeple eski ve gerçek Türk düşüncesinde önemli rol oynayan şeyler okyanuslar değil de; ancak büyük nehir ve göller idiler.

Göktürk'lerin menşe efsanesine göre Türklerin ilk ataları, *Batı-Denizi*'nin kenarlarında yaşıyorlardı. Turfan'ın kuzey batısındaki dağlara sonradan kurdun yardımı ile gitmişler ve orada yeniden türeyerek yaylalara yayılmışlardı. Macar'ların menşe efsanesinde de "*denizi geçme*" olayı vardır. Macarların ataları da kutsal bir geyiğin peşine takılmışlar ve bir denizi geçerek, yeni yurtlarına gelmiş ve orada türemişlerdi. Çingiz-Han'ın menşe efsanesinde ise, Boz-Kurt ile Güzel-Meral, yine bir denizi geçmişler ve yeni yurtlarına gelerek, yeni bir nesil türetmişlerdi. Başka bir Göktürk efsanesine göre ise, Türklerin Kağanı zaman zaman, dişi bir geyik şekline girip; "*Deniz İlâhesi*"ile sevişiyordu. Bütün

bunlar bize gösteriyor ki, Türklerin de menşe ve türeyiş efsanelerinde bir deniz motifi vardı. Fakat bu deniz bir okyanus değildi; büyük bir göl olabilirdi. Tabiî olarak bu noktada susuyor ve daha fazla ileriye gidemiyoruz.

Türklerde deniz "Tengiz" sözü ve ifade ettiği anlamlar : Türklerde deniz *(Tengiz)* sözü, küçük ırmak ve göllerden tutalım da, ta büyük okyanuslara kadar verilen umumî bir addır. Rahmetli Ahmed Vefik Paşa'nın da doğru olarak farkettiği gibi deniz, Ortaasya'da olduğu kadar, deniz görmemiş İç Anadolu Türklerince de, "Büyük göllere" verilen bir ad idi [1]. Ortaasya Kırgızları da *Tengiz* sözünü yalnızca Balkaş gölü için kullanırlardı [2]. Tabiî olarak bunların yanında, büyük bir göl bile görmemiş ve tanımamış Türk ve Moğol halkları da vardı. Bunlar da deniz sözünü büsbütün dillerinden çıkarmamış ve yakınlarında akan derelere ad olarak vermişlerdi [3]. XI. asırda Kaşgarlı Mahmud da bu durumun farkına varmıştı. Ona göre göl *(köl)*, denizin kendisidir. Fakat gölün köpüklerine, "göl köpüğü" dendiği halde, "deniz köpüğü" denemiyordu [4]. Bundan da anlaşılıyor ki, göle, deniz gibi büyük olduğu için "deniz" denmişti. Aslında ise deniz, gölden ayrı bir şeydi. Buna rağmen halk denizle gölü birbirinden ayıramamış ve birini diğerine karıştıra durmuşlardı. Meselâ eski Türk şiirlerinde, göz yaşlarının deniz gibi aktığından söz açanlar da yok değildi [5]. Bu şiirlerde artık deniz bir göl değil de; bir ırmak veya dere oluyordu. Şu eski Türk atasözünde de deniz sözü bir ırmak anlamına kullanılmıştır [6]; "*Tagıg ukrugun egmez; Tengizni kaygıkın bügmez*", yani, "Dağ kementle eğilmez; ırmak kayıkla kapanmaz!" Eski Türkler, "senin kemendin nasıl bir dağı eğemezse, kayığın da bir nehrin önünde durup, sed olamaz; çünkü su kayığı alıp götürür," diyorlardı. Görülüyor ki, eski türkçede deniz sözü, her Türk halkının bilgi ve görgüsüne göre mana değiştirmişti.

Türklerin büyük deniz ve "Okyanus" mefhumlarının doğuşu : Yukarıda da söylediğimiz gibi Türkler, büyük imparatorluklar kurup dış âlemle temasa geldikçe, büyük denizler hakkındaki bilgileri de genişlemeğe başlamıştı. Bu bilgi genişlemesinin birinci safhası, Hazar-gölü ve Kara deniz'i tanımaları ile başlıyordu. Hazar denizine *Gök-Deniz*, Kara denize de *Kara Deniz* denmesi bu birinci gelişmenin ilk basamanı teşkil etmişti. Moğollar da Batıya doğru yayıldıkça bu deyimleri olduğu gibi Türklerden almışlardı [7]. Osmanlı Türkleri de başlangıçta Okyanus

[1] *Lehç. Osmanî.* s. 400.
[2] Radlof, *Wb.* , III, s. 1045.
[3] YCPS , 199.
[4] Kaşgarî, trc., III, s. 136.
[5] Aynı esr. , II, s. 45.
[6] Aynı esr., I, s. 300.
[7] Ramstedt, *Kalm. Wb.*, s. 392.

mefhumundan mahrum idiler. Arapçadan Osmanlılara *Umman* sözünün ne zaman girdiğini bilemiyoruz. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı edebiyatı, *Umman* sözü ile birlikte Okyanus fikrini edinmiş ve bu konudaki bilgileri de Hint Okyanusunun ötesine geçememiştir[8]. Ahmed Vefik Paşa, Umman sözünün karşılığı olarak *açık deniz* deyimini koymağa çalışmış ve bu suretle ilmî deyimlere bir açıklık vermeğe başlamıştır[9]. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Osmanlı Türkleri de Kâtip Çelebi'ye kadar bu konularda açık bir bilgiye sahip olamamışlardı.

Buna rağmen eski Türk halk edebiyetında, tanınan göllerden ve denizlerden de büyük, uçsuz ve bucaksız bir deniz düşünülmüş ve söylenmek istenmişti. *Tering tengiz*[10], "derin, engin deniz" ile *tüpsiz tengiz*, "dipsiz deniz"[11] deyimleri bunların bir ifadesi olsa gerektir. Çünkü bu deyimler, derinlikte ve genişlikte sonsuzluk arayan cümleler içinde kullanılmışlardı. Avrupa'ya gelen Türkler, Okyanus mefhumunu daha kolaylıkla üğrenebilmişlerdi. Çünkü Okyanus. Avtupa kültürü ile mitolojisinin önemli bir motifi idi. Mesela Kuman'lar, "Sen bu dünya denizine batmaz bir yıldız gibi doğdun," derler iken, "*Tengizine batmaz yulduznı tuurdın*"[12], diyorlardı. Yıldızların battığı veya batmadığı sonsuz dünya denizi, herhelde Avrupa tesiri ile meydana gelmiş bir düşünce olsa gerekti.

Bu bölüme girerken Türklerde Okyanus karşılığı olarak kullanılan asıl deyimin *Taluy* olduğunu söylemiştik. *Taluy* tam bir Okyanus karşılığı idi. Büyük Göktürk Kağanı Çin denizine, yani Büyük Okyanus kıyılarına karşı yaptığı akınlardan söz açarken "*Taluyka kicig tegmedim,*" yani, "Okyanus'un kıyısına kadar değemedim. varmadım" diyordu. Bol sulu Amu ırmağından bahsederken ise, "*Taluy Ögüzke tegmiş*", yani, "Amu ırmağına kadar değmiş, varmış", cümlesini kullanıyordu. *Ögüz*, eski Türkçede "ırmak" demektir. Diğer yandan da Amu-Derya'ya verilen bir addır. Böyle olmasına rağmen, Amu ırmağının başına "Taluy" şeklinde bir sıfatın eklenilmiş olması, şimdilik pek anlaşılamıyor. Bu metinleri tercüme edenlere, mesela W. Thomsen'e göre, Amu ırmağının suyunun bol olması sebebi ile, ırmak bu sıfatla tıpkı bir okyanusa

[8] Redhouse, s. 1320.
[9] *Lehç. Osmanî*, s. 400.
[10] Kaşgarî, II, s. 370.
[11] Kutadgu-Bilig, 1164.
[12] Radlof, *Wb.*, III, s. 1045.

benzetilmiş gibidir. Bizim için de bu cümleyi böyle anlamaktan başka bir yol yoktur. Göktürk kültürünü devam ettiren Uygurlarda, Okyanus'a *Taluy* derlerdi [13].

Moğollar ise Okyanus'a *Dalay*, *Dalai* derlerdi. Bu söz de Moğollara, Tibet ve Budizm yolu ile gelmişti. Türklere ne zaman girdiğini bilmiyoruz. Bir gerçek varsa o da bu mefhum ve deyimin, ta Göktürkler çağında Türkler arasına girmiş ve *Taluy* şeklinde de türkçeleştirilmiş olduğu idi. Moğollardaki yabancı *Dalay* sözü ise, hiç değiştirilmeden, olduğu gibi kullanılıyordu. Bütün bunların sebepleri ortadadır. Çingiz'in gençliğinde bile kendi bölgesinde, Tibet tesirlerinin ne kadar yaygın olduğunu, komşularının durumlarından biliyoruz. Bu sebeple Moğollara Tibet ve Budizmin tesirleri, Türklere nazaran çok daha geç ve kuvvetli olmuştu. Bu sebeple moğolcada Tibet ve Budizm biçiminde söylenmiş, "Dünya denizi" ve "Okyanus" için bir çok deyimler vardır [14]. Fakat bu deyimlerin, eski Ortaasya ve Proto-Türk ve Moğol kültürleri ile hiç bir ilgileri yoktur.

Türk Bektaşi Edebiyatında Okyanus (Umman) : Türk tavavvuf edebiyatında *Umman.* tasavvuf ve ermişliğin ta kendisidir. Hatayi, yani Şah İsmail'in iki şiirini buna örnek olarak verelim :

"*Çok behreler almak gerek,*	"*Ummanlara dalmak gerek,*
"*Bir gevher çıkarmak gerek,*	"*Değme sarraf bilmez ola.*"
"*Bir nefescük söyleyelüm,*	"*Dinlemezsen, neyleyelüm,*
"*Aşk deryasın boylayalum,*	"*Ummana dalmağa gerek!*"

"Tasavvuf okyanusuna dalma, fikrini diğer iki Türk Bektaşi şairi de şöyle anlatıyor :

"*Elmalı Baba'nın, sırrına vardım,* "*Hakikat erkânın, ben andan gördüm,*
"*Sıtk ile ummana, ben anda daldım,* "*Ummanın cûşetmiş, Elmalı Baba!*"

Uryan Abdal

"*Ey Niyazi, katramız deryaya saldık bugün,*
"*Katra nice anlasun, Umman olan anlar bizi!*"

Bilhassa Bektaşi şairi Uryan Abdal'ın bahsettiği *Elmalı Baba*, Ortaasya karakterinde bir mutasavvıf ve şeyh özelliğini göstermektedir.

[13] TP, 1924, s, 225 - 72.
[14] Ramstedt, Aynı esr,, s. 73b.

Ortaasya mitolojisinde kutsal denizler ve okyanuslar : Bu konuya girmeden önce, başlıca şu iki nokta üzerinde durmak lazımdır. Bilhassa Altay bölgesinde yaşayan Türklerden derlenmiş olan "Yaratılış" destanlarında, önceleri her tarafın su ile kaplanmış olduğu söylenirdi. Bu düşüncenin oldukça türkleştirilmiş ve yerli bir kılığa sokulmuş olmasına rağmen kökleri yine de dışarıdan gelmekte idi. Bir de bunun yanında, Ortaasya ve Sibirya'nın büyük göl ve denizlerinden ilham alınarak söylenmiş efsanelerde vardırki, bu sonuncular bizim için daha büyük önem taşıyorlardı.

Yaratılıştan önce her taraf su ile kaplıydı. Bu durum, Hint mitolojisinden de böyledir. Fakat bundan sonra anlatılan yaratılış ve türeyişin diğer safhalarının, Hint mitolojisi ile hiç bir ilgisi yoktur. Efsane baştan sona kadar yaşanılan vatanın özellikleri ve halkın yerli adetleri ile kurulmuştur. Yaratılışta, okyanus ile birlikte Ural dağlarını da hesaba katan şu güzel Vogul efsanesinin bir özetini de vermeden geçemiyeceğiz[15].

"Çok önceleri dünya suların yüzünde bir tabak gibi yüzermiş. Toprak, su üzerinde yüzer mi? Bunun için de toprağın bir kısmı etrafa dağılır ve bir kısmı da batarmış. Su üstünde yüzen topraklara kimse ayak basamazmış. Tanrı bakmış ki olmayacak. Eline bir kuşak almış ve toprağı kenarlarından iyice sararak sıkıştırmış. Dağılmaz bir hale getirmiş. Dünyanın topraklarını sarıp sıkıştıran bu kuşak da, sonradan dünyayı saran dağ sıraları olmuş. Bu dağ sıraları da Ural dağlarından başka bir şey değilmiş. Bunun için de Ural dağlarına Dünyanın kuşağı' denmiş".

"Çok önceleri dünya suların yüzünde bir tabak gibi yüzermiş. Toprak, su üzerinde yüzermi? Bunun için de toprağın bir kısmı etrafa dağılır ve bir kısmı da batarmış. Tanrı bakmış ki olmayacak. Eline bir kuşak almış ve toprağın kenarlarından iyice sararak sıkıştırmış ve bir daha da dağılmaz bir hale getirmiş. Dünyanın topraklarını sarıp sıkıştıran bu kuşak da dünyayı saran dağ sıraları olmuş. Bu dağ sıraları da Ural dağlarından başka bir şey değilmiş. Bunun için de Ural dağlarına "Dünyanın kuşağı" denmiş".

Güney Sibirya'daki Minusinsk Tatarlarının masalları Okyanus konusunda, daha başka türlü bir özellik göstermektedirler. Onlara göre yalnız başlangıçta değil ; şimdi de böyle bir okyanus vardır. Yeryüzünün toprakları bittikten sonra büyük denizler başlar ve bu denizin ötesinde

[15] Munkaczi, KSz, IX, s. 217 ve 276.

de, Tanrılar ve korkunç yaratıklarla ilgili varlıklar yaşar. Bu büyük denize bazı efsaneler *Gök-Deniz* ; bazıları da *Ak-Deniz* derler[16]. *Kök-Han*, *Ak-Han*, *Kök-Katay* gibi mitolojik büyük Hakanların hepsi, Gök ve Ak-Deniz'de otururlardı. Ak-Deniz'de oturan Demir-Yaylı *Ak-Han*, 9 memleketi idare ediyordu[17]. Tabii olarak bu Hanlar, bu kutsal denizin içinde değil ; kıyılarında oturuyorlardı. Kutsal denizin kıyılarında oturan mitolojik Hanlar, bu suretle âdi dünyamızdaki insanoğlundan gelen haklardan da ayrılmış oluyorlardı. Yeraltı dünyasına giden mağara yolu, -ki belki Ergenekon (?) idi-, yine bu denizin ötesinde idiler[18]. Katay-Han, zincirlerle bağlanmış 7 azgın köpeği ile kıyamet gününü, yine bu denizin ötesinde bekliyordu. Bu 7 azgın köpek, Büyükayı burcundan başka bir şey değillerdi. *Ateş denizi*, cehennem de yine bu denizin ötesinde idiler[19]. Görülüyor ki Güney Sibirya'daki Türk mitolojisi de pirensip itibarı ile kutsal bir okyanusun varlığını kabul ediyordu. Fakat bu okyanus, Hint mitolojisinde olduğu gibi değil; oldukça sınırlanmış idi. Artık bu okyanustan sonra, tanrılar ve yıldızlar âlemi başlıyordu.

Dünyanın Baykal Gölü üzerinde duruşu, Yakut Türklerince söylenen efsaneler arasında önemli bir yer tutan rivayetlerden biri de budur. Yakutlara göre dünyanın tabanı Baykal gölü isi. Dünya, Baykal gölü içinde yaşayan büyük bir balık üzerinde dururdu. Bu kutsal balığa Yakutlar *Arağıt Balık*'ı, Baykal gölüne de *Arat denizi* derlerdi[20]. Bazan *Arağt Bayağal* da deniyordu. Bu deyimler de gölün kutsallığını göstermiş oluyorlardı.

"*Yer yüzünü çeviren okyanus*" için, Kalmuk Moğolları "Tenggeri köwüün tögebüs", yani, "Göğün oğlunun tekerlek kuşağı" derlerdi[22]. Moğollar tekerleğe *İçge* ve yuvarlak olan şeylere de *tögörög* veya *tögürig* adım verirlerdi. Moğollar Budist mitolojinin tesirleri altında kalarak dünyanın bir tekerlek gibi dairemsi olduğuna inanıyorlardı. Türkçe'de de dairemsi olan şeylere *tögerek* denirdi. *Tegre* de, bir şeyin etrafı, çevresi demekti[21]. Bu Moğol deyimlerin asıllarının türkçede bulunmasına rağmen, Türkler bu gibi düşüncelerden çoktan sıyrılmış ve kurtulmuşlardı.

[16] Schiefner, *Minusinsk, Heldensagen, s. 3 ve 9.*
[17] Aynı esr., s. 4.
[18] Aynı esr., s. 5.
[19] Aynı esr., s. 2.
[20] Pekarskiy, Sözlük, terc., s. 29a.
[21] Ramstedt, Aynı esr., s. 405b.

"Okyanus" anlamına gelen Türk ünvanları: Tibetçede *Dalay* sözü, "sonsuzluk ve âlemşümul olmak anlamına" gelirdi. Bu deyimin ikinci manası da, dünyanın etrafını saran sonsuz, uçsuz bucaksız deniz ve okyanus demekti. *Dalay Lama*, işte böyle büyük bir rahip ve Lama idi. Bir okyanus gibi bütün Cihan onun hakimiyetinde idi. Türkçede *Kür-Han* ve moğolcada *Gur* -veya *Gür- Han* da, aynı anlam karşılığı olarak kullanılıyorlardı. Türkçe *Kür-Han* demek, bütün cihanı hakimiyeti altında tutan, cihanşümul *(Universal)* bir hükûmdar demekti. Moğol tarihçilerine göre Çingiz-Han'ın ortaya çıkışından önce Kür Han ünvanını, Nayman hükûmdarları kullanırdı. Bu ünvana fazla önem verilmesinin sebebi de, eski Uygur Hakanlarından gelen bir ad olması idi. Çingiz-Han da herhalde İmparator olurken *Kür-Han* ünvanını alacaktı. Ne yazık ki rakiplerinden Camuka, elini daha çabuk tutmuş ve kendisini Çingiz-Han'dan önce Kür-Han ilân etmişti. İşte bu tarihten sonra Çingiz kendine yeni bir ünvan aramış ve 1206 da *Çinggiz-Han* ünvanı ile tahta çıkmıştı. *Çinggiz*, türkçe *Tinggiz*, *Tenggiz*, yani, "deniz"den başka bir şey değildi. Mana bakımından da tibetçe *Dalay*'ın tam bir karşılığı idi. Moğollar *Dalay* sözünün anlamını da Türkler kadar iyi anlayamamışlardı. Türkçe *Taluy* ve tibetçe Dalay. "okyanus" karşılığı olarak kullanılmış sözlerdir. Moğollar ise dalay sözünü, yalnızca küçük göller ve sular içinde kullanmışlardı. Türkler *tenggiz* sözünü de büyük denizler için kullanmışlardı[22]. Mogollar ise bunun farkında bile değillerdi. Küçük derelere ve ırmaklara bile *tenggis*, yani "deniz" sözünü kullanıp geçerlerdi[23].

Türkler akıllı kimselerin akıllarını da, büyük denizlere benzetirlerdi. Çok akıllı ve bilgili insanlara, "aklı deniz gibi" *(Aklı tenggiz)*[24]. demek onların adetlerinden idi. "Bilgi denizi" deyimi de eski Türkler arasında çok kullanılırdı. *Kutadgu-Bilig*'in yazarı kendi yazdığı bu kitabını öğerken, şöyle demekte idi: "*Biligligke bolgay, biligdin tenggiz*[25]", yani "(Bu kitap), bilgili kimseler için, bir bilgi denizi olacak". Bu mefhumlarda, İran edebiyatının da bir tesiri olsa gerektir.

Bilindiği üzere eski Türkler aklı göle de benzetirlerdi. Kaşgarlı Mahmud, *Köl-irkin* ünvanını açıklamak isterken, "aklı göl gibi toplan-

[22] Kaşgarî, I, s. 310.
[23] YCSP, I, 199.
[24] Radlof, *Wb.*, III, 1044.
[25] *Kutadgu-Bilig*, Radlof neşri, S, 1.

mış, dolmuş" insan anlamına geldiğini söylemişti[26]. Bu açıklama da tabii olarak tam manası ile bir halk etimolojisinden başka bir şey değildi. Fakat böyle açıklamalarda, o çağın düşünce ve iannışlarını belirtme bakımından ayrı bir değer taşırlar.

Ortaasya mitolojilerindeki Okyanus fikri ile, Yunan ve Hint mitolojilerindeki okyanuslar arasında, büyük farklar vardı. Hintliler sonsuz âlemi *(Universe)* tarif ederlerken, Himalayacı ve dünyacı *(Geocentric)* davranmış ve *Meru* dağını herşeyin ortasına koymuşlardı. Ay ve güneş bu dağın etrafında döner ve Tanrılar da onun üzerinde otururlardı. Meru dağının yanında, Dış Okyanus'un gücü ve önemi ikinci derecede kalıyordu. Ortaasya mitolojisinde ise, her şeyin başlangıcı bu sonsuz denizdi. Toprak ve yer ikinci derecede kalıyor ve ancak bu sonsuz denizi tamamlayan birer unsur oluyorlardı. İran mitolojisinde ise böyle bir okyanus yoktur. İran'da her şeyin başlangıcı gök boşluğu *(Ether)* idi. *Hürmüz*, ebedî ve sonsuz aydınlıkta ; *Ehrimen* ise, elle tutulabilen karanlıkta otururdu. Hürmüz, Ehrimen ve Gök boşluğu, başlangıçtan beri ve ezelî olarak var idiler.

Hint ve Yunan mitolojisine göre ilk büyük deniz (Oeheanus) : Hint mitolojisine göre cihanın 4 çevresi vardı. Bu çevrelerin en ortasında *Meru* dağı bulunurdu. Herşeyin merkezi bu dağ idi. İkinci halkada ise 8 dağ silsileleri başlardı. Bu dağların 7 si altın ve en uzaktakiler ise, demirden yapılmıştı. Yedi bölge ve *Yedi iklim* düzeninin önce İran mitolojisine ve sonra da Türkler arasına buradan gelmiş olması çok muhtemeldir. Üçüncü çevrede büyük Okyanus başlıyordu. Bu okyanus, sonsuzluğa kadar her tarafı kaplardı. Dördüncü çevreyi ise, bu okyanusun içine serpilmiş olan 4 ada teşkil ederdi. Tabii olarak bu tablo Hindistan'ın coğrafya durumuna göre *(Geocentric)* meydana getirilmişti.

Yunan mitolojisinde durum daha başkadır. Bazı Yunan kaynaklarına göre yer yuvarlak imiş. Bunun etrafını da çok derin ve sonsuz bir deniz kaplarmış. Şunu da unutmamalıyız ki, eski Yunan'da mitoloji, felsefî bir sistem idi. Meselâ Homer'e göre Okyanus, bütün tanrıların babası idi. Karısı ise yer, yani *Tethys* idi. Bunların yanında [8], bir kuvvet daha vardı ki, bu da gece idi. Meselâ *Zeus* Okyanus'tan kuvvetli idi. Fakat geceden korkardı. Bu kısa açıklamadan da açık olarak görülüyor ki, uçcuz ve bucaksız bir Okyanus motifi, yüksek kültüre sahip milletlerin mitolojilerinin hemen hemen çoğunda mevcuttur. Fakat mahiyet ve anlayış bakımlarından aralarında büyük farklar olduğu da gözden kaçmamaktadır. Meselâ Yunan mitolojisindeki Okyanus ile Hindistan'ın coğrafya durumuna göre sıralanmış Okyanus çevresi arasında, hemen hemen hiç bir ilgi yok gibidir.

[26] Kaşgarî, terc., I, s. 108.

Türklere göre insan ve insanlık

Altay Yaratılış destanındaki "Âdem" ve "Havva" motifi: Altay yaratılış destanının daha ziyade *Tevrat-ı Kadim*'in tesiri altında kaldığı görülüyor. Biz bu destanın köklerini ise Manihcizm'in Ortaasya'daki yayılışlarına bağlamıştık. Peygamber Mani, İncil'den olduğu kadar eski Tevrat'tan da ilham almıştı. İbranicede *âdhâm*, doğrudan doğruya "İnsan" demek değildir. Âdem, daha çok insanlığın sembolü olan bir *Homo*'dur. İnsanlık, Âdem sembolü ile, kendi yüzü ve sûreti ile yaratılmıştır. Tek değildir; çifttir. Yeryüzünde yaşıyan bütün varlıklara üstün olarak yaratılmıştır. "İnsan" ile ilgili bölümümüzde söyleyeceğimiz gibi Âdem, eski Türklerin dediği gibi *Ulug Tınlıg*, veya *Üstünki Yalnguklar*'dan biri idi. Tanrı ona özel olarak meyva ve taneler vermişti. Bu bakımdan bazıları ilk insanın bitki ve ot yeyici *(Vegetarian)* olduğunu ileri sürmüşlerdir. Tanrı İnsanı yaratmış ve onu kendisi de beğenmişti. Yasak olan veya olmayan meyvalar, tamamı ile sembolik idi. Bunlar daha ziyade, iyi ile kötü hareketi birbirinden ayırd edip, iradesini kullanarak kötü şeyleri yapmaması için verilen bir tenbihden başka bir şey değilllerdir. Erkek olan Âdem, burada iradesini kullanmıştır. Fakat iradesi zayıf olan kadın Havva, yılanın sözüne kanmış ve eşini de felâkete sürüklemiştir. Ölümsüz olarak Cennette yaşıyan İnsanlık, yere inince ölümlü bir varlık olmuştur. Yine bazı Altay ve Yakut Türklerine ait yaratılış destanlarında Tanrı, ilk insanın çamurdan şeklini yapmış ve ona ölümsüz bir ruh aramağa gitmişti. Fakat Şeytan'ın gelip de, bu şekilleri muhafazaya memur edilen köpeği kandırarak bunları kirletmesi üzerine Tanrı çok kızmıştı. Tanrı yarattığı bu ilk insanlara birer ruh vermişti ama ; ne işleri varsa görsünler diye de onları yeryüzüne salmıştı. Bu yüzden de İnsanlık, hastalık ve ölümden kurtulamamıştı.

Eski Tevrata göre Tanrı, Âdem'i bizzat kendisi yaratmıştı. İnsanı yaratırken, diğer canlılarda yaptığı gibi, araya ne bir melek ve ne de başka kutsal bir ruh sokmuştu. İnsan, Tanrının bizzat kendi eseriydi. Fakat doğurma diye bir şey yoktu. Eski Tevratın bu saf ve yüksek idealizmi İncilde oldukça dejenere edilmiştir. Âdem ve Havva, aynı zamanda bir Ahlâk sembolü idiler. Aile bağı ile tek kadın ve koca hayatı (Monogamy) de bunlarla ve İnsanlık ile başlamıştı. Tanrı onlara yaşama imkânlarını ve yiyeceklerini vermişti. Fakat onlar da kutsal

bir Kanunun *(Divine Law)* emri ve sınırları içine girmişlerdir. Bu Kanunun sınırları dışına çıkan Âdem ile Havva da hemen ceza görmüşlerdi. Kadının yaptığı bir kabahat, erkeği kurtaramamıştı. Çünkü kadın ile erkeğin her ikisi de birbirinden ayrılmaz bir tek vücut gibi idiler. Ayrıca kadın erkekten sonra ve erkeğin vücudundan yaratılmıştı. Türklerin *Ay-Atam* ile ilgili menşe efsanelerinde de kadın, erkekten sonra yaratılmıştır. Fakat kadın, erkeğe nazaran daha düşük bir durumda değildir.

Tevratın sonraki tefsirleri, Âdem sambolünün eski ideal şeklini ortadan kaldırmış ve araya bir çok maddî unsurlar sokmuşlardır. Bu tefsirlere göre Âdem, yedi unsurdan meydana gelmişti. İncili ise Âdem'i, Hazreti İsa'nın atası yapmıştır. İncil, Eski Tevratı daha da tefsir etmiş ve Âdem'in esas temelinin toprak olduğunu söylemiştir. Onun ruhu ise devir yolu ile ta Hazreti İsa'ya kadar geliyordu. Altay Yaratılış Destanlarında Âdem'in İncil'deki özelliklerine pek rastlanmıyor. Bu destanlarda Âdem, daha ziyade Eski Tevrat'ta ki özellikleri ile görülür. Eski Türkler Âdem'e *Yalnguk*, İnsanoğluna da *Yalnguk-oglı* derlerdi. Bu konu üzerinde insanla ilgili bölümümüzde durmuştuk. Yakut Türklerine ise *Adağın*, yani Âdem sözü Hırıstıyan misyonerler yolu ile girmiş olsa gerektir. Altay Destanlarında da *Adam* sözüne rastlıyoruz. Türk Halk Bektaşi Edebiyatında Âdem'in cennetten çıkarılışı ise şöyle ifade ediliyor :

"Sekiz cennet yaptın sen Âdem içün,	*"Adın büyük bağışla onun suçun!*
"Âdem'i Cennetten çıkardın niçün!	*"Buğday nene lâzım harmancı mısın!"*

Azmi Baba

Altay destanlarında buğdaydan hiç söz açılmıyor. Bu daha ziyade İslâmi edebiyatına göre söylenilmiş bir şiirdir. Şeytan ile İnsanın rekabeti, Altay yaratılış destanlarının esas konusunu da teşkil ederdi. Göktürk yazıtlarına göre de İnsan, yani *Kişi-oğlı*, yer ve gökten sonra, Tanrının yarattığı en kıymetli varlık idi. İslâm Tasavvufu ile Türk halk edebiyatında da insan, Tanrının yarattığı en son ve en olgun mahlûkdur. Seyyid Nesimî'nin şiiri, Tasavvuf edebiyatındaki bu fikrin, anlayış ve idrâkiyle yazılmış en güzel bir ifadesidir.

Tabii olarak İslâmiyetle hiç bir ilgisi olmayan Altay destanları, "Tanrının varlığı ve sureti İnsandadır", fikrini söyleyecek durumda değil idiler. Fakat Tanrının insanı yarattığı için, Şeytanın bunu kıskan-

dığı ve bıkmadan usanmadan ona kötülük vermek için çalıştığı, her Sibirya destanının bir konusudur (Bk. S. 460-5). Şeytan, insanoğlunu kendi hükmü altına almak ister ve hiç olmazsa insanların ölülerine sahip çıkmağı arzulardı. İran mitolojisindeki Ehrimen'in de en büyük arzusu bu idi. Görülüyor ki Tevrat ile en eski İran mitolojisi arasında da benzerlik vardı.

Eski Türkler İnsanoğluna *Kişi-oğlu* derlerdi. Kişioğlu, Türk mitolojisinde en önemli varlıklardan biri olarak görülür. Göktürk yazıtlarına göre başlangıçta, dört önemli şey yaratılmıştı : Yukarıda gök, aşağıda yer, ikisi arasında insanoğlu ve insanoğlunun üzerinde de, iki büyük Türk Kağanı, *Bumın-Kağan* ile *İstemi-Kağan*. Bu dört şey, bütün varlıklar içinde en önemli dört unsuru teşkil ediyorlardı. Tabii olarak bu dört varlık, dünya, yani Micro-Cosmos'un temellerini de, teşkil eden unsurlardı. Uzay, yani *Macro-Cosmos*'un güneş, ay v.s. gibi unsurları, bunların dışında kalıyorlardı. Proto-Türk kültürünün bir çok hatıralarını kendilerinde saklayan Yakut Türklerine göre Tanrı, yeryüzündeki her şeyi, kendisinin en üstün mahlûkları olan insanlar için yaratmıştı [1]. Bilindiği üzere İslâmiyet de insanoğluna büyük bir önem verirdi. Bu sebeple Türkler İslâmiyete girince, eski düşünceleri ile bu yeni felsefede müşterek olan noktaları bulmuşlar ve yine kendi deyimleri ile ; fakat azıcık ayrı bir ifade kullanarak bu düşünceleri devam ettiregelmişlerdi.

Âdem, şüphesiz ki Tanrının yarattığı en değerli bir varlıktı. Bu, eski Türk düşüncesinde de ve İslâmiyette de böyle idi. Dede Korkut'un aşağıdaki sözlerini yalnızca İslâmî geleneklere dayandırmak, eski Türk kültürünü tanıyanlar için biraz garip olur ;

"*Yücelerden yücesin, Yüce Tanrı !* "*Kimse bilmez nicesin, Görklü Tanrı!*
"*Sen Âdem'e tac urdun !* "*Şeytan'a la'net kıldın !* [2]...

Kur'ana göre de Tanrı insanı kendi suretine göre yaratmıştır. İnsanoğlu en son yaratıldığı için, bütün varlıkların en olgunu ve aynı zamanda kâinatın da bir hülâsası gibi idi. Tabii olarak mutasavvıflar bunu birçok daha ileri götürmüşlerdi. Onlara göre insan, dış görünüşü itibarı ile Tanrının kendisi değil ; nihayet bir yarattığı idi. Aslında ise o, yalnızca bir yaratık değil ; Tanrının da ta kendisi idi :

[1] Pekarskiy, *Yakut sözlüğü*, terc., I, s. 79.
[2] *Dede Korkut Kitabı*, M. Ergin neşri, s. 99.

"Hak Taalâ varlığı Âdemdedir, "Ev anındır, ol bu evde demdedir,
"Bilmedi Şeytan bu sırrı gamdedir, "Ol sebepten ta ebed matemdedir"*

Seyyid Nesimî

Altay ve Sibirya'daki Türk yaratılış destanlarında İnsanoğlu, sık sık Şeytan'ında ta kendisi gibi görünür (Bk. S. 430-5). Bu konuya az sonra geleceğiz. Fakat destanların özünde ise, İnsanoğlu Tanrının yarattığı en kıymetli bir varlıktır. Şeytan bunu bilir ve kıskanır. Bu sebeple insana her türlü kötülüğü yapmak ister. Tıpkı Seyyid Nesimi'nin dediği gibi : "*Bilmedi Şeytan bu sırrı, gamdedir!*" Tanrı da insan'ın, Şeytana karşı en büyük koruyucusudur. Bektaşî şairleri bu fikri Türk dili ve düşüncesi ile daha güzel ifade ederler[3] :

"Bu anasır dört gürûhtur, "Dördünden biridir İnsan!
"Bu sırrı duyan âriftir, "Hep degil, yarıdır İnsan!

. . . . .

"Âdemi melekler yudu, "Pâktır, hem arıdır İnsan!
"Caferoğlu, yoldan azma! "Sakın yanlış fikir düzme!
"Rabbini yabanda sezme! "Mevlânın sırrıdır İnsan!

Caferoğlu

Bunlar İslâmiyetten önceleri de Türkler tarafından inanılmış fikirlerdi. Fakat Bektaşî şairi bunları tamamı ile islâmî bir ifade ile söylemiştir. Altay ve Sibirya mitolojilerine göre *Bay-Ülgen* veya diğer Türk Tanrılarının göklerden arayıp buldukları ruh ile can verdikleri insanoğlu, fanî dünyanın bir malı olmuştur. Önceleri Tanrılar, Tasavvuf dili ile *Vahdet* âleminde iken, sonradan yeryüzünün küçük varlıkları içine girmiş ve Kesret âleminin malı olmuşlardı. Buna rağmen yeni doğacak çocukların ruhları yine gökte, yine Tanrının yanında idiler. Hep aynı düşünceler! Şamanist Türkler bunu başka türlü ; İslâmiyeti kabul etmiş olan Bektaşî Türkleri ise, bu fikirleri daha başka deyimlerle anlatıyorlardı :

"Tenezzül eyleyip Vahdet elinden, "Bu Kesret âlemin seyrana geldik!
"Geçüp ferman ile bunca âvalin "Gezerken âlem-i İnsan'a geldik!"

Hüdaî (Aziz Mahmud, öl. 1628).

[3] Sadettin Nüzhet, *Bektaşi şairleri*, s. 42.

Göktürk'ler İnsan oğluna *Kişi-oğlı*, az sonraki Türkler ise *Yalnguk-oğlanı* derlerdi [4].

Türkler insanın kendisine *Yalnguk* derlerdi. Fakat sonradan *Yalnguk* sözü Âdem Aleyhisselâm için de kullanılmıştır [5]. Bu duruma göre *Yalnguk-Oğlanı* deyimi, "Âdem oğlu" anlamına kullanılıyordu demektir Eski türkçede, *Yalnguk törüdi* dendiği zaman ise, "İnsan yaratıldı" denmek isteniyordu [6]. Yalnguk sözü yalnız insan için değil, çok az da olsa bütün canlıların karşılığı olarak da kullanılıyordu. Mesela, *Tengri yalnguk yarattı* deyimi, Tanrının yalnız insanı değil ; bütün canlıları da yaratmış olduğunu ifade eden bir cümle idi [7].

Eski Türkçede *Tın*, ruh ; *Tınlıg* ise canlı anlamına kullanılan sözlerdi. Mesela *Ulug Tınlıg*, yani "Ulu canlı" dendiği zaman da, ermiş ve büyük insanlar hatıra gelirdi [8]. *Üstünki yalnguklar*, yani "En üstün insanlar" da aynı anlama kullanılan eş manalı bir deyimdi [9]. Önceleri yalnızca Kişioğlu ve insanlar için kullanılan Yalnguk sözü sonradan, mesela Oğuz ve kıpçak Türk lehçelerinde yalnızca "cariye" anlamına gelmeğe başlamıştır [10]. Tabii olarak insanlar da türlü türlü idiler ve toplum içinde aynı derecede bulunmuyorlardı. İnsanlar içinde de yükselmiş olanlar vardı ve Tanrının yarattığı gibi kalanlar da vardı. Bilhassa eski Türkçe yazılmış olan Budist metinleri bunlardan, *idizi bukaysı*, yani, "yükseği, alçağı" diye sık sık söz açarlar [11].

Karahanlı devleti çağında yazılan ve söylenen sözler, artık hep İnsanoğlunun karakteri ve kaderi üzerinde toplanmıştır. Aşağıdaki çok eski bir atasözü, İnsanoğlunun hayatının yavaş yavaş nasıl tükendiğini, ne kadar güzel anlatmıştır [12] :

"*Yalnguk ürülmüş kap ol*, "*Ağzı yazılıp, alkınur*"

"İnsan oğlu üflenmiş, şişmiş tulum gibidir,
"Ağzı her açıldıkta, boşanıp gidicidir."

4 *Kutadgu-Bilig*, Radlof, neşri, 16, 17.
5 Kaşgarî, terc., III, s. 384.
6 Aynı esr., III, s. 262.
7 Aynı esr., II, s. 315.
8 Altun-Yaruk, Malof neşri, 617, 18.
9 *Hsüan Tsang*, Von Gabain neşri, VII, 2110.
10 Kaşgarî, terc., III, s. 385.
11 Hsüan Tsang, VII, 2091.
12 Kaşgarî, terc., I, s. 195.

Öd sözü eski türkçede "zaman" anlamına gelirdi. Bundan yapılan *ödhlek* sözü ise "Felek" karşılığı olarak kullanılıyordu. Aşağıdaki eski Türk atasözünde de *öd* sözü "zaman" anlamını karşılamaktadır. Fakat bu zamanın da, Felek gibi insana yâr olmayan ve ömrümüzü çabuk geçiren bir kişiliğe sahip olduğunu unutmamamız gerektir[13]:

"*Öd keçer, kişi tuymaz,* "*Yalnguk oğlı menggü kalmas*!"
"Zaman geçer, insan duymaz, "İnsanoğlu mengü (ebedî) kalmaz!"

Buna benzer başka bir atasözü de şöyle der[14].

"*Yalnguk menggü tirilmes,* "*Sınka kirüb, kirü yanmas*!"
"İnsanoğlu ebediyen yaşamaz, "Mezar içre giren ise hiç dönmez!"

Bütün insanlar Âdem'den türemişlerdir ve onun soyları sayılırlar. Bu çok eski atasözünü yazan Kaşgarlı Mahmud'a göre aşağıdaki şiir, *Yalnguk-oğlı*, yani "Âdem"iin oğulları" için söylenmiştir[15].

"*Yalnguk oğlı yukadhur,* "*Edgü atı kalır*!"
"Âdem oğlu yok olur, "İyi adı geri kalır!"

Bektaşî şairi Caferoğlu'nun, "*Hep değil, yarıdır İnsan,*" dediği gibi, eski Türkler de İnsanoğlunun hatasız, kedersiz, hastalıksız olmıyacağına inanırlardı. "*Yalnguk oğlı munsuz bolmas*", yani, "İnsanoğlu bunsuz, hatasız, hastalıksız olmaz", atasözü bunun en güzel örneğidir[16] Bununla beraber İnsanoğlunun haris ve dünya malına taptığını da bilirlerdi[17]:

"*Bermiş sening bil !* "*Yalnguk tapar karnka*!"

"Verdiğin hep sana kalır, İnsan tapar bil karnına!"

Bilgi, eski Türk edebiyatının en önemli konusudur. Bilgi, yani eski türkçedeki *bilig* her şeyin üstünde dir ve hiç bir şey ona tercih edilemez[18]:

"*Yagı erür yalngukung nengi tavar,* "*Bilig eri yagısın nelik sever*!

"Malı mülkü düşmandır, insan oğluna her an,
"Bilge kişiler niçin, sevsinler böyle düşman!"

[13] Aynı esr., I, s. 44.
[14] Aynı esr., III, s. 65.
[15] Aynı esr., III, s. 384.
[16] Aynı esr., III, s. 141
[17] Aynı esr., III, s. 222.
[18] Aynı esr., III, s. 385.

Bu konuyu güzel bir Uygur şiiri ile bitirelim[19]:

"Bilig biling, ya begim!	*"Bilig sanga eş bolur!*
"Biligsizning belinge,	*"Kaş kurşanza taş bolur!"*
"Bilgi bilin, ya Beyim!	"Bilgi sana eş olur ;
"Bilgisizin beline,	"Kaş kuşansa taş olur!

"İnsanın alacası içinde" : Altay ve Sibirya mitolojilerine göre Tanrı insanı çamurdan yapmış ve bu cansız şekillere ruh bulmak için göklere gitmişti. Şeytanın bunları kıskanıp da bir şey yapacağından korktuğu için de, bu insan şekillerine sahip olsun diye, Tüysüz köpeğini onların yanına bırakmıştı. Fakat Şeytan köpeğin zayıf tarafını biliyordu. Sana altından tüyler vereceğim diye köpeği kandırmış ve insan şekillerine yaklaşmıştı. Şekilleri birer birer ele alan şeytan, onlara tükürmüş ve hepsini pislik içinde boğmuştu. Tanrı geriye dönünce bu hali görüp, çok üzülmüş ve insanların pislikle dolu dışlarını içlerine çevirerek onlara ruh vermiş ve canlandırmıştı. Köpeğin dışı, yani tüyleri, Şeytanın bir hediyesi olduğu için, her zaman hor görülüyor ve iğreniliyordu (Bk. S. 447-50). Türklerin şu eski atasözleri de çok meşhurdur: "*İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında*". Bu söz, yüksek kültüre sahip milletlerde de vardır ama ; ne yapalım ki Türklerde de çok eskiden beri söylene durmuştur. Bu atasözü Erzurum'da, "*Her şeyin alacası dışarda, insanınki içerde,*" şeklinde söylerler. Antepliler ise iyi bir insan için, "*Alası karası olmamak*", deyimini kullanırlar.

Altay mitolojisindeki insan, zaman zaman Şeytanın ta kendisi gibi görünürdü. İçinin şeytan tükrüğü ile belenmiş olması da, belki bunu meydana getiren sebeplerden biri olmuştu. Esasen insan Şeytan tarafından kirletilmemiş olsaydı ; Tanrı ona ölümsüz bir hayat verecekti. Fakat bundan sonra insan Tanrı için âdeta bir gaile olmuştu. Erzurum'lular : "*Allah insanı yaratmış, dönmüş de fendinden korkmuş*" derler Gerçi bu söz yalnız Türklerde yoktur. Fakat diğer millletler gibi Türklerin de görüşü yansıtan bir fikirdir.

İnsanın "Dış kalıbı" ve **"ruhu"** : Altay yaratılış destanlarında Tanrı insanın dış kalıbını topraktan yapmıştı. İnsanoğlu ile Âdem'in balçıktan yaratılması meselesini ayrı bir bölümümüzde inceledik (Bk. S. 480-5).Tanrı, insanın ruhunu ise gökten bulup getirmişti. Buna göre ruh,

[19] A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 286.

insanın dış kalıbından çok önce ve Tanrı ile birlikte vardı. Bu bakımdan, *Hacı Bektaş Veli*'nin kendisi olduğu söylenen *Şirî*'nin şu nefesi, bu fikri en güzel ifade eden beyitlerden biridir :

"*Cihan var olmadan ketmi ademde,*
"*Hak ile birlikte yekdaş idim ben!*

Gerçi bu şiir Tasavvuf edebiyatının güzel bir örneğidir. Fakat ne yapalım ki, İnsanlığın fikirlerinde benzeşen ve yakınlaşan bir çok noktalar da vardır. İnsanın iç ve dışı, Eski Ortaasya, Sibirya, Altay mitolojisinde olduğu gibi ; İran, eski Önasya ve Hint mitolojisinde de ayrı görülmüştür.

En eski ve en yeni Türk inanışında *Tın*, yani ruh, doğarken bedenimize gelir ve ölürken de kuş gibi ağzımızdan uçar ve kendi yerine giderdi. Bu ruhlar âlemi, elbette ki Tanrının yanında ve yerinde idi. Tanrı, özenerek yarattığı ve ruh verdiği kullarına *Kut* da verir ve bu iyi şans, onun hayattaki başarısını temin ederdi. Daha doğrusu insanlar eşit olarak yaratılmazdı. Budizm ve İslamiyet Türklere yeni fikirler getirdiler. Budizm ve hatta İslamiyetin girmesine rağmen Türkler arasında *Kut*, talih ve devlet anlamına gelmiş ve önemini kaybetmemişti. Bu fikirlerin yanına bir şey daha yerleşmişti. Bu da bilgi, yani *bilig* idi. Bilgi öğrenerek, *bilge* bir kişi olup, olgunluğa, yani *Kemalât*'a erişilmesi teşvik ediliyordu. Eski Türkçedeki *Tükel kişi*, *Tükel Tengri* deyimleri Tasavvuf edebiyatının *İnsan-ı kâmil* deyimini karşılıyordu. Bunun yanında *Erdem*, yani "fazilet", insanların hareketleri ile iradesini kontrol eden önemli bir faktör idi. *Kutadgu-Bilig*, İslam ve İran edebiyatının da tesirleri altında kalmış bir eserdir. Fakat vne yapalım ki, İran mutasavvıflarının fikirlerini hep eski Türk edebiyatından ve Budizmden gelen öz türkçe deyimlerle karşılamıştı. En önemli mesele asıl işte budur. Yoksa, "*Kutadgu-Bilig* İran edebiyatının tesiri altında kalmış bir eserdir" deyip geçmek, meseleyi halledip ortadan kaldırmağa kâfi değildir. Türkler, yeni gelen tesirleri körü körüne kabul etmemişler ; bilâkis eski inançları ile bağdaştırmağa çalışmışlardı. Yeni gelen tesirler altında türkçenin sarsılıp, silinmemiş olması da bunun en güzel bir delilidir.

Bektaşî Babası Muhyiddin Abdal : "*Şeldi insan, özü eşeğe lânet; dışı islâm, içi kâfire lânet!*" Derken, herhalde eski bir İran şiirini tercüme etmiyordu. Bunlar, bir Türk olarak fikirlerini öz Türkçe ifade etmekten başka bir şey yapmıyorlardı. Yine aynı Bektaşî babası başka bir nefesinde de şöyle diyor :

"*Özünü bilen bil ki İnsan imiş,* "*Bilmeyenler ya Oal-Yaban imiş!*

Aynı şair burada *iç* ve *dış* yerine *öz* kullanmıştır. Yine aynı Bektaşi babası sözlerini değiştirerek bu fikirleri şöyle söylüyor:

"*Nefsini bilmeyen kes, can olamaz,* "*Özü hayvandürür insan olamaz!*
"*Ol hemen serseri gezer yabanda,* "*Vücudu şehrine Sultan olamaz!*

Can, Bektaşi edebiyatında çırak veya mürid demektir. "Vücud şehri" ise maddî vücudumuzdur. Halk içinde yetişmiş bu Bektaşî şairleri içinde Islâm Tasavvuf edebiyatını ve Yunus Emre'yi de iyi tanıyanlar vardır:

"*Güvenç Abdal seni sen sakla sende,* "*Hak seni saklasın can ile tende,*
"*Hak buyurdu, ben sendeyim, sen bende,* "*Sakla kulum beni saklayım sende!*

Güvenc Abdal

İlk insanın tüylü ve tüysüz oluşu: Altaylarda söylenen Türk Yaratılış destanlarını dikkatle okuyunca, ilk insanın hayvanlar gibi tüylü olduğunu anlıyoruz. Bilhassa Kuzey-Batı Sibirya'daki Fin-Ugor kaivmılerinde de bu inanç çok yayılmıştır. Macarların akrabaları olan Vogul'lar da ilk insanın tüylü olduğunu söylüyorlardı[20]. Yine onların akrabaları olan Mordvin'lere göre ise, ilk insanın derisi tıpkı tırnak gibi idi. Şeytan, ilk insana tükürüp de kirlettikten sonra, tırnaklar yalnızca parmak uçlarında kalmıştı[21]. Bu inanç Ruslar arasında da yayılmıştır. Baykal gölünün batısındaki Buryat Moğollarma göre ise, başlangıçta köpek tüysüz; fakat insan ise tüylü idi. Şeytan, köpeğe tüy verince, insanınkiler de yolunmuş ve bunun için de insanlar hastalıktan bir türlü kurtulamamışlardı[22].

III. TÜRK-MEMLÛK YARATILIŞ EFSANESİ

"Yılları sayılamaz, çok çok eski bir çağmış,
"Gökler sanki delinmiş, çok çok yağmurlar yağmış,
"Dünya sele boğulmuş, bu şiddetli yağmurla,
"Yeryüzü hep kaplanmış, sürüklenen çamurla,
"Sellerin önündeki, çamurlar bir yol bulmuş,
"Kara-Dağcı dağında, bir mağaraya dolmuş,
"Mağaranın içinde, kayalar yarılmışmış,

[20] Munkacsi, KSz, IX, 3, s. 231 v.d.
[21] U. Harva, *Relig. Vorstellungen der Alt. Völker*, s. 118.
[22] *Skazaniya Buryat*, s. 69 - 70.

"Yarıkların bazısı, insanı andırırmış,
"Kayaların yarığı, insan kalbı olmuş,
"Kalıpların içi de, kille çamurla dolmuş,
"Aradan zaman geçmiş, yıllar asırlar dolmuş,
"Yarıklarda bu toprak, sular ile hallolmuş,
"Saratan burcu derler, bu burca gelmiş güneş,
"Havalar çok ısınmış, ateş ile olmuş eş,
"İnsan kalıbındaki, su ile toprak pişmiş,
"Birbirine karışmış, zerreleriyse şişmiş,
"Onlara göre sanki, mağara bir kadınmış,
"İnsana vücud veren, içi de bir karınmış,
"Güneşin ateşiyle, su ile toprak pişmiş,
"Dokuz ay süreyle de, serin bir rüzgâr esmiş,
—"Su, ateş, toprak, rüzgâr, Dört Unsur derler buna,
"Bunlar temel olmuşlar ilk insan vücuduna,
"Tam dokuz ay geçince, bir insan çıkıvermiş,
"Nedense adını da, "Ay-Atam" alıvermiş,
"Ay-Baba'yla, Ay-Dede, türkçeye burdan kalır,
"İnsan'ın ilk ceddi de, kökünü aydan alır,
"Ay-Atam adlı ata, göklerden yere inmiş,
"Bu yerin suyu tatlı, havası da serinmiş,
"Sonra başlamış yine, büyük seller yağmurlar,
"Mağarayı doldurmuş, yine killer çamurlar,
"Sünbüle denen burca, güneş de gelmiş inmiş,
"Bu burçsa Saratan'dan, daha aşağı imiş,
"Güneş alçak burçtayken, yeniden toprak pişmiş,
"İkinci yaratık da, birinciye tam eşmiş,
"Birincisi Ay-Ata, nasıl idiyse kişi,
"Bu ikinci şahıs da, yaratılmıştı dişi,
"Ay-Va demişler herkes, bu dişinin adına,
"Ak-Yüzlü anlamına, böyle denmiş kadına,
"Ay-Atam ile Ay-Va, birleşip evlenmişler,
"Kırk çocuk doğurmuşlar, toplanıp derlenmişler,
"Kırk çocuğun yarısı, nasılsa erkek doğmuş,
"Diğer yarısı ise, tesadüfle kız olmuş,
"Evlenmişler çocuklar, nesilleri bolalmış,
"Soyları büyüyerek, ulusları çoğalmış,
"Anne ve babaları, zamanla ölüp gitmiş,

"Çocuklar mağaraya, onları gömüp gitmiş,
"Ama bu mağarayı, hiç kimse unutmamış,
"Hiç bir kutsal şey onun, yerini tutamamış,
"Altın kapılar ile, kapamışlar ağzını,
"Çiçekle süslemişler, mağaranın yanını."

"Ay-Atam"ın balçıktan yaratılması:

Memlûkler devrinde Mısır'da yaşamış olan Türk tarihçisi Ebubekir b. Abdullah b. *Ay-Bek üd Devâdârî*, Türklerin menşei ile ilgili çok önemli bir efsane anlatır. Ona göre, vaktiyle "*Ulu Han Ata Bitikçi*" adlı türkçe bir kitap yazılmış imiş. Bu kitabı bulan Cebril b. Bahteşyu adlı bir İran tarihcisi, içinde anlatılan şeyleri türkçeden farsçaya tercüme etmiş. Bu farsça tercümeyi bulan Ay-Bek üd -Devâdârî ise, bu kitaptaki bilgileri olduğu gibi kendi kitabına aktarmış[23]. Efsanede adı geçen Ata-Mağarası'nın bulunduğu *Kara-Dağ*'ın adı ile Türklerin ve insanlığın ilk atası olan *Ay-Atam*'ın adı da türkçedir. Bu sebeple efsanenin tamamı uydurma olmayıp da, yine Türkler arasından derlenmiş bir rivayet olması çok muhtemeldir. Ulug Han Ata Bitikçi adlı bir kitabın varlığı da çok şüphelidir. Bu adın bir kitap adı olmaktan ziyade, kitabı yazan kimsenin özel ismi olması çok daha yerindedir.

Efsane, ana motifler itibarı ile uydurma değildir. Fakat Türklerle ilgisi hemen hemen çok azdır. İnsanın yaratılışını dört unsur ve balçık esasına dayatan bu inanış, daha ziyade Önasya ve İran mitolojisi ile ilgilidir. Öyle anlaşılıyor ki bu inanç, oldukça geç zamanlarda Türkler arasına da girmiş ve Türkler de efsanede adı geçen kişi ve yer adlarını türkçeleştirerek kendilerine maletmişlerdi. Bu efsanenin ilk şeklini yazan *Ulug Han Ata Bitikçi*'nin, yeni müslüman olmuş Türk mutasavvıflarından birisi olması da çok muhtemeldir. Bununla beraber büyük bir dağ üzerinde bulunan Ata-Mağaraları, Türk mitolojisine de yabancı değildir. Göktürklerin menşe efsanesindeki, kurtla çocuğun kaçıp sığındıkları Turfan'ın kuzey batısındaki büyük dağ ve üzerindeki mağara, böyle bir mağaradan başka bir şey değildir. *Ergene-Kon*'da da durum böyledir. Nitekim Mısırlı Türk tarihçisinin anlattığı mağara da, *Kara-dağcı* adlı büyük bir dağın üzerinde bulunuyordu. Büyük Hun devleti ile

[23] Sayın Prof. Abdülkadir İnan bu efsaneden özet olarak söz açmıştır : *Şamanizm*, s. 21. Biz bu efsaneyi incelerken *Kenzü'd-dürer* (Topkapı, III. Ahmed ktp., Nr. 2932) IV. cildinden istifade ettik.

Göktürklerin ibadet ettikleri Ata-mağaralarını da, bu arada hatırlatmağı faydalı görüyoruz. Ay-Bek üd-Devâdârî'nin yazdığı bu efsaneyi aşağıda vermeğe başlarken, yazarın kendi adının başında bulunan "*Ay*" soyadının Türklerin ve insanlığın atası olan Ay-Atam'ın da başında bulunduğunu hatırlatmak, faydalı olacaktır görüşündeyiz..

İlk insanın balçık veya topraktan yapılmış olması: Altay ve Sibirya Türklerinin, insanın yaratılışı ile ilgili efsanelerinde de toprak, ilk ve ana motiftir. Şamanist Türklere göre Tanrı, ilk insanın şeklini de topraktan yapmış ve bu ilk insan şeklini tüysüz köpeğinin muhafazasına bırakarak, kendisi de insana can bulmak için göklerde ruh aramağa gitmişti. İlk insan, Ortaasya ve Sibirya da da başlangıçta topraktan yapılmıştı. Fakat Efsanelerin başı, sonu ve gidişi, Önasya ve İran efsanelerinden tamamı ile ayrı idi. Özbeklerin millî destanı *Han-Nâme* dolayısı ile *Kîl-Han*, yani "Kil, Balçık-Han" üzerinde durmuştuk (Bk. S. 381-3) Bu Efsaneye göre Kil-Han Türklerin ve dolayısı ile bütün insanlığın ilk Hakanı idi. Kil-Han, daha ziyade *Kîl-Şah* şeklinde İran mitolojisinde görülen bir Handır. Rivayete göre ilk insan kalçıktan yapan ilk kutsal ruh da *Kîl-Şah* idi. Görülüyor ki bu inanış, yalnız Önasya'nın değil ; İran mitolojisinin de en eski bir konusu idi. İlk insanın balçıktan yapıldığı inancı, çok eski çağlardan beri Türkler arasında da yaygındı. İlk Türk mutasavvıf şairlerinin şiirlerinde de bu konu ile ilgili mısralara rastlanır. Mesela bir Bektaşi şairi bu mesele hakkındaki fikirlerini şöyle açıklıyor :

"*Âdemi balçıktan yoğurdun yaptın,* "*Yapıp da neylersin, bundan sana ne?*
"*Halkettin insanı, saldın cihana,* "*Salıp da neylersin, bundan sana ne?*

Behlûl Danâ

Bu efsane çok tabiatçı (*Naturalist*) bir görüşle meydana getirilmiştir. İlk insanın meydana gelişinde, adeta Tanrının hiç bir rolü yokmuş gibi davranılmıştır. İlk insanı sanki tabiat unsurları kendi kendilerine bir araya getirerek yapmış gibidirler. Halbuki bu işte en önemli rol, Sibirya'da Tanrı'ya ve İran mitolojisinde ise Kîl-Şah'a düşüyordu. Bektaşi şairleri de araya Ali'yi katarlar ;

"*Dört duvar içinde olsa mekânım,* "*Taşrasından esen yel bana neyler ?*
"*Yanımdaki sudan korku çekerim,* "*Uzakta çağlıyan, sel bana neyler ?*
"*Mekânım balçıktır, üstadım Ali,* "*Muhammed nesline demişim beli,*
"*Çekerim gayreti, sererim yolu,* "*Ben Haktan korkarım, il bana neyler?*

Teslim Sultan Abdal

Geldiği ve yaşadığı yer bilinmeyen bu tanınmış Bektaşi şairinin Denizli'de bir mezarı vardır. Fakat bu türbenin de ne derece ona ait olduğu pek bilinmiyor. Teslim Sultan Abdal, mekânının balçık olduğunu söylüyor ama, rüzgâr ile suyu pek önemsemiyor ve biraz da alay ediyor. Bilindiği üzere bunlar da dört anasırın içinde idiler. Şah İsmail ise, en doğru yolu seçiyor ve toprağa önem veriyor :

"*Hatayî ümidüm kesmezem Haktan,*	"*Bizi vareyledi o demde yoktan,*
"*Balçığımız yuğrulmuştur topraktan*	"*Türâbiyem yerden bittüm ezelden!*

Hatayî

Başak ve Yengeç burçlarındaki güneşle, toprak ve suyun pişmesi : Bilindiği üzere *Saratan*, yani yengeç burcu, yazın başına, yani Haziran ayına tesadüf ederdi. Efsaneye göre bu mevsimin gittikçe ısınan güneş sıcağı ile toprak ve su pişmiş ve bu suretle de Türklerin erkek ataları olan *Ay-Ata* türemişti. Esasen İslâm astronomisine göre bu burcun, "Ay" ile çok yakın bir ilgisi vardır. Ağustos ayının ikinci yarısında Başak, yani *Sünbüle* burcu başlardı. Güneş yine çok sıcaktır. Fakat güneşin sıcaklığı yavaş yavaş azalmağa başlamıştır. Yavaş yavaş serinlemeğe başlayan bu burçtaki güneşle de, Türklerin Kadın-Ataları meydana gelmiştir. Bu suretle erkek yazın başında, gittikçe ısınan güneşle ; kadın da yaz sonunda, yavaş yavaş soğuyan güneş ısısı ile meydana gelmişlerdi. Kadınla erkeğin mizacı da, güneş ısısının durumuna göre değişiyordu. Eski Türkler yengeç burcuna *Çadhan*, yani "Çıyan" ; Başak burcuna ise Buğday-başı derlerdi. Altay ve Sibirya Türk mitolojisinde insanın yaratılması işinde güneşin pek fazla bir rolü görülmüyor. Yalnız Kuzey-Batı Sibirya'daki Vogul mitolojisinde, dünyanın daha önceleri çok çabuk döndüğü ve bunun için de havaların çok sıcak olduğu söylenmekte idi (Bk. II. cilt).

İnsanın yaratılışında rol oynayan dört unsur : İran ve Önasya mitolojisinde rüzgâr, ateş, su ve toprak, insanın yaratılışında çok önemli rol oynuyorlardı. Altay ve Sibirya Türk mitolojisinde ise bu dört unsura pek rastlamıyoruz. Bu, ilk defa Uygurlar zamanında görülür. Bu da doğrudan doğruya İran yolu ile gelmiş bir tesir olmalıdır.

Karahanlılar çağında "Dört unsur" gökteki burçlar gibi üçerden oniki kısma ayrılmıştı[24] :

"*Üçi ot, üçi suv, üçi boldı yil,*	"*Üçi boldı toprak, ajun boldı il*".
"Üçü ateş, üçü su, üçü oldu yel,	"Üçü oldu toprak, dünya oldu il".

[24] *Kutadgu-Bilig*, R. Arat neşri, s. 31, 142 - 143.

Uygurlarda da unsurların adedi dört tane idi. Fakat dünyanın toprağına ayrı ve büyük bir önem veriliyordu. Uygur metinlerinde Dünyanın toprağı, "*Yerning toprakın*" şeklinde söyleniyordu[25].

Eski Türk tasavvuf ve bilhassa Bektaşi edebiyatında bu dört unsura çok rastlanır. Fakat bu nefesleri iyice anlıyabilmek için "*Devriye*"leri de iyi bilmek lâzımdır. Bektaşi edebiyatının bu devriye türleri üzerinde biraz durduk. Hacı Bektaş Veli'nin kendisi olduğu söylenen Şiri'nin bir nefesinde şöyle deniyor:

"*Cihan var olmadan ketmi ademde,* "*Ilak ile birlikte yektaş idim ben!*
"*Yarattı bu mülkü çünkü o demde,* "*Yaptım tasvirini, nakkaş idim ben!*
"*Hayrülbeşer ile dünyaya geldim,* "*Âdem ile bile, bir yaş idim ben!*

Cihan var olmadan önce bir yokluk *(ademiyet)* vardı. Tabii olarak insan da Tanrı ile birdi. Sonradan dört unsura bürünüyor ve üç devri de geçerek, insan kılığına giriyordu. *Devriye* ve *tenasuh* kaidelerini iyice anlamıyan eski bir Bektaşi şairi, topraktan türedikten sonra ana rahmine giriyor ve devri orada tamamlıyordu. Çok saf ve realist bir görüşle yazılan bu nefes şöyledir:

"*Nârü, bâdü, âbü, hâkten halkoldum,* "*Kendi kendim anarahminde buldulm,*
"*Devir tamam oldu, dünyaya çıktım,* "*Bu ibret nâmesin cihandan aldım!*"

Âhu Dede

Âhu Dede'den çok daha bilgili ve XVI. asırda yaşamış olması çok muhtemel görülen başka bir Bektaşî dedesi de, Sofiyenin ana pirensiplerini daha iyi tanımış olarak şöyle diyordu:

"*Çar anasır, dört kitap,* "*Bâdü ateş hâkü âb,*
"*Haşrü neşr, soru hesap,* "*Tefsiri âyet bendedir.*

Muhyiddin Abdal

Uygurların "Sansar", Bektaşilerin "Devir ve devriye" dedikleri **canlı varlıkların dönüşümü**: Bir çok büyük dinlerde önemli bir yer tutan bu görüşe bilim dili ile "*Transmigration*" veya "*Metempsychosis*" denir. Bir çok büyük dinler de, ölen bir insanın ruhunun kaybolmadığına ve başka bir canlı da yaşadığına inanırlardı. Bu inancın en geniş ve yaygın şekli, Hint Budizmindedir. Bununla beraber İslâm edebiyatının büyük şairleri ve filozofları da bu konuyu işlemişler ve adeta bunu büyük bir felsefe branşı ve doktrini haline getirmişlerdir. İslâm edebiyatında *Sofiye* veya *Tasavvuf* edebiyatı kolu denen bu tür şiirlerin, bir o kadar da tefsir ve izahları meydana gelmiştir. Ahmed Yesevî ve Yunus Emre gibi okumuş yazmış ve bu yolla derin bir bilgiye sahip olmuş Türk şairleri dışında, konar göçer Türk dervişleri ile Bektaşî babaları, bu konu-

[25] F. W. Müller, *Pfahlinschriften*, s. 24, 36.

ların derinliklerine pek inememişlerdi. Onlar için bu konular, gerçekten çok ince ve anlaşılmaz şeylerdi. Mevlâna gibi büyük mutasavvıflara göre, insanın ruhu ölmez ve durmadan döner ve devrederdi. Dört unsur, yani su, ateş, toprak ve rüzgâr şeklinde görülen bu ruh, gelişerek bitkilerde, daha sonra hayvanlarda, insanlarda dolaşır ve sonra da Tanrının vücudu mutlağına karışır ve yine cisimlere inerdi. Bu dönüş bir tekerlek gibi bir daire etrafında olurdu. Bu dönüşe Türk derviş edebiyatında "*Devir*" ve bu konu ile ilgili olarak yazılmış şiirlere de "*Devriye*" derlerdi. Türk Bektaşî şairleri, tamamı ile felsefî, manevî ve sembolik pirensiplere dayanan bu pirensip ve doktrinleri anlamazlar veya anlamak istemezlerdi. Mesela İslam Sofîlerinin "*Sudûr ve tecelli*" gibi önemli nazariyeleri, Bektaşi'lerin dilinde, "*geldim, büründüm, göründüm*" gibi sözlerle halka mal olurdu :

"*İptidada ben idim anı bilgil,*	"*İntihada sureta insan geldim!*
"*Yel ile su oldu topraktı aslım,*	"*Hem aklü aşk ile nefsü can geldim!*
"*Şeriat, tarikat, marifet ile:*	"*Hakikate kulolup, Sultan geldim!*"

Muhyiddin Abdal

Bektaşîlerin en akıllı ve okumuşlarından olan Muhyiddin Abdal Baba bile, meseleyi yalnız basitleştirmekle kalmaz ; Tasavvuf edebiyatındaki devrin zincirlerini de birbirlerine karıştırırdı. Ay-Bek üd Devâdârî'nin anlattığı, Türklerin menşei ile ilgili efsane ise, bu dönüşün yalnızca, su, ateş, toprak ve rüzğârını ele almış ve manevî tarafını bırakmıştır.

Hint Budizminde de ölen insanların ruhlarının başkalarına dönüşümüne *Samsâra* denir. Uygur Türkleri bu deyimi alarak *Sansar* veya *Sangsar* haline sokmuşlardı. Budizmde de ruhların dönüşü İslâm Tasavvufunda olduğu gibi bir daire veya *Kavis* etrafında olurdu. Bir tekerlek gibi düşünülen dünya, ruhların bu dönüşümünün bir sembolü gibi tasavvur edilmiş ve bunun için dünyaya da *Sansar* adı verilmişti. Tıpkı İslâm Tasavvufunda olduğu gibi, İnsan ruhu cisimlerden başlayarak gelişir, bitkilerde, hayvanlar da, insan şeklinde görünerek *İnsan-ı Kâmil* kaline gelirdi. Uygurlar bu olgunluğa *Tükellig* derlerdi. Yalnız İslam Tasavvufu gerçek bir felsefedir. Gerek Budizm ve gerekse Tasavvuf Türkler arasına girince, eski anlaşılmaz ve karanlık halini kaybetmiş, berrak, gerçekçi bir yapı ile görünmüştür. Aslında İslâm felsefesindeki *Sudûr*, *Tecelli* ve *Devir*, Budizm'deki *Tenasuh* (Transmigration) değil-

dir. Çünkü İslâm mutasavvıfları Tenasuh'u reddeder ve kabul etmezlerdi. Halbuki Bektaşiler, ikinci defa dünyaya gelişte kötü insanların bir tavşan veya yılan şeklinde görülebileceğine inanırlardı. Hatta onlara göre tavşan, bir kadın gibi hayz gören Muaviyenin bacaklarının arasından çıkmıştı. Bu sebeple Anadolu Alevîleri Tavşan etini kesinlikle yemezlerdi. Bu daha ziyade, Budizmdeki Tenasuh'dur. Bu düşüncenin Tasavvuf edebiyatındaki devirle bir ilgisi yoktur. Öyle anlaşılıyor ki Mısırlı Türk Tarihçisinin anlattığı bu menşe efsanesi de buna benzer bir *Devriye* edebiyatından ilham alınarak meydana getirilmişti. Fakat bu devriyenin de yalnız bir menzili alınmış ve diğerleri sükûtla geçilmiştir. Bu devrin ve dönüşümün açık ve basit bir tarifini Türklerin anlayışı ile yine bir Bektaşî babası olan Muhyiddin Abdal'dan alalım:

"Ummandan gelirim gerçi katreyim,
"Gelende, gidende, devri zamanda,
"On sekiz bin âlem mevcimdir benim,
"Ay ile Güneşte seyran ederim,

"Denizim, deryayım, bahri Ummanım!
"Çerh ile dönerim, devri zamanım!
"Gâhi yahşı olur, gâhi yamanım!
"Gâhi Şemsim, gâhi mâhı tabanım!

Muhyiddin Abdal

İnsan ruhunun göklerde dönüşümünü tamamlanmasına Tasavvufta, *Devre-i Arşiye* veya *Kavs-i Hurûç* derlerdi. Türkçede en iyi *Devre-i Arşiye*, Niyazi-i Mısrî tarafından yazılmıştır. Yukarıda nefesini aldığımız Bektaşî şairi, bu meseleleri çok iyi bilmeyen bir dervişti. Bu sebeple mısralarında "*Maddî bir Tenasuh*" fikri açık olarak hissedilir. Şair burada *Ademiyet*, yani yokluğu ummana benzetmiş ve kendisinin oradan gelen bir katre olduğunu söylemek istemiştir. Budizm'de olduğu gibi İslâm tasavvufunda da ruhların dönüşümü, 360 derecelik bir daire etrafında olurdu. Mesela Arşî adlı bir Bektaşi şairi şöyle diyor: "*Gezerdim üç yüz atmış menzili gün gibi, şeb ta rûz!*" Uygur Budizminin tesiri altında gelişen Moğol Budizminde bu çarka *Sansar-in kürdü*, yani "Ruhların dönüşümü tekerleği" derlerdi[26].

Öyle anlaşılıyor ki Türklere tesir eden daha ziyade Budizm'in *Tenasuh* nazariyesidir. İslamiyetin *Devir*, *kavs-i nüzûl*, *Kavsi Suud* nazariyeleri Türklere çok daha felsefî, karanlık ve anlaşılmaz geliyordu.

[26] Ramstedt, *Kalmückish. Wörterbuch*, s. 212a.

IV. YABANCI DESTANLAR VE TÜRKLER

Fin kavimlerinin hepsi de şu inanca sahip idiler :

"Tanrı insanı yarattıktan sonra ona hayat vermek için göğe gitti ve bekçi olarak da tüysüz bir köpeği yanına bıraktı. Fakat Şeytan, tüysüz köpeğe yaklaştı ve ona iyi bir kürk vermeği söz verdi. Köpek buna kanıp, şeytanı içeri bıraktı. Şeytan da insanı eline alıp, her tarafını tükrüğe boğdu. Tanrı dönünce insanın içini dışına çevirdi ve ona ruh verdi."

Bütün Fin-Ugor kavimleri hastalıkların sebebini, hep insanın yüzüne sıvanıp da Tanrının içe çevirdiği tükrükte görürler. Bu inanış Türkler ve akrabalarından, Ruslara da geçmiş ve onlar da böyle bir inanç taşımışlardır. Samoyed'ler de buna inanırlar. Onlara göre de köpek, başlangıçta tüysüz idi. Onlar, biraz daha başka düşünürler. Onlara göre Şeytan, köpeğin sırtını da tükrüklemiş ve köpek ancak bu yolla tüye sahip olabilmiştir.

MOĞOL DESTANLARI VE TÜRKLER

Aşağıdaki Buryat rivayetinde, Budist panteonunun etkileri çok açık olarak görülür. Efsane'nin ana hatları, esas itibariyle eski Türk-Mogol mitolojisinin motifleri ile kurulmuştur. Fakat Tanrıların yerlerine Budist Tanrılar yerleştirilmiştir. Yoksa insana ruh bulmak için Tanrının göğe gitmesi, yaptığı insanı korumak için yerine tüysüz bir köpek bırakması, köpeğin Şeytan tarafından kandırılması ve insanın kirletilmesi gibi motifler, Türk mitolojisi ile aynıdır. Aşağıdaki Buryat efsanesinde insanla köpek arasında bir rekabet de meydana getirilmiştir. Ortaasyalıların inanışına göre, ilk insan tüylü idi. Altay Türklerinin yaratılış efsanesinde ise, Önasya tesirleri altında, insanın tüyü ancak yasak meyvayı yedikten sonra dökülmüştü. Burada ise Tanrı'nın, insanın tüylerini, Şeytanın tükrüğünü temizlemek için yolduğu söyleniyor. Bu değişik anlatış, daha orijinal olsa gerektir. Etin topraktan, kemiğin ise taşdan yaratılması da, Altay-Türk efsanelerinin özelliğidir.

ALTAY-TÜRK MOTİFLİ BUDİST EFSANELER

Üç yaratıcı olan Şibegeni, Madari ve Esege-Burhan, eti kırmızı topraktan, kemiği taştan, kanı da sudan yarattılar. Fakat ruh yoktu. Ona bu ruhu kimin vereceğini de bilmiyorlardı. Bu ruhu verme şerefi muhakkak ki bu üçünden birine ait olacaktı. Bu sebeple her biri, karşısına bir mum ve bir de su kabı alıp yatmağa karar verdiler. Gece kimin mumu kendi kendine yanar ve kimin su kabından bir bitki yeşerirse, bu ilk insanın et, kemik ve kandan meydana gelen ilk şekline, o ruh verecekti. Dolayısiyle insanlığın "Koruyucu Tanrısı" da o olacaktı. Bunu kararlaştırdıktan sonra her üçü de uykuya daldılar. Gece yarısı bir ara, Şibegeni-Burhan uyandı ve Madari-Burhan'ın ışığının yandığını ve su kabından da bir bitkinin yeşerdiğini hayretle gördü. Kalbinden bir kıskançlık fırtınası koptu. Hemen onun ışığını söndürüp, kendi ışığını yaktı ve onun su kabındaki bitkiyi de alarak kendi kabına koydu ve yattı. Diğer Tanrılar sabahleyin kalktıkları zaman, Şibegeni-Burhan'ın ışığının yandığını ve su kabında da bir bitkinin yeşerdiğini gördüler ve insana can verme şerefinin ona verilmesine karar verdiler. Sonradan bu hilenin farkına varan Madari-Burhan üzüldü ve şöyle dedi : —"Sen benim ateşimle bitkimi çaldın. Senin gibi bir Tanrının can verdiği insanlar da başkalarına haksızlık yapmaktan ve birbirleri ile mücadele etmekten başka bir şey yapmıyacaklardır!"

"Durumun böyle olduğunu gören diğer Tanrılar onu bırakıp gittiler ve bu suretle insan'a can verme görevi de Şibegeni-Burhan'ın üzerinde kaldı. Bunun üzerine Şibegeni-Burhan, insana bir ruh bulmak için göğe gitti ve insanın et, kemik ve kandan müteşekkil ilk şeklini korumak için yanına bir köpek bırakmağı da unutmadı. Köpeklerin bu ilk atası

tüysüz bir köpek idi. Bu sırada köpek Şeytanın geldiğini görünce havlamağa başladı ve ona hücuma geçti. Bunu gören Şeytan ona şöyle dedi: —"Eğer bana havlamazsan, sana tıpkı insanın ki gibi bir tüy veririm. Üşüme derdinden de kurtulursun." Bunun üzerine köpek sustu ve Şeytan da insanın vücûduna tükürmeğe başladı. Tükürdükçe insanın her tarafından tüyler çıkmağa başladı. Uyuyan insana da tükürdü ve gitti. Şibegeni-Burhan dönünce işi anladı ve köpeğe kızarak şöyle dedi : —"Açlıktan hep kıvran, olmaz mı? Kemik kemirmek de tek kısmetin olsun! İnsanların artıklarından ve dayağından kurtulma!" Bunu diyen Tanrı, insanı da şeytanın tükrüğünden temizlemeğe başladı. Bunun için de tüylerini yolmağa başladı. İnsan uyurken kollarını başının üzerine koyduğu için, şeytanın tükrüğü yalnızca oraya değmemişti. Bu sebeple insanlar hep saçlı oldular." *(Skaz. Buryat, 67-70; Anochin, Materialı, s. 18).*

ALTAY-TÜRK TİPİNDE MOĞOL EFSANELERİ

Alarsk bölgesindeki **Buryat** Mogollarında, Altay Türklerinin yaratılış efsanesi geriletilmiş ve âdeta dejenere edilmiştir. Şüphesiz ki Buryat Mogollarına, Budizm ve Lamaizm yolu ile bir çok Hint ve Tibet inançları girmiştir. Fakat bu efsane, yerli Altay-Türk kültürünün Sibirya Mogollarının içine giren bir ucudur. Efsanede, Budizmin tesiri altında, Tanrıya "*Burhan*" denmiştir. Şeytana ise "*Şolmo*" deniyor. Şeytan için kullanılan bu söz, Mogolcaya Uygurlardan geçmiş bir terimdir. Aslı da, Batı Türkistan'daki Soğdça, yine şeytan anlamına, "*Şamnu, şumnu, şmnu*[27]" 'sözlerinden gelmiştir. Soğdça, Ortaasya'da da çok yayılmış bir dildir. Hattâ Ortaasya'nın yerli dillerinden biri sayılabilir. Mogolca aynı söze, Ortaasya'nın Türk şivelerinde de rastlanır.

"*Burhan, dünyayı yaratayım diye gökten inmişti. Nasıl yaratayım diye bakıp düşünürken, birden Şeytan çıkıverdi ve Tanrının yanına geldi. Şeytan anladı, Tanrının niyetini. Başladı ona akıl vermeğe. Dedi ki, şu gördüğün denizin altında toprak vardır. Eğer bu toprağı elde edersen, insanoğlunu da yaratabilirsin. Tanrı düşündü ve Şeytana rica etti, kendisine biraz toprak getirmesi için. Şeytan daldı denizin dibine, bir parça toprak aldı, getirdi, Tanrıya. Tanrı toprağa baktı ve "Dünya yaratılsın!" Dedi. Ama Şeytan Tanrıya : —"Ben size toprak getirdim. Bana hiçbir mükâfat vermiyecek misiniz?" Diye söylendi. Bir sopanın ucuyla bir delik açtı ve bu kadarcık bir yer olsun, bana da bu kadar bir toprak parçası ver, dedi. Tanrı dayanamadı verdi. Verdi ama, şeytan ne kadar zararlı hayvan ve yılan varsa oraya yığdı ve bütün dünyaya kötülük saçmağa başladı.*"

TÜRK MİTOLOJİSİNDE "KUĞU-KIZ"LAR

Dünya mitolojilerinde **Kuğu-kız** motifi çok yaygındır. Bu motifin dayandığı esas fikir, yarı-ölü veya yarı-kutsal bazı ruhların kuğu şekline girdiği inancıdır. Mitoloji incelemelerinde böyle bir ruhun veya insanın şekil değiştirme haline (Metamorphosis) denir. Bilhassa evlenmemiş ve bekâr kızların Lotus gölünde bir kuğu şekline girmiş olarak yüzdükleri, **Hind** mitolojisinin ilk çağlarından beri görülmeğe başlamıştır. Bu kuğu-kızlar gerektiği an insan şekline girebilirlerdi. Bu sebeple İngiliz "Din Ansiklopedisi"den

[27] Uygurca *Şmnu* sözünün izahı için bk. Ungariche Jahrb, v, s. 49. A. von le Coq da kısa bir açıklamada bulunmuştur : Chuastuanift, s. 9, 6. Mogol lehçelerindeki durumu için bk. Ramstedt, Kalmukisches Wörterbuch, s. 367 b. Soğdçadaki "*Yek*" sözü ile aynı anlama gelir. Soğd ve İran şeytanlarının en iyi listesi için bk. F. W. K. Müller, Handschriftenreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, ABAW, Anhang, 1904. Bu eserde, bilhassa Zerdüşt dini ile ilgili şeytanların, Maniheistler tarafından kendilerine uydurulmuş şeytanların, özellikleri hakkında geniş bilgiler bulunur.

kuğu-kızlar maddesini yazan M. E. S a t o n e, kuğu olma fikrînin, bekâr kızların erkek gözünden kaçma ve gizlenme isteğinden ileri geldiğini söyler (C. 12, s. 125). Kuğu bir semboldür. Tıpkı kızı, erkeğinden gizleyen ve ayıran bir gelin tülü gibi. Bu sebeple kuğu Hindistan'da, bir nevi gerdek gecesi sembolü yerine geçmiştir. Kuğu-kızları, binbir gece masallarında da görmekteyiz. Fakat bunlar, Ortaasya'da olduğu gibi insanlara kötülük getiren, zaman zaman insan şekline girip güreşen cinsten değillerdir. Bununla beraber bilhassa Cermenlerde, kuğu kız beyaz bulutların bir sembolüdür. Onun için bu kızlar, insanlara şiddetli rüzgârlar getirirlerdi. Diğer milletlerin mitolojilerinde kuğu şekline giren kız ve erkekler ise, genel olarak adlarını ve kimliklerini başkalarından saklarlar ve ayrıca kendilerinden başka bir âlemi de tanımazlardı. Bunun için araştırmacılar, bu motifin arkasında totem inançlarının bulunduğuna inanmışlardı. Bunlar totem idiler ve bunun için de adlarını saklıyorlardı. Çünkü adları da tabu idi. Bu kuğuların eski bir kılanı temsil etmeleri de muhtemeldi. Bu söylediklerimizin hepsi, toplum araştırmacıları ile masalları inceleyenlerin fikirleridir. Bizce, eski Türk efsanelerinde görülen kuğu-Hanım veya kızların bunlarla ilgisi azdı. Yalnız herkes gibi bizim de birleştiğimiz bir nokta varsa, o da kuğunun efsanelere ve şiire konu olabilecek kadar güzel oluşudur. Tabii olarak bu güzelliğin ikili *(Duo)* bir anlamı da vardır. Bu da dıştan güzel görünen bir şeyin, içten de kötü olabileceği ve insanlara kötülük getirebileceği inancıdır.

Anadolu, Uygur ve Çağatay Türkleri kuğuya bugünkü gibi "*kuğu*" derlerdi. Diğer Türk lehçelerinde bu söz biraz kısaltılmış ve "*kuu*" olmuştur. Ortaasya Türk edebiyatındaki yeri büyüktür. Kuğu kuşu, beyazlık ve dolayısiyle kalb temizliğinin bir sembolü de olmuştu. Kudatku-Bilig'in şu mısralarını bir örnek olsun diye almadan geçemiyeceğiz :

> Başma aklık giren, kuğunun rengi gibi,
> Gönlünü de ak etsin, kuğunun dengi gibi. *(K.B., 1101).*

Hayat tecrübesinin ve inancın gelişmesiyle, kalplerde bir olgunlaşma meydana gelir. İnsanlar, kötü hislerini kaybederler ve bunun yerini iyi hisler alırdı. Yine aynı eser bu hisleri şöyle anlatıyor :

> Değdirdi elini en son, bana ellinci yaşım
> Kuğu gibi ak oldu, kuzgun gibiyken başım *(K.B., 365).*

Macar ve Finlerle akraba olan Vogul ve Ostyaklar da kuğu'yu, mukaddes bir hayvan olarak sayar ve onun etini yemezlerdi. Onlara göre Tanrı *Ayas*, zaman zaman bir kuğu şekline girer ve dünyayı dolaşırdı. Vogul mitolojisini, daima kendi kültürlerinin ilk çağları için bir örnek olarak gözönünde tutan Macarlar, Kuğu kültürünü kendi mitolojilerinde de aramışlar ve zoraki de olsa bazı motifler bulmuşlardı. Tarih kaynaklarında geçen bilgilere göre, Macarlar 7 kabile olarak eski yurtları A t e l - k u z u'da otururlarken, Lebedias adlı bir reisleri varmış. Onu Hazar Hakanı beğenerek Macarların başına getirmiş ve kendisini de öz kızı ile evlendirmiş. L e b e d i a s'ın çocuğu olmayınca nesli tükenmiş ve yerine Arpad hanedanı geçmiş. Islavca L e b e d, "*Kuğu*" anlamına gelir. İşte yalnızca bu etimolojik delile dayanan Macarlar, Lebedias'ı efsanevi bir kişi sayıp, Vogullar gibi kendi atalarının da kuğu olduğunu iddia etmişlerdir. Gerçi Bizans tarihleri Lebedias'dan bahsederken onun voyvoda olduğunu da yazmışlardır. Fakat voyvoda sözü de Islavcadır. Bu sebeple Lebed sözünün kuğu anlamına gelmesi muhtemeldir. Fakat tarih kaynaklarına göre yaşamış bir kişi olarak adı geçen bir kimseyi, V o g u l mitolojisinin kuğuları ile birleştirmek, biraz fazlaca iyimserlik ve idealizm olur.

X.

MANAS DESTANI

Türk Mitolojisi ve Manas Destanı:

Manas destanı, Türk mitolojisinin bir parçası (épisode) olabilir mi? Bu konu, bizi en fazla meşgul eden bir mesele olmuştur. Manas destanı, Ortaasya'da geniş bölgelere yayılmış Kırgız'ların millî destanlarıdır. Bu da Oğuz-Han gibi, Kırgız bölgelerinde yaşamış, Manas-Han adlı bir bahadırın başından geçen şeylerin bir hikâyesidir. Belki de, Türk kavimleri arasında toplanmış en büyük destan da budur. Bu kitapta daima tekrarladığımız gibi, Türk mitolojileri arasında benzer ve birleşik noktalar bulmak bizim tek emelimiz olmuştur. Manas-Han da, Oğuz-Han'ın dünya hâkimiyeti ve dünya devleti ile ilgili amaç ve anlayışını bulmanın imkânı yoktur. Manas, basit bir kabile reisidir. Düşman kabilelerden sığır ve at gibi mallar elde etme, güzel kızlar kaçırma, Manas'ın en büyük öğünme sebepleridir. Çevresi dardır. Yalnızca Talas vadisinin kıyılarına sığınmıştır. Oğuz-Han ise dünyayı zapteden ve Oğuz boylarını bayrağı altında toplayan bir Kağandır. Oğuz ile Manas'ı mukayese etmenin imkânı yoktur. Bunun için de Manas destanını, Oğuz efsanesinin bir parçası veya devamı olarak sayamayız. Manas destanı, biraz da Oğuz-Han efsanesini taklit etme yolu ile, Kırgızların kendi dar dünya görüşlerine göre söylenmiş bir bahadırlık hikâyesidir. Şu halde Manas destanının bu kitapta bir yeri olmamalı idi. Kırgızların dünya görüşü dardır. Fakat bunlar da Türk kavimlerindendirler ve Türkçenin bir lehçesini konuşurlardı. Bütün dünyadaki Türkler gibi, diğerlerine yanaşık destan anlatma üslûpları ve deyimleri vardı. Bu destanda geçen an'aneler, dünya görüşleri, türlü şeyler hakkındaki inanışlar diğer Türklerinkilerle benzerlik ve hattâ birlik gösteriyordu. Bu sebeple biz bu kitapta, Manas destanının dış yapısından ziyade içindeki hayatı incelemeğe ve diğer Türklerinki ile benzerlik bulmağa çalıştık. Tabiî olarak araştırmamız çok derin ve geniş olmadı. Çünkü böyle bir kitapta Manas destanını daha fazla yer ayıramazdık.

Ruslara göre Kırgızlar, başkaları ile bir ilgisi bulunmayan müstakil bir kavim ve bir devlettir. Bu bakımdan Jirmunskiy'in baş-

kanlığında neşredilen Manas destanı hakkındaki araştırmalar bizim için faydasız kalmıştır. Bu kitapta, Manas destanının türlü söylenişleri ve farkları hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Fakat bizim gayemiz, yapmacık Kırgız Cumhuriyetinin değil; Türk kavimlerinin mitolojisini incelemektir. Bu gayeye ise bu koca kitabın hiç bir yerinde rastlamamaktayız.

Manas Destanı, Kırgızların millî destanıdır. Bu destan üzerinde, çok şey söylenmiş ve yazılmak istenmiştir. Fakat biz bu eserimizde, Manas Destanı'nı daha başka bir gözle ele aldık. Manas'ın hayatı, esas itibariyle Talas nehrinin kaynaklarını teşkil eden, Talas *Ala-Dağları*'nda geçmişti. Batıda Oğuzların yurdu *Karaçuk-Dağı* ve doğuda da Alma-Ata'ya kadar uzanan *Çu* vadisi ve *Isığ-göl,* onun at oynattığı yerler olmuştu. Bu bakımdan Manas Destanı'nı biz, bir nevi Oğuz-Destanı'nın bir devamı olarak alıp, bu görüşe göre incelemeğe çalıştık. Ruslar, bu destanı bir kaç defa neşretmişler ve bazı fikirler ileri sürmüşlerdi. Bütün bu çalışmalara rağmen, destanın en orijinal metni yine de Radlof'un topladığı parçalar *(épisodes)* olarak kalmıştır. Biz bu kitaba Manas destanından örnek olarak parçalar alırken, başlıca iki pirensip güttük. Birincisi, kırgızca metinlerin aynen tercümeleri. Bu tercümelerde, hatta şiir halinde bile, metne son derece sadık kalınmak istenmiştir. İkincisi de özet halinde verilen parçalardır. Fakat bu parçalar seçilirken, olayların seyrinin kaybolmamasına da dikkat edilmiştir. Manas destanı, çok uzun bir destandır. Bu sebeple destanın tam olarak bu kitap içine alınmasına imkân yoktur. Burada güdülen gaye, özünü bozmadan, Türk okuyucusuna bir fikir vermek ve Türk Mitolojisi'nin önemli bir kısmı olan bu bölümü de tamamlamaktır. Parçaları seçerken, bu metinlerin çok orijinal, eski ve aynı zamanda Türk adet ve inanışlarını da yansıtmış olmasına, son derece dikkat ettik. Rus Çarını metheden veya zaman zaman Çarla ilgili sözler söylenen uzun bölümlerin buraya alınmasında hiç bir mana yoktu. Bunlar, sonradan ilâve edilmiş bölümlerdir. Rusların yayınladıkları Manas destanlarında ise, daha ziyade bu bölümlere önem verilmiştir. Biz ise, Türk dinini, inanışlarını ve toplum hayatını yansıtan, Türk mitolojisinin gerçek parçaları olanları aradık. Bu sebeple şimdiye kadar yapılan yayınlarla, bizim araştırmamız arasında büyük bir ayrılık vardır. Manas'ın gerçekten yaşayıp, yaşamadığı meselesi ile aynı destanda geçen yer ve kişi adları, ayrı bir bölümümüzde incelenmiştir.

Manas Destanı'nı, *Oğuz destanı* ile mukayese etmek elbette ki büyük bir metod yanlışlığı olur. Oğuz destanı, büyük dünya devletleri kurmuş, gerçek devlet hayatını yaşamış, yaşatmış ve öğretmiş bir millete veya kavme aittir. Manas destanı ile, henüz daha iptidaî bir göçebe hayatı yaşayan, büyük devlet hayatı yaşamamış, dünya hakkında bilgi ve görüşleri çok az olan bir Türk kavmine aittir. Bununla beraber, destanın plânında, sık sık Oğuz destanına özenildiği de gözden kaçmamaktadır. Fakat görüş sahasının *Urum* ve *Kırım*'ın ötesine aştığı pek görülmez. Urum ve Kırım diyarları da, destanda sembolik olarak geçerler. Yoksa Manas'ın ayağı o diyarlara değmiş bile değildi. Batıda *Buhara* ve doğuda *Turfan* da, yalnızca, birer coğrafya sınırları olarak, örnek şeklinde verilen şehir adları idi.

Manas'ın bir Han olarak özellikleri : Destanda Manas'ın adı çoğu zaman, *Manas*, *Er-Manas* ve bazan da çok az olarak *Manas-Han* şeklinde geçer. Kırgızların Orta-Yüz reisi *Kökçe-Han*'a çoğu zaman "Han" ünvanı verildiği halde, Manas'tan bu esirgenir, Yukarıda da söylediğimiz gibi Manas, *Oğuz-Han* gibi büyük bir devlet reisi ve dünyalar fatihi değildir. Normal insanlar gibi galip gelir, mağlûp olur, yaralanır, zehirlenir ve ızdırap çeker. Destanın baş kısımlarında bir çok yerleri elde edeceğinden söz açılırsa da, Manas'ın hayatı çok mütevazi geçmiştir. Belki de destanın bu kısımları kaybolmuştur. Manas'ın kendisi çok alçak gönüllüdür. Kendi konuşmalarında, bir çok ülkeler zaptetme gaye ve isteğine pek rastlanmaz. Onda büyük bir devlet kurma ideali de yoktur. O, yalnızca günlük işlerle meşguldur. Sık sık, akın yapacağı ülkelerden bahsederken, alacağı atlardan, develerden ve güzel kızlardan söz açar. "Devletin temeli topraktır". Onda, toprak alma ve iline katma isteği de görülmez. Önceki iki karısını da, yine düşmandan ganimet yolu ile almıştır. Ulu-Hatun'u *Kanıkey-Hatun* ile ise, görücü yolu ile evlenmiştir. Evlenmesi, bu bölümde kısmen normal bir yol takip eder. Bu sebeple bu kadın, destanda ve Manas'ın hayatında çok önemli bir rol oynamıştır.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Manas'ta büyük bir "Han özelliği" yoktu. O gider, kendisine baş eğen kabilerle yemek yer, kölelerle aynı sofraya oturur ve bu sebeple de *Kara-başlı* bu halklar, onu zehirlerler veya yaralarlardı.

Batıdaki sınırı, belki de *Karaçuk* dağına kadar uzanıyordu. Nogay

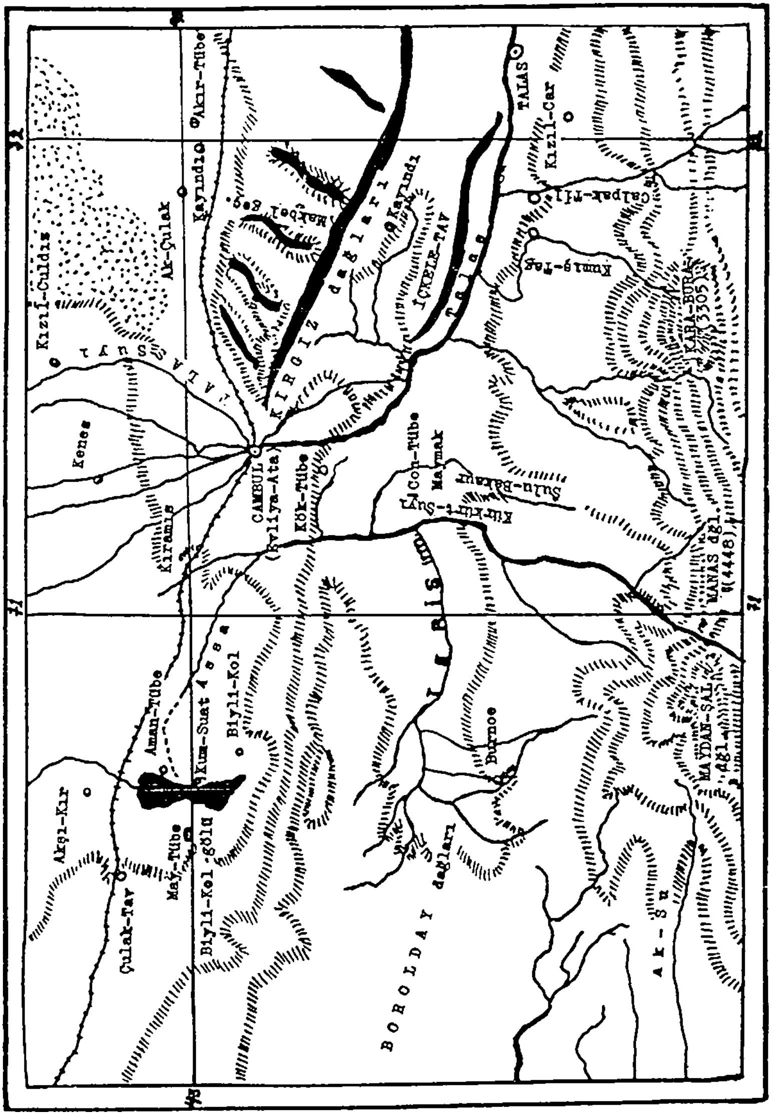
Han'ı *Yoloy-Han*'la yaptığı bir harp dolayısı ile Sir-Derya'nın adı bir defa geçer ve metinlerde bir daha da görülmez. Bu sebeple bu bölgelerin, Manas'ın sınırları içine girdiği şüphelidir Destandan anlaşıldığına göre, doğuda *Kulca* ve güneyde de *Hokend*'e kadar inmişti. Fakat *Hokend*'in onun egemenliği altında bulunduğundan, hiç söz açılmıyor. Zaten Manas'ın belirli devlet sınırı yoktu. O, daima akın yapan ve bu akınlarla kendisine ve adamlarına menfaat toplayan bir reistir.

Manas, "*Müslümanlığın bir sembolüdür*". Müslümanlığın yayılması için, çok parlak vuruşmalara girmiş ve harpler yapmıştır. Fakat bu harplerin ne kadar tesirli olduğu ve hangi kavimleri müslüman ettiği destanda pek görülmüyor. Bu sebeple, müslümanlığın yayılışında büyük bir tesiri olduğu söylenemez. Gerçi *Kös-Kaman* gibi bazı Kalmuk reisleri ona sığınarak müslüman olmuşlardı. Fakat sonunda onunla vuruşan ve hatta Manas'ı zehirleyenler de, yine bu sözde müslüman Kalmuklar olmuşlardı. Esasen bu Kalmukların İslâmiyeti kabul etmeleri de yine bir zorunluk altında olmuştu. Çocukları, diğer Kalmuklar tarafından kaçırılınca Manas'tan yardım istemişler ve Manas da onlara yardım etmeği reddetmişti. Sırf Manas'ın desteğini bulmak için, bu *Kös-Kaman* Kalmukları gelerek Müslüman olmuşlardır. Bunlardan da anlaşılıyor ki, Manas'ın İslâmiyetin yayılışında da önemli bir rolü olmamıştı.

1. MANAS'IN DOĞUŞU

Manas doğduğu zaman, "eti ap ak ve kemiği de sanki *bakır* gibi" imiş. Kemiğinin bakır'a benzetilmesi, Türk mitolojisi bakımından önemlidir. Meselâ, Güney Sibirya efsanelerinde, "yarısı altın, yarısı da gümüş doğan çocuklara "rastlıyoruz [1]. Manas doğarken, elinde bir "*kan pıhtısı*" tutarak doğmuştu. Bu kan pıhtısı tutma motifine, Manas destanının en orijinal kısmı sayılan ve biraz sonra tercümesini vereceğimiz bölümde pek rastlanmıyor. Bu motif daha ziyade, sonradan ilâve edilmeleri çok muhtemel olan, Manas'ın oğul ve torunlarına ait bölümlerde görülüyor. Bu bölümün kırgızca metnine oldukça yakın olan tercümemizi aşağıya veriyoruz [2]:

[1] Radlof, *Proben*, I, s. 6. Bu eserin, metinleri kullanılmıştır.
[2] Aynı esr., V, s. 142-143.

Harita 5 : Manas destanlarında çok geçen *Talas* ve *Teris* nehirleri boyları.

"Ormanlarda büyüyen, ayılarla, boğuşan
"Birden yolunu kesen, çöl parsıyla baş çıkan,
"Akreb gözlü Er-Manas, çok iri vücutluydu,
"Bir kubbe yanı gibi, büyük görünüşlüydü.
"Er-Manas doğar iken, herkes şaşırmış idi,
"Kanlı elini gören, aklın kaçırmış idi.
"Bir kara kan parçası, sağ avcunda var idi,
"Bir koyun bağrı kadar, bir kanı tutar idi.
"Kaşları çatık, çatık; göz üstü büyük idi,
"Gözleri kızıl, kızıl; yüzü de gömgök idi.
"Büyük aşık kemikli,
"Yakup-Bay'ın öz oğlu,
"Âsil doğan Er-Manas."

Manas'ın bu doğum şekli üzerinde *Çingiz-Han* ve devleti'nin tesirleri açık olarak görülmektedir Manas destanının baş kısmında bunları görmüyoruz.

Manas'ın gözlerinin akreb *(Çayan)* gözlerine benzetilmesinin ikinci bir paralelini Türk Mitolojisinde şimdilik bulamadık. Gözlerinin *kızıl* ve yüzünün *(önggü)*, boz *(sas)*, gök olması da Oğuz destanının açık bir tesiridir. Öyle anlaşılıyor ki, Manas destanının bu parçası Çingiz ile Oğuz illerinin inanışlarını bir araya toplamıştı.

Boy ve cüssesinden de bahsederken, Anadolu'da da kullanılan, "*yarım-kubbe*" deyimini hatırlatan bir ifade kullanılıyor.

"*Elinde kan tutarak doğma*" motifini, yine aynı Manas destanının içinde ve başka bir münasebetle de görüyoruz. Başka bir aileden iki çocuk doğuyor. Bu çocuklardan birisi doğarken elinde "kül" tutuyor ve diğeri de "kan" tutuyormuş. Bunun için, adları da *Kül-Çora* ve *Kan-Çora* olmuş. Fakat önemli olan nokta şudur. Efsanede *Kül-Çora*, "iyi, sadık ve kahramanca" bir hayat göstermiştir. Herhalde buradaki kül "ateş'in bir sembolü idi. *Kan-Çora* ise hayat boyunca, "kötü, hain ve sadakatsız" kalmıştır. Bu da gösteriyor ki elinde kan tutarak doğma, Kırgızların yerli bir inanışları değildi. Çünkü yerli inanışta böyle bir doğuş, iyiliğe alâmet değildir[3].

Çingiz-Han da doğarken, elinde saka kemiği büyüklüğünde bir kan parçası tutarak dünyaya gelmişti. Olay, şöyle olmuştu :

[3] Aynı esr., V, s. 318; A. İnan, *Şamanizm*, s. 175.

"Çingiz-Han'ın babasının adı, Yesügey idi. Önceleri Tatar kabilelerini mağlup etmiş ve onların reisleri Temücin - Üge ile Kuru-Buka'yı esir almıştı. Dönüşünde Deligün-Boltak dağında konakladı. İşte bu sırada, kutsal kahraman (Çingiz-Han) doğdu. Doğarken, elinde pıhtılaşmış bir kan parçası tutuyordu. Büyüdükçe de kutsal belirtiler göstermeğe başladı. Bu çocuğun doğumu, Tatar reisi Temücin-Üge'nin esir ediliş zamanına rastladığı için, ona Temücin adı verildi[4]."

Tatar reisi *Temücin-i-Üge*'nin adı türkçedir. Temücin adı tefsir ve münakaşa edilse bile *Üge* ünvanı, Uygurların çok tanınmış ünvanlarından biridir. Çin kaynakları da, "*Çingiz-Han'ın sağ elinde, kırmızı taşa benzer bir kan pıhtısı ile doğduğunu*" yazarlar. Çingiz-Han'ın babası Yesügey, oğlunun elinde kan pıhtısı olarak doğduğunu görünce, bu çocuğun büyük bir savaşçı olacağını söyler ve ona esir ettiği düşmanlardan birinin adını verir. Bu ad verme olayında, fevkalâde bir inanış ve adetin tesirlerini aramağa lüzum yoktur kanaatındayız. Çünkü fevkalâde iptidaî ve sefil yaşayan Çingiz-Han'ın babası, daha güzel bir ad bilmiyordu.

Üstad Pelliot, elde kan tutarak doğma inanışının bir *Hint* adeti olduğunu söylüyor. Üstad, iyi bilmediği şeyi söylemez.

Manas'ın Kırk-Yiğidi: *Dede Korkut* kitabındaki Oğuz Beylerinin Kırk-yiğidi, Türk mitolojisinin hiç kaybolmayan ve değişmeyen bir motifidir. Avrupa hukuk tarihinde, böyle bir mâiyete "*Comitatus*" deyimi kullanılırdı. Her kahraman ve cesur kişinin böyle bir mâiyeti vardı. Çingiz-Han'ın "*Dört-köpek*" i de bu seridendir. Yalnız, Çingiz-Han'ınkilerle bunlar arasında bir fark vardır. Çingiz-Han, başlangıçta yalnızca bir eşkiya idi. Halbuki Kırk-yiğid sahipleri, boylu soylu il beyleridir. Nitekim Çingiz-Han'ın da bu dört köpeğinin adları, herhalde Türk âleminden utanılmış veya Türklere özenilmiş olacağı için sonradan, "*Dört-Külüg*" e çevrilmişti. Fakat üstad Pelliot'nun da dediği gibi, bu *Dört-külüg* adı, önceleri hiç yoktu. Sonradan uydurulmuş bir efsanedir.

[4] Çingiz-Han'ın elinde kan pıhtısı tutarak doğuşu hakkında bilgiler veren kaynaklar şunlardır: Keşideddin, (Berezin neşr.), metin ,II, s. 87; Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türkî*, (Desmaisons neşr.), terc., s. 73; *Sheng-wu ching-cheng lu* (Pelliot-Hambis neşr.: *Gengis-Khan*, s. 1, 11); *Yüan-shih*, 1, 3 b; F. E. Krause, *Tschingis-Khan*, Heidelberg, 1922, s. 11, n. 53; A. Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 19.

Kırk-Yiğid arasında da, bir hiyerarşi ve rütbe sırası vardı. Meselâ bir Han oğlu olan Alman-Bet'le vezir *Bay oğlu Bakay*, Uygurların *Ayguçı* dedikleri müşavir *Acı-Bay*, bunların başında bulunuyorlardı. Bu sebeple bunlar âsil ve soylu alplerdi. Temir-Han'ın *Yoro* dediği mâiyeti bunlardı. Diğerleri için ise, Manas destanı her yerde *Çoro/Çora* ünvanını kullanıyordu. Bu *Çora*'lar, bir işçi veya hizmetçi durumunda idiler. Nitekim, Alman-Bet bir kavga sırasında, Kırk-yiğid'den biri olan *Serek*'i yaralamıştı. Serek, giderek bunu Manas'a şikâyet etti. Manas da ona cevap olarak : "O, Han oğludur. Seni yaralıyabilir," dedi. Ondan sonra da Serek'in gönlünü almak için, yanına aldı ve beraberce ziyafete gitti.

Manas Destanında, *Dede-Korkut* masallarında geçen Kırk-Yiğit'le ilgili bazı olaylara da rastlıyoruz : *Alman-Bet*, babası *Kara-Han*'ı müslüman olmuyor diye öldürdükten sonra, Kırgızların Orta - Yüz reisi *Kökçe-Han*'ın yanına gelmişti. Kökçe-Han'ın Alman-Bet'e çok itibar ve saygı göstermesi, Kökçe'nin Kırk-yiğid'ini kızdırdı ve kıskandırdı. Onlar da aralarında toplanıp, "Bu Alman-Bet'in üzerine bir iftira atalım da onu ortadan kaldıralım" diye bir karara vardılar. Bunun üzerine, hepsi toplanarak gittiler ve Kökçe-Han'a : "Bu Alman-Bet, senin karınla yatıp kalkıyor," dediler. Bunun üzerine de Kökçe-Han'la Alman-Bet'in arası açıldı ve Manas'ın yanına gitmeğe mecbur kaldı. Kökçe'nin Kırk-yiğidi dertleşirken, tıpkı Dede-korkut'taki gibi, "Bu kâfir bizim üstümüze çıktı," derler [5].

Manas ile Kırk-yiğidi arasındaki arkadaşlık, bir devlet idaresini paylaşma veya bu gayeyi gütme için müşterek bir savaş ve askerlik düzenine dayanmaz. Bu anlaşma daha ziyade, menfaat, yağma esası üzerine dayanmıştır. Bu sebeple Oğuz-Destanı ve hatta Dede-Korkut'la, aralarında büyük bir ayrılık vardır.

Meselâ Manas bir defa zehirlenerek ölmüş ve mezara gömülmüştü. Manas sonradan Tanrının emri ile dirilmiş ve babası, annesi ile kırkyiğidi onu mezarda namaz kılarken bulmuşlardı. Fakat Manas, "Ben değiştim, bambaşka oldum," diye onlardan hiç birini tanımamıştır. Bu sırada Kırk-yiğid'den biri olan *Serek*, onu uyarma için şöyle bir konuşma yapmıştı [6]:

"*Sen, babanı bilmedin! Sen, anneni bilmedin! Kırk-Yiğidin bilmedin! Bakay'ı unuttun mu? Altmış altı sürülük, sığırın unuttun mu? Sığırlarını*

[5] *Proben*, V, s. 30-32.
[6] Aynı esr., V, s. 136.

güden, kıyametlik yoldaşın, can dostun Kara-Toko, aklında mı, ey Manas!"

Bu konuşmadan da açık olarak görülüyor ki bu arkadaşlık bağları, maddî ve geri zihniyetten kurtulup, henüz daha diğer Türk cemiyetlerinde olduğu gibi yüksek bir toplum hayatına ve şuuruna kavuşmamıştı.

Manas Destanında Kırk-yiğid, Manas'a olduğu kadar, karısı Kanıkey-Hatun'a da çok bağlıdırlar. Bu hatun gelin geldiği zaman Manas'ın Kırk-Yiğidi : "*Bu gelin, nasıl gelinmiş,*" diyerek hemen "*ellerini yüzlerini yıkayıp*", gelini ziyarete gelmişler. Gelin de onlara pek çok hediyeler vermiş, saygı göstermiş, iltifatlar etmiş. Bunun üzerine de Kırk-Yiğid: "*Biz şimdiye kadar hiç böyle gelin görmedik,*" diyerek sevinmiş gitmişler. Fakat burada önemli olan nokta şudur: Kırk-Yiğid, ellerini ve yüzlerini yıkamadan, temizlenmeden, gelinin karşısına çıkmamışlardı [7].

Aynı şekilde Kanıkey-Hatun, yani Manas'ın baş hatununun, babasının evinde Kırk-Kız'ı vardı. Bunlar da Han kızının mâiyeti idiler. Manas'ın adamları bu Kırk-Kız'ı yakalayıp götürünce, Kanıkey de arkadan şöyle bağırmış: "*Durun kızlar! Kırk-Kız'ın başında da bir soylu gerek!*" Demiş ve o da onlara katılmıştı.

Göktürk yazıtlarında da, böyle devlet kuran, meselâ *İl-Teriş* Kağan'ın 17 kişilik mâiyetine, *Eren* deyimi kullanılırdı. Sonraki Türk metinlerindeki *Alp-Erenler* deyimi de, bunun bir devamıdır. Manas destanında da, zaman zaman *Çoro/Çora* deyimi yerine *Eren* deyimine rastlıyoruz. Bu Eren'ler, yurd içinden seçilerek alınıyordu [8]. Bu seçimde de kişilerin sahip oldukları kabiliyet rol oynuyor ve soylu olmağa önem verilmiyordu.

Han'ın yanında bulunan böyle büyük ve akıllı yiğitler, Allah tarafından verilmiş bir nimet bir yardımcı gibi kabul ediliyorlardı. Bu sebeple, bu yiğidlerin soylu olmamalarına rağmen toplum içinde büyük önem ve değerleri vardı [9].

Sibirya ve Altay destanlarının çoğunda kızların, *Kırk-kız*'dan meydana gelen mâiyetlerini görüyoruz. Pek az olmakla beraber, bu

[7] Aynı esr., Y, s. 207.

[8] "*İlim ile yurdumdan, eren'ler seçip, aldım*" : Aynı esr., V, s. 280.

[9] Manas'ın oğlu *Semetey*, Kırk-Yiğid'in başı *Kırgın*'a şöyle diyor : "*Ak sakallı, ihtiyar Kırgın, sen benim taştan akan kaynağım ve Tanrı tarafında: yanıma koşulan* (Koşkon), *bir kimsesin!*" (Aynı esr., V, s. 315).

kızların yanında Kırk-Yiğid'le Kırk-Kız ve bazan da Otuz-Kız bulunurdu [10].

Manas Destanındaki bu Kırk-yiğid, yeri gelince de Manas'ı "*Begim*" diye çağırıyorlardı [11]. Manas'ın kırk yiğidinin adlarından, kişi adları ile ilgili bölümde söz açacağız. Ancak Manas'ın yiğidlerinin özelliklerini gösteren şu parçayı da buraya almadan geçemiyeceği [12].

"Kırk-yiğidin başı *Kırgıl*. Yedi yemeği birden içen *Bos-Çolok* ile *Çalbay*. *Yelbegey* ve sen, *Sırak*. *Kök-Şebiç* ve sen, *Seräk*. Benim kurnaz genç yiğidim, *Kutunay*. Benim kötü yiğidim, *Kulyagan*. Benim genç çocuğum, *Yayma-Kökül*. Sen, ey *Bay*'ın oğlu *Bakay*. *Ak-Boltong*'un oğlu *Bolot*. Arkadaşım *Bauke*. Sen, ey benim, *Yaysan*. soylu ailelerin çocukları, ey siz! Benim elbisem, sen ey kahraman *Bürküt*, Benim suyum, sen ey kahraman *Sasam*. Geriye bile sıçrayan, *Kan-Keldi*, *Kara-Yoltay*, *Yan-Keldi*. Sen ey, benim şarkıcım, *Alamandı*. Çözülenleri ören, kırılanları düzelten, sen ey keskin dilli *Acı-Bay*, *Kenän*'in oğlu. Sen ey, *Kenäş* oğlu *Kan-Canbay*. Benim falcım, *Kara-Tölök*. Kırk yiğidin arkadaşı, *Bölök*... Kazak'dan gelen *Kolman-Bet*. Kırgız'dan gelen *Yalman-Bet*. Kâfir ile müslümanın yurdunu, ilini kıran, benim savaşçılarım. *Kara-Bayır* ve *Kasalat* adlı gençler, siz her şeyde isabetlisinizdir! Gece bile tilkinin izini kaybetmeyen, benim *Şuut*'um. Genç *Tünükey*. Yine gece karsak tilkisinin izini bulan, benim kaplan *Şuut*'um."

Manas destanında, bunun gibi Kırk-yiğid'in özelliklerini sayan bir çok parçalar vardır. Fakat bunların hepsini bu kitap içine sığdırmağa imkân yoktur. Bu sebeple bu konuyu, bununla kapıyacağız

Manas'ın diğer özellikleri: Bazı yerlerde Manas için: "*Kaplan doğan Er-Manas*" denir [13]. Onun bu ünvanı sonradan açıklanarak, "Kaplan yılında doğduğu için", böyle denmiştir deniyordu. Biliyoruz ki, *Alman-Bet*'in de lâkabıda, "Kaplan doğan" idi. Öyle anlaşılıyor ki Kırgızlar, bütün büyük kahramanlara bu lâkabı veriyorlardı. Ve yine onlara göre, büyük bir kahramanın "Kaplan yılında" doğmuş olması da, bir şart idi.

[10] Meselâ, *Akın-Han*'ın kızı *Ay-Çörek*'in, 30 kız ve 40 da erkek muhafızı vardı (Aynı esr., V, s. 321).

[11] Aynı esr., V, s. 214.

[12] Aynı esr., V, s. 39 (1185-1190).

[13] Aynı esr., V, s. 210.

Manas, annesinin karnında "On ay" kalmıştı. Alman-Bet ise 12 ay ana rahminde büyüdükten sonra doğmuştu. Öyle anlaşılıyor ki, büyük efsane kahramanları, ana rahminde diğer normal insanlara nazaran, daha fazla kalıyorlar, olgunluklarını ve diğerlerine karşı olan üstünlüklerini böyle kuruyorlardı.

"*Annesinin tek oğlu*" olmak da ayrı bir öğünme sebebidir[14]. Çünkü annesi, bütün varlığını ve kuvvetini tek çocuk doğurmak için sarfetmiş oluyordu. Manas'ın annesinin kanını paylaşan başka bir kimse yoktu.

Manas'ın veziri: Gerek Manas'ın ve gerekse babasının veziri, *Bay* oğlu *Bakay* idi. Fakat metinlerde "*Bay*" sözü, bir özel kişi adı gibi değil de, bir sıfat gibi kullanılır. Bilindiği üzere, *bay*, "zengin" demektir. Manas ve babası, her sıkıştıkça, Bakay'ı çağırırlar ve ondan akıl sorarlardı. Başta, Manas'ın doğumu ile ilgili efsanede de gördüğümüz gibi, Manas beşikde iken konuşmağa başlayınca, baba Yakup-Han şaşırır ve Bakay'ı imdada çağırır. Han'ın vasiyetnâme'sini hazırlayan ve kefen'ini biçen de yine vezir Bakay'dır. Öyle anlaşılıyor ki, vezir Bakay, devlet içinde yalnız dünya işleri ile değil; öbür dünya hazırlıklarını da kendisi düzenliyordu.

Bay'ın oğlu *Bakay* için Manas: "*Tanrı tarafından bize verilmiş bir dost*", diye bahsediyordu[14]. Manas destanının her yerinde, en güç anlarda bile Bakay'a rastlamak mümkündür.

Bir de, "İl'in en yaşlısı" vardı ki, Bakay'dan sonra bu gelirdi. Bu da *Koşoy-Han*'dır ki, biz metinlerde bunun adını *Koşay-Han* şeklinde okuduk. Doğru okunuşu da budur. Kabile reisleri içinde en ihtiyar olan, o idi. Kendisi Ala-şan dağlarında ve Kırgızların Sağ-yüz reisi *Yamgırçı-Nogay*'ın sınırlarında otururdu[15]. Manas ve halkı, hep ona saygı gösterir ve onun sözünü tutarlardı. Kendisi aynı zamanda kutsal bir kuvvete sahip olan bir pehlivan idi. *Koşay-Han*, tıpkı *Han-nâme*'de adı geçen 1200 yaşındaki büyük pehlivan ve savaşçı *Ulug-Arslan*'ın, Manas destanındaki bir paraleli idi. Oğuzların yurdu olan *Kazılık* vadisindeki *Kar-Yabas* (Kar yağmaz?)'da güreşler tutmuştu. İhtiyar ve beli bükük bir halde, genç Nogay Han'ı Yoloy-Han'la bile güreş

[14] Aynı esr., V, s. 239.

[15] Aynı esr., V, s. 179. Koşay-Han, aynı zamanda, "*Kıyamet kapısını açan bir yiğit*" idi (Aynı esr., V, s. 141). Herhalde bu sıfat ona kutsal ve ermiş bir kişi olduğundan dolayı veriliyordu.

tutmuş ve onu yenerek Manas'ı şaşırtmıştı. Çünkü Manas, Yoloy-Han'dan korkmuş ve onunla güreşmek istememişti.

"*İyi Vezir*" in yanında, bir de "*Kötü Vezir*" vardı ki, bunun da adı, Mengdi-Bay'dı. Nasıl *Bakay* iyilik sembolü ise, *Mengdi-Bay* da, kötülük timsâlidir. Bu suretle, dinde olduğu gibi, "devlet idaresinde' de bir *(Dualism)* görülüyordu. Onun için Manas destanında *Mengdi-Bay* için, "*Yakup-Han*'ın *haram* (aram) *kulu*, *kölesi*" diye söz açılıyordu.

Öyle anlaşılıyor ki, Manas'ın annesi kısırdı, Bunun için de gerekli tedbirleri almıyordu. Bu sebeple Yakup-Han, karısından şikâyet yolu ile destana başlar:

MANAS'IN DOĞUŞU

Yedi-Ter'in başında, doğmuş idi *Böyön-Han*,
Böyön-Han'dan da doğdu, cesur doğan *Kara-Han*.
Alp doguşlu *Yakup-Han*, oğluydu Kara-Han'ın,
Yaylayıp kışladığı, yerlerse Yakıp-Han'ın,
Çunkar-Uya üstüydü, ağzıydı *Almatı*'nın.

* * *

Çıırçı adlı hanım, kızıydı *Aydar-Han*'ın
Bu kızı almış idi, eşiydi *Yakıp-Han*'ın
Bir gün Yakıp-Han ona, şöyle demiş çıkışmış :
"*Çıırçı*'yı alalı, henüz çocuk öpmedim!
"Bu Çıırçı saçını, hiç bir zaman taramaz!
"Tanrıya tövbe edip, bana da bir gün bakmaz!
"Belini berk bağlamaz!
"Bu Çıırçı bana hiç, erkek oğul doğmadı!
"On dört yıldır alalı, ana dahi olmadı!
"Kutsal bir yere gidip, adım bile atmadı!
"Kutsal pınara gidip, yanında bir yatmadı!
"Bir elmanın altına, giderek oynamadı!
"(Kısırlıkdan) kurtulup, kutsal yol bulamadı!
"Ey Allahü Taalâ, kendini bana, yâr et!
"Çıırıçı'nın rahminde, bir erkek evlât var et!
"Çıırıçı'nın belini, eğer muhkem bağlarsam!

"Çırıçı'dan bir erkek, evlâd da kazanırsam!
"Öyle bir er olur ki, nakışlı gök çizmeyle,
"*Noygut*'u bozup yener!
"Eski, gök kaftan ile, kuşbaşlı eyer ile,
"*Hokend*'i bozup yener!
"Sırtı yağır eşekle, balçık baş örekeyle,
"*Sart*'ı da bozup yener!
"Çürük, bozuk eyerle ve bir de boz kargıyla,
"*Kazak*'ı bozup yener!
"Haris, obur olmadan, yemek sorup doymadan,
"*Kırgız*'ı bozup yener!

* * *

Çırçı'dan bir çocuk, doğup geldi, ağladı,
Yakıp-Han sevinerek, yayı bele bağladı.
Kim baksa bu oğlana, eti ap ak, tüy sanki!
Görünce sanırdı ki, kemiği bakır sanki!
Yakıp-Han, (çok sevindi), ak-boz kısrak kestirdi,
Dört Peygamber neslinden, *Manas* adı verdirdi.
Dört Peygamberin hepsi, ona yakın geldiler,
Sınadılar çocuğu, öğerek kut verdiler.
Yarkend'den yedi elçi, gelerek yiyip içti,
Manas yavuz bir yiğit, diyerek kalkıp gitti.
Hıtay'dan da kırk elçi, gelerek yiyip içti,
Bu Manas Hıtay'ı da, kıracak diye gitti.
Nogay'dan da on elçi, oturup etler yedi,
Bu Manas müthiş yiğit, diyerek kalkıp gitti.

* * *

Kocamış Çırçı'ysa, Manas'ını beledi.
Koydu renkli beşiğe, *Hızır* da destekledi.
Derin sulara girdi, Kâfir ile Müslüman,
Manas'ın haberini, kalmadı hiç duymayan.
Manas birden kükredi, beşiğinden deprendi,
Etrafına bakarak, yüksek sesle seslendi :
"Ak-sakallı *Yakıp-Han*, İslâmın yolunu aç!
"Kâfirin sığırını, dağıtıp etrafa saç!
"Öyle yap ki kâfirler, gitsinler kıyamete!
"Müslüman halklar ise, ersinler selâmete."

Yakup-Han bu sözleri anlayarak doğruldu,
Ala-baş yorga atı, çekerek eyer vurdu.
Giyindi ak zırhını, yakaları altından,
Kuş gözüyle süslenmiş, yenleri de bakırdan,
Yapılmış som altından, gümüşlerle süslenmiş,
Zırhlarını giyerek, Yakıp-Han şöyle demiş:
"*Bay*'ın oğlu *Bay-Bakay*, gel beri tez karşıma,
"Ne yapayım, sen söyle, nasihat ver başıma.
"Manas adlı kulunum, atıma bineyim der,
"Uzun yolculuklara, çıkıp da gideyim, der.
"*Medine* toprağına, ayağımı basayım,
"Muhteşem *Buhara*'nın içinde dolaşayım.
"*İt-geçidi*'ni de aşıp, geçerek gideyim, der,
"*Beş-Terek*'in suyundan, yüzüp de geçeyim, der.
"Der, *Peking* şehrindeki, *Konggur-Bay*'a gideyim,
"Onunla vuruşayım, parasını böleyim.
"*Kalmuk*'lara varayım, mallarını hep alıp,
"*Kebes-Bulak*'a düşüp, *Uzun-Bulak*'ı aşıp,
"*Şemey* ile *Kızıl-Yar*, ortasından aşayım,
"*Beş-Terek* suyundan da, geçerken bir akayım.
"*Kum-Bulung*'u basarak, *Almatı*'dan geçeyim,
"Kapılar kapalıysa, der, eğilip göreyim.
"*Kopolu*'yu geçeyim, der; *Tor-Argır*'ı aşayım, der;
"*Sarı-Kaykan*'ı da geçip, *Temirdik*'i basayım, der.
"*Medine* çölün geçip, geniş *İli*'yi aşayım,
"*Çong-Bura* nehri boyunda, altı gün de kalayım, der.
"Atları dinlendirip, biraz serinleteyim,
"Geniş İli nehrinden, gemiyle geçeyim, der.
"*Kulca*'nın etrafını, dolanarak alayım,
"*Koço* şehrine gidip, or ayı basayım, der.
"*Korguş*'a doğru gidip , oradan geçeyim, der.
"(Dostlar ile düşmanı, iyice seçeyim, der).
"Kazan'ı çengele as, altına ateşi yak,
"Benim oğlum Manas'a, bir yoldaş ol, iyi bak.
"Âdem babamız ile, Havva (*Obo*) anamızın hem,
"Doğduğu kutsal yerler, görünsün sana her dem,
"Sol yanında, *Oisul-Baba*, boğa yaratsın, Bakay!
"Sol yanında *Koca-Hızır*, uyusun baksın, Bakay!

"*Babedin* hazır olsun, senin başında, Bakay!
"*Hızır* da hazır olsun, senin yanında Bakay!
"Eğer bu küçük Manas, iyi olursa, Bakay!
"Yetişip, büyüyüp de, adam olursa, Bakay!
"Yelesinden tutarak, ata binerse, Bakay!
"Böyle bir genç olur da, yetişirse, ey Bakay!
"Bıyıkları terleyip, sakalı da çıkarsa,
"Ata binmek için hep, her fırsatı kollarsa,
"Hemen bir at bul, Bakay! Binmek için sen ona!
"Bir elbise bul, Bakay! Giymek için sen ona!
"At başı kadar büyük, bir Kur'anla, ey Bakay!
"Bir koyun başı kadar, bir kitapla, ey Bakay!
"Öğret ona kıyamet, yolu nedir, ey Bakay!
"At sürüsü içinde, bir boz kısrak bul, Bakay!
"Kıyamette bile sen, Manas'la dost ol, Bakay!"
Bay'ın tek oğlu olan, Bakay Han'ı dinledi,
Başladı konuşmağa, sonra şöyle ünledi:
"Memnun oldum sözüne, birleşelim, ey Yakup!
"Atlanalım hepimiz, yürüyelim, ey Yakup!
"Müslümanlık yolunu, açalım biz, ey Yakup!
"Peking *(Becin)* yoluna çıkıp, basalım biz, ey Yakup!
"Tanrı yardım ederse, alalım biz, ey Yakup!"
Gözleri parlıyordu, tıpkı bir genç at gibi,
İçi de kaynıyordu, tıpkı bir potas (Şakar) gibi.
Yakup oğlu genç Manas! Alp ve yavuz, er Manas!
On yaşına gelince, yay kullanan er Manas!
On dördüne gelende, otağ yıkar Han oldu,
Altmış aygır, yüz atı, Hokend'den alan oldu.
Seksen kısrak, bin kemha, Buhara'dan götürdü,
Kaşgar'daki Çinliyi, ta Turfan'a sürdürdü.
Turfan'daki Çinliyi, Aksu'ya deg püskürttü."

"*Yakup-Han*'ın oğlu *Er-Manas*, gecelerden bir gece, bir rüya görür. Oturup, etleri şişlere dizip, ateş üzerinde pişirip kızartırken, birdenbire etlerin dizildiği demir şişler tutuşup yanmağa başlarlar. Şişler yanarken de Manas uyanır. Bir türlü bu rüyaya bir mana veremez. Düşünür, düşünür. Kırk-yiğidin'i toplar. Onlara sorar, bu rüyamı tâbir edin, der ama; hiç kimse bir türlü tâbir edemez. Bunun üzerine

emir verir. Bulun birisini, o tâbir etsin, der. Etler yığdırtır. Tulumlar dolusu kımızlar getirtir. Şölenler verir. Bu rüyamı tâbir edene, istediği hediyeyi verin der.

"Onlar birisini arıya dursunlar, Manas'ın Kırk-Yiğidi arasında, *Acu-Bay* adlı biri varmış. Çok güzel konuştuğu için, ona "*Keskin dilli Acu-Bay*" derlermiş. Bunu duyan Acu-Bay, hemen koşup gelmiş Manas'ın babasına. Manas'ın babası *Yakub-Han* altın tahtına kurulmuş otururken, yavaşça Han'a yanaşmış ve tahtın altında oturmuş. Han, Acı-Bay'ı görünce hemen tahttan inmiş, ona saygı göstermiş ve şerefli ber yere oturtmuş. Yakup-Han, gerçekten bir Han'dı. Ama tıpkı bir derviş gibi yaşardı. Yakup-Han,

"Başında şapkası yok, çıplak başlı,
"Ayağında çarığı yok, çıplak ayaklı,
"Sırtında kaftanı yok, tek gömlekli, bir Han idi."

"Acu -Bay ise, güzel sözlü ve keskin dilli bir kimse idi. "*Yırtılanı yamayan, bozulanı düzelten*", biriydi Kırgız ilinde. Baba ile oğul, halk ile Han'ın aracısı ve tercümanı da, yine o idi. Acı-Bay, Yakup Han'ın huzuruna her çıkışında, "Melek efendim! *(Berişte Törönnö)*" Diye söze başlar ve böyle konuşurdu. O gün de yine öyle söze başladı ve Manas'ın çok önemli bir rüya gördüğünü ve bunun tâbir edilmesi gerektiğini söyledi. Bu güzel rüya için de, toylar yapılmasını, şölenler verilmesini istedi. Bu rüyayı doğru tâbir edene çok mallar verelim, dedi. Doğru tabir etmeyenlerin de oğlunu *Urum*'a; kızını da *Kırım*'a gönderelim, dedi. Yakup Han da bunları kabul eder ve Acı-Bay yine Manas'a döner, babasının ne dediği haberini verir. Yine etler yığılır, kımızlar verilir ve ama yine de tâbir edecek bir kimseyi bulamazlar. Manas evinden çıkar. "*Ak-kula atına biner, ak zırhlılarını giyer, insan kanıyla su verilmiş, çelik kılıcını asar*" ve gider. Gider, gider, babasının otağına erişir. Babasının otağına girer, babasından rüyasının tâbirini ister. İster ama; babası hiç bir şey söylemez. Manas kızar, babasının üzerine yürür. Kılıcını çeker. Susma, söyle diye bağırır, ama babası yine söylemez. Bunun üzerine Acu-Bay araya girer. Manası yumuşatır. Sonra da Manas'ın karşısında, "*Dokuz defa eğilerek selâm verir*". Selâmdan sonra da başlar Manas'ın rüyasını tabire. Dünyanın dört tarafını saran Oyrat Han'ı *Kara-Han*'ın oğlu *Alman-Bet*'in, kendi hizmetine geleceğini haber verir.

"Manas, nihayet Alman-Bet'le karşılaşır. Manas onu görünce şöyle der :

—"Ey başı boş dolaşan yolcu! Nereden gelip, nereye gidiyorsun? At üstünde, yüzün tıpkı kâfirlere benziyor. Ama çehren, nurlar saçıyor! Müslümandan hiç farkın yok. Soruyorum sana Baban kimdir? Annen kimdir? Söyler misin bana bunları!" Âsil doğmuş Alman-Bet de dönüp, Manas'a şöyle der :

—"Kim Tanrının isteğine karşı gelir, Er-Manas! Kim Tanrının kudretine güç yetirir, Er-Manas! Ne duydum, duydun mu hiç, Er-Manas! Ne gördüm, gördün mü hiç, Er-Manas! Halk içinde, sen ey Manas! En kudretli bir buğra (deve) gibisin. Gerçi Oyrat'lar arasında da kudretli develer vardır. Aygır kılından yaka yapıp, giyinen Oyratlar içinde de Han oğlu vardır. Altın hotozlu, bir kor gibi, alev alev görünen kemerler takan, Hanlar da vardır, ey Manas! Bunlardan biri de, Kara-Han oğlu, kaplan benzeri, Alman-Bet'tir .. İşte ben O'yum, ey Manas!" Manas, bu sözleri duyunca hemen atından iner, kucaklaşır ve beraberce eve gelirler. Toylar yapılır. Şölenler verilir, Alman-Bet şerefine. *Kemekey* dağına çıkılır. Oralarda "*At yarışları*" yapılır. Yer, içer eğlenirler ve sonra da beraberce, Manas'ın babası Yakup-Han'ın yanına giderler. Her iki gence de başarı diler, Yakup-Han. Alman-Bet'in de "*babalığını*" kabul eder. Bundan sonra da, babalarını bırakıp, giderler, Manas'ın annesinin yanına. "Manas, bir memeden; Alman-Bet'de böbür memesinden emerler" ve bu suretle "k a r d e ş" olurlar..."

2. MANAS'IN GENÇLİĞİ VE EVLENMESİ

Giriş : Manas'ın gençliği ve evlenmesi ile ilgili bu bölümde de görüleceği gibi Manas, bir hükûmdar ve büyük bir Han olarak görünmüyor. *Oğuz-Han* gibi dünyayı zaptetmek ve bir "D ü n y a D e v l e t i" kurmak gibi idealleri onun sözlerinde bulmak imkânsızdır. Manas-Han, yapacağı işlerden söz ederken, "çadırları mızrak ve kılıçla deleceğini, güzel kızlar ve güzel atlar" alacağını söyler ve bu parçada olduğu gibi, bundan ileri de gidemez.

Manas'ın, Kırgızların Orta-Yüz reisi Kökçe-Han'la yaptığı anlaşma teklifi de, burada üzerinde durulacak bir noktadır. "*Malının yarısını*" vermek sureti ile, bir "V a s s a l" olma anlaşması söz konusudur, burada. Manas böylece tâbi olduktan sonra, ayrıca elbette ki "Y ı l l ı k v e r g i" leri de verecekti. Diğer bir kaynakta, bu şekilde bir anlaşmanın başka

bir örneğini şimdilik bulamadık. Yalnız, *Çingiz-Han*'ın akınlarında böyle bir sistem mevcuttur. Başlangıçta, tâbi olan memleketlerden Çingiz-Han, büyük bir pay alırdı. Ondan sonra o yere bir *Baskak*, yani bir "v e r g i m e m u r u" tayin eder ve bu suretle yıllık vergileri de tahsil ederdi. Başlangıçtaki payın ne oranda olduğunu tayin etmek, tabiî olarak güçtür.

"*Savaş güreşi*"ni bu parçada da görüyoruz. Bundan sonra, Nogay-Han'ı Yoloy-Han'la, yine Manas'ın adamlarından Koşay-Han'ın "savaştan önce yapılan güreşlerini" göreceğiz. Fakat buradaki fark, biraz daha ayrıdır. Bu kısımda bizzat iki Han birbiri ile, yenişinceye kadar güreşirler. Öyle anlaşılıyor ki, sonradan Manas ihtiyarlayınca bu güreşlere girmemeğe başlamıştır.

"*Koca-Tanrı*" deyimini bu bölümde görüyoruz. Kırgızlar Tanrı'ya, "*Kojo-Kuday*" derlerdi. Tanrı için bazan, yalnızca "*Koca*" sözünün kullanıldığını da görüyoruz. Esasen A l t a y efsanelerinde Tanrı hep, *kayın* ağacının üzerinde "*gök sakallı bir ihtiyar*" olarak görülür. Bizce, Koca sözünün, Tanrı için kullanılmasının sebeplerini burada aramak lâzımdır.

"*Gök sakallı vezir*", bu efsanenin de önemli bir motifidir. "*Gök*" ve "*Göklük*" Tanrı'nın rengi ve sembolüdür. *Gök-Kurt* Tanrı'nın nasıl bir sembolü oluyor idiyse, "G ö k s a k a l l ı v e z i r" de, Tanrı tarafından gönderilmiş, hükûmdarın yardımcısı olan kutsal bir kişi idi. *Mengdi-Bay* ilk olarak burada, Manas ve babası Yakup-Han'ın veziri olarak görülmektedir. Bunda bir yanlışlık olmalıdır. Çünkü az sonra Mengdi-Bay, Temir-Han'nın hilekâr, hırsız bir veziri olarak ortaya çıkacak ve Manas'ı zehirleyecektir.

Alpler ve yiğitler: Sol yanda alplerden *(Yoro)*, sağ yanda da yiğitlerden, *(Çoro)*'dan bahsediliyor. Radlof, *Yoro* sözünü, "yoldaş" olarak tercüme ediyordu. Halbuki *Yoro*, "büyük kahraman ve alp" anlamına gelir. *Çora/Çoro* da, yiğit ve kahraman demektir ama; derecesi daha aşağıdır. Kara-Han'ın oğlu Alman-Bet, Manas'ın bir *Yoro*'sudur. *Yorı-*, "yürümek" fiilinden gelmiş olsa gerektir. Han'la beraber yürüyen bir "Alp" anlamına gelmelidir. *Cora/Çora* ise, Han'ın ardından gelen yiğitlerdir. Onun için Manas'ın "k ı r k-yi ğ i d i"ne, hep, "*Kırk-Çoro*" denirdi. Kırgızlarda da s o l y a n, sağ yandan daha önemli idi.

Soyluların, soylularla anlaşması: Öyle anlaşılıyor ki eski Türk cemiyetinde, soy, derece, rütbe ve mevki, fevkalâde büyük bir rol oynuyordu. Bilhassa devlet işlerinde bunun büyük bir önemi vardı. Kız

alıp verme işinde Temir-Han, Yakup Han'ın veziri ile görüşme ve anlaşmağa yanaşmıyor. "Benimle konuşup, anlaşacak insanlar, şu ve şu özelliklere sahip olmalıdır", diyor. "Sen bir kul ve köle olarak doğdun", diyor. Vezir veya bir bey olsa dahi, Han soyundan gelmedikçe, bu şartların değişmediğini görüyoruz. Manas-Han, çadırda yalnız başına ziyafete davet edildiği zaman da destan, "*Kara-başlı kişisiz*", yani "yalnız başına, yiğidsiz, muhafızsız", deyimini kullanıyor.

At ve koyun çobanlığı: Manas'ın Ulu-Hatun'u Kanıkey'in babası "koyun çobanı", Manas ve ailesi ise, "at çobanı" idiler. Yani, bir kabile veya kabile grupları at yetiştiriyorlar ve bazıları da, yalnızca koyun yetiştirmekle meşgul oluyorlardı. Tabii olarak bu, bir "ihtisas" işi idi. Bu sebeple, bu her iki zümre, birbirlerini küçük görüyor, "*at çobanı!*" veya "*koyun çobanı!*" diye de, karşılıklı hakarette bulunuyorlardı. Bu da yetmiyormuş gibi, at çobanları koyun yetiştirenleri bu işten vazgeçirip, onları da atçı yapmak için çaba sarfediyorlardı. Yukarıdan beri anlattığımız bu konuları, bu efsane içinde açık olarak okuyabiliyoruz. Yine bu metinlerden anlaşıldığına göre, at çobanları, deve çobanlığını da beraber yürütüyorlar ve bir nevi "*at-deve*" yetiştirme düzeni meydana getiriyorlardı.

İyi ve kötü vezir: Efsanelerde de, tıpkı roman ve filimlerde olduğu gibi, bir "*kötü adam* (Bad man)" tipi vardır. *Bakay* gibi büyük vezirlerin yanında, *Mengdi-Bay* gibi, hırsız, haris, daima kötülük düşünen vezirler de yer almıştı.

Manas'ın ölümü ve cenaze merasimi: Zehirlenen Manas ölüyor. Bunun için de efsane, "Manas'ın uçan ruhu çıkıp gitti ve gerçek yuvasına yerleşti", diyor. Bu sözde, şamanist fikirlerle islâmiyet çok güzel bir şekilde uygunlaştırılmıştır. Mezar için de, "*Ak-saray*" ve "*Gök-saray*" deyimleri kullanılıyor. Ak-saray, genel olarak dünya otağları için kullanılan bir deyimdir. "Gök-saray" daki, "Gök" sözü de, kutsal bir renk ifade eder. Fakat bu, bir saray değildi. Tıpkı, "*Gök-Sakallı*", "*Gök-Kurt*" veya "*Gök-Türk*" gibi...

"*Dokuz sayısı*" da cenaze merasimlerinin anlatılmasında büyük bir rol oynamaktadır. Ölü, *dokuz-gün* bekletiliyor, *doksan-kısrak* kesiliyor, *dokuz-kat kumaş* halka dağıtılıyor. Ondan sonra da aynı cenaze törenin de, "altmış" sayısı rol oynamağa başlar. *Altmış-gün* bekletilir, *altmış-kısrak* kesilir ve ölü mezara konarak, bu suretle merasim, biter.

"*Altmış sayısı*" bir "Takvim" rakamıdır. Bu nevi takvimlere "Sexagénaire" takvim derler. Çin takviminin esası, bu sisteme dayanır.

Kavak ağacı ve dirilme : Bu çağda, İslâmiyetin tam manası ile Kırgızlar arasına yerleşmiş olmasına rağmen, Manas destanında eski şamanist izleri bulmak mümkündür. Manas'ın Ulu-Hatun'u Kanıkey, rüyasında "*ocak*"dan bir kavak göğerdiğini ve bunun göğe kadar yükseldiğini görüyor. Kayın pederi ile annesi de, bu kavağa tırmanarak göğe çıkıyorlar. Evin mukaddes yeri "*ocak*"tır. Bu da çok önemli bir motiftir. Bu rüyadan sonra, Manas diriliyor ve hayat buluyor.

Yas ateşi : Manas dirilip de eve gelince, Manas'ın annesi, ocakta devamlı yanan ateşi söndürüyor ve memesini çıkararak oğluna bol bol sütünden emziriyor. Bu, Türk mitolojisinde az görülen; fakat, fevkalâde önemli bir motifidir. Ölen ölünün arkasından ateş yakılması, metinlerde ve seyyahların anlattıkları adetler arasında görülmüyor. Ateş yakma, bir "*tören icâbı*" dır. Belki de, yas merasimi bitinceye kadar, bu ateş yakılıyor ve söndürülmüyordu. Fakat manas dirilince, artık buna lüzûm kalmadığı anlaşılıyor.

Dirilen Manas'a "*meme emzirme*" olayı da, izahının güç olmasına rağmen önemli bir motiftir. Artık, dirilen bir insan, yeniden doğmuş gibi mi farzediliyordu? Bu noktanın açıklanması güçtür.

İyi ve kötü kadın : Manas ölünce, Manas'ın annesi, babası ve kız kardeşi, fakrü zaruret içinde kalıyorlar. Manas'ın baş ve birinci hatunu Kanıkey, onları dilenerek, çalışarak besliyor. Öyle anlaşılıyor ki, aile içinde, *erkekten sonra* -ihtiyar ve çocuklar hariç- *mes'uliyet ve vekâlet, kadına düşüyordu :*

Manas-Han'ın Gençliği ve Evlenmesi

"Manas, Manas olanda,
"At üstüne konanda,

Onun ak-kula renkli, soylu güzel atına, hiç bir at yetişmezdi. Onun ak zırhlarına, hiç bir ok batmaz idi..." (*Pb., V, 63, 85*).

Sefere çıkmadan önce de şöyle söylerdi : "Yurtların örtüsünü, mızrakla deleceğim. Kapının üst kısmını, kılıçla keseceğim. Taştan yapılmış evi, yerle bir edeceğim. Kumdan yapılmış evi, mezarlık edeceğim. Güzel kızları ise, bir tüyle çalacağım. Atları sargısından, tutarak alacağım..." (*Pb., V, 62*).

Manas'ın Kökçe-Han'la savaşı:

"Manas, Alman Bet'le birleştikten sonra, Orta-Yüz reisi Kökçe-Han'la arası açılır ve onunla savaşa tutuşmağa mecbur olur. "At ve sığırlarını, ben kendim alacağım; onun elbisesini, ben kendim giyeceğim..." diye bir konuşma yapar ve Kökçe-Han'la savaş için yola koyulur. Derken, Kökçe-Han ile karşılaşır ve Kökçe'ye malının yarısını kendisine vermesini teklif eder. Yok eğer malını bölüşmezse, kendisini öldüreceğini de ilâve eder. Tabii olarak, Kökçe-Han Manas'ın bu teklifini kabul etmez ve şöyle cevap verir :

"Herhalde, ölmelidir ikimizden birisi,
"Yahut yaşamalıdır, ikimizden birisi..."

Bunun üzerine Manas'da ona şöyle cevap verir :

—"Korkma! Ben seni hiç, korkutmak istemedim. Ben sana diyorum ki, seninle vuruşalım. Tüfeklerimiz ile, seninle atışalım. Kavraşalım birlikte, seninle güreşelim. Elbet birimiz ölür, seninle deneşelim..." *(V, 66)*. "Bunları dedikten sonra, başlarlar *Almalı-dağı*'nda güreşe. Güreşir, güreşirler. Güreş, günler, haftalar ve aylarca devam eder. En sonunda Kökçe alt olur güreşte. Bu defa başlarlar tüfekle(?), (Herhalde okla) atışmağa. Ama Manas'ın attığı kurşun bir türlü Kökçe'ye erişmez. Zaten Kökçe, güreşle Manas'ı alt edemiyeceğini biliyordu. Bunun için de, "Köpek gibi boğuşmayalım, köle gibi yırtışmayalım," diye güreşe son verir ve atışmağa başlar. İşte Kökçe bu hilesinde başarı gösterdikten sonra, artık Manas'ın sonu geldiğine inanır ve gerçekten Manas'ı kalbinden bir kurşunla vurur. Bunun üzerine ağır yaralanan Manas, Tanrısını çağırmağa başlar :

—"Tanrım, Tanrım, ey Koca! Seni ey Koca-Tanrım, seni çağırıyorum! Canımı emanet et!" Der ve bundan sonra da Kırk-Yiğid'ine döner ve onlara birer birer sorar, ne edeyim, ne yapayım, diye. Manas, dünyayı zaptetmeden, kendisini öldürmemesini diler Tanrıdan. Tanrı, onun duasını kabul eder ve güç verir Manas'a. Manas bir doğrulur yerinden. Çeker kılıcını kınından, öyle vurur ki kılıcıyla, Kökçe ile atı ikiye bölünürler...

Manas'ın evlenmesi:

"Manas'ın ili içinde Mengdi-Bay adlı "*gök sakallı*" biri vardı. İl içinde sözü çok geçerdi. Bir gün ata bindi ve gitti Manas'ın babası Yakup-Han'a :-"Bilir misin, *Temir-Han* adlı bir Han vardır. Yemeğinde tuzu çok, zengin bir insandır. Onun da, *Kanıkey* adlı bir kızı vardır. İki kollarının, iki yeni adeta birer zırh gibidir. Bence Manas'a tek lâyık kız, bu olsa gerek. Gel, bu kızı isteyelim," der. Yakup-Han da buna razı olur ve Mengdi-Bay yola çıkar. Az gider, uz gider ve Temir-Han'ın otağına ulaşır. Temir-Han'dan Manas için kızını ister. Temir Han da ona :

—"Ey ala-gök sakallı Mengdi-Bay! Sen soylu biri değilsin. Sen köle doğmuş bir kulsun. Ben kullarla işe giremem. Ben öyle birisi ile konuşurum ki, sol yanında yoldaşlar *(yoro)*, sağ yanında da yiğitler *(Çoro)* bulunsun. "*Eğer böyle, yoldaş ile, yiğitler ile kuşanmış ise, eğer oğlu var ise, başına giyinecek de eğer börkü var ise, eğer etrafında (tögörök), çok savaşçı, gözü pek, çok da alpı var ise; vardır elbet de onun, erki ile kuvveti. Gelsin benden kızımı o istesin!..*" Der ve Mengdi-Bay da atına biner ve Yakup-Han'a geri gider. Anlatır, Yakup-Han'a, ne olup bittiyse. Bu defa da Yakup-Han, oğlu Manas için Temir-Han'a kız istemeğe yollanır. Ne ise, Temir-Han'ın otağına varır ve Temir-

Han'ın kızını ister. Oğluna münasip bir kız bulamadığını, araya araya da kendisininkini bulduğunu söyler ve şöyle ilâve eder :

"Tuzunu gel pahalı sat, et kızı Manas'a vaad!"

"Ama Temir-Han buna kızar : "*Manas henüz daha kan döktü, baş aldı mı ki?*" Diye bağırır. Yakup-Han da bu sözü duyunca yerinden, fırlar. "Manas'ın "*kırmızı savaş bayrağını*" açıp, dağlar gibi yürüdüğünü, fırtınalar gibi kükrediğini, yurtlar basıp, iller aldığını duymadın mı," diye cevap verir. Ayrıca da ilâve eder : "Kızını vermezsen, elbette biz savaşır ve kızı senin elinden harp ganimeti olarak alırız," diye de tehdit eder.

"Temir-Han bunu duyunca, hemen at gönderir, ileri gelen beyleri, başı tuğlu beyleri çağırtır ve evine toplar. "Yakup-Han geldi, benden kızımı istedi. Siz ne dersiniz," diye onlardan sorar. Hanlar, Beyler bu sözü duyunca, "verelim", derler. "Manas, savaşçıdır, kuvvetlidir," derler. "Gelir de, kızla beraber pek çok şeyi de alır, gider," derler.

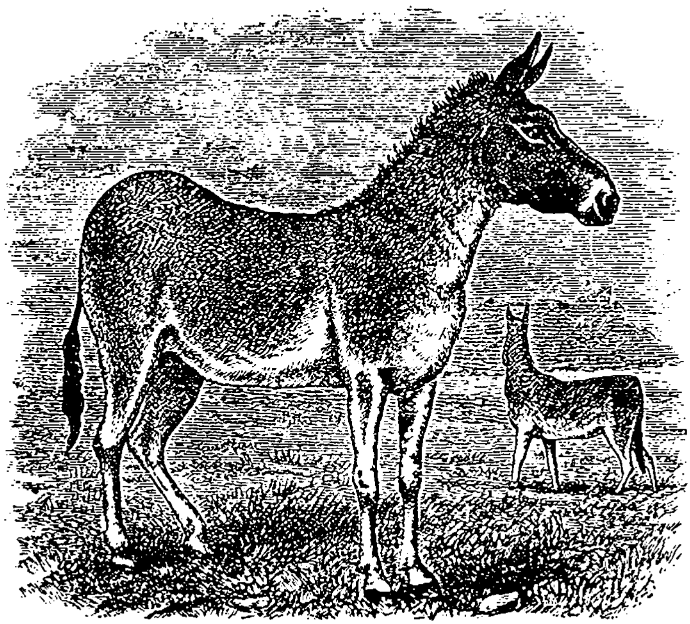
"Dönelim, kızı alamayınca evine dönen Manas'ın babasına. Yakup-Han evine döner, gelir Manas'a, ne var ne yoksa hepsini anlatır. — "Oğlum, al kırk-yiğidini ardına, Alman-Bet'i de yanına, git kendi işini kendin gör," der. Manas da, bunu duyunca hemen atlanır, pulatlanır ve etrafındakilerle yola çıkar. Manas'ın yola çıktığı haberi, Temir-Han'a ulaşır. Elçiler gelir Temir-Han'a : — "Çabuk, Han'ım, durma hemen ata bin," derler. "Açılan ak bayraklar rüzgârla dalgalanıyor, ordular ise yeri sarsarak geliyorlar," derler. Bunu duyan Temir-Han yerinde duramaz, hemen fırlar, kalkar ve gelenlere bakar. Bakar ki gerçekten, Manas'la kırk yiğidi önde, onların arkasından da kırk bin kişilik bir ordu geliyor. Hemen kararını değiştirir ve Manas'la ordusunun davet edilmesini ve ağırlanmasını emreder. Manas'la ordusu ve arkasından da develerle dünür için, kadınlar gelir, yıkılır ve başlarlar yeyip içmeğe. Temir-Han bu işe razı olur ama; veziri bir kötülük düşünür. Acaba Manas'la ordusunun arasını açar mıyım, diye. Tutar, Manas'ın yiğidlerine izzet ikram eder, dağ gibi et, deniz gibi kımız toplatır. Manas'a da ayrı bir çadır kurar ve onu yapayalnız orada bırakır. Kırk-yiğid ise, Temir Han'ın adamları ile eğlenedursunlar :

"Kara-başlı kişisiz, Manas kaldı kendiyle,
"Yanında hattâ yoktu, dört ayaklı it bile!"

"Yeyip içmeden sonra, ok yarışları başlar. Manas'ın adamları, tasasız, süslü yaylarını, çekerek ata dururlar. Yeme içme bittikten sonra, birdenbire Manas'ı halini görürler, hepsi birden yerin dibine batarlar. Biz ne yaptık diye, çırpınır dururlar. "Bu Manas bizi öldürür," derler. Derler ama, Manas yine de onları affeder.

"Artık bundan sonra, düğün hazırlıkları başlar, gerdek kurulur. Göklere değen, altmış kanatlı bir otağ dikilir. Yakup-Han'ın oğlu, Er-Manas'la, Temir-Han'ın kızı *Kanıkey Hatun* girerler gerdeğe. Gece, kız kalkıp da kızlığının elden gittiğini farkedince, hemen yerinden fırlar, açar gözlerini, bıçağı kaptığı gibi kalkar. Bu sırada Manas da yatağında yatar. Kız, Manasın üzerine yürür : "*Kim bizim bu düzenimizi bozdu?*" diye bağırır. Kızın babası Temir-han, bir "*koyun çobanı*" idi. Bütün hayat düzeni bu iktisadi düzen içinde devam edip giderdi. Manas'la ili ise, "*at çobanı*"idi. Onların hayatı da, öyle devam edip giderdi. Kız korkar ki, kendi halkının hayat düzeni de değişecek, bambaşka olacak. Çünkü, bunlardan hiç biri, diğerini beğenmezdi. Bunun için de Manas'a : "Deve çobanı!" Diye bağırır. Manas kollarını uzatıp, karısının boynuna dolamak ister. Kız, kollarını iter : — "Çek kollarını boynumdan! Çek ki, babam Temir-Han'ın bana hediye ettiği bu

güzel saplı bıçakla kalbini parçalamıyayım," der. Manas, yalvarır, yakarır; ama hiç fayda etmez. Kız, bıçağı tuttuğu gibi, Manas'ın kalbine saplar. Manas, yarasını tutar, yerinden kalkar ve Kırk-yiğidine seslenir. "Binin atlara da gelin, intikamımı alın," der.

Şekil 49 : Destanlar da avlanıldıkları söylenen Ortaasya "Kulan" ları.

"Haber, yurd içinde yayılır. Bunu duyan kızın anası, Manas'ın tarafını tutar. "Dur, Manas-Han, dur," der ve Manas'ın yanına koşar Bir yandan da Kızını azarlar. Ama kız annesinin de üzerine yürür ve bir yandan da, Manas'ın adamlarına şöyle der :

—"Kuduz köpek ısırma! Isırma da uslu yat! Adamların yüzüne, bakayım da bileyim. Bileyim ki bu Manas, kimmiş, hangi Manas'mış! Sen değil miydin ki, Temir-Han'ın ekmeği, devletiyle doymuştun! Senin adını ise, Hanlar mı koymuş idi! Senin adını bile, babanın kullarıyla, köleler koymuş idi! Seni, *Kara-Döng-oğlu*, seni; seni, kart Manas, seni! Nasıl olur da seni, ben er diye tanırım!"

"Sabah olunca, Manas'ın Kırk-yiğidi ile yirmi askeri, Temir-Han'ın nesi var, nesi yoksa toplarlar ve alır, çıkarlar yola. Malları alıp götüren askerler, bunları götüre dursunlar. Gelelim Manas'la Kırk-yiğidine :

"Sabah olup ortalık aydınlanınca, Manas'ın yiğitlerinden, "Ala dağlar benzeri" *Alman-Bet*, "Akıllı doğan " *Acı-Bay*, *Elim* ve *Sait* adlı iki oğul; "karanlık basınca bile, karsak tilkisinin izinden şaşmayan," *Kaman* ve *Yaypur* adlı iki oğul, hep birlikte atlara

binip, yola çıktılar. Yine yiğitlerden, *Serek* ve *Sergek* de atlanıp, yola çıktılar. Kırk yiğidin en kötüsü, "Bey susayanda, çay yapıp sunan," *Tas-Baimat* bile atlanıp yola çıktı. Başladı, Temir-Han yurduna hücum. *Alman-Bet*, vurdu, girdi. *Acı-Bay*, vurdu, girdi. Bastırdı, Yakup-Han'ın ordusu, Temir-Han'ın ordusunu. Neyi var, neyi yoksa kaldırdılar, hepsini ortadan. Han oğlu Manas, Kanıkey-Hatun'u ele geçirmek için, ne gerek gördüyse, onu yaptı. Ama bulamadı, gitti. Kırk yiğid de, buldular, buldular; seçtiler, seçtiler, birer güzel kız. Aldılar atlarının arkasına, onlar da koyuldular yola, Manas'ın ardından. Kanıkey-Hatun baktı ki, kendi *Kırk-Kız*'ının hepsi elden gitti. Çünkü, ilin en güzelleri onlardı. Dayanamadı, arkadan bağırdı :

—"Durun, kızlar, durun," dedi. Bu Kırk-Kız'ın başında, bir de soylu olmak gerek," dedi. O da kızların başına geçti ve yola koyuldu. Gele, gele, Manas'ın yurduna gelirler. Manas, bir de bakar ki, Kırk-Kız'ın başında da, kendi karısı Kanıkey-Hatun var. Bu nedir, diye yiğitlerine bağırır. "Bu kötü fahişeyi niye getirdiniz," diye sorar. Hiç kimse cevap veremez. Bu defa Kanıkey-Hatun söz alır. Manas'ın bu yaptıklarını gözleriyle gördükten sonra, kocasını sever ve onu yumuşatmak ister. Güzel aşk şarkıları, birbiri ardından devam edip, gider... Ama bir türlü Manas'ın hırsını dindiremez. Fakat kendisi de, koca ocağını bırakıp gitmez.

Manas'ın ölüp, dirilmesi ;

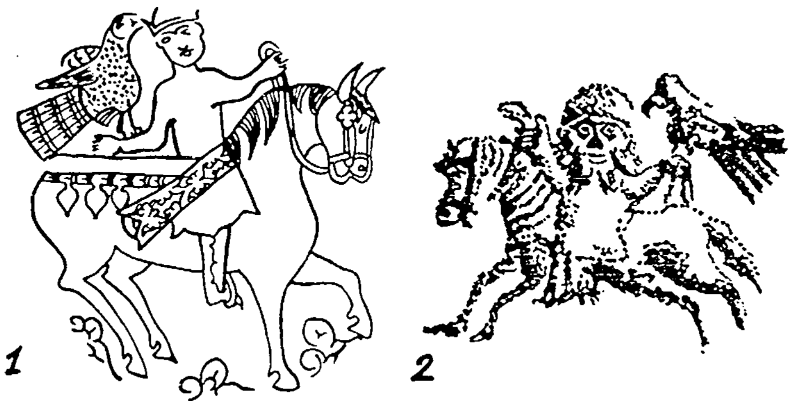
"Günlerden bir gün idi. *Temir-Han*'la *Ayıp-Han* oturmuş, kendi aralarında zenginlik yarışması yapıyorlardı. Ayrıca, her iki Han da kızlarını Manas'a vermek istiyorlardı. Temir-Han'ın hilekâr veziri, *Mengdi-Bay* bunu duyunca, hemen koşup geliyor ve sakın kızlarınızı Manas'a vermeyin, diyor. Hele Temir-Han'ı, "O senin malını mülkünü talan etti, kızını kaçırdı, şerefini bir para etti," diye de kışkırtıyor.

"Vezir, Mengdi-Bay'ın Kökçö-Kös ve Kamang-Kös adlı iki hırsızı vardı. Bu vezir, ne kadar iyi mal, mülk, altın ve gümüş varsa, bu hırsızları vasıtasıyla toplatmış ve zengin olmuştu. Bundan sonra da, kurulmağa başlamış ve kendisine adeta soylu bir hanmış gibi, bakmağa başlamıştı. Baktı ki olmayacak, en iyisi gel, bu Manas'ı öldürüp önümden kaldırayım, dedi ve bu iki hırsızını da çağırarak onlara şöyle dedi : "Gelin şu Manas'ı, buraya bir davet edelim. Davet edip, yemeğe oturttuktan sonra da, şarabına zehir koyup, onu öldürelim!"

"Üçü de bu pilân üzerinde anlaştılar ve Manas'ı davet ettiler. Manas da bu daveti kabul edip, geldi. Yemekler yendi, şaraplar içildi. Baktı ki Manas, gözleri bulanmağa, başı bir tuhaf olmağa başladı. Bunu Manas anlar anlamaz, hemen Kırk-yiğidini imdada çağırır, ama çok geç. Artık, Manas'ın "*uçan ruhu çoktan çıkıp gitmiş, gerçek yuvasına yerleşmişti*," bile. Başka çare yoktu. Aldılar ölüsünü, götürdüler yurduna. Ona bir "Ak-saray" yaptılar. Koydular "Gök-saray" gibi bir mezara. Dokuz gün beklediler. Doksan kısrak kestiler. Dokuz kat, altınlı kumaşlar aldılar, halka dağıttılar. *Karagay* ağacından bir tabut yapıp, tabutu altınladılar. Dışını gümüşlediler. Altmış gün beklediler, altmış kısrak kestiler. Koydular, Manas'ı tabutun içine. Mezara bırakıp döndüler.

"Manas'ı mezara koyduktan sonra, Kırk-yiğit toplandılar. İlk sözü Alman-Bet aldı : "Artık fazla ağlama, üzüntünü söyleme, Manas öldü, neyleyim!" Diye onları teselli etmeğe başladı. Manas'ın babası Yakup-Han da ağlar dururdu. Bay oğlu Bakay da, ona gitti. Onu teselli etmeğe başladı. Karşılıklı çok güzel ağıtlar söylenmeğe başlandı...

"Manas'ın babası yemeden içmeden kesilir. Bir kaç gün içinde ihtiyarlar. Manas'ın annesi, Bağdı-Dölöt'de, ne yer ve ne de içer. O da ihtiyarlar. Manas'ın kızkardeşi *Kardıgaç*'la, karısı Kanıkey-Hatun onları teselli eder ve bakar, dururlar. Manas'ın ak-kula atınıysa, hiç kimse ahırdan çıkaramaz, ağzına da bir parça su ile yem veremez olur. "Kazları, kuğuları toplayan" doğanı, evin üstünde tüner, durur. Köpeği başını kor, kaldırmaz yerden, yatar durur. Ne yer, ne içer, başını göğe kaldırıp ulur, dururdu.

Şekil 50 : Peçenek ve Bulgar kabartmalarında "Doğanlı Bey" ler.

"Tanrı bu sırada, gökten bir melek göndermiş ve meleğe şöyle demiş: "git de bak," demiş. "Eğer bu at, bu köpek ve bu doğan, iyi hayvanlarsa, onların efendilerine de can ver ve yeniden yaşat," demiş. "Yok kötü hayvanlarsa, efendilerinin ölümünü istiyorlar demektir; onların hepsini de öldür," demiş. Ayrıca, "Manasa'da git," demiş. "O'nun bağrına bir kara taş koy, "kutsal kız" *Altın-Ay* da, onun eşi olsun; üstündeki ak-mezar da ona saray olsun; haydi çabuk ol da, git," demiş.

"Tanrının meleği gelmiş. At, köpek ve doğanla konuşmuş. Bakmış ki, bunlar çok iyi hayvanlar. Hemen koşmuş, Manas'ın bağrına bir kara-taş koymuş. Bu taşı kor koymaz da, *Manas dirilmiş*. Kalkmış atına binmiş, almış kuşunu eline, katmış köpeği önüne, çıkmış gitmiş, avına.

"Yine o sırada, Manas'ın hatunu Kanıkey, gece yatarken bir rüya görmüş. Hemen koşarak gitmiş ve bu rüyasını kayın babası Yakup-Han'a anlatmış :

"Çok karanlık geceydi, birden parlak ay çıktı,
"Çok karanlık bir gündü, birden bir güneş çıktı.
"Bir kavak büyüyerek, ta göklere deg çıktı.
"Birini sen eğmiştin, kavağın dallarından,
"Birini de annesi, tutmuştu kollarından.
"Göğe çıkmış idiniz, dallara tutunarak,
"Sonra da kayboldunuz, bulutlara dalarak.
"Benim efendim Manas, toprak oldu mu, dersin?
"Tanrı ona can verip, hayat buldu mu, dersin?

"Manas'ın, annesi, babası ve karısı bir de koşup dışarı bakarlar ki, Manas'ın, ne atı ne doğanı ve ne de köpeği ortalarda var! Hepsi birden kaybolmuşlar ve muhakkak bir yere gitmişlerdi. Yakup-Han hemen atına biner. Gider atı, köpeği, doğanı arar ama; hiç bir yerde bulamaz. Koşar gider, Manas'ın arkadaşlarına Alman-Bet'le konuşur, Acı-Bay'la konuşur. Manas'ın arkadaşları bakarlar ki, bu ihtiyar bunamış. "Ey baba," derler. "Bu dünya, fani dünyadır; gidenler, bir daha geri dönmez," derler. Onu teselli ederler ve geriye gönderirler.

"Yakup-Han eve gelir. Ağlar, sızlar. Birden Manas'm mezarına gitmek aklına gelir. Atına binince, hemen mezarın yolunu tutar, gider. Gelir mezara, mezardan içeri girer. Bir de bakar ki ne mezar kalmış ve ne de tabut. Mezarın yerinde bir saray yükseliyor. Manas'ın atı bağlanmış ve boyuna kişneyip, yeyip, duruyor. Doğanı da çıkmış sarayın çatısına ve orada tünüyor. Açarlar sarayın kapısını, girerler içeri. Bir de ne görsünler, Manas sarayın içinde oturmuş duruyor. Boyuna namaz kılıyor ve Tanrısına dua ediyor. Manas, öyle güzelleşmiş, öyle güzelleşmiş ki, aydan parlak, güneşten de aydın olmuş. Başında da çok güzel bir kız oturmuş, onu bekliyor. Hepsi birden şaşırırlar ve Manas'a seslenmeğe başlarlar. "Annen geldi, baban geldi, arkadaşların geldi, ey Manas," derler. "Kalk ayağa," derler. Böyle bağırıp dururlar ama, Manas hiç oralı olmaz. Yavaşça söylenmeğe başlar ve onlara şöyle der:

"Gözümü düşmanıma, artık iliştiremem!
"Benim ne olduğumu, artık ben de bilemem!
"Karım denen şey nedir? Babam denen şey nedir?
"Kırk-yiğidim de nedir? Anam denen şey nedir?
"Ben gerçekten ölmüştüm, yalancıktan ölmedim!
"Ben henüz dirilmedim, âhiretten dönmedim!
"Eski Manas değilim, gözlere görünmedim!."

"Fakat, Yakup-Han'ın veziri Bay oğlu Bakay çok güzel bir konuşma yapar... Manas, bunun üzerine dayanamaz ve konuşmağa başlar:

"Ölmedim ben, dirildim! Sizi, halkımı bildim!
"Halk ile anneme hep, haber verin ki, geldim!"

"Bu haber il'e gidince, davullar zurnalar çalınır. Halk bayram yapar. Şenlik, toylar düzenler. Manas da atına biner, zırhını giyer ve annesine gider. Eve gelince, kapıyı karısı Kanıkey açar. İçeri girip, selâm verir. Annesi oğlunu görünce çok sevinir ve uzun bir şiir söyler... Tutar, oğlunu yıkar. Sonra da memesini çıkarır, oğluna bol bol sütünü içirir. Manas'ı tahta kor ve "*yanan ateşi*" söndürür.

"Kırk-yiğide haber gider. Her biri dokuz deve ile, dokuz inek getirirler, Hepsini kestirirler. Herkesi doyururlar. Yakup Han'ı da tahtına çıkarırlar.

"Manas'ın karısı da, Manas öldüğü zaman,
"Manas'm ak kemiği, bir kül olduğu zaman,
"Kul ve cariye olmuş; hür, soylu kadın iken;
"Çıkmış dilenci olmuş, zengin bir hatun iken.
"Beslemek için evi, ellerden yağ dilenmiş.
"Elden ekmek dilenmiş, ellerden çay dilenmiş.

"Bu suretle de, Manas'ın babası Yakup Han'ı, Annesi Bağdı-Dölöt Bay-Biçe'yi, kız kardeşi Kardıgaç'ı beslemişti. Manas-Han da bunu duyunca çok sevinmişti. Almış akrabalarını, çıkmıştı yüksek dağlara, sineksiz yaylalara. Sayısız at bağlamış, dağ gibi et yığdırmış, göl gibi çorba pişirmiş ve açları doyurtmuştu. Yakup-Han'dan at, Bakay'dan da dua alıp, mes'ud olarak yaşayıp gitmişti."

3. MANAS'IN KAŞGAR BÖLGESİNDEKİ AKINLARI

(Bok-Murun Hikâyesi)

Giriş : Bu efsane, Kırgızlar arasında "*Bok-Murun*" adı ile söylenmetedir. Fakat aslında, yine Manas Destanının bir parçasıdır. Bok-Murun-Kaşgar Han'ı *Kötököy-Han*'ın bir veziri veya kumandanı olarak görülmektedir. Efsanede bu nokta açık olarak söylenmemektedir. Ancak Manas'ın Narın nehrini geçerek, Kebeti dağında konaklamış olması, bu yerlerin tanınması bakımından bize bazı ip uçları vermektedir. (Pb., V, 152). Konununu bu inceliğinden, masalı toplayan Radlof'un da pek haberi yoktur.

"*Başı tuğlu hanlar, beylik yapan beyler*" deyimi, Türk içtimaî teşkilâtı bakımından bir önem taşır. *Beg*, "Bey" ünvanı, hükûmdarların yanında hizmet eden, askerin sevk ve idaresi ile mes'ul olan komutanlara verilen bir ünvan idi. "Han" veya "Hanlık" ise, bir kişinin belirli bir bölge üzerindeki sonsuz egemenliğini ifade eden bir deyimdir. Büyük hanlar ve bir de esas han'a bağlı olan küçük, bölge hanları vardı. Büyük Han'a bağlı olarak hanlık yapabilme imkânı da, "*Tuğ verilme*" şartına bağlı idi. Bu sebeple efsane, "*Tuğlu Hanlar*" deyimini kullanırken, bu bölge hanlarından söz açıyor demektir.

"*At yarışları*" da, Türk Mitolojisinin önemli sahnelerinden biridir. "İki türlü" at yarışı vardı. Bunlardan biri, sırf "yarışma" gayesi ile yapılan yarışlardı. Bu çeşit yarışma, düğünlerin, toyların *ölü aşlarının*, şenliklerin başlıca süslerinden biri idi. Diğer türlü yarışlar ise "savaşma" gayesi ile yapılırdı. Bazan iki ordu savaş için karşılaşınca, karşılıklı bir anlaşma yapılırdı. Çoğu zaman da iki tarafdan birer pehlivan veya savaşçı çıkar ve temsilî bir "*Savaş güreşi*" yapılırdı. Hangi tarafın güreşçisi galip gelirse, o taraf zaferi elde etmiş olurdu. Bundan evvelki efsanede geçen Koşay - Han ile Yoloy-Han'ın güreşleri bunun en güzel örnekleridir. Manas-Han, Kırgızların Orta-Yüz reisi Kökçe-Han'la savaş için karşılaştığı zaman da, önce iki

ordu arasında bir "*savaş için at yarışı*" düzenlenmiş ve bu yarış, aylarca devam etmişti.

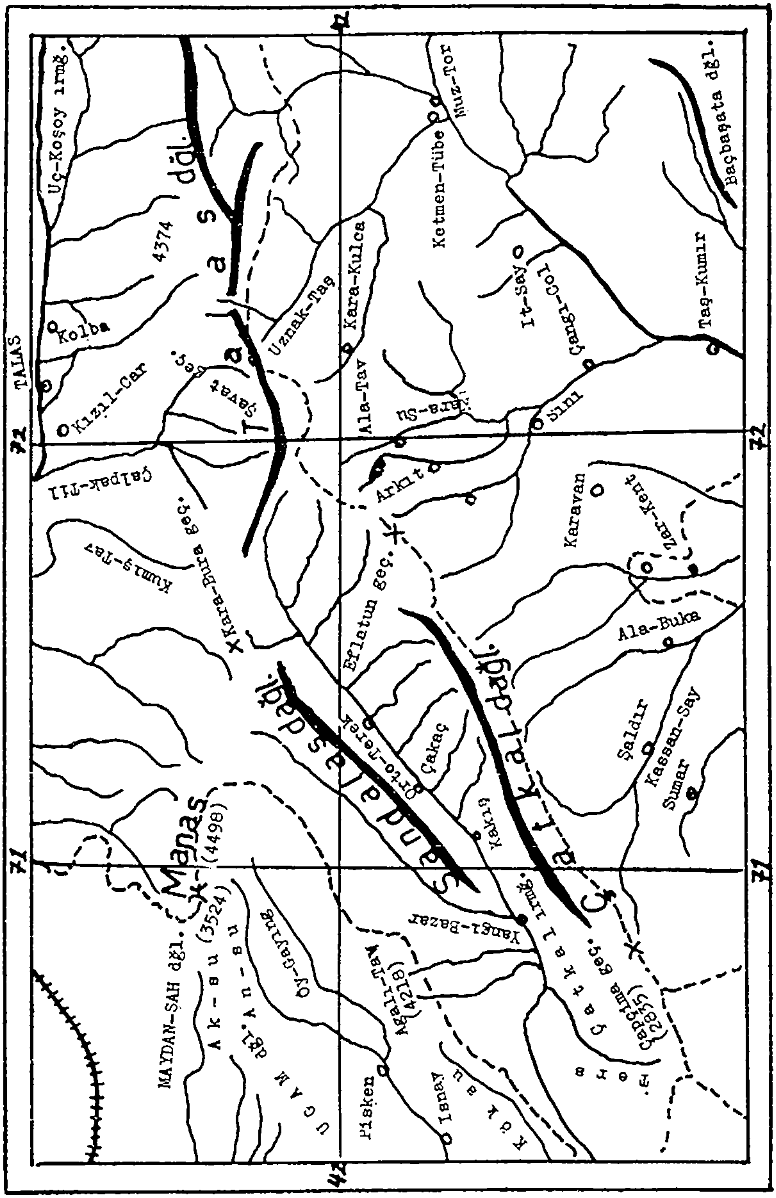
"*Savaşda yapılan at yarışları*", efsanenin en önemli motiflerinden biridir. Biraz sonra bunu Kös-Kaman hikâyesinde de göstereceğiz. Burada görüldüğü gibi, Manas'ın ordusu ile Kaşgarlı Bok-Murun'un orduları karşılaşıyorlar ve savaştan önce bir at yarışması yapılması üzerinde anlaşıyorlar ve bu yarış da üç ay sürüyor (Pb., V, s. 189).

"*Sarı at*" veya sarı inekle, sarı devenin kesilmesi de Türk mitolojisinin motiflerinden biridir. Sarı renkte hayvanların etlerinin daha iyi bir vasıfta olduğundan mı; yoksa *altın* gibi sarı renklerin, kutsal oluşundan veya soylu tabakayı gösterdiğinden dolayı mı, büyük saygı ziyafetlerinde sarı hayvanların kesildiğini bilmiyoruz.

"*Kızıl-Tuğ*" ve "*Boz-Otağ*" Kaşgar Beyi Bok-Murun'un bir özelliği olarak gösteriliyor. Halbuki "Kırmızı bayrak" bir "Savaş bayrağı"-dır. Manas'ın bayrağı "*Ak-Bayrak*" idi. *Ak* sözü burada, daha ziyade manevî anlamda kullanılmıştır. Yoksa bu, bayrağın renginin beyaz olduğundan ileri gelmemektedir. Manas'ın otağı için, genel olarak "Ak-Otağ", ak-çadır, ak-ev deyimleri kullanılırdı. Bok-Murun'un otağına da "*Boz-Otağ*" denmekle, efsanede onun içtimaî derecesi biraz daha düşürülmüş oluyordu.

"*Kara-Bayraklı*" bu efsanelerde, genel olarak müslüman olmayan kâfir hanları için kullanılan bir deyimdir. Meselâ burada *Nes-Kara Han*, "Kara-Bayraklı" bir handır. Onun emrinde müslüman olmayan Kırgızlar da vardı.

"*Savaş güreşi*", yukarıda söylediğimiz savaşta yapılan at yarışlarının başka türlü bir gösterisidir. Manas-Han ile Nogay-Han'ı Yoloy-Han'ın orduları karşılaşınca, iki ordu arasında henüz savaş başlamadan önce, iki düşman arasında bir güreş müsabakası tertip ediliyor. Bu tür güreşlerde, İran'daki *Şahnâme*'nin tesirlerini de görebiliriz. Çünkü *Şah-nâme*'de, her savaştan önce, böyle güreşlere bol bol rastlamak mümkündür. Buradaki *Koşay-Han*, Manas destanına göre "*Tanrı ve dünya kuvvetlerini kendinde toplamış bir Alp'dır*". Tıpkı, yine bir Kıpçak-Türk destanı olan *Han-nâme*'deki 1200 sene yaşamış olan "*Ulug-Arslan*" gibi, bir pehlivan ve savaşçı idi. *Ulug-Arslan* da, Türk savaşçılarını pes ettiren düşman kahramanlarının karşısına çıkıyor ve 1000 yaşında olmasına rağmen onları mağlup ediyordu. *Koşay-Han* da, beli bükük ve ihtiyar hali ile çıkmış, Yoloy-Han'ı yenmişti.

Harita 6 : Manas - Han'ın yurdu Talas ve Narın Havzaları.

"*Demirciler*", Ortaasya ve Sibirya mitolojisinin en önemli motiflerinden birini teşkil ederler. Bilindiği üzere, Sibirya destanlarında demirciler, sihirbaz ve şaman olarak görülürlerdi. İlk demirciyi de Tanrı, özel olarak yer yüzüne göndermişti. Göktürk'lerde ve Manas destanında "*Demircilik, en şerefli ve kutsal bir meslek*" olarak görü lüyor. Bunun için de, Manas-Han esir olarak aldığı Yoloy-Han'ın kızlarından birini, kendi demircisine veriyor ve bu suretle ona minnettarlık hislerini ödemiş oluyordu.

Fakat harp ganimetlerinin bu şekilde bölünmesi, *Töre*'ye uygun değildi. Bu sebeple de Manas'ın *Ulu-Hatun*'u Kanıkey-Hatun buna itiraz ediyor ve yeni bir bölme yapıyordu. Eski Türk töresine göre, devletin malı ve dolayısiyle harp ganimetleri ilk önce "Hanedan" arasında bölünürdü. Altın ve gümüşü askerler, beyler ve hattâ demirci bile alabilirdi ama; bir "*Han kızı*", demircinin payına düşemezdi. Han-oğlu veya Han-kızı, herkesten önce, "*Han'ın payı ve ülüşü*" idi.

Yoloy-Han efsanesini ayrıca vereceğiz. Fakat burada, Yoloy-kızları da türkçe ad taşımaktadırlar.

Bok-Murun Hikâyesi

"(Kaşgar bölgesinde) hüküm süren, Kökötöy-Han adlı bir Han vardı Kendisi çok ihtiyar ve artık yaşamağa gücü kalmamıştı. Bir gün hastalandı ve kan kusmağa başladı. Bu Han'ın Bok-Murun adlı da bir veziri vardı. Bok-Murun bu durumu görünce, hemen ilin içine çıktı ve bağırarak, kim varsa, eli yurdu çağırdı ve Han'ın başına topladı. Han döndü halka şöyle dedi:

— Beni yıkan ihtiyarlığım, ızdırap veren bir de yaşım var. Ama "başı tuğlu Hanlarım", "beylik yapan" beylerim de var. Korkmayın, " der. Bunu dedikten sonra da ölür.

"Çocukları, kulları, beyleri, kimi varsa ağlarlar. Ama faydası yok ki! "Bari cenaze merasimini yapalım," derler. "Bir ölü yemeği, yağ aşı verelim," derler. At yarışları düzenlerler. "Sarı develer, sarı kısraklar boğazlayalım," derler.

"Tan daha ağarmadan, güneş henüz çıkmadan, Bok-Murun, "altın süslü, kızıl tuğuyla" çıkar gelir ve yuğ aşının verileceği yerde "boz otağını" kurar. Han'ı için büyük bir tören hazırlar. Davet için de etrafa adamlar salar. Bu zamanda, davet edilen böyle bir törene gitmemek, çağırana karşı bir saygısızlık veya düşmanlık işareti olarak sayılırdı. Bunun için pehlivanlar pehlivanı, Er-Koşay'a adam salar. "Gelsin," der, benim bu yuğ aşıma. "Yok gelmezse, benim gözüme hiç görünmesin," der.

"Her taraftan, Hanlar gelir, beyler gelir, yerler içerler. Ondan sonra da yeni Han'ın tahta çıkarılma törenine sıra gelir. Getirirler, Kökötöy-Han'ın oğlunu. Ama oğlan, bir türlü tahta çıkıp, Han olmağı kabul etmez. "Şu.., şu.. yerleri almadan ve gâvurla müslümanı yanyana getirmeden, ben Han olup tahta çıkamam," der.. Onlar onu Han yapmak için, uğraşa dursunlar. Biz gelelim Manas'a.

"Manas-Han'a da elçiler gelir ve onu yuğ aşına davet ederler. Ama Manas-Han, bu daveti kabul etmezve ölüaşına da gitmez. Elçiler, "Nasıl bir ok kayadan dönmezse, elçiler de cevapsız gitmez," derler ve ısrar ederler. Ama Manas'nı bir bildiği vardır. Oturur, Alman-Bet'le satranç oynamağa. Elçiler de onu, hayretle, seyrede dururlar.

"Manas, bütün alplerini yanına çağırır. Narım nehrine doğru gider ve Kebeti dağında konarak, uzaktan olsun, Bok-Murun'un ölü aşı törenini izler. O sırada, gökte bir toz bulutu görülür. Manas atlanır. "Nedir," diye o tarafa gider. Uzaktan bir kalabalık görür. Atlanır, pulatlanır, görünen kalabalığa doğru gider. Birden karşıdan "kara bayraklı", kâfir Han'ı Nes-Kara görünür. Manas'la vuruşurlar. Manas onu altedcr. Nes-Kara, kara-bayrağını da bırakıp kaçmak zorunda kalır. Mündü-Burut, Sai-Burut gibi, kâfir Kırgız boyları da, soluğu onun peşinde alırlar. Bu sırada Kalmuklar da gelir, hücuma geçer ama, Manas onları birer birer yener ve hepsini katar önüne....

"Han'ı tahta çıkardıktan sonra, bu sırada Bok-Murun da Çin'e karşı akın yapar. Bu akın sırasında, savaş yapmazlar ama; savaş yerine geçecek, büyük bir at yarışı düzenlerler. Öyle bir at yarışı ki, tam üç ay sürer. Ne Manas ve ne de Bok-Murun bu yarıştan bir netice alamazlar...

Manas'ın "Nogay Han'ı" ile savaşı;

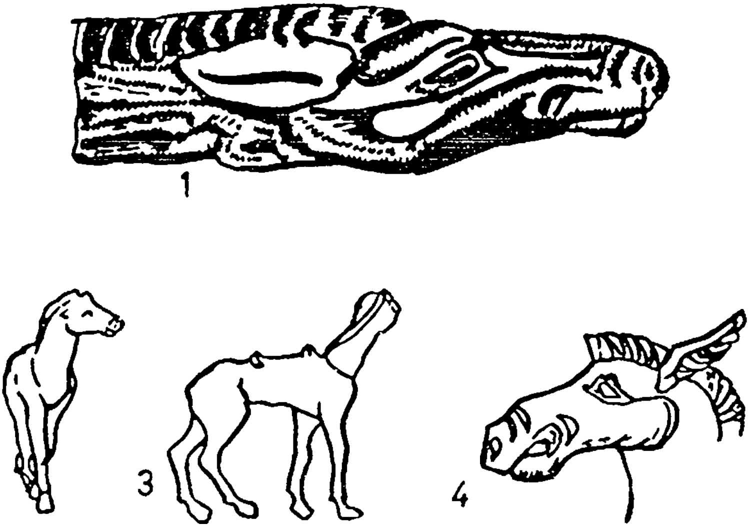
"Manas-Han, dağlarda, yaylalarda dolaşırken, birden bire karşısına, Nogay Han'ı Yoloy-Han çıkar. Manas çekinir. Hafif geriler. Ama tam bu sırada soyun en yaşlısı Koşay-Han ona cesaret verir ve onunla güreşmesini tavsiye eder. Manas da, Yoloy-Han'la onun güreşmesini söyler. Bunun üzerine, pehlivanlar pehlivanı Koşay-Han şöyle cevap verir:

"Töö-Tengşer'le güreştim, geniş Kegen boyunda,
"Şenlikler yapılırken, Kenceke'nin toyunda.
"Kazılık vadisinde, Kar-Yabas-Su boyunda,
"Alp-Börü'yle güreştim, bir tek idim oyunda."

"Er-Koşay, kâfir Han'ı Nes-Kara'nm oğlu ile de güreştiğini ve onu da yendiğini söyler. Ama sonunda. "Ben neyleyim, ihtiyarladım artık, güreşemem," der ve keser atar. Bunun üzerine Manas'ın ordusundan, Kök-Koyan adlı bir çocuk çıkar. "Bırakın," der. "Yoloy-Han'la ben güreşirim," der. Bunun üzerine Koşay-Han çocuğa yaklaşır. "Ey oğlum, gönlün büyük, gücün az." der. Zorla çocuğu bu işten vaz geçirir. Koşay-Han, bakar ki olmayacak. İhtiyar hali ile, beli bükük olarak, soyunmağa başlar. Giyer Manas'ın deri kisbetini ayağına ve girer güreş meydanına. Başlarlar Yoloy-Han'la Koşay-Han güreşmeğe Bir ara, Yoloy-Han, Koşay'ı tuttuğu gibi yere vurur. Koşay-Han, beli bükük bükük, yerinden doğrulur kalkar ve Yoloy'a hücum eder. Tanrı artık kuvvet vermiştir Koşay'a. Onun damarlarında, Tanrının kuvveti dolaşmağa başlamıştır. Tuttuğu gibi Yoloy'u vurur yere ve bu suretle galip gelir. Koşay'ın bu zaferinden dolayı, etraftan hediyeler yağmağa başlar...

"Bu sırada Çin'de Han, Kongur-Bay adlı bir Han idi. Kongur-Bay, Manas'a hücum eder ve vuruşurlar. Önce savaş alanına iki hükûmdar çıkar. Birbirilerine mızrak atarak, yarışıp döğüşmeğe başlarlar. Mızraklar gökte, adeta yağmur gibi uçuşur. En sonunda Manas, Çin Han'ını yener ve ondan sonra da, savaş meydanında şöyle bağırır: "Bana güç veren Tanrıdır. O, bana güç verdikçe, kim benimle vuruşabilir?"...

"Manas-Han, Oronggo'ların reisi Koylu-Han'ı yendikden sonra, Hokend şehrine yürür. Bu sırada Hokend üzerine Yoloy-Han'ın iki oğlu da yürüyorlardı. Yoloy-Han'ın bu iki oğlundan birinin adı, Ököm-Bolot, diğerinin de adı, Törö-Bek idi. Sir-Derya boylarına gelince, orada karşılaştılar. Aralarında, büyük bir harp oldu. Bu harp, Yar-Massar adlı yerde olmuştu. Bu savaş sırasında, Alman-Bet yaralandı...

Şekil 51 : Altay ve Manas destanlarında olduğu gibi, Hun çağı Altay mezarlarında kişilik ve kutsallık verilmiş at figürleri çoktur (Rudenko, 1961, s. 277).

"Manas-Han, demircisi Tökör'e büyük bir önem verirdi. Her akına çıkmadan önce, kendi ulusu ile demirci Tökör'e gider. Kılıçlarını biletir ve tamir ettirirdi. Bu sebeple, Yoloy-Han'ı mağlûp ettikten sonra, Han'ın kızlarından birini, demircisine vermiş ve bu yolla da kendisine zaferler kazandıran demircisine karşı, vazifesini yerine getirmişti...

"Kılıç ve mızraklarını biletip, tamir ettiren Manas-Han, Yoloy-Han'ın iki kızını, karısını ve malını talamak için bir plân yaptı. Büyük bir savaştan sonra, Yoloy Han'ı yenmiş ve Han'ın kızlarının da ele geçirmişti. Bu kızlardan, Ulu-Bike'yi kendi kılıç ustası demirciye ve yine Yolay-Han'ın kızı Kişmiş'i de Alman Bet'in oğluna vermişti...

"Manas eve dönünce karısı, savaşda yapılan bu ganimet bölümünü beğenmedi. Tuttu Yoloy-Han'ın kızı Ulu-Bike'yi, kocası Manas'a verdi. Küçük kızı, Kişmiş'i de kendi oğluna aldı ve bu suretle harpde alınanlar, yine Manas'ın evinde kalmış oldu."

4. MANAS'IN KUZEY AKINLARI

(Kös-Kaman Hikâyesi)

Giriş : Radlof, bu masalı Kırgızlar arasından ayrı olarak toplamıştı. Fakat Manas'ın hayatı ile ilgili olduğunu görünce, bunu da "Manas Destanı"na ilâve etmiştir. Aslında efsane, Oyrat ve Kalmuklarla Kırgızlar arasındaki eski düşmanlığı yansıtan bir hikâyedir. Bu masalda Kırgızlar diyorlar ki, "Kalmuk'tan dost olmaz". *Kün-Han* adlı, Küngey Altaylarındaki bir Kalmuk reisi, diğer Kalmuklardan bir çocuk kaçırmış ve çocukları kaçırılan Kalmuklar da Manas'tan yardım istemek için gelmişlerdi. Efsaneden anlaşılıyor ki, Manas ve kavmi, her ne suretle olursa olsun Kalmuklarla birleşme veya onlara yardım etmeden çekiniyorlardı. Bu sebeple, onların bu yardım isteği, Manas ve adamları tarafından bir kaç defa reddedilmiştir. Başka kurtuluş yolu göremeyen ve çocukları kaçırılan Kalmuklar, müslüman olmuşlar ve ancak bu yolla Manas'ın yardımını elde edebilmişlerdir. Bu Kalmukların, müslüman olmalarına ve çocuklarını kaçıran düşmanlarından intikamlarının alınmasına rağmen, Manas'a yar olmadıkları, bazan kavga çıkarmalarından ve sonra da Manas'ı zehirlemelerinden anlaşılmaktadır. Kalmukların reisi *Kös-Kaman*'ın adı da gösteriyor ki, Manas'ın halkı bunlara iyi gözle bakmıyorlardı. Çünkü *Kaman*, sözü "yabanî domuz" anlamına geliyordu. Yine efsanede adı geçen diğer Kalmukların adları da türkçedir. Meselâ Kös-Kaman'ın oğlunun adı olan *Kökçökös*'ü, *Kökçökös*, yani "*Gökçe-göz*" okumak lâzımdır. Kuzeydeki Kalmuk reislerinin adlarının *Ay-Han*, *Kün-Han* gibi, Türk Mitolojisinin tanınmış ünvanları ile ilgilendirilmiş olmaları da, üzerinde durulacak bir noktadır. Aslında Kalmukların adları böyle değildi. Bu adlandırmaları, yine Türkler yapmışlardı. Manas'ın gidip de, Kuzey ülkelerde *Kün-Han*'ın kızı *Altın-Ay*'ı alıp gelmesi ve onunla evlenmesi de, Türk Mitolojisi bakımından önemli bir motiftir. Çünkü Manas öldüğü zaman Tanrı, meleklerine Manas'ın başında beklemek üzere *Altın-Ay* adlı güzel kızın konmasını emretmişti. *Manas*'ı buldukları zaman, *Altın-Ay* da mezarda onun başında bekliyordu. Bunda da anlaşılıyordu ki "*Manas'ın iki Hatun*'u" vardı. Bunlardan birisi, "*Dünyadaki Hatun'u Kanıkey Hatun*"; diğeri de "*Öbür dünyadaki kutsal Altın-Ay*" idi. Tabiî olarak bu efsanede, "*Altın-Ay'ın Kün-Han'ın kızı*" olması da ayrı bir önem taşımaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki bu efsanede, normal olarak Kalmuklarla Manas'ın harpleri anlatılıyor gibidir. Aslında ise efsane, bu bölümde ruh âlemine girmekte ve "*Manas'a göklerde savaş*" yaptırmaktadır.

Manas'ın evlenmesi ile ilgili efsanelerde de gördüğümüz gibi Kanıkey-Hatun, kalınsız ve başlıksız gelmişti. Çünkü kız, babası Temir-Han'dan zorla alınmıştı. Burada ise "*60 deve yükü kalın*" dan söz ediliyor. Öyle anlaşılıyor ki bu efsanenin, esas Manas destanındaki olaylardan pek haberi yoktur.

"*Ocakta fala bakmak*" âdetini, Er-Töştük destanında daha geniş olarak görüyoruz. Ocakta yalnız fal açılmaz, aynı zamanda sihir de yapılırdı.

"*Eğe*" de Türk mitolojisinin önemli bir motifidir. Manas'ın hatunu rüyasında, kocasının başında bir eğe görüyor ve onu alıp koynuna sokuyor. Bu suretle de çocuğa hâmile kalıyor. Er-Töştük destanında ise, "*Eğe, bir hayat sembolü*"dür. Kötü ruhlar, daima çocuğun eğesini kaçırırlar. O da bu eğe'yi bulmak için peşlerinden gider, durur.

"*Kaplan yılı*", bu efsanede uğurlu bir yıl olarak sayılmamaktadır Halbuki Türk mitolojisinin büyük kahramanlarının çoğu, kaplan yılında doğmuşlardır. Alman-Bet'in lâkabı da, "*Kaplan doğan*"dır. Bu lâkab Manas Destanında da sık sık, Manas için de kullanılmaktadır.

"*Soylu*" veya "*Han-oğlu*" olmak bir kişiye, eski Türk toplumu içinde bir çok imtiyazlar veriyordu. Meselâ Alman-Bet'in Manas'ın "Kırk-yiğidinden" biri olan Serek'i yaralaması, normal görülüyordu. Manas bile, "O Han oğludur, bunu yapabilir", demektedir. *Türkmen* Şeceresindeki efsanevî Oğuz Yabgusu *Kayı-İnal Yabgu*'nun kamışla rakibini biçmesi de, büyük bir şeref olarak kabul edilmiştir.

"*Poligami*", yani çok kadınla evlenme âdeti, burada da yine mitolojik bir tül içinde kendisini göstermektedir. "Büyük-Hatun", her zaman için *Kanı-Key Hatun*'dur. Bu, eski Türkçe deyimle "Ulug-Hatun" idi. Manas'ın bu destandaki akınlarından sonra aldığı *Altın-Ay*'ın ise, kutsal ve Tanrı tarafından gönderilmiş bir kız olduğunu yukarıda söylemiştik.

İslâmiyet, eski Türk inanışlarına rağmen, kendisini zorla ve yapma da olsa göstermektedir. Meselâ Manas'ı iyileştirmek için, karısının *Mekke*'ye gitmesi ve kocasına, orada ilâç ve devâ araması, zorla konmuş ve yapma bir efsane motifidir.

"Kös-Kaman" Efsanesi

Manas'ın "Kalmuk" akınları:

"Manas, Kalmuklardan gelen bir yardım ricasını reddeder ama; Alman-Bet'in kendisi ne de olsa bir Kalmuk'tur. Bu sebeple araya girer ve tutar elçiyi, Manas'ın babası Yakup-Han'a götürür. Fakat Yakup-Han da, Kös-Kaman'a yardım etmeği reddeder. Bunun üzerine elçiyi geri gönderirler.

"Manas'dan Kös-Kaman'ın Kalmuklarına yardım gitmeyince, bu defa Kalmuklar yerlerini yurtlarını bırakırlar ve gelip Manas'a bağlanırlar. Bu sırada da, İslâmiyeti kabul ederler. Büyük bir şenlik yapılır, yemekler yenir ve içkiler içilir ve bu arada da, Manas-Han çok şarap içer ve bayılır. Alman-Bet, bütün akın hazırlıklarını tamamlar. Tam savaş için yola çıkacağı bir sırada, bakar ki, Manas halâ iyileşememiş. Alman-Bet bunu görünce kızar ve Kanıkey-Hatun'a söylenmeğe başlar: -"Bunun sebebi hep sen olmalısın; Manas savaşa gitmesin diye, hep sen onu bu kadar çok içirdin," der. Bu sözü yakında bulunan, Manas'ın Kırk-yiğidinden Serek duyar ve çok kızar. Alman-Bet'e:-"Vay, sen Kanıkey-Hatun'a nasıl böyle lâf edersin," diye, onun üzerine hücum eder. Aralarında sert bir kavga başlar. Alman-Bet, kılıcını tuttuğu gibi, Serek'in omuzuna vurur ve omuzunu yaralar. Bunun üzerine Serek, hemen Manas'a şikâyete gider. Manas, dinler, durur, düşünür ve şöyle der: -"Alman-Bet, bir Han oğlu Han'dır ve bir prensdir. Bunu unutma", der. Serek'i de yanına alarak ziyafete gider.

"Ziyafette Kırgızlarla, yeni müslüman olan Kalmuklar, yer ve içerler. İçmesini bilmeyen Kalmuklar, o kadar çok içerler ki, bu defa başlarlar kavgaya. Kalmuklar, Kırgızları bırakıp, Manas'ın üzerine hücum ederler. Kös-Kaman araya girip, onları zorla ayırır. Bu defa Kalmuklar bakarlar ki, Kırgızların içinde yaşıyamıyacaklar, hemen oraları bırakıp kaçarlar.

"Manas, bunun üzerine onlardan intikam almak için peşlerinden gider ve Kalmuk illerinde savaşa başlar. Kös-Kaman, kaçan Kalmuklardan olmadığı için, Manas'ın yanında kalmıştır. Manas bu defa onun kardeşi Kökçe-kös'ü hep kılavuz olarak ve öncü olarak kullanır. Yine bir gün, öncü olarak gönderdiği bir sırada, Kalmuklar onu tanırlar ve yakalayıp götürürler. Manas'ı şaşırtmak için de, onu kandırırlar. Manas'la adamları, öncünün gelmediğini görünce, başka çare göremezler ve Alman-Bet'i, düşmanı kollamak için gönderirler.

"Alman-Bet yola çıkar. Kalmukların içine girer ve ta *Kün-Han*'ın kızının çadırının önüne kadar gider ve çadırdan içeri girer. Kız Alman-Bet'i hemen tanır ve gürzünü kaptığı gibi, Alman-Bet'e vurmak için kaldırır. Fakat Alman-Bet, daha atik davranır ve kızın gürzünü tutar. Kızın adı da Altın-Ay imiş. Bu boğuşma sırasında, Altın-Ay da yaralanır. Altın-Ay'ın adamları, çadırın içindeki gürültüyü duyup, nedir bu gürültü diye gelince, eski reisleri Alman-Bet'i karşılarında görürler. Hemen sarıp sarmalayıp, yakalarlar ama, Alman-Bet bir fırsatını bulup, kaçmasını da bilir. Doğruca Manas'a gelir ve gördüklerini anlatır. Alman-Bet'in tavsiye ettiği üzere taarruza geçerler. Büyük bir savaş olur... Sonunda Kün-Han'ı mağlup ederler ve neyi var neyi yoksa ele geçirirler. Tabii bu arada Kün-Han'ın kızı Altın-Ay da esir olur. Altın-Ay'ı da tutup, Manas'la evlendirirler.

"Bütün bunlara rağmen yeni müslüman olan Kalmuklar, bir türlü Manas'ın idaresine ısınamazlar. Kös-Kaman'ın oğlu Kökçe-Kös, bir ara fırsatını bulup, Manas'a zehir verir. Manas yine komaya düşer. Kanıkey Hatun, Manas'ı iyileştirmek için türlü ilâçlar yapar, uğraşır. Ama bir türlü Manas'ın derdine devâ bulamaz. Ne yapsın, çıkar gider Mekke'ye Tanrıya yalvarır. Mekke'de gece yatarken, bir rüya görür. Rüyasında, Manas'ın başında, demir bir eğe duruyormuş. Kunıkey-Hatun, bunu görünce, hemen alır koynuna kor. Hatun, sabahleyin kalkınca, rüyasını tâbir ettirir. Bu işten anlayanlar da derler ki, senin bir çocuğun olacak. Hakikaten eve dönünce, Manas dirilir ve hatun da Manas'dan hâmile kalır...

"Manas, bu.. Durur mu, iyileşince, yine kılıcına sarılıp sefere çıkar..."

5. MANAS'IN ÖLÜMÜ

Ak-kula Han zayıfken, Manas Han ihtiyarken;
Kanıkey'i alalı, otuz iki yıl iken,
Karnındaki çocuğu, yedi aylık olmuşken,
Hasta yatan Manas Han, kırk yiğidi çağırdı,
Onlara şöyle dedi :

"Kâfirle müslümanı, yenip aldım, yiğidim!
"İli ile yurdundan, çekip aldım, yiğidim!
"İğdiş develerini, getirdim, ey yiğidim!
"Sığır sürülerini, getirdim, ey yiğidim!
"Kanıkey Hatunuma, çeyizle kalın yapdım,
"Onun Han babasını, tahtından çekdim, aldım.
"Bileğini keserek, bana direnmiş idi,
"Namusunu da bana, eliyle vermiş idi.
"Hanlar kızı Kanıkey, yedi aylık hamile,
"Büyütmek kolay mıdır, çocuğu doğsa bile?
"Bu küçük yavrucağım, il içinde bir hiçtir,
"Elinden bir şey gelmez, harp için henüz gençtir.
"Epeyce uzun zaman, uyuma çağındadır,
"Kendisi çok küçüktür, ağlama çağındadır.
"Belki bir gün gelecek, o da artık dinecek,
"Gözünün kirlerini, elleriyle silecek.
"Bir kız da olabilir, belki benim bu tayım,
"İyi birisine ver, ey vezirim, Bakay'ım!
"Bay'ın oğlu, vezirim, ey Bakay'ım, yiğidim!
"Oğluna göz kulak ol, bakayım, ey yiğidim!
"Sen vâsiyetnâmemi, gördün mü, ey yiğidim!

"Keçe kefeni biçip, dürdün mü, ey yiğidim!
"Ben artık bu dünyadan, göçerek gidiyorum!
"Benim ak kamışım da, biçildi düşüyorum!
"Hanlık mezarımı da, ey yiğidim, hazırla!
"Mezarımın başında, otur, ağlayıp sızla!
"Han kızı Kanıkey'se, saçlarını yolmasın!
"Izdırap verme ona, yüzlerini bozmasın!
"İyilik içindeysen, iyi olursun her dem!
"Yok azab içindeysen, azab bulursun her dem!
"Ey benim kardeşlerim, Abeke ile Köböş!
"Vâsiyetimi yapın, olun bana birer eş!
"Altıma da bir dayak, hazır olsun, ey Bakay!
"Maiyetimle herkes, hazır olsun, ey Bakay!
"Ölmek üzereyim, ben, gelin şimdi, ey Bakay!
"Başımla ayağımı, çekin şimdi, ey Bakay!"
Yakup oğlu genç Manas, böylece göçüp gitti!
Bay'ın tek oğlu Bakay, baktı Han ölüp gitti!
Onun cenazesini, kamışa koydu gitti!
Bir dağ gibi Manas'ı, mezara koydu gitti!

"Manas ölünce, karısı Han kızı Kanıkey, saçını başını yolar, ağıtlar söyler. Hatun daha yas duman içindeyken, Manas'ın babası Yakup Han'ın hilekâr veziri gelir ve Hatun'a şöyle der :

"At ölür sırtı kalır, ağa ölür yenge kalır,
"Han kızı Kanıkey de, Manas'dan bize kalır.
"Manas'dan geri kalan, iki kardeşi vardır :
"*Abeke* adlısına, akıllı doğan, derler,
"*Köböş* adlısı ise, aptal doğmuşdur derler.
"Bunlardan birisiyle, senin evlenmen gerek,
"Seç onlardan birini, iyice düşünerek."

"Kanıkey Hatun, yani Manas Han'ın karısı bu sözü duyunca başlar ağlamağa ve onlara şöyle der :

"Bana eş olamazlar, ne Abeke, ne Köböş,
"Artık neyime gerek, bundan sonra bana eş,
"Manas'ın babasından, Yakup Han'dan gelirsin,
"Nasıl Manas'dan kadın, bize kalmıştır dersin.

"Ben zaten yedi aylık, çocuğa hâmileyim!
"Sizden böyle bir sözü artık işitmiyeyim!
"Dokuzuncu ay olsun, hele bir doğurayım,
"Eğer kız doğurursam, icabına bakayım,
"Onu ateşe atıp, ateşlerde yakayım!
"Onu sulara atıp, sularda bir boğayım.
"Yok bir oğlum olursa, güleyim sevineyim!
"Böyle bir oğul ile, ben nasıl evleneyim!"

"Yakup Han'ın hilekâr veziri *Mengdi-Bay* bunu işitince, onu bırakıp, Manas'ın ikinci karısı *Şorak*'ın kızı *Akılay*'a gider. Ona da aynı şeyleri söyler. Akılay da : —"Her kadının bir çocuğu var, benimse hiç yok. Ben de ne yapayım, Abeke ile evleneyim," der ve evlenmeğe razı olur. Yakup Han, Akılay'ı oğluna alır ve gerdeğe girer. Akılay, Kanıkey Hatunu kıskanıp şöyle der :

"Bir çocuğu olacak, yakında Kanıkey'in,
"Neler yapacağım ben, görün de bir bekleyin.
"Doğumu yapar iken, orda bekleyeceğim,
"Çocuğun göbeğini, ben kendim keseceğim.
"Yıkayacağım diye, sulara sokacağım,
"Ağzına bezler tıkıp, çocuğu boğacağım!"

MANAS'IN OĞLU SEMETEY'İN DOĞUMU

"Kanıkey hanımın doğum ağrıları başlar ve bir erkek çocuğu doğar. Manas'ın annesi, çocuğu kaptığı gibi bir beze sarıp kaçırır. Akılay çocuğu yıkamak ve göbeğini kesmek için peşinden koşar ama, tutamaz. Gelir, hemen durumu kocasına anlatır. Manas'ın kardeşleri Abeke ile Köböş, öyle ise derler, çocuğu biz alalım da öldürelim. Manas'ın annesi bunu duyar. Kanıkey'i de alıp ormana kaçarlar. Manas'ın kardeşleri çadıra gelirler ama, ne çocuk var, ne de annesi. Tutarlar, hırslarından çadırı ateşe verip giderler. Manas'ın annesiyle karısı, çocuk ellerinde ormanda dolaşırlar. Ne in ve ne de cin görürler. Ne yapalım diye düşünürlerken, gelinin aklına gelir. Benim düğünümde babam olan (*Ökül ata*), zengin bir Karım-Bay vardı. O bu yakınlarda oturur, gel ona gidelim der. Acıkırlar, susarlar, yolda kızıl bir dana görürler ama, ne bıçakları var kesmeğe, ne de ateşleri var pişirmeğe. Derken Karım-Bay'a ulaşırlar. Manas'ın Hatunu olanları anlatır : "Rahmimde kalan oğlanla, keçiden

kalan oğlakla, Manas'tan kalan mirasla, mızraktan kalan bayrakla," Sana sığındım, ey Karım-Bay! Der. Ama Karım-Bay : — "Benim evimde size yer yok! Belki yoldaki kızıl danayı da görmüşsünüzdür. Onun da bacaklarını ayırayım da, sizin işinize yaramasın, hiç olmazsa aç kalın!" Diye evinden kovar. Manas'ın ihtiyar annesiyle karısı yine yola revân olurlar, giderler Manas'ın veziri Bay oğlu Bakay'a. O da onlara yalnız bir ayran içirir, at ve elbise verir ve sonra da onlara evin kapısını gösterir ve haydi gidin, der. Bir ara ihtiyar kadının, gözleri bulanır, başı döner. Gelin der ki : —"Hanım Anne, biraz daha sabret bari, babam Kara-Han'ın yurduna varalım." Derken *Elmalı* dağa gelirler, gelin kendisinin eski yurdu olan dağı tanır, elmalardan toplarlar, meyvalardan yerler ve yine yola koyulurlar. Gelin bir de bakar ki, kardeşi Solton-Kul (Sultan-Kul) at üstünde karşısında duruyor. Sultan-Kul kız kardeşini tanımaz : —"Nereden geliyorsunuz, nereye gidiyorsunuz?" Diye sual eder. Gelinle sözleşirler ve nihayet adam, bu kadının kendi kız kardeşi olduğunu anlar. Kucaklaşırlar, öpüşürler. Beraberce babaları Kara-Han'a giderler. Babası kızını yanında alıkor. Halkı toplar, şölen verir, ziyafet çeker, kısraklar kestirir, dağ gibi etler yığar. Halk çevrelenip yemekleri yemeğe başlarlar. Ama bakarlar ki, Manas'ın bu oğluna henüz daha bir ad konmamış. Bunun üzerine dedesi Kara-Han, Ak sakallıları toplar. Kara sakalları toplar. Çocuğa bakarlar ne ad koyalım diye. Bakarlar, bakarlar ama oğlana, bir türlü, bir ad bulamazlar. Herkes oğlana bir ad düşünüp de bulamazken, birdenbire elinde bir âsa tutan, ak-boz bir ata binmiş, ak sakallı bir adam ortaya çıkar ve Kara-Han'a yaklaşır. Der ki : —"Anlaşıldı, kimse bu çocuğa bir ad veremiyecek. Onu koluma verin de, ben ona bir ad vereyim", Der. Çocuğu alan ihtiyar, şöyle söylemeğe başlar :

"Tepeler etrafını, kızıl çayırlar sarsın!
"O da böyle büyüsün, Tanrı ona yâr olsun!
"Yurtların etrafını, kızıl çayırlar sarsın!
"Bu da böyle büyüsün, *Koca Hızır* yâr olsun!
"Keçiden kalan oğlak, beyim!
"Mızraktan kalan bayrak, beyim!
"Manas'tan kalan oğlan, beyim!
"Manas'tan miras kalan, beyim!
"Kara kanlı, gök bitli, *Semetey* koy adını!
"Öyle müthiş olsun ki, öldürsün atasını!

"Doğmamışken sıçrasın, doğunca da çırpınsın!
"Beşiği çalkalasın, beş yaşında yurt yıksın!
"On beşinde ok atsın, büyük illeri alsın!
"Büyük yurtları gütsün, halkın başında kalsın!
"Semetey olsun adı, bu adı benden alsın!

"Çocuğa böylece ad veren ak sakallı *Koca Hızır*, hemen ortadan kaybolur.

"Oğlan biraz büyür ve yürümeğe başlar. Alır gümüşlü aşıkla zarları ve başlar, oynaya durur. Dedesi Kara-Han, bu sırada misafir çağırmış ve bir ziyafet vermekle meşgulmüş. Fakat oğlanın gürültüsünden kimse oturamaz olmuş. Kalkmış dedesi oğlanı azarlamış. Oğlan da : —"Ama Dede ne yapayım, artık yürümeğe başladım. Bari bir at ver de, binip gezeyim!" Der. Dedesi Kara-Han bir at eyerletir ve yanına da Sarı-Taş adlı seysini katar ve Sarı-Taş'a da sıkıdan sıkıya atın dizginini elinden bırakmamasını tenbih eder. Oğlan gezmeğe çıkınca, seyisi Sarı-Taş'ı iter ve dizginlerini eline alıp, atı sürmeğe başlar. Seyis telâşa düşer, hemen koşup Kara-Han'a haber götürür. Kara-Han ata biner. Fakat oğlanı durduramaz. Dayısı Sultan-Kul ata biner, peşinden koşar, o da durduramaz. En sonunda annesi, Kanıkey oğlanı ve nereye gittiğini sorar. Oğlan da : —"Ben Manas Han'ın oğlu, Yakup Han'ın da torunuyum. Ben burada duramam, başımı alıp baba yurduna gideceğim", der. Annesi çaresiz kalır. Gider Kara-Han'a. Der ki : —"Baba, bu oğlan kafasına koymuş bir kere baba yurduna gitmeği. Ver bari şu ak aygırınla, zırhını da, giyip gitsin." Oğlan zırhı giyer, ata biner, yola çıkarken, annesi ona Talas'ta, Zülfikar dağında oturan Bay oğlu Bakay'ı gidip görmesini sıkıdan sıkıya tenbih eder. Oğlan gider Baka'yı görür. Manas'ın oğlu geldi diye, Bakay sevinir. Tanrı yoluna atlar kurban eder. Manas'ın babası Yakup Han'a da, torunun geldi diye müjde vereyim, der ve çıkar yola, gider Yakup Han'a. Yakup Han sevinir görünür, getir de göreyim torunumu der. Ama Bakay dışarı çıkınca, hemen iki oğlunu çağırır. Der ki : —"Oğullarım, yeğenleriniz geliyor. Haydi sizi göreyim. Bir zehir hazırlayın da bu veledi zehirliyelim". Neyse oğlan gelir dedesine, bir selâm verip oturur. Dedesi yalancıktan sevinir, ağlar tepinir, bardağa şarap koyup oğlana verir. Oğlan işin farkına varır: —"Sen niye içmiyorsun, Yakup Han?" Diye, dedesine sorar. Tutar şarabı köpeğe içirir, köpek hemen orada kıvrılıp ölüverir. Oğlan kalktığı gibi, dedesinin yakasından tutar, atar tahttan aşağı ve kendisi tahta çıkar oturur. Vezir

Bakay, oğlanın amcalarına gider. Ama oğlanın amcası "Aptal doğan" Köböş, tuttuğu gibi mızrağını, vurur ve vezirin yüzünü yaralar. Vezir döner oğlana, olayı anlatır. Oğlan kızıp yola çıkar, gelir amcalarına. Gelir ama, amcaları işi anlarlar. İzzet ikram derken, amcaları içip kalırlar. Oğlan şöyle bir kolaçan eder etrafı. Bakar ki, babası Manas'ın atı çadırın önünde, atmacası atın üstünde, zırhı, beyaz kılıcı da duvarda asılı duruyor. Amcaları hepsini talan etmiş getirmişler. Toplar oğlan hepsini, vezir Bakay'a veda ettikten sonra da, döner gelir annesine. Annesini de yanına alıp gider, Talas nehrinin kaynağındaki Üç-Koşay'a. Babası Manas'ın sarayı da buradaymış. Gel zaman, git zaman, oğlanın iki amcası bunu duyarlar. Toplarlar büyük bir ordu ve gelirler oğlanın üzerine. Fakat Ana Kanıkey, oğlanın düşman üzerine gitmesine razı olamaz. Durdurur oğlanı, kendi biner atına. Çünkü oğlanın babası gibi, ne taraftarları ve ne de kırk yiğidi kalmıştır. Artık yalnız başına çıkacaktır düşman üzerine. Oğlan annesi ile büyük annesini çadır direğine bağlar ve düşmana saldırır. Ama, amcaları onu yakalar. Bağlarlar iplere ve götürürler ormana. Geç geçden, annesi iplerini çözer düşer onların peşlerine. Yakalar onları ve iki amcasını da öldürür. Bunu duyan Manas'ın annesi Çakan-Hatun da Yakup Han'a koşar. Utanmadın mı sen, der! Tek evladına karşı tuzak kurdun da, işe yaramaz oğullarınla birleştin. Der ve yüzüne tükürür. Bundan sonra, Allaha şükreder ve otururlar".

6. MANAS'IN OĞLU SEMETEY

Aşağıda özetini verdiğimiz destan, Kara-Kırgızların Hakan'ı Manas Han'ın oğlu ve torununun hayat hikâyesidir. Manas'ın oğlu ve torunu ile ilgili olduğu için Radlof, bunu da Manas destanının bir parçası (Episode) olarak kabul etmiş ve hepsini bir araya getirmiştir. Manas destanında az çok bir tarih ve coğrafya bilgisi de verilmiştir. Ayrıca bazı tarih gerçeklerini de bulmak mümkündür. Fakat bu hikâyede tarih ve coğrafya, mitoloji içinde kaybolmuştur.

Daha destanı okumağa başlar başlamaz, tarihin ve Türk kültürünün çok eski derinliklerinden gelen bir mitoloji ve bir ses bizi karşılar. Manas Han ölünce, onun Kırk-yiğidi ile mâiyeti, oğlunun emri altına girmek istemezler. İsyân ederler. Fakat mitolojinin cevap bulacağı, bilinmiyen ufuklara doğru kaçıp gitmek isterler. Manas'ın oğlu Semetey, onları yakalar ve hepsini birer birer öldürür. Hem de senelerce baba-

sına hizmet etmiş ve bütün Ortaasya'da büyük ün salmış yiğitleri. Türk töresinde miras, babadan oğluna geçerdi. Fakat Kırk yiğid kendi Hanları Manas'ın oğluna niçin itaat etmiyorlardı?

Bu soruları Türk töresine ve içtimaî kaidelerine göre izah etmenin imkânı yoktur. Çünkü bunların cevabı Türk Mitolojisinin motifleri içindedir. Göktürk yazıtlarının dediği gibi, "oğullar babaları gibi yaratılmadığı için", çok şeyler olmuştu. Destancı, atalardan gelen destan düzme ananelerine göre böyle demişti ve bunun için de destanda bunları okuyoruz.

Manas'ın oğlu Semetey'in karısı da mitolojiktir. Alınmış, kaçırılmış âdi bir kız değildi. Otuz kız ve kırk erkekle güreşip, baş çıkan bir kızdı. Yine bu kadın, düşmanını tehdid etmek için, bir kuğu olup babasına gideceğini söyler. Düşman bundan korkar ve artık onu saydığını göstermeğe başlar. Kuğu, kutsal kadınlığın ve Tanrının sembolüdür. Efsaneye göre, Manas'ın bu gelini *Ay-çörek*, belki de Tanrının bır kızı idi.

Manas'ın oğlunun düşmanlarının adları da, gökle ve yıldızlarla ilgili idi. Bunlar, *Yediger*'in oğulları *Er-Kuyaş* v.s. idiler. *Yediger*, Yedikardeşler, yani Büyükayı burcudur. *Kuyaş* ise, güneşin türkçe başka bir adıdır. Efsanevi gelinin adı da *Ay-Çörek*'dir. Adı Ay'la başlamaktadır. Manas Han'm torununa ad bulunamamıştı. Onun adını da gökten inen *Ay-Koca (Ay-Koca)* adlı kutsal, ak sakallı bir ihtiyar vermişti. Bu da, Ay'la ilgili bir ruhdur. Diğer Türk efsanelerinde, meselâ Manas destanında, çocuğun adını genel olarak "*Hızır*" verirdi. Bu destanda islâmiyetin ve Yakındoğu'nun tesirleri de artık görülmüyor.

Manas Han'ın oğlunun, iki tane mâiyeti veya yiğidi vardı. Bunlar "*Kül-Çora*" ile "*Kan-Çora*"dır. Doğarken, birisi elinde Kül tuttuğu ve diğeri de kan tuttuğu için bu isimleri almışlardır. Kül tutan, çocuk "Kutsal ateş"in gönderdiği bir soy olabilirdi. Çünkü sonuna kadar, Manas Han'ın nesline sadık kalmış ve onlardan ayrılmamıştır. Elinde Kan tutan, Kan-Çora ise, getirdiği insan kanı gibi vefasızlığın bir timsali idi. Hayatı, hırs, mal kazanmak, hırsızlık etmek, efendisine hıyanet etmek gibi, insan oğlunun zayıf noktalarını teşkil eden olaylarla geçmiştir.

Halbuki Çingiz Han gibi dünya imparatorları da elinde kan tutarak doğmuşlardı. Çingiz ve Manas'ın ellerinde kan tutarak doğma motiflerinin, yabancı kültürlerden, meselâ Hindistan'dan gelmiş olabileceğini söylemiştik. Bu çok önemli Kırgız efsanesi de, bizim bu fikrimizi ispat et-

mektedir. Aksi halde efsanede kan tutarak doğanın bir kahraman olması lâzımdı. Efsaneyi 'Radlof'un proben' V, s. 314-372'den özetliyerek aşağıda veriyoruz:

MANAS'IN OĞLU SEMETEY-HAN

"Manas'ın oğlu Semetey, büyüyünce, babasının Kırk-yiğidini çağırır ve onlarla akına çıkmak için hazırlığa girişmelerini emreder. Ama bir de bakar ki, babasının kırk yiğidi atlarına atlamış kaçıyorlar. Peşlerine düşer, dönün, gelin, der; bağırır ama, hiç faydası yok. Bunun üzerine onlara yetişir. Hepsini kılıçtan geçirir ve öldürür.

"Eve döndüğünde, bakar ki kırk yiğidden Alman-Bet'le, Acı-Bay'ın birer oğlu olmuş. Hemen çocukları alıp getirir, kendi annesinin memesine bırakır. Çocuklar, Semetey'in annesinden süt emince Semetey'le kardeş olurlar. Onlar da bütün kahramanlar gibi, altı günde anne deyip konuşmağa başlarlar. Kamıştan ok yapıp, kuzgun avına çıkarlar.

"Gel zaman, git zaman, Manas'ın oğlu Semetey şöyle der: —"Akın adlı bir adamın çok güzel bir kızı varmış. Adı da Ay-Çörek imiş. Ben bu kızı gidip kendime eş olarak alacağım!" Deyip yola çıkar. Kızın yurduna gelen oğlan, bir de bakar ki, kız bir sarayda oturuyor ve kendisini otuz kızla, Kırk-yiğid muhafaza ediyorlar ve o gün de hava iyi diye dışarı çıkmış, oynuyorlar. Oğlan, bunların oyunlarından da bir şey anlamıyor. Güreş midir, oyun mudur, bundan bir türlü mana çıkaramıyor. Durmadan herkes birbiriyle güreşiyorlarmış. En sonunda güreşte, Akın'ın kızı Ay-Çörök hepsine galip geliyor. Akşam oluyor, herkes uykuya dalıyor. Semetey yavaşca yurda dalıp, kızı alıyor ve kızı kaçırarak kendi yurduna varıyor. Bundan sonra da kızla evlenip, mesut günler geçirmeğe başlıyor.

"Bu arada, Semetey'in süt kardeşi Kan-Çora ile Kül-Çora da can sıkıntısından oturup, dururlarmış. Kül-Çora hem akılca, hem de, malca Kan-Çora'dan fakirmiş. Bir gün demiş ki: —"Ben çok fakirim. Bari gideyim de Orta-Kırgız-Yüzü reisi Kökçö'nün oğlu Ümötöy'in sürüsünden iki koyun alayım da, ben de mal sahibi olayım!" Böyle demiş, yola çıkmış ve gelerek komşu yurtdan iki koyun alıp, atın terkisine vurup kaçırmış. Kaçırmış, kaçırmış ama, koyunun sahipleri de bunu haber almışlar, peşlerine düşmüşler. Zavallı Kül-Çora nereye gidecek. Tabii koyunları Semetey'in iline getirecek, düşman da oraya gelecek ve Semetey'in yurdunu, "Vay, sen benim koyunıarımı aldırırsın ha!" Diyerek yağma edeceklerdi.

"Semetey çadırında otururken, birden düşmanın geleceği Semetey'in kalbine doğar. Karısından izin alarak, hemen yurttan dışarı çıkar ve atına biner, gelen düşmanı karşılar. Kül-Çora ile birlikte düşmanı iyice ezer. Kökçö'nün Ümötey, bakar ki onunla başa çıkamıyacak. "Gel seninle sulh yapalım, beraberce yaşayalım," der. Böylece barışırlar ve kendisi yaşça büyük olduğu için amca olur. Semetey de yeğen olur, sulh içinde yaşayıp giderler. Birbirini, amca yeğen diye çağırırlar.

"Semetey'in karısı Ay-Çörek, bir gün bir rüya görür. Rüyada bir deniz, ortasında da bir kavak görür. Bütün evliyalar ve ruhlar buraya toplanırlar, ata binerler ve bir kurban isterler. Ertesi gün Semetey yola çıkmak isteyince, karısı onu önlemek ister ama, Semetey hiç kimsenin sözünü dinlemez. Annesi Kamkey de ağlar, sızlar ama, hiçbir fayda vermez. Semetey gider mezara bir kısrak kurban eder, ateş yaktırır, bir kazan alır,

içine et kor pişirtir. Tam bu sırada ufuk, askerle dolar. Anlar ki Yediger'in oğulları Ak-kuyaş'la Er-Toltoy ordularını, toplamış kendi üzerine geliyorlar. Girer düşmanın içine. Bir çarpışır. İki çarpışır. Ama ne fayda, birini öldürür, onu birden gelir. Tek kurtuluş yolunu kaçmakta bulur. Gençliğin de bir geçit bilirmiş. Hemen sapar o geçide; ama Ak-Kuyaş'ın oğlu da bunu sezer ve peşinden gelir. İki yiğidinden Kan-Çora korkar:— "Ben niye bunun peşine düşüp dururum," der. "Zaten bu benim babamı öldürmemiş miydi? İntikam almayıp da, ne güne duruyorum," der. Arkadaşı Kül-Çora'ya bunu anlatır. Kül-Çora da onu azarlar :

"— Biz onun ekmeği ile yetişmedik mi? O neredeyse, ben oradayım," deyip, saldırır girer düşmanın içine. Ama Kan-Çora gider, Er-Kuyaş'ın yanına Manas'ın oğlunun yerini gösterir. Gelir Er-Kuyaş, Semetey'in kemiklerini kırar, atar cesedini yere, bırakır.

"Kül-Çora, Semetey'in ölümünü duyar. Gideyim evine bari haber salayım der. Bakar ki Er-Kuyaş da arkasından geliyor. Döner çarpışır ama, başa çıkmanın çaresi yok. Er-Kuyaş'a teslim olur. Er-Kuyaş, Semetey'in karısı Ay-Çörek'i kendisi alır, Kül-Çora'ın karısını da, vefasız Kan-Çora'ya verir. Kül-Çora bir esir gibi ağasının kapısında kölelik yapar durur.

"Semetey'in karısı meğerse yedi aylık gebe imiş. Er-Kuyaş bir gün demiş ki, "Bari Semetey'in şu çocuğunu da öldüreyim de, neslini tüketeyim." Demiş ve beklemiş doğum gününü. Günü gelmiş, Ay-Çörek, nur topu gibi bir oğlan doğmuş. Kimse kıyamamış kendisi gelmiş, bu oğlanı da öldüreyim diye kılıcını kaldırmış ama, Ay-Çörek hırsla üzerine yürümüş :

"— Eğer onu öldürürsen girerim bir kuğu şekline, giderim babamAkın Han'a haber veririm. O zaman gününü görürsün," demiş. Bunu duyan Er-Kuyaş korkmuş ve kılıcını kınına koymuş. Üstelik de oğlana ad vermek için büyük bir şölen ve ziyafet vermiş. Toplamış bütün halkı etrafına. Ama hiç kimse ona bir ad bulamamış. Bu sırada gökden altın sakallı Ay-Koca inmiş ve oğlana Seytek adını vermiş, sonra da ortadan kaybolmuş.

"Kül-Çora da bu sırada, dokuz çobanlı büyük sürüde, çobanlara yemek, pişirmek, çobanların hizmetine bakmakla meşgulmüş. Efendisinin bir oğlu olduğunu duyunca, buna dayanamaz. Hemen elbisesini yırtar. "Ay-Çörek Hatuna bunu diktireyim," bahanesiyle, çobanlar başı Kara-Beg'den izin alır. Bir topal ata biner. Yolda Er - Kuyaş'ı görür ve ondan iyi bir dayak yer. Ama en sonunda ne yapar, yapar ve Hanımına gelir. Hanımı ona, beklemesini ve iyi günlerin geleceğini müjdeler.

"Günler geçer, oğlan büyür. Annesi oğlana, at sürülerinde hizmet eden, babasının yiğidi, Kül-Çora'dan bahseder ve şekil şemâilini verir. Kül-Çora da bir fırsatını bulur, Er-Kuyaş'ın yurduna iner. Sokakta giderken oğlan, Kül-Çora'yı görür ve onu tanır. Sanki hiç bir şey yokmuş gibi, Er-Kuyaş'a gider :

"— Aııca ben, at sürülerinin yayıldığı yere gidip, o yaylaları da görmek istiyorum," der. Er-Kuyaş, hazır Kül-Çora buraya gelmişken, seni onunla göndereyim der ve Kül-Çora'yı çağırır :

"— Al bu çocuğu götür sürülere, üç gün gezdir. Yok biraz gecikirsen veya çocuğa bir şey olursa, kendinin başını kopmuş bil, der. Kül-Çora oğlanı alır, yola çıkar. Yolda durumu anlar. Oğlan giyinir, silâhlarını takar. Yaylaya gelince, dokuz sürünün dokuz çobanı onu karşılamak için gelirler. Hazır gelmişlerken icaplarına bakayım, der oğlan. Dokuz çobanı da orada öldürür. Kül-Çora'yı iyi bir besler ve güzel bir ata bindirir :

"— Haydi," der. "Dönelim de, bir de Er-Kuyaş'la hesaplaşalım!" Dönerler gelirler Er-Kuyaş'ın yurduna.Er-Kuyaş, oğlanın Kül-Çora ile dönüp geldiğini görünce, hemen işi anlar ve rengi atar. Ama elinden bir şey gelmez. Oğlan vurduğu gibi Er-Kuyaş'ın kafasını koparır, atar.

"O sırada Kan-Çorada, yani oğlanın babası Semetey Han'ın vefasız yiğidi ve Kül-Çora'nın kardeşi, bunu bir fırsat bilmiş ve oğlanın annesini alarak koyun sürülerine götürmüş imiş. Koca Kanıkey Hatun'a koyunların pisliğini temizlettirirmiş. Hatunu âdi bir hizmetçi gibi kullanırmış. Hemen oğlanla Kül-Çora koşarlar oraya. Bağlarlar Kan-Çora'yı bir kapıya. Kanıkey Hatun bunu görünce bağırır :

"— Çocuklar, o hainin kanından, bir kaşık da bana verin!" Kül-Çora bir kılıçta keser Kan-Çora'nın kafasını, verir böylece de bir hainin cezasını.

"Seytek Han, yanına annesini ve Kül-Çora'yı alarak, Manas Han'ın eski yurdu Talas vadisindeki Kul-Ata boyuna gider, otağını kurar. Üç-Koşay'la Talas bölgesini elinde tutar. Devletinin sınırı, batıdaki Taşkend'e kadar uzanır..."

7. İLİ NEHRİ BOYUNDAKİ KABİLELERİN MENŞE EFSANESİ

(Er-Töştük Destanı)

Manas destanında Manas-Han'ın, kuzeydeki *İlemen* ve *Tokoman* illerine de akın yaptığı anlatılmaktadır. Aşağıdaki efsane İlemen adlı kabilenin ataları ile ilgili bir hikâyedir. Burada *İlemen-Bay* adlı bir reis de karşımıza çıkmaktadır. Aslında bu adın kabile ile mi; yoksa kabilenin reisi ile mi ilgili olduğunu bilmiyoruz. Adın, İli nehri ile ilgili olması da muhtemeldir. Genel olarak Ortaasya'da efsanelerin bir öz kısmı ve bir de sonradan çeşitli ozanlar tarafından ilâve edilen yeni parçaları vardır. Efsanelerin özü, çoğu zaman gerçekle ilgilidir ve yarı tarih olaylarını içinde toplar. İlâveler ise, yine Ortaasya mitolojisinden ilhamını alan bir nevi peri masallarıdır.

Bu efsanede, Er-Töştük'ün *Urum-Han*'la mücadelesine ait olan kısım, efsanenin öz bölümü olsa gerektir. Aslında Manas Destanında da burada olduğu gibi, *Urum* ve *Kırım*-Han'ları ile yapılan harpler vardır. *Urum-Han*, OĞUZ Destanında da geçer. Fakat bu efsanede mitoloji, kendisini daha baskın olarak göstermiş ve Urum-Han'la Kırım-Han'ın ülkeleri yeraltı dünyasına indirilmiştir. Efsane iyice ve dikkatle okununca, bu harplerin anlatılışında tarih kokusunu alma mümkündürr.

Efsanenin çıkış yeri hakkında bir bilgimiz yoktur. Yalnızca bir yerde, Er-Töştük'ün sürülerini *Alma-Bulak* adlı bir yerde yaydığı söyleniyor (Proben, II, 530).

İlemen-Bay'ın efsanevî bir kimse olduğu, onun neslinden de anlaşılmaktadır. Bu kabile reisinin dokuz oğlu vardı. Diğer Türk efsanelerinde olduğu gibi, bu dokuz oğuldan, dokuz soy türeyecektir. Bu da bize, İlemen-Bay'ın daha ziyade efsanevî bir kimse olabileceğini göstermektedir.

İlemen-Bay'ın bir de kölesi veya hizmetçisi vardır. Bunun adı ise *Sarban*'dır. Sarban, bir Moğol adıdır. Bu efsaneden bazı tarih gerçekleri çıkarmak icap ederse, bu kabileye vaktiyle bazı Moğolların tâbi oldukları; fakat sonradan büsbütün kuvvetlenerek İlemen-Bay'ın oğullarına da hakim oldukları sonucunu çıkarabiliriz. Er-Töştük, eski kölelerinin başkaldırmalarına son vermiş ve bu suretle komşuları ile mücadeleye girişmişti.

Ilemen-Bay, kendi oğlu yetişince, Türk mitolojisi gereğince kötü baba rolüne girmiştir. Kirli kız *[illegible]*, bir dev şekline girip onu öldürmek isteyince, oğlunu bile feda etmekten çekinmemiştir. Burada da Deli Dumrul'un babasının bir proto-tipini görüyoruz. Oğuz Han'ın babası Kara-Han da böyledir.

Oğlanın ruhunun bir eğede olması ve bu eğenin yok olması ile oğlanında ölme olayı, Ortaasya ve eski Türk masalları ile ve Şamanizm'in özelliklerinden biridir. Başka bir canlıda veya eşyada saklanan bu ruha, Ortaasya'da *Ervah*, *arbak*, vs. derlerdi. Sayın Prof. A. İnan, bu konuyu «Şamanizm» adlı eserinde incelemiştir.

Efsane ile ilgili Ortaasyalı Bey soyunun dokuz oğlu varken, batıdaki Urum ve Kırım-Han'ların yedi kızı vardır. Batı Türklerinde de yedi rakamının mukaddes olduğunu söylemiştik.

Er-Töştük'ün yer yüzündeki gerçek karısı *Kenceke-Hatun* idi. Bu efsanede, yer altında yaşıyan Kırım-Han'ın kızı *Ak-Çcnem*'le de evlenmiştir. Bu kızdan, yine yerin altında *Bir-Bilek* adlı bir oğlu olmuştur. Er-Töştük yeryüzüne çıkınca, birer birer yeraltındaki bütün bu ilişkileri bitirir ve efsanenin kahramanını yine eski karısı Kençeke ile birleştirir.

Temir-Kulak, *Ay-Kulak*, *Kün* (veya *Kan) –Kulak*, *Çoin-Kulak*, *Yantakçı*, gibi dev adlarına da rastlanır. Çoğu, kulaklarının özelliklerine göre sınıflandırılmışlardır (Bk. S. 544-6).

Şeytanlar ve kötü ruhlar hep yer altından çıkarlar. Bu da eski Türk inanışlarının gereğidir. Yer altından çıkan bir kaynakda, ciğer

gibi bir şeyin görülmesi ve bu şeyin büyüyerek dev olması, Tepe-Göz ve Moğolların Yeke-Nidun efsanesini hatırlatır.

Er-Töştük'ü alarak yer yüzüne çıkaran kuş, Anadolu masallarındaki *Zümrüd-ü Anka* kuşundan başka bir şey değildir. Gerçekte ise bu efsanevî kuş, Hint an'anesindeki *Garuda* kuşudur. Bu motifin kökü, Hindistan'da olabilir. Ama masala giriş ve anlatılış şekli ise, Hint masallarında başka türlü, Türk masallarında ise daha başka türlü olmuştur. Er-Töştük masalında, bu kuşa "*Kara-Kuş*" yani kartal denmektedir. Tünediği ağaç ise Hayat-ağacı'dır. Yine Ortaasya inanışlarına göre, ağacın altında bekçi olarak bir yılan bulunurdu. Buryatlar bu yılana "*Abırğa*" derler. Bu yılan hayat ağacını beklerdi. Bu masalda ise bu yılana "*Acırğa*", yani ejderha denmektedir. Ortaasya'da bu kuşun karşısına bir de ikinci bir kuş konmuş ve aralarında mücadele meydana getirilmiştir. Bu Er-Töştük masalının en güzel paralellerini de, yine Anadolu masallarında buluyoruz. Masalın kahramanı, her sene kartalın yavrularını yiyen ejderhayı öldürür. Kuş da onu yeryüzüne çıkarmak ister. Kırk koyun ve kırk tulum su alarak göğe çıkarlar. Ama yolda kuşun yiyeceği biter. Bunun üzerine adam kendi etlerini kesip kuşa yedirtir. Yere inince de, kuş adamı yeniden iyileştirir. Kuşun insanı gençleştirmesi ve iyileştirme kudreti de, hayat ağacı üzerinde tünemesinden ileri geliyordu. Rus seyyahı Potanin, hayat ağacı üzerindeki ejderha ile *Garuda* kuşu arasında meydana gelen mücadeleler hakkında, çok güzel Ortaasya masalları toplamıştır. (Oçerki, IV, s. 188). Prof. W. Eberhard'ın Anadolu masalları hakkındaki kitabında da bu efsanenin paralellerini bulabiliyoruz. (Türkische Märchen, s. 79).

İlaman-Ilaman boyunun atası *Er-Töştük* masalında geçen devler hep kulak şekillerine göre ad almaktadırlar. İran ve Müslüman mitolojisinde de, insana benzemiyen acayip mahlûklar *(stature deforme)* kulak büyüklüklerine göre özellik kazanmışlardı. Meselâ *Han-nâme*'de Karnülbakar dağından çıkıp *Oğuz-Han*'a saldıran, Ye'cuc-Me'cuc halkının kulakları o kadar büyüktü ki, savaşta kulaklarına sarındıkları için, onlara bir türlü kılıç ve ok işlemiyordu (O. Şaik Gökyay, *Han-nâme*, Necati Lugal armağanı, s. 290). Hâdislerde de kulaklarından birini altına döşek gibi, diğerini de üzerine yorgan gibi serip yatan bazı kavimlerden söz açılıyordu (İ. Hami Danişmend, Türklerle Hind-Avrupalıların menşe birliği, s. 162).

"Er-Töştük" Destanı

9 âsil soya âdi Moğolların hükmedişi :

"Bir İlemen-Bay varmış, sekiz oğlu ve bir de Sarban adlı bir hizmetçisi varmış. Sarban adlı bu çobanı, beyin sürülerini otlatır, çoğaltırmış, ama beyine ne et, ne de süt verirmiş. Yalnızca "Gök bir öküz" verirmiş. Beyi de bu öküze binip gezermiş. Artık birgün beyin sabrı tükenmiş, Tanrı'ya şöyle demiş :

"Maldan mahrum olmadım, başdan mahrum olmadım,
"Attan mahrum olmadım, aşdan mahrum olmadım,
"Ey Tanrım, büyük Tanrım! Sekiz er oğul verdin,
"Sayısız mallar verdin, Sarban adlı kul verdin.
"Sekiz oğlum kör oldu, Sarban kulum bey oldu,
"Ben sana ne yaptım ki, halim de böyle oldu!"

Bu sırada gökten kara bir rüzgâr esmiş ve şöyle demiş :

"Maldan mahrum oldun mu, başdan mahrum oldun mu?
"Sen cimri bir zenginsin, hiç faydalı oldun mu?
"Kurban kes bir kaç tane, var az olsun sığırın
"Sun Tanrı'ya kurbanı, düşünme, ona sığın!"

"Bey evine döner, dönmez, hemen bir kaç sığır kestirir ve Tanrı'ya kurban eder. Bir de bakar ki, hâmile karısı da bir oğlan doğurmuş. Çocuk, ikinci gün de anne diye, altıncı günde de baba diye konuşmağa başlar. Kalkar yerinden der ki :

— "Baba ben sığırları gütmeğe gideceğim." Bunu der ve başlar sığırları gütmeğe.

"Diğer Türk masallarında olduğu gibi, bu masal da da oğlanın bir adı yoktur. Ziyafetler verirler, halkı toplarlar. Fakat hiç kimse oğlana ad bulamaz. Birden aksakallı biri gelir ve oğlanın adını *Er-Töştük* kor ve gider.

"Bahar gelir, kuzular doğurur, inekler doğurur, kısraklar doğurur, hepsi büyürler. Kış gelir, artık hayvanlar kesilecek hale gelirler. Babası, Er-Töştük'ü sürüleri alıp gelmesi için gönderir. Oğlan yaylaya gelir, çobana gider. Bakar ki çoban duruyor. Sekiz-kardeşi de esir gibi onun önünde el bağlamış oturuyor. Er-Töştük, sürüleri almağa geldim diye gürler. Çoban korkar, Sekiz-kardeşi korkar. Peki derler, al da git hepsini. Oğlan bakar ki sürü eksik. "Bunlar nerede," diye sorar. Derler ki : "Bir genç geldi, sürünün bir kısmını aldı gitti."

"Oğlan buna kızarak, "Ben şimdi onu yakalarım," deyip yola çıkar. Yolda kötü bir çadırın ve kötü bir atın yanında oturan kara bir kız görür. Ona kaybolan sürüsünü sorar. O da, gel bu gece burada kal da sonra yola çıkarsın, der. Oğlan girer çadıra, ama pislikden midesi bulanır. Yaptığı yemek, verdiği içkinin de içi pislikle doluymuş. Ama ne yapsın! Yatar bir kuru keçeye, dalar uykuya. Gece yarısı birdenbire uyanır. Bir de ne görsün, o pis çadır, baştan aşağıya kadar altın ve gümüşle süslenmiş. Yanında da çok güzel bir kız uyuyor. Kızın geceliğinin on iki düğmesini açar, kar gibi bir göğüs parlar. Elini dokundurmak ister ama, kız uyanır. "Er-Töştük, elini herşeye vuramazsın! Çek elini, der. Oğlan çeker, atına binip, babasının yurduna gelir.

Gel zaman git zaman, oğlan bir gün : "Ne sekiz kardeşim ve ne de ben evliyim. Artık evlenme zamanımız geldi," de. Babasıyla çoban, oğlanlara kız aramağa giderler. Giderken de oğlan, babasına bir mendil verir. Baba, de. Bu yolun üzerinde kötü bir kız göreceksin; onu görürsen, bu mendili ona veriver.

"Babası, gelir, kötü bir kıza rastlar. İğrenir, ne yemeğini yer, ne içkisini içer, çıkıp giderken, kız Bey'e sorar :

"—Er-Töştük bana hiç bir şey göndermedi mi?" Bey bunu duyunca :

"—Az daha unutuyordum kızım," der, cebinden mendili çıkarır kıza verir. Bundan sonra çıkar gider, *Agay-Han*'ın yurduna. Onlarda kız isteme usulü önce, "*elbisemi kaybettim bulamıyorum; atımı kaybettim arıyorum,*" diye söze başlamakla olurmuş. Lâf gelince, oğlanın babası, dokuz oğlu olduğunu, oğullarına birer gelin aradığını söyler. Agay-Han ve karısı çok sevinir. Küçük kızlarına : —"Haydi kızım, koyun kes, yemek hazırla," derler. Kız herşeyi yapar, hazırlar, tamamlar. Kızı, oğlanın babasının da gözü tutar. Allahın emriyle kızı ister. Babası da, razı olur gibi olur ama, kız : —"Hani, bir nişan hediyesi gelmiyecek mi?" Diye sorar. Oğlanın babası, bir mendille bir kürk hediye eder, gider. Fakat kızın babası hediyeye yanaşmaz. Kız en iyi atları, en iyi develeri önüne aldığı gibi, sürüp oğlana götürmek ister. Babası mani olmak isterse de, kız : —"Oğlan buraya gelirse, beni de alır, develerini de alır. Gel iyisi mi, böyle ver!" Diye babasını razı eder. Kız katar. önüne çeyizini, düşer oğlanın yoluna. Yolda gelirken, kirli, Kara-kız *Bek-Toro*'ya rastlar. Bek-Toro sorar kıza : —"Nereye?" Diye. Er-Töştük'e varmak için giden kızın adı da, *Kençeke* imiş. Kençeke-kız cevap vermez. Ama kirli kız yine durmaz, ona şöyle der :

"—Er-Töştük'ün kollarında sana saadetler dilerim!" Kençeke bu sözü duyunca kızar, o da ona şöyle cevap verir :

"—Bu çeyizi, başkasından mı çaldım? Er-Töştük'ü yoksa senden mi çaldım?" diye lâf vurur. Sonra da, yolumdan çekil, diyerek çekip gider. Ama kirli kız Bek-Toro yine peşini bırakmaz. İki kız karşılıklı çok güzel şiirler söylerler. Ama Kençeke kız dinlemez ve oğlanın babası Ilemen-Bay'la yollarına devam ederler. Az giderler, uz giderler. Yerlere kadar, kıvrılmış, âdeta kendileri için bir çadır haline gelmiş bir kavak ağacına rastlarlar. Derler, gelin burada geceleyelim de, yarın yine yolumuza devam ederiz. Böyle deyip orada gecelerler.

"Tepe-Göz" ve "Deli-Dumrul" masallarına benzer olaylar :

"Sabah olur, atları suya götürürler. Ama atlar ürküp âdeta göklere çıkarlar. Bakarlar ki, suda bir ciğer yüzüyor. İlemen-Bay," "Kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış" diye, ciğeri mızrakla iter. İtince, ciğerden *Yelmoğus* adlı dev çıkar ve Hemen-Bay'ın boynuna biner. İlemen-Bay bağırmağa başlar :

> "Kâfiroğlu Yelmoğus! Gel öldürme özümü!
> "Tepe gibi yükselen, ak evimi vereyim!
> "Ak sürümün hepsini, sığırımı vereyim!"

"İlemen-Bay böyle der. Der ama dev hiç oralı olmaz. Yelmoğus güler ve başkalarını söyle der. Bunun üzerine İlemen-Bay :

"—Gel sana sekiz oğlumla, gelinlerimi vereyim, vereyim de öldürme!" Der. Dev yinolmae razı z. "Eh, ne yapayım," der İlemen-Bay, "Gel de, alp oğlum Er-Töştük'le,

akıllı gelinimi vereyim," der ve "Oğlumun ruhu, ocağın taşının altındaki eğededir," der ve dev de sevinip gider. Er-Töştük babasının yanına gider. Bakar ki babası ocakla oynuyor. Babasının yanında oturur, İlemen-Bay, bir fırsatını bulur, kızgın demirle oğlanın başını yarar. Oğlan, fırlar dışarı, bağırmağa başlar. Karısı bakar ki, kocası iyice yanmış. İşi anlar ve kocasına : —"Eğer beni seviyorsan, git babanın elindeki o eğeyi al da gel," der. Oğlan gider, eğeyi babasından ister ama, babası bulamaz. Der ki :

"—Hani benim bir gece konakladığım, eğri bir kavak vardı ya, herhalde orada unutmuş olacağım," der. Oğlan atlanıp gitmeğe hazırlanır. Akıllı kız yine vaziyetten şüphelenir : "Bari benim atım *Çal-kuyruk*'a binip git", der. Çünkü kız kendi atının kutsal bir at olduğunu bilirmiş. Oğlan belki dönmez diye, bir gece de muratlarını alırlar, uzun uzun şürler söyledikten sonra ayrılırlar.

"Eğri kavağa gelince, at Allahdan dile gelir ve oğlana akıl vermeğe başlar. Gelirler eğri kavağa, bakarlar ki dev anası ağacın dibinde oturup duruyor. Oğlan selam verir ve devden eğesini ister. Dev anası : —"Ben kalkamam," der. Atın öğüdüne uyan oğlan, deve :—"Peki o arkandaki insanlar nedir?" Diye sorar. Dev anası merak edip arkasına bakınca, oğlan eğeyi alıp atına biner ve at uçmağa başlar. Ama dev anası, oğlanı güzel sözlerle kandırmak ister ve oğlana : —"Dur oğlan, benden sana artık zarar gelmez. Atın dizginini biraz çek," der. Oğlan dizgini sıkınca, aşağıya düşerler, bir kayanın içinden yerin dibine giderler. Karşılarına bir kulağı yerde, bir kulağı gökte, üst dudağı buzlanmış, alt dudağı pis kokan eli Hokend'de, ayağı Buhara'da bir dev çıkar. Oğlan deve yanaşır, kim olduğunu sorar. O da, bana *Ay-kulak* derler der. Duydum ki, der, Er-Töştük buraya gelmiş, onu bekliyorum, der. Oğlan aşağı iner. Devin iki kulağını aşağı indirip, onu kırk dağa çarpar ve öldürür. Sonra da gider, *Kan-kulak* ve *Çoin-kulak* adlı devleri de öldürür. Çıkar yine dev anasını aramağa. Oğlanın atı Çal-kuyruk, dev anasının, *Kırım-Han*'ının evine gittiğini haber verir, hemen oraya yollanırlar.

"Urum-Han" ve "Kırım-Han" la savaş :

"Oğlan, Kırım-Han'a gelir, yakıp yıkıp evine hücum eder. Kırım-Han korkudan tahtını bırakıp kaçar, oğlan da onun tahtına geçer. Bunu gören Kırım-Han, oğlana ne istediğini sorar. Oğlan da, ben kızını isterim der. Yok kızını vermezsen canını da dilerim, der. Kırım-Han korkar, oğlana kızını verir, oğlanı kendine damat yapar. Ama oğlana der ki, "*Yantakçı* adlı bir düşmanım var, yerden mi gelir, yoksa gökten mi, bilmiyorum. Her sene gelir, neyim var, neyim yoksa alır götürür. Ne yaparsan yap, bunu yok et," diyor. Oğlan yola çıkıyor. Atı yine ona öğüt veriyor. Bir de bakıyorlar, karşıdan Yantakçı göründü. Böğürüp duruyor. Allahdan, oğlan bin kişilik bir ordu gibi, atı da bin at gibi kuvvetli oluyor. Oğlan kılıcını salladığı gibi Yantakçı'nın da kafasını koparıyor.

" Devanası bunu görünce, hemen bir cadı karısı oluyor, koşuyor *Urum-Han*'a. Aman Han'ım diyor, bu Er-Töştük benim oğlumu öldürdü. Kapını açma, içeriye onu alma, diyor. Urum-Han da kapılarını kilitleyip oturuyor. Er-Töştük gelip bakıyor ki kapılar kilitli, kimse kendinin yüzüne bakmıyor. Tuttuğu gibi, kapıları tekmeyle kırıyor, askerleri ayağının altında çiğniyor. Bunu gören Urum-Han, tahtını bırakıp kaçıyor. Ne istersin sen oğul? Diye soruyor. Oğlan da, kızını isterim diyor. Urum-Han'da büyük bir toy yapıyor ve kızını oğlana veriyor. Ama diyor ki, benim de *Kaşana-Kara* adlı bir düşmanım

var, sen de onu yeniver diyor. Oğlan bakar ki atı da kederden, yorgunluktan zayıflamış, neredeyse ölecek. Oğlan atma : "Sen benim annemdin, babamdın, sana ne oldu da bana bakmıyorsun, bana öğüt vermiyorsun!" Der. At da : "Ben nasıl öğüt veririm. Bu, çok yaman, kâfir bir devdir" Der. Neyse , oğlan bu devle de uzun uzun güreşir. Güreşirken öyle şiddetli güreşirler ki, vadiler dağ, dağlar da vadi oluverir. En sonunda Er-Töştük onu da öldürür ve Urum-Han'ın kızı *Ak-Çenem'i* alır ve evine dönmek üzere yola çıkar...

"Yolda gelirken, yer altından bir ses gelmiş, Er-Töştük'e : —"Bana yardım et, ne olur, ateşinle gireyim, külün ile çıkayım!" Demiş. Er-Töştük bakmış ki, bu insan sesi bir kuyunun içinden geliyor. Eğilmiş, kuyu içine bakmış. Bir de ne görsün, kuyu içinde bir insan, kendine bakıp duruyor. Sormuş adama: — "Adın ne senin?" O da: — "*Çoin-kulak*," Demiş. Adamı hemen dışarı çıkarmış, yedirmiş, içirmiş, beslemiş. Bilmemiş ki, yer altından çıkanların hepsi Şeytandır. Aradan zaman geçmiş. Gel zaman, git zaman bir gün oğlan adama : — "Atımı getir," demiş. Adam da oğlana : — "Atını sen getir bana da, ben bineyim! Karın Ak-Çenem'in göğsünden de terini emeyim!" Demiş. Bu da yetmemiş gibi, oğlanın canına kastedip, hücum ederek başını kesip, öldürmüş. Er-Töştük'ün karısı Ak-Çenem'e sahip çıkmış. Atı Çal-Kuyruk'a da binip, atı âdeta öldürürcesine koşturmuş.

(Efsane, iyice okununca, bundan sonraki kısmın sonradan ilâve edildiği anlaşılıyor. Efsanenin esas kısmı, Er-Töştük'ün gençliği ile ilgili kısım olmalıdır. Başka bir ozan, buna ihtiyarlığını da ilâve etmiştir.)

"Er-Töştük gençliğinde, böyle "Kulak" lakabını taşıyan, yer altı şeytanlarını hep öldüre gelmişti. Ama öyle anlaşılıyor ki, bu çağda artık ihtiyarlamıştı. Kuvveti de azalmıştı.

"Şeytan Çoin-kulak yine bir gün avda iken, ahırda baygın olarak yatan atı Çal-Kuyruk, Er-Töştük'ün cesedini aramağa çıkar; bakar ki ölüsünü uğru köpekler götürmüş, yalnızca bir kemiği kalmış. At bu kemiği alıp yutar. Sonra da tükürür. Allahdan Er-Töştük dirilir. Çıkıp gelir eve. Ama bir yandan da Çoin-Kulak'dan korkar. Karısı Ak-Çenem, evin altında bir kuyu kazar. Onu içine kor. Her türlü yemeği ve içkiyi de önüne yığar. Akşam olur, Çoin-Kulak gelir. Uykuya dalar. Er-Töştük bir biz alıp beşikde yatan oğlana dürter, Oğlan feryat edince, şeytan babası da uyanır. Niye bu çocuk ağlar, der. Ortaasya inançlarına göre karı kocanın, ruhlarının da birleşmesi lazımmış. Çocuk, ancak o zaman rahat eder de uyurmuş. Dev, Ak-Çenem'e : — "*Al-Taikı* adlı yerde, bir altın pınar, bu altın pınarda sarı bir balık ve bu balığın karnında gümüş bir sandık, gümüş sandığın içinde de kırk kuş vardır. Benim ruhum, işte bu kırk kuşun ruhudur," der. Ak Çenem sabahleyin bunu hemen Er-Töştük'e söyler. Er-Töştük de gidip kırk kuşun başına koparır. Dev Çoin Kulak ölür. Ölür ama bu defa da iki aylık oğlu hücüma geçer. Neyse onu da öldürürler. Ak-Çenem'le Er-Töştük'den yeni bir oğlan olur. Adını *Bir-Bilek* korlar.

"Ama bir türlü yer yüzüne çıkamazlar. Yeraltı devleri peşlerinde kol gezer. Bir gün yine yeraltı devlerinden Temir-Kulak (Demir Kulak), Er-Töştük'ün karşısına çıkar. Vay! Der, Sen benim arkadaşımı öldürürsün ha! Diye, tuttuğu gibi Er-Töştük'ü kör bir kuyunun içine atar. Gider Ak-Çenem'i alır. Er-Töştük'ün oğlu *Bir-Bilek* bunu bir türlü hazmedemez. Bir fırsatını bulur, Dev Temir-Kulak'ı öldürür. Babasını arar, arar kuyunun içinde bulur. Alır getirir eve, bakar ki babası da iyice ihtiyarlamış.

Şekil 52 : Hint masallarındaki dev kuşu gösteren temsilî bir resim.

babasını da iyice ihtiyarlamış görür. Baba oğlunu kucağına alır ve metheder. Ama oğlana babasının nazarı değer ve oğlan hemen orada düşer birden bire ölür. Kırgızlar, "göze gelme" deyimi için burada, "babasının dili öttü," diyorlar.

"Baba oğlunu kaybedince yeryüzüne çıkmak üzere Kırım-Han'dan izin alır ve "yeraltının ortası"na gelir. Tam yer altının ortasında, çok büyük bir çınar varmış ve zirvesi de ta göklere değermiş.

(Masala burada bir ilâve yapılıyor ve araya Zümrüd Anka kuşu ile ilgili motifler konuyor :)

"Er-Töştük, büyük ağacın yanına geldiği zaman, bir ejderhanın ağaçtan yukarı tırmanarak çıktığını görmüş. Bu ağacın üzerine de her sene bir kartal (Kara-kuş) yavrularmış ve ejderha da yuvaya çıkıp onları yermiş. Er-Töştük kılıcına sarılınca, hemen ejderhayı öldürmüş. Az sonra kartal gelmiş ve yavruları ile "iyilik" ve "kötülük" üzerinde konuşmuş. Er-Töştük'ü ağacın altında görünce de, hemen inip yutmuş. Bunu gören yavruları durumu anlatmışlar. Kartal, işi anlayınca adamı tükürmüş ve dışarı çıkarmış. Bu suretle Er-Töştük, taptaze ve genç bir adam olmuş. Bunun üzerine kartala, "Beni memleketime götür," diye yalvarmış. Kartal da onun ricasını kabul etmiş. Kırk koç yiyecek yapmışlar ve kırk koç da keserek tulumlarına su doldurmuşlar. Bundan sonra kartala binerek yeryüzüne çıkmağa başlamışlar. Kartal göğe çıkmak için 40 çevre yapmış. O kadar yükseklere çıkmış ki, yer yüzü adeta bir eğer örtüsü halinde görülmeğe başlamış. Az sonra etler bitmiş. Bunun üzerine Er-Töştük kendi etlerini ve gözünü çıkarıp kuşa vermeğe başlamış. En sonunda yer yüzüne inmişler. Kartal yeniden adamı

yutarak tükürmüş ve Er-Töştük sapasağlam bir insan haline gelmiş. Kartal, Er-Töştük'ü bırakarak tekrar yerin dibine inmiş, Er-Töştük memleketine dönmüş ve karısı Kençeke'yi görmüş ama, kadın gençleşen kocasını tanımamış. Bir misafir gibi kendi evine gitmiş ve konuşmuşlar. En sonunda kadın da kocasını tanımış ve mes'ut olarak yaşamışlar. Atları Çal-Kuyruk da onların yanlarından hiç ayrılmamış. Zaten ta yerin dibinde iken, Çal-Kuyruk bir rüya görmüş ve hanımına kavuşacağını efendisine müjdelemiş imiş. Bu sebeple karı, koca iki kişi iken; atla üç olmuşlar."

XI.

TÜRKLER VE MOĞOL MİTOLOJİSİ (BENZER VE AYRI TARAFLARI)

I. KİTAN'LARIN TÜREYİŞ EFSANELERİ

Çin kaynaklarında bulunan aşağıdaki metin, Kitan kabilelerinin menşe efsanesi'dir. Bu efsane, diğer Kitan efsanelerine göre daha ileridir ve Türk mitolojisinin bir parçası mahiyetindedir. Anlatılış ve motifler bakımından Uygur Kültür Çevresine dahildir. Bundan sonra metinlerini vereceğimiz diğer Kitan efsaneleri ise, daha ziyade iptidaî ve kılan hayatını aksettiren rivayetlerdir. Buna rağmen bunlarda da, Türk efsanelerinin motifleri bol miktarda vardır.

1. Hıtay Devletinin "Kuruluş efsanesi" ve Türk Mitolojisi

"Anlatıldığına göre Kitan'lam atası olan bir erkek, beyaz bir ata[1] binmiş olarak Ma-yü dağının doğusundan, Tu nehri boyunca inmiş. Diğer yandan bir kadın da, boz bir öküzün çektiği bir araba ile, P'ing-ti song-lin bölgesinden Huang nehri boyunca aşağıya doğru iniyormuş. Bu ilk ana ve ata, Mu-yeh dağında karşılaşmışlar. Çünkü bu iki nehir, bu dağda birleşiyormuş. İki nehrin kavşağında karşılaşan bu kadınla erkekten 8 oğul dünyaya gelmiş. Zamanla zenginleşip refaha kavuşan bu çocukların nesilleri çoğalmış ve bunlardan 8 kabile ortaya çıkmış. *Bu sebeple 8 kabile* bahara çıkmadan önce, sonbaharla ilkbaharda, Tanrıya beyaz bir atla boz bir inek kurban ederlermiş. Bu yolla da kendi *atalarını unutmadıklarını göstermek isterlermiş,, (LS, 37, 9a)*.

[1] Kitanların beyaz atlı atalarına ait bu efsanenin Çince metni *Ch'i-tan K'uo-chih* (Huang-ch'ao Lei-yüan, Ts'ung-k'an, 1916), 8, 2a ve Liao-shih, 37, 9a da bulunur. Fransızca tercümesi : Rolf Stein, Leao-tche, T'oung-pao, s. 11 vd. İngilizce tercümesi: Karl Wittfogel, *History of Chinese Society, Liao*, Philadelphia, 1949, s. 272. R. Stein'in tercümesi daha iyidir. Efsane'de geçen yer adlarının incelenmesi ve Mu-yeh dağı için bk. Jos. Mullie, *Les anciennes Villes de l'Empire des Grands Leao au Royaume Mongol de Barin*, TP, 21, (1922), s. 105 v.d.

Efsanede adı geçen T'u nehri, bugünkü Lao-ha nehridir. Huang nehri ise Şira-müren'dir. Kitanlar, 8 kabileden meydana gelmişlerdi. Efsane de bu 8 kabilenin nereden geldiğini izaha çalışmıştır. Bilindiği gibi Kitanlar Hıtay devletini, Çin toprakları üzerinde kurmuşlardı. Bunun için de, Çin kültürünü benimseyerek bir nevi Çin sülâlesi olmak istemişlerdi. Kendileri ise, Moğol kavimlerinden biri idiler. Bu sebeple Hıtay Sülâlesinin tarihini yazan tarihçiler, uydurma soykütükleri düzerek bu sülâleyi, ta milâttan önceki Çin Sülâlelerine bağlamışlardı. Fakat bu efsanenin ise, Çin kültürü ile hiç bir ilgisi yoktur. Bu iki atanın, bindikleri hayvanların, kısrakla bir inek olduğunu söyleyenler de vardır. Fakat bu söylentiler Kitanların din düzenlerine uymamaktadır. Onlar, kurban merasimlerinde yer ve göğe, daima erkek hayvan kurban etmişlerdi (*Wittf.*, *s. 272*).

Hıtay Efsaneleri ve Türk Mitolojisi

Beyaz renk : Kitanların az sonra anlatacağımız diğer efsaneleri ile diğer din hayatında da önemli bir yer tutmuştur. Rüyada görülen Tanrılar beyaz elbise giymiş ve beyaz çelenk takmış olarak görünürlerdi. Bunda şüphesiz ki, Uygurlar arasında yayılan ve Kitanlar üzerine de tesir eden Mani dininin büyük bir rolü vardı. Fakat Hıtay devletinde beyaz ata binerek beyaz tilki avlama merasimleri, beyaz atla boz öküzün Gök Tanrısına kurban edilmesi, bir şehir zaptedildikten sonra, yine Tanrıya beyaz atla koyunların kurbanı, çok eski Türk-Mogol âdetlerinin bize gelen âkisleridir. Tabii olarak Kitan kabilelerinin, henüz daha Çin'e tâbi iken, Çin imparatoruna sundukları atlar da beyaz renkte idi. Şu da çok ilgi çekicidir; Kitanların Çin'e gelen hediyelerinden, geyik, kurt, tavus, kaplumbağa gibi hayvanların hepsi de beyazdı. Bilindiği üzere bu hayvanların beyaz renklisi çok nadir şeylerdi : (*Wittfogel*, *s. 42*, *129*).

İki nehrin birbirine kavuştuğu yerler : Su kavşaklarının arasında bulunan dağlar, Türk ve Mogol kavimlerince kutsal yerler sayılmışlardı. Yukarıda da gösterdiğimiz gibi, Uygurların ataları da, iki nehrin birleştiği bir yerde bulunan kutsal dağdaki kayın ağacından doğmuşlardı.

Mu-yeh dağı *Kitanların kutsal bir dağı idi.* Onların beyaz at ve boz öküzle gelen ataları, Ch'i-shou Kağanla karısı, bu dağda buluşarak evlenmişlerdi. Bunun için de Kitanlar bu dağa bir mabet yapmış ve senenin belirli zamanlarında bir beyaz atla bir boz öküzü kurban ediyorlardı. Onlara göre bu eski atalar, Toba Devleti zamanında da yaşamıştı. Bu konu ile ilgili Çince metin şöyledir :

"Mu-yeh dağında Kitanların en eski ataları için bir mabed yapılmıştı. Büyük ata Ch'i-shou Kağan için Güney Tapınağında, Hatun'u için ise Kuzey Tapınağında kurban merasimi yapılırdı. Bu her iki atanın ve sekiz oğlunun, tıpkı kendilerine benzeyen ve boya ile yapılmış tabloları vardı" (*LS*, *37*, *9a*).

Bilindiği üzere, Kül-Tegin ölünce, onun da mezarı üzerine mabet gibi bir ev, yani eski Türkçe "*Bark*" yapılmış ve içine de Kül-Tegin'in resimleri ile heykelleri konmuştu.

Bu resimlerden birisi Kül-Tegin'e o kadar benzermiş ki, büyük kardeşi Bilge Kagan bu tabloyu görünce, kendini tutamıyarak onun karşısında ağlarmış. *Mezar üzerine mabet yapmak ve içine ölenin resimlerini koymak* eski bir Çin âdeti idi. Fakat eski Türkler de, çok eskiden beri bu âdeti kendi ölüleri için uygularlardı.

Bu rivayetin daha sonraki çağlarda, yani Kitan'larm Uygur hakimiyeti (M.S. 744-840) altında bulunduğu devirlerde meydana gelmiş olması muhtemeldir. Efsane içinde, eski Ortaasya Şamanizmi ile Maniheizm'inin unsurları ustaca bir araya getirilmiştir. X. asırdan sonra ise bunlar, kolaylıkla Budizm ile bağdaştırılmışlardı.

Proto-Moğol kültürünün gelişmesi:

Bilindiği üzere, Türklerle Mogolların çok yakından kültür ilgileri vardır. Esas Mogollar, Kadırgan dağlarının kuzey bölgelerinde, batıya ve doğuya doğru yayılmışlardır. Mogolların güney bölümleri ise, aynı dağların güney uçlarından yayılarak, Çin'in kuzey sınırlarına kadar sokulmuşlardır. Zamanla aralarında farklar meydana gelmişse de, çok eski müşterek kültür ve dil bağlarını kaybetmedikleri için, bu kavimlerin kültürüne toptan Proto-Mogol kültürü diyoruz. Kuzeydeki ve güneydeki bölümlere zamanla, bir çok yeni kültür unsurları girmiştir. Dıştan bakılınca aralarında kültür ayrılıkları da görülür. Fakat bir kültür tarihçisi olarak bizim görevimiz, bu dış tesirleri ayıklıyarak, öz Proto-Mogol kültürünün ne olduğunu ortaya çıkarmaktır.

Kuzeydeki Mogolların Çingiz Han'a kadar pek büyük bir devlet kurduklarını görmüyoruz. Kadırgan dağlarının güney eteklerindeki Güney-Mogolları arasında en güçlü kabileler, K i t a n adını taşıyan kabilelerdi. Bunlar da başlangıçda ilksel bir kültüre sahip idiler. M. S. 553-572 arasında büyük Göktürk Kağan'ı Mo-han Kağan'ın âdeta onları döğercesine, disipline ve düzene koyduğunu görüyoruz. Uygur Devleti zamanında da (M. S. 744-840) Kitanlar, Uygur pirenslerinin hayvan yetiştiren çobanları olmuşlar ve bundan her iki taraf da memnun kalmışlardı.

X. asrın birinci yarısında bu Kitan kabilelerinin, sonradan bir Kuzey Çin imparatorluğu halini alan bir devlet kurduklarını görüyoruz. Bu devlet Batı dünyasınea "HITAY" Devleti adı ile anılmıştır. Çin'de ise bu devlete "LİAO" Sülâlesi denmiştir. Devlet, âdeta Kitan-Uygur müşterek çaba ve kültürü ile meydana gelmiştir. Devleti kuran imparator bir Kitan'dır. Karısı imparatoriçe ise bir Uygur pirensesi idi. Hıtay devleti üzerinde Uygur etkileri pek çoktur. Yeri geldikçe bunları göstermeğe çalışacağız. Eski Türk-Mogol kabile an'anesi ile yeni imparatorluk düzeni, bu devlette daima çarpışa gelmiştir.

Proto-Moğol "Devlet efsaneleri"nde Türk tesirleri:

Ortaasya devletlerinde, "Halk dini" ile "Devlet dini" daima birbirinden ayrılmıştı. Halk dini daba ziyade hastalık, fal, sihirbazlık gibi insanların günlük ihtiyaçlarına cevap veren ve onları manevî bakımdan tatmin eden pirensiplerdi. Devlet dini ise, devletin varlık sebebini izah eden ve hükûmdarın idaresine meşrûiyet veren bir inanışlar sistemi idi. Halk dininde, halkla karşı karşıya olan ve Tanrı ile ilgi kuran tek aracı şamandı. Devlet dininde ise baş rahip, hükümdarın bizzat kendisidir. Göktürk devletinde, dinî görüş ve inanış bakımından halk ile devlet arasında büyük ayrılıklar yoktu. Uygurlarda ise durum bambaşka idi. Onlarda ise, halk dini ile devlet dini arasında bir ilgi yoktu. Devletin başında bulunanlar Mani dinine girmişler, din ve devlet anlayışları da ona göre düzenlenmişti. Halkın büyük bir çoğunluğunun bu yeni pirensiplerden haberi bile yoktu. Hıtay devletindeki durum ise daha başkadır. Aşağıda anlatacağımız efsaneleri, Hıtay Devletini kuran Kitan'ların yerli halk inançları ile mukayese etmek doğru olamaz. Bu efsaneler, "Devlet ve hâkimiyet mefhumunu" ifade eden örneklerdir. Halk inançları ise, statik, yerinde duran ve kolaylıkla değişmeyen pirensiplerdir. Bu sebeple devlet mefhumunda, kökden ve yanlardan gelen birçok yabancı tesirler olabilir. Yeni bir devletin kurucularına bu tesirlerin, eskiden tâbi oldukları efendilerinden gelmesi de çok muhtemeldir. İnsanoğlunun taklid hevesi ile yeni fikirlere karşı olan meyli de, bunda önemli bir rol oynamıştır. Ortaçağlarda en çok görülen misâl, bu ihtimâldir. Bu sebeple burada en fazla bu ihtimâl üzerinde durmak istiyoruz.

Kitanlar, Uygur devletinin müreffeh ve efendilerinden memnun tâbilerinden biri idiler. O kadar ki, M. S. 840 da Uygur Devleti yıkılıp da, yer yüzündeki bütün Uygurlar düşmanları tarafından amansız olarak takip edildikleri bir sırada, Kitanlar bazı Uygur pirenslerini içlerinde saklamış ve onları daima saygı ile tutmuşlardı. Bunun elbette ki önemli bir sebebi vardı. Kitanlar Göktürk hâkimiyetinde de uzun zaman yaşamışlardı. Fakat Göktürkler Kitanlara karşı çok hâşin davranmışlardır. Az evvel de söylediğimiz gibi, bilhassa büyük Göktürk kağanı Mo-Han Kağan zamanında (M. S. 553-572) Kitanlar, adeta Türkler tarafından döğüle döğüle terbiye edilen bir yaramaz çocuğa benzemişlerdi. Şunu da söylemek lâzımdır ki, bu çağdaki Kitanlar yüksek bir içtimaî seviyeden mahrum, Moğol soyunun güney

kollarının yarı vahşi kabilelerinden ibaret idiler. Ne öğrendilerse, Göktürk baskısı ve idaresi altında öğrenmişlerdi. Onları bir imparatorluk kurmak için gerekli seviyeye getiren en önemli sebep, 130 senelik Göktürk hâkimiyetidir. Göktürk Hakanları kendi kardeşlerini doğuya göndererek, "K ü ç ü k - K a g an" ünvanı ile, Kitanlarla birlikte diğer Moğol soyundan gelen kavimleri idareye memur etmişlerdi *(CAJ, 1963 s. 86)*. Bu türlü idare tarzı bir nevi ıkta veya başka söylenişle devletin hükûmdar hanedanı arasında bir pay ediliş düzeni idi. Küçük-Kagan bunların vergisini alır ve hükûmdarın yanında yine onlardan topladığı askerlerle harbe iştirak ederdi. Bu pirensler, gerek kendi şahıslarının ve gerekse devletin payı olan vergi gelirlerinin düşmemesi için çok dikkat ederlerdi. Uygur devleti zamanında ise pirenslerin paylarının yükseltilmesi, ancak istihsâlin çoğaltılması ile oldu. Göktürk devri için bu konuda, elimizde belge yoktur. Göktürk hükûmdarlarının, açları doyurmak ve çıplakları giydirmek gibi pirensiplerinin, Kitanlar gibi uzak vassal kabileler için de uygulanılıp, uygulanmadığını bilmiyoruz.

U y g u r Ç a ğ ı (M. S. 744-840), Kitanların gerçek bir refah devridir. Göktürklerin yaptığı gibi, Uygurlar da, devleti hanedandan gelen pirensler arasında pay eder ve böylece idare ederlerdi. Fakat Uygurlara Mani dininin girişi ile (M. S. 763) ve hatta daha önce meydana gelen ticarî ve menfaatçı zihniyet, devlet idaresini de bambaşka bir düzene getirmişti. Onlara göre vassal kabileler, zorla vergi ve asker alınan tâbiler değillerdi. Pirense pay olarak verilen bir bölge, o pirensin bir çiftliği ve halkı ise, uşakları idi. Bu bilgili pirensler, iktisadî üretimdeki inisyativi, kültürce geri ve iptidaî tâbilerinin ellerine vermiyorlar ve bizzat idare ediyorlardı. Bu yolla çok bol olarak elde edilen üretim, Uygur efendilerine yetiyor ve geriye kalan artıklar ise, tâbilerin refahını sağlamağa kâfi geliyordu. Artık tâbi kabileler, efendilerine karşı değil; kendi aralarında rekabet kavgalarına girişiyorlardı. Bu kavgaların esası da yine iktisadî idi. Kavimler arasındaki bu rekabet, bir düşmanlık halini almış ve Uygur devleti yıkılıp gittikten bir asır sonra bile, aynı sebepden dolayı aralarındaki kavga bitmemişti. Bunu bir misalle anlatalım: M. S. 982-984 de Uygurlara seyahat eden Çinli seyyah Wang Yen-t'ê, Kitanlarla Tatarlardan söz açarken, bunların birbirlerine hâlâ düşmanlık güttüklerini söyler. Bu düşmanlığın sebebi de, vaktiyle birisinin Uygurların sığırlarını; diğerinin de koyunlarını otlatması imiş. Bu hizmetin avantajlı taraflarını aralarında pay edemedikleri için, mücadele böylece devam eder gidermiş. Aradan bir asır geçmiş olması-

na ve o bölgede Uygurlardan kimse kalmamış olmasına rağmen, kavga halâ bitmemişti. İşte böyle bir giriş yaptıktan sonra, mitoloji incelemelerine daha sağlam adımlarla girebiliriz. *(CAJ, 1961, s. 90).*

Uygur Maniheizm'i ve Hıtay devleti :

M.S. X. asrın başında Çin'in kuzeyinde bir çok sülâleler vardı ve aralarında rekabet kavgaları sürüp gidiyordu. Bu sebeple Çin tarihinin bu çağına, "*Beş-Sülâleler*" devri denir. Kitanlar bu rekabetleri desteklemişler ve karşılıklı harpler sonucunda diğer küçük devletleri zayıflatarak, bütün kuzey Çin'i ele geçirmişlerdi. Bir devleti destekleyerek, diğerini yok etme siyâsetini meşrû göstermek için uydurulan hikâyelerden birisini de aşağıda bulacaksınız. Bu rivayetin ilgi çekici yönü, imparator tarafından görülen bu rüyanın, kendi doğuşuna ait efsane ile aynı olmasıdır. Öyle anlaşılıyor ki Kitan Moğollarında, Tanrı tarafından gönderilen emirler ve buna benzer şeyler, klişe halinde hep aynı efsane ile anlatılıyordu. Bu imparatorun kutsal hayvanı olan *Kara-Tavşan ise*, efsanelerde Tanrının bir elçisi rolündedir.

İkinci rivayette, birincisinden fazla olarak, çiçek ve yapraklarla yapılmış çelenkli taç, âsa, beyaz elbise ve altın kemer motifleri de geçmektedir. Kitanlar aslen Güneydoğu Moğollarından gelen bir kavim idiler. M.S. 907 de Hıtay Devletini (Çincesi: Liao) kurup kuzey Çin'i ellerine geçirince, kendilerini büyük Çin Sülâlelerinden biri olarak gösterme arzusuna düşmüşlerdi. Bu sebeple Çin kültürünü benimsediler ve o devrin medenî bir dini olan Budizm'e de meyil gösterdiler. Bunun sonucu olarak eski Kitan-Mogol an'aneleri, Çin ve Budist an'aneleriyle karışmağa başladı. Bu yolla eski Mogol efsanelerinin sonuna Budist hikâyeler de ilâve edilmeğe başlandı. Yine aynı Hıtay imparatoru bu rüyayı gördükten bir müddet sonra, bir Buda mabedini ziyaret etmiş ve Buda'nın resmini görmüştü. Buda'nın resmini görünce, etrafındakilere dönüp rüyasında gördüğü Tanrının, Buda'nın resmi ile aynı olduğunu söylemişti. Bundan da anlaşılıyor ki Hıtay imparatoru, daha önce hiç bir buda mabedi görmemişti ve Buda'nın resimlerinden de habersizdi. Yeni girmek istediği Çin kültürüne, bu yolla intibak etmek istiyordu. Maniheist ve budist âdetlerin birbirine karışması :

Uygurlara Maniheizm 763 senesinde, Budizm ise 778-779 dan sonra iyice yerleşmeğe başlamıştı. Aslında 630 senesinden itibaren, Uygurlarda Budizm'in tesirlerini görebiliriz. Meşhur Uygur reislerinden biri olan P'u-sa (Bodhisattva), yani Buda'nın adını taşıyordu. Fakat bir gerçek vardı : Budizm, az zamanda Uygurların yerli an'aneleri içinde erimiş ve mahiyetini değiştirmişti. Uygurlar Maniheizm'i kabul ettikten sonra da, Mani dininin esas pirensipleri Uygurlarda epey değişikliklere uğramıştı. Zaman zaman, Buda dininin pirensipleri, Mani dinininkilerle karışmış, adeta birini diğerinden ayırmak güçleşmişti. Budist an'anelerin bir çokları *Maniheist zannedilmiş;* Maniheist an'anelerin bir çokları da Budist zannedilmişlerdi. Bu suretle bir nevi "Uyguro-Maniheo-Budizm" meydana gelmişti. Hıtay devletindeki efsane ve inanışlar, esas itibarı ile Maniheist inanışlara dayanır. Uygur çağından gelmiş olduklarına da şüphe yok gibidir. Fakat bunun farkında olmayan Hıtay devletinin ileri gelenleri ve Budist rahipler, rüyada görülen Tanrıyı Buda sanmışlardı. Bu karıştırma daha ziyade Kitanların efendisi Uygurların Maniheizm ile Budizm'i birbirine karıştırmış olma

larından ileri geliyordu. Çin budizm'inde ise böyle bir şey yoktur. Bu da bize Hıtay devletinde Budist mabetlerini, Uygurların yönettiğini açık olarak gösteren bir delildir. Zaten kaynaklarımız, Uygurların Hıtay devleti başkentine Uygur rahipleri gönderdiklerini yazmaktadırlar. Burada yeniden bu konu üzerinde duracak değiliz. Şimdi yine efsanedeki motifleri incelemeğe başlayalım :

Beyaz renk daha ziyade Mani mezhebinin kutsal bir rengidir. Bunun için de beyaz elbise giyinirlerdi. Onlara göre Tanrı, beyaz bir ışık şeklinde görülürdü. Bu sebeple beyaz renk, Maniheizm'in her yönünde kendisini gösterirdi. Çinliler de, Maniheizme bu özelliğinden dolayı, "*Beyaz-Bulut*" dini derlerdi. Rahiplerin elbiseleri ile baş örtülerinin rengi hep beyazdı. Yukarıda da söylediğimiz gibi bilhassa Güney Çin, Maniheizmin tesirlerinin altında kalmaktan kurtulamamıştı. Bu sebeple Çinliler ona "*Beyaz -Buda*" dini de demişlerdir. Karl Wittfogel, Kitanların beyaz renkle ilgili bütün âdetlerini Maniheizm'in etkilerine atfetmiştir (S. 309). Fakat biz, bu konu da biraz daha ihtiyatlı olmağa gayret ettik. Kitan mitolojisinde, ataların bindikleri at beyazdı. Bu efsane, Mani dininin etkileri altında meydana gelmiş bir hikâye değildir. İlhamını eski Ortaasya efsanelerinden almış ve Şamanizmin katkılarını da alarak olgunlaşmıştı. Çin imparatoruna gönderdikleri hediyelerin, renklerinin de beyaz olmasına dikkat etmişlerdi.

Bu da, yalnızca Budizm'e ait bir özellik değildir. 12 hayvan, Ortaasya Türk-Mogol kültürünün en belirli unsurlarından biri idi. Bunların yanında Mani dininin "Onikili burcu" ve "12 saati" gibi, bu mezhebin en önde gelen alâmetleri de vardı. A. Von Coq'un neşrettiği Uygurların Mani metinlerinde, bu konuya çok rastlanır. Bundan anlaşılıyor ki Kitanlar, üstadları Uygurlar gibi, eski Ortaasya, Mani ve Buda an'aneleri ile Çin kültürünün benzer taraflarını çok ustaca birleştirmişler ve yeni bir karışık düzen meydana getirmişlerdi. Bunları birbirinden ayırmak gerçekden çok güçtür. Buna rağmen Hıtay Devletini kuranların nereden geldikleri ve asırlarca kimlerin tesirleri altında kaldıkları da bilinen birşeydir.

Ortaasyalı Şaman motifi : Hıtay imparatoru gördüğü rüyayı annesine söylüyor; annesi de ona, rüyasını Şaman'a tabir ettirmesini tavsiye ediyor. Şaman için Çince metin, çince "*Hu-wu*" sözünü kullanmaktadır. İkinci işaret "*Wu*," çince de bilhassa sihirbaz ve büyücüleri ifade eden bir kelimedir. Bu deyim Çin'in büyük dinlerinin rahipleri için kullanılmazdı. Çin'de eskiden beri bu gibi büyücüler takibata uğramış ve ailesi ile beraber öldürülmüştü. Türk ve Mogol Şamanları da, Çinlilerce böyle büyücü sayılmıştı. Bundan anlıyoruz ki, imparatorun rüyasını tabir eden rahibin, Çin'de yayılmış olan Maniheizm ve Hıristiyanlık da dahil, büyük dinlerle bir ilgisi yoktu. Tam mânâsı ile bir Türk-Mogol Şamanı tipinde, bir Kitan rahibi idi. Şaman anlamına gelen "Wu" deyiminin başında bulunan "*Hu*" deyimi ise çok daha enteresandır. Çinlilerce bu terim daha ziyade Batı Türkleri ve Batı Türkistanlılar için kullanılmıştı. Bazan da, umumî olarak Ortaasyalılar için kullanılırdı. K. Wittfogel bunun bir Hıristiyan rahibi olduğuna inanır *(s. 239, 308)*. Böyle bir nazariye bizce biraz vakitsizdir. Henüz daha yeni olarak iptidaî kabile hayatından kurtulmuş olan Hıtay devletinin kurucularının yanında Hıristiyan bir müşavir tasavvur etmek imkânsızdır. Rüya tabir eden bu Şamanın, Çinli ve Kitan olmayan; meselâ Turfan Uygurlarından gelen veya Ortaasyalı bir rahib olması daha çok muhtemeldir.

2. Hıtay devletindeki halk efsaneleri ve Türk mitolojisi :

Öyle anlaşılıyorki Kitan'lar, aynı çadırlarda bir insan kafatası ile domuz başı saklayarak, onlara saygı gösteriyorlar ve kurban veriyorlardı. Aşağıdaki efsane, bunların ne işe yaradıklarını açıklamaktadır. Bu efsane Ortaasya Türk kültür çevresinden oldukça uzak ve daha ziyade domuz besleyen kuzeydeki Proto-Moğolların etkisi altında idi.

Kitanlar da Moğol kavimlerinden biridir. Bu sebeple bu efsane, Proto-Moğolların en müşterek ve en eski efsanelerinden biri olmalıdır. Aslında ise aynı çadırlarda saklanan "insan kafatası" Kitanları harpte koruyan, "domuz başı" ise avda uğur getiren sembollerdi. Efsanenin, bunları Kitanların ataları olarak kabul etmesi, biraz gariptir. Yine bu efsanenin halka görünmeyen Türk hükûmdarları ile bir ilgisi olup olmadığını ayrıca inceleyeceğiz.

Proto-Moğolların, "köpek" ve "Domuz" ataları :

Kitan'ların üç ataları : Birincisi tıpkı bir *kafatası* şeklindeymiş. Keçe bir çadır içinde saklanırmış ve halka hiç görünmeden yaşarmış. Hiç kimse onun çadırından içeriye giremezmiş. Kabile içinde önemli bir olay olursa, hemen ona beyaz bir atla bir boz öküz kurban edilirmiş. Bunun üzerine bu ata, şeklini değiştirerek insan olur ve kabileye başkanlık ederek, önemli meseleleri görüşürmüş. İşler bittikten sonra, yine çadıra dönüp kafatası olurmuş. Bu ata, halkın gözüne hiç görünmezmiş. Halkın, töreyi bozup bozmadıklarını da gizli olarak kontrol edermiş.

İkinci Kitan atası, yaban domuzu başlı imiş : Domuz derisi giyinirmiş. O da bir çadırda oturur ve yalnızca kabilenin önemli işlerini görüşmek için dışarı çıkarmış. Domuz derisinden yapılmış elbisesi, karısı tarafından çalınınca, o da ortadan yok olmuş.

Üçüncü atalarının 20 tane koyunu varmış: Her gün bunlardan 19 unu yermiş ve ertesi gün bu koyunların sayısı yine 20 olurmuş. Bu suretle hayatını devam ettirir, gidermiş.[2]

[2] Bu efsane birçok Çin kaynaklarında bulunur. Burada verdiğimiz metin, Hıtay Sülâlesinin resmi tarihi olan *Liao-shih*, 37, 11a dan alınmıştır. Tercümesi için bk. Wittfogel, s. 238-239. Tavşanın, Kitan imparatorunun doğum yılı ile ilgili olduğuna dair iddialar için bk. *Ch'i-tan Kuo-chih*, 6a-b.

Kitan kabileleri Çin'in kuzeyinde büyük bir imparatorluk kurunca, hanedanlarına asâlet aramışlardı. Bütün çabalarına rağmen eski bir Türk kölesi olduklarını da unutamamışlardı. Nerede Ortaasya Türk imparatorluklarının mantıkla kurulmuş ve iptidaîlikten arınmış efsaneleri nerede bunlar? Yüksek kültüre sahip olan kavimlerin bu efsaneleri anlatarak, bunlardan edebî bir zevk almalarına imkân yoktur. Bunlar, tıpkı bir peri masalı gibidirler. Hep, Türklerin iğrendikleri şeylerle doludur. Bu efsanelerde Kitanların atası, Çin işaretleriyle "*Nai-ho*" şeklinde yazılmıştır. Bu söz, Mogolcadaki "Nokai" sözünden gelmiş olmalıdır. "Nokai' demek, "Köpek" demektir. Türklerde ise böyle bir şey yoktur. Çünkü Türklere göre köpek çirkin ve kötü bir hayvandır. "Köpek Ata", "Köpek-Ana inancı"ya Doğu Sibirya'nın buzlarla kaplı tundralarında yaşayan Proto-moğollardan; veyahut da Tibetin vahşi dağlarından, ihtiyarları ölüme terkeden, Tibet kavimlerinden geliyordu. Kitan'larda köpekle ilgili birçok kurban merasimleri ve inanışlar vardır. Bu yönleri, kitabımızın "Köpek"le ilgili bölümünde ele alacağız. (Kaynaklar için bk. s. 561).

Kafatası ve domuz başından ibaret olan bu Kitan efsanesi, bize çok eski ve önemli bir Proto-Mogol adeti hakkında bilgi verir. Hıtay Devletinin Çince resmi tarihinin başka bir yerinde de, bir çadır içine saklanmış bir insan kafatası ile bir domuz başının büyü için kullanıldığı kaydedilir. Bundan da anlaşılıyor ki, kafa tasıve domuz başı efsanesi, çok eski çağlardan beri gelen yalnız bir hikâye değil; aynı zamanda Hıtay devleti çağında büyü için kullanılan kafataslarının, dinsel bir açıklaması ve hikâyesi idi. Yine Çin kaynakları bu kafataslarına, beyaz atla boz öküz kurban edildiğini de yazarlar. Bu adet XIII-XIV. asırlardaki Mogol çağında da yaşamıştı. Sihirbazlar, kafatası elde etmek için mezarları açarak ölü kafalarını almış ve bu suretle bir kafatası hırsızlığı ortaya çıkmıştı. Çinliler bu suçu, o zaman büyük bir tesir sahibi olan Müslüman hocalar ile Hıristiyan papazlarının üzerine atmışlardı. Gerçekte ise bu ileri dinlerin, böyle kafatası büyüsü ile ilgileri yoktu. Bu da bize gösteriyor ki bu adet, o zamanda bile, Mogollar arasında yaşıyor ve kafataslarına ihtiyacı olan Moğol Şamanları, bunları mezarlardan çıkarıyorlardı. Prof. Eberhard, Çin'deki bu tip sihirbazlar üzerinde geniş olarak durmuştur.

Sibirya halklarında, bilhassa Tunguz'larda bu âdet biraz daha başka türlü görülüyordu. Tunguzlar, öldürdükleri düşmanlarının ve

avladıkları hayvanların *kafa derisini* yüzerek saklarlardı. Bu deriler, çadırın iyi bir yerine konurdu. Bu adete kuzey-batı Sibirya'da yaşayan Ostyak'larla Hindistan'da da rastlanırdı. Bu sebeple kürk tüccarları, kafa derisinin Sibiryalı yerlilerde kalması sebebiyle daima şikâyetçi olmuşlardı (U. Harva, s. 439). Onlara göre bir avcı, avın kafa derisini satınca, bir daha av avlayamıyacağına inanırdı. Yine Sibirya halkları, ayı kafalarını da saklar ve bunlarla sihir yaparlardı. Sibirya'da en önemli av hayvanı, ayı idi. Kitan'larda ve Mogollarda ise yaban domuzudur. Türkler domuz beslemezlerdi. Proto-Mogolların en önemli ehlî hayvanları ise domuz'du. Bu sebeple Prof. Eberhard, Kitan'lardaki bu domuz kültünün kökünün, kuzeyde yaşayan Proto-Mogol kabilelerinden biri olan Shih-wei'lerden geldiğini söyler. Bu konuda çok haklıdırlar. Çünkü bu Kuzey Mogolları, daima domuz besleyen kavimler olarak şöhret yapmışlardı. Yine bu Kitan efsanesinden anlaşıldığına göre, domuz başı daima selâmlanan ve hürmet edilen bir şeydi. Yine ayı avcılarından olan ve Sibirya'nın kuzey-doğusunda oturan Soyot'lar, avladıkları ayıların başlarını asarlar ve onlara muntazam olarak selâm verir ve hürmet ederlerdi. Ancak bu suretle ayının şerrinden kurtulabileceklerinden inanırlardı. Öyle anlaşılıyor ki Kitanlardaki domuz, av kültü ile ilgili idi. İnsan kafatasının da, bir "*Savaş kültü*" ile ilgili olması çok muhtemeldir. Sibirya'daki kavimlerde kafatasına karşı gösterilen saygı, şahıslar tarafından yapılırdı. Kitanlarda ise, insan kafatası ve domuz başı *sosyal bir kült* idi ve bütün bir kabileye aittir. Bunlar bir kabilenin koruyucularıdır. Onların inanışlarına göre kötü zamanlarda bunlar, kutsal bir insan şekline girip, harp hakkında veya av işlerinde yol gösteriyorlar ve kabilenin koruyucusu oluyorlardı.

Türklerde de düşmanın kafatasını kesme ve ondan şarap kâsesi yapma adeti çok yaygındır. Fakat bu adet Türklerde bir din töreni halinde değildi. Kafatasına saygı gösterildiği veya ibadet edildiği hakkında, kaynaklarımızda hiç bir kayıt yoktur.

Hıtay İmparatorunun doğuşu ve Türk Mitolojisi :

Bu efsanenin, eski Moğol mitolojisiyle de ilgileri yok değildir. Moğollarda, Çingiz Han'ın atası *Alan-Ko'a* Hatun, kocasız olarak, gökten inen bir ışıkla üç çocuk doğurmuştu. *Bu Kitan efsanesindeki kadının da karnına, gökten bir ışık düşer.* Fakat bu ışıkla birlikte, Tanrı tarafından bir de çocuk gönderilir. Uygur efsanesinde de, gökten düşen ışıkla bir kayın ağacı gebe kalmış ve beş çocuk doğurmuştu. Fakat bu Kitan efsanesi daha ilksel ve içinde Şamanizm'in izlerini saklayan bir türdendir. *Sibirya Şama-*

nizminde de çocuğun ruhunun, bir kuş şeklinde gökten gelip kadının karnına girdiğine inanılırdı:

"İmparatoriçe Ying-t'ien bir rüya görmüş. Bu rüya'da, altın bir taç taşıyan düz ve süssüz bir elbise giyinmiş, elinde de bir silâh tutan, bir Tanrı karşısına çıkmış. Bu tanrının, yüz ifadesi çok güzel ve kendisi de yakışıklı imiş. Peşinden de, on iki tane garip hayvan geliyormuş. Bu hayvanlar arasında bir de siyah bir tavşan varmış, Bu siyah tavşan yürürken, birdenbire atlayıp, imparatoriçenin koynuna girmiş. İmparatoriçe bu siyah tavşandan gebe kalmış ve imparator T'ai-tsung'u (M.S. 927-938) doğurmuş. İmparator doğarken çadırın üzerine siyah bir bulut gelmiş ve çadırı kapamış. Yine bu sırada gökten yıldırımın çıkardığı bir gürültü ile ve ateşe benzer bir ışık inerek çadırın bacasından içeri girmiş. Bütün kabile halkı bunu görüp ve şaşırmış" *(LS, 37, 11a)*.

Bu efsanede bir *(métamorphose)* bahis konusudur. Bu yaratıklar, hayvan şekline girmiş Tanrılardı. Nitekim Kitanların yaşadıkları bölgelerde mabetler üzerine çizilmiş 12 hayvan resimlerinin başları insan, vücutları ise hayvan şeklinde idi. *Siyah tavşan*'ın Türk ve Mogol kavimlerinde genel olarak yayılmış bir kutsallığı yoktur. Birinci elden bir kaynak, Hıtay devletinin kurucusu olan imparatorun, 12 hayvanlı takvimin tavşan senesinde doğması sebebi ile tavşana bu önemin verildiğini yazar. Fakat bu hükümdarın doğuş senesi olan 902 senesinin, tavşan yılı ile bir ilgisi yoktur. Bununla beraber, Hıtay devletinin kuruluşu hakkında en önemli bilgileri veren bu kaynağın, herhalde bize kadar gelemeyen bazı şeyleri bilmiş olması gerektir. *Hıtay imparatorunun şahsı ile ilgili, kutsal bir hayvan olan tavşan, bir çok devlet merasimlerinde de rol oynuyordu.* Meselâ *tavşana ok atma töreni*, büyük bir haşmet ile yapılan bir olaydı. Bu merasimlerin, tavşanın kutsallığından dolayı değil de; *avcılık kültü* ile ilgili bir tören olduğunu düşünebiliriz [3]:

"Hıtay Sülâlesinin kurucusu olan imparator T'ai-tsung, günün birinde rüyasında, başında çiçek ve yapraklardan yapılmış bir çelenk taşıyan, dış görünüşü çok güzel ve yakışıklı, bir tören alayınada başkanlık eden bir Tanrı gördü. Tanrı birdenbire gökten yere indi. Üzerinde altın kemerli beyaz bir elbise ve elinde de bir âsa vardı. Peşinden de onu, garip görünüşlü 12 hayvan takip ediyordu. Hepsi de böyle alay halinde giderlerken, içlerinde bulunan kara bir tavşan, âni olarak imparatorun göğsünden içeri fırladı ve orada kayboldu. Bu sırada Tanrı İmparatora : — "Sonraki Chin Sülâlesinin kurucusu olan imparator, sizi çağırmak için bir elçi göndermiştir. Ona muhakkak gitmelisin!" Dedi ve kayboldu. Bunun üzerine İmparator uyanınca, hemen annesine gitti ve gördüğü rüyayı anlattı. Önce annesi rüyaya fazla önem vermedi. Fakat ertesi gün imparator aynı rüyayı görüp, aynı sözleri işitince, bu defa annesi Şaman'a gitmesini tavsiye etti. Şaman rüyayı tâbir için fala baktı ve kutsal bir imparatorun kendisine ihtiyacı olduğunu ve onun yardımına koşmağa mecbur olduğunu söyledi. Bunun üzerine Hıtay imparatoru, Chin hükümdarına sonraki T'ang Sülâlesine karşı açtığı seferde yardıma gitti ve bunu Tanrının bir emri olarak kabul etti." *(Wittfogel, s. 308)*.

Bu imparatorun ölümü hakkındaki efsane de çok ilgi çekicidir. Fakat efsaneye Türk-Mogol inanışları bakımından izah etmek güçtür. Efsane şöyledir :

[3] Wittfogel, aynı esr., s. 266, n. 118.

"İmparator T'ai-tsung dağlık bir bölgede, on atlısı ile beraber avlanıyordu. Bu sırada, beyaz bir ata binmiş olarak tilki kovalayan bir adam gördü. Adam tilkiye bir ok attı ve tilki vurularak yere düştü. Fakat aynı anda, adam da ortadan kayboldu. İmparator aynı günde Luan şehrinde öldü. Sonradan buraya bir mabet yapıldı ve şehrin Cennet Kuşu (Pheonix) adı verilen kapısında bir mabed ve mabedde de ölen imparatorun bir resmi yapıldı. Bu resimde imparator, at üstünde bir tilkiyi kovalıyordu."

Öyle anlaşılıyor ki halk inançlarına göre *imparatorun ruhunu taşıyan sembolik tilki ölünce, ruhun sahibi de ölmüş oluyordu.* Halbuki bu, imparatorun annesini hamile bırakan hayvan, kara bir tavşandı. Burada ise karşımıza beyaz bir tilki çıkmaktadır: *(LS, 37, 7a; Wittf, s. 129).*

Doğum törenleri ve koçlar:

Hıtay imparatorluğunda anlatılan, iki doğuş efsanesini aşağıda sunuyoruz. Bu efsaneler, Türklerinkine nazaran daha geridir. İçleri iptidaî kabile an'aneleri ile doludur. Türk mitolojisinde olduğu gibi, yüksek devlet düşüncesini bunlarda bulmak imkânsızdır. *Aşağıdaki her iki rivayet de koçlarla ilgilidir*: Doğan çocuğun yıkanabilmesi için, arabanın tekerleğinin altından Tanrıdan su çıkması ilginç bir motiftir. *Türkler Tanrıyı 9 defa selâmlarlardı.* Buradaki *Kitan Mogollarının ise, Tanrıya 8 defa saygı duruşunda* bulunduklarını görüyoruz. 8 sayısının önemli oluşu, onların kabile sayısının 8 olmasından ileri geliyordu. Erkek evlât, bilhassa Mogollar arasında çok değerli sayılırdı. *Bunun için erkek doğuran kadınlara kırmızı, kız doğuranlara ise siyah elbise giydirirlerdi.* Türklerde de şüphesiz ki erkek evlât kıymetli sayılırdı. Fakat kızla oğlan arasında, göze çarpacak şekilde bir ayrılık gösterilmezdi:

"Yeh-bi İ-hsin, Hu-tu-kun adlı memura benziyordu. Beşinci dairenin üyelerindendi. Babasının adı Tieh-la idi. Ailesi çok fakirdi. Elbise gibi bütün lüzûmlu şeylerden mahrumdu. Bu sebeple ona herkes, "F a k i r" adını takmıştı.

"İ-hsin'in annesi hamile iken, rüyasında bir koç görmüş. Koçu elleri ile yakalamış ve boynuzları ile kuyruğunu tuttuğu gibi çıkarmış, atmış. Uyanınca bu rüyasını tâbir ettirmiş. Ona demişler ki, sen çok uğurlu bir rüya görmüşsün. '*Boynuzlu ve kuyruklu bir koç, pirenslik alâmetidir*'. Doğuracağın çocuk da pirens olacaktır.

"Çocuk bir göç sırasında doğuvermiş. Fakat etrafta çocuğu yıkamak için su bulamamışlar. Bu sırada birdenbire arabanın tekerleği altından *bir su çıkıvermiş* ve çocuğu hemen bu *su ile yıkamışlar.* Babası böyle bir çocuğu olduğu için çok gururlanmış ve bunu arapla kutlamış. İki testi şarap alıp, a t e ş üzerine saçarak tütsülemiş. Bu suretle Kutsal olan D o ğ u yönüne, bir sunuş yapmış ve bu suretle bir saygı gösterisinde bulunmuştu.

"İmparatoriçe doğum ağrılarını hissedince hemen dışarı çıkar ve güneşi 8 defa selâmlardı. Bundan sonra 48 çadırla çevrilmiş kendi otağına girer ve doğumu beklerdi. 48 çadırın her birinin arasına boynuzlu birer büyük koç konur ve doğum beklenirdi. Doğum başlayınca koçlar bırakılıp döğüştürülürdü. Obanın erkekleri de buna katılırlar ve büyük gürültüler yaparlardı. Onların inancına göre böyle bir gürültü, İmparatoriçenin doğum acılarını azaltırmış. Eğer doğan çocuk erkek olursa İmparatoriçe, yarım kap bademyağı ile karıştırılmış kaymak yer ve İmparator da ona kırmızı bir elbise hediye edip, otağının kapısının önünde de Kitan müziği çaldırırmış. Doğan çocuk kız olursa,

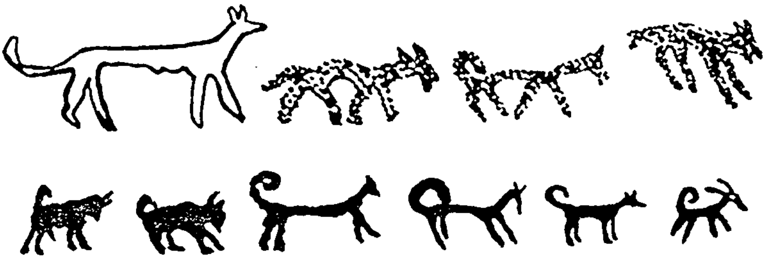
İmparatoriçeye hafif tuzlu, nohut veya fasulye çorbası verilir ve İmparator da ona ancak siyah bir elbise hediye edermiş. Çadırının önünde ise, yalnızca Çin müziği çalınırmış. Döğüş sırasında yaralanan koçlar tedavi edilip veya kesilerek yenmezmiş. Kendi kaderlerine bırakıp, dağa salarlarmış. İmparatoriçe, doğumdan sonra 9 gün daha bu çadırlar da kalır ve ancak ondan sonra çadırlara gidermiş[4]".

Koçla prensler arasındaki ilgi: Koçla pirens arasındaki ilgi, Çin'de daha ziyade 12 hayvanlı burcun harekete getirilmesi ile meydana gelirdi. Kitan an'anesinde koça fazla önem verilmesini, doğrudan doğruya bir Çin tesiri olarak göstermek doğru olamaz. Koyunun en çok bulunduğu bölge, Çin'den ziyade Kitanların ve Türklerin yaşadıkları sahalardır. Koç döğüştürme an'anesi de bir Ortaasya adetidir. Fakat imparatorla ilgisi karanlık kalmaktadır. Çince'de koyun anlamına gelen (yang) işareti, pirens (wang) işaretine çok benzerdi.

II. MOĞOLLARDA KÖPEK KÜLTÜ VE TÜRKLER

Tibetlilerin köpek asıllı olduklarına dair efsane eski Çin kültüründe ve Ortaasya'da çok yayılmıştır. Milâtdan önceki çağlarda Çinliler daha ziyade kendileri ile komşu olan Tibet kavimlerini tanıyorlardı. Çinliler bugünkü Şansi Eyâleti'nin güney-batısındaki Tibet kavimlerine, çok eski çağlardan beri *Ch'üan-chiang*, yani "*Köpek Tibetliler*" derlerdi. Rivayete göre onlar, iki ak köpek'den türemişler ve bu yolla çoğalmışlardı. Gerçekden köpek, bu kavimlerde tabu ve mukaddes sayılırdı. Onların oturdukları yerlere Çinliler bazan da "*Köpek yurdu*" derlerdi. Kuzeydeki Proto-Moğol Kavimleri'nden *Wu-huan*'larda da köpek, dinî bir rol oynamıştı *(Ç. Ş. komşuları, s. 48)*. Meselâ ölülerin ruhuna kılavuzluk etmesi için, köpekle atın ölü ile birlikte gömüldüğü onlarda da duyulmamış değildir. Fakat bu âdet, nihayet insanların iki sadık ve en yakın ehli hayvanlarının öbür dünyada da yardım etmesi inancından başka bir şeyle açıklanamazdı. Bu sebeple Tibetlilerin köpek kültü, kendilerini Ortaasya Türk kültürlerinden ayıran başlıca özellikleridir.

[4] Bu rivayete ait esas metin, *Ch'i-tan Kuo-chih*, la-b'dedir. İyi bir tercümesi için bk. R. Stein, TP, XXXV, s. 11. Kafatası ile büyü yapılması : *Liao-shih* 1; *Yü-chih-t'ang*, 10, 15a; Prof. Eberhard, Ç.Ş.K, s. 56. Çin'de kafatası hırsızlığı ve sihri için bk. Prof. Eberhard, *Lokalkulturen im alten China*, I, s. 97. Ayı ve ayı başları ile ilgili geniş bilgi için bk. N.P. Dyrenkova, *Bear Worship, among Turkish Tribes of Siberia*, Proceedings of 23. International Congress of Americanists, Sept. 1923, s. 205. T. Lehtisalo, Kuzey-batı Sibirya'daki Yurak-Samoyed'lerindeki ayı başı kültünde bazı Türkçe sözlerin de bulunduğunu iddia eder. Bk. *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samoyeden*, NSFOU, LIII, Helsinki 1927, s. 5.

Şekil 53 : Ortaasya ve Sibirya Şamanları ile yeraltı buluntularında köpek resmine çok az rastlanır. Yukarıdaki resim, Abakan-Kırgız Şamanlarının günlük hayatını gösteren elbise ve davul tasvirlerinden alınmıştır. Buradaki köpekler de kurda benzetilmiştir (İvanof, Aynı esr., s. 605).

Türkler köpeği daima aşağı bir hayvan olarak görmüşlerdi. Bu. sebeple Tibetlileri de bu inançlarından dolayı aşağı bir kavim olarak kabul etmişler ve onları bu yüzden her bahane ile azarlamışlardı. Yine bu yüzden Türkler, devletler arasındaki protokolda, Tibetlilerle aynı seviyede görülmelerine tahammül edemezlerdi. Nitekim Çin imparatoru, Büyük Göktürk hükümdarı **Bilge Kagan**'ın güttüğü müstakil ve biraz da Çin'in durumunu aşağılatan siyasetinden dolayı, Türklerin Çin'den kız alma isteklerini yerine getirmemişti. Buna karşılık kendilerine tam mânâsiyle tâbi olan Tibetlilere ise kız vermişti. Bilge Kagan'ın buna kızarak söylediği şu sözler, Türklerin Tibetliler hakkındaki düşüncelerini belirten önemli bir belgedir :

" (725-726 senesinde) Bilge Kagan gelen Çin elçisinin şerefine bir ziyafet vermişti. Kendisi, Hatun'u, Kül-Tegin ve Tonyukuk bir çadırda otururken, Bilge Kagan, Çin elçisine şöyle dedi : — "Tibetliler nihayet bir köpek neslinden gelirler. Buna rağmen Çin İmparatorluğu onlarla, kız vermek suretiyle bir anlaşma yapmış bulunuyor. Kitan ve Hsi gibi kavimler de bizim kölelerimizdirler. Siz onlara da birer Çin prensesini gelin olarak gönderdiniz. Biz Göktürkler ise, size yaptığımız kız isteme taleplerine henüz daha hiç bir cevap alamadık. Peki buna ne diyebileceksiniz? *(LMT*, s. 176*)*"

Türk mitolojisinde geçen, "*Barak*" veya "*İt-Barak*" adlı efsanevî köpekden yukarıda bahsetmiştik. Eski Türkçe Barak sözünün, Osmanlıcada "*Burak*" şekline girdiğini ileri sürmüş olanlar da yok değildir.

Gerçekten, "Burak" adı eski Osmanlı metinlerinde "Barak" şeklinde yazılmaktadır. "Barak" an'anesinin **Osmanlılarda** da yaşamış olması çok önemlidir. Ali Ekber'in "Hıtay-nâme" adlı eserinin Tibet köpeklerinden bahseden kısmının Osmanlı tercümelerinde, bu köpekler Türkçe "*Barak*" veya "*Burak*" sözü ile karşılanmaktadırlar. Süleymaniye kütüphanesi Esat Efendi nüshası ise bu köpeklere "*Burak-ı Hindî*" adını verir (s. 37 a). Yani, Hind Burak'ı demektir. Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlılar Tibet ile Hindistan'ı birbirine karıştırmışlardı. Türkçe tercümelerin, birinde ise "*İt-Barak*" şeklinde bir yazılışı da gördük. Buna rağmen Ali Ekber, Osmanlıların bu köpeklere "*Sasanî*" dediklerinide ısrarla yazar. Osmanlı tercümecilerin bu tabire itibar etmemeleri, bunun sıhhatına gölge düşürür. Eski Türk edebiyatında köpeğin adı, ancak av köpeklerinden söz açıldığı zaman geçerdi. Meselâ Manas-Han ve oğulları ile ilgili destanlarda, kahramanların av kuşları ile av köpekleri, yanlarından ayırmadıkları en önemli arkadaşları idiler. Köpek, Türk Takviminin 11. yılıdır. İranlılar ise dünyayı bir "alaca köpeğe" benzetirlerdi. Onlara göre, dünyanın ve hayatın durmadan değişen devranı, bundan başka bir şeye benzetilemezdi. Türkçemizdeki "*İt-Canlı*" deyimi de Farsçada vardır. Oğuz Han'a tâbi olan, kuzeydeki "İt-Barak" kavmi de Marco Polo'nun bahsettiği köpek başlı, insan vücutlu kuzey kavimlerinden başka bir şey olmasa gerekti. Bundan sonraki bölümümüzde Proto-Mogolların köpekle ilgili efsanelerini incelerken, bu konuya tekrar döneceğiz. **Av köpekleri**'nin cinsleri hakkında pek çok deyim kullanılmıştır. Burada bu sözleri inceleyecek değiliz. Fakat bir Türk genci için, iyi bir av kuşu ile av köpeğine sahip olmak, en büyük bir gurur sebebiydi. Nitekim Kutadgu-Bilig şöyle diyordu :

"Uçarıyı uçurtmaz, senin avcı kuşların,
"Yürüyeni yürütmez, alaca kör köpeğin."

(Uçarıg uçurmaz sening kuşlarıng, yorırıg yorıtmaz kör esring iting) (K.B., 5379)

Bunun dışında Türklerde, köpeğe pek itibar gösterilmemiştir. Hatta sadakatından da söz az açılır. Çünkü yaratılış destanında da, onun Tanrı'ya bile körlük ettiği söylenmiştir. Kırgızların şu ata sözü de boş değildir :

İt semirirse eğer, yanına kişi koymaz: *(İt semirirse, yanına kişi*

yutpas). Anadolu'daki atasözlerimizi, deyimlerimizi de herkes bilir. Bunlardan söz açacak değiliz.

Kırgızların kırmızı bir köpekten türediklerini söyleyen bazı batılı kaynaklar da vardır. Fakat biz, yerli kaynaklarda buna rastlamadık.

Proto-Moğollarda, "Köpek-Ata" ile ilgili efsaneler :

Türklerin herşeyi, boz yeleli, keskin dişli, kuvvet ve kudret timsâli kurttur. İlksel hayatın aşamalarını çoktan aşmış olan Türkler, büyük imparatorluklarının topraklarına bir kudret sembolü aramağa çok erken çağlarda başlamışlardı. Kuzey-doğu Asya'nın buzlu tundralarında toprak altında yaşayan, veyahut da Doğu Asya'nın medenî dünyadan uzak çöllerinde, ormanlarında, Tanrı'nın verdiği ilksel akıl ve sosyal düzenle hayat sürmeğe mecbur olan Moğolların ataları ise gerçekten talihsiz idiler Sonraki çağlarda her nekadar Çin'le bağlar kurmuş ve yeni bir dünyaya girmek istemişlerse de, o eski günlerin inanışlarını üzerlerinden bir defada atamamışlardı.

M.Ö. III. asrın sonlarında, Ortaasya'nın Türk bölümünde ortaya çıkan Büyük Hun hükümdarı Mao-Tun (Mete), Proto-Mogollara ilk darbesini vurmuş ve bu darbe, onları medeniyet basamağından büsbütün uzaklaştırmıştı. Mete'nin korkusu onları, dağların ve vadilerin ıssız yerlerine sindirmiş ve bu ilksel hayat bir buçuk asır daha gerileyerek devam etmişti. İşte böyle kaçan ve, sürülen kavimlerden biri olan Wu-huan'lar, köpeğe saygı gösteren Proto-Mogolların başında gelirler. Ölü gömme törenlerinde, ölüye bir atla bir köpek kurban ederler ve ölünün ruhunun Tanrı'ya ancak bu köpek kılavuzluğu ile gotürüleceğine inanırlardı. Onlara göre ölenlerin ruhları, Kızıldağ'da oturan Tanrı'ya köpek tarafından götürülürmüş.

Mogol efsanelerinde köpek, genel olarak dişidir. Çin efsaneleri de, kuzeyde yaşayan köpek başlı ve insan vücutlu kavimlerden bahsederler. Ancak birçok eski Çin efsanelerindeki bu köpek-insanlar, erkek idiler. Mançurya ve Kadırgan dağlarının kuzeyinde yaşayan ve Mogolların ataları olan Şı-vei adlı kavimler ise, iklimin çok sert ve yaşayışlarının da geri olması sebebiyle, yer altındaki mağaralarda yaşarlardı. Bu sebeple M.S. IX. asırda bile bu bölgelere giden Çin elçileri, yer altında yaşayan köpek-insanlardan söz açmışlardır. At ve sığır besleyen Türkler daima kurtla karşı karşıya kalmışlardı. Domuzcu Proto-Mogollar ise, köpeğin sınırını geçip de, kurtla karşılaşamamışlardı. Az

sonra söyleyeceğimiz gibi Tibetliler de kendilerini köpekten getirirlerdi. Fakat onlar, Çin'le bir akrabalık kurmak istedikleri zaman kendi köpeklerini bir Çinli pirensesle; Türklerle bağ kurmak istedikleri zaman da kurtla evlendirirlerdi. Hıtay Devleti ile ilgili bölümümüzde gösterdiğimiz gibi, onların atalarından biri de, köpek başlı bir insan idi.

"Köpek-Ata" inancının Tibet menşei :

"Köpek ata," inancı, kökünü Tibet'den alır. Geri kalmış ve henüz vahşî bir hayat yaşayan halkların birçoğu, köpeğe önem vermiş ve köpek soyundan gelmiş olduklarını düşünmüşlerdi. Bir devlet kurmuş ve az çok kültür hayatını yaşamak için gayret göstermiş kavimler arasında Tibet, bu düşüncenin âdeta bir öncülüğünü yapmıştır. Bu da yine, devleti idare eden yüksek tabakanın ne kadar yükselme arzusu gösterseler de, idare ettikleri halk kitlelerinin geri zihniyet ve an'anelerinden kurtulamadıklarını gösterir. Ne yapsınlar ki halk köpeğe saygı gösteriyor, onu tabu sayıyor, elini sürmüyor, öldürmüyor ve hatta Tanrı'ya kurban olarak sunuyorlardı. Köpekle ilgili inanışlar, çok eski çağlarda Çin'de de (Meselâ Cou Sülâlesi zamanında : M. Ö. 1122-255), yine Tibet'den gelmiş an'aneler olarak ortaya çıkarlar. Çin kaynaklarına göre, Çin'in kuzey-doğusunda, "Köpek-barbarları" yaşarlarmış. Bunlar da kendilerinin "*İki beyaz köpek*" den geldiklerine inanırlar ve köpeklere saygı gösterirlermiş. Çinliler onlara sıksık köpek barbarları derlerken, bazan da Tibet'le olan ilgilerini göstermeden geri duramamışlardır.

"Köpek-Ata" inancı, Çin'in güneyindeki halkların kalblerinde daha çok yer tutmuştur. Hai-nan adası gibi, Çin'den ve Çin kültüründen çok uzak bölgelerdeki vahşi halk, köpeğe bağlanmış ve onu hem ana ve hem ata olarak görmüşlerdi. Çin'in orta kısmındaki halklar ise, İsa'dan sonraki asırlarda bunu fazla görmüşler ve köpek kanına biraz da Çinli kanı katma yolunu seçerek, günün modasına uymağı ihmal etmemişlerdi. Önce yalnızca Köpek-Ata'yı tanırlarken, köpek-ata'yı bir de Çinli pirensesle evlendirmişler ve böylece Çinli olma iddiasına katılmışlardı.

Çin İmparatorunun kanını taşıyan bu Çinli pirensesle evlenen köpeğin de nihayet bir "Köpek-Kıral" gibi düşünülmüş olması ihtimal dahilindedir. Çin'in güney-doğusundaki bölgelerde, bu düşünce daha belirli bir duruma girmiş ve Köpek-Kıral an'anesi kendisini tam olarak göstermiştir.

Tibet'de köpek kültü :

Tibetlilerin köpek neslinden geldiklerine dair bir efsaneyi Ali Ekber in *Hıtay-nâme*'sinden okuyalım.

"Tibetliler ve sekânlar : Tibetliler Çin dağlarında sürü halinde yaşarlardı ve çölde bulunan küffârdan idiler. Çin padişahları eskiden o dağları onlara vermişlerdi. Bunun sebebi de şu idi : Çin padişahlarından birinin düşmanı, onun üzerine çok kuvvetli ve büyük bir ordu ile gelmiş ve her iki taraf da harp için askerlerini saf halinde dizerek karşı karşıya gelmişlerdi. Bu sırada arslana benzeyen bir köpek peyda olmuş ve Çin Padişahı'nın önüne gelmişti. Köpek padişahla konuşmağa başlayarak şöyle demiş : — "Eğer kızını bana verirsen, ben şu karşıda dizilen düşman askerinin padişahını alır ve sana getiririm". Bu söz üzerine Çin Hakanı da köpeğe kızını vereceğini söz vermiş. Köpeğin her kulağı tıpkı bir kalkan gibi imiş. Buna rağmen herkes ona yine köpek dermiş. Köpek bir kaç defa sıçrayarak düşman askerinin içine girmiş, bir iki defa daha sıçramış ve düşman padişahının yanına giderek başını koparıp Çin padişahına getirmiş. Bunun üzerine Çin padişahı verdiği sözü tutmak zorunda kalmış ve kızını köpeğe vermiş. Köpek kızı alıp dağlara gitmiş ve bu kızdan da çocukları olmuş. Köpek ölünce kız yalnız kalmış ve bir mektup yazarak çocukları ile babasına göndermiş. Kız mektupta babasına durumu anlatmış ve mektubu getirenlerin de çocukları olduğunu yazmış. Bundan sonra, ne yapacaklarını da sormuş. Bunları öğrenen Çin Hakanı sevinmiş ve çocuklara bol bol bahşişler vererek, onların oturdukları Çin dağlarını da kendilerine vermiş. Tibet kavmi de işte bu suretle meydana gelmiş. Onun için Tibetlilerin, Çin Hakanının kızı ile bu köpeğin neslinden geldiğini söylerler.

"Bu cins köpekler ancak Tibet dağlarında yaşarlar. Tibetliler bu köpekleri, Çin Hakanı'na hediye olarak getirirler. Çin Hakanı'nın ve Rum padişahı'nın (yani Osmanlı'ların) yüksek dergâhlarında da bu cins köpekler bulunur. Osmanlılar bunlara "*Sasanî*" köpeği adı verirler. Fakat bunlar, aslen Tibet köpekleridir. Misk geyiklerini de bunlarla avlarlar. Tibet halkının daimî hediyeleri de bunlardır.

"Beşinci sınıf : Çin Hakanı'nın sarayı hakkındadır : ... Arslanlar, parslar, av köpeği, Kara kulak ve Tibet köpeği ki, bunlar yeşimden yapılmıştır Heybetlerinden ve yüzlerinden vahşetleri okunur. Bu köpeklerin aslı, Tibet köpeğidir. Tibet köpekleri Çin dağlarında bulunur. Bu köpekler ancak orada yetişebilirler."

İstanbul'daki Esat Efendi kütüphanesinde bulunan başka bir Türkçe yazma tercümede de şöyle denmektedir :

"Onları, yani bu Tibet köpeklerini-küçük yaşda avlayıp beslerler. İnsanla cinsi münasebet kuruncaya kadar büyütürler. Tibet halkının en kıymetli hediyelerindendir."

Görülüyor ki Osmanlılar, ya tefsir yolu ile, veyahut da bildikleri bazı şeylere göre, Ali Ekber'in metnine bazı şeyler katıyorlardı. Bunlar gerçeğe aykırı değildi. Fakat nedense Çin kaynaklarında, bu köpeklerin Çin imparatoru'na hediye olarak getirildiğine dair bir kayıt yoktur. Tibet'den gelen en kıymetli hediyelerin başında Misk geyikleri vardı. Arap coğrafyacıları gibi Ali Ekber de, Tibet'in bu meşhur geyiklerinden uzun uzun bahseder. Ali Ekber bu geyiklerin, Büyük Tibet köpekleri ile avlandıklarını da ilâve eder. Ali Ekber ve türkçe tercümelerinden öğrendiğimize göre bu köpekler evlerde ehlî olarak yetiştirildikleri gibi, dağlarda vahşî olarak da yaşıyorlardı. Yine bu kayıtlardan, vahşî bir halde yaşayan köpek yavrularından elde edilerek, ehlileştirilen cinslerin daha değerli oldukları anlaşılıyor. Marco Polo da Tibet'in bu büyük köpeklerinden bahsetmiştir. Ona göre bu köpeklerin her biri, bir eşek büyüklüğünde imişler.

Bu köpek efsanesi, Tibet'in bütün Asya kavimlerince tanınan meşhur bir ananesidir. Tibet'e Buda dini girince, bu yeni dinin pirensiplerine göre, yeni menşe efsaneleri de ortaya çıkmıştır. Bundan sonra köpeğin yerini *maymunla bir dişi dev* almıştır. Rivayete göre, Buda, yani Sakyamoni öldükden sonra, ruhu bir maymun'un ruhuna çevriliyor ve gökden Tibet'e inerek Karadağ adlı bir yerde riyâzete başlıyor. O sırada, aynı dağda dişi bir dev de varmış. Dev, Buda'ya âşık oluyor ve kendisi de bir maymun şekline girerek Buda'ya evlenme teklifinde bulunuyor. Buda, bu teklifi kabul etmiyor. Bunun üzerine dev, onu tehdit etmeğe başlıyor. Eğer benimle evlenmezsen, bir erkek devle evleneceğim ve yine dev olan bir çok çocuklar doğuracağım. Bu suretle Tibet de bir devler dünyası olacaktır, diyor. Bunu duyan Buda, insanlığa karşı merhamete geliyor ve devle evleniyor. İkisinden 6 çocuk oluyor ve Tibet kavmini meydana getiriyorlar. Bu rivayete yalnızca din kitaplarında rastlanır. Bununla beraber Tibet'in bazı yerli an'aneleri de bu efsaneye girmemiş değildir.

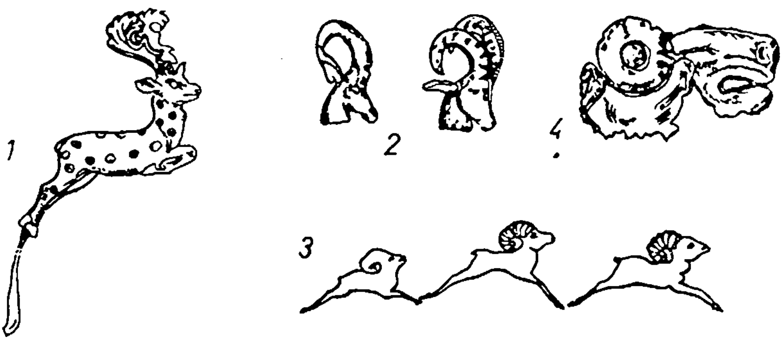
Kaynaklarla ilgili bazı notlar :

Büyük Okyanus etrafındaki memleketlerde söylenen köpekle ilgili efsaneleri, W. Koppers, "Der Hund in der Mythologie deer zirkumpazifisehen Völker" adlı eserinde toplamıştır. Tabii olarak bu eserde eski Türklere ait bilgiler çok azdır. Yazar bu eserinde, Türkleri de köpek menşeli kavimler arasına katmıştır. Fakat bu daha, ziyade Türklerle Moğolları birbirine karıştırmadan ileri gelen bir yanlıştır. P. Pelliot da bu kitaba, Moğolların köpekle ilgili ananelerini ilâve etmiştir (TP., vol. 28, s. 463). Tibetlilerin ataları da köpekti. Tibetliler, Türklerle olan bağlarını göstermek için, köpeklerini bir dişi kurtla evlendirirlerdi. (R. Stein, TP, 35, 1939, s. 24, n. 2). 9. asırda, Kitanlara ve Kuzey Mançurya'ya gidip de, orada yer altında yaşayan köpek başlı insanlardan bahseden Çinli seyyahlar için bk. E. Chavannes, JA, 1898, s. 3. Kırgızların "kırmızı bir köpekten" türediklerine dair rivayet için bk. E. Kretschmar, Hundesstammvater und Kerberos, Frankfurt, 1937, I, s. 9; W. Eberhard, Randvölker, 34. Ölülere at ve köpek kurban eden Proto - Mogollar için bk. W. Eberhard, Çin'in Şimal komşuları, s. 48.

Tibetlilerin köpek neslinden geldiklerine dair rivayetler için bk. Eberhard, *Ç. Ş. K.*, s. 126. Tibetlilerde köpeğin tabu oluşu : P. Pelliot, TP, 29, 0.190. Kuzeydeki Proto-Mogolların, köpekleri ölü ile beraber gömmeleri için bk. Eberhard, aynı esr., s. 48. Bilge Kagan'ın konuşmaları, *T'ang-shu*, 215B, 1a-2b'de ve Almanca tercümesi, *LMT.*, s. 227 de bulunur. Ali Ekber'in "*Hıtaynâme*" adlı eseri, değerli Çinli talebem Bay Lin Yih Min tarafından incelenerek yayınlanmıştır : *Ali Ekber'in Hıtayname adlı eserinin Çin kaynakları ile mukayese ve tenkidi*, Taipei 1967, 351 s. Bu inceleme yapılırken, Ali Ekber'in eserinin el yazması halinde birçok Türkçe tercümeleri de elden geçirilmişti. Bizzat bu "Barak" terimi ile ilgilenerek, yazma nüshaları gözden geçirip bir sonuca varmak istedik. Yukarıda bu konu ile ilgili olarak yazdığımız düşünceler, o zamanki çalışmaların bir mahsulüdür. Türkçe tercümelerdeki "*Barak, burak*" veya "*Barak-ı Hindî*" sözleri için bk. Lin Yih-min, *Hıtayname*, s. 98, n. 14; s. 161, n. 2. Tibetle ilgili köpek efsanesinin I. metni aynı eserin 159-160 ıncı; II. metininin Türkçe Tercümesi ise, 79. sahifesinde bulunur. Esas metinleri gözden geçirerek burada verdiğimiz Türkçe tercümemiz, üslûp bakımından Bay Lin Yih-min'inkinden biraz ayrıdır. Marcopolo'nun Tibet köpekleri hakkında verdiği bilgiler için bk. The Travels of Marco-polo, Yule neşri, II, s. 50 ve n. 5.

XII.
TÜRK MİTOLOJİSİNDE GEYİK

Geyik, Türklerce kutsal bir hayvandır. Türk mitolojisinde ve masallarında yeri çok büyüktür. Bununla beraber Türklere ait eski ve orijinal bir efsanede, Türklerin geyikten türediğine dair bir kayda rastlamıyoruz. Sibirya'nın tundralarında, her şeyin geyikle bittiği bölgelerde, Ren geyiği ile ilgili bazı türeyiş inançlarını bilmiyor değiliz. Fakat bunlar da çok az görülen örneklerdir. Türk efsanelerinde yer tutan daha ziyade dişi geyik'dir. Bunlar da Tanrı ile ilgisi olan,

Şekil 54 : Altay Hun çağı efsanev geyikî figürleri.

birer İlâhe, dişi Tanrı ve daha doğrusu birer dişi ruh durumunda idiler. Bu efsanelerin en güzel örneği, Göktürk çağında, Çin kaynakları tarafından anlatılan bir rivayettir. Efsane şöyledir :

"*Göktürklerin atalarından biri, sık sık bir mağaraya giderek orada dişi bir Deniz-Tanrısı ile sevişirmiş. İkisi arasındaki bu aşk ilgileri devam ederken, günün birinde bu Göktürk reisi, bir sürek avı düzenleyerek ordusu ile ava çıkmış. Askerler geniş bölgelerdeki vahşî hayvanları sürerek, nihayet küçük bir yere sıkıştırmışlar. Bundan sonra da avlarının etrafını çevirip, birer birer avlamağa başlamışlar. Tam bu sırada askerlerden biri, karşısına çıkan bir Ak-geyiği okuyla vurarak öldürmüş. Bundan sonra sevgilisini yerinde bulamayan Göktürk reisi, meseleyi anlamış ve bu Ak-*

geyiği vuran askerle onun kabilesini cezalandırmış. Bu cezaya göre Göktürklerde insan kurbanları, hep bu askerin kabilesinden verilirmiş[1]".

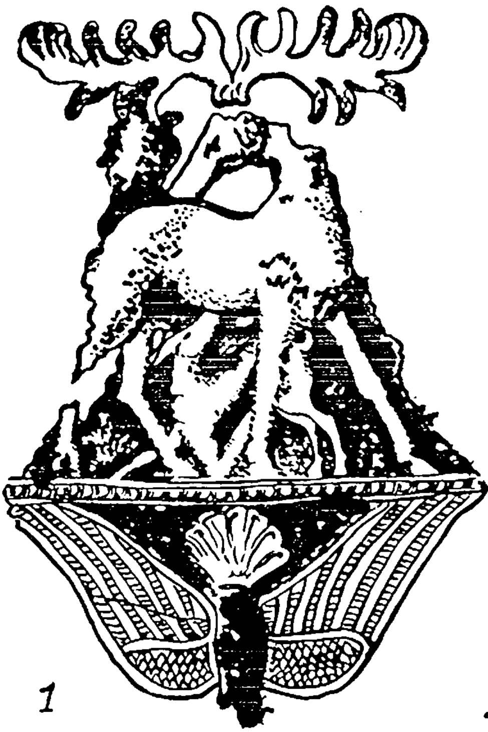
Bu efsane Türklerin çok eski, belki de tarihden önceki âdetlerinin bir yankısıdır. Çünkü Göktürk çağı ile ilgili hiç bir kaynak, Göktürklerde insan kurbanı verildiğine dair en ufak bir açıklamada bulunmamaktadırlar. Zaten bu efsaneyi yazan Çin kaynağı da söze başlarken, bu efsanenin, Göktürklerin dedeleri ile ilgili bir söylenti olduğunu yazmaktan kendini alamaz. Az sonra Çingiz-Han'ın ataları ile ilgili efsaneyi de inceleyeceğiz. Çingiz-Han'ın ilk atası olan "Gök-Kurt" ile, karısı "Kızıl veya kızılımsı geyik", bir denizi geçerek gelmişlerdi. Aslen gökde doğmuşlardı. Fakat denizle de ilgileri vardı. Bu eski Göktürk efsanesinde kurdun yerini insan, yani Göktürklerin ataları almışlardır. Göktürk Hakanının sevgilisi de, Deniz-İlâhesi olan bir dişi geyiktir. Denizi geçmese bile, denizden çıkmış olarak karaya gelmekteydi. Nasıl Hindistan'da beyaz fil kutsal ise, öyle anlaşılıyor ki Türklerde de beyaz geyikler kutsal idiler. Ortaasya'da da beyaz geyikler vardı. Meselâ Kitan kabilelerinin Çin İmparatoruna sundukları hediyeler arasında beyaz geyikler de görülüyordu. Bu konu ile Proto-Mogollarla Kitanların mitolojisini incelerken tekrar ilgileneceğiz. Kitanların erkek ataları da daima beyaz bir at üzerine biniyordu. "*Ak*" lık, yani beyazlık Altay Şamanizminde de ilâhelere mahsus bir renk olarak görülür. Aslında ak sözünün anlamı, temizlik, pâklık manasına kullanılırdı. Fakat bu söz hayvan için kullanıldığında ise, durum değişmekte ve renk anlamını almakta idi.

"Ak" renkli "Deniz-İlâheleri":

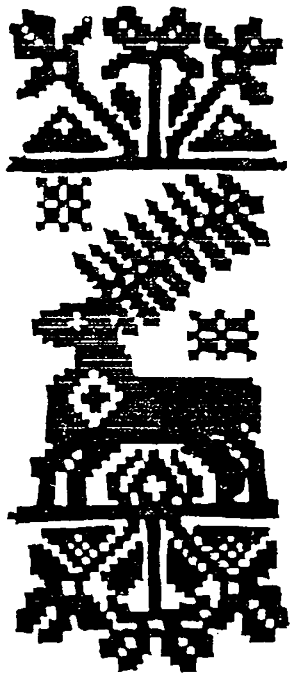
"Deniz-İlâhesi" Türk mitolojisi içinde yabancı bir Tanrı değildir. Altay Türklerinin yaratılış destanlarını incelerken, Verbitskiy'in topladığı efsanede bir "*Ak-Ene*," yani Ak-Ana görmekteyiz. Tanrı Ülgen dünyayı yaratmağı düşünürken, su içinden birdenbire Ak-Ana görünüyor ve Ülgen'e akıl veriyor. Efsanenin metni, "Ak-Ana'nın buyruğu üzerine Tanrı böyle yaptı", demektedir. Bundan anlaşılıyor ki Ak-Ana, Tanrı

[1] Göktürklere ait olan bu çok önemli geyik efsanesi, Çin kaynaklarından *Yu-yang Tsa-tsu*, 4, 1b ile *T'ai-p'ing kuang-chih*, 480 de bulunur. Bu efsane, ilk olarak Prof. W. Eberhard tarafından bulunmuştur. Bk. *Kultur und Siedlung der Randvölker chinas*, Leiden, 1942, s. 52; *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 86. Bizim tercümemiz, biraz daha geniş ve açıklama yolu ile yapılmıştır.

Ülgen'den güçlü olmasa bile akıllı ve bilgili idi. Ayrıca Tanrı Ülgen'in kızlarına da "*Ak-kızlar*" denirdi. Görülüyor ki "Aklık" özelliğini taşıyan başka Türk Deniz-İlâheleri de vardı.

1

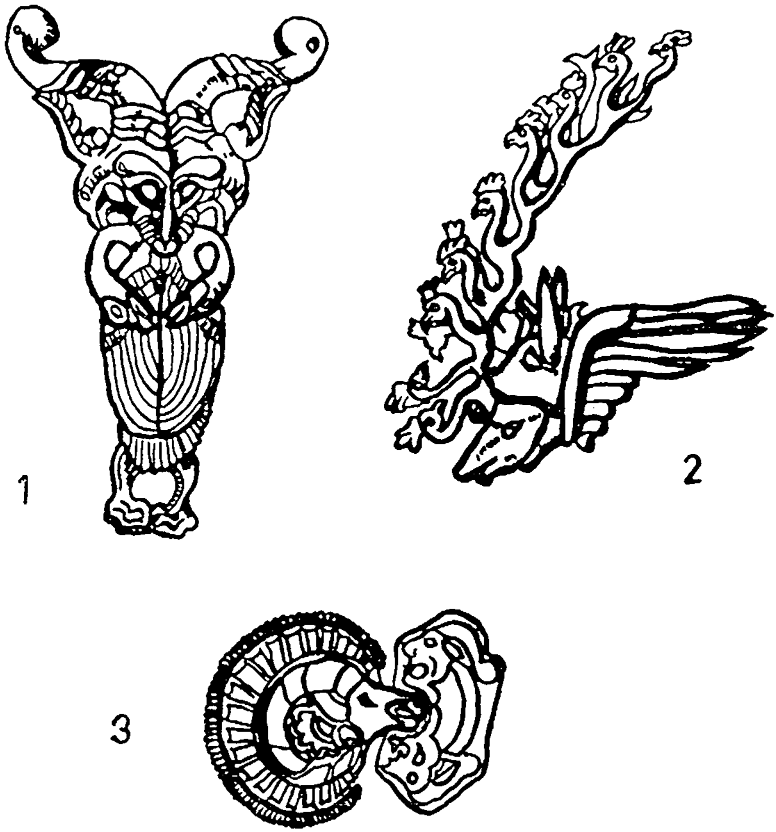
2

Şekil 55 : Yer ve göğün sembolleri olan İçasya geyikleri.

"*Ak*" sözü Altay Türkçesinde cennet anlamına gelirdi. Cennette oturan tanrılara da "*Aktu*," yani "Aklılar", rengi ve ruhu ap ak olan derlerdi. Bunlar, göğün üçüncü katında otururlardı. Aynı katda "*Süt-Ak-Köl*," yani süt rengi gibi ak olan göl de vardı. İnsanların bütün hayatı ve ruhu bu göle bağlı idi. Bir çocuk doğacağı zaman Tanrı Ülgen oğluna emir verir, o da "Yayuçı" yani, yaratıcılardan birine bu işi havale ederdi. Yaratıcı, bu Süt Ak Göl'den ruh alır ve doğan çocuğa verirdi [2].

[2] Radlof, *Sibirya*'dan, A. Temir terc., II, s. 8, 14.

Başka Altay söylentilerine göre, "Enem Yayuçı," yani Anam-Yaratıcı göğün beşinci katında oturur ve insan ruhlarının tek hazinesi olan Süt-Ak-Göl'ün işlerine bakardı. Doğacak çocuklar için ruhu gönderen de o idi. Bunun için Altay Türkleri ona bir hükûmdarlık ünvanı da verirler ve Hanı-Anam Yaratıcı *(Kan-Enem-Yayuçı)* derlerdi[3].

Şekil 56: Altay Hun çağı kurganlarında bulunmuş, ağaçtan yapılmış figürler (Rudenko, 1961, s. 316, T. XCVII).

Yukarıdaki açıklamayı yapmakla beraber, demek istemiyoruz ki Göktürklerin beyaz bir geyik şeklindeki Deniz-İlâhesi, tam anlamıyla

[3] V. I. Verbitskiy, *Altayskie İnorodzu*, Moskova, 1893, s. 70-71.

Altay Türklerinin Kadın-Yaratıcıları ile ilgiliydi. Fakat bu iki inanış arasında motif benzerlikleri vardır. Bir defa her iki söylentide de deniz veya göl vardır. Ayrıca bu denizin sahibi olan birer ilâhe karşımızdadır. Bundan başka "Aklık" gibi her ikisinde de var olan, müşterek benzerlikler vardır. Yakutlarda da bütün dünyayı ve her şeyi yaratan en büyük Tanrı Ak-Yaratıcı *(Ürüng-Ayığ-Toyon)* idi. Fakat bu erkekti. Ayrıca bir dişi yaratıcı da *(Ayığsıt)* vardı ki, bunun adının başında beyazlık veya aklık gösteren bir ren közelliği görmüyoruz.

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Göktürklerin bu Deniz-İlâhesi ve dişi geyikleri, izlerini sonraki Türk mitolojisinde ve dininde de kaybetmemişti. Bunların hepsi bize, Göktürk efsanesinin Çinliler tarafından uydurulmuş bir şey olmadığını da göstermektedir.

Çin dininde ve mitolojisinde geyikle ilgili inanışların çoğu, kuzeydeki Türk ve Mogol kavimlerinden gelmiştir. Ortaasya san'atının en başta gelen motifi de geyiktir. Ayrıca iklim ve hava durumu dolayısiyle Çin'de bu tip geyiklere de az rastlanırdı. Esasen ziraatçı olan Çinlileri, geyik gibi bir hayvanın avcı kavimlere nazaran daha az ilgilendirmesi de gayet tabii bir şeydir. Biz burada Çin mitolojisindeki geyikle ilgili motifleri inceliyecek değiliz [4]. Ancak bir bilgi olsun diye bunları söyleyip geçiyoruz. Ortaasya'da kutsal ve iyilik getiren bir hayvan olarak tanınan geyik, Güney Çin'deki efsanelerde çok vahşi bir hayvan gibi tasavvur edilmiştir. Hatta gergedanın büyük ve yokedici gücünü duyan Çinliler, hayvanın kendisini görmedikleri için, gergedanın resmini bile bir geyik şeklinde yapmışlardı. Oğuz destanındaki gergedanın resmi de biraz geyiğe benzemiyor değildir. Bu sebeple Çin mitolojisinde geyiğin adı, bir bakıma kötüye çıkmış gibidir [5]. Bundan da anlıyoruz ki Çin'deki geyik kültü, Kuzeydeki Türklerin tesirlerine rağmen, oldukça ayrı bir yoldan izleniyordu.

Cengiz-Han'ın ataları ve "Dişi beyaz geyik" : Çingiz-Han'ın ilk ataları ile ilgili efsanede, Türklerin Gök-Kurdu ile beyaz geyikler yanyana gelmiştir. Mitoloji üzerinde tetkikler yaparken, daima şu noktaya dikkat etmemiz gereklidir : Bir devleti kuran büyük bir hükûmdarın

[4] Çin'de geyik kültü ile ilgili Türk ve Moğol tesirleri, Prof. Eberhard'ın *Loka Kulturen im alten China* adlı eserinde incelenmiştir.

[5] Çin'de ve diğer ülkelerdeki gergedan'ın tarihi, ünlü Çin mütehassısı B. Laufer tarafından incelenmiştir : *Chinese clay figures*, s. 4. v.d.

menşei hakkındaki bir efsane ile, halk şairleri tarafından söylenen bir masal arasında büyük farklar vardır. Yeni bir devlet kuran bir hükümdar, eski ve büyük bir devletin vârisi imiş gibi hareket eder. Tarih ilminde kanun yoktur. Fakat bütün sülâleler, kendilerini bir önceki sülâleye dayamak isterler. Bu suretle de saltanatlarını, halk gözünde meşru göstermiş olurlar. Bu, eskiden de böyle idi, şimdi de böyledir. Bu sebeple Çingiz–Han'ın ve hanedanının menşei ile ilgili bir efsaneyi, eski ve çok ilksel Proto-Moğolların düşünceleri ile izâh etmeğe kalkarsak, ilmî metoda aykırı düşen bir yolu seçmiş oluruz. Bugün, dünyadaki üç milyon Moğoldan başka bir âlem tanımıyarak büyük nazariyeler ortaya atan mongolistlerin düştükleri hatayı, burada tekrarlıyacak değiliz. Oğuz–Han'la ilgili bölümümüzde de gösterdiğimiz gibi, özel olarak bir Çingiz–Han ve Moğol tarihi yazan İranlı tarihçi Reşideddin bile, kitabının başına Oğuz-Han destanını koymağa niçin ihtiyaç duymuştur? Mogol tetkikleri yapan Avrupalı bilginler rüyalarından uyanmalıdırlar. Çingiz-Han ve yakınları yeni bir Moğol İmparatorluğu değil; bir Ortaasya İmparatorluğu kurmağı denemişlerdi. Bu sebeple de eski Ortaasya İmparatorluklarının bir vârisi olarak hareket etmişlerdi. Çingiz Han Devleti, eski Ortaasya devletlerinin bir devamı gibi görülmüştür. Bu zihniyetle hareket etmediğimiz takdirde, doğru yolu görmemize imkân ve ihtimal yoktur.

Şekil 57 : Altay Hun çağına ait 1. Tuyahta kurganında bulunmuş geyik, arslan veya kaplan-geyikler (Rudeuko, *Peredney Azii*, s. 55).

İşte bu düşünüş ve görüş yolu ile, Moğolların Gizli Tarihi'nin hemen başındaki menşe efsanesini okuyacak olursak, daha emin sonuçlara varacağımızdan şüphe yoktur. Ayrıca şunu da ilâve edelim : Şimdiye

kadar Moğolların Gizli Tarihi'nden yapılan tercümeler, anlaşıldığı gibi, meâlen yapılmıştır. Sözlerin ifade ettikleri ince anlamları anlıyarak, tarih ve coğrafyayı gözönünde tutarak yapılmış bir tercüme yoktur. Tabii olarak büyük Fransız bilgini P. Pelliot'nun, maalesef yarım kalmış olan fevkalâde tercümesini bunların dışında tutuyoruz. Bu sebeple Moğolların Gizli Tarihinden yaptığımız tercümeler, büyük üstad P. Pelliot'nun da tuttuğu ışıkla, yeni bir görüş getirecektir. Metin şöyledir :

"*Çinggis-Kahan'ın atası, yukarıdaki gökten, Tanrının buyruğuyla doğup (gelmiş), Göğümsü-Kurt (Börte-Çino) idi. Karısı ise sarı-kızılımsı dişi geyik idi. (Buraya) denizi geçerek geldiler...*"

Moğolların gizli tarihi'nin çince çevri yazısını ve tercümesini yapan Çinlinin, o çağda kullanılan sözlerin anlamını bizden daha iyi bildiğini kabul etmek zorunluğu vardır. Biz bugünkü anlayışımızla, kurda hep "Bozkurt" deyip geçeriz. Türkçede "boz" renk, Avrupalıların gri rengine karşılıktır. Gri rengin ise koyudan açığa doğru pek çok tonları vardır. Moğolca metni tercüme eden Çinli yazar, bu kurdun rengi için "Gök renginde kurt" demiştir. Bu renk daha ziyade mavi-gri bir renktir. Bunun için, soluk anlamına da gelir. Bu sebeple biz tercümemizde "Göğümsü" tabirini tercih ettik. Öyle anlaşılıyor ki Çinli yazar, rengin daha ziyade manevî anlamını koymuştur. Geyik için ise, iki ayrı metinde iki ayrı renk vardır. Bir metinde Çinli yazar, "Beyaz geyik" diye tercüme etmiştir. P. Pelliot, moğolca "*Ku'ai*" sözünün, türkçe "*Kuba*" sözünden geldiğine inanır [6]. "*Kuba*" sözü bugünkü Türk lehçelerinde "soluk beyaz" anlamına gelir [7]. Fakat bu söz eski türkçede at renkleri için kullanılırdı. Al ile sarı karışımı renklerde olan atlara, "Kuba at" denirdi [8]. Bunun için tercümemizi üstad Pelliot'ya uyarak yaptık. Fakat geyiğin renginin beyaz olması da çok muhtemeldir.

Moğollar gökten söz açarken, "Yukarıdaki, yüksekteki gök" diyorlardı. Bu söylenişi duyunca, Göktürklerin "*Üze gök*" terimini hatırlamamanın imkânı yoktur. Gök-kurtla, Ak-geyik gökte doğmuşlardır. Bu sebeple kutsal birer ruh idiler. Altay şamanizminde nasıl doğacak çocuklar için Tanrı elçi yaratıcılarını gönderiyor ve insanlara ruh veriyor idiyse, burada da Tanrının elçilerinin yerine Gök-kurtla Ak-geyik geçmiştir. Pelliot hariç, metindeki bu inceliği kimse anlıyamamıştır.

[6] P. Pelliot, *Gengis-Khan*, s. 304.
[7] Radlof, *Wörterbuch*, II, s. 1034.
[8] Kaşgarî, terc., III, s. 217.

Nitekim Uygurlar kendi reislerine "*İdikut*" derlerdi. Büyük türkolog Bang, bunu "*Iduk-Kut*", yani", Tanrı tarafından gönderilmiş şans ve devlet" olarak açıklamıştır.

Şekil 58 : Altay Hun çağı kurganlarına ait geyik-demonlar.

"Denizi geçme" meselesine gelince, bu da Türk mitolojisinin en önemli motiflerinden biridir. Hun ve Macarların menşe efsanesinde de bu denizi geçme olayını göreceğiz. Az önce incelediğimiz Göktürk efsanesinde de Ak-geyiğin denizle ilgisini görmüştük. Bilhassa Altay ve Sibirya masallarında bu motife çok rastlamaktayız. Onların inanışına göre, dünyanın bu yanı ile öte yanını büyük bir deniz ayırırdı Masallarda bu denize çoğu zaman Ak veya "Gök deniz" denirdi [9]. Dünyanın bittiği yerde ve denizin kenarında bir de büyük bir dağ vardı. Masallar bu dağa da, Ak Dağ [10] veya Demir Dağ [11] adını verirlerdi. Denizin ötesinde, artık devler ve ruhlar yaşıyorlardı. Meselâ masallardan birinde, bir hükûmdar denizin ötesindeki ülkeleri zaptetmek istiyor ve oraya asker gönderiyor (Bk. s.). Fakat buradaki insanlar sulh içinde yaşıyorlar ve harp nedir bilmiyorlarmış. Askerler harb edemeyince geri dönüyorlar. Geri dönerken de deniz ötesindeki ülkenin reisi onlara bir kürk hediye ediyor ve askerler de kürkü getirip hükümdarlarına veriyorlar. Fakat kürk o kadar büyükmüş ki, biçilince sekiz kişiye kürk oluyor. Bunun üzerine askerlerin hükûmdarı, böyle bir kürkü giyinen insanlar kimbilir ne kadar büyüktür diye, bir daha da harp fikrinden vazgeçiyor [12]. Başka

[9] Radlof, *Proben*, I, s. 4, 5, 9, 175, 349.

[10] *Ak-Han*, bu denizin kenarında oturuyordu (*Proben*, I, s. 4-5). "Denizin ötesi" için bk. *Sibirya'dan*, I, s. 403.

[11] Demir-dağ masalı için bk. *Proben*, I, s. 175.

[12] Aynı esr., a. yer.

bir masalda ise, denizin kenarında bir dağ ve bu dağın içinde de bir mağara varmış. Bu mağaranın bir ucu da büyük denizin ötesine çıkarmış[13]. Bu konuları, Ergenekon efsanesini incelerken eleştirmiştik. Görülüyor ki bu deniz geçme motifi de Türk mitolojisi için yabancı bir şey değildir.

Göktürk mitolojisinde insanla kurt birleşerek Türk milletini meydana getirmiştir. Mogol mitolojisinde ise durum değişiktir. Bunların menşe efsanelerinde "İkili hayvan" görülür. Kendi milletleri bu hayvanların birleşmesinden meydana gelmiştir. Oğuz kabileleri de, insan olan Oğuz Han'ın, gök ve yerden gelen kutsal kızlarla evlenme yolu ile meydana gelmiştir. Oğuz Destanı daha mütekâmildir.

Fin-Ugor Kavimlerinde Geyik:

Kuzey-batı Sibirya'da oturan Fin-Ugor kavimlerinin de ataları geyik idi. Bu kavimlerin Türklerle kültür ve dil akrabalıkları bilinen bir şeydir. Bu sebeple burada bunun üzerinde duracak değiliz. Bu kavimlerin Vogul ve Ostiyak bölümlerinin masalları, gerçek birer mitolojidir ve hep göklerde geçer. Bunların geyik ataları ile ilgili bir kaç efsaneyi özet olarak buraya almağı faydalı buluyoruz :

1. "*Vogul'lara göre, onların efsanevî bir kahramanı olan Tunk-Pox adlı biri, dünyanın etrafını durmadan dolaşırmış. Ay gökte dolun, tam olduğu zaman, olgunlaşır ve ihtiyarlarmış. Ay incelip de, gökte yeniden hilâl şeklinde görününce, tekrar gençleşir ve dinçleşirmiş. Günün birinde, gökte dolaşırken, altı ayaklı bir geyik görmüş ve düşmüş geyiğin peşine. Geyik kaçmış, o kovalamış; fakat bir türlü geyiği tutamamış. Kovalıya, kovalıya en sonunda geyiğin iki ayağını kırmış ve geyik dört ayaklı kalmış. Gökte geyiği kovalarken ayağında da bir kayak varmış. Bu kayak gökte izler yapmış ve bu yolla Samanyolu meydana gelmiş. Artık böylece gökte bir yol yapıldığı için, ördekler de başlamışlar bu yoldan uçmağa. Gerçekten bu bölgede bütün yaban ördekler Samanyolunu takip ederek giderlermiş. Bunlar yedi kardeş imişler. Vogulların büyük Tanrısı Numi-Tarem'in de yedi oğlu olduğu için, bunları Tanrının oğlu zannedenler de varmış.*[14]"

Bu Yedi Kardeş'in Büyük Ayı burcundaki yıldızlarla da ilgisi olabilir. Terazi yıldızı da genel olarak bir geyikmiş gibi kabul edilirdi.

2. "*Ormanda yaşayan iki kardeş varmış. Bunlardan biri uçabiliyormuş. Diğeri ise öldürmekten hoşlanır ve eli kanlı imiş. Kendisini de çok yalnız hissedermiş. Günün birinde bu ikinci kardeş, tutup Rüzgâr Tanrısını öldürmüş. Fakat rüzgâr olmayınca da ava gidememişler ve aç kalmışlar. Kardeşlerden biri aç yatarken, uykusunda bir rüya görmüş. Çok büyük bir teke geyik, dişi bir geyiğe yaklaşarak, dişi geyiğin bir avcı oku ile öldürüleceğini haber verimiş. Bunun üzerine uçan küçük kardeş gökte geyikleri aramağa koyulmuş ve gökle yerin birleştiği yerde teke geyiği bulup öldürmüş. Dişi geyiğin de yedi tane yavrusu varmış*[13]." Öyle anlaşılıyor ki geyik bir gök ilâhı idi. Çünkü

[13] Bk. Roheim, *Hungarian Mythology*, s. 5.

Vogulların Gök-Tanrısı olan Numi-Tarem'in de yedi oğlu vardı ve insanlık bunlardan türemişti.

3. İki Ormanlı kahraman varmış. Bir gün ava gitmişler ve büyük bir geyiğe rastlamışlar. İki kardeş geyiği kovalamağa başlamışlar. Uçan kardeş geyiğe bir tüfek atmış. Bu sebeple de kabilesinin atası olamamış. Kabile diğer kardeşten türemiş. Bu iki kardeşten biri gökte, diğeri de yerde otururmuş [14].

Avrupa Hunlarının geyikli efsaneleri:

Anadolu masallarının çok tanınmış bir olayıdır. Bir avcı düşer bir geyiğin peşine, bu dağ benim, bu dağ senin derken yolunu şaşırır ve bilmediği yerlere gelir. "*Geyik de çekti, beni kendi dağına*" şarkısı bâlâ kulaklarımızda çınlamaktadır. Türkler islâmiyete girdikten sonra da, kendi efsanelerini peygamberlerin hikâyelerine uydurmuş ve devam ettirmişlerdir. Anadolu'da bilhassa Ramazan geceleri okunan Muhammediye v.s. gibi kitaplarda, Hazreti Muhammed'in torunu Muhammed Hanefî avlanırken bir geyik görür ve onun peşine düşer. Gide gide bir mağaraya gelir. Geyik mağaradan içeri girer, o da geyiği takip eder. Nihayet yer altına doğru epey yol aldıkdan sonra, bağlık bahçelik bir yere gelirler ve orada eşi Mine-Hatun'u bulur. İşte bu hikâye islâmiyetle uyuşturulmuş bir nevi Ergenekon destanıdır. Bu konuları, Ergenekon destanını incelerken ele almıştık.

Hunları ise bir dişi geyik kendi bataklığı'na çekmiştir. Avrupa Hunlarının en önemli kaynağı Bizans tarihçisi Jordanes'in eseridir. Bu kitapta Hunların menşe efsanesi şöyle anlatılır :

"*Eski Hun avcıları kendi âdetlerine göre bir sürgün avı yapıyorlarmış. Avlana, avlana Maeotis bataklıklarının iç kısımlarına doğru gitmişler. Bu sırada nereden geldiğini bilmedikleri bir dişi geyik çıkmış karşılarına. Başlamış dişi geyik onlara, bataklığa doğru yol göstermeğe. Onlar da ellerinde olmadan dişi geyiğin peşinden gitmişler. Geyik bazan gidiyor ve bazan da durarak onlara bakıyormuş. Avcılar geyiği ha vurduk, ha vuracağız derken, iyice bataklığın içine girmişler. Az sonra bataklığın öbür kenarı görünmüş. Halbuki Hunlar bu bataklığı geçilmez bir okyanus kadar büyük görürlermiş. Bataklığın karşı yakasında ise İskitlerin memleketi varmış. Hun avcıları İskit memleketine ayak basar basmaz, geyik de birden bire kaybolmuş* [15]."

[14] Aynı esr., s. 11.
[15] Aynı esr., s. 11.

Bu efsane, Hunlar henüz daha Güney Rusya'da otururlarken, Avrupaya göçlerinden evvel meydana gelmiştir. Çünkü Macotis bataklığı Güney Rusya'dadır. Bu efsaneyi anlatan Bizans tarihçisi, Hunların İskitlerden nefret ettiklerini ve onlara karşı büyük bir kin ve intikam beslediklerini de ilâve ediyor. Öyle anlaşılıyor ki bu, bir menşe efsanesi olmaktan ziyade, İskit ülkesinin Hunlar tarafından alınışını anlatan bir tarih olayıdır. Oğuz Kağan destanında da Oğuz Han bir ülkeye almak için yola çıkacağı zaman, kutsal Gök-yeleli kurt görünüyor ve ona yol gösteriyordu. Oğuz Han harp yerine gelir gelmez, kurt da kayboluyordu. Hunlarda kurdun yerini geyik almıştır. Şunu da unutmayalım ki, Büyük Hun Devleti ve Göktürk çağında söylenen kurt efsanelerinde de bir bataklık motifi vardır. Düşmanlar Türklerin atalarını öldürdükten sonra, geriye kalan bir çocuğun kol ve bacaklarını keserek bir bataklığa atmışlardı. Çocuğu kurt, bu bataklık içinde büyütmüştü.

Avrupa Hun Devletinin Güney Rusya'daki kalıntılarından olan Kutrigur ve Utigur kabilelerinin menşe efsanesi de, aşağı yukarı Hunlarınki ile aynıdır. Efsanede yine dişi bir geyik, bu kabilelerin avcılarını bir denize çekmiştir. Efsane şöyledir :

"*Vaktiyle Kimmer Kıralının Kutrigur ve Utigur adlı iki oğlu varmış. Günlerden birgün, bu iki çocuk avlanmak için dışarı çıkıyorlar. Av için dolaşıp dururlarken, dişi bir geyiğe rastlıyorlar ve iki kardeş geyiği hemen kovalamağa başlıyorlar. Geyik kaçıp, çocuklar kovalıyor ve nihayet bir denizin kenarına geliyorlar. Çocuklar geyiği denizin kenarına sıkıştırıp vurmak istiyorlar. Fakat geyik Allahdan denize atlayıp yüzmeğe başlıyor. Çocuklar durur mu, onlar da yüzerek geyiğin peşine düşüyorlar. Geyik önden, çocuklar da arkadan karşı sahile geçiyorlar. Çocuklar karaya ayak basar basmaz, geyik de birden bire gözden kayboluyor*[16]."

Bu suretle Utigur ile Kutrigurlar, yeni yurtlarına yerleşmiş oluyorlar ve bunların nesilleri de aynı adları taşıyan kabileleri meydana getiriyorlar. Hun efsanesindeki bataklık yerine deniz geçmiştir. Burada ister istemez Moğolların Gizli Tarihindeki, deniz geçen Çingiz Han'ın ataları hatıra gelmektedir.

Macarların'da bunlara benzer bir menşe efsaneleri vardır. Esas konu ile motifler ve bilhassa efsanenin baş kısımları, hemen hemen Hun efsanesinin aynıdır Yalnızca Macarların yaşadığı yer ve çağın gerektirdiği şekilde, kavim ve kıral adları değiştirilmiştir. Efsane şöyledir :

[16] Aynı esr., s. 12.

Şekil 59: Altay Hun çağı Pazırık kurganlarında bulunmuş geyik ve kaplan mücadeleleri.

"Bazı kimseler avlanmak için Maeotis bataklığına gidiyorlar. Tıpkı bir çölü andıran bir bölgeye geldikleri zaman, karşılarına birdenbire bir geyik çıkıyor. Avcılar başlıyorlar geyiği kovalamağa. Geyik kaçıyor, onlar kovalıyorlar ve nihayet öyle bir yere geliyorlar ki, geyik de birdenbire kayboluyor. Geyik nereye gitti diye avcılar başlıyorlar geyiği aramağa. Oraya bakıyorlar, buraya bakıyorlar, geyik yok. Sanki Tanrı onu gökten çekmiş gibi. Geriye dönmek istiyorlar ama, bu defa da yollarını bulamıyorlar. Kalıyorlar bataklığın ortasında. Orada yaşamağa başlıyorlar ve aradan beş sene geçiyor. Altıncı sene bataklığın ortasında dolaşırlarken, Pirens B e l a r'ın karılarına ve çocuklarına rastlıyorlar. Nedense bu ailenin erkekleri tamamen ölmüş ve karıları da erkeksiz kalmışlar. Kadınları gören avcılar, hemen kadınlarla çocukları toplayarak kendi bataklıklarına götürüyorlar. Bunların arasında nasılsa A l a n Pirensi D u l a'nır iki kızı da bulunuyormuş. H u n o r ve M a g o r adlı iki avcı, Alan

Pirenseslerini görünce, öbürlerini bırakıp bunlarla evleniyorlar ve bu suretle Macar milleti meydana gelmiş oluyor."

Görülüyor ki Macarların menşe efsanesinin baş kısmı, eski Hun efsanesinden alınmıştır. Efsane'de adı geçen bir Bulgar Pirensidir. Belar'ın ailesi ise Bulgar Türklerini temsil etmektedir. Macarların atalarından sayılan Hunor, yine bu çağda Güney Rusya'da yaşayan Onogur'ların ataları olmalıdır. Magor ise Macarların öz ataları olarak kabul edilmiştir. VIII. Asırdan önce Güney Rusya'da yaşayan Macarlar, hafif bir şekilde Alanlarla karışmışlardı. Efsanedeki bu olay da, bu karışma çağının bize kadar gelen bir yankısıdır. Bu bakımdan erkeksiz kalan Bulgar Pirensi Belar'ın ailesinin durumu da İncelenmeğe değer bir konudur. Öyle anlaşılıyor ki Macarlar, bir kısım Bulgar kadınlarını odalık ve cariye olarak almışlar ve bu kadınlardan da bir soy meydana gelmişti. Bunun sonucunda, anneleri Bulgar olduğu için yarı köle bir sınıf ortaya çıkmıştı. Bu Hunor ve Magor efsanesinin değişik bir söylenişi daha vardır. O da şöyledir :

"*Menroth adlı bir dev varmış. Bu devin de bir haremi ve hareminde de pek çok karıları varmış. Bu karılarından devin pek çok çocukları olmuş. Oğullarından ikisinin adı, Hunor ve Magor imiş. Bu çocukların her ikisi de İran'da oturuyorlarmış. Boyları ve renkleri tıpkı Hunlara (yani, Macarlara) benziyormuş. Fakat konuşmaları arasında da ufak farklar varmış.*"

Macarların aslından bahseden bu efsane, oldukça karanlıktır. Bu efsanenin değişik diğer bir şekli, bizi daha çok aydınlığa kavuşturur. Bu değişik efsane de şöyledir :

"*Szamos nehri etrafındaki bölge, Morout adlı bir reis tarafından zaptedilmiş. Bu reis öldükten sonra yerine torunlarından Menumorout geçmiş. Ona bu adı Macarlar vermişler. Sebebi de çok karısı olmasıymış. Menumorout'un yerleştiği ülkenin adı da, Hazar imiş.*"

Macar bilginleri "*Menrout*" sözünün birinci hecesini, "Aygır-at" anlamına gelen macarca "*Men*" sözü ile; "*-rout*" hecesini ise, "Pirens" anlamına gelen ostiyakça "*Urt*" ve macarca "*Ur*" sözü ile izah etmek istemişlerdir. Bu karanlık etimolojik nazariyeye dayanan Macarlar, daha da ileri giderek bu boyların atdan türediklerini ileri sürmüşlerdir. Fakat efsanede bu ataların attan türediklerine dair açık bir söz yoktur [17].

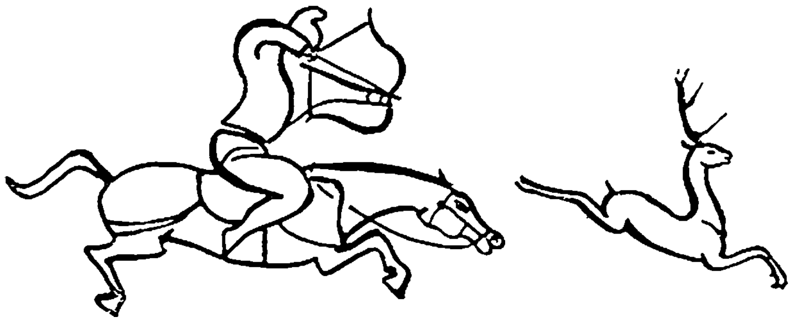
[17] Aynı esr., s. 10.

1. GEYİK KOVALAYAN AVCILAR

(Bu masal, Radlof, *Proben*, I, Metin : s. 312-315 den alınmıştır)

"Kan-Pergen adlı bir çocukla, bir de Kan-Argo adlı bir kız kardeşi varmış. İkisi de beraber otururlarmış. Ne babadan ve ne de anneden nasipleri varmış. Oğlan, av avlarmış, kuş kuşlarmış ve böylece kız kardeşini besler, gidermiş. Bir gün yine ava gitmiş. Evine döndüğünde, ne kadar av avlamışsa hepsini fakirlere dağıtmış, açları doyurmuş, kendine bir şey kalmamış, yine çıkmış gitmiş ava. Kız kardeşi de altın bir köşkte otururmuş. Kız kardeşi böylece yalnız başına evde otururken, birdenbire kötü şeytanlardan biri olan Kara-Moos çıkıvermiş, gelmiş kızın yanına. Şeytan kızı zorlayıp, kızla evlenivermiş

"Gel zaman git zaman, bir gün kızın kapısı çalınıvermiş ve Kan-Alıp adında biri gelmiş. Kardeşin nerede diye kıza sormuş; kız da kardeşim halâ avda diye cevap vermiş. Ama adam bu söze inanmamış. Adam demiş ki : — "Bunun imkânı yok. Eğer o halâ yaşasaydı, sen nasıl bir şeytanla evlenebilirdin?" Adam oğlanı aramak için göklere çıkmış ve göklerde dolaşmağa başlamış.

Şekil 60 : Ortaasyalı bir geyik avcısı.

"Masalın buraya kadar olan özeti işte böyle. Şimdi Kan-Alıp adlı bu erin atına binip oğlanı aramağa çıktığında, neler gördüğünü metinden okuyalım :

Kan-Alıp ata bindi, atını sürdü sürdü,
Uçsuz bucaksız gökte, birden bir yol göründü.
Kan-Pergen'i bu yolda, atıyla gider gördü,
Bir geyiğin peşinden, koşarak sürer gördü.
Kan-Alıp da durmadı, atını rahvan sürdü,
Birden tam karşısında, bakır bir kurgan gördü.
Öyle büyük bir dağ ki, önüne çıkmış idi,
Yedi Tanrı çalışmış, ancak yaratmış idi.
Bir an için oğlanı, Kan-Alp kaybediverdi,
Bir kırbaç sesi, sonra, bu dağ yarılıverdi.
Rüzgâr gibi geyiği, Kan-Pergen kovalamış,
Okunu atamamış, kamçısını çıkarmış.
Geyiğe vuram diye, kamçı dağda çatlamış,
Dağ yarılmış ikiye, yine de vuramamış.

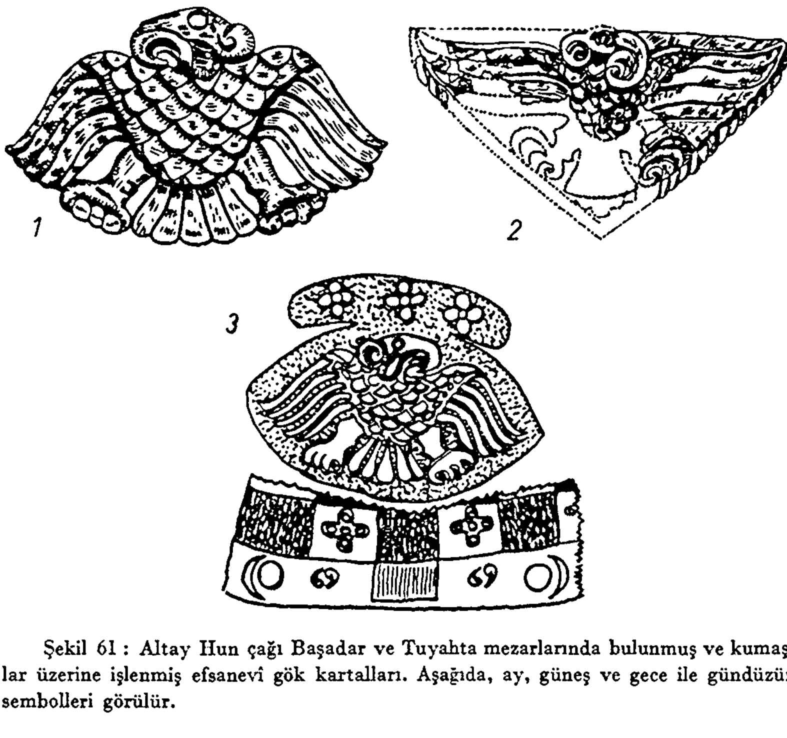
Geyiği öne katmış, sürüp kovalar iken,
Tam geyiğe yaklaşmış, kaçmış yakalar iken.
Orada bir yiğide, bağırmış sen tut diye,
Adam da tutamamış, bakmış kaçan geyiğe.
Kan-Pergen buna kızmış, "Bu geyik ölmeliydi!"
Adama vurup demiş : "Senden dönmemeliydi!"
Kamçı adamı bölmüş, evine gidip ölmüş,
Karısı ağlar iken, oğlan geyiğe dönmüş.
Peşinden koşup durmuş, kırda bir çadır görmüş,
Çadıra gelen geyik, hemen önünde çökmüş.
Fırsat bulan Kan-Pergen, geyiğe hemen vurmuş,
Geyiği öldürünce, çadıra girip, durmuş.
Çadırın iç kısmında bir yiğid otururmuş,
Kan-Pergen'i görünce, bakarak ona sormuş :
"Adın ne senin yiğid? Nerden gelirsin, nerden?"
Diye sorunca adam, cevap vermiş Kan-Pergen :
"Ne anam var ne babam, Kan-Pergen derler bana,
"Peki ne derler sana?". Adam demiş oğlana :
"Çes-Alp'dır benim adım! Çes demek, bakır demek,
"Adımı dağdan aldım, dağ benim olsa gerek!"
Oğlan demiş adama : "Peki sen niçin beni,
"Getirdin otağına, gerek mi görmem seni?"
Adam demiş oğlana : "Getirsin diye seni,
"Ben gönderdim geyiği, göresin diye beni!
"Gönderdim onu sana, çünkü lâzımdın bana,
"Geyiği takip ile, işte erişdin bana!"

"Masal değil mi işte. Bundan sonra iki er başlarlar güreşmeğe. Altay masallarının, dokuz, otuz ve hatta yetmiş sene süren güreşlerine. Diğerleri gibi bu güreş de yıllarca sürer. Durur durur yine güreşirler. Bir gerçek varsa, bu masalları anlamak gerçekten çok güçtür. Bir mantık silsilesine uyarak bunları tercüme edeyim derseniz, bunun imkânı yoktur. Bu yarı Tanrı kahramanların serüvenleri zaman zaman göklerde, zaman zaman da yerlerde geçer. Bazan da yeraltına gidip, oradaki devlerle, şeytanlarla güreşirler. Fakat bu masalda geyiklerin avcılara görünmesi ve avcıyı peşine takarak istedikleri yerlere götürmelerinin anlamı, bu masalda çok iyi anlaşılmaktadır. Zaten aynı maksatla bu masalı seçmiş bulunuyoruz. Bakır-Dağ'ın anlamı ise bir başka masalda daha açık olarak anlaşılmaktadır. Masalda şöyle deniyor : "Yerin altında dokuz deniz vardır. Bunlar ayrı ayrı birer denizdirler ama, bir noktada birleşirler. Bu dokuz denizin birleştiği yerde, yeryüzüne kadar yükselen bir Bakır-Dağ vardır [18]." Görülüyor ki yeraltını yeryüzüne birleştiren bu Bakır-Dağ'ın sahibi -ki kendisi bir ruh idi, yine serâp şeklinde bir ruh gibi gönderdiği elçisi geyik ile oğlanı kendisine getirtmişti. Yeraltına giden *mağara* yolu da bu bakır dağda bulunmah idi. Bu sebeple masalda Ergenekon'un izlerini de bulmak da mümkündür [19].

[18] Bu masal için bk. Radlof, *Sibirya'dan*, I, s. 412.
[19] *Kan-Pergen* masalı bir Şor hikâyesidir : *Proben*, I, s. 312-315.

XIII.
TÜRK MİTOLOJİSİNDE KARTAL

Kartaldan Türeyen Türkler

Şekil 61 : Altay Hun çağı Başadar ve Tuyahta mezarlarında bulunmuş ve kumaşlar üzerine işlenmiş efsanevî gök kartalları. Aşağıda, ay, güneş ve gece ile gündüzün sembolleri görülür.

1. Kartal yuvasında doğan Şato hükûmdarı : Kartaldan türeyiş efsanelerinin başında, şüphesiz ki meşhur Şato hükûmdarı *Li-Ko-yung*'un doğuşu hakkındaki efsane gelir. Aynı hükümdarın kutsal bir şekilde doğuşuna ait başka efsaneler de vardır. Fakat bu bölümde bizi ilgilendiren motif, bu şekildeki bir doğuş şeklidir. Şato'lar, her iki Göktürk devleti zamanında da, Ortaasya'da Bar-köl bölgesinde otururlar ve

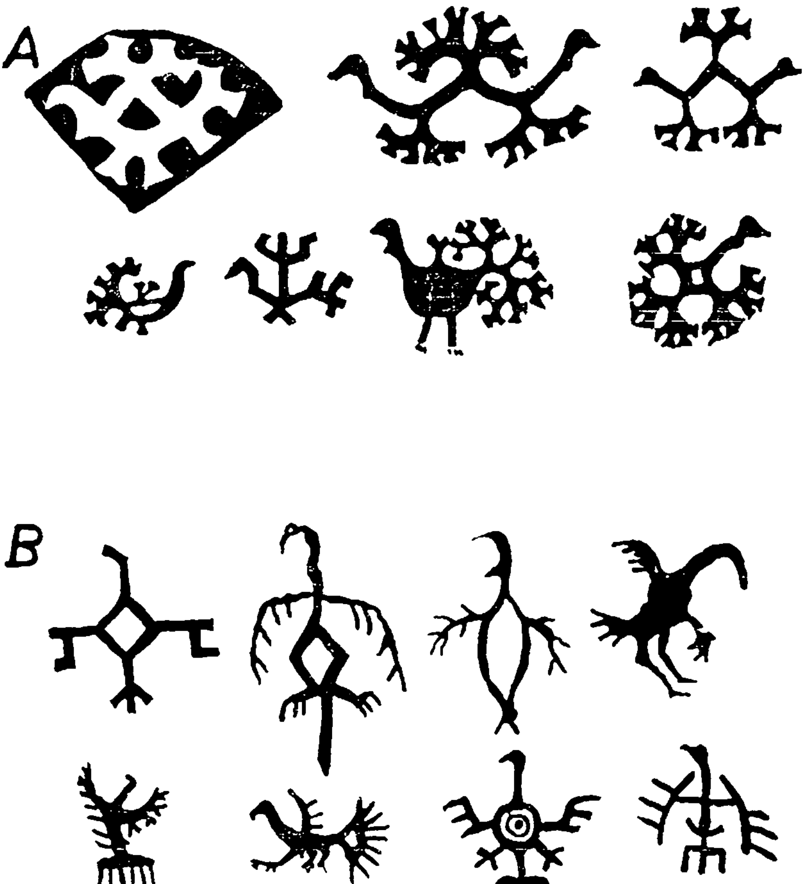
devlet içinde önemli bir rol oynarlardı. Çin kaynaklarının da açık olarak belirttikleri gibi, onlar da Göktürklerin bir bölümü idiler. VIII. asrın ortalarından sonra Çin'in batısındaki Kansu'ya gitmişler ve oradan da Çin'in kuzeyindeki Yin-Şan dağlarına göç etmişlerdi. Yin-Şan dağları, Sarı Nehrin dirseğinin kuzeyindeki dağlardır. Tarih boyunca bu dağlar, Ortaasya ile Çin arasında bir kapı vazifesini görmüşlerdir. Bütün Ortaasya devletleri önce bu yaylaları ele geçirirler ve oradan Çin'e akınlar yaparlardı. Bu suretle Gobi Çölü'nün güneyindeki Yin-Şan dağları, onlara Çölü geçtikten sonra bir dinlenme imkanı verir ve hem de Çin'e geçmek için bir sıçrama tahtası vazifesini görürdü. İşte Çin, bu tehlikeyi gördüğü için, buraya savaşçı kavimler yerleştirerek kuzeyden gelen tehlikeleri önlemek istemişti. Şatoların da bu dağlara yerleştirilişlerinin başlıca sebebi budur. Fakat bu dağlara yerleştirilen Türk kavimleri de rahat durmamışlar ve zaman zaman Çin'in başına gaileler açmışlardır.

X. asırdan sonra, Çin tarihinde bir "*Beş Sülâle*" çağı başlar. Bu çağ, henüz daha iyice incelenmemiş ; fakat Çin tarihinin önemli kısımlarından biridir. Bu Beş Sülâle'den üçünü, Şatolar kurmuş ve idare etmişlerdi. İlk Sülâleyi ise, işte bu kartal yuvasında kayat bulan Li Ko-yung kurmuştu. Tam manası ile bir şövalye ruhuna sahip olan Li Ko-yung'un hayatı, gerçek bir maceradır. Onun hayatı da ilk ve geniş olarak, bu kitabın yazarının doktora talabesi olan Çinli Wu Hsin-Tung tarafından incelenmiş ve doktora tezi olarak basılmıştır. Fevkâlede bir atıcı olan Li Ko-yung, bir ağacın altında istirahat ederken bile, ağacın yapraklarını birer birer okla düşürmeği ihmal etmezdi. Bu Kağan'ın Kartal yuvasında doğuşu ile ilgili efsane hakkında maalesef fazla bir bilgi yoktur. Yalnızca Çin kaynaklarının ücra bir köşesinde, "*Li Koyung*'-un *kartal yuvasından doğmuş olduğu*" söylenir diye ufak bir kayıt vardır.

Şato'ların kurdukları Sülâleler yıkıldıktan sonra, Çin kültürünü benimsemişler ve o çağın medenî sayılan bir hayat tarzını yaşamağa başlamışlardı. Bunun yanında eski Türk âdetlerini ve dilini de unutmamışlardı. Bu muhafazakârlıkta, Hıristıyanlığı kabul etmelerinin de rolü büyüktü. Hıristıyanlığın bir mezhebi olan Nesturîlik. onları Çin kültürü içinde eritememiş ve etnik bakımdan Ortaasya'ya bağlı kılmıştı. Çünkü bu mezhep Ortaasya'da çok yaygın bir halde idi.

XII. ve XIII. asırdan itibaren Şatolar, Önggüt veya Ak-Tatar adı ile yeniden ortaya çıkarlar. Bunların reislerinden *Ala-Kuş Tegin*'in,

Çinggiz Han'ın devletini kurmasında büyük yardımları olur. Ala-Kuş Tegin'in oğulları da *Ay-Buka* gibi hiç bozulmamış öz türkçe isimler taşırlardı [1].

Şekil 62: Altay ve Sibirya Şamanları ile ilgili kartal resimleri. Bunların çoğu dev gök kartalları ile ilgili resimlerdir. 6. Çift horoz Pazırk kurganında bulunmuştur (İvanof, s. 38, 667, 389, 135, 392, 493, 671).

[1] *Önggüt*'ler ile *Ala-Kuş Tegin* ve soyları hakkındaki bütün bilgiler, *(Sino-Turcica*, Taipei 1964) adlı eserimizde tonlanmıştır. Li Ko-yung'un kartal yuvasında doğuşu ile ilgili bilgi için bk. *Hsin Wu-tai shih*, 4, 2 b.

2. Macar Kıralı Almos'un annesinin, bir doğandan hâmile kalması:

Macar Kıralı *Arpad*'ın babası *Almos*, Macar kavminin ve birliğinin kuruluşunda, birinci derecede rolü olan bir hükümdardı. Kendisi bir deha sahibi idi. Onun doğuşu ile ilgili efsane şöyledir[2]:

"Macar Kıralı Almos'un babası Ügek, kutsal kitapların yazdığı efsanevi hükümdar Magog (Me'cuc) un soylarından geliyordu. Bu hükümdar, İskit ülkelerinde uzun zaman hakanlık yapmış ve soylu kırallar arasında sayılmağa başlamıştı. Dentumoger adlı bir yerde oturuyordu. Eunedubelianus'ların reisi olan bir kabile başkanının kızı ile evlenmişti. Bu kızın adı da, Emesu idi. Kıral Ügek'in bu kızdan Almos adlı bir oğlu olmuştu. Bu çocuğa Almos adının verilmesinin sebebi de, kutsal ve insan üstü bir doğumla dünyaya gelmiş olması idi. Almos'un annesi henüz daha çocuğuna hâmile kalmadan, rüyasında bir doğan (Astur) görmüş. Doğan kadının etrafında uçarak dolanmış ve sonra da rahmine girmiş. Bir süre sonra da kadın gebe kaldığını anlamış. Ayı ve günü dolduktan sonra da çocuğunu doğurmuş. Fakat çocuk doğarken fevkalâde olaylar meydana gelmiş. Kadının karnından seller boşanarak coşkun çağlayanlar halinde akmış. Bunu duyanlar, büyük ve muzaffer bir hükûmdarın doğduğunu müjdelemişler. Gerçekten de, çocuk büyüyüp de hükûmdar olunca, herkesin ümit ettiği gibi bir kıral olmuş."

Bu efsanede Hırıstıyan tesirleri yok değildir. Bilhassa *(Astur)* cinsinden bir yırtıcı kuşun adının geçmesi, bu ihtimâli daha da fazlalaştırmıştır. Bununla beraber Macar bilginleri, bu efsanelerin doğrudan doğruya bir Hırıstıyan rivayeti olduğuna dair nazariyelere yanaşmak istememişlerdir. Efsane Hırıstıyanlaşmış olabilirdi. Fakat kökleri Hırıstıyanlıktan gelemezdi. Efsanede gayet açık olarak görülen bazı Altay motifleri Macarların gözlerinden kaçmamıştı. Esasen bu efsanenin söyleniş ve yazılış tarzı da, eski Türk ve Moğol hakanlarının doğuşları hakkında söylenen hikâyelere uygundu.

Bu efsanede en şüpheli olan nokta, Almos'un annesinin doğumdan önce karnından sel boşandığını rüyasında görmesidir. Macar bilginleri bu konuda ikiye ayrılmışlardır. Bazılarına göre bu, doğrudan doğruya bir İran tesiridir. Gerçekten, eski İran'ın tanınmış hükûmdarı Küros *(Cyros)*'un büyük annesi de oğlunun doğumundan önce böyle bir rüya görmüştü. Rüyada karnından boşanan sel, bütün Asya'ya yayılmış ve her tarafı sarmıştı. Bütün kâhinler, bir dünya fatihinin doğacağını söylemişler ve onu tebrik etmişlerdir. Bu efsane, Herodotos'un tari-

[2] Bu efsanenin esas kaynağı şudur: G. Kuun, *Relationum* Hungarorum cum Oriente, Budapeşte, 1892, vol. I, s. 211. Bu metnin tercümesi ve açıklaması için bk. G. Róheim, *Hungarian and Vogul mythology*, Newyork, 1954, s. 4.

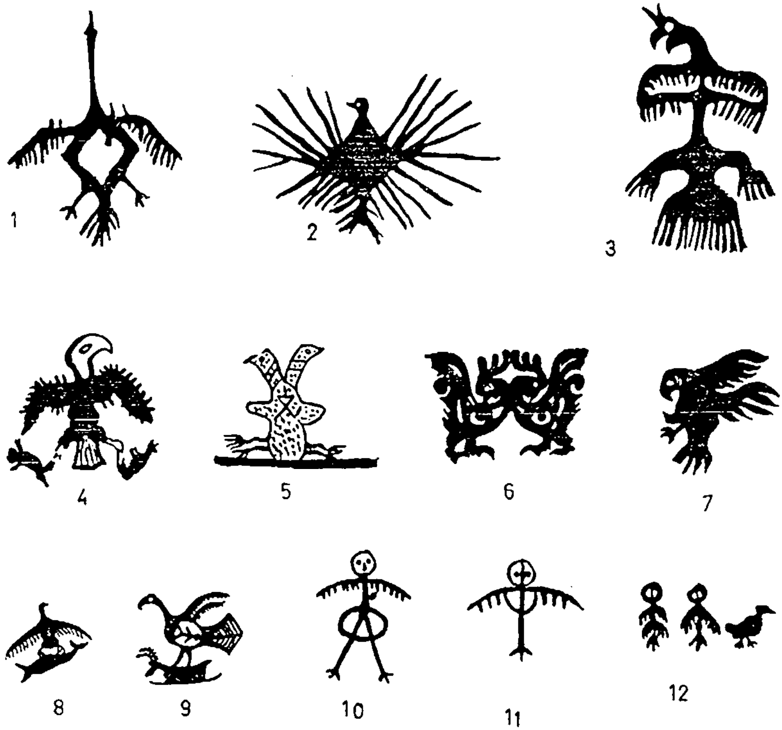
hinde açık olarak yazılmıştır. Esasen bu efsaneyi ilk olarak yazan Macar tarihi de, Herodotos'un tarihinden bahsetmektedir.

Fakat Macarlar, kendi efsanelerinin bu "*Sel*" motifini de, Herodotos'dan yapılmış âdi bir kopya gibi saymağı kabul edememişlerdir. Bizce, bunda haklıdırlar. Belki efsane yazarı, Herodotos'un üslûbunu taklit etmek istemiştir. Belki de, kendi yerli efsanesini İran'ınkine benzetmiş olabilirdi. Ayrıca kendi efsanesindeki bir cümleyi biraz değiştirerek, başka bir anlamda kullanmış olması da muhtemeldi. Mitoloji tetkiklerinde, bir deyimi başka bir anlam için kullanmağa, (*Metaphorical*) üslûb denir. Efsanede geçen "Sel" ve "Şelâle" sözleri, "Irmak" anlamına kullanılmış olabilirler. Meselâ ana kaynağın yazarı, bu sözleri bazan da "Soy" ve "Zürriyet" anlamına kullanmıştır.

Macar mitolojisi hakkında küçük, fakat öz, ingilizce bir kitap yazan G. Röheim'ın, maalesef sel ile ilgili inançlar hakkında hemen hemen hiç bir bilgisi yoktur. Bu sebeple kitabımıza böyle bir bölüm ilave etmeği faydalı buluyoruz.

Türk Mitolojisinde sel: Ortaasya kavimleri dağdan şiddetle inen selleri daima kuvvet ve güçlülüğün bir sembolü olarak görmüşlerdir. Bu sebeple sel, Türk mitolojisinde kendini sık sık gösteren bir motiftir. *Selçuk* adını, *Selcik* (Sel-cik) sözü ile açıklayan Prof. Rasony ve diğerlerinin nazariyelerine de büyük bir önem veriyoruz. Biliyoruz ki, Çingiz-Han'ın kabilesinin adı *Kıyan* (Çoğulu: *Kıyat*) kabilesi idi. Tarihçi Reşideddin. bu kabile adını da türkçe *kıyan*, yani "kayan" sözü ile izah etmek istemişti. Ona göre bu söz, dağlardan aşağıya sür'atle inen seller için söylenirdi. Bunun için de, böyle çevik, cesur ve bahadır kimselere bu ad verilmişti. Bu kitapta, aynı konu üzerinde bir kaç defa durmuş bulunuyoruz. Bu söz, Moğollara da sonradan girmiş bir deyimdir Bu da bize gösteriyor ki, sel Türklerde ve Moğollarda daima önemle göz önünde tutulmuş bir tabiat kuvvetidir.

Yedi Macar Kabilesinin Türeyişi: Bu konuya girmişken, "Yedi-Macar" kabilesinin türeyişleri ile ilgili efsaneyi de ele alalım: "Yedi-Macar" efsanesi, Macar tarihçileri tarafından bir tarih olayı gibi anlatılmıştır. Gerçekte ise, bunlar yedi efsane kahramanından başka bir şey değil idiler. Göktürk hükûmdarı *İstemi-Kagan* da, Bizans imparatoruna yazdığı mektupta, kendisinin, "*Yedi iklim hükümdarı*" olduğunu

Şekil 63 ; Altay Şamanlarının efsanevî kartalları (İvanof'tan).

söylemektedir. "Yedi iklim" yeryüzünün tamamını kapsayan bir deyimdir. Bu konulara, "Türk kozmolojisi" ve "Yedi sayısı" ile ilgili olarak sık sık dokunduk. Macar tarihleri bu 7 kişiye, *Hetumager*, yani "*Yedi-Macar*" derlerdi. Bu 7 kişinin de, 7 Macar kabilesinin başkanlarından başka kimse olmayacakları düşünülmüştü. Tanınmış Macar bilgini Nemeth'e göre "Yedi-Macar" deyimi, Türklerin "Dokuz-Oğuz", "On-Oğuz" gibi kabile adlarından başka bir şey değildi. Efsane şöyledir[3] :

"Söylendiğine göre, Macar ordusu Thuringia adlı bir bölgeye bir sefer yapmış ve bu savaşlarda büyük bir mağlubiyete uğramış. Macar ordusunda kim varsa, hepsi baştan aşağıya kadar öldürülmüş. Yalnızca yedi kişi kalmış ve bunların da kulakları kesile-

[3] Bu efsane ve kaynakları için bk. Röheim, aynı esr., s. 3 - 4.

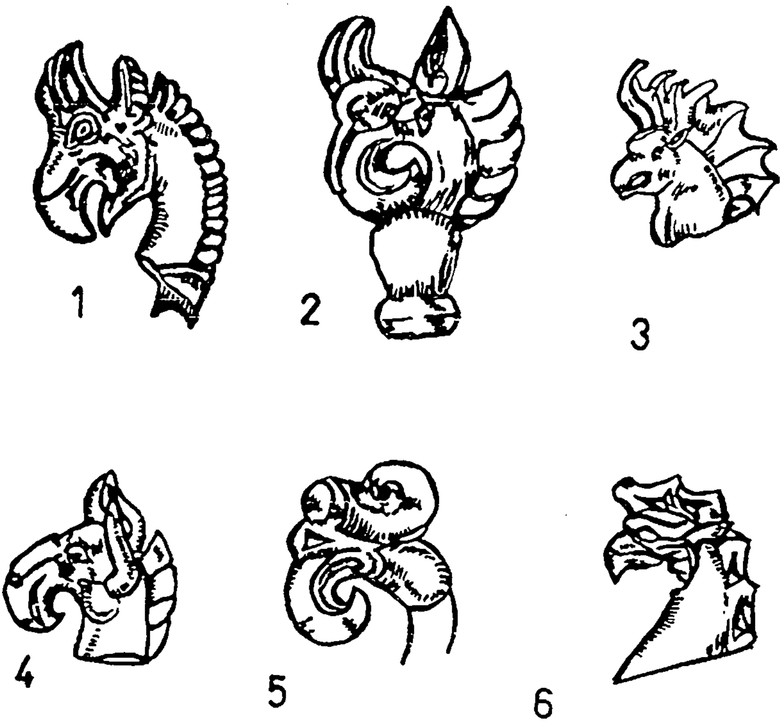
rek bırakılıvermiş. Bu yedi kişi de çaresiz memleketlerine dönmüşler. Böyle utanç verici bir dönüşten dolayı, onları hiç kimse evlerine ve köylerine kabul etmemiş. Kendi aileleri de yüzlerini görmek istememişler ve evlâtlıktan reddetmişler. Bunun üzerine başka çare göremiyen bu yedi kişi, evden eve, köyden köye bir dilenci gibi dolaşmağa başlamışlar. Kimse de kendilerini tanımadığı için, hakaretten kurtulmuşlar. Gel zaman, git zaman bu yedi kişiye "Lazar"lar adı takılmış. Bunların eskiden komutan olmalaı ma rağmen, hiç kimse onları eski rütbeleri ile anmamış ve yalnızca Lazarlar diye çağırmış. Bu yedi kişi avare bir şekilde dolaşırlarken, kendi kendilerine şiirler söyler ve şarkılar düzerlermiş. İşte bu yedi kişi yavaş yavaş yeniden Macar milletini meydana getirmişler."

Bu yedi *Lazar*'ların kendi kendilerine şiirler söylemelerine ve şarkılar düzmelerine bakan Macarlar, bunları ilk Şamanlar olarak kabul etmişlerdi. Şüphesiz ki bu efsanede Hıristıyanlığın tesirleri de önemli rol oynamıştı. Aslen Hıristıyan olan Macar kıralı onları aşağı görmüş ve yine onları aşağı sınıftan parya takımları gibi saymıştı. Çünkü bunlar hıristıyan olmayan bir nevi eski ozanlar idiler. Macar kırallarının bu eski Şamanları ve onlarla ilgili ananeleri hoş görmemesi de anlayışla karşılanmalıdır. Macar tarihinde buna benzer bir olay ve bu yedi kişiye benzer kahramanlar bulamayan Macar bilginleri, hemen kendileri ile eski bağları bulunan Vogul kabilelerinin mitolojisine baş vurmuşlar ve bu motiflerin izâhını bu yolla yapmağa çalışmışlardır. Gerçekten Vogulların Gök Tanrısı Numi-Tarem'in 7 tane oğlu vardı. Vogul Şamanları, "*Tarem'in yedi oğulları*"dedikleri bu kahramanları, sazla çaldıkları koşmalarında anlatırlardı. Yukarıda da söylediğimiz gibi Macar bilginleri bu konunun incelenmesini çok dar tutmuşlar ve incelemelerinde yalnızca Kuzey-batı Sibirya'daki Vogul bölgesinde kalmışlardı.

Halbuki meselâ Yakut Türklerinde, bu ilk "*Yedi Ata*"ananesini, daha açık ve daha sağlam bir şekilde izah edilmiş olarak görüyoruz. Yakutlara göre Tanrı ilk defa 7 insan yaratmıştı. Bütün Yakut boyları ve hatta insanlık bu 7 atadan meydana gelmişti. Bu konu ile ilgili metinleri yaratılışla ilgili bölümümüzle, bu kitabımızın diğer kısımlarında inceleyeceğiz(B. S. 595).

Macarlar, Osmanlı Devletinin ilk kuruluş devirlerine ait bir efsaneyi de örnek alarak, kendi türeyiş efsanelerinin Türk menşeini göstermek istemişlerdir. Osmanlı devletinin ilk beylerinden *Er-Toğrul Gazi*, rivayete göre rüyasında uçan bir güvercin görüyor ve uyanınca bu rüyasını tâbir ettiriyor. Rüyayı tabir edenler kendisine hükûmdar

olacağını söylüyorlar. Esasen *Er-Toğrul*'un adı da, bir doğan türünün ismi idi [4].

Şekil 64 : Altay Hun çağına ait kutsal kartal figürleri.

Oğuz boylarının *ongun*'ları, yani kutsal sembolleri de doğan türlerinden meydana geliyordu.

Atillâ'nın kalkanı üzerinde de bir doğan resmi vardı. Bu, onun hükümdarlık arması *(Heraldry)* idi. Macarlar bu kuşa *Turul* derlerdi. Bunun türkçe karşılığı ise *Toğrul*'dı. Atillâ'nın bu arması, Macarlar da devam etmiştir. Yalnız Macar Toğrullarının başında, ayrıca bir de taç vardı. Kıral *Geza* zamanındaki Macarlar, bu armayı yanlarından hiç eksik etmezlerdi [5].

[4] Hammer, *Osmanlı Tarihi*, 1927, I, s. 49, 52.
[5] Röheim, aynı esr., s. 5.

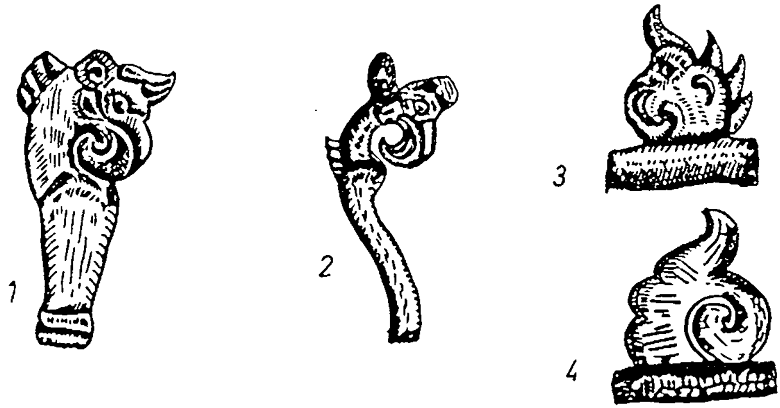
Böyle kutsal doğanlara eski Moğol edebiyatında da rastlamıyor değiliz. Meselâ Moğolların Gizli Tarihinde, Gökte uçun bir doğan, ayla güneşi tutuyor. Bu rüya da, hükûmdarlığın onların eline geçeceğine bir delil olarak gösterilmişti[6]. Daha sonraki Moğol edebiyatında da bunun başka örneklerini görüyoruz. Meselâ *Geser-Han*'ın annesi rüyasında, gökten inen ve ağaçkakan kuşuna benzeyen bir kuş görüyor. Bu kuş, kadının karnına girerek yeniden doğmak istiyor ve bunun için de pek çok çaba gösteriyor[7]. Eski Ortaasya kültüründe, bu konu ile ilgili pek çok örnek vardır.

Macarların Kartal ve Ördek boyları: Eski Türk boylarının kutsal sembollerinin hep doğan ve kartal nevinden yırtıcı kuşlar olduğunu biliyoruz. Macarların ilk hükûmdar ailesinin adı *Lebedias* idi. Bu sözü de, Macarca *Liba*, "kaz ve ördek" ve rusçadaki *Lebed*, "kuğu" sözleri ile açıklamak isteyenler vardır. Bu açıklamadan da cesaret alarak, Macarların ilk hanedanının "Ördek-boyu" olduğunu ileri sürerler. Bu ilk hükûmdar ailesinin yerine geçen *Arpad* Sülâlesi de "Kartal-Boyu"-ndan idiler. Bunu kaynaklar açık olarak söylerler. Kaynakların bu konu ile ilgili olarak verdikleri bilgiler şöyledir[8]:

"Macarlar bir zamanlar, Hazar Devleti'nin egemenliği altında yaşarlardı. Bunaların da başlıca iki kralları vardı. Bu krallardan biri, Almos'un oğlu Arpad ve diğeri de Lebedias idi. Hazar Hakanı, Macarların başına. kıral olarak önce Lebedias'ı seçmiş ve ayrıca kızını da ona vermişti. Fakat Hazar Hakanının kızından hiç bir çocuğu olmamış ve bu suretle de Lebedias'ın soyu sona ermişti. Bunun üzerine Macar kabilelerinin başına Arpad kıral olarak geçti. Macarların başına geçen bu yeni kıral ailesi "Kartal-Boyu"ndan geliyorlardı."

Macar bilginleri arasında, kartalın en kuvvetli kuş olması sebebi ile, kartal sembolüne sahip olan kabilenin hükûmdar olduğuna dair bazı nazariyeler ileri sürenler de olmuştur. Fakat Oğuz boylarından çok iyi biliyoruz ki, Oğuzlar arasında böyle bir kaide yoktu. Küçük kuşlu bir kabile de devlet kurabilirdi. Ayrıca yine Macarlar arasında, Yakut Türklerinde Şamanların "Kartal-boyu"ndan türediklerini gören bazı bilginler, Almoş ve oğlunun bir Şaman olabilmesi ihtimalini de düşünmüşlerdir. Aslında Türk hükûmdarları, zaten Baş-Rahip, yani *Pontifex Maximum* idiler[9].

[6] *Moğolların Gizli Tarihi*, 63.
[7] Sanang Setzen, Schmidt neşr., s. 10 - 14.
[8] Röheim, aynı esr., s. 19.
[9] Bu garip nazariye için bk. Röheim, aynı yer.

Şekil 65 : Hun çağı Altay kartalları.

Doğandan türeyen Kırgız kabilesi: Yukarıda gördüğümüz gibi, Sibirya ve Altay mitolojisi fazla sosyal değildi. İçtimaî teşkilât ile devlet düzeni onları pek az ilgilendiriyordu. Onların en çok meşgul oldukları, şeyler Şamanlar ile ruhlar âlemi idi. Güneye inildikçe ve hatta biraz daha Batıya gelindikçe, bu düşünce düzeni daha sosyal ve daha insanî bir maceraya girerdi. Bununla beraber masal motiflerinin başlıca örneklerini, her üç bölgede de bulmak mümkündür. Aşağıdaki kısa rivayet Kırgızlar arasından toplanmıştır. Fakat Türk mitolojisi bakımından büyük bir değer taşır ve Macar mitolojisini de açıklar. Burada "*Küçük oğul*" yerine, "*Küçük Hatun*" geçmiştir. Bu Kırgız efsanesi Proto-Mogol mitolojisi ile de bir benzerlik gösteriyordu. Ne olursa olsun, bu da Macar ovalarından ta Çin denizine kadar uzanan Ortaasya mitolojisinin önemli bir parçası idi [10].

"(Söylendiğine göre), Kırgız kabilelerinden birinin bir atası ve bu atanın da üç karısı varmış. Bu üç kadından en küçüğü, gece uyurken bir rüya görmüş. Çadıra bir avcı doğan gelmiş ve yatağının etrafında uçuşarak dolaşmış. Sonra da nasıl olmuşsa gebe kalmış. Bu kırgız kabilesini idare eden reislerin hepsi de, bu küçük kadının soyundan gelirlermiş. "

[10] Potanin, *Oçerki..*, II, s. 4. Oğuz boylarında olduğu gibi, diğer Türk boylarında da görülen kutsal hayvan sembolleri (*Ongun*) hakkında yapılmış en ciddî araştırma Prof. D. K. Zelenin tarafından yapılmıştır. Prof. Zelenin bu kitabın da Türklerdeki *Totem*'ler ve ilksel hayat üzerinde de durmuştur. Bu Kırgız efsanesi yazarın aşağıdaki eserinde de incelenmiştir: D. K. Zelenin, *Kult ongonov v Sibiri*, Moskova, 1936, s. 162. Prof. Zelenin, Türklerdeki *Tabu* ile ilgili sözler ve adetlerle kurban merasimleri hakkında da önemli makaleler yazmıştır. Yeri geldikçe, bunlardan da söz açacağız.

3. Altay ve Sibirya mitolojisinde, Kartaldan türeyiş efsaneleri :

Biliyoruz ki, Yakut Türklerinin büyük bir kısmı Sibirya'nın çok daha kuzeylerinde, Kuzey Buzdenizi kenarlarında yaşarlardı. Ortaasya'daki Türk kavimleri ile bunların aralarını, pek çok başka diller konuşan Mogol v.s. gibi kavimler kesmişti. Türklerin, bu kadar uzak bölgelere nasıl gittikleri ve yahut da diğer Türk kavimleri ile bunların aralarının nasıl kesildiği, şimdiye kadar bilginler arasında uzun münakaşalara yol açan bir konu olmuştur. Şimdiki halde akla en uygun gelen nazariyeler Yakutların daha önce çok güneylerde oturdukları ; fakat sonradan herhangi bir sebeple kuzeye göç etmek zorunda kaldıkları hususundaki nazariyelerdir. Aşağıda bir özetini vereceğimiz efsane, Sibirya'nın karanlık ve soğuk bölgelerinde yaşayan Yakutların, güneydeki sıcak ve güneşli bölgelere karşı, kalplerinde nasıl bir gıpta ve hasret duyduklarını açık olarak gösterecektir. Güneşli ülkelere karşı olan bu imrenme hislerinin, gelen ve giden yolcuların anlattıklarına göre mi ; yoksa eskiden yaşadıkları kendi yurtlarının efsanelerde yaşayan yankılarından mı doğmuş olduğunu iyice kestiremiyoruz. Bu efsanede anlatılan yeşil ve güneşli çayırın bir cennet olması da çok muhtemeldi. Yakutların cennetinde, hayat ağacı ile hayat suyu, birinci derecede rol oynayan önemli motiflerdir. Biliyoruz ki, Altaylıların cenneti de, *Süt-Ak-Köl*, yani, "Süt gibi Ak-Göl" idi. Altay Türklerine göre de, dünyaya yeni gelen bütün çocukların ruhları hep bu gölden gelirdi.

Devlet idaresinde hakanlar; halkın mistik hisleri bakımından ise, şamanlar önemlidir. Kuzeylerdeki dağınık bu Türk kavimleri arasında bir devlet teşkilâtı ve dolayısı ile de bir hakan yoktu. Bu sebeple, sosyal hayatta birinci derecede önemli şahıslar şamanlar oluyorlar ve Yakut mitolojisinde de birinci derecede rolü şamanlar oynuyorlardı. Güney Türklerinde ise şaman önemini kaybetmiş ve onun yerine toplumun gerçek sahibi olan hükûmdar geçmişti. Yakutların bu çok güzel efsanesi söyledir[11] :

"Yakut Türklerinin inanışlarına göre şamanlar, yer yüzüne bir kartal tarafından getirilirlerdi. Onlara göre, şaman olacak bir çocuğun ruhu, çocuk daha doğmadan bir kartal tarafından yenirdi. Bu ruhu yiyen kartal, bundan sonra güneşli bir bölgeye göç ederdi. Ortası büyük bir çayırlıkla kaplı olan bu bölgede, güneşin ışıkları solmaz ve her zaman pırıl pırıl parlarmış.. İneklerin ilk defa süte geldiği yer de, yine bu çayırlık alan imiş.

[11] V. L. Seroşevskiy'in *Yakutlar* adlı kitabında bu efsane çok daha geniş olarak anlatılmaktadır. Biz biraz daha kısaltmak zorunda kaldık.

Tam bu çayırların ortasında ise, kırmızı bir çam ile, bir gürgen veya bir de kayın ağacı varmış. İşte bu kartal, bu ağaçların üzerine gelir ve yumurtasını bıraktıktan sonra gidermiş. Yumurta, bir süre ağaçların üzerinde kaldıktan sonra yarılır ve içinden bir çocuk çıkarmış. Ağaçların altında da bir beşik bulunurmuş. Çocuk, yumurtadan çıkar çıkmaz, hemen bu beşiğin üzerine düşer ve orada büyümeğe başlarmış.

"Yakutların inanışına göre, iyi şamanlar kırmızı çam üzerindeki yumurtadan; kötü şamanlar ise, gürgen ağacı üzerindeki yumurtalardan çıkarlarmış. Yumurtadan çıkan bu şamanlar, tabii olarak hayatları süresince, "Kartal-Ana"ları tarafından korunurlarmış. Bu kartal, onların her işlerinde büyük bir yardımcı olurmuş.

Yine Yakutların söylediği bir masalda, bu efsane biraz daha değişik olarak şöyle anlatılmaktadır. Tabii olarak kadının niçin en küçük yumurtayı seçtiği pek anlaşılmıyor. Yalnız şunu unutmamak lâzımdır ki Küçük oğul, Türk mitolojisinde ve töresinde önemli bir rol oynuyordu. Küçük oğlan, baba ocağını devam ettiren bir *(Ot-Tegin)* olduğu gibi, babasının malına sahip çıkan da o idi:

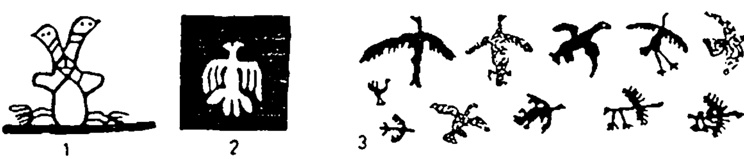
"Büyük bir şamanın annesi, çocuğunu doğurmadan önce güzel bir rüya görmüş. Rüyasında büyük ve güzel bir çayırlık içinde bulunuyormuş. Güneşin ışıkları ile pırıl pırıl aydınlanan bu çayırlığın ortasında, üç kırmızı çam ağacı varmış. Çamların üzerinde de üç kuş yuvası varmış Kadın, bu ağaçlara yanaşmış ve bu yuvalardan en küçük olanını almış. Yuvayı alır almaz da karnında bir çocuğa gebe kalmış..."

Aşağıdaki efsane ise Buryat Moğollarına aitti. Burada, Türklerdeki kurdu yerine kartal geçmiştir. Ortaasya mitolojisine nazaran daha iptidaidir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Türk mitolojisi, bir "*Büyük Devlet Mitolojisi*" dir. Burada ise, toplumun başında bir Şaman vardır ve bunlar bir Şaman mitolojisidir. Bununla beraber efsane, çok güzel mitolojik motiflere sahiptir. Bu sebeple okuyucularımıza sunmağı faydalı gördük[12]:

"Çok önceleri, ne hastalık ve ne de ölüm varmış. Fakat zamanla kötü ruhlar yer yüzüne çıkıp, insanlara kötülük getirmeğe başlamışlar. Bunun üzerine de Tanrı, insanlara yardım etsin diye, gökten bir kartal göndermiş. Kartal, yer yüzüne inmiş ve insanların arasına gelmiş. Onlarla anlaşıp, birleşmek istemiş Fakat ne o insanların ve ne de insanlar onun dilini ve düşüncesini anlıyabilmişler. Kartal bakmış ki olmayacak, çaresiz yine göğe dönmüş ve Tanrıya olduğu gibi herşeyi anlatmış. Tanrı, başka bir yol düşünmüş ve kartala şöyle bir tavsiyede bulunmuş. Demiş ki, in yer yüzüne ve karşına

[12] N. N. Agapitov ve Hangalov, Şamansto u Buryat Irkutskoy gubernii, Irkutsk, 1883, s. 41 - 42. İki yerli etnoğraf olan bu yazarların adı geçen eseri, hâlâ Buryat Moğolları için en önemli materyal kitaplarından biridir.

çıkacak ilk insanı, senin dilini anlıyabilecek bir şaman yap. Bunun üzerine kartal, yine kanatlarını açmış ve inmiş yer yüzüne. Bakmış ki, bir ağacın altında bir kadın uyuyor. Bu kadını kocasından ayırmış ve onunla yaşamağa başlamış. Kadın böylece kartaldan gebe kalmış ve sonra da kocasına dönmüş.Ayı ve günü dolduktan sonra kadın, bir erkek çocuk doğurmuş. Çocuk zamanla büyüyerek büyük bir şaman olmuş. Yer yüzünün en büyük şamanı ve bütün şamanların atası da bu olmuş. (Bazılarına göre ise yer yüzünün ilk şamanı, kartalla münasebette bulunan bu kadın idi)".

Şekil 66 : Şaman resimlerinde, "çift başlı" ve "Dev Kartallar" (İvanof'tan).

Aşağıdaki okuma parçasında vereceğimiz önemli bilgiler, Rus etnoğrafı V. N. Vasilyev'in, Dolgan ve Yakutlardaki kuş figürleri taşıyan sırıklar hakkında yazılmış makalesinden alınmıştır. Dolgan ve Yakutlar, birbirlerine çok yakın idiler. Bu sebeple deyimler ve inanışlar, iki kavim arasında büyük bir ayrılık göstermemektedirler. Köylerin ve çadırların yanına dikilmiş böyle "*Gök direkleri*"ne, Doğu ve Batı Sibirya kavimlerinin hemen hemen çoğunda rastlanırdı. Kuzey Buzdenizinin doğu kıyılarında yaşayan bu kavimlerin kültüründe, "*Çift başlı kartal*" önemli bir yer tutmaktadır[13]. Yakut Türklerindeki "Çift başlı kartal" an'anesinin Önasya'dan gelmiş olduğunu söyleyenlerde bulunmuştur. Yakutların medenî âlem ve hatta Ortaasya ile temasları, ancak bir kaç asırdan beri başlamıştır. Bu konuda koca Asya kıtasına bile tesirde bulunamıyan Önasya, nasıl olmuştur da kuzeyin karanlık ülkelerinde tecrit edilmiş olarak yaşayan Yakutların, en önemli ve yerli bir din motifini kendilerine benzetebilmiştir? Önce

[13] İki başlı kartalın Önasya'dan geldiği hakkındaki nazariye Uno Harva'ya aittir. Bk. *Die religiösen Vorstellungen..*, s. 43. Öyle anlaşılıyor ki yazar, Önasya'yı da iyi tanımamaktadır. Böyle bir nazariyeyi ileri sürmesinin tek sebebi de Yakutların, kartalın dinî düşünce bakımından, niçin çift başlı olduğunu izah etmemiş olmalarıdır. Bu, Önasya'da da izah edilmemiştir. Altay ve Sibirya efsanelerinde, devlerle bir çok mahlûkların, niçin iki, üç veya yedi başlı oldukları da izah edilmemiştir. Çift veya yedi başlı oluş, o mahlûkun başının sayısı kadar, kuvvetinin de artmış olduğunu gösteren bir semboldür.

bunun cevabını bulmak lâzımdır. Türk mitolojisi bakımından büyük bir değer taşıyan bu bilgileri, aşağıda özet olarak verip yetinmeğe çalışacağız[14]:

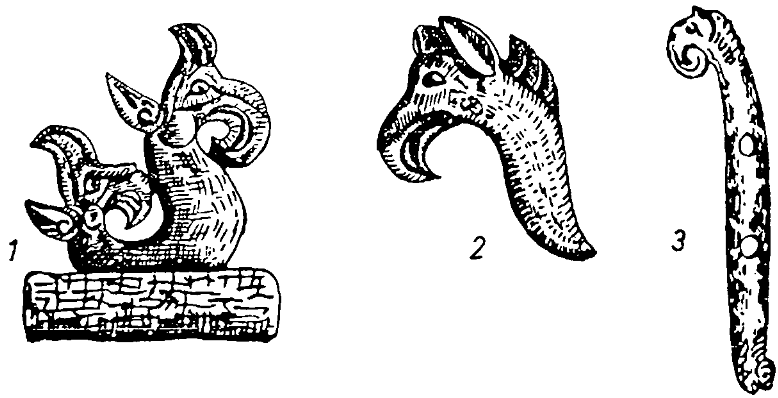
"Sibirya'da ve Altay bölgelerinde, şehirlerin veya yurtların yanında dikilmiş uzun bir sırık bulunur ve bu sırığın üzerinde de ağaçtan yontulmuş bir kuş resmi görülürdü. Bu kuşlara bilhassa Yakut Türklerinde ve onların komşuları Dolganlarda çok rastlanırdı. Sırığın tepesindeki bu kuşa, genel olarak "Gök kuşu" derlerdi. Yakutlar ise bu kuşa, kendi lehçelerinde Öksökö adını verirlerdi. Onlara göre bu sırık da, "Göğün direği" idi. Genel olarak bu kuş, "Çift başlı bir kartal" şeklinde yapılırdı. Kartalın niçin çift başlı olduğu da, efsanelerden pek anlaşılmıyor. "Dünyanın direği" dört köşe yontulmuş bir ağaçtı. Bu sırık göğe kadar uzanıyor ve gökte Tanrının kuvvet ve kudretini temsil eden büyük kartala kadar ulaşıyordu. Onlar bu basit sırığı, sembolik olarak öyle tasavvur ediyorlardı. Yakutların komşuları olan Dolganlara göre bu gök. kuşu, büyük kanatları ile yere açılan göğün kapısını insanlara kapamıştı. Bu kuşlar genel olarak koyu kırmızı bir boya ile de boyanmışlardı. Yakutlarda da, bu gök sırıklarının başında, çift başlı bir kartal bulunurdu. Semboluk olarak yapılan 7 veya sekiz dallı gök sırıklarının her dalı, göğün bir katını gösterirdi. Çift başlı kartalın oturduğu katta artık, Tanrının çocuklarının ruhları dolaşırdı. Çoğu zaman bu ruhlar, bir kuş şeklinde uçar dururlardı. Bir çocuk doğacağı zaman, bu kuşlardan biri inerek çocuğun ağzından ona ruh verirdi. (Öyle anlaşılıyor ki, çift başlı kartalda, bu kuş şeklindeki kuşların koruyucusu ve belki de atası idi.)"

Yukarıdaki efsanede "*Gök direği*" şeklinde görülen sütun, Ortaasya ve Sibirya mitolojisinde daha ziyade "*Hayat ağacı*" gibi tarif edilmiştir. Kanaatımıza göre yukarıdaki direk deyimi, daha ziyade sembolik olarak söylenmiştir. Yerle göğü birleştiren esas motif, Hayat ağacıdır. Nitekim, yine Dolganlara ait aşağıdaki efsanede bu motif, daha açık olarak görülmektedir. Dolganların kullandıkları deyimler de, Yakut türkçesinden alınmıştır[15]:

"(Yakut Türklerinin komşusu olan Dolganlar, kültür ve deyimler bakımından Altaylılara çok yakındırlar.) Onlara göre, zirveleri göğe kadar uzanan büyük bir ağaç vardı. Büyük Tanrı Ayı-Toyon ile karısı Suolta-İye'nin çocukları bu ağacın dallarında oynaşır ve orada yaşarlardı. Bir çocuk doğduğu zaman, şamanlar göğe gider ve bu ağacın dalları arasından bir ruh (ut) getirirlerdi. Göklerde uçuşan bu insan ruhları, tıpkı küçük kuşlara benziyorlardı."

[14] Bu "Gök direkleri", V. N. Vasilyev'in şu değerli makalesinde, resimleri ile birlikte açıklanmağa çalışılmıştır: *İzobrajeniya Dolgano-Yakutskih duhov kak atributu Şamanstva*, Jivaya Starina, 1909 s, 269 v. d.

[15] Vasilyev, aynı esr., s. 281.

Şekil 67: Altay Hun çağına ait kartal arma ve sembolleri. Bunların av kartalları olması çok muhtemeldir (Rudenko, 1961, T. CXVII).

Türkçe *bürküt*, "kartal" demektir. Aşağıdaki kısa metinde geçen *Merküt* deyimi de bu sözden gelmektedir. Burada soy anlamına *sök* sözü kullanılmıştır. *Sök*, türkçe *süyek*, yani "kemik, soy" sözünün kısaltılmış şeklidir. Güneş doğunun, ay da batının sembolüdür. Buna göre kuşun başı kuzeye doğru olmalıydı. Bize göre ay gecenin yani kuzeyin ; güneş de gündüzün, yani güneyin sembolü olmalı idiler. Bu duruma göre kuşun başı doğuya doğru yönelmiş olur ki, doğrusu da budur:

"Altaylardaki Teleüt Türkleri arasında, Merküt soyundan gelen bir boy (Sök) vardır. Bunlara göre de Merküt, efsanevî ve kutsal bir "Gök kuşu" idi. Bu kuş o kadar büyüktü ki, ay onun sol kanadını, güneş de sağ kanadını ancak kapıyabiliyordu[16].

[16] Radlof, *Aus Sibirien*, II, s. 32. Altay ve Sibirya halkları arasında yaygın olan "*Kartal kültü*" hakkındaki en iyi monografya Rus etnografı L. Şternberg tarafından yapılmıştır. Rus Akademisinin antropoloji ve etnografya, müzesi mecmuasında çıkan bu makale, kartal ile ilgili bilgilerin hemen hepsini toplamıştır: Bk. L. Şternberg, *Kult orla u Sibirskih narodov*, Sbornik muzeya po antropologii i etnografii... Leningrad, 1925, vol. V, 2, s. 733.

K I S A L T M A L A R

AASF..........Annales Academiae Scientiarum Fennicae.
ABAW.........Abhandlungen d. Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
AM ....Asia Major
AUFA ....Annales Universitatis Fennicae Aboensis.
CA ....Central Asiatic Journal.
EO ....Etnografiçeskoe obozrenie.
FUF ....Finnisch-Ugrische Forschungen.
İZVSORGO ...Izvestiya Vostoçno-Sibirskago otdela Rusk. geogr. obşçestva
JA ....Journal Asiatique.
JS ....Jivaya Starina.
DAN.- B ....Dokladı Akademii Nauk, ser. V.
KCSA ....Körösi Csoma Archivum.
OZ ....Ostasiatische Zeitschrift.
SE ....Sovetskaya etnografiya.
SS ....Sibirskiy sbornik.
TP ....T'oung-pao.
UZKU ....Uçeniya zapiski Kazanskago Universiteta.
VDİ ....Vestnik drevney istorii.
YCPS ....Yüan-ch'ao pi-shih (Moğolların gizli tarihi).
ZRGO ....Zapiski Ruskago geografiçeskago obşçestva.
ZVSORGO .....Zapiski Vostoçno Sibirskago otdela Russkago arheologiçeskago obş-
çestva.

BİBLİYOGRAFYA

Abu Hayyan, *Kitab al-idrâk li-lisân al-Atrâk*, A. Caferoğlu yay., İstanbul, 1931.

Adrianov, A. V., *Puteşestvie na Altay i za Sayanı, v* 1881 *g.*, (ZRGO po otd. etn., XI), St. Pbg.

Agapitov, N. N., ve Hangalov, M. N., *Şamanstvo u Buryat Irkutshoy gubernii* (IVORGO, XIV, 1 - 2). Irkutsk, 1883.

Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, İstanbul, 1306.

Anderson, Walter, *Nordasiatische Flutsagen*, Acta et commentationes Universitatis Dorpatensis, B. IV, 3. Dorpat, 1923.

Anohin, A. V., *Şamanizm u Teleutov*, SJ, 1913, Nr. 253, Tomsk.

——*Materialı po Şamansvu u Altaytsev*, SMAE, IV, Leningrad, 1924.

——*Duşa i ee svoystva po predstavleniyu Teleutov*, SMAE, 1929, VIII.

Anuçin, V. İ. *Oçerk Şamanstva u Yeniseyskih Ostyakov*, SMAE, II, ,2.

Arat, R. Rahmetî, *Göklen* (maddesi.), İA.

Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave Tyurskih plemen i narodnostey*, JS, 1896, III-IV.

Asım Efendi, Mütercim, *Burhan-ı katı*, İstanbul, 1335.

——*Kamus tercümesi*, I - IV, İstanbul, 1305.

Bang, W., *Vom köktürkischen zum osmanischen*, ABAW, 1917, s. 1 - 62; II - III, 1919, s. 1 - 79; IV, 1921, s. 1 - 26.

——*Manichäische Hymnen*, *Museon*, 1925, 38, s. 1 - 55.

——*Türkische Turfan-Texte*, I - VI, SPAW, Berlin, 1929 - 1931.

——und Rachmati, G. R., *Die Legende von Oghuz-Kaghan*, Berlin, 1932; Türkçe tercümesi : *Oğuz-Kağan destanı*, İstanbul, 1936.

——ve Rahmeti Arat, *Türlü cehennemler üzerine uygurca parçalar*, Türkiyat mecmuası, 1937, IV, s. 251 - 264.

Banzarov, D., *Çernaya vera ili şamanstvo u Mongolov*, St. Pbg. 1891.

Barthold, W., *Ortaasya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927.

Bazin, M., *Notes sur les mots "Oghuz" et "Türk"*, Oriens, 1953, VI, s. 315-322.

Bergman, B., *Nomadische Streifereien unter den Kalmücken*, Riga, 1804-1805.

Bernştam, A. N., *İstoriçeskaya pravda v legendi ob Oguz-Kagane*, CE, 1935, 6, s. 35 v.d,.

Bertels, *Kosmiçeskie mifı v gazeli Baba-Kûhi*, DAN. - B., 1925, s. 43 v.d.

Biçurin (Yakinev), N. Ya., *Sobraniya svedeniy o narodah,..*, II, Moskova-Leingrad,

Bogoras, V. G., *The Chukchee*, New York, 1904.

Boodberg, Peter A., *Marginalia of the histories of the Northern dynasties*, HJAS, 1939, 4, s. 230 - 238.

Böhtling, O., *Über die Jakutischen Sprache*, II, Leipzig.

Budagov, Lazar, *Sravnitelnıy slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy*, I - II, St. Pbg., 1869 - 1871.

Bundahişn, terc. F. Justi, Leipzig, 1861.

Bretschneider, F., *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources*, I - II, London, 1910.
Brockelmann, C., *Altturkestanische Volksweisheit*, OZ, 1920, s. 49-73.
——*Mahmûd al-Kasgarís Darstellung des türkischen Verbalbaus*, KCsA, 1921, s. 26-40.
——*Altturkestanische Volkspoesie*, I, Asia (Probeband), 1923, s. 3-24; II, AM., 1924, s. 24 - 44.
Caferoğlu, A., *Uygur sözlüğü*, İstanbul, 1934.
Cahen, Cl., Le *Malik-nâmeh et l'histoire des origines Seljukides* Oriens, II, I, s. 35 - 65.
Castrén, A. M., *Nordische Reisen und Forschungen*, I - IV, St, Pbg., 1853 - 1857.
Chavannes, E., *Le Nestorianisme et l'inscription de Kara-Balghasun*, JA, 1897, s. 43 - 85.
——*Le cycle Turc de douze animaux*, TP, 1906, 74 s.
——*Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, St. Pbg., 1903; *Notes additionnelles*, TP, 1904, s. 110 v.d.
——et P. Pelliot, *Un traité Manichéen*, JA, 1913, s. 99 - 199, 261 - 383).
Ch'i-tan kuo-chih, Sao-yeh shan-fang yayını.
Chou-shu; Chou (M.S. 557 - 581) Sülâlesi tarihi.
Codex Comanicus: C. Geza Kuun, Pudapest, 1880. Ayrıca bk. Grönbech yayını.
Le Coq, *Chuastuanıft*, Berlin, 1911.
——*Türkische Manichaica aus Chotscho*. I - III, Berlin, 1912 - 1922.
Culloch, J. A., Encycl. of Religion and ethics, VIII, s. 886 v.d.
Cuveynî, Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i cihangûşa*, M. Kazvini yayını, I - III, GMS, Leiden, 1916.
Dameyev, D. D., *Legenda o prishojdenii Şamanizma i padenii volşebstva*, BS, Irkutsk, 1927, III - IV.
Darmsteter, J., *Le Zend-Avesta*, I - III, Paris, 1892 - 1893.
Dede Korkut Kitabı: 1) Kilisli Rıfat Bey yayını, İstanbul, 1332. 2) Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1938. 3) E. Rossi yay., Vatikan, 1952. 4) M. Ergin yay., I - II, Ankara, 1958, 1963; I, Ankara, 1964.
Derleme Dergisi, T. D. K., I - V; *Söz derleme dergisi*, Ankara, 1957.
İbn Devâdârî Ebûbekr, *Dürer ut-ticân gurer ut-Tevârih il-Ezmân*, Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa Ktp., Nr. 913.
Direnkova, N. P., *Bear worship among Turkish tribes of Siberia*, Proceedings of the intern. congress of Americanists, 1928.
——*Kult ognya u Altaysev i Teleut*, SMAE, VI, 1927.
——*Poluçeniya Şamanskogo dara po vozzrenijam Turetskih plemen*, SMAE, 1030, IX.
——*Ptitsa v kosmogoniçeskih predstavleniyah Turetskih plemen Sibiri*, *Leningrad*, 1931.
Diosegi, V., *K voprosu o borbe Şamanov vobraze jivotnih*, Acta Orientalia, 1952, II, 2 - 3, s. 305 v.d.
Divaev, Ebubekir, A., *Baksı*, EO, 1907, s. 14 v.d.
——*Zaklenanie i priziv vetra*, EO, 1910, Nr. 1 - 2.
D'Ohsson, M., *L'histoire des Mongoles*, La Haye-Amsterdam, 1834 - 1835.
Donner, O., *Über die Jenissei-Ostjaken und ihre Sprache*, JSFOu, 1930, XLIV, 2.
——*Über sogdisch "Nom", "Gesetz", und Samoyedisch "Nom", Himmel, Gott*, Helsinki, SO, 1925, 1.
Eberhard, W., *Çin'in Şimal komşuları*, Ankara, 1942.

——*Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas*, Leiden, 1942.
——*Lokal Kulturen im alten China*, Leiden. 1944.
——*Şato Türklerinin kültürü hakkında*, Belleten, 1945.
——*Das Toba-Reich Nordchinas*, Leiden, 1949.
——*Typen türkischer* Volksmärchen, Wiesbaden, 1953.
Ebül-Gazî Bahadır Han, *Histoire des Mongoles et des Tartares*, publié par Baron desmaisons, St. Pbg., 1874.
——*Şecere-i Terâkime*, Fotokopi, İstanbul, 1937.
——*Şecere-i Terâkime*, Yayınlayan: A. N. Kononov, Mosk. -Leningr., 1958.
Edgüer, Rıdvan Nafiz, *Oğuz destanından bir parça*, Türk Tarih, arkeologya ve etnoğrafya dergisi, II, s. 243 - 249.
Erzi, Adnan S., *Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu tarihi hakkında araştırmalar*, Belleten, 70, s. 190 v.d
Gabain, A. v., *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüentsangs*, V. Kap., SBAW, 1935, s. 151 - 180; 1938, s. 371 - 415.
——*Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1941.
Galsan-Gomboyev, *O drevnih mongolskih obuçayah i suveriyah*, ZAO, 1859, XIII.
Gerdizi: Yayınlayan, W. Barthold, *Otçet o poezdke Sredney Azii*, St. Pbg., 1897.
Georgi, G. J., Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche, St. Pbg., 1775.
Gorohov, N., *Jurjung-Uolan*, IVSORGO, İrkutsk, XV, 5 - 6, 1885.
——*Materialı dlya izuçeniya Şamanstva v Sibiri*, IVSORGO, XIII, 3, 1883.
Granet, M., *La pensée Chinoise*, Paris, 1934.
De Groot, J. J. M. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin - Leipzig, 1921.
——*Die Westlande Chinas*, Berl., Leipzig, 1926.
Grumm-Grçimailo, *Zapadnaya Mongoliya i Urıyankhaiskiy kray*, I - III, St. Pbg., 1914 - 1930.
Gölpınarlı, A., *Pir Sultan Abdal*, İstanbul, 1943.
——*Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul, 1961.
——*Hacı Bektaş vilâyetnâmesi*, İstanbul, 1962.
Gökyay, Orhan Şaik, *Han-nâme*, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, s. 315 v.d.
Haenisch, E., *Geheime Geschichte der Mongolen*, I - III, Leipzig. 1939..
Hamilton, J., *Les Ouigours à l'époque des Cinq Dynasties*. Paris, 1955.
——*Toquz-Oghuz et On-Uygur*, JA, 1062, s. 23-63.
Hangalov, M. N., *Novye materialı o Şamanstve u Buryat*, ZVSORGO, Irkutsk, 1890, II, 2.
Hansen, O., *Zur Sogdischen İnschrıft auf dem dreisprächigen Denkmal von Kara-Balgasun*, JSFOu, 1930, XLIV, 2.
Hermann, A., *Die älteste türkische Weltkarte (1076 n. Chr.)*, İmago Mundi, 1935.
Hirth, F., *Hunnenforschungen*, KSz, 2, s. 81 - 91.
——*The story of Chang K'ien*, JAOS, 1917, s. 89 - 152.
de Harlez, Ch., *La religion national des Tartares Orientaux*. Paris, 1887.
Harva, U., *Die religiçsen Vorsellungen der altaischen Völker*. Helsinki, 1938. Bk. U.
Holmberg, U. *Der Baum des Lebens*, AASF, 1922, XVI.
——*Siberian mythology*, Boston, 1927.
——*The Shaman costume and its signıficance*, AUFA, 1922, I, 1.

Houtsma, M. Th., *Ein türkisch-arabischer Glossar*, Leiden, 1894.
——WZKM, II, 1888, s. 221 - 226.
Hudûd al-'ûlam, terc. V. Minoısky, London, 1937,
Hudyakov, I. A., *Verhoyanskiy sbornik*, ZVSORGO, I, 3, Irkutsk. 1890.
İlminskiy, N. N. *Rabguzî, Kısas ül-Enbiya*, Kazan, 1859.
İnan, Abdulkadir, *Orun ve ülüş meselesi*, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, 1931, s. 121 - 133.
——*Al ruhu hakkında; Türk mitolojisinde şerir bir ruh*, T. Tarih, Ark. ve Etnografya dergisi, 1933, 1.
——*Altayda Pazırık hafriyatında çıkarılan atlar...*, T. Tarih Kongresi, İstanbul, 1943.
——*Yakut Şamanizmindeki "İj - Kıl"*, Türkiyat Mecmuası, 1943 3.
——*Tarihde ve bugün Şamanizm*, Ankara, 1945.
——*Müslüman Türklerde Şamanizm kalıntıları*, İlahiyat Fak. Mecm., 1952, 4.
İnostrantsev, K. A., *Korkud v istorii i leganda*, ZVO, 1911, 20, 1.
——*Neskolko slov o verovaniyah drevnih Turok*, SMAE, 1918, V, 1.
Ionov, V. M., *Duh-hozyain lesa u Yakutov*, SMAE, 1916, IV, 1.
——*K voprosu ob izuçenii dokristianskih verovaniy Yakutov*, SMAE, 1918, V, 1.
——*Orel po vozzreniyam Yakutov*, SMAE, 1910, I, 16.
——*Medved po vozzr. Yakutov*, JS, 1915, 3.
İvanov, S. V., *Materialı po izobrazitelnomu iskustvu narodov Sibiri (XIX. - XX v.)*, Moskova, 1954.
Jirmunskiy, V. M., *Sir-Derya boyunda Oğuzlara dair izler*, Terc., İ. Kaynak, Belleten 26, 99, s. 471 - 483.
——*Manas*, Moskova, 1960.
Jitetskiy, I. A., *Oçerki bıta Astrahanskih Kalmukov*, Mosk., 1893.
Jochelson, V., *Kumiss festivals of the Yakut*, .., New York, 1900.
Julien, St., *Documents historique sur les Tou-kioue (Turcs)*, JA, 1864, s. 325 v.d.
Kagarov, E. G., *Mongolskie "Obo" i ih etnografiçeskie paralleli*, SMAE, 1927, VI.
Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar devleti*, Ankara, 1956.
——*Selçuk'un oğulları ve torunları*, Türkiyat Mecmuası, XIII, s. 117 - 130.
Karahan, Abdulkadir, *İslâmiyette 40 adedi hakkında*, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi 1951, 4, 3.
Karunovskaya, L. E., *Iz Altayskih verovaniy i obryadov*, .., SMAE, 1927, VI.
Karjalainen, K. F., *Die Religion der Jugra-Völker*, FFC, Nr. 41, 44, 63, Porvoo, 1918.
Kaşgarî, Mahmûd, 1) Kilisli Rıfat Bey yayımı, İstanbul, 1333. 2) C. Brockelman *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd al-Kaşgaris*, Leipzig, 1928. 3) B. Atalay terc., I - IV, Ankara, 1941 - 43.
Katanov, N. F. *Otçet o poyezdke* 1896 g. *v Minusinskiy okrug*, UZKU, Kazan, 1897.
——*Skazaniya i legendı Minusinskih Tatar*, SS, 1887.
——*Ukazetel sobstvennih imen*, St. Pbg., 1888.
——*Uber die Bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen..*, KSz, 1900, 1.
Klaproth, J. *Über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Paris, 1820.
Klementz, D. A. *Neskolko obrazsov bubnov Minusinskih inorodsev*, ZVSORGO, 1890, 1890, II, 2.
——*Buryat*, Encyclopaedia of religion and ethics, III, s. 1 - 16.

Koblov, J., *Mifologiya Kazanskih Tatar*, Kazan, 19010.
Kohn, A., *Die Karagassen des kleinen Altaigebirges*, Globus, 1873, XXIV.
Kononov, A. N., *Rodoslovnaya Turkmen (Şecere-i Terrâkime)*, Mosk. - Leningrad, 1958.
Köprülü, M. F., *Türk edebiyatında ilk mütesavvifler*, İstanbul, 1919.
——*Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens*, Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, Wien, 1921-22, 20 s.
——*Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit*, 1. *Şeyyad Hamza*, KCsA, 1920, 8s.
——*Les origines du Bektachisme: Essai sur le development historique de l'hétérodoxie*
——*Musulmane en Asie Mineure*, Paris, 1926, 25s.
——*Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1928.
——*İnfluence du Chamanisme Turco-Mongol sur les ordres mystiques Musulmans*, İstanbul, 1929.
——*Erzurumlu Emrah*, İstanbul, 1929.
——*Gevherî*, İstanbul, 1929.
——*Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman vakası*, İstanbul, 1930.
——*Altın küpeli Oğuz Beğleri*, Azerbaycan yurt bilgisi, 1932, II, s. 10 - 21.
——*Ozan*, Azerbaycan yurt bilg., 1932, II, s. 133 - 140.
——*Arslan*, *âsa*, *Kalaç* maddeleri, İsl. Ansiklopedisi.
Krotkov, N., *Kratkiya zametki o sovremennom sostoyanii Şamanstva u Sibo, Jivuşçih v İliyskoy oblasti i Tarbagatae*, St. Pbg., 1912.
Kutadgu-Bilig, R. Rahmeti Arat yayını, I, İstanbul, 1947. Bk. W. Radlof.
Landışev, S., *Kosmologiya i feogoniya Altaysev yazıçnikov*, PS, Kazan, 1886.
Laufer, B., *Sino-Iranica*, Chicago, 1920
——*Zur buddhistischen Literatur der Uiguren*, TP, 1907, 21s.
——*Der Cyclus der 12 Tiere auf einem altturkestanischen Teppich*, TP, 1909, 17.
——*Jade*, Chicago, 1912.
——*Chinese clay figures*, Chicago, 1915.
Lehtisalo, *Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samoyeden*, MSFOu, 1927, LIII.
Levşin, A., *Opisanie Kirgiz-Kaysakskih ord i stepey*, St. Pbg., 1833.
Liao-shih; Liao Sülâlesi (M.S. 907 - 1119) resmî tarihi.
Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, II - II, Wiesbaden, 1958.
Malov, S. E., *Neskolko slov o Şamanstve u Turetskago naseleniya Kuznetskago uyezda Tomskoy gubernii*, JS, 1909, II - III.
——*Ostatki Şamanstva u Jeltih Uygurov*, JS, 1912.
——*Şamanstvo u Sartov Vostoçnago Turkestana*, SMAE, 1918, V, 1.
Marquart, J., *Guwainî's Bericht über die Bekehrung der Uiguren*, SBAW, 1912, s. 486-502.
Maynagaşev, S. D., *Zagrobnaya jizn po predstavl. Turetskih plemen Minusinskago kraya*, JS, 1915.
——*Jertvoprinoşenie nebu u Beltirov*, SMAE, 1916, III.
Middendorf, A. Th. v., *Reisen in den äusersten Norden und Osten Sibiriens*, I - IV, St. Pbg., 1851 - 1875.
Moğolların gizli tarihi, A. Temir terc., Ankara, 1948.

Munkacsi, B., *Der Kaukasus und Ural als "Gürtel der Erde"*, KSz, 1900, 1.
——*Die Weltgottheiten*, KSz, IX.
Müller, F. W. K., *Uigurica*, I - IV, Berlin, 1909 - 1931.
——*Der Hofstaat eines Uiguren-Königs*, Festschrift für V. Thomsen, Leipzig, 1912, s. 207 v.d.
Nemeth, Gyula, *Attila ve Hunları*, terc. Ş. Baştav, İstanbul, 1962.
Odoric de Pardenon, *Les voyages XIV e siécle du... Odoric de Pardenon*, yay. H. Cordier, Paris, 1891.
Orkun, H. N., *Oğuzlara dair*, Ankara, 1935.
——*Eski Türk yazıtları*, I - IV, İstanbul, 1936 - 1941.
Ostroskiy, P. *Etnografiçeskie zametki, o Tyurkah Minusinskago kraya*, JS, 1896, 2 - 4.
Ögel, B., *Uygurların menşe efsanesi*, Dil ve T.C. Fak. Dergisi 1947.
——*Doğu Göktürkleri hakkında notlar*, Belleten, 1957.
——*Türk kültür tarihi*, Ankara, 1962.
——*Sino-Turcica*, Tai-Pei, 1964.
Önder, Mehmet, *Anadolu efsaneleri*, Ankara, 1966.
Pallas, P. S., *Reise durch verschiedenen Provinzen des russischen Reiche*, I - III, St. Pbg., 1776.
——*Sammlungen hist. Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften*, I - II, St. Pbg., 1776 - 1801.
Patkanov, S. *Die İrtysch-Ostyaken und ihre Volkspoesie*, I - II, St. Pbg., 1897,
Pekarskiy, E. K., *Slovar Yakutskogo yazıka*, I - III, St. Pbg., 1907 - 1927; *Yakut sözlüğü*, I, Ankara, 1945.
Pelliot, Paul, et Chavannes, E., *Un traité Manichéen retrouvé en Chine*, JA, 1912 - 13, s. 360 v.d.
Pelliot, P., *L'origine de T'ou-kiue, noms Chinois des Turcs*, TP, 1915, 5s.
——*A propos des Comans*, JA, 1920, s. 125 - 185.
——*Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale*, TP, 1930, s. 12 - 56.
——*Sur la légende d'Ughuz Khan en écriture Ouigoure*, TP, 1930, s. 247-353.
——*Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris, 1949.
——*Histoire sécrete des Mongols*, Paris, 1949.
——*Histoire des campagnes de Gengis-Khan*, Paris, 1950.
Plano Carpini, *Reise*, F. Risch terc., Leipzig, 1930.
Poppe, N. N., *Mongolskiy slovar Mukaddimat al-Adab, Zamahşarî*, I - II, Mosk.-Leningrad, 1938 - 1939.
Potanin, G. N., *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii*, I - IV, St. Pbg., 1887 - 1883.
Potapov, L., *Kult gor na Altaye*, SE, 1946, 2.
Priklonskiy, V.L. *Tri goda v Yakutskoy oblasti*, JS, 1890 - 91.
Radlof, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, I - IV, St. Pbg., 1893 - 1911.
——*Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens*, I - IX, St. Pbg.
——*K voprosı ob Uigurah*, Prılojenie k LXXII tomu, Zapisok İmp. Akademii Nauk, St. Pbg., 1893, nr. 2.
——*Das Kudatku-Bilik*, II - II, St. Pbg., 1900 - 1910.
——*Sibirya'dan*, terc. A. A. Temir, I - II, 1964.
Ramstedt, G. J., *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki, 1935.

Râsänen, Marttı, *Regenbogen-Himmelsbrücke*, Studia Orientalia, Helsinki, 1950, s. 1 - 15.

Reşidüddin: 1) Topkapı Sarayı, Hazine, nr. 1653, Yazılış tarihi: 714 (1314). 2) Tpk., Hazine, nr. 1654, yazılış tarihi: 717 (1317). 3) Tpk., III. Ahmed ktp., nr. 2935, Tpk., Hazine, nr. 1654, yazılış tarihi: 717 (1317). 3) Tpk., III. Ahmed ktp., nr. 2935, yap. 309 - 324. Yayınlanmış metinler:
1) Berezin, Sbornik letopisey, Trudı VOİRAO, V, 1858; VII, 1861.
2) Berezin, İstoriya Çingiz-Hana.., Trudı VOİRAO, XİII, 1868.
3) Berezin, İst. Çingiz-Hana ot vozşcstviya, aynı yer, XV, 1888.
4) E. Blochet, GMS, I - II, 1910 - 11.

Rıza-Nour, *Oughouz-namé (Epopée turque)*, İskenderiye, 1928.

Röheim, *Hungarian mythology*, New York, 1954.

Rudenko, S. İ., *İskustvo Altaya i Peredney Asii*, Moskova, 1961.

——*Kultura naseleniya na gorn. Altaya*, Mosk., 1961.

Sadeddin Nüzhet, *Bektaşi şairleri*, İstanbul, 1930.

Schiefner, A., *Heldensagen der Minusinskischen Tataren*, St. Pbg., 1859.

Schlegel, G., *Tägin und Töre*, TP, VII, 5s.

Seroşevskiy, *Yakutı*, St. Pbg., 1896.

Sinor, D., *Oğuz Kağan destanı üzerinde bazı mülâhazalar*, Türk dili ve edebiyatı dergisi, 1950, 4, s. 1 v.d.

Skazaniya Buryat, İrkutsk, 1890.

Stein, Rolph, *Leao-tche*, TP, 1939, 35, s. 1 - 154.

Sternberg, L., *Kult Orla u Sibirskih narodov*, SMAE, 1925, V, 2.

Strahlenberg, Ph. J., *Das Nord und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730.

Sui-shu; Sui Sülâlesi (M. S. 580 - 618) resmî tarihi.

Sümer. Faruk, *X. Yüzyılda Oğuzlar*, D. T. Coğ. Fak. dergisi, XVI, s. 144 v.d.

——*Oğuzlara ait destanî mahiyetde eserler*, D. T. Coğ. Fak. dergisi, 1959, 17, s. 359 - 421.

——*Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara, 1967.

Şaşkov, S., *Şamanstvo v Sibiri*, ZRGO, 1864, 2.

Şçukin, N., *Poyezdka v Yakutsk*, St. Pbg., 1844.

Şerbak, A. M., *Oguz-nâme*, Moskova, 1959.

Tang-shu : Tang Sülâlesi (M. S. 618 - 905) resmî tarihi.

Thomsen, Vilh., *İnscriptions de L'Orkhon*, Helsinki, 1896.

——*Turcica*, Helsinki, 1916.

Togan, Zeki Velidî, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939.

——*Türk ili haritası ve ona ait izahlar*, İstanbul, 1943.

——*Umumi Türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946.

Turan, Osman, *Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması*, Belleten, 35, s. 305 - 318.

——*Türk cihân hakimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul, 1969.

Ülkütaşır, M. Şakir, *Türklerde ağaç kültü*, Türk halk bilgisine ait araştırmalar, İstanbul, 1938.

Vambery, H., *Die Primitive Kultur des Turko-Tatarischen Volkes*, Leipzig, 1879.

Vasilyev, V. N., *İzobrajeniya Dolgano-Yakutskih duhov kak atributı Şamanstva*, JS, 1909.

Verbitskiy, V. I., *Altayskie inorodzu*, Moskova, 1893.

Wittfogel, K., *History of Chinese society : Liao* (907 - 1125), Philadelphia, 1949.

Yezdî, Şeref ud-din Ali, *Zafernâme*, I - II, Calcutta, 1887 - 1888.

Yudahin, *Kırgız sözlüğü*, terc. A. Taymas, Ankara - İst., 1945 - 1948; Rusçası : Moskova, 1940.

Zelenin, D., *Kult ongonov v Sibiri*, Moskova, 1936.

İ N D E K S

İndeksin, Türk kültürünün araştırıcılarına faydalı olabilmesi için, kitabın içinde geçen önemli kültür konuları ile maddeler, "siyah" olarak dizilmiştir. Kitapta incelenmiş olan Türkçe kültür sözleri ile deyimler ise, "*italik*" gösterilmeğe çalışılmıştır.

Kısaltmalar: *b.a* : Boy adı; *d.* : Dağ; *g.* : Göl; *k.a*: Kişi adı; *krşl.*. Karşıla; *n.* : Nehir; *ş.* : Şehir; *t.a.* : Tanrı adı; *unv.* : Unvan: *y.a.* : Yer adı.

— A —

, 243,

— B —

— C —

ıe.

— D —

— E —

— F —

— G —

— Ö —

— P —

— Z —